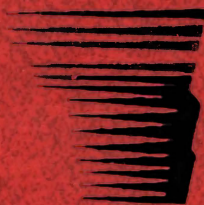

ІВАН ГОЛОВЧЕНКО
ОЛЕКСА МУСІЄНКО

ЗОЛОТІ
ВОРОТА

 ЧОРНЕ
СОНЦЕ

Я єсть народ, якого Правди сила
ніким звойована ще не була.
Яка біда мене, яка чума косила!—
А сила знову розцвіла.

Павло Тичина

ІВАН ГОЛОВЧЕНКО
ОЛЕКСА МУСІЄНКО

ЗОЛОТІ ВОРОТА

ЧОРНЕ СОНЦЕ

РОМАНИ

Тетралогія

Книга 1

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
„ДНІПРО“
1981

Художественно-документальные романы известных украинских советских писателей Ивана Головаченко, Алексея Мусиенко «Золотые ворота», «Черное солнце», «Белый морок» и «Голубой берег», составляющие тетралогию, посвящены героической обороне Киева в июле—сентябре 1941 года, беспримерной борьбе киевских подпольщиков, народных мстителей на Киевщине в начальный период Великой Отечественной войны.

ЗОЛОТІ ВОРОТА

I

— Отож схоронили сини в присмеркову пору старійшину племені на дніпровській кручі, насипали високу могилу, а в знак вірності батьковому наказу власною кров'ю скропили мовчки землю, що почула з вуст небіжчика найбільшу з таємниць, і проти ночі ви-

рушили в путь. В ту путь, котру ще нікому з смертних не вдавалося здолати. Не дні, не тижні — роки спливали, а посланці старійшини все простували через яруги й пущі, по болотах й пустелях до заповітних розсипищ опалих з неба зір. І супроводжували їх щира злагода, високі думи й світлі поривання. Супроводжували, аж поки найстарший не сказав:

«Не йти нам, браття, більше разом! Нема вже в мене ні сили, ні снаги для нових переходів. Та й навіщо нам шукати Золоті Ворота? Скільки літ ми провели в дорозі, а де вони, ті розсипища сонячного каменю?.. Якщо прапращури впродовж століть не спромоглися до них дістатись, то чи варто нам ілюзії плекати? Я довго думав над заповітом батька і ось на схилі літ можу сказати: найбільше щастя смертних — це вільно дихати, радіти дню новому і всміхатись сонцю. Ну, а якщо вам цього замало, прошкуйте далі. Я ж більше — не ходак».

Його ніхто не став умовляти. Бо не вмовляють тих, хто порушив клятву крові. З пекучим жалем тільки подивились брати на нього і полишили під тихим бором над спокійним водним плесом віку доживати. А самі пустилися в дорогу. І рік за роком все йшли і йшли вперед. І ні пекельні спеки, ні морози люті не могли їх зупинити. Лиш одного з них зупинили піднебесні висі. Тільки-но здригнулось його серце від страху на крутовисному узвишші, як сліпе бездоння навіки розлучило слабкодуха з братами.

Сто доріг, сто перепон випало здолати двом сміливцям на своїй путі. А наостанок плях їм перетнула ще й стрімка, розлучена ріка. І тоді молодший із братів сказав:

«Життя у нас уже замало, щоб шукати брід. Тож рушаймо плавом навпростець!» — і кинувся в запінену кипіль.

Та скільки світить сонце, нікого з смертних не пускала ця клята вепаситниця на протилежний берег. Не пустила, звісна річ, і наймолодшого із шукачів. Тільки-но опинився він на бистрині, як розбурханий потік підхопив його, немов соснову глицю, закрутив-завертів у божевільному вирі й невблаганно поніс у сиву безвість...

Ось так і залишився середущий із синів старійшини одиноким палець. Він довго стояв над ревучим потоком, довго вдивлявся в пожадливі білогриві буруни, а потім з останніх сил рушив берегом навпроти течії. Скільки часу брів, розсікаючи об креміння ноги, того

ніхто не віда. Лише коли його борода сягнула землі, а на безкровне, пошрамоване глибокими зморшками лице лягла зеленава тінь смерті, уздрів попереду брід, і знемагаючи від надлюдської втоми, рушив поперек течії. Жахливий був той поєдинок, проте ріка скорилась. Ступив останній із братів на протилежний берег і одразу ж угледів край неба сяючі Золоті Ворота. Але тої ж миті майже мертвий повалився на землю...

Спокійний, розмірений, немов дзюркотання польового струмка, юначий голос раптово урвався. В морозній тиші чувся лише монотонний шерхіт лиж по злежаному снігу та причасне шепотіння лісу під легесенькими повіями вітерцю.

— А що ж далі?.. Невже так і помер за лічені кроки від розсипищ сонячного каменю?.. Не тягни ж, Олесь! — навперебій заговорили хлопці.

Іх було четверо. Молодих, багатих райдужними мріями, згуртованих у студентській сім'ї університету, четверо неспокійних мандрівників. Витягнувшись журавлиним ключем, вони простували вузьким коридором лісової просіки, полишаючи за собою рівненькі протопти. Вів цей ключ Іван Кушніренко — староста курсу і кращий лижник на філологічному факультеті. Слідом за ним легко крокував визнаний студентський поет і вівітник Андрій Лівинський, далі — Федір Мукоїд. Тільки Олесь Химчук дещо осторонь прокладав власну лижню, нанизуючи в разки речитативу слова древньої легенди.

— Що ж все-таки сталося з останнім шукачем розсипищ сонячних краплин, котрі опадають погожими вечорами на щастя людям?

— А те, що й мало статись, — подав голос Олесь. — Упав він на кременистий берег і нарешті зрозумів, що не звестись йому ніколи вже на ноги і не показати своїм одноплемінцям шляху до Золотих Воріт. Смерть студеним вином поволі розтікалася по його жилах, густим туманом застеляла зір. Та нараз в його згасаючій свідомості яскраво зблиснув спомин — він неждано побачив перед собою покійного батька. І почув його пророчі слова: «Ти кров'ю клявся на моїй могилі знайти розсипища сонячного каменю. Тож пам'ятай: ти один тепер в усьому світі, хто знає шлях до Золотих Воріт людського щастя. На віки вічні прокляття ляже на наше плем'я, якщо понесеш із собою в небуття цю тасмницю. Так що забудь про втому і в путь збирайся!..» Почув він ці батьківські слова і надзвичайним зусиллям волі пересилив-таки смертельну втому. І на ліктях поповз до розсипищ сонцесяйних зір. Кров'ю скроплював кожную п'ядь землі, та все ж дістався до заповітних Золотих Воріт. А от перебратися через поріг уже не міг. Тоді простягнув руку, схопив одну з зірок, щоб передати людям, але... Тієї ж миті зупинилось його серце в грудях...

Скінчив Олесь свою оповідь, і враз довкола запала гнітюча тиша. Хлопці йшли з пониклим зором. Думки, думки... Здавалося, навіть стодужий бір застиг в елегійній задумі, задивившись в уже по-вечірньому глибоке і пастельно синє небо. І вітер щось надто раптово перестав шастати по засніженому верховіттю та обтрушувати на землю срібlistу порошу.

— Сумна, Олесю, твоя легенда,— першим по паузі озвався Андрій.— Поетична, але сумна. Виходить, життя людині замало, аби відшукати своє щастя...

— Виходить, що так.

— Але ж чому тоді всі його з діда-прадіда шукають? — прилучився до розмови й Іван.

— Бо така вже вдача людська.

— Е, ні, на вдачу нічого списувати! Зараз, коли всі ми ковали власного щастя...

Зненацька уривчастий голос із-за спин:

— Хлопці? Час додому б повертати.— Його ніби й не чули.— Та, хлопці ж, погляньте, де сонце! Скільки ще можна тинятися по цьому бездоріжжю?

Іван круто зупинився, повернуv назад голову:

— А в тебе, Федоре, наче душа з лопуцька. Ми ж умовились: із кожного — по новелі. До речі, твоя зараз черга оповідати.

— На який ляд мені треба ваші новели,— невдоволено буркнув Мукоїд.— Аби ж ще хоч їсти не хотілось і ноги не так боліли.

— Давай напружуй, Федюню, свою фантазію, інакше тобі ходу в Київ не буде,— Андрій жартома.

— Та кинь ти свої хахоньки! — Мукоїд уже сердито.— Знайшли чим бавитись: якісь там розсипища... Золоті Ворота... Все то вигадки пусті.

— Кажеш, вигадки пусті? Ні, брат, народ знічев'я пісні не складає,— мрійливо почав Андрій і рушив з місця. За ним попростували й інші.— Подумати тільки: скільки світить сонце, стільки люди й мріють про щастя. А чи часто його хтось знаходив?.. Ось того воно й стало уявлятися бідакам то смарагдовим променем, що вихоплюється на якусь мить з морських пучин при заході сонця, то вогненным цвітом папоротника, який раз на тридцять років розквітає в горобину ніч, то падаючою зорею, котру ніхто не може вхопити з неба... Це дуже прикметно, що люди впродовж тисячоліть зуміли в кращу долю віру зберегти.

Андрій любив і вмів мріяти. Палко, натхненно, до самозабуття. В такі хвилини він нібито підносився над землею, і тоді його високе круте чоло, темні врозліт, тремтливі брови, виразні, з вечоровою просинню очі робилися особливо прекрасними і принадними.

— Еге-ей, хлопці,— цього разу перебив його Олесь,— дивіться, Федь і справді дух спускає.

Оглянулися. За кільканадцять кроків маячила знайома постать. Невисокий, натоптуватий, ніби виповнений пашнею лантух, Мукоїд стояв, відхекуючись, на широко розставлених ногах і важко спирався грудьми на встромлені у сніг палиці. Вигляд у нього, чесно кажучи, був кепський. Заношений овечий полушубок розхристаний, шапка перекособочилась і з'їхала десь аж на потилицю, а розчервоніле до синяви, округле обличчя, на якому ледь проглядалися щилини очей і пиптикуватий ніс, лисніло від поту, ніби вимашчене смальцем.

— Хіба таким круті стежки долати?..— процідив зневажливо про себе Іван і наморщив лоба, метикуючи, що робити в такій ситуації. Продовжувати похід утрюх, залишивши Мукоїда на лісовій просіці напризволяще, якось ніби й незручно, а повертатися до Києва, не здійснивши своїх намірів, він просто не міг. Адже на цю лижну вилазку Іван покладав стільки притасаних надій...

Ще на прозимках, у перших числах грудня, він намітив план, з ким і як буде святкувати Новий рік, продумав навіть маршрут лижного переходу і відтоді почав приготування. Агітувати хлопців довго не довелося — після чотиримісячного сидіння по читальнях та аудиторіях вони самі рвалися на лоно природи. Отож без довгих зборів та пересудів на світанні першого січня 1941 року четверо їх дружно вирушили в дорогу. До Святошина дісталися робочим поїздом, далі майнули через забурковані снігом поля до села Біличі, а вже звідти взяли курс через надірпінські ліси до Пущі-Водиці з тим, щоб увечері добратися в місто трамваєм. Все складалося так, як і планував Іван,— задушевні розмови, пісні на коротких привалах, конкурс на кращу новелу... І ось на тобі: на півдорозі пристав Мукоїд.

— Зробимо так,— після деяких роздумів запропонував Кушніренко.— Тут недалеко стоїть знаменитий Громів дуб, під яким козакі колись мечі освячували, ідучи в похід на шляхту. Доберемося до нього, переполуднуємо, спочинем, а потім уже й вирішимо, що робити далі.

— О, твоїми вустами тільки мед пити! — зраділо гейкнув Мукоїд і рвонув з місця.— Гайда скоріше до дуба.

Спустилися в улоговину. Потім слідом за Іваном звернули праворуч і попростували по занесеному глибоким снігом руслу якогось струмка. Йти було важко, раз по раз доводилося продиратися крізь обмерзле плетиво кущів калини та верболозу. Проте ніхто не ремствував — всі прагнули швидше дістатися до цілі. І нарешті вона з'явилася перед їхнім зором — на невеличкій галявині в тісному колі беріз і сосен височів старий, у три обхвати, дуплуватий дуб з обпаленою вершиною.

— Ну, ось ми й на священному місці,— Іван перший зняв і ввіткнув у замет свої лижі.— А зараз — до праці! Треба розвести багаття.

Хлопці швиденько начухрали соснового віття, вистелили ним сніг довкола вогнища, біля якого уже чаклував Іван, і всілися колом. На розстеленій газеті, котра слугувала їм столом, з'явилася четвертина мерзлого сала, кільце ковбаси, часничина, кілька окрайців хліба і з десяток влєжаних червонобоких яблук з Химчукового саду.

— Сивушенці б оце сюди, сивушенці! — потираючи побуряковілі од морозу руки, прицмокнув Федір.— Таку закусь просто гріх без чарки переводити.

— Затьохкав соловей,— Андрій незлобливо.— А чого ж не здогадався прихопити пляшину оковитої?

— Це я за нього зробив,— Іван, хитро примруживши око, хвацько вихопив із-за пазухи квартиру горілки.

— Та ти ж геній! Дай я тобі за це п'яту поцілую,— зарепетував Мукоїд і присунувся ближче до старости курсу.— Тільки як пити будемо?

— Чудило ти, Федю, звичайно, з шийки по черзі.

— А хто перший?

— Ясна річ, хазяїн,— безапеляційно заявив Андрій.

— Ні, моє — на дні. Останки ж, кажуть, найсолодші.

— Та чого тут довго торгуватись, давайте я почну,— і, не чекаючи загальної згоди, Мукоїд вихопив з Іванових рук розкоровану пляшку, затис її, як обцецьками, своїми коротенькими чіпкими пальцями. Не встигли хлопці й оком змигнути, як він прилип повними губами до шийки.

— Тільки, Федоре, по-чесному! Щоб не довелося за вуха відтягати,— Андрій під дружній регіт.

Та Мукоїд і вухом не повів на те кепкування, дудлив оковиту, скільки стачило духу. За ним причастився Андрій і, скрекнувши, простягнув наполовину спорожнену пляшку Олесеві. Але той заперечно похитав головою:

— Я пас до цього діла...

— Чого це? — а в очах Івана і розгубленість, і здивування.— Якщо вже всі... Це ж не п'янка, а так, заради новорічного свята...

— Ви ж знаєте: мені не можна. Потім за тиждень не видихаю.

— Справді, не будем один одного силувати. Хто не може, той не п'є,— заступився за Олеся Андрій.— Он Федько за всіх нас надолужить.

Іван спохмурнів на виду, але нічого не сказав. Про людське око пригубив пляшку і, ні на кого не дивлячись, передав її на поталу Мукоїдові. І ніхто з присутніх не завважив, як гірко він був розчарований у своїх сокровенних сподіваннях.

Мовчки дообідали. Федір одразу ж влігся спиною до вогню і захопився завзято ковирятися нігтем у зубах. Завжди діловитий і акуратний, Кушніренко почав збирати недоїдки скромної трапези, аби подарувати їх крилатим та хвостатим лісовим мешканцям. Олесь же, відчуваючи за собою невільну провину, похнюплено тупив очі в згасаюче багаття. А Лівинський, обіпершись спиною на могутній стовбур Громогого дуба, замріяно вдивлявся в холодне небо.

Було тихо й погідно. Первозданного спокою не порушували навіть волохаті сизі тіні, що покрадьки виповзали отарами з хаш та видолінків і нахабно влягались довкола між деревами. І все ж Андрієві здавалося, нібито оцю туго натягнуту морозну тишу розривають якісь дивні, ледь чутні акорди, що линуть з піднебесся. Вслухаючись, він мимовільно приплющив повіки і, сам того не помічаючи, став пошепки підбирати словесний супровід отим бентежним піднебесним акордам:

...чотири сини схоронили батька...
мовчки скропили кров'ю землю,
що чула найбільшу з таємниць...
і просто на ніч пустилися в дорогу...
чотири сини вирушили в путь,
яку нікому не вдавалось ще здолати...

— Хлопці, слухайте! А нас же зараз теж четверо! — не скрикнув, а зойкнув зненацька Іван, радісно вражений своїм відкриттям.— І всі ми, образно кажучи, також прямуємо до Золотих Воріт...

Стрепенулися однокурсники, вступили в свого старосту дивовагі погляди: а й справді, їх теж четверо, як і тих легендарних шукачів щастя! Що за дивний збіг?

— Знаєте, що я оце придумав? Я пропоную...— надихнутий потаємною своєю ідеєю, Іван розпалювався сам і прагнув запалити нею й інших.— У кожного з нас є, безперечно, велика, заповітна мета в житті. Отож давайте зараз повідаємо один одному... Хоча ні, краще хай кожен довірить свої мрії паперу,— він з готовністю вихопив із кишені записника і з гарячковим поспіхом став виривати з нього аркуші.— Складемо наші сокровенні сповіді ну хоча б он у порожню пляшку, сховаємо її в найвищому дуплі Громового дуба з тим, щоб літ через двадцять... Скажіть, хіба не цікаво буде років через двадцять зібратися ось таким гуртом під новорічний вечір на цій галяві і спільно звірити, хто і наскільки наблизився до власних Золотих Воріт? Давайте лиш зараз урочисто поклянемося...

Та Андрій не дав Іванові докінчити. Зірвався на ноги, кинувся до нього з розпростертими обіймами:

— Ти ж поет у душі, Ваню! Таке придумати... Я з радістю, обома руками голосую за цю пропозицію,— і вихопив з Іванових рук чистий аркуш.

Мукоїд також пристав на цю пропозицію. Без особливого ентузіазму, але пристав. Один Олесь мовчки горбився над купкою жару. Та в нього згоди не питали. Іван просто тицьнув йому папірець і оголосив:

— Тільки, хлопці, цур не кривити душею, а писати сокровенні думи, як на духу.

І заскрипіли пера самописок. Першим всунув у порожню пляшку свою сповідь Андрій. За ним опустили туди згорнуті в трубочки писульки Федір з Іваном.

— Хмчук, а ти?

Якось скрушно стенив Олесь плечима, винувато всміхнувся самими куточками губів, покрутив сюди-туди чистий аркушик і відповів:

— Мені ще треба самого себе знайти, а вже потім про Золоті Ворота думати.

Ніхто не помітив, як болісно зсудомилися на перенісці в Івана брови, а в стривожених очах промайнула тінь досади й розчарування.

— Ти хочеш нас запевнити, що живеш без великої мрії? — голос у Кушніренка одразу знебарвився, задерев'янів.— Невже думаєш, що хтось у це повірить?

— Та розумієте, я не це хотів сказати. Мені здається, що велика мета так просто людини не дається, її треба вибороти, вистраждати. А я... Не раз уже димом розвіювалися мої мрії.

— Бреше він усе це! — раптом Мукоїд, як Омелько з конопель.— Є в нього мрія! Інакше чого б день і ніч мухоморив по читальнях та архівах?

— Облиш, Федоре! — Андрій різко. — А ти, Олесю... Йй-богу, не розумію, чого відмовляєшся щось написати.

— І чого ви з ним панькаєтесь? — знову Федір за своє. — Не хоче — не треба. Подумаш, велика цяця! Хіба не чули, що про нього на курсі говорять?

Олесь здригнувся всім тілом, як від удару, рвучко повернув голову і, дивлячись прямо в вічі Мукоїдові, тихо, але надто чітко запитав:

— А що ж такого про мене говорять на курсі?

— Що ти гнида і шептун потайний, — випалив геть захмелілий Мукоїд.

— Федоре! — гаркнув Кушніренко. — Помовч! Не твоє засипалось, не твоє й мелеться.

Той вибалушив розчервонілі очіці на старосту, затим гикнув голосно і, махнувши рукою, почалапав до найближчих кушів.

— Гнида і шептун... — по паузі мовив, ні до кого не звертаючись, Олесь. — Для чого ж тоді мене запрошують до своєї компанії, ділять зі мною трапезу, звіряють при мені заповітні мрії?.. Ні, таких поганців не гоже терпіти в шляхетному товаристві!

По цих словах він кинув на купку попелу, під яким ще дотлівало суччя, чистий папірець, встав і з незалежним виглядом попрямував до замету, в якому стирчали лижі. Бачачи, що справа обертається так круто, Кушніренко кинувся гасити пожежу.

— Та що ви всі, йй-богу, показалися чи перепилися! Кому потрібні оці сварки? Та ще в такий день?.. Ну, погарячкували з п'яного розуму, наговорили один одному дурниць, але хіба ми гоголівські герої, щоб на все життя образу затаїти? Пропоную перекурити це діло і здати його в архів на вічне збереження, — і витягнув коробку студентських «цвяшків».

Кушніренко недаремно зажив слави верховоди третього курсу. Завжди витриманий і діловитий, по-дорослому розсудливий і в міру люб'язний, він володів неабияким хистом з першого ж знайомства привертати до себе увагу людей і підкоряти їхню волю. В яку б компанію він не потрапляв, всюди непомітно, але владно ставав диригентом. Бо тонко відчував, коли вставити дотепну репліку, коли змовчати, а коли лише кинути на співрозмовника багатозначний чи захоплений погляд. Але цього разу навіть Іванове мистецтво не зарадило справи.

Приладнавши лижі, Олесь, не попрощавшись, рушив із галявини. Хлопцям теж нічого не лишалося, як притоптати снігом попелище і посурганити по його сліду. Ішли без звичних у таких випадках жартів та словесних перестрілок, ішли з опущеними головами. Коли посутеніло, вибралися на узлісся. Негарне узлісся. Одразу ж за підліском починалися круті обриви, за ними розстелялася горбаста засніжена пустеля, а ще далі, на обрії, бовваніли київські околиці.

— Ускочили в халепу! — невдоволено буркнув Іван. — Доведеться з кілометр тьопати вздовж лісу, поки обминемо ці буртінця.

— А Олесь чого ж навпростець? — показав Андрій на одиноку постать за кілька гонів попереду. — Та він з глузду з'їхав! В'язи ж там скрутити!

— А нам що? — це вже Мукоїд додав і свої п'ять. — Хай крутить.

Все ж кинулися наздоганяти Химчука, аби застерегти від небезпеки. Але не встигли. Десь за хвилину-другу Олесь піби крізь землю провалився. Андрій з Іваном чимдуж до урвища. Прискочили і завмерли від жаху: навкіс по крутосхилу прудко метлялася то вправо, то вліво зігнута постать, виписуючи неймовірні кривулі, аби обминуті припорошені снігом, промерзлі головешки. А їх же всюди — не злічити! Досить на котрусь наскочити на такій швидкості... Правда, Олесь уже був майже на самісінькому дві яруги. Але саме там на нього й чатувала небезпека. Певно, зачепившись об щось, він полетів сторч головою і зник у сивому клубиську звихреного свігу.

— Невже розбився? — вихопився зойк з Андрієвих грудей.

Та за мить Олесь заворушився і почав зводитись на ноги.

— Егей, лижі цілі?

— Позичати ні в кого не стану, — донеслося з яруги.

Поправивши кріплення, Олесь почав видиратися на протилежний схил. Падав, зводився і знову падав, аж поки й не вибрався на вершину.

— Ну й упертий же! — Іван похитав головою.

— А, просто дурень набитий.

— Знаєш, Федоре, тільки не тобі про це судити! — Андрій зневажливо. — Тобі й не снилося через таку прірву перемахнути.

— А на який ляд мені це геройство? Не все одно, якою дорогою додома добиратись?

— Не зовсім...

Запалили Іванові «цвяшки», обмінялися сякими-такими репліками, але розмова не в'язалась. Якась незрима перегородка роз'єднувала їх, і ніхто не відав, як її зламати. Рушили знову. З єдиним бажанням швидше завершити цю невдалу мандрівку.

Невдовзі там, де урвиська переходили в звичайні пагорби, натрапили на безліч лижних протоптів. Чи то тут відбувались якісь змагання, чи колективна прогулянка, але Андрія нараз зацікавило оте химерне плетиво на снігу. Він зупинився і давай вдивлятися в сліди лиж. Одні з них, не вихоплюючись на узвишшя і не сягаючи улоговин, обережно в'юнилися по схилах пагорбів, інші ж нестямно неслися через найкрутіші бугри і виярки, то натягуючись струнами, то раптом круто ламаючись. Нелегко, мабуть, прокладалася така лижня, бо на ній нанизано було безліч виямків від падінь лижника.

«Диво дивне, та це ж дзеркало людських характерів! — зробив для себе відкриття Андрій. — Справді, один спокійний, поміркований, як і оті рівенькі паралельки, що тягнуться по обочинах схилів. Той, хто залишив їх, безперечно, не знає кривавих синяків од падінь, хоча й радість за здолану висоту для нього теж не зрозуміла. Інша ж лижня пружна, але ламана. Біжить вона, не обминаючи ні узвишч, ні видолинків. Мабуть, у житті її творця теж самі зльоти та падіння... Цікаво, які ми залишили б після себе сліди на снігу?»

— Хлопці, а що як нам влаштувати зараз змагання? — звернувся він до супутників. — Хто перший дістанеться додому, одержує приз. За бажанням. Але умова: до міста добиратися нарізно. Як, Іване?

— Я не проти, — той з радістю, що випадає нарешті нагода позбавитися набридлого товариства.

— Та на який ляд мені твій приз, — заскиглив Мукоїд. — Живцем у могилу покладете ви мене своїми витівками!

— О, такі, як ти, Федю, в труну не втвпляться. А в Київ тобі все ж доведеться тьопати своєю дорогою.

Зненацька зашумів грізно, заворушився ліс, якимось одразу споночило. Лише тепер однокурсники помітили, що з заходу, охопивши півнеба, насувала важка темна хмара.

— Ой, хуртовина наближається, — занепокоївся Мукоїд.

— Змагання, Федю, відбудеться за будь-якої погоди!

— Ну, й ляд із вами! — сердито сплюнув Федір і швиденько потрусив до битого шляху, який був позначений в далині вервечкою телеграфних стовпів.

— Скажеш, я брехав: Мукоїд чужими ногами додому прийде, — сміючись, сказав Андрій, коли розходився врізномбіч із Кушніренком.

...Розмірено шурхотів сніг під ногами чотирьох запізнілих мандрівників, котрі різними дорогами наближалися до Києва. А по їхніх слідах уже непомітно повзла поземка, викурюючи на хребтах горбів. Невдовзі з-за лісу зірвався, ніби пес із прив'язі, роз'ярілий вітер. І заметався, загоготів довкруги, здіймаючи сиві буруни. Одразу ж важкою брилою на землю навалилася птьма, і ніби ще тісніше стало на полі несамовитим вихором, що здіймали до самого неба стовписька крижаного пилу.

Починалася буря...

II

— Посмію нагадати вам, добродію Химчук: нині вже полудень. Чи не пора б вам залишити своє прекрасне ложе? Згадайте, на вас чекають великі справи, — говорив наступного дня Андрій Лівинський, переступивши поріг невеликої, суціль заставленої книжковими стелажками кімнати.

— Справи — не вовк, в ліс не втечуть од нас, — відказав Олесь і відклав набік грубезний том у старовинній шкіряній оправі. — Ну, прохось, прохось, чого ж одвірки підпирати.

Андрій манірно вклонився:

— Тільки з вашого ласкавого дозволу.

Розчесавши непокірну, буйну чуприну, гість пройшов до вікна і примостився на лутку, на якій між подвійними рамами серед соковитої зелені барвінку червоніли калинові кетяги.

— То як тобі вчора подорожувалося, одноосібнику?

Олесь показав забинтованою лівою рукою на своє подряпане до крові і вимазане йодом лице — Андрій без пояснень зрозумів: шлях у Химчука був нелегкий.

— З рукою щось серйозне?

— Та ні, дрібниці. Просто долоню об якусь скабу розпоров. А взагалі-то... Поки додому добрався, лижі переламав, обличчя ось розмалював, а на додачу ще й руку поранив.

— От що означає відбиватися од гурту... Хоча ми вчора до Києва теж не гуртом добирались. Розумієш, змагання влаштували: хто першим додому з того узлісся дістанеться. І виявляється, ти — переможець.

— З якої це речі? — Олесь здивовано.

— А з тої, що ти один з дистанції не зійшов. Мукоїд, як і треба було чекати, тільки-но куря почалася, звалив лижі на плечі і дав тягу до битого шляху. А вже звідти на попутній машині до міста доїхав. Я до Бабиного яру тільки дійшов, а там із кручі зірвався і лижі розгубив. А Кушніренко лише сьогодні вранці в гуртожиток повернувся. Я всю ніч повік не стулив, думав, нещастя стряслось, а він, виходить, втратив у тій віхолі орієнтацію і блукав серед снігових заметів, поки в Біличі не прибився. Там у якоїсь бабусі й пересидів цю маторну ніч. Отож і виходить, що ти володар призу за бажанням.

Нічого не відповів на це Олесь. Лиш замріяно дивився у вікно, за яким серед саду сліпуче іскрилися проти ранкового сонця височенні кучугури наметеного за ніч снігу, а по його обличчю блукала загадкова посмішка. «Невже потай злорадіє, що й на нашу голову звалилося вчора стільки халеп? — проклонулася в Андрія недобра думка. — Чи, може, здогадується, чого я сюди прийшов, і жде слізливих покаянь?..»

— Що це ти студіюєш у постелі? — запитав Олесь, аби лиш не мовчати.

— Та переглядаю монографію з народної медицини. Неймовірно цікава штука! Зібрано і систематизовано такий багатющий матеріал...

Андрій взяв розкішний фоліант у руки, перегорнув кілька сторінок і здивовано:

— Фу ти ну ти! Я щось нічого тут не втямлю. На якій вона мові?

— Шведський мандрівник-дослідник написав.

Брови гостя поповзли вгору і круто зломилися:

— Ти що, вже й шведську встиг опанувати?

— Не зовсім. Але потроху читаю.

— От чоловічина! І для чого тобі стільки мов вивчати? Англійська, німецька, французька, італійська, а це ще й шведська... Хоча, чесно кажучи, я по доброму заздрю. Це ж стільки світів відкрилося перед тобою, — і він окинув поглядом суціль забиті книжками стелажі.

Якої літератури там тільки не було! З питань історії і філософії, теології і мистецтва, різні довідники і художні твори, монографії і рідкісні періодичні видання минулого. Хто придивлявся до різнокольорових спинок томів, що рівними шерегами від підлоги до стелі шикувалися на дубових полицях, той одразу ж помічав на них написи майже усіма європейськими мовами. Ця бібліотека вважалася

в Химчуків особистим і недоторканим скарбом Олеся. І хлопець ставився до неї як до святині і щомісяця поповнював її новими книгами, витрачаючи на це всю свою стипендію. Андрієві до нестями подобалося бувати в цій затишній, скромно обставленій Олесевої обителі, де поселилося стільки світлих думок найвидатніших синів людства. Нічого не було тут зайвого — письмовий стіл навпроти причількового вікна, два плетені з верболозу крісла, канапка і стелажі, стелажі. Та цього разу Андрій не став порпатись у книгах.

— Знаєш, чого я прибрюхав сюди по таких заметах? — почав він здалеку. — Гуртожитківське товариство уповноважило мене позичити конспекти з курсу фольклору та етнографії. Екзамен не за горами, а в нашого брата лінтюха і поганеньких записів лекцій нема. От ми до тебе з поклоном: позич свої хоча б на одну ніч.

Олесеві чомусь здалося, що ніяке товариство не уповноважувало Андрія позичати конспекти, що зовсім інші причини привели Лівинського на Солом'янку, проте виду не подав.

— Візьми он на столі. І передай хлопцям: я дарую їм свої конспекти на вічне користування.

— Ти що, вже встиг проштудіювати їх? Але ж коли? — здивувався Авдрій.

— Про мене не турбуйтесь.

— Ну, для чого такі жертви? Може, гайда зараз у гуртожиток та будемо всім загалом їх зубрячити... Справді, Олесю, чому б тобі не навідати нашу скромну оселю?

Знову невизначена посмішка ковзнула по обличчю Олеся:

— Та, може, якось іншим разом...

«Зумисне ламається, — по-своєму зрозумів Олесеvu відмову Андрій. — Так, вчора ми повелися з ним негарно, але ж коли люди щиро розкаються...»

— Ну, ось що, Олесю, киньмо гратися в піжмурки і поговоримо відверто.

— А ми, по-моєму, завжди з тобою відверті.

— Не про це мова. Я хочу поговорити про вчорашнє. Мукоїд із п'яних очей такого наверз... Я прошу тебе: не сприймай все те близько до серця.

— А я і не сприймаю. Мукоїд просто сказав те, про що інші мовчували.

— Тільки, бога ради, не ставай у позу! Що тут казати, всі ми винуваті перед тобою. Оті підлі шепітки на курсі... Хтось же їх розпускає, а ми, барани, слухаємо, розвісивши вуха, замість того щоб дати по зубах всіляким шептунам. Так, винуваті, дуже ми винуваті, але ж і ти... Скажи чесно: ти хіба в усьому правий? Чому сторонишся нас? Чому робиш із себе загадку?

Справді, для однокурсників Олесь завжди був загадкою. Він акуратно відвідував лекції, мав зразкові конспекти не лише з програмних дисциплін, ні для кого не був рівнею в знаннях, хоча й не виставляв це напоказ. Серед студентства тримався відособлено і незалежно, ні з ким близько не знався, проте з усіма був підкресле-

но ввічливим і в міру люб'язним. В культпоходах та всіляких вечірках принципово участі не брав, до своєї господи теж нікого, окрім хіба що Андрія, не запрошував. Ніхто з однокурсників і гадки не мав, чим живе ця хворобливого вигляду людина, про що мріє, до чого тягнеться. Можливо, саме через це одні його недолюбливали, а інші навіть потай побоювалися. Особливо після того, як про нього поповзли оті зловісні шепітки.

— Ось мене всі вважають чи не найближчим твоїм приятелем, але ж повір: я в багатьох випадках не можу тебе зрозуміти. Скажи ж нарешті: що ти за людина?

Заплющив повіки Олесь, замислився. Надовго замислився. Здавалося, він ось-ось відкриє Андрієві свою душу. Та Олесь розкрив очі і якимось байдуже спитав:

— Ну, ти знайшов конспекти з фольклору? Хлопці ж чекають.

Глибоко скорботна зморшка враз пролягла між Андрієвими бровами, стужавів, спохмурнів його погляд.

— Ех ти ж!.. Невже ждеш, що я навколішки перед тобою стану? — болісно скрикнув — і до дверей.

Зненацька за стіною, в сусідній кімнаті, щось лунко грюкнуло, а наступної миті розчинилися перед Андрієм двері — на порозі виріс зі стривоженим виглядом кістлявий сивобородий чоловік у старенькій ватянці і зношених валянках. Був то Олесів дід по матері Гаврило Якимович Химчук.

— О, то в нас гість! — усміхнувся він, а очі занепокоєно бігають від Олесь до Андрія. — Чого ж це ти, внуче, не запрошуєш Андрюху сідати? Йому ноги знадобляться для дороги.

— Та я вже зібрався на домів, — вклонився старому на знак вітання Лівинський.

— Ну, так уже й зібрався. А для кого ж я квашених яблук приготував? Ні-ні, з цієї хати не виходять, нічого не покуштувавши. Вже чим багаті, тим і раді.

— А, якщо яблука... — завагався Андрій, боячись образити господаря цього дому. — Чесно кажучи, мене щось із самісінького ранку на кисле тягне.

— Еге ж, після випивки так: тільки про кисле й думка.

— Що ви, дідусю, ми ж із непитущих.

— Воно й видно. Наш он непитущий учора ледь ноги додому приволік...

— А знаєте, він навіть і не нюхав оковитої. То ми змагання влаштували, а тут як завіхолило...

Старий осудливо похитав головою:

— Ех, голови нерозумні... В мій час люди остерігалися в такий день різні там коники викидати. Повір'я ж існує: як проведеш перший день січня, таким і весь рік видається... А ви... на додачу, мабуть, ще й пересварилися, кат би вас забрав.

— Та ні, просто з'ясували стосунки, — заперечив Олесь.

— Іншому комусь це скажи. По вухах же бачу, що продовжували навіть сьогодні вчорашню шпарку розмову.

Хлопці опустили долу очі.

— Але це не найбільша біда. З добрими людьми завжди згоди можна дійти. А тепер заждіть лишень,— і він майже підтюпцем за поріг.

Невдовзі повернувся з вивершеною дорідними антонівками-мискою в руках. Олесеві з Андрієм нічого не лишалося, як взятися за квашенину, а Гаврило Якимович, явно відчуваючи потребу в своїй присутності, заходився наводити лад в кімнаті. Відчинив кватирку, поправив фіранки на вікнах, змахнув цигарковий попіл з письмового столу. Цей чоловік взагалі не терпів неохайності, а тим паче у власній господі, де все, буквально все було зроблено його невтомними руками. Навіть зараз, незважаючи на свої шістдесят вісім років, він вів усе домашнє господарство, бо дочка день крізь день у лікарні біля хворих, а в онука університетських турбот доволі. Отож, не присідаючи, то щось ремонтував, то куховарив, то кравцював. Та найлюбимішою для Гаврила Якимовича була робота в саду. Як тільки надворі починало дихати весною, він од зорі до зорі топтався біля дерев. Обрізав «холосте» пагіння, знімав з молодняка тісну зимову одіж, обквицював вапном стовбури. А там надходила пора обкопування, оббризування, окуліровки, щеплення. І многотрудна праця старого не пропадала марно: щоосені дерева віддячували йому запашними щедрими врожайми. Тільки не шукав Гаврило Якимович зиску від отих врожаїв. Коли над Мокрим яром починала кружляти осіння жовтяниця, ворота його оселі широко розчинялися для всієї солом'янської малечі, хай, мовляв, ласують пшеники та дивляться, якою щедрою може бути рідна земля. А приїжджала на сивогривих конях зима, і заметільними вечорами до Химчуків сходились на посиденьки сивоголові залізничники — Гаврило Якимович теж мав чим пригостити супутників своєї буремної молодості. Не випускав він із свого дому, не почастивавши дарунками саду, й онукових друзів, хоча вони чомусь не часто топтали стежку до Мокрого яру. І саме це найбільше й непокоїло старого Гаврила. Чи не тому-то його так і насторожила перепалка Олеся з Андрієм.

— Ну, як, перекусили трохи? — звернувся він через деякий час до набурмосених хлопців.— А тепер миріться, кат би вас побрав! Сваритися — то діло нехитре, а от зуміти дружбу виплекати... Недарма ж кажуть: одна головешка і в печі гасне, а дві і в полі горять.

III

Вже давно морозна ніч опустилася над Києвом, вже давно в університетських коридорах вщух багатоголосий клекіт, а біля триста тринадцятої аудиторії все ще було людно. За неписаним студентським законом друга група філологів дружно «боліла» за тих, хто опинявся перед суворими очима екзаменатора. Третьокурсники юрилися біля запітнілих вікон, в кільканадцятий раз перечитували уже до дірок зачитані Химчукові конспекти. Коли двері аудиторії розчинялися, всі кидалися до щасливця, обступали його тісним колом, а він, млявий і розчервонілий, мовчки піднімав долоню з розче-

піреними трьома чи чотирма пальцями. Гурт полегшено зітхав: пропесло!

Після цього починався справжнісінький допит: номер білета? Які питання? Скільки було додаткових? Що відповідав?.. І бідолаха, витираючи спітніле чоло, мусив про все сумлінно звітувати товариству. Його при потребі підправляли, давали слушні поради, критикували за плутані відповіді, ніби це й справді тепер мало якесь значення. Лише після такого подвійного іспиту група відпускала щасливця на всі чотири вітри.

Першими, як правило, йшли звітувати про свої знання відмінники. Вони були щось на зразок розвідників чи зондувальників настрою і пильності екзаменатора, його манери опитувати. Їхні спостереження зразу ж ставали відомими загалу, і кожен робив для себе необхідні висновки. Такий порядок, можна сказати, вже став традицією для другої групи, і, можливо, саме завдячуючи йому, ніхто із студентів за всі роки навчання не отримав незадовільної оцінки.

Але цього разу добра традиція була неждано-негадано порушена. Почалося все з того, що вранці чомусь не з'явився в університет Олесь Химчук, а в Галини Кіндратенко, яка погодилася першою складати екзамен, під час обдумування білета знепамятка почався сердечний приступ і довелося викликати швидко допомогу. Та найбільше настрій студентам зіпсувало те, що замість лагідної Марії Данилівни, яка занедужала напередодні, екзамен із фольклору приймав професор Шнипенко.

Спеціалізувався Шнипенко по історії України доби феодалізму, але водночас був визнаним знавцем української літератури, мистецтва, етнографії та фольклору. Серед студентства університету він користувався «залізним» авторитетом: на його лекціях завжди можна було бачити поряд з істориками та філологами фізиків, біологів, юристів. Багатий життєвий досвід, незважаючи на порівняно молоді роки, величезна ерудиція в багатьох галузях науки і непересічні ораторські здібності робили його лекції-промови настільки популярними, що вони нерідко закінчувалися під дружні оплески слухачів. Проте старшокурсники чомусь недолюбливали Шнипенка і поміж себе прозивали Феодалом. Казали, він злопам'ятний і жорстокий, підступний і мстивий. Та на загальний подив цього дня професор нікому з філологів «не вліпав двояка», хоча на п'ятірку теж поки що не розщедрився. Та з цим легко змирилися.

Останнім мав складати екзамен Олесь, якого посланці групи аж підвечір все ж розшукали в академічній бібліотеці і майже за поли притягли в університет. Коли він зайшов в триста тринадцяту аудиторію, студенти негайно почали розходитися по домівках: за Химчука в групі ніколи не «боліли», цей складе! Ті ж, що залишилися, збились у кінці коридора і давай обмірковувати, як краще відзначити успішний початок екзаменаційної сесії. Дівчата пропонували податися в солом'янський гуртожиток на танці, хлопці ж наполягали улаштувати в складчину «тайну вечерю». Лише Андрій Лівинський не взяв участі в цій дискусії. Трохи покрутившись між однокурсниками, він з недобрим передчуттям поспішив до екзаменаторської.

Адже знав, добре знав, що Олесь і не заглядав у конспекти, які подарував тиждень тому гуртожитківському товариству.

Обережно прочинивши масивні дубові двері, Андрій зазирнув у щілину і побачив віддалік розпашілого Олесь за кафедрою, який щось палко доводив професорові. А той, низько опустивши велику, з довгим сивим волоссям голову, непорушно сидів за партою і, здавалося, безцеремонно дрімав. Та ось він різко відкинувся на спину, легко встав і, заклавши руки на спину, енергійно рушив поміж партами. Пройшовся сюди-туди аудиторією, потім зупинився перед Олесем, для чогось зняв окуляри. «Нервує. Тепер кінець Олесеві. Двійка!.. І для чого він устрів із Феодалом у дискусію?..» — в Андрія аж мурашки поповзли між лопатками. Та яке ж було його здивування, коли за хвилю почув розкотистий Шнипенків бас:

— Що ж, юначе, доведеться мені скласти зброю. Так, так, ваша взяла! Щоправда, не з усіма почутими твердженнями можу цілковито погодитися, але суть, ясна річ, не в цьому. Головне — ви маєте свою власну і при тому досить неординарну точку зору на такі архаїзаплутані речі...

«Оце так Олесь! Оце так молодчага — перемогти самого Феодала! — ледь не затанцював од радості Андрій. — І це ж без підготовки, без нічних зубрячок...»

Зненацька чийсь м'які і теплі долоні затулили йому очі. Він спересердя округнувся — перед ним стояла вона. Невисока, усміхнена, в темно-коричневому зимовому пальтечку із соболиним коміром. З-під білої пухової шапочки вибивалися важкі, ніби зволожені, каштанові пасма, які все частіше снилися йому останнім часом.

— О, Світлана!..

— Що, не чекав?

— Правду кажучи, ні. Як твій сьогоднішній екзамєн?

— Дякую, добре. А твій?

— Пронесло.

— А за кого це ти так уболіваєш? — запитала, хитро примружившись.

— Та он, Олесь наш Шнипенка на лопатки розкладає.

— Професора Шнипенка?! — здивувалася Світлана і прихилилася до щілини.

Андрій і собі припав до дверей.

— Все це правильно, ясна річ, — долинув з аудиторії знайомий бас. — Але як би ви особисто могли пояснити подібне суспільне явище?

Вони бачать, як похилилася крутолоба, з глибокими залісинами Олесева голова. Невже загнав, таки його Феодал у тупик?

Аж це по паузі розмірений тихий голос:

— Так одразу відповісти на ваше запитання... Хоча мені здається, ні, я навіть певен, що звичай цей міг зародитися тільки в період переходу від скотарства до землеробства. Коли ж взяти до уваги, що пращури наші були вельми щиросердними й гуманними, — вони ж категорично відкинули рабство як спосіб співжиття людей! — то

корені цього звичаю стануть ще зрозумілішими. Мабуть, стикаючись з іноплемінцями, скіфи-орачі давали їм на знак дружби свій найбільший скарб — зерно. Мовляв, беріть його і, коли ваша ласка, висівайте поряд із нами в землю, ми вас не цураємося і лихих намірів не маємо. Але навряд чи тоді існувало для зерна спеціальне визначення, це поняття, певно, вкладалося в слово «добро». Отож, на мою думку, досить неоковирний із сучасного погляду і не зовсім зрозумілий вираз «добро пожалувати» і закарбував у собі гарний звичай наших далеких пращурів...

— Дивно, звідки він про все це знає?

— О, ти навіть не уявляєш, яка світла голова в нашого Олесь!

За хвилину Химчук вийшов з аудиторії. І одразу ж потрапив у обійми Андрія.

— Ну, ти ж і даєш!.. Поздоровляю, здоровляю! А я спершу було подумав... Ой, вибач, що не познайомив... Однокурсниця наша із західного факультету, Світлана Крутояр.

О, ці ясні очі, трохи відкоплені по-дитячому губи, високе опукле чоло були добре знайомі Олесеві. Скільки разів, сидячи в читальні, він крадькома милувався цією дівчиною! Проте зараз і виду не подав, що знає її. Просто подав руку й сказав те, що першим спало на думку:

— У вас дуже гарне ймення. Хай тільки не обмине вас щастя бути для когось незгасним світильником до останньої берізки.

— Ви, може, історію мого імені розповіли б?

— А це вас зараз так цікавить?

— Послухати можна.

— З вашого дозволу, іншим разом.

До них підкотила ватага однокурсників. Залунали вигуки:

— Що, Химчук, п'ятак і сьогодні огріб? Один на всю групу?

— Та він же там такі трені-вені-теревені перед професором розвів... У мене вже навіть живіт судою зело од голоду.

— Півлітрагу з нього за затримку!

— І за п'ятірку — другу!

Та нараз урвалася розмова — в дверях аудиторії з'явився професор. Високий, огрядний, у дорогому пальті з шалевим коміром, якийсь не по-сучасному громіздкий і зайвий. Оглянувшись спідлоба пришиклых студентів і неждано з лагідним усміхом:

— З якого приводу, дозволю запитати, зібралося товариство?

— Боліли за тих, хто складав вам екзамени,— Кушніренко відповів за всіх, як і личило старості.

— Дух дружби, значить, взаємовиручки... Що ж, це прекрасно! Слухайте, а чи не піти б нам зараз та не випити по чашці кави? Га? — неждано запитав він і поклав по-панібратськи руку на плече Івана.

— З великою охотою, Романе Трохимовичу! — знову за всіх Кушніренко.

— Як, підемо? — Андрій до Світлани пошепки.

— А що ж, підемо.

— Тоді прошу за мною,— подав клич Шнипенко і рушив до вихо-

ду.— В моїй оселі для гарних гостей завжди знайдеться міцненька кава.

Вкрай ошелешене такою пропозицією товариство зам'ялося, заступувало на місці. Але відступати було нікуди, мусили йти. І вони пішли.

— Розташовуйтеся як вдома,— ласкаво запрошував Шнипенко пізніх гостей, розчинивши двері свого робочого кабінету.— Розташовуйтеся, я зараз повернуся.

Студенти несміло переступили поріг професорської обителі. Це була простора, дещо продовгувата кімната, ледь-ледь освітлена трьома химерними канделябрами, схожими на чудернацько вигнуті козацькі люльки. В жовтавих присмерках юнацтво розгледіло ряд масивних книжкових шаф, кілька м'яких шкіряних крісел попід глухою стіною, завішеною важким килимом давнього зразка. На тому килимі холодно виблискували зі смаком розміщені старовинні пістолі, перначі, криві шабляки і пощерблені мечі. У віддаленому кутку, за допотопним, узятим на мідні шпуги письмовим столом, височіла на темній тумбі сіра кам'яна статуя якогось древнього бога. Молодь вразило те, що все в цій господі було похмуро, темне, ніби змертвіле. І старовинний килим, і книжкові шафи, і оздоблена червоним деревом стеля, і навіть світло канделябрів. Кімната більше нагадувала музей, забутий замок чи, можливо, навіть саркофаг середньовічного владика, аніж кабінет ученого двадцятого століття. Здавалося, час зупинив свій нестримний біг у цьому приміщенні, закам'янів подібно до круторогої голови буйвола, яка висіла над дверима. Печать відлюдництва і загадковості лежала тут на всьому. Недаремно студентам відразу ж пригадалася схожа на легенду розповідь про Шнипенка, яку вони не раз чули від старшокурсників.

Ходили по університету глухі чутки, буцім професор замолоду був чи не найщасливішою людиною в Києві. У свої тридцять із лишком років він обіймав досить високу посаду, мав дружину великої душі і небаченої вроди. І життя його нібито було щасливим, веселим, не потьмареним нестатками та невдачами. Аж поки він з невідомих причин не залишив службу і не зайнявся наукою. Отож, певно, за книгами Роман Трохимович і не помітив, як у його дім поволеньки почало вповзати горе. Схаменувся лише тоді, коли дружина все частіше стала запізно повертатися додому. Та він до пори до часу закривав на це очі, тішив себе блаженською надією, що після захисту кандидатської дисертації він трохи звільниться і в їхню оселю знову повернеться щастя й злагода.

Якось у годину пекучих душевних тривог вирішив немовби Шнипенко піти за розрадою до свого наукового керівника — відомого всій республіці історика-академіка. Дістався десь опівночі до його особняка і — страшно подумати! — угледів за освітленим вікном свою дружину. Невідомо, що скоїлося тої хвилини в душі Шнипенка, проте він мовчки пустився в зворотню путь. Наступного вечора його знову бачили під злощасним вікном будинку академіка, за яким знову промайнула постать коханої. А за кілька днів він лагідно,

ніби ненароком, запитав за сніданком дружину, де вона буває вечорами. Та, не передчуваючи близької біди, з усміхом відповіла, що працює після служби над однією вельми важливою річчю, а над якою саме — це поки що її секрет. То була остання розмова колись зразкового подружжя. Того ж дня, повернувшись із роботи додому, дружина Шнипенка знайшла в своїй кімнаті лист, в якому чоловік проклинав її за підлу зраду і зрікався назавжди. Приголомшена, знетямлена, вона кинулася до кабінету мужа, але двері туди були замкнуті. Як не просила, як не молила вислухати її, але він навіть не відкликнувся. Розчинив двері свого кабінету лише на світанку, коли стара мати в розпачі заголосила, бо в домі сталося непоправне — невістка повісилась...

Кажуть, одразу ж після похорону до Шнипенка завітав його науковий керівник-академік і, вручивши дві грубезні папки, сказав: «Ці рукописи належали вашій славній дружині, Романо Трохимовичу. Останні місяці вона старанно збирала вечорами з моєю допомогою архівні матеріали для вашої майбутньої докторської дисертації. Їй дуже хотілося піднести їх вам у подарунок в день іменин...» Ще кажуть, ніби тої ж миті на голову Шнипенка осів назавжди густий срібlistий іній. Відтоді Роман Трохимович став не схожий на себе, почав сторонитися людей, відгородився в кабінеті килимами од сонця. Аби хоч трохи притупити своє горе, цілковито віддався науковій роботі. І чим більше працював, тим глибше й глибше поринав у минулі століття. Мабуть, відгомін брязкоту козацьких шаблук, грім далеких суспільних бур та сумних кобзарських дум глушили його душевний біль. З часу тієї трагедії опанував він безліч наук, написав десятки праць, давно став поважним професором, та, судячи по цьому похмурому житлу, радість так і не повернулася в його серце.

— Увага, кава йде! — з'явився у дверях Роман Трохимович у тююнового кольору халаті з легеньким, розбірним столиком у руках. — Тільки чого це ви всі стоїте, ніби в гостях? Я ж просив бути як вдома.

Поставив столик, підсунув крісло і важко опустився в нього. Студенти розмістилися півколом.

Невдовзі в кімнату, м'яко ступаючи по килиму, зайшла низенька згорблена бабуса із посудом на таці. І одягом, і своїми манерами вона чомусь нагадувала послушницю монастиря. Без жодного слова розставила на столику чашки і застигла за кілька кроків від Романа Трохимовича.

— Люстру, — коротко кинув їй професор.

Старенька покійрно почимчикувала до кам'яного бога, натиснула вимикач. Професор ледь помітно кивнув головою, мабуть, даючи цим знати, що її місія скінчилася, і жінка нечутно зникла за дверима.

Дивлячись услід безсловесній бабусі, Андрій відчув якусь провину перед нею; його пік сором за свого вчителя, котрий так холодно, так бездушно обійшовся в присутності чужих людей з найріднішою людиною. І, незважаючи на яскраве світло люстри, кабінет Шнипен-

ка зненацька здався хлопцеві ще похмурішим і ще непривабливішим. Мабуть, таке ж почуття заволоділо й однокурсниками, бо як не старався професор із Кушніренком, а розмова щось не клеїлась.

Коли вже пили каву, Роман Трохимович раптом запитав:

— Даруйте, а чому це я не бачу... Ну, хлопчини, котрому я відмінну оцінку щойно поставив?

— Химчука? — хтось із гурту.

— Так, саме Химчука.

Тільки тепер третьокурсники завважили, що між ними справді немає Олеся, хоч він і чув запрошення Шнипенка.

— Шкода. А я ж так хотів із ним ближче познайомитися. Цікавий юнак! В його роки — і такі знання, таке розуміння історії...

— Та то ж нудний зубрило, — несподівано, зовсім несподівано вихопилося в Кушніренка.

— О ні, шановний, — професор осудливо зиркнув на Івана. — Зубрил я перебачив на своєму віку доволі, а ось такого мислення в студента, повірте, не зустрічав. І взагалі ваш курс, мушу сказати, особливий. Я покладаю на нього великі надії. І поливати благородною росою знань такий букет талановитої молоді — це, знаєте, велика вірада для мене.

Урочисто, не кваплячись, він на подив щедро розхвалював трудолюбиву і допитливу студентську молодь, а особливо Олеся Химчука. І ніхто не здогадувався, що оті похвали неначе бритвою краями серце Кушніренкові. Він не те, щоб не погоджувався з професором, а просто не міг терпіти, коли в його присутності увага товариства була прикута до когось іншого. Тому, як тільки Шнипенко зробив невеличку паузу, Іван одразу:

— Романе Трохимовичу, а чи не здається вам, що механічно засвоїти духовні надбання попередників не така вже й велика заслуга для студента? — Іван завжди прагнув висловлюватися літературно, по-книжному і не дуже турбувався, що його думки вже сказані кимось раніше і відомі співбесідникам. — Це, скоріше, наш державний, сказати б, обов'язок. Інша справа, в ім'я чого ці надбання засвоюються. Одні вчаться, скажімо, для того, щоб потім передати здобуті знання трудящим масам, а для інших наука — лише мощена дорога до слави і власного благополуччя.

— Стривайте, стривайте... І це ви, староста курсу, говорите такі речі? — професор чи то від здивування, чи від несподіванки аж окуляри зірвав із перенісся. — Повірте, ніколи не чекав. Віддати знання трудящим масам... А що ж ви, шановний, віддасте, коли самі матимете лише наспіх зібрані корінці та вершечки? Я питаю: яка користь буде з отакої віддачі? Ні, безгрішний злидареві не опора. Аби давати, треба щось мати, а щоб мати, потрібно роками працювати або, як ви кажете, механічно засвоювати духовні надбання. Зараз людство сягло такого рівня, що на лікнепщині далеко не заїдеш. Майбутнє за тим народом, який зуміє виховати могутній загін всебічно і глибоко освіченої інтелігенції. Тому особисто для мене найпрекраснішою рисою молоді людини є здатність до засвоєння духовних надбань, накопичених історією людства.

Кушніренко кілька разів поривався щось заперечити професорові, хоча розумів, що заперечити, власне, нічого. Коли б тут не було однокурсників, Іван, звичайно, погодився б з усіма твердженнями Феодала, але знести такий ляпас у присутності майже половини групи...

— Вибачте, Романе Трохимовичу, але я і тут не повністю з вами згоден, — улучивши момент, почав він з посмішечкою на вустах, хоч та посмішечка була ядовитою. — По-вашому, малописьменний пролетаріат, який звершив найбільшу в історії революцію...

— Заждіть! — уже не приховуючи гніву, обірвав його Шнипенко. — Це ж підлий прийом! Та бог з вами... Краще скажіть: що ж ви найбільше цінуйте в людині?

— Настирливість, залізну волю в досягненні мети.

— А ви? — звернувся професор до прикишклих студентів, щоб якось і їх втягнути в розмову.

Це до наївності просте запитання виявилось настільки несподіваним, що ніхто з присутніх не спромігся так одразу відповісти на нього. Дійсно, кожен із них по-своєму судив про людей, але яким критерієм при цьому керувався, сказати зараз не міг. Тільки опісля почувалися відповіді:

— Чесність і простоту.

— Розум і натхнення.

— Красу в помислах, в поведінці, в зовнішності.

— Здатність сіяти розумне, добре, вічне.

— Справедливість, людяність і доброту.

— Відданість Батьківщині.

— Жадобу до знань.

Відповіли і самі вкрай здивувалися, з якою різною міркою підходять вони до оцінки людей.

Помітивши жваве зацікавлення молоді, професор поставив інше запитання:

— А що ви найбільше ненавидите в житті?

Тут вони відповіли без довгих роздумів:

— Брехню і зраду.

— Війну.

— Некомпетентного лікаря.

— Дурнів на високих посадах.

— Передчасну смерть.

— Тих, що залишають сиріт.

— Самовдоволену посередність.

І потекла, завирувала, не визнаючи ніяких берегів, як Дніпро в час повені, щира розмова. Позбувшись скутості, студенти говорили про речі, які найбільше хвилюють у двадцять літ — про любов, про дружбу, про заповітні мрії і високі поривання. Один Кушніренко зумисно сидів, наче зі скленими губами. Неважко було здогадатися, що він належав до того типу людей, які яскраво палахкотять лише тоді, коли до них прикута загальна увага, а потрапивши хоча б на мить у затінок, відразу ж бліднуть, а потім і зовсім згасають. Затінений іншими, згас і Кушніренко. Та як він не дувся, як не

бойкотував розмову, а вона точилася жваво й задушевно, бо ніхто з однокурсників не силкувався блиснути красивою фразою, пригломшати інших надто розумною думкою. Просто всі говорили те, що думали, навіть не помічаючи, як звернуло на північ. Опам'яталися тільки тоді, коли хтось, зиркнувши на годинник, зойкнув:

— О, та вже перша година!..

Стали спішно збиратися додому. А професор:

— Як жаль з вами розставатись. У такому колі я навіть забуваю про свою сивину. Ви ж не забувайте сюди дороги... Для гарних гостей в моїй оселі знайдеться не лише міцна кава.

IV

Одколовшись від гурту, Кушніренко в самотині повертався до гуртожитку. Брів яскраво освітленими, по-нічному пустельними вулицями, а в душі було чорно й незатишно, як у закинутому льоху. Раз по раз йому вчувався лункий, мов постріл, удар дверей, котрі професор зачинив, вважає, перед самісіньким його носом. Іван зумисно приловчився останнім залишити кабінет, аби опинитися вічна-віч із Шнипенком і вибачитися перед ним за допущену безтактність, порозумітись, але Феодал, бач, навіть вислухати його не захотів. Безцеремонно виштовхнув у спину за поріг і так гримнув услід дверима, що, здається, підняв на ноги весь свій професорятник.

«Як же так сталося, що від мене одвернулася людина, яка свого часу буквально за руку вводила в цей складний і підступний світ, часто допомагала не лише мудрим словом, але й дзвінкою копійкою, довіряла стільки таємниць?..— болісно роздумував Іван.— Як сталося, що за один вечір я зруйнував, певно, все, що з такими труднощами і ризиком зводив роками? На якого біса суперечив Феодалу, штрикав йому отим пролетаріатом? Адже знав, добре знав, яка важка рука і нещадне серце в Шнипенка до своїх супротивників... А може, ця перепалка — тільки привід для нього, щоб одкараскатись від мене, можливо, я більше йому непотрібен. Зробив своє діло, а тепер — на смітник! Поступись дорогою іншому. Тільки ж на кому зупинив свій погляд Шнипенко, на кому?.. Невже на Химчукові? Певно, що так. Для чого б тоді він так вихваляв перед хлопцями Химчука!»

І якась давка, неймовірно важка ненависть до Олеся сколихнулась і почала тужавити в Кушніренковому серці. Взагалі-то Івана здавна не полишала неприязнь до того мовчакуватого розумника, хоча він старанно й приховував це від інших. Ще на першому курсі стався випадок, який роз'єднав їх, можна сказати, навічно.

Вже першої своєї студентської осені Іван вибився в курсове начальство і з власної ініціативи завіз записничок, де потай занотовував про однокашників свої повсякденні спостереження і висновки. Так, на всякий випадок, а раптом колись все те знадобиться. Записи про окремі порушення дисципліни, необережні вислови в дружньому колі та негативні риси в характерах товаришів він тримав, ясна річ, в суворій таємниці. Тримав, та, на жаль, не втримав. Якось напровесні вибралися вони всім курсом у Боярський ліс на прогу-

лянку. Грали в м'яча, борюкались, лазили на дерева за пташиними яйцями. Іван пустував на рівні з іншими і незчужся, коли з кишені вислизнув злочасний блокнотик. А коли побачив його в руках Олеся... Не відомо, читав оті нотатки Химчук чи ні, але відтоді Іван уже не мав спокою. Йому здавалося, що при кожній зустрічі Олесь чомусь загадково мружить лоба, що той мовчун лише чекає зручної нагоди зганьбити його перед усім університетом. Аби запобігти цьому, він не раз робив спроби здружитися з Химчуком чи принаймні задобрити його будь-чим, але Химчук лишався абсолютно байдужим до всіх його поривань. Отож після численних невдач Іван зненавидів цю людину, як нікого в світі; його буквально переслідувала жадаба зробити Химчукові щось неймовірно страшне й болюче. Якраз у ті дні і поповзли поміж студентами чутки про Олеся, нібито він потайний шептун. Їм і вірили, й не вірили, але відтоді ніхто і нізачо не повірив би Олесеві, коли б той і розповів святу правду про чорний блокнот Кушніренка. Подумали б: виправдується, прагне на іншого тінь кинути.

...Повернувся Іван в гуртожиток далеко за північ. Ліг. А сон не йде. Коли б ще хоч Муквід не так хропів, а то ж наче іржавим цвяхом серце дряпає. Не підводячись, висунув Іван ногу з-під ковдри, ткнув нею в обличчя Федора — той прожогом схопився, буркнув щось із спросоння та й знову гелпнувся на подушку. Проте більше вже не хропів. І все ж дрімота тікала від Кушніренка. Тепер його драгувала мандоліна, що тоскно, жалібно квиліла за дверима у могутніх руках Анатолія Мурзацького, з яким Іван жив в одній кімнаті. Хотів було вийти, сказати, щоб той припинив свій концерт у коридорі, та не наважився. Хіба Мурзацький послухає? А послати, де й Макар телят не пас, як раз плюнути, пошле.

На курсі Анатолія вважали грубіяном і забіякою. Мав він круту й похмуру вдачу, до нестями ненавидів хвальків і хитрюг, був не стриманий у словах і вчинках. Коли не вистачало аргументів для доведення правоти, Мурзацький частенько пускав у хід свої півпудові кулаки, за що мав уже не одну догану від декана. До університету Анатолій приїхав з якогось інгулецького села, де працював трактористом, великого потягу до наук не виявляв, із «міськими розумниками» компанії не водив, але на загальний подив страшенно подобався дівчатам, хоч і недобачав на більмувате ліве око. Невідомо, що їх приваблювало у цьому простакуватому, до грубощів прямодушному юнакові. Могутня постава, незалежний і гордий характер чи, може, байдужість до жіноцтва? Лекції він відвідував через одну, а вечорами здебільшого просиджував на лутках в гуртожитському коридорі, вибренькуючи на мандоліні тужні замріяні мелодії. Особливо коли дома був староста.

Перевернувся Іван на бік, накрив голову подушкою — душно, ди-хати нічим. Ні, це не ніч — справжнісіньке пекло!

Встав. Вилив з півграфина води на рушник, витерся ним з ніг до голови. Стало нібито легше. Ліг горілиць, закинувши руки за голову. «Що це зі мною сьогодні? Ну, трапилась осічка, так із ким цього не буває. Завтра ж зустріну Феодала, будь-що постараюся поговори-

ти з ним, вибачусь, і він змінить гнів на милість. Мусить змінити! Бо хто йому ще стільки послуг зробив, як не я?.. Але чи прийде спокій в моє життя після примирення з професором?» — раптом запитав себе. І нічого певного відповісти не міг. З нещадною відвертістю зізнався, що завжди жив у якихось тривогах, завжди чогось боявся. А чому?.. І він, як сторонній і суворий суддя, почав крок за кроком простежувати своє життя.

Мало радості зазнав він за свої двадцять два роки. Дитинство минуло в бідності та нестатках, бо сліпий батько не працював. А чи під силу було одній матері заробити на чотирьох ротів? Отож нужда ніколи не полишала їхньої оселі. А коли йому звернуло на сімнадцятий, то злягла й мати.

— Годі вам із мене кров смоктати,— сказала у відчаї дітям.— Ідіть самі собі на хліб заробляти. У ваші роки я вже заробляла...

Менший брат і сестра послушали материнської ради, а він, Іван, не збочив із наміченого шляху.

— Працювати не піду! Виб'юсь у люди і без вашої допомоги.

Хто знає, чи пощастило б йому справді вибитися в люди, якби не шкільні вчителі. Вони щомісяця у великій таємниці збирали між собою гроші і посилали їх поштою Іванові, поки він і атестат зрілості не одержав. Та не менші труднощі чекали на нього й після десятирічки, коли нагрянула пора обирати далеку дорогу. Однокласники розвіялися хто в педагогічний, хто в сільськогосподарський чи медичний інститут, а його не вабила ні професія вчителя, ні лікаря, ні агронома, ні інженера. Хіба для того він стільки всього витерпів, щоб через кілька років знову опинитися в якійсь глушині і до кінця днів своїх займатися буденною роботою? Ні, Іван мріяв про виняткову і особливо важливу працю. Але ким для цього треба стати?.. Дослідником? Тільки що зробиш у XX столітті, коли і полюси, і закон відносності вже давно відкриті? Письменником? Але ж все одно вище Толстого чи Горького не стрибнеш. Актором не погано б бути, та для цього треба талант, якого Іван ніколи в собі не відчував. Ось тоді і народилася в нього думка, яка, подібно до компаса, вела через усі труднощі й перепони, яка зумовлювала всі його подальші вчинки.

«Кожен у житті прагне знайти своє місце,— розмірковував юнак.— І багато хто його знаходить. Та чи велике це досягнення? Сил однієї людини все одно замало, аби зробити щось величне, неповторне. Інша справа, коли об'єднати зусилля багатьох. Тільки хто їх об'єднає, хто згуртує загальне і поведе за собою? Лише проводири! Саме вони рухають прогрес і входять в історію!»

Отож вступав Іван у Київський університет із твердим, непохитним наміром вигартувати із себе проводиря, проявити в столиці свої організаторські здібності. І на превелику його радість заповітні мрії скоро почали нібито й збуватися. Вже в перші тижні навчання його помітили в деканаті і незабаром рекомендували до курсового комсомольського бюро, затим кооптували в факультетський комітет Тсавіахіму. І це ще більше зміцнювало в ньому впевненість у правильності вибору життєвого шляху.

Щоправда, з навчанням щось не дуже клеїлось. Що чимало часу забирали різні засідання та біганина в громадських справах, а що його підготовка шкільна виявилась надто вже слабенькою. Це він відчував щораз навіть у звичайних розмовах з однокурсниками. Сапфо чи Фальконе, про яких вони говорили по-буденному звично, для нього ж були порожнім звуком, він не знався ні на музиці, ні на техніці, ні на театрі. Іноді Іванове серце аж захлиналися від образи за свою інтелектуальну неповноцінність, обмеженість, йому до нестями хотілося приголомшити співбесідників чимось незвичайним, особливо розумним, проте це рідко коли вдавалося. І тоді в нього мимовільно народжувалася неприязнь до міських розумників, проте він її старанно приховував од стороннього ока. Все ж іноді вона проривалася, як це сталося і на квартирі в Шнипенка.

Невеселі Іванові розмисли обірвав скрип дверей. Повернувся з вічних мандрів Лівинський. Не скидаючи пальта, стиха спитав:

— Ти спиш, Іване?

Він не відкликнувся.

— Ех, Іване, як можна спати в таку прекрасну ніч! — і Андрій, як хлопчисько, закружляв по темній кімнаті.

«Від щастя казяться,— недобра заздрість ворухнулася в Івановому серці.— Мабуть, потинявся оце з отою темноволосою і вже — радощів на всю вулицю. Щасливий!»

Андрій і справді був безмежно щасливий цього зимового вечора.

Залишивши професорську квартиру, вони із Світланю, не змовляючись, попрямували на Золотоворітську вулицю. На ту вулицю, де минулої осені перетнулися їхні стежки. Сталося це вересневого вечора після швидкоплинної, але рясної зливи. Андрій звідкись повертався до гуртожитку і, не доходячи до Золотих воріт, наздогнав струнку дівчину в легенькому бузковому платті і біленьких черевичках, котра розгублено тупцювала перед широчезною, через усю вулицю калюжею. Якусь мить вони дивились одне на одного, а потім він сказав:

— У таких черевичках через калюжу... Краще я вас перенесу.

Вона погодилася без всіляких там охів і ахів. Обережно взявши незнайомку на руки, Андрій зачалапав по баюриську і раптом відчув, уперше в житті відчув, якою солодкою іноді буває ноша. Потім провів дівчину додому, але так і не здогадався запитати, хто вона, як її ймення. Тому наступного вечора він знову з'явився біля знайомого будинку на розі Інститутської. Позналимились, розговорились. Виявилось, що Світлана, як і він, любить і напам'ять знає чимало творів Блока і Кедріна, Олеся і Лорки. Отож, зустрічаючись під ясними зорями, вони найчастіше сперечалися про поезію.

Та цього вечора Андрій був мовчазний, нібито чимось стривожений. Звівши до купи брови, він вдивлявся в низьке темне небо і прислухався до чогось такого, що далеко не всі могли почути. Світлана навіть ступала обережно, аби не сполохати його мрій, і чекала, коли він перший заговорить. І невдовзі він заговорив. Розмірено, з наспівом:

Висне небо нічне, мовби стеля у хаті...
Мене манять в обійми зірки в вишині.
Та байдужий до них я. Найяснішу б дістати,
Щоб незмінно світила в дорозі мені.
Зараз в серці моєму стільки сили й завзяття,
Що, здається, дістану я зірку свою...

— Ану, спробуй! — сповнена бентежним передчуттям, Світлана засміялась і подалася до Золотоворітського скверу.

Андрій чимдуж за нею. «Якщо наздожену її до Золотих Ярославих воріт, нам повік бути разом»,— загадав про себе і зненацька послизнувся. Мабуть, так би й не наздогнав, але на сходинках, що вели до пам'ятника колишньої величі Русі, вона несподівано зупинилася і простягла йому назустріч руки. Не роздумуючи, він підхопив її, виніс нагору і раптом відчув на своїй щоді доторк гарячих губів...

— Ну, от ми й досягли Золотих Воріт...— прошепотів Андрій тихо.— Лишається тільки назбирати сонячних уламків...

Світлана зиркнула на нього здивовано:

— Ти про що?

— Про наше щастя.

— Та при чому ж тут сонячні уламки?

— Це — символ людського щастя. Легенда так говорить,— і він почав оповідати, як в давні-прадавні часи старійшина племені повелів своїм чотирьом синам добратися на край землі до Золотих Воріт, за якими починаються розсипища сонячного каменю, і хоч один уламолок сонця добути для одноплемінців, аби він освітив їм дорогу до щастя...

— Який чудесний витвір фантазії! — вихопилося у вкрай захопленої Світлани, коли Андрій скінчив свою піднесено-романтичну повість.— І де тільки ти вичитав таку легенду?

— Не вичитав, від Олеса почув.

І знову Олесє! Втретє за вечір чула вона приємні слова про цього хлопця. Що ж воно за вундеркінд, той Олесє?..

Потім вона, взявшись за руки, довго бродили опівнічними вулицями. І було їм так хороше і сонячно, що ніяк не могли розстатись. Розпрощалися лише незадовго до світання в надії, що майбутній день принесе ще більше радості...

V

От і настав для студентства довгожданий час закінчення зимової екзаменаційної сесії. Після трьох тижнів напруженої зубрячки всі вкрай стомилися, і останній іспит з російської літератури був швидко випробуванням нервів, аніж перевіркою знань. Та коли рука П'ятаченка вивела в заліковій книжці Мукоїда останню оцінку, для другої групи філологів одразу ж забулись і хвилювання під дверима екзаменаторської, і безсонні ночі. Настало справжнє свято.

За старим студентським звичаєм в аудиторію, куди ще зовсім недавно заходили з перестрахом і неохотою, внесли під полою шам-

панське, стали тісним колом. Кушніренко, як і личить старості, символічно окропив вином кафедру і пустив пляшку по руках. Радій юнацтво! Завершилась «офіційна» частина, і настала пора прощання. Багато хто з третьокурсників цього ж таки дня відбував у рідні краї.

— Ви теж сьогодні? — лагідно всміхаючись, Іван обняв за плечі Андрія і Олесь. Він уже знав, що хлопці умовилися провести канікули в селі на Полтавщині, де вчителювало подружжя Лівинських.

— Завтра вранці, а зараз — на вокзал за квитками.

— Заздрю вам. На Полтавщині, певно, зараз снігу-снігу... От де б на лижах побродити!

— Так поїхали з нами, каятися не будеш.

— Що ви, що ви! — замахав староста руками. — Мене ж так завалили громадською роботою... Кімнату культурних розваг у гуртожитку маю обладнати, екскурсію відмінників до Москви відрядити, влаштувати вечір сатири і гумору, організувати лижний пробіг по селах Київщини... Як бачите, рада б душа в рай, та гріхи не пускають. Так що їдьте самі, відпочивайте після трудів праведних, набирайтеся сил, а я вже тут яюсь...

— Ну, керуй, керуй, — Андрій з неприхованою іронією.

Потиснули на прощання руки і розійшлися.

А за якихось півгодини Лівинський з Химчуком уже були на київському вокзалі. Він зустрів їх духотою і відрозливим гамором. Шаркання по цементній підлозі тисяч чобіт, дитячий плач, п'яний сміх, нерозбірливе бубоніння динаміків — все це злилося в якийсь дивовижний клекіт, від чого велетенське кам'яне склепіння, де схрестилися стежки безлічі людей, здавалося тісним і особливо незатишним. Хлопці з трудом проштовхалися до студентської каси, пристроїлися в кінці довжелезної черги, а потім, аби не гаяти даремно часу, за пропозицією Андрія подалися на телеграф відправити на Полтавщину звістку про свій приїзд.

Приміщення привокзального телеграфу здалося їм блаженним пристановищем спокою і тиші. Там було лише кілька чоловік — дві літні колгоспниці куняли біля теплої батареї, молода мати втомлено заклисувала на чемоdanaх немовля, і якийсь чоловік у приношеній шинелі щось писав біля віконця чергової. Поки Андрій складав послання батькам, Олесь почав переглядати свіжу газету, куплену по дорозі на вокзал. Зведення про хід снігозатримання в районах області, репортаж із трикотажної фабрики, якийсь фейлетон. Та ось його погляд затримався на замітці про виступ у Мюнхені рейхсканцлера Німеччини з нагоди двадцять перших роковин фашистської партії. Пробіг очима по газетних рядках і зупинився на багатозначній фразі із промови Гітлера: «Перед нами новий рік боротьби. Ми знаємо, що він принесе з собою великі рішення, і з певністю дивимосся в майбутнє...»

«Великі рішення... Що за цим має на увазі коричневий канцлер?» — якась неясна тривога проклюнулася в Олесевому серці. Адже не раз і в трамваї, і на базарі, і біля кас кінотеатрів він чув,

нібито фашисти готуються до війни з Радянським Союзом. Тим чуткам Олесь мало йняв віри, але фраза про великі рішення...

Зненацька він відчув на собі чийсь пильний погляд. Озирнувся — нікого знайомого. Знову втупив очі в газету, але отой погляд не давав йому спокою, так і бұравив, так і пропікав. Різко повернуv голову і відразу ж зустрівся з проникливими зеленкуватими очима чоловіка в солдатській шинелі. Незнайомець був високий, дещо сутулий, на вигляд років сорока — сорока п'яти. Видовжене, знекровлене обличчя не відзначалося правильністю рис, але зберігало сліди інтелігентності. Високе чоло, руді ріденькі брови, рівний хрищуватий ніс, широке підборіддя з ямочкою — все свідчило, що це натура розумна й вольова. І тут Олесеву увагу привернули руки незнайомця. Довгі, тонкі, якіс синюваті пальці з вузлами на суглобах ніби вибивали на невидимих клавішах нервові ритми. Олесь зазмер — ці пальці йому знайомі, добре знайомі. Так, це був Максим. Щоправда, постарілий, пом'ятий, але він. Ті ж зеленкуваті, колючі очі, те ж підборіддя з ямочкою...

— Не впізнаєш старого приятеля? — усміхнувшись, процідив кризь зуби чоловік у шинелі. — Невже я так змінився?

Олесь пригадав і цю огидну манеру розмовляти з посмішечкою, кризь зуби, але вдав, що не впізнає Максима. Про що міг зараз говорити з цією людиною? Він благав долю, аби Максим зник звідси, розтанув, випарувався безслідно.

— Воно й не дивно, стільки ж часу сплигло... А добро взагалі дуже швидко забувається людьми.

— Ні, я добро пам'ятаю, — Олесь глухо. — Де ж ти тепер?

— Проти неба на землі. Ось тільки-но з військового шпиталю виписався. Майже рік там фінську війну видихував. Бачиш, на пам'ять що лишилося? — він наблизився до столу і відкотив комір гімнастюрки.

Хлопці побачили в нього на шиї страшні багрові шрами.

— Хто ви такий? — Андрієві явно нетерпеливилось зазнайомитися з новоявленим героєм.

— Давній приятель вашого напарника... Даруйте, у вас цигарочки не знайдеться? Три тижні вже в роті не тримав, бо в кишені ні шеляга немає.

Андрій запобігливо простягнув коробку студентських «цвяшків». Максим тут же, на телеграфі, запалив, жадібно затягнувся димом і блаженно заплющив очі. Потім поклав свою руку на руку Лівинського і довірливо:

— Ось бачиш, друже, в якому становищі іноді можна опинитися. Здоров'я нема, оселі нема і знайомі тебе не хочуть знати... — і кивнув з усмішечкою на Олесь.

Андрій скося глянув на однокурсника, намагаючись збагнути, чому він так холодно обходиться зі своїм старим знайомим. О, як дорого заплатив би Олесь, щоб ніколи не було цієї зустрічі. Все єство його буквально волато: «Відв'яжись негайно від Бендюги! Тікай звідси швидше! Не здумай відчиняти дверей свого дому перед цим чоловіком. Не здумай!» Проте логіка речей, підкріплена споми-

нами, диктувала зовсім інше. А хто простягнув тобі руку допомоги, коли ти було опинився в безвиході? Хто надав тобі притулок у родину, коли весь світ, здавалося, одвернувся од тебе?.. Чому ж зараз пураєшся свого колишнього рятівника? Хіба порядні люди так платять за добро?.. Ти повинен допомогти Максимові! Ким би він не був для інших, а для тебе — перш за все рятівник. Ти повинен йому допомогти!

— Мій дім завжди відкритий для добрих людей. Коли хочеш, можеш зупинитися в ньому, — підкорившись логіці, запропонував Олесь, хоч інтуїтивно відчував, що чинить зле.

— Спасибі, — а з очей Максима ледь слюзи не бризнуть. — Іншого я і не сподівався почути: в тебе завжди було добре серце...

— Слухай, Олесю, хто цей дивний чоловік? Ким він тобі доводиться? Чому тебе так розхвилювала зустріч із ним?.. — сипонув цілу пригорщ запитань Андрій, коли вони подалися до каси купувати залізничні квитки, полишивши Максима чекати на телеграфі.

— Потім, Андрію, про це потім. Дай мені зараз спокій.

Придбали квитки. Домовилися, що завтра по дорозі на вокзал Лівинський заверне в Мокрий яр, і розпрощались. Андрій поспішив у гуртожиток спаковувати речі, а Олесь попрямував на телеграф. Звідти разом із Максимом вони без слова, без півслова рушили на Солом'янку.

— Ти не радий цій зустрічі, — першим подав голос Максим по тривалому мовчанні. — Мабуть, боїшся мене...

— З чого це ти взяв?

— Бачу, не крийся... Хоча на твоєму місці я, певно, почувався б так самісінько. Ти ж дивився все ще на того Максима Бендюгу, яким він був ген-ген у минулому, навіть не запідозрюючи, що колишнього Максима Бендюги давно вже не існує. Я знищив його! Знищив у бою за Радянську Батьківщину, кров'ю змив його паскудне ім'я з себе! Розумієш? Ось такою дорогою ціною купив я собі путівку в нове життя.

В Олесь ніби камінь спав із серця.

— Слухай, а куди ти все-таки подівся тоді, в Саратові? — запитав він по паузі.

— Куди ж, як не в тюрюгу. Влип, розумієш, як сопливий щипач. Злабетили мене і віддали до суду. П'ять років, як п'ять пальців отримав! Щастя моє, що слідство не встановило, хто я такий насправді... Потрапив, значить, у гості до білих ведмедів. Ночі там по півроку тягнуться, часу доволі, щоб подумати над своїм життям-буттям. От і запитав я себе: «Тобі, Максиме, вже давненько тридцять стукнуло. Такого віку людям не гріх і про старість інколи думати. А на що ти сподіваєшся в майбутньому? Невже так і збираєшся скінчити свої життєві мандри на тюремному цвинтарі?» І віриш, жаль мені стало самого себе. Як паршивого бездомного пса, жаль. Ось тоді й почався для мене найстрашніший і найнещадніший суд — суд совісті. Думав навіть руки на себе накласти — зекі з петлі витягли. І підказали листа Калініну, старості всесоюзному,

написати. Я і написав. Як перед рідною матір'ю, все виклав. Не приховав і того, хто я такий, і що судили мене далеко не за всі злочинства. Мовляв, кару я заслужую значно суворішу, але тепер вона мені не страшна, бо караюсь я судом власної совісті. Знаю, писав, немає для мене прощення, але коли можете повірити в каяття людини, котру витягли з петлі, — дайте їй можливість спокутати свої гріхи. Ну, а на той час війна з білофінами почалася, от я і просив, щоб мене направили на фронт. Просив, хоча віри в успіх не мав ніякої... І що ти думаєш: за кілька тижнів викликають до самого начальника табору і вручають якогось листа. Взяв його в руки, а от читати, хоч убий, не можу: пливе все перед очима. Коротше, звільнили мене. Певірили. Отак, значить, я і на Карельському фронті опинився. О, нелегка то штука! Ноги відморозив, ледь головою не наклав. Але я щасливий: людиною ж і без обох ніг можна бути. Тепер ось узяв курс на мирну лінію. От тільки не знаю ще, куди податися, з чого почати. Та це — не основне. Головне, що волю чесно жити!

Говорив Максим уривчасто, схвильовано, і сумніватися в його щирості Олесь не міг. Більше того, він відчував сором за свою хвилину підозріливості. «Як йому зараз потрібна підтримка й довір'я, а я ледь не відштовхнув його своїм презирством, зневагою... О, скільки людей, які збилися з правильної путі, повернулися б на чесний шлях, коли б ми були до них хоч трохи уважніші й великодушніші».

— Вибач мене, Максиме, недобре я про тебе спершу подумав...

— Що ж, у цьому я сам винен. Прошу тільки не називай мене ніколи Максимом. Я ж кажу: Бендюги більше не існує. Він залишився, як гіркий спомина про минуле. Нині мені Радянська влада нове прізвище подарувала — Сергій Куприков.

— З радістю і навіть великою називатиму тебе Сергієм, — і Олесь, як при знайомстві, подав правичу і вперше глянув колишньому побратимові в вічі.

— Ну, а ти ж як?

— Про себе, власне, мені і розповідати нічого. Сидіти не сидів, воювати теж не довелося. Давно живу вдома з дідусем і матір'ю. Навчаюсь в університеті.

— Ого-го! Далеко пішов! Молодчина.

Сутеніло, коли вони наблизилися до невеликого будиночка під бляшаним дахом над Мокрим яром.

...В село на Полтавщину Олесь, звичайно, не поїхав. Вранці наступного дня сказав Андрієві:

— Вибач, але я залишаюсь: незручно якось кидати гостя одного.

— Шкода. Уявляєш, як нас там виглядають... Але я розумію, інакше не можна.

Олесь провів Андрія на вокзал, а коли повернувся додому, застав Куприкова уже одягненим. Він зацікавлено порпався в старовинних книжках і навіть не почув, коли рипнули двері. Чи, може, не подав виду. Олесь зупинився на порозі, а потім навшипиньках рупив

назад, аби не заважати гостеві. Та його зупинив бадьорий голос Сергія:

— Як, по-твоєму, я дуже змінився на виду?

— Так, тебе нелегко пізнати. Та воно й зрозуміло: у кого душа оновлюється, міняється й зовнішній вигляд.

— Роки, роки... Вони беруть своє.

«Хитрує Сергій. Зумисно уникає серйозної розмови, хоч на душі ж, мабуть, чорти навкулачки б'ються,— по-своєму стлумачив Олесь сказане Куприковим.— Чим тільки йому допомогти? Словами таку людину не розворушиш, а зробити щось суттєве для нього я безсилий».

— Можливо, давай сходимо в місто? — запропонував по хвилині роздумів.

— А що там робити?

— Просто побродити. Ти ж, здається, в Києві не бував.

Куприков поставив на стелаж книжку, насмішкувато глянув на хлопця:

— Що ж, ходімо. Колишнього злодія не варто самого лишати в квартирі.

— Соромся! — спалахнув Олесь.— Я до тебе з щирим серцем, а ти...

— Ну, гаразд, гаразд, беру свої слова назад. А познайомитися з першопрестольним мені й справді не завадило б.

Невдовзі вони вже простували Мокрим яром. Олесь ніжно любив рідне місто, але цей тихий закуток під Батисвою горою був наймиліший його серцю. Можливо, тому, що саме тут збігло його дитинство, неквапливою ходою проходила юність. Він знав безліч хвилюючих переказів, пов'язаних із Батисвою горою, і з Солом'янським базаром, і з примхливою Либіддю і, аби якось розрадити супутника, почав оповідати напівлегендарні історії.

— А оцей струмок знаєш як зветься? — запитав, коли вони вийшли на міст через Либідь.— Так, так, іменем сестри засновників нашого міста. По ньому колись заморські вітрильники плавали... В давнину це був надійний захисник Києва. Як засвідчує літопис, в Либеді в часи Володимира Мономаха перетопилася майже вся половецька орда, яка наважилася перейти її вброд, щоб вдертися в столицю русичів із заходу... Та й зараз це досить чудернацька ріка. В найлітші стужі не замерзає, хоч води в ній, чесно кажучи, горобцеві по коліна.

Куприков схилився на мостові перила, деякий час задумано спостерігав, як унизу буруниться, схлипує між камінцями блаженська течія, а потім стиха мовив:

— Виходить, зміліла, запліснявіла колишня заступниця і окраса Русі. Смердючи покидьки, різний бруд і сміття захарастили її русло. Невже не знайдеться сил, щоб очистити її від намулу історії?

— Ти про що? — Олесь здивовано.

— Та про те ж саме,— ухилився од відповіді Куприков і різко випрямився.— Годі ляснати точити, пішли далі.

Вони завітали в опустілий університет. По всіх закутках обводив

Олесь гостя, оповідаючи про революційні традиції свого храму науки, та Куприкова ці розповіді щось мало цікавили. Повернули до виходу.

— О, кого я бачу! — неждано зустріли у вестибюлі Світлану. — Чого це ви, Олесю, не поїхали разом з Андрієм?

— В мене гість. — І аби не дати Куприкову прилучитися до розмови, додав: — Колишній мій рятівник і навчитель. Щойно оце повернувся з шпиталю...

Та Світлані явно було байдуже, звідки повернувся цей обшолудивілий чоловік, вона навіть не глянула на нього.

— Чим же збираєтесь займатися в час канікул?

Олесь невизначено стенив плечима.

— То приходьте до нас. Татко хоче познайомитися з вами і попросити якусь там монографію з народної медицини. Шведською він вільно володіє...

— Гаразд, я принесу ту монографію. Неодмінно!

А наступного ранку, як тільки Куприков вирушив із дому на пошуки роботи, Олесь вийняв із шафи чорну вихідну пару, випрасував нову сорочку і заходився вакувати черевики.

— Куди це ти ряхаєшся? — здивувався Гаврило Якимович.

— Та пройдуся...

— А я думав, допоможеш мені землю з погребів вивозити. Стіна щось обвалилася, треба б цеглою до рзоталі обкласти.

Так, дідові треба було б допомогти. Скільки можна надриватися йому? Сімдесят он скоро стукне, а він всю домашню роботу тягне. Але як бути з монографією? Він же обіцяв Світлані принести...

— Облиште ту землю. Завтра я сам її винесу.

Прихопив під пахву грубий том, вискочив на ганок. І зупинився, засліплений білизною снігу. Трохи постояв, глибоко вдихаючи міцне морозне повітря, а потім кинувся на вулицю. На душі в нього було так легко й сонячно, що здавалося, він ось-ось має злетіти в безхмарну блакить неба. «І чого це ти розшумувався, як молодий квас? — зненацька вчувся йому чийсь осудливо-глузливий голос. — Зізнайся, поспішаєш до Крутоярів зовсім не того, що треба однести монографію...»

— Яка дурниця! — вихопилося в Олесь.

«Поговори, поговори... А чого ж тоді так трепетно в тебе на душі? Що, нічого заперечити?.. Тоді поглянь на свій вчинок збоку: не встиг за Андрієм слід простигнути, а ти в книгоноші до його подруги набиваєшся. Чи добре це?»

Кроки Олесь уповільнилися, день якось одразу спохмурнів, видався не таким уже й погожим...

Гаврило Якимович був неабияк здивований, коли десь за півгодини повернувся онук, насуплений, мовчазний, і буркнув:

— Куди виносити землю?

До самісінького вечора він вергав відра з глиною, не розгинаючись. Навіть обідати відмовився. Вергав, поки Гаврило Якимович не повідомив:

— До тебе прийшли, кінчай роботу.

Спітнілий, у брудному одязі він без особливої цікавості пішов до будинку. Переступив поріг вітальні й остовпів — там чекала на нього... Світлана.

VI

В материній кімнаті Олесь довго стояв перед дзеркалом. Він так уважно і доскіпливо розглядав видовжене, з гострим підборіддям, бліде обличчя, що випливало з тьмяної синяви скла, ніби прагнуч віднайти на ньому щось значне, особливе. Але піщо, абсолютно ніщо не приваблювало Олесь. Ні велика голова, що якимось незграбно сиділа на тонкій шиї, ні покаті, трохи зсутулені плечі, ні худорлява слабкосильна статура. Йому здавалося, що кирпатий ніс у хлопця надто розплюснутий і явно не пасує повним, міцно стиснутим вустам, що надміру високий лоб спотворений довгими зализинами, що темна родимка на правій щоці робить обличчя навіть відворотним. Щоправда, великі сірі очі ніби й принадажували своєю глибиною, проте товсті скельця окулярів приховували їх від людей. До того ж над ними нависали випуклі надбрів'я, від чого погляд видавався важким і похмурим. Пильно і вже неприязно розглядав Олесь юнака, що з потаємною надією стежив за ним із дзеркала.

Так вони й стояли, не зводячи погляду один з одного, доки в кімнаті не залунали кроки. Олесь сполохано оглянувся — позаду стояла мати. Розум'янена морозом, з інеем на довгих віях, вона здивовано дивилася на сина. Раніше ж Надія Гаврилівна ніколи не помічала, що він приділяв своїй зовнішності скільки-небудь уваги. Олесеві зробилося соромно, що його застали за таким легковажним, явно не чоловічим заняттям. Зніяковіло всміхнувшись, він одійшов до вікна, сперся об наличник і задивився кудись у далечінь.

— Скажи, мамо... я дуже на батька схожий? — запитав після тривалої мовчанки.

Надія Гаврилівна насторожилася:

— Ти весь у нього.

Через деякий час Олесь знову:

— А ще скажи, мамо, як ти зуміла покохати його... такого некрасивого?

Вона як стояла перед дзеркалом із гребінцем у руках, так і заклала. Ось і настав час, якого так боялася і якого вже стільки чекала! Знала ж: рано чи пізно, а в сина виникне це питання. Адже природа наділила її всім, чого тільки може жадати жінка — і розумом, і вродою, і пишною поставою. Навіть зараз, незважаючи на свої сорок літ, була ще на подив привабливою, по-дівочому стрункою, хоча в чорні коси вже й вплелися пасма сивини. А скільки сліз пролила вона безсонними ночами над Олесевим ліжком, серцем передчуваючи, скільки душевних мук випаде на його долю. У світі ж здавна так ведеться, що всюди людину зустрічають по одежі. Але хіба вона винувата, що син не успадкував жодної її рисочки, а вдавня в батька?

Тяжко згадувати Надії Гаврилівні минуле, ох, як тяжко! Та Олесь повинен все знати. От тільки чи зуміє зрозуміти її? І все ж почала складати суворий звіт перед сином. І враз ніби повернулася в ті далекі дні, коли була ще зовсім безтурботною дівчиною. Бухикала тоді по всьому світі кривавим кашлем війна. Батько ледь-ледь приволікся з фронту з переламаними ребрами і кілька місяців видихував у ліжку свої георгіївські хрести, а коли трохи оклигав, відшукав свій слюсарський інструмент та й потяг в залізничні майстерні. Отож і мала вона щодня носити йому обід на роботу. Ось тоді вперше й завважила, якими ніжними поглядами проводжають її молоді деповці. На що похмурий отаман злодійської ватаги, яка орудувала в привокзальному районі, гривастий велетень Мирон Могильник і той при зустрічах із нею явно знічувався і чемно поступався дорогою. Та її серце лишалося холодне й байдуже до всіх усмішок і залицянь. Воно тільки тоді виповнювалося якимось незбагненно-солодким щемом, коли зустрічала бунтівного студента Гриця Квачинського. Вперше вона побачила прогонистого Гриця в майстернях, куди він щотижня нелегально приходив пропагувати залізничників. Дещо згодом студент-агітатор почав з'являтися і в їхній тісній халупі над Мокрим яром, де в святки збиралися на посиденьки трударі. Отож вона, забившись десь у закуток, мов заворожена слухала його палкі промови про підло обдурену наймичку, про забуті заповіді прадідів і грядущі криваві тризни... Слухала, не наважуючись навіть словом обізватися до хлопця, який видавався їй справжнім пророком. Та доля ніби зглянулася на її потаємні жадання і звела з Грицем.

Якось дощової осінньої ночі до них хтось обережно постукав у щибку. Батько пошкунтильгав у сні, а повернувся назад не сам. В темному світлі каганця Надія побачила ледь живого, геть закритавленого Гриця. Його обмили, перев'язали, вклали в ліжку. З того вечора він нелегально жив на їхньому горіщі, доки й не видужав. В ті дні вона й дізналася, що Гриць — здавна соціаліст-революціонер, раніше вчився в Петербурзькому університеті, але за пропагандистську діяльність був заарештований і два роки поневірявся в засланні. Потім за завданням центрального комітету своєї партії влаштувався в Київський університет, вів агітацію серед залізничників. Коли ж рани почали загоюватися, він став виходити ночами в місто. А одного разу як пішов, то більше й не повернувся. Переказували люди, нібито схопили його жандарми, закували в кайдани і відправили на вічну каторгу. О, коли б хто відав, скільки таємних сліз пролила вона тоді за ним!

Та настав 1917 рік. Після лютневих подій у Петрограді розчинилися тюрми по всій імперії, з далекого заслання почали повертатися поліктаторжани. Десь напровесні прибівся до Києва і Гриць. Худий, виснажений, з рудою бородою, як чернець. Вона навіть не впізнала його спершу. Гриця одразу закрутили великі справи, він рідко навідувався до Мокрого яру. Прийшов туди лише взимку 1918-го. Знову поранений, ледь тримаючись на ногах. Вона радісно зустріла його, хоча батько чомусь нехотя розчинив перед ним двері.

Трохи одужавши, він перевіз до їхньої оселі з напівзруйнованого будинку на Фундуклейській, де раніше квартирував, власну бібліотеку і відтоді, як прив'язаний, день крізь день просиджував над книгами. А вона — біля нього. І серце старого Гаврила відходило, лагіднішало: хай набирається донька розуму біля того книжника. Він навіть гадки не мав, що студент-приблуда був уже для неї провідником не лише у лабіринтах науки. А як тільки про це здогадався, рішуче запропонував нелегалові залишити їхню оселю. Та було запізно: під серцем у дочки вже теплилося нове життя.

Коротке було її щастя. Як спалах згасаючої зорі, коротке. Під час відступу кайзерівських вояк життєвий вир роз'єднав їх із Грицем. Куди він подівся, ніхто не відав. Можливо, десь на роздоріжжі вп'ялася йому в тім'я сліпа куля, а може, звалив з ніг жаркий тиф, що лютував на засніженій Україні. Та вона не втрачала надії і все ждала-виглядала свого недолюбленого. Ждала терпляче, невтомно довгі-предовгі роки, аж поки й не посивіла.

Перед новим, 1919 роком народився в неї син, якого й нарекли Олесем. Пожував-пожував старий Гаврило вуса та й забув образу на дочку: в чому ж винне дитятко, що його пустили на світ? І став для онука першою пнянкою, бо Надія подалася вчитися на лікаря, а стара весь час нездужала. Так і зростав Олесь, ні разу не вгледівши батькового обличчя, не відчувши на своїй голівці дотику його руки. Але знала Надія, добре знала, що настане час і син запитас, чому він безбаченко. А хіба легко це пояснити?

— Ну, ось я все тобі розповіла. А тепер — суди! — закінчила вона свою гірку сповідь.

— Не подумай, рідна, що я тебе в чомусь осуджую. Мені просто хотілося знати, звідки я такий. А виходить... — він осміхнувся так лагідно й щиро, що Надії Гаврилівні стало ще тяжче на серці.

— Пам'ятаю, твій батько теж не раз запитував, за що я його покохала. Чомусь всі вважають, що кохати можна лише за вроду. А що таке краса? Розквітла бузина, та й годі. Поки в цвіту, люди милуються нею, а на дуб часто й уваги не звертають. Але житло, де б щастя оселилося, будують лише з дуба.

— Одначе цвіт бузини першим в око впадає...

VII

Рожеве вино сколихнулося в склянках, весело заіскрилося золотистими скалками проти сонячного світла і янтарно бризнуло на скатертину. Кільканадцять юначих рук зблизилися — дзень! В незвично крихкій тиші розплився цей ледь вловимий сріблястий звук і зачах десь під стелею.

— Егей, а за що ж п'ємо, хлопці? — зненацька Андрій до однокурсників. — Хто проглаголить останній тост?

— За дружбу! — хтось одразу.

— Пили вже.

— Ну, то за здоров'я!

— Хай за нього старі та недужі п'ють, а не ми...

— То, може, за успіхи в навчанні?

Аж це звівся на ноги розрум'янілий Анатолій Мурзацький, підняв над головою велику, як праник, долоню і владно:

— Годі варнякати! Хто ще не брав слова?

— Мукоїд! Мукоїд! — товариство в один голос.

Федір хоча б оком на те змигнув. Спітнілий, з розкуйовдженою чуприною, він горбився над краєм стола, старанно вимащуючи шматком паляниці смалець на сковороді з такою поспішністю, ніби за ним гналися.

— Не будемо відривати чоловіка од важливої роботи, — Мурзацький іронічно. — Давай, Андрухо, під занавіс ти.

— Правильно! Останній акорд — за поетом!

Андрій манірно вклонився присутнім. Але що їм сказати? Мружився, мружився, а затим різко встав і виголосив:

— Пропоную випити за наші Золоті Ворота!

Хто зрозумів, хто не зрозумів підтексту цього тосту, але всі дружно ревноули:

— Здорово! Вип'ємо за Золоті Ворота!

Та ніхто не встиг навіть пригубити склянку, як двері кімнати розчинились і через поріг ввалився запорошений снігом Кушніренко.

— О, то ви без мене Вакха славите? Нічого не скажеш — гарні друзі.

— А де ж тебе носить?

— Справи, хлоп'ята, справи... Ну, то з приїздом, кого не бачив.

Поки Іванові наїдали штрафну, поки його вмовляли присісти до столу, про Андріїв тост і забули...

Бурхливо, весело починався новий семестр в університетському гуртожитку на Солом'янці. Після десятиденного затишшя ожила, заклекотіла сотнями голосів студентська домівка. Крізь розчинені кватирки на вулицю линув дівочий сміх, голосисті пісні, музика. Гуртожиток нагадував вулик, куди бджоли знесли запашний аромат пісень, анекдотів і говірок з усієї України. Юнацтво щедро ділилося враженнями від мандрівок, домашніми новинами, різними дивацькими пригодами. Лише Андрій Лівинський не брав участі в тих своєрідних змаганнях дотепників-оповідачів. Він ще в надвечір'я непомітно вислизнув з кімнати і подався на Печерськ із твердим наміром сказати Світлані слова, які виносив у серці за дві кавікул, бродячи попід синіми борами над засніженою Грунню.

Проте бажаної розмови не вийшло. Тільки-но заїкнувся він про своє почуття, як вона про все здогадалась і попросила:

— Не треба, Андрійку, сьогодні про це. Я дуже прошу: не треба!..

Він, звичайно, одразу ж замовк, тамуючи пекучу образу. Як же, знехтувано його найсвятішими почуттями! Хоча й розумів, що Світлані справді не до розмов про кохання, коли в сусідній кімнаті лежав тяжко хворий батько. Отож вони й сиділи мовчки одне супроти одного, думаючи кожен про своє.

— Знаєш, Андрійку, за останні дні я стільки всього передумала... — нарешті обізвалася Світлана. — Як порожньо, сказати б, пікчемю ми живемо! Якісь розмови, якась біганина, якісь почування... Що з того усього заберемо в завтрашній день? А в таких ось дрібненьких турботах і маленьких radoшах і все життя може збігти. І воно так і збігає в більшості людей. А що ж залишається після нас? Чим ми виправдаємо своє існування на цьому світі?.. Знаєш, я боюся розтринькати себе по дрібничках, дуже боюся! Мені страшно подумати, що доведеться жити тільки заради шматка хліба, даху над головою, красивої ганчірки. Хочеться робити щось більше, значиміше, непересічніше...

Андрій дивився і не впізнавав Світлану. Перед ним сиділа зовсім не та безтурботна дівчина, котру знав ще два тижні тому. Тільки звідки почерпнула вона ці бентежні думки? Хто навів їй благородний неспокій? Андрієві здалося, ніби він уже колись чув щось подібне. Але від кого? Від кого?.. Зненацька в його пам'яті зринула призабута картина.

...Золота осінь уже м'яко ступала землею, лишаючи багряні сліди. Він збирає у Химчуковому саду достиглі яблука. Одні з них запахні, соковиті, порум'янені сонцем, інші ж якісь плюсклі, недозрілі. Андрій дивується: чому плоди виростили на одному дереві, під одним сонцем, а вийшли такі різні?

— А ти до людей приглянься, — багатозначно всміхається Олесь. — Кожному з нас природа теж дає приблизно однаковий запас життєвої енергії, але витрачаємо ми її по-різному. В одного вона так і лишається, як невіднайдений скарб, невикористаною, інші ж розтринькують її в щоденних дріб'язкових клопотах. І лише одиницям щастить присвятити себе досягненню якоїсь величної цілі. То справжні життєлюбці, бо за коротке життя вони встигають прокласти дорогу у вічність. Гомер, Ньютон, Ленін, доки світить сонце, будуть сучасниками для всіх прийдешніх поколінь. А ми... чи виправдаємо ми своє існування на цьому світі? Чи не розтринькаємо себе по дрібничках?..

Так, це були думки Олесья. Чому тільки повторює їх зараз Світлана? Андрій відчув, як в грудях стало гаряче і тісно від недоброго почуття, але він не подав виду і мовив спокійно:

— Такі думки не одну тебе хвилюють. І все ж, Світлано, щоб виправдати своє існування, залишити після себе розумне, добре, вічне, не обов'язково бути літератором, ученим чи вождем, як тобі говорили. Головне — прожити не над макітрою. Ти гадаєш, через сто років забудуть наших стахановців чи тих, хто першим вийшов на комуністичний суботник? Ні! А це ж звичайнісінькі трудівники.

— Я боюсь, що не зумію такою стати.

— Цього всі бояться.

— Ні, не всі. Таким, як Олесь, за майбутнє нічого турбуватися.

— Так, то сильна натура, — якось сухо сказав Андрій і вдруге відчув, як гаряча хвиля шарпонула по обличчю, забила подих.

Скоро Світлана пішла на кухню приготувати чай, а він сидів у її кімнаті, похнюпившись. Щоб якось змарнувати час, потягся до сто-

лу рукою, взяв свіжі газети. І раптом угледів знайомий фоліант у коричневій шкіряній оправі. Схопив, перегорнув кілька сторінок. Так, це були записки якогось шведа про народну медицину, які недавно бачив у Олеса. Але як вони тут опинилися? Химчук ніколи жодним словом не обмовився ж, що просвічує своїми книгами дочку архітектора Крутояра?

«Так ось чому він і на Полтавщину зі мною не поїхав...— зловісний здогад пронизав його серце.— Тепер зрозуміло, звідки в Світлані такі роздуми про майбутнє. І оті розмови про дрібненькі турботи і маленькі радощі... Можливо, і моє кохання для неї лише дрібненький клопіт? Що ж, я набиватися не стану!...»

Коли в кімнату повернулася Світлана, він уже був одягнений. Обличчя спокійне, навіть холодне, лише жовна, що дрібно сіпалися на щоках, видавали затаєне хвилювання.

— Ти куди?

— В мене сьогодні літстудія,— сказав, що перше сплигло на думку.

Вона злегка торкнулася рукою його ліктя, глянула благально у вічі:

— А може б, ти не йшов...

— Обіцяв бути. А слова свого я не звик зраджувати.

Якось безсило поставила на стіл тацю з чашками, цукром і печивом. З хвилину стояла із зажуреним виглядом, а затим різко мовила:

— Тоді йди! — і відвернулася.

...Одна лютнева ніч знає, де і якими стежками плутався цього вечора Андрій. В гуртожиток повернувся забрюханий і стомлений, коли всі вже спали. Тільки Кушніренко, схилившись над столом, домучував вправи з німецької мови. Глянув на землисті-сірі обличчя прибулого і не на жарт стривожився.

— Ти не хворий?

— Який там чорт мене візьме...— і бухнувся в ліжку. Довго крутився, зітхав, потім до Івана: — Скажи, від тебе відверталася колинебудь близька людина?

Кушніренко вийняв олівець із зубів, почав подумки прикидати, чи не на сварку з Шнипенком натякує Андрій.

— Ну, розумієш, дівчина... Коли дівчина від тебе відвертається,— не дочекавшись відповіді, пояснив Лівинський.

— А, дівчина...— від серця Івана одразу відлягло.— Чесно кажучи, ні.

— Щасливий...

— Я, бачиш, у цьому питанні маю чіткі переконання,— почав Кушніренко.— Зі слабкою половиною я свідомо нещадний. Дозволяти, аби якась малахольна самка крутила тобою, як віхтем, це — не для мене. А щоб тобою дорожили, щоб з тобою рахувалися, треба завоювати помітне становище в суспільстві. А потім... потім усе прийде, все буде. Адже видатним людям маленькі грішки легко прощаються.

Андрій був і здивований, і вражений почутим. . .

— Дивно якось усе в тебе виходить. Ніби за планом... Запланував любов — полюбив. Але яка радість від такого кохання? Ні, ти скажи, що робити, коли хочеш не любити, а любиш; хочеш до неї не ходити, а ходиш; хочеш не думати, а тільки про неї й думаєш. А вона візьме та й відвернеться...

— В такому разі,— густі брови Кушніренка наїжачились,— плюнути на таке барахло — і крапка! Вона сама до тебе прибіжить, коли станеш відомим поетом, ось побачиш, прибіжить.

— Ти надто все спрощуєш...

Кушніренко здвигнув плечима: мовляв, моє діло радити, твоє — вирішувати. Запалив цигарку і вийшов на коридор. Коли ж повернувся, Андрій лежав одягнений, ввіткнувшись обличчям в подушку. І раптом Іванові захотілося хоча б словом допомогти товаришеві.

— Не горюй, Андрухо, думаєш, в одного тебе на душі кішки шкребуть? — присів до нього на ліжко, обійняв за плечі.— Ось мені з дому пишуть: батько зовсім недужий, з постелі вже не підводиться. Теж нелегко. А чим можу допомогти? Роботи зараз стільки, що не лише поїхати — написати йому ніколи. Ти ж знаєш, я вже працюю, іспитовий термін, так би мовити, зараз проходжу. От коли стану на ноги, тоді хоча б тридцятку-другу старому зможу підкинути, а нині...

Ні, не могли розрадити Андрія такі речі. З Іваном вони давно приятелювали, але друзями так і не стали. Якось невидима межа розділяла їх і в поглядах, і у вчинках, і в стремліннях. Андрій ніяк не міг зрозуміти, коли Іван щирий, а коли говорить для інших; коли відвертий, а коли хоч і балакучий, та замкнений, де його власні погляди, а де позичені. Цього разу хоча Кушніренко і був щирий, але оту незриму межу Андрій так і не міг переступити.

VIII

«Страшенно хочу спати. Всю ніч Мукоїд тільки те й робив, що гаяв у нужник. На вечірці так поганець смальцем об'ївся, що ось більше тижня ніяк не оклигає. Отож я придрімну, а ти, на випадок чого, розбудиш», — таку записку підсунув Андрій на початку останньої лекції Химчукові, що сидів поряд.

Олесь усміхнувся, глянув на згорбленого над кафедрою П'ятаченка, який одноманітно бубонів, не відриваючи очей від конспекта:

— Образ Катерини... гм-хм... наскрізь пронизаний... гм-хм... художніми особливостями... гм-хм... — і написав відповідь: «А П'ятаченко тобі не заважатиме?»

За хвилину записка повернулася із такими словами: «За що я найбільше його люблю, так це за вміння заколисувати».

Позіхнувши, Андрій сперся лобом на ліву руку; праву поклав на розкритий зошит, аби створити враження, що конспектує, і заплющив очі. В таких же позах сиділа майже половина студентів. На курсі не любили П'ятаченка, на його лекції приходили тільки «заради годиться», щоб факультет не мав прогулів, і займалися хто чим хотів. Читали художню літературу, конспектували першоджерела,

писали додому листи, а траплялося — просто спали. Тільки гумористи прислухалися до викладача, щоб нахапати його «афоризмів» і потім при нагоді потішити ними товариство.

— Так ти ж розбудиш, — уже засинаючи, промимрив Андрій.

Олесь кивнув головою і теж схилився над партою. Вже кілька днів непокоїли його тривожні думки, терзали підозріння. А чи не помилився він, розчиняючи двері свого дому перед Куприковим? Чи справді Сергій той, за кого себе видає? Можливо б, ці сумніви не були такими пекучими, коли б учора дід не сказав:

— В твої справи, Олесю, я ніколи не втручався: ти дорослий і сам зумієш їх вирішити. Але зараз дозволь запитати, що за чоловіка привів ти у наш дім? На своєму віку я чимало людей зустрічав, але приятеля твого щось не можу зрозуміти. Та й Карпо Ратиця щось починає ним цікавитися.

А що він міг відповісти старому? Близько місяця жив у них Куприков, і Олесь не раз відчував: Сергій щось приховує від нього. То він з ранку до ночі блукав по місту, то раптом зникав кудись на кілька днів, а роботи все не міг знайти до душі. На запитання, як ідуть справи, завжди відповідав із смішечком. І взагалі дуже перемінювався за ці тижні. Став гомінливий, впевнений, веселий, хоч причин для радості, власне, не було. Не раз уже збирався Олесь поговорити з ним відверто, та все побоювався: а що коли Сергій сприйме цю розмову як докір за шматок хліба? От і мовчав в надії на щасливий кінець. Та слова діда зруйнували ту мниму надію, посіяли в душі ще більше занепокоєння.

«Чому Сергій ніяк не може знайти роботи? Адже й дід пропонував йому свої послуги, і старий Ковтун, і мати. Де він пропадає цілими днями? Куди їздить?.. Сьогодні я маю все з'ясувати. Обов'язково сьогодні!» — вирішив Олесь і, як тільки скінчилася лекція, відразу подався додому.

Сергій ще не повертався. Олесь хотів було сісти за конспектування, але ніщо не лізло в голову. Тоді він приліг, не роздягаючись, на канапі. Чи то від тривожних думок, чи просто від втоми в скронях стукали дзвінкі молоточки. Ось годинник пробив чотири рази. Потім — п'ять, шість...

— Де можна пропадати до цих пір? — зірвався на ноги. — Де його носить?

Засунувши руки в кишені, пройшов з кутка в куток по кімнаті. Біля ліжка, на якому спав Куприков, зупинився: його погляд упав на новенький чемоданчик, що лежав на підлозі. Звідки він тут узявся? Схопив і, не тямлячи себе, так рвонув кришку, що в заціпці аж шурупи повилітали. Але в чемоданчику не було нічого особливого — кілька книг, сорочка, туалетне приладдя. Та раптом на самісінькому дні угледів пухлий конверт. Розірвав — у ньому товста пака червонястих тридцятків. Так ось чим займається цей слизняк!

...Коли пізно ввечері повернувся з таємничих мандрів Куприков, Олесь сидів за письмовим столом. Він, здавалося, не звернув аніякісінької уваги на прибулого, хоч насправді уважно стежив за кожним його рухом.

— Ну, як твої справи, Сергію? — запитав байдуже.

— Можна сказати — чудово! Нарешті-таки знайшов місце під сонцем. Щоправда, оплата від виробітку. Однак відпінні для мене почнеться нове життя. Спасибі рідній Радянській владі, вона не дасть пропасти людині, котра має вправні руки і непорожню голову на плечах...

— Сам працюєш чи з напарником? — Олесь, не відриваючи очей від книжки.

Сергій саме роздягався. Вчувши ці слова, стрепенувся:

— Ти кого маєш на увазі?

— Такого ж, як і ти, волоцюгу.

Одним стрибком Куприков опинився біля ліжка. Пошарив рукою по підлозі і, ледь не задихаючись від люті:

— Де чемодан?

— Чий?

— Мій чемодан!

— Коли ти сюди прийшов, у тебе нічого не було.

Куприков безцеремонно сів край столу. В світлі настільної лампи Олесь помітив, як посиніли, набухали кров'ю жили на шиї приблудли. Проте обличчя його лишалося спокійним, навіть байдужим. І все ж тонкі пальці бігали-таки на коліні, ніби по невидимих клавішах. Значить, пройняло, дошкулило!

— Слухай ти, дурачити себе я не дозволю!

— Я теж не дозволю!

— Якщо ти зараз же...

— Ти все одно нічого не зробиш: я — не злодюга і перебуваю в своєму домі. Так що не погрожуј!

Куприков неждано відкинув голову назад і зайшовся розкотистим нервовим сміхом.

— От чудило! Хіба ж я можу погрожувати своєму любимому учневі? — Він витер кулаком сльози на очах. — Я просто хочу вручити тобі половину грошей. Тих, що в чемодані були... Так би мовити, платню за квартиру.

— Краденого мені не треба! — схопився з місця Олесь.

Як ужалений, схопився й Куприков:

— Яке ти маєш право?! Я кров'ю змив...

— Досить! Чуєш? Досить базікати! — уже не стримуючись, так закричав юнак, що Куприков боязко озирнувся довкола. — Не такий я жовторотий, як ти думав! Наука Бендюги не пропала даремно... Так, спершу я повірив було твоїм байкам, але зараз... Яким ти був мерзотником, таким і залишився. — Холодно блиснувши проти світла скельцями окулярів, Олесь демонстративно відвернувся.

— Не говори так, — по паузі мовив Куприков голосом вкрай стомленої людини. — Ти дуже молодий, щоб так суворо судити. Я зараз тобі все поясню. Як на сповіді...

— Зайве! Можливо, ти дійсно зараз говоритимеш правду, але я вже не повірю тобі. Ніколи! Розумієш? І не шукай очима чемодана: його вдома немає, — і Олесь простягнув Куприкову невеликий синій папірець, в якому зазначалось, що райвідділ міліції міста Києва

прийняв від громадянина Химчука знайдений ним чемодан із книгами, особистими речами і великою сумою грошей. Сергій перерахував його кілька разів, піби вивчав напам'ять, а затим його пальці судорожно стиснулися в кулаки, коліна затремтіли і здавлений стогін вихопився з грудей:

— Боже, що ти наробив!..— він повільно, дуже повільно опустився на стілець і охопив голову руками.

Нескінченно довго висіла в кімнаті напружена тиша.

— А коли ж за мною прийдуть, дозволю запитати? — порушив її квартирант, не підіймаючи голови.— Чи, може, вже...

— Під одним дахом нам не вжитися, але доносами я ніколи не займався. Поговорили, а тепер — котись звідси без оглядки. Негайно котись! І назавжди!

IX

В перерві між парами Кушніренко, як завжди, подався в деканат. Не в якійсь там нагальній справі, просто йому подобалося свовигати попід дверима начальства. В приймальні він знічев'я заглянув у розклад, перетельбушив свіжу кореспонденцію, яка викладалася на спеціальному столі. Вже б, здавалося, можна було й повертати голублі, а він, сам не знаючи чого, нивав із кутка в куток порожньою приймальною. Раптом до його слуху долинув знайомий бас професора Шнипенка:

— Це неймовірно! Я, даруйте, відмовляюся в це вірити!

Іван мерщій до оббитих дерматином дверей кабінету декана. Злегка відхилив їх і застиг, прислухаючись.

— Я і сам відмовляюся в це повірити,— то вже був голос декана.— Кращий студент курсу, якого ми представили на персональну стипендію, і раптом таке... Але, самі розумієте, ми не можемо не зреагувати на цей лист, хоча він і анонімний.

— Ясна річ, реагувати треба, але без зайвого розголосу. Коли хочете, я сам поговорю з Химчуком...

Кушніренка так і тіпонуло від несподіванки: «Виходить, на Химчука надійшла анонімка! Оце так новина! Цікаво, про що ж той лист? Ех, коли б тільки потрапив він до моїх рук... Те, що не вдалося зробити біля Громого дуба, можна б зробити зараз. Оце так новина!»

— Ви що це робите, Кушніренко? — зненацька гнівний голос секретарки, що саме повернулась до приймальної.

— Та ось... конче треба до декана, а він зайнятий,— знайшовся Іван.

— Але ж лекція почалася.

— Ну, то я іншим разом,— і стрімголов кинувся в коридор.

Не біг — летів, як на крилах, староста до своєї аудиторії. «А мені все ж таланить! Такий щасливий випадок... Стільки носилися з тим Химчуком, як дурень із писаною торбою, на персоналку, бач, подали, а виходить. Ні, тепер я доведу Феодалові, на кого мене промі-

няв! Тільки б не прогавити, не випустити з рук цієї справи... Найголовніше зараз — не дати змоги Шнипенкові зустрітися з Олесем. Хоча як це зробити? Як?»

Дві години вистачило Кушніренкові, щоб обміркувати становище і виробити чіткий план дій. Тому як тільки продзеленчав дзвінок, він схопився і гукнув:

— Химчук, Лівинський, хутко за мною!

Спантелечені студенти рушили за ним. Боковим ходом він майже підтюпцев вивів їх на університетське подвір'я і там, щасливо всміхаючись, що не зустрів по дорозі Шнипенка, сказав:

— Слухайте, хлоп'ята, нам треба нарешті порозумітися. На Новий рік Мукоїд з п'яних очей такого наговорив...

— Так для чого ж ти нас вивів сюди? — Андрій від здивування аж руки розвів. — Хіба іншого місця для цього немає?

— От я і хочу запропонувати одне прекрасне місце для проведення, так би мовити, мирної конференції. Для чого нам, свідомим людям, носити камінь за пазухом? Ну, накидали один одному реп'яхів під хвіст, але ж це...

— Слухай, що ти конкретно пропонуєш? — Андрій нетерпляче.

— Майнути десь на природу. Прихопимо з собою все необхідне і гайда, скажімо, в Голосіївський ліс.

— Ні, я не можу, — заперечно похитав головою Олесь. — Мені треба додому.

— Мене теж ця ідея не захоплює. Та й чого їхати в Голосієво, коли поговорити й тут можемо... — сказав Андрій.

В Івана опустилися руки: ну, хіба з такими остолопами кашу зварити? Проте він і не думав здаватися:

— Що ж, бути по-вашому. Тоді давайте зберемося в гуртожитку і там розвіємо хмари, що нависли над нашими взаєминами.

— А чи це треба? — Олесь із невизначеною посмішкою.

— Ну аякже! Ми ж повинні... Хмарка сонця не повинна заступати.

— Слухай, Іване, скажи чесно: що ти хочеш? — Андрій без околясів. — Ти ж точно не для того нас сюди витурлив, щоб запропонувати перемир'я. Це можна було б і в аудиторії зробити. До того ж десь ще місяць тому...

Іван зовсім скис. Він бачив, що його план тріщить по всіх швах, але не знав, як зарадити справі. Хіба пустити все на самоплив? Хай як буде, так і буде? Але ж тоді прощай, мріє, про персональну стипендію! А йому ж усі ці роки навіть у снах виділося, як він приїде в рідне містечко персональним стипендіатом, і всі землячки із заздрістю схилитимуть перед ним голови... Значить, не судилося.

— Ну, от і йди до них із щирим серцем. Я з добром, а вони... — вдавши із себе гірко ображеного, Кушніренко сплюнув і пішов геть.

Розійшлися по домівках і хлопці, так і не второпавши, що мала б означати ось така екстравагантна поведінка завжди урівноваженого старости курсу. Та особисто для Олеся на цьому не скінчилися несподіванки. Тільки-но він сів з дідом обідати, як заскрипіли сходинки ганку під чиймись важкими кроками. Гаврило Якимович по-

спішив надвір. І яке ж було Олесево здивування, коли старий повернувся в супроводі професора Шнипенка.

— Мир дому цьому,— знявши шапку, привітався нежданий гість.— Ви що, юначе, вражені моєю появою тут?

— Та чесно кажучи, так,— щиро зізнався Олесь.

— От бачите. Ви до мене не зволили завітати, коли я запрошував усе ваше товариство, а я до вас прибув без запрошень.

— Я дуже радий... Проходьте, будь ласка, до моєї кімнати.

— О, у вас така велика бібліотека! — захоплено вигукнув Шнипенко, переступивши поріг Олесевої обителі. Він одразу ж взявся переглядати книги, міркуючи, з чого почати оту не досить приємну розмову.

— Де це ви поділися, юначе, після останньої пари? Я так хотів вас бачити... Довелося оце аж сюди мандрувати, щоб застерегти...— нараз він замовк, угледів на одному з томів екслібрис: «Зібрання Григорія Квачинського».

Олесь не помітив, як нервово пересмикнулися обважнілі професорські повіки, він тільки бачив, що Шнипенко якось надто поспішно поставив книгу на стелаж і взяв звідти іншу. Але й на тій угледів такий же екслібрис. І на третій, і на четвертій...

— Даруйте, звідки у вас ці книги?

— Це батькова бібліотека.

— Батькова?.. То значить, Григорій Квачинський — ваш батько? — запитав Шнипенко пошепки, немов боявся, що його хтось може підслухати.

— Так. Правда, я ніколи його не бачив,— відповів Олесь, відчувачи, як кров приливає до його обличчя.— А ви знали мого батька?

Шнипенко нічого не відповів. Проникливим поглядом тільки обмацував обличчя свого студента і раптом знайшов його достоту схожим з образом тієї людини, яка відіграла таку вирішальну роль у його власному житті. «Боже мій, як же я не помітив цієї схожості раніше? — картав себе подумки професор.— Невже ніхто не відає про його походження? О, не зносити б йому голови, якби деякі університетчики довідалися, що він — син одного з найвизначніших самостійників!.. Але про це можуть довідатися першої-ліпшої миті. Олесь же такий необережний: тримати вдома книжки з такими екслібрисами! А тут ще й анонімка... Не дай боже і мене вплутають в цю історію! Ні-ні, краще лишитися осторонь цієї пекельної справи».

Поговоривши про се, про те, Шнипенко так і пішов, не сказавши ні слова про мету своїх відвідин. Вже коли простував Мокрим яром, подумав: «А може, хоча б про фальшивий паспорт попередити Олесь? — зупинився навіть, але вертатися не став.— А раптом Химчук почне допитуватися про свого батька та звідки я його знаю? І потім теленькне щось однокурсникам?.. Ні, моя справа — сторона! Скажу декану, хай доручить розібратися в усьому студентам. Їм, мабуть, не спаде на думку докопуватися, хто такий Григорій Квачинський. Хоча Кушніренко... Ні, хай як буде, так уже й буде».

А Кушніренко й справді чекав і сподівався, що отой анонімний лист не мине його рук. І дуже скоро дочекався. Вже наступного дня після першої лекції всі члени курсового комсомольського бюро були викликані в деканат. Як тільки вони з'явилися, декан сказав:

— Я запросив вас для того, щоб почути відверту і чесну думку про студента Химчука.

«Ну, здається, починається, — аж мурашки поповзли між лопатками в Івана. — Тепер найголовніше — не поспішати і не відстати».

— Що можна сказати про Олеса? — першою взяла слово Галина Кіндратенко. — Хлопець, безперечно, здібний і працьовитий. Як товариш — скромний, ввічливий...

— А по-моєму, це — кар'єрист, самозакоханий індивідуаліст, — такою була оцінка Михайла Темного.

Характеристика Андрія виявилася найповнішою:

— Я давно приятелюю з Олесем, буваю у нього вдома. Сім'я Химчуків хороша, трудова. Сам він теж людина праці. Ніхто серед нас не зрівняється з ним у знаннях. Я про нього найкращої думки.

Іван навмисне вичікував, поки висловляться товариші, щоб спершу зважити всі «за» і «проти». Однак декан не дав йому відмовчатися.

— Я щось не чую думки старости. Ви чого мовчите, Кушніренко?

— Мені важко сказати щось конкретне про Химчука. Це — річ в собі, — і посміхнувся багатозначно.

— Не розумію вашої позиції. Кому-кому, а вам варто було б поцікавитися цією «річчю в собі»... І все ж мені ясно одне: оцінки ваші надто суперечливі, отже, ви добре не знаєте цю людину. Тоді дозвольте зачитати листа, в якому Химчукові дається категорична і недвозначна характеристика, — він витяг з цупкого блакитного конверта густо списаний аркуш паперу і неголосно почав читати:

— *«Ректору, професорам і студентам Київського університету... Довгі й гіркі хвилини довелося пережити мені, вже літній і немічний людині, перш ніж узятися за перо. Висока свідомість свого громадянського обов'язку, а не примітивне користолюбство змусили повідати вам невітшину правду про одного з тих, хто спритно пробрався в студенті столичного університету. Всі ви, мабуть, вважаєте Химчука ідеалом молодой людини, мовляв, скромний, трудолюбивий, талановитий, але, боже правий, якби-то ви знали, хто насправді приховується під личиною цього псевдозразкового студента! Це — вовк в овечій шкурі. Наука, університет — то лише ширма, за якою приховує своє справжнє обличчя досвідчений і хитрий пройдисвіт, якщо не прихований ворог. Його руки заплямовані кров'ю, на його совісті — ціла низка мерзенних злочинів. Я не стану їх перелічувати (звідки мені про всі ті злочини знати!), я раджу лише поцікавитися: з чого починав свій життєвий шлях Химчук? Хто були його перші вчителі? За що сидів він свого часу в колонії?.. Мене дивує, навіть більше того — обурює, що ніхто з вас за два з половиною роки не поцікавився, що являє собою дім Химчуків у Мокрому яру. То хай буде вам відомо: дім Химчука — таємне пристановище, неле-*

гальна квартира для всіляких темних субчиків. Уже цього, 1941 року, там протягом місяця підпільно проживав не хтось інший, як князівський нащадок Тарганов (він же — Сергій Куприков, Максим Бендюга, Бозолєпський, Пташечка, Капітан), котрий уже сім разів був осуджений і стільки ж разів тікав із місць ув'язнення. Невже вам не цікаво знати, що має спільного радянський студент із запеклим класовим ворогом князем Таргановим?.. Я розумію, мої слова можуть видатися вам брудним наклепом. Але ви можете легко переконатися в правдивості сказаного мною, загляньте лиш у сьомий том енциклопедії Брокгауза і Ефрона, що стоїть у Химчуковій бібліотеці в лівому стелажі на третій полиці. Там мають зберігатися фальшиві документи, якими Химчук регулярно постачає таких, як князь Тарганов... Так, я, хоч убийте, не розумію, чим же ви там займаєтесь у своєму університеті! Химчук небезпечний зараз, але подумайте, яку він становитиме загрозу для суспільства, коли скінчить навчання і обійме якусь державну посаду! Я старий пролетар і можу порадити вам таке: будьте пильними, розпеченим залізом випікайте зі свого середовища всіляких Химчуків! Інакше мені нічого не лишиться, як зробити висновок, що Химчук і йому подібні мають в університеті впливових покровителів...»

Важко було уявити більшу розгубленість від тої, яка відбилася на обличчях студентських ватажків. Навіть Кушніренко не чекав такого звинувачення Олесь в стількох гріхах.

— Ось така, значить, впливає характеристика Химчука з цієї анонімки, — втомленим голосом мовив на закінчення декан. — Тон її явно провокаційний, але нам все ж треба перевірити її. Звичайно, обережно і дуже чуйно. Які ваші пропозиції?

Схопилася з місця Галина. На обличчі — густий рум'янець, очі затуманені сльозми.

— Та що ж перевіряти? Це — злочинний наклеп! Я не вірю жодному почутому слову... Олесь не такий, це кожен підтвердить. Чи не правда?.. Іване? Андрію? Ну, скажіть же!

Кушніренко з висновками не поспішав. Лівинський теж ані пари з вуст. Сидів, спершись ліктями на коліна, з низько опущеною головою, наче соромився дивитися в очі товаришам.

— Так, я радий би не повірити, — нарешті видувив із себе, — але супроти фактів нічого не вдієш. Я все пригадав... Олесь справді водить дружбу з підозрілими людьми. Я сам тому свідок... Це було в останній день минулої екзаменаційної сесії. Я з Химчуком поїхав за квитками на вокзал, і там він зустрів якогось дивного чоловіка. Я точно пам'ятаю; звали його Максимом. Той Максим справді жив у Химчуків... Просто й не знаю, що думати тепер про Олесь.

— А на якого дідька нам тут голови ламати! — зірвався, як вихор, Михайло Темний і, махаючи кулаками, закричав: — Треба передати анонімку куди слід, і хай там розбираються.

Іван відчув, що настав час і йому втрутитися в розмову.

— Я гадаю, що передати справу, куди слід, ми завжди встигнемо, — почав він розсудливо і спокійно. — Але будь я слідчий, то

обов'язково б притягнув до відповідальності й тих, хто два з половиною роки дозволив себе водити за ніс. Це велика ганьба для нас усіх, товариші... Ні, нам спершу треба самим у всьому розібратися і, як радить невідомий пролетар, з корінням вирвати зло. Недаремно ж лист саме нам адресований. Наша комсомольська організація має в собі сили...

— Організація — не нянька!

— Іван діло каже! Мовчи вже, Михайле!

— Товариші, я викликав вас не для дискусії,— втрутився в суперечку декан.— Ми мусимо розумно, без зайвої шумихи підійти до перевірки цього листа. Пам'ятайте, мова йде про нашого товариша.

Похилилася голова на груди у Галини. Не впізнати й Авдрія. Завжди веселі голубі очі згасли, обличчя спохмурніло, ніби в хлопця починалася серйозна хвороба. Інші теж сидять, як на похоронах.

Звівся знову Іван. Голос у нього глухий, розважливий:

— Гарячкувати ми дійсно не маємо права. Це, так би мовити, випробування для нас усіх. По-моєму, зробити треба так,— як він не намагався напустити на себе смуток, але вираз його обличчя нагадував мисливця, котрий загнав свою здобич в тупик і тепер, не поспішаючи, розмірковував, як її краще прикінчити.— Поки ми не матимемо вагомих доказів, то не зможемо ні довести, що Олесь злочинець, ні спростувати це твердження. В листі пролетаря говориться про якісь фальшиві паспорти. Ось і давайте з'їздимо до Химчука додому, перевіримо, чи лежать вони в тій енциклопедії. Якщо це підтвердиться, тоді й розмова буде коротка...— А сам тим часом думав: «Будуть паспорти знайдені чи ні, а тепер Химчукові легко не виплутатися з халепи. Студенти помилюють, власті зацікавляться. Це вже я потурбуюсь, щоб вони про все довідались».

«Цікаво, а хто із сторонніх людей міг знати, в якій книжці і на якій полиці сховані ті паспорти?» — раптом запитав себе Андрій. Не міг він збагнути того, чого б це Олесь, будучи злочинцем, тримав такі компрометуючі документи у всіх на виду. Невже для них не знайшлося б надійнішого місця? А що як все тут підтасоване?.. Та цей сумнів так же швидко промайнув, як і з'явився. Андрій піддався загальному настрою.

Пропозиція Кушніренка була прийнята. Всі члени бюро попрямували на Солом'янку. А повернулися, коли вже закінчувалася остання пара. Як тільки подзвонив дзвінок, зайшли в аудиторію, і Кушніренко оголосив:

— Зараз відбудеться засідання бюро. Химчук, залишся, будь ласка.

Х

У надвечірній тиші лунко гримнули двері студентської аудиторії.

Олесь щодуху кинувся коридором до виходу. Швидше, швидше на вулицю! Подалі од цієї гнітючої тиші, від якої, здається, навіть стіни стогнуть. Він біг, нічого не бачачи перед собою, та чи можна

втекти від власної пам'яті. В ній раз по раз зринали нещадні своєю прямою запитання однокурсників:

— Ти все розповів, Химчук? Нічого не приховав?

— А що я маю приховувати? — вчувається Олесеві власний голос.

— Тоді скажи: як ти починав свій життєвий шлях? Хто були твої перші вчителі? Ким тобі доводиться князівський вилупок Тарганов?..

Навіть тут, на вулиці, Олесь відчуває, як йому перехоплює від недоброго передчуття віддих, ніби він ось-ось мав стрибнути в крижану воду.

— Який Тарганов? Ви про кого?

— Про кого ж, як не про Бендюгу, чи як там його? Коли ти востаннє з ним зустрічався?

Ніби на рятівний круг, Олесь кидає благальний погляд на Андрія, але той опускає долу очі.

— Недавно...

— І чим же ви займалися з тим злочинцем? Жив він у твоєму домі?

Тепер Олесь здогадався, для чого йому вчинено такий допит. Сталося, мабуть, те, чого він найбільше боявся — Бендюга попав за ґрати і зумисно очорнив його перед слідством. Звідки ж ще однокурсникам знати так досконально про речі, які він не розповідав навіть рідній матері! Ну, а якщо вони знають про все... Краще вже казати правду, яка б вона не була, а вони хай судять, як знають.

— Так, Бендюга жив у мене. Він клявся, що назавжди кинув своє бридке ремесло і хоче прилучитися до чесного життя. Я повірив було його клятві і впустив у свій дім. А коли помітив, що мене ошукано, вигнав його геть. Де він зараз, не відаю...

Схопився з місця Андрій. Збуджений, розчервонілий.

— Я був свідком вашої зустрічі. Пам'ятаєш, на вокзалі? Ти відмовився тоді їхати зі мною до нас на Полтавщину. На злочинця, виходить, проміняв... Скажи: для чого ти мене проміняв?

В аудиторії запанувала така могильна тиша, що стало чути, як хрускотять у стиснутих кулаках його, Олесеви, пальці. Всі чекали, що він відповість своєму найближчому приятелю. А що він міг відповісти? Лише стояв і нервово покусав губу. І тоді піднявся з місця Іван. Статечно, навіть аж якось урочисто. Глибокодумно втупив очі в стелю, картинно пограв бровами, аби всі бачили, що він не гарячкує, а ретельно виважує на терезах логіки своє рішення, і лише потім сказав:

— Химчук стільки часу кривив перед нами душею, що зараз, коли б ми навіть дуже хотіли, не можемо йому вірити. Не маємо права вірити! Тому є пропозиція зачитати відомий вам лист... Заперечень, гадаю, не буде?

Заперечень справді не було, хоча члени бюро не пам'ятали, щоб в деканаті їх уповноважували влаштовувати над Олесем судилище. Вони цілковито поклалися на Івана: а раптом він отримав відповідну вказівку!

— Тоді з вашого дозволу...— в руках старости зловісно зашелестів цупкий аркуш паперу.— «Ректору, професорам, студентам Київського університету...— кожне слово карбував Іван, ніби читав не якусь там анонімку, а проголошував перед тисячною аудиторією урядовий декрет.— ...його руки заплямовані кров'ю, на його совісті — ціла низка мерзенних злочинів...»

Хто б зміг утриматися, чуючи про себе таке? Не втримався, звичайно, й Олесь:

— Невже ви серйозно вірите отій писанині?.. То ж робота Бендюги! Слухайте, він провокує вас!

— Ні, тепер, шановний, послухай уже ти, а ми наслухалися доволі,— обірвав його суворо Кушніренко і знову давай декламувати анонімку: — «...дім Химчука — таємне пристановище, нелегальна квартира для всіляких темних субчиків...»

— Брехня! Все це брехня! Просто Бендюга мстить мені...

— Яка ж брехня, коли ти сам зізнався, що пригрівав у себе злочинця? — злорадно хихикнув Темний.

«Ось воно як іноді може обернутися правда!..— аж задихався у відчаї Олесь.— Ну, неже ж вони не розуміють, для чого і хто міг написати цей лист?.. Чому ж вони такі жорстокі?»

— «...фальшиві документи, якими Химчук регулярно постачав таких, як князь Тарганов...» — продовжував читати Кушніренко.

— Боже, який наклеп! — зойкнув болісно Олесь.

— На жаль, це не наклеп. Ось вони, оті фальшиві документи,— з виглядом переможця Кушніренко гидливо кинув на стіл два замушені паспорти.— Ми знайшли їй у твоїй кімнаті в присутності Гаврила Якимовича. Що, впізнаєш?

Якби Олесь вдарили в обличчя чи плюнули межі очі, його б це менше здивувало, аніж Іванові слова. Що то за паспорти? Звідки вони взялися в його кімнаті?.. Він важко опустився на лаву. Обличчя членів бюро нараз розпливлися в мутному киселі, голос Кушніренка знебарвився, немов долинав десь із-під землі. Присутні про щось говорили, щось його запитували, а він сидів, як закам'янілий. До тямі його привели слова, здається, Михайла Темного:

— ...за вчинки, що несумісні із званням радянського студента, за нечесність із товаришами просити ректорат виключити Химчука з університету, а справу передати слідчим органам...

Проте ці слова ні вразили його, ні здивували. Значить, не повірили товариші! Немов уві сні, звівся на ноги і, злегка заточуючись, рушив до виходу. Лише розчинивши двері, він зненацька збагнув, дуже чітко збагнув, що востаннє переступає поріг університетської аудиторії, і в розпачі побіг лунким коридором...

Розхристаний, приголомшений, простував Олесь Володимирською вулицею і зовсім не впізнавав її. Мокрий від приталого снігу, зачований сотнями ніг асфальт... Голі, корчوماхуваті деркачі дерев... Дві строкаті, як базарні ряди, шерехи будинків із мутними більмами вікон... А довкола в сірих сутінках, як німі привиди, снують і снують прудкі невиразні постаті. І яке їм діло, що коїться на душі в нього. Ні, це не та гомінка й весела вулиця від університету до

дніпровських круч, яку так він любив раніше! І дерева, і будинки, і люди ніби не ті. І йому нараз зробилося нестерпно серед цієї метушні. Швидше б кудись на простір, подалі від усього світу!

Вихопився на Володимирську гірку. Зняв шапку, заплющив очі і підставив гаряче чоло вологому вітру-задніпряну. «Як же тепер бути! Куди йти, де шукати розради? Чи знайдеться людина, котра б повірила мені? — одна за одною накочувалися на нього важкі думки. — А може, я неправильно вчинив, демонстративно залишивши засідання бюро? Може, треба було б постояти за свою честь?.. Тільки з ким? Мені ж вісто тепер не вірить. Ніхто!..»

...Повернувся Олесь до рідної оселі, коли звернуло за північ. Але вдома не спали. Край столу, охопивши голову руками, непорушно сиділа мати. Бліда, зажурена, вбита горем. Такою вона поверталася з лікарні тільки після складних операцій, які, незважаючи на відчайдушні зусилля хірургів, закінчувалися трагічно. Дід щось майстрував у своїй комірчині поряд. Крізь розчинені двері Олесь бачив, як із-під фуганка, міцно затиснутого в чіпких дідових пальцях, майже до стелі летіли стружки. Ніхто з домашніх ніби й не помітив його повернення.

— Що з тобою, мамо? — запитав він, аби порушити мовчанку.

Надія Гаврилівна здригнулася, впустила важку голову на стіл і затіпалася всім тілом від беззвучного ридання.

— Що сталося? — Гаврило Якимович люто пошпурив фуганок у куток, важко ступив кілька кроків од верстака і втупився нестямними від гніву очима в онука. — Що сталося, питаєш? І не здогадуєшся, поганцю?.. Ти скажи мені, іроде, серце в тебе чи чавунна гиря в грудях? Хоч ріж, не можу зрозуміти: для чого ти нас із матір'ю живцем у могилу зводиш? Вік прожив, і ніхто ніколи на мене осудливо пальцем не ткнув. Для чого ж ти, поганцю, ганьбиш моє добре ймення?.. Глянь на матір. Глянь, яка вона стала. Не скажеш, чого її коси в сорок літ суціль ніби сіллю припали? Тоді я скажу. Через тебе, виродку! Через тебе вона життя своє загубила! А чим же ти оце їй відплачуєш? Безчестям? Ганьбою?

— Для чого ви так?.. Клянуся, я ні в чому не винен! Це просто якийсь дивовижний збіг обставин. Повірте!

Але це ще більше розлютило Гаврила Якимовича. Його руки дрібно затремтіли, а лице набухло кров'ю, зробилося наче добре випалене цегла.

— І ти ще смієш присягатися! То хто ж тоді винен?.. Може, я в цей дім волоцюг принаджую? Може, я фальшивками їх постачаю?.. Ні, пустобреху, нема в нас більше віри до тебе! Нема!

«Значить, Кушніренко з компанією вже й тут постаралися і прочитали дідові анонімку...» — і враз Олесь відчув, як досі незнана, страшенна втома навалилася на нього гранітною брилою.

— А я думав, хоч вдома мене вислухають, постараться зрозуміти...

— Годі! Довгі роки ми намагалися зрозуміти, а тепер — годі! В гріш ти не ставиш наше щире довір'я... Скажи: хоч раз колись поділився з нами своїми думками, хоч раз довірив свої мрії?..

Мовчиш? Отаким мурмилякою ти завжди був. Ми не надокучали тобі своїм розпитуванням, все вірили, все сподівалися, а ти... Рід Химчуків завжди був поважаний серед людей, а ти честь нашу розтоптав. На крадений п'ятак зміняв...

Кажуть, велике горе разить людину не одразу. Як осінні морози поволі заковують бистроплинну ріку в льодяний панцир, так і воно поступово зточує, висушує душу, поки вона не скрижаніє, не проймається цілковитою байдужістю до всього на світі. Та Олеся ця холодна байдужість начинила до останньої клітини, як тільки він, полишивши рідних, опинився в своїй кімнаті. Одна-єдина думка летіла в його свідомості: «Все! Тепер уже все!..»

...Цієї ночі зумисно не гасили світла в будинку Химчуків. І ніскільки не здивувалися, коли перед світанком хтось вимогливо постукав у двері. Надія Гаврилівна тільки підвела зі столу важку голову, втупила в батька, що горбився навпроти, заплакані очі, в яких застиг німий крик відчаю, і прошепотіла:

— Це вже за ним...

Важко, ніби в останню путь, старий Гаврило посунув відчиняти двері.

— Я до Олеся... Мені негайно треба з ним поговорити...— виріс на порозі вкрай збуджений, якийсь не схожий сам на себе Андрій Лівинський. І, не чекаючи відповіді, метнувся до знайомої кімнати.

— Але ж його тут нема! — за хвилину почувся його зойк. — Я хочу бачити Олеся!

Гаврило Якимович із дочкою мерщій в Олесеву кімнату — там справді порожньо. Ліжко акуратно застелене і неприм'яте, на столі сиритливо лежить портфель із конспектами. А де ж Олесь? І тут їхню увагу привернула ледь прочинена рама вікна, що виходила в садок...

Не пішов на лекції цього ранку Андрій. Разом із старим Химчуком він цілий день мотався по місту, розшукуючи скривдженого товариша. Всі відділення міліції, всі пункти швидкої допомоги обійшли, але ніде й ніхто не видав нічого про Олеся. І тоді в Андрія зародилася страшна здогадка. І чим довше він виношував її в своєму серці, тим більше впевнювався, хто штовхнув Олеся на трагічний вчинок.

XI

...Він стояв, навалившись грудьми на металеві перила мосту, і дивився в чорний вир. Ще вчора Славутич був скутий міцним зимовим панциром, а нині, наче розбуджений титан, рвав на собі крижани кайдани. Сердито, невблаганно рвав. Важкі, лискучі проти примарного місячного саява брили з тріском і натужним гуркотом наповзали одна на одну, ставали дибки, розкришувалися і поволі сунули за течією. Щось хвилююче, заманливе було в могутньому плині розбудженого Дніпра. Олесь відчував, як оте невпинне вировиння поволі паморочить його, заколисує, вистуджує всі чуття і помисли. Він уже не міг відірвати погляду од темних бурунистих хвиль, він

був у цілковитому полоні роз'ярілої стихії, що німо кликала кудись у далечінь, тягла в свої обійми.

Поглинутий отим спогляданням, Олесь і не помітив, як біля нього на мосту зупинилася легкова автомашина, як з неї втомлено вибрався уже немолодий, кремезний чоловік у шкіряному пальті, підійшов і довго дивився на нього збоку. Отямився лише тоді, коли важка рука лягла йому на плече і почувся знайомий голос:

— Химчук?! Чого це ти тут о такій порі? І ще й без шапки...

О, як не хотілося зараз Олесеві нікого ні бачити, ні чути!

— Ти п'яний? Чи щось стряслося?

«І що їм треба від мене? Невже і вмерти не дадуть?» — з досадою подумав Олесь і обернувся.

— А, Антон Филимонович... — упізнав свого колишнього викладача.

— Що ти все-таки тут робиш? — уже занепокоєно запитав Остапчук.

Олесь тяжко зітхнув, кинув погляд униз за перила:

— Та от прийшов... До Дніпра... — а в голосі така відреченість, що Антон Филимонович без пояснень зрозумів: у житті цього відлюдкуватого юнака сталося щось незвичайне.

Таким він бачив Олеся лише один раз, під час першої зустрічі в Жовтневій лікарні, куди три роки тому цей хлопець, ще будучи студентом консерваторії, потрапив на лікування. Незадовго перед тим авторитетний консилиум виніс йому суворий присуд: ураження суглобів. А це означало, що Олесеві ніколи не стати музикантом через часткову втрату рухомості пальців. О, як тяжко переживав він своє горе! Саме в ту похмуру годину і познайомилися вони. Бачачи, як страждає юнак, він, Антон Филимонович, що чекав операції по видаленню осколків, які засіли в його тілі ще з громадянської війни, став настійно радити йому податися на навчання в університет. Країні, мовляв, зараз потрібна ціла армія просвітителів, а хорошим філологом чи істориком можна стати і з ураженими суглобами. І Олесь якось ожив відразу, як зів'яле стебло під літнім дощем. А виписавшись із лікарні, почав старанно готуватися до вступних екзаменів. З вересня тридцять восьмого року він став студентом університету, де вони часто зустрічалися, поки він, Остапчук, не перейшов на партійну роботу.

— То що ж, отак і будемо тут стояти? Час пізній, пора б і додому... — Антон Филимонович легенько взяв Олеся під руку.

— Ні-ні, додому я не піду!

— А хто сказав, що підемо саме до твого дому? Поїдемо до мене хоча б на службу. Посидимо, поговоримо. Стільки ж не бачилися... — і, не чекаючи згоди, підштовхнув Олеся до машини.

За кільканадцять хвилин вони були вже в просторому, вздовж стін обставленому стільцями кабінеті, від дверей якого до масивного столу простяглася червона доріжка.

— Почаємо з холоду, чи що? — запитав Остапчук, всадовлюючи пізнього гостя в крісло.

— Ні-ні, мені б закурити...

Антон Филимонович сам уже давно не палив, хоча про всяк випадок цигарки завжди тримав у шухляді. Він дістає коробку «Казбек» і простягнув люб'язно Олесеві. Той покvapливо розкрив її, став вишпорити тремтячими пальцями, але папіроса раз по раз вислизала з його рук. Потім довго не міг зацалити сірника. Коли ж урешті припалив, то так затався димом, що в грудях аж захрипіло.

— Ну, а тепер до діла, — виждавши, поки хлопець трохи заспокоїться, сказав Остапчук. — Що з тобою?

Олесь стрепенувся. Для чогось загасив у пучках цигарку, відкинувся всім тілом на спинку крісла, втомлено заплющив очі.

— Чекаю арешту... — мовив по паузі.

Між бровами Антона Филимоновича пролягли дві різкі зморшки. Так, нічого подібного він не сподівався почути.

— Тільки не подумайте, що я накапостив щось, а тепер, мов шкідливий кіт, боюся розплати. Ні! І совість, і руки в мене чисті. Але кому це потрібно, коли я не можу довести своєї правоти...

— Ти можеш врешті розповісти все по порядку?

— Постараюсь. Але це буде довга розповідь.

— Я нікуди не поспішаю.

Якийсь час Олесь мовчав, збираючись із думками; зовні він був спокійний, тільки пальці гарячково переламували сірник на найдрібніші кусочки.

— Мабуть, така вже моя доля... — почав він свою оповідь. — Ви ж подумайте: навіть у дитинстві не зазнав я щастя. Родина тоді жила сутужно: мати в інституті навчалася, дід з ранку до ночі працював, а бабуся тяжко хворіла. Кому ж там було до мене. Так і ріс і в сім'ї, і без сім'ї. Ровесники товаришували між собою, але мене не приймали до гурту. Вийду, бувало, на вулицю, а з усіх кінців: «Байстриук Кований, байстриук Кований...» Школа теж не принесла радості. Вчитель мій перший був неврастенічний, жорстокий, старої генерації, і всю свою злість чомусь на мені тільки й згонив. Мабуть, через те, що всі в класі мене ображали. Отож як четвертий клас я закінчив, то більше на Солом'янських ставах галич гапав, аніж на уроках бував. А там і на вокзал став наникувати. Ну, й зустрів якихось лайдаків голопузих, котрим аніякісінького діла не було й до мого рудого волосся, ні до чорної мітки на щопі. Прийняли мене бездомники в свою компанію, як рівного. Дивно, але саме серед них я вперше відчув теплоту людської уваги, тому й готовий був хоч на край світу з безпритульниками податись. І частенько на підніжках товарняків у Тетерів чи аж у Яготин з ними добирався. Про ці мандри дізнався дід і довго переконував залишити босяцьку компанію. Та чи могли його слова опорочити в моїх тодішніх очах тих, хто не зневажав мене, не цурався? Через тиждень-другий я знову майнув на вокзал. І знову дід мав зі мною тривалу розмову. Не допомогло! Ну, а втретє він переконував уже ременем. І такі навів аргументи, що з тиждень я колодою в постелі провалявся. А як тільки видужав, кинув дід і подався з вурками світ за очі...

Олесь запалив знову. Сизі пасма диму поповзли кабінетом, і ніби вслід за тими пасмами попливли й хлоп'ячі спогади. Вперше в жит-

ті він так щиро розповідав про свої митарства сторонній людині і з подивом завважив, що з кожною миттю йому легшає на душі.

— Отож, мотався я з безпритульниками по всіх усядах, а там і літо промайнуло. Зима застала мене на Волзі. Ось тоді я вперше й зрозумів, що не таке вже воно й безтурботне життя у вуркаганів. Сікочула холоднеча, хуга заметелилась, а в нас — ні взуття, ні одягу, ні даху над головою. І про шматок хліба щодень думай, як добути. Не раз тої зими ввижалася мені вві сні мати, ваш затишний «курничок» над Мокрим яром. Але щоб повернутися додому, навіть гадки не мав... Уже напровесні, пам'ятаю, перекочували ми в Саратов. Вийшли якось на базар, а їсти хочеться, хоч пальці гризи. Не встиг я ще й руку простягти за милостинею, як на мене перекупка гладяча пальцем ткнула і заверещала: «Вуркаган! Ловить його!..» З нестями я кинувся було тікати, та де там. Наздогнало мене товпище біля паркана і давай тузити. Не раз мене товкли після втечі з дому, але так нещадно ніде не били. Мабуть, там би по мені й вода відсвятилася, коли б якийсь чоловік не заступився. Так ото він забрав мене з собою і поселив на околиці міста в уже немолодої жінки. Назвався актором мандрівного цирку Максимом Бендюгою. Розпитав, хто я і звідки, а потім пообіцяв зробити з мене актора, якщо слухавно буду виконувати всі його накази. Радості моєї не було, звичайно, меж. Тому виконував я вказівки Максима зі старанністю приреченого. Розучував прийоми з «ковтанням» бритви, розв'язував наймудріші вузли... Максим же цілими днями десь пропадав, а повернувшись додому, вів жаркі суперечки із старою господинею незрозумілою мені мовою. Я слухав чудернацькі слова і через місяць стільки їх назапам'ятовував, що міг без угаву сам тараторити. Ось в такий спосіб я вивчав німецьку... Іноді Бендюга брався за скрипку, і в його вправних руках вона буквально ридала, краючи мені серце. Я згадував дім, рідних і часто плавав. Якось я попросив свого спасителя навчити і мене грати на скрипці. І він погодився. Дивно, але любов до музики я перейняв саме од цієї людини...

Олесь зробив паузу, змахнув із чола ясні краплини поту і повів далі свою сумну повість:

— Жилося мені в Максима непогано. Роботи було небагато: прибрати в кімнатах, рознести за вказаними адресами якісь пакунки. От, власне, і все. Та більшого Бендюзі й не треба було. Як я потім довідався, через мене в місті йшла майже вся торгівля наркотиками. Проте готував він мене ще для одного діла. Незадовго перед нашою зустріччю Бендюга втік із Сибіру і легалізувався під вигаданим прізвищем. Він уже мав кілька судимостей і добре розумів, що настав час, коли методом класичного грабежу і насильства нічого не вдієш. Тому і вдався до хитроців. Попрацював трохи підмітайлом у якійсь церковній трупі, приглянувся, як робляться «фокуси», і став трудитися над «власним номером», для чого йому потрібен був лише один напарник. Щоб не зв'язувати собі рук, Бендюга вирішив зробити своїм партнером звичайного бездомника, від якого можна б позбавитися в перший-ліпший момент. І вибір впав на мене.

Здається, місяців через три оволоділи ми коронним номером своєї програми — «спалення хлопчика». Нелегка то була штука. На мене на сцені накидали довгий чорний балахон, наказували залізти у великий чорний ящик поблизу темної завіси із замаскованою розпіркою. Коли світло в залі гасло, Максим хутко покривав той ящик якимось покривалом, перед тим змоченим бензином, і підпалював. За ту коротку мить, доки вкрай вражені глядачі були засліплені вогнем, я мусив блискавично зняти із себе балахон, вискочити з ящика і сховатися за лаштунками. Як часто я сліп і обпікав обличчя!.. Вже перші виступи принесли нам бучний успіх. Ми виступали як батько і син Карро-Коррадо. Але скоро Максим вирішив кінчити цю авантюру, поки нею не зацікавилася ДПУ. Розповсюдив по місту рекламу, що Карро-Коррадо дають прощальний вечір із номером «спалення хлопчика». Важко уявити, яку сенсацію викликала ця звістка. Квитки продавалися втридорога, приміщення тріщало від публіки. Нас зустріли громом аплодисментів. Коли мене «спалили», Бендюга чомусь не увімкнув світла. Сотні людей терпляче сиділи в мороці кілька хвилин. Потім почулися вигуки, крик, свист. Стали шукати Бендюгу. Та виявилось, що він силою забрав у касирки всю виручку і зник безслідно. Його не знайшли, а мене схопили...

Олесь тяжко зітхнув, приклав долоні до палаючих щік. Його затуманені очі дивилися кудись у далечінь, ніби намагалися розгледіти те, що лишилося назавжди за завісою часу. Він довго мовчав, і Антон Филимонович не турбував його.

— Опинився, значить, я в колонії для малолітніх: не захотів, бачте, зізнатися, що в Києві маю рідних. Жив під вигаданим прізвиськом. І не знаю, куди б мене доля завела, якби не зустрів там вихователки, Орини Антонівни. Це була перша людина, до якої я прикипів усім серцем. Саме їй зізнався я, що маю матір, домівку в Києві... Коротше, завдяки їй повернувся я на Солом'янку після трирічних блукань по світу. Бабусі вже не застав — померла. Матір теж ледь упізнав: змарніла, стала сивою. Дід і той здорово подався. Нелегке, видно, горе звалив я на їхні плечі. Проте зустріли вони мене без жодного докору і опісля жодним словом не згадували про мій ганебний вчинок. Та я завжди відчував свою неспокутувану провину перед ними. Можливо, саме тому і не налагодилися в нас оті невимушені стосунки, які в усіх нормальних сім'ях бувають. Я жив хоча й на становищі іменинника, але сам по собі. Ходив до школи, багато читав і потай плекав нікому не повідані мрії... В ту пору в газетах багато писалося про еру авіації, завоювання космосу, от і захотілося мені стати пілотом. Голодним бездомником я ніколи не накидався з такою жадобою на їжу, з якою накинувся на підручники, щоб поступити в школу авіаторів. І напевно поступив би, якби не підвів зір. Мабуть, далися ознаки оті проклятуші сеанси «спалення хлопчика». І все ж ця перша велика невдача не зламала мене. Я палко любив музику й успішно склав вступні екзамени в консерваторію. Та не судилося збутися і цій моїй мрії. Скоро в мене почалася хвороба суглобів, і я змушений був кинути навчання. На щастя, в Жовтневій лікарні зустрівся з вами, і ви допомогли

мені встояти, не зігнутися... Я став студентом університету, справно ходив на лекції, вів конспекти, складав успішно екзамени, але робив усе те ніби з обов'язку, не для себе. Після залишення консерваторії в моїй душі ніби щось згасло, умерло назавжди, я відчував, що філологія — не моє покликання, що це випадкова стежина, на яку я ступив. До того ж у мене щодалі стали ускладнюватися стосунки з однокурсниками. Якщо казати коротко, то на Новий рік, повертаючись із Пущі-Водиці, я твердо вирішив кинути університет і спробувати своє щастя ще в медицині. Але до цього, як бачите, не дійшло: мене вигнали з університету раніше, ніж я встиг сам його залишити. І причиною тому — все той же Бендюга. Я зустрів його випадково на вокзалі. Голодного, недужого, бездомного. Він клявся, що став іншою людиною, кров'ю змив своє минуле, і я повірив йому. І впустив у свій дім. Та, виходить, добро не завжди добром оплачується; помітив я скоро, що Бендюга яким був липким на руку, таким і залишився. Ви запитаєте: чому в міліцію на нього не доніс? Тому що не в моїй натурі доносити на тих, хто мені хоч раз щось добре зробив. Я тільки вигнав його зі свого дому. А днями оце в деканат лист надійшов. Анонімний. Стверджується в ньому, що я державний злочинець, свій дім перетворив на нелегальну квартиру для темних типів, фабрикую для них фальшиві документи... Наше курсове начальство, поки я на лекціях сидів, пошастало в моїй кімнаті і чорти батька зна звідки два фальшиві паспорти там видряпало. Життям клянусь: ніколи їх і у вічі не бачив! Вони підкинуті! І більш за все — самим же Бендюгою. Тільки хто повірить мені, коли доказів, власне, не маю ніяких?.. Вчора курсове бюро винесло рішення просити ректора виключити мене з університету, а справу передати слідчим органам. Ось так і втретє розтрошено мої мрії. Недаремно ж кажуть, коли віз поставлено на колеса з кривим обідям, то скільки його на пряму дорогу не став, він все одно на обочину зверне. От я і думаю: а чи не краще взагалі перекинути такий віз, щоб іншим не заважати на дорозі?..

Слухав, слухав Антон Филимонович цього юнака, і в пам'яті спливали уже затуманені часом спогади: кременчуцький сирітський приют... економія степового магната Вихристюка... партизанські ночі в дніпровських плавнях... Скільки труднощів пережив у далекі сирітські роки він сам! Але ж то була пора повсюдної нерівності, всенародного горя і страждань. Що ж тепер породжує в людях зневажність і ворожнечу одне до одного, підлість і жорстокість? Невже всі ці суспільні болячки передаються з покоління в покоління, як спадковий недуг? Як же витруїти їх із людської свідомості?

Рука Антона Филимоновича мимовільно тягнеться до коробки «Казбеку». Не тямлячи, що робить, він витягнув звідти цигарку, припалив і глибоко затягнувся. Вперше за останні півтора року затягнувся і одразу ж зайшовся кашлем. Здивовано глянув на цигарку, але не загасив. Тільки скрушно похитав головою і встав із-за столу. За давньою звичкою почав мандрувати сюди-туди кабінетом, міркуючи, як допомогти цьому зневіреному і розчарованому юнакові вистояти проти всіх бід. Він розумів, що Хмичука зумисно обмовле-

но, що в університеті проти нього діє чиясь досвідчена підла рука, і якщо вчасно її не схопити... «В Києві ж чимало мостів. І коли раз уже Олесь зважився на такий крок... Ех, студенти, студенти, гарячі голови! Як же це ви змогли довести свого вчорашнього товариша до такого? Чого з дивовижною поспішністю зреклися його, розтоптали!..» Антону Филимоновичу нараз пригадався комсомольський осередок полку, де він колись вступав у комсомол. Кого тільки в ньому не було — шахтарчуки і вчорашні безпритульники, портові вантажники і селянські сини, неписьменні, малокультурні, але загартовані в труді і в боях. О, такі б не повірили одразу в якусь там анонімку, такі б поборолися за свого товариша і нікому б не дозволили його скривдити, зганьбити! Чому ж студентські обранці так блискуче і безсердечно вирішили долю Олесь? Трагічна помилка?.. А що, коли це помста, чийсь тверезий розрахунок на те, що будь-який наклеп якщо й не обпікає, то обмазує? Тільки кому може заважати цей непримітний, заглиблений в себе хлопець?..

— От що, цією справою я особисто займаюсь,— нарешті оголосив своє рішення після довгих розмислів Антон Филимонович.— Сьогодні ж побуюю в парткомі університету, поговорю з вашим деканом... До речі, декан мав з тобою розмову?

Олесь ані пари з вуст. Сидів непорушно, відкинувши голову на спинку крісла.

— Мені хотілося б тільки знати: з деканату хтось був присутній на цьому засіданні бюро?

Проте й на це запитання Олесь не відповів. Остапчук зупинився, втупив здивований погляд в студента. І раптом неясна тривога шпигнула йому в серце. Майже підбіг до хлопця — осклілі очі, ясный піт на чолі, щоки в багрових плямах... Він схопив юначу руку, помацав пульс.

— О, та ти ж весь горіш, хлопчику! Як же це я раніше не помітив?..— і кинувся до телефону, щоб негайно викликати карету швидкої допомоги.

XII

Одеський поїзд наближався до Києва. Обвітрені, загорілі, гомінкі пасажири поприлипали до відкритих вікон і милувалися краєвидами рідної землі. Мимо пропливали зелені моря дорідних хлібів, проносилися задумливі, тінисті бори, пронизані променями вечірнього сонця, разками намиста пробігали білоликі сільські хатини в гущавині садів. І, мабуть, тільки один чоловік в усьому поїзді лишався байдужим до тих весняних пейзажів. Схиливши над столиком уже посріблену голову, він читав густо списані чітким, розбірливим почерком аркуші. То були листи від доньки.

«Мій дорогий татусю!

Минує лише тиждень, як ти поїхав, а мені вже здається, що не бачилась із тобою вічність. Якось порожньо і сумно тепер у нашій квартирі. І моторошно трохи. І в голову лізуть тривожні думки.

Мені-то легше: я цілими днями в університеті, а як мамі... Вона дуже непокоїться за твоє здоров'я: знав ж, як ти скептично ставишся до вправ ескулапів. Але ти мусиш лікуватися! Чуєш? Я прошу: роби все, що велітимуть лікарі. Хоча б заради нас із мамою.

В Київ уже завітала весна. Вона завжди дарувала мені стільки радості, а цього року, окрім неясного смутку та неспокійних дум, не принесла нічого. Ось яка вона в мене, двадцять перша весна. На серці чомусь і тяжко, і трепетно, а що гнітить душу, не зрозумію. Новий рік взагалі вніс у моє життя стільки сумнівів і тривоги, що не знаю, як і бути далі. Я ніби чекаю весь час чогось величнього, незвичайного і до розпачу боюся, аби це величчя не пройшло непоміченим повз мене. Сама відчуваю, як змінююсь, стаю мрійливою, замкнутою, різкуватою, але не наважуюсь комусь розповісти про все це, спитати поради. Мамі цього не скажеш. Я люблю її, мою лагідну, терплячу товстушку, але зарадити мені в цьому — не в її силах. Ти один у мене мудрий, суворий і вивірений друг, проте хлипати тобі про своє, дівоче, теж якось незручно. Ось того й терзаюся в самотині, мучуся і мучу інших.

Сьогодні зустріла Андрія (після всіх бур і штормів ми встигли помиритися), і мені раптом здалося, що Андрій теж не той, що був. Так, так, цієї весни він страшенно змінився. Куди поділися його піднесеність, безтурботний сміх? Взагалі він ніби чимось приголомшений. Певно, страждає. І в усьому виною — я. Боже, раніше навіть не запідозрювала, що я така негарна!.. Отож бродили з ним у парку понад Дніпром, говорили про майбутнє, і я незчулась, як назвала його Олесем. О, як це його ранило! Він, бач, не вміє лукавити. Це — чиста, запальна і дуже вразлива натура. Я боюся, ох. Як боюся, аби між ним і Олесем не лягла тінь неприязні. Вони ж так доповнюють один одного! Якби їхні вдачі, характери й здібності з'єднати, це був би ідеал людини. Та чує моє серце: доки я буду між ними — їм не дружити. Дивно, чому встановилася така традиція, що жінці не личить дружити з двома чоловіками? А якщо вони обидва по-своєму хороші, то чому ж не можуть бути рівноправними товаришами?..

Бачиш, скільки запитань? Але на перший раз досить: не буду тебе втомлювати. Лікуйся і пиши нам. Чекаємо твоєї вісточки».

Лист другий:

«Татку, добридень!

Сьогодні одержала твою писульку. Я підрахувала: в ній з «привітання» аж... 34 слова. Не щедрий! Але щиро вдячні і за це. Головне, що ти почуваш себе краще і санаторій тобі сподобався. Отож лікуйся!

Вдома ніяких новин, окрім тої, що на осокорі навпроти вікон твоєї кімнати вороння почало звивати гніздо. В мене все гаразд. Душевні крутовії потихеньку влягаються. Недаремно кажуть: час — найкращий лікар.

Вчора зустріла в університеті Олеся. Він був чимось надто стурбований і, ясна річ, не помітив моєї персони. Я зупинила його, попросила провести додому. Побрели містом. Розговорилися. Коли б ти тільки знав, яка це розумна і цікава людина! В його сприйнятті всі речі набувають якихось особливих, невідомих для мене ознак. Бо дивиться він на світ по-своєму. Правда, викликати його на відвертість — справа нелегка, але мені вдалося це зробити (бач, яка я в тебе хитруля!). Він навіть розповів децю про себе. Боже, що за доля! Труднощів, які випали Олесеві, вистачило б, певне, для трьох. А сказав-то він далеко не все. Татку, я дуже хотіла б, аби ти подружився з цим хлопцем. З ним так цікаво й легко! Часом я дивлюся на нього і знаходжу, що ви страшенно схожі між собою. Не лише долями, а й характерами. Я починаю інколи відчувати, що мені так не вистачає Олеся, але тоді з острахом думаю про свої відносини з Андрієм. Як усе це зрозуміти? Коли б хоч ти був поряд...

Отож лікуйся, бережи себе: бачиш же, як ти мені потрібен. Цілую. Чекаю.»

Лист третій:

«Любий тату! Пишу, не дочекавшись відповіді. Пишу, бо не в силі мовчати. Дізналася оце, що з Олесем трапилось велике нещастя. Якийсь підляк написав на факультет анонімку, в якій нахабно звинувачує Олеся в найтяжчих гріхах. Не відаю, хто і як перевіряв цей брудний насквіль, але вчора курсове бюро висловилося за виключення Химчука з університету і притягнення його до криміналу. Бачив ти таке?! Але не вірю, не вірю в усі ті звинувачення. Чуєш: не вірю! Я більше ніж певна, що це — помста, що Олесь комусь стоїть на дорозі і його намагаються впоганити. О, який це випробуваний метод для нікчемних і підлих людей! Хто боїться правди і не має сили, той завжди, як зміюка, жалить спідтишка, не показуючи обличчя. І найстрашніше, що в такі анонімки дехто вірить! Адже це може призвести до того, що один знавсісний виродок кине за ґрати сотні чесних людей. Як же цього не розуміти!.. От і вчора обпльовано, зганьблено, травмовано хорошого і чесного товариша в усіх на виду. І ніхто не заступився. Де ж правда? Невже всі тремтять тільки за власну шкуру? Невже серед нас перевелися порядні і чесні люди? Мені соромно, мені гірко і нестерпно боляче, що Андрій як член курсового бюро був учасником усього цього і не став на захист Олеся. Як же можна поважати його після такого?..

Сьогодні після лекцій бігала до Химчуків. Надія Гаврилівна в слюзах розповіла, що Олесь зник невідомо куди ще вночі. Зараз його розшукують Андрій із старим Химчуком. А я не знаю, що думати, що робити. Хочеться кричати, плакати. І таке бажання не тільки в мене. Чула, що Олесів однокурсник Анатолій Мурзацький, як тільки довідався про рішення бюро, плюнув прилюдно в обличчя курсовому старості Кушніренкові, зібрав свої пожитки і перебрався в іншу кімнату, щоб не чути й не бачити того спритника. Але що

з цього? Я хотіла б чути твою пораду (ти ж немало пережив за своє життя!).

На цьому кінчаю...»

Лист четвертий:

«Дорогий батечку!

Прийми мій сонячний уклін. Я сьогодні так щаслива! Спішу повідомити (ти ж, я знаю, хвилюєшся!), що Олеся знайшли. Зробив це один святий чоловік — секретар райкому Антон Філімонович Остапчук. Віриш, я плакала від радості. Зараз Олеся лежить тяжко хворий під наглядом своєї матері в Жовтневій лікарні. Я вірю, що він одужає і все буде гаразд. Адже його справою зайнявся сам Остапчук. Кажуть, він уже приїжджав до університету позавчора і вчинив факультетському начальству такий рознос, що навіть стіни червоніли. Відразу ж після того візиту на третьому курсі були скликані комсомольські збори. О, ти не уявляєш, що там творилося! Розповідають, що всі студенти горою стали за прикладом Мурзачького на захист Олеся. Вони вже там давали духу заповзятливим бюристам! Кажуть, жалко було на них дивитися. А особливо — на Кушніренка (пам'ятаєш, я говорила: той, що професора Шнипенка пробував підучити). Як тільки він не самобичувався та не розкаювався! Дійшов навіть до того, що клявся, немов Олеся завжди був його найпершим другом. І викликався від імені бюро офіційно вибачитися перед Олесем. Не знаю, хто як, а я нітрохи не вірю в щирість таких, як Кушніренко. Надто вже швидка метаморфоза! Добряче дісталося і Андрієві. Але хай терпить — за заслуги ж всипали. Ось так, значить, обернулася ця справа.

Як все-таки хороше, що в нас є стільки чесних, чуйних і порядних людей! Як хороше, що дорога неправди в нас дуже куца! Як хороше, що в нас поважають і оберігають гідність людини!..

Ще новина. Чула, що в Жовтневу лікарню вже ходили Кушніренко з Андрієм, аби попросити в Олеся вибачення за те судилище і повідомити рішення курсових зборів. Але Олеся буцімто відмовився їх бачити, і медсестри не впустили заповзятливих бюристів у палату. Молодець! Чи не правда?

Вдома в нас теж все гаразд. Матінка потихесеньку «квокче», вороння за вікном лементує, в мене настрій чудовий. Як бачиш, тепер тільки тобі лишається вихворітись, і життя для всіх нас стане зовсім прекрасне. Отож швидше розправляйся з тими клятущими палічками Коха...»

Лист п'ятий:

«Татусю!

Ти, певно, сердувши на свою доньку? Правильно й робиш. Мені й самій не віриться, що уже тиждень не написала тобі жодного рядка. Винна, каюсь, виправлюсь. Власне, і писати було ні про що. Вдома, як тебе інформувала мама, все по-старому, мої справи теж потихеньку рухаються. Скоро екзаменаційна сесія, доводиться підганяти «хвости». А надворі така погода, що артиклі ніяк не лізуть в голову.

Знаєш, я навіть не пам'ятаю, щоб коли-небудь у Києві так буйно цвіли каштани, як цієї весни...

Навідувала недавно Химчуків. Гаврило Якимович казав, що Олесь почуває себе значно краще, і, може, скоро випишуть його з лікарні. Хоча б швидше. Адже до сесії лишилися лічені дні. Бачилась і з Андрієм. На ньому лиця немає. Страшенно переживає свою трагічну помилку. Я щиро вірю в його каяття, певна, що зла Олесе-ві він не бажає, а дурниць наробив зопалу, ідучи в когось на повідку. Мені жаль його. Щиро жаль. І знаєш, татку, що я вирішила? Помирити їх. Так, так! Не можуть же двоє розумних і чесних людей стати недругами на все життя через прикру помилку одного! А зроблю це я так: попрошу обох на свої іменини і все владною. Знаю, це буде нелегко. Але ти мені допоможеш. Чи не так-бо? Тільки набирайся побільше сил. Бачиш же, яке відповідальне діло тебе чекає.

Отож швидше приїжджай».

XIII

Цей день родина Крутоярів чекала як справжнє свято. А коли він настав, із самісінького ранку в їхній квартирі не зачинялися двері. То листоноша приносив телеграми, то навідувалися близькі та знайомі. На кухні доварювались і дожарювались різні страви, з найбільшої кімнати, що виходила балконом під широколисті клени, на подвір'я виносилися зайві меблі, щоб звільнити місце для гостей. Всім цим порядкувала Глафіра Діонісіївна. Завжди хворобливо бліда і млява, вона цього разу забігала, ожила. Навіть колись красиві, але вже згаслі очі заблищали по-дівочому, а на обвислих старечих щоках пробився легкий рум'янець.

На сімейне торжество було запрошено чимало людей. На цьому настояла сама господиня дому. Та і як могло бути інакше, коли її єдиний доньці сповнився цього травневого дня двадцять один рік! Рік, з якого, як гадала Глафіра Діонісіївна, Світлані вже треба було починати дбати про свою жіночу долю. Цих поглядів дівчина, звичайно, не дотримувалась, але матері не перечила. Їй самій хотілося так відзначити свої іменини, щоб вони надовго запам'яталися друзям. Але скільки турбот приніс цей день!

Один Дмитро Прокопович Крутояр, батько Світлани, лишався байдужим до метушні, що зчинилася в квартирі. Ще на світанку як заперся в своєму кабінеті, то більше не з'являвся. А турбувати його ніхто не смів — це був раз і назавжди встановлений у домі порядок.

І все ж Світлані нестерпно кортіло показатися перед батьком у новому святковому платті. Вона підбігла навшпийняках до кабінету, тихенько відчинила важкі двері. Батько навіть голови не повернув. Схилився над столом, загарашеним уламками черепичних плиток, книгами, рулонами ватману з діаграмами, колбами, дивовижними інструментами. Такий же безпорядок був у всій кімнаті. Власне, це приміщення швидше нагадувало погано обладнану майстерню гончаря, аніж кабінет відомого вченого. Тут було два столи (письмовий

стояв біля вікна, а другий з колбами, пробірками, пальничками — в кутку), шафа з книгами та двох крісел. В кімнаті стояв міцний запах реактивів, змішаний з тютюновим димом. Дмитро Прокопович своїм виглядом ніби доповнював це безладдя. Розхристаний, із засуканими по лікоть рукавами, обляпаними білими бризками. Навіть на обличчі і в темно-русому волоссі білили застигли краплинки. Та його це менш за все турбувало. «Хто боїться вмочити в тісто руки, той не заслуговує, щоб його годували хлібом», — часто говорив він дружині, коли та допікала його за неохайність.

— Татку, чом ти довго так сьогодні?

Дмитро Прокопович засопів, але не оглянувся. На його видовженому, смуглому обличчі з глибокими складками на щоках не здригнулася жодна рисочка.

— Я, здається, просив, не раз просив не турбувати, коли я працюю. Невже це так важко засвоїти?

Та Світлана не образилась. Можливо, для інших Дмитро Прокопович і здавався понад міру різким, непривітним, а вона-то добре знала, яка в батька чуйна і ніжна душа.

— Навіть не привітав із днем народження, а бурчиш. А я думала...

Дмитро Прокопович обернувся — на дочку глянули задумливі, великі й чисті очі. Він почав куйовдити нестямки цупкими пальцями темно-русі та важкі, ніби зволожені, пасма волосся, які так контрастували його посивілим скроням.

— Так, так. Привітати, кажеш, треба? Що ж, це не штука... Тільки ж я так хотів піднести тобі сьогодні свій найцінніший подарунок — «Світлану»...

Дівчина радісно сплеснула руками, підбігла до нього, поцілувала в щоку:

— Невже все закінчив?

Знала ж, що означало для батька успішно завершити пошуки, яким він віддав стільки років.

— Здається, на фініші. Останні експерименти...

— Боже, як я рада за тебе, як рада!

— Інтуїтивно відчуваю: секрет древніх мулярів у моїх руках. Це парешті те, чого шукав. Якщо підтвердяться всі мої сподівання... Дороги, мости, будинки, греблі, побудовані на моїм розчині, будуть стояти не сотні — тисячі років. І назву я цей розчин «Світлавою»...

Скоро почали сходитися гості. На порозі в легкому димчастому платті з ніжним бузковим шарфиком на плечах, в елегантних босоніжках їх зустрічала Світлана.

Першими прибули подруги.

— Сто літ тобі жити, не старіти й не тужити!

— Ой, яке гарне плаття!..

За дівчатами з'явився Андрій. Він притискував до грудей не букет, а цілий оберемок розквітлого бузкового гілля.

— Це тобі... Кажуть, хто знайде п'ятинелюстковий бузковий цвіт, в його збудеться найбільше бажання.

Десь за годину квартира вже гула бджолиним роєм. Іменинниця ходила між гостями, весело всім усміхаючись, але коли б хтось пригланувся до неї уважніше, то в кутечках очей помітив би затаєну тривогу і занепокоєння. Погляд дівчини раз по раз зупинявся на дверях, нібито вона чекала найжаданішого гостя.

Чимало прибулих — переважно чоловіків — згуртувалися на балконі навколо крісла, в якому напівлежав професор Шнипенко. Помахуючи перед розпашілим обличчям журналом, він зверхньо, якимось лінкуватим щось доводив статуристому середніх літ чоловікові з вольовим обличчям і чорною жорсткою чуприною:

— Усяке суспільне явище, як відомо, є наслідком закономірного процесу. Отже, логіка речей — перш за все. Якщо Гітлер не ідіот, значить, він розуміє, що історія вже не раз мстила його попередникам, які зважувалися на такий ризикований крок, як напад на Росію.

Шнипенка приємно було слухати. Адже рідко хто міг зрівнятися з ним силою переконань, невичерпною ерудицією. Одного господаря дому ця бесіда ніскільки не цікавила. Дмитро Прокопович не злюбив політику ще в студентську пору, а після 1938 року філософствування на кухні чи десь в іншому закапелку викликали в нього справжню огиду.

— Шановний професоре, — не здавався Шнипенків опонент. — А як же пояснити той факт, що німецькі дивізії перекидаються із Франції до радянського кордону?

— А звідки у вас такі відомості? — навіть не глянув на співбесідника професор.

— Так усі говорять, всі, — здвигнув той плечима і озирнувся доккола, ніби шукаючи підтримки.

В другій половині травня тисяча дев'ясот сорок першого року по Києву дійсно ходили настирливі чутки про неминучість війни з Німеччиною. Їм вірили й не вірили, бо кожного ж дня через місто невпинним потоком текли на захід залізничні ешелони з пшеницею, промисловою сировиною, нафтою з написами на вагонах: «Нах Дойче». Для чого ж, посміювались люди, Гітлеру воювати проти нас, коли ми годуємо його своїм салом і хлібом? Посміювались, та не заспокоювались.

— Мене, повірте, дивує запитання інженера Тарана. В нашій пресі уже з'являлися з цього приводу вичерпні роз'яснення. Німецькі війська перекидаються із Франції на схід для перепочинку. Як не зрозуміти?

— А після чого це вони так стомилися? І чого їм так подобається біля наших кордонів відпочивати?

— Аналіз, шановний Артеме, тільки кропіткий аналіз подій може привести до правильної відповіді. Ваші тривоги зрозумілі — війна вам аж ніяк не потрібна. Але спробуймо розібратися, чи вона взагалі можлива в сучасних умовах. — Шнипенко так відкинув назад важку, масивну голову, що накрохмалений комірець сорочки втопився в рясних складках на його жирній шиї. Говорив він тоном учителя, який в сотий раз пояснює бездарному учневі одне й те ж

правило і вже навіть сам втратив віру, що це правило може хто-небудь засвоїти, окрім нього. — Врахуйте, Гітлер уже веде війну на Заході. Якби він зважився напасти на нас, йому довелося б відкрити другий фронт. Запам'ятайте, другий фронт! А досвід кампанії 1914 року навчив німців, що подібна стратегія, окрім поразки, нічого не приносить. Така стратегія вже раз привела Німеччину до катастрофи. Хто ж стане її повторювати? До того ж не слід забувати, що нинішнє становище Німеччини далеко не те, яким воно було перед 1914 роком. Правда, фашистські верховоди вірять, що сучасну війну можна виграти з допомогою лише авіації, танків і підводних човнів. Але ж розвиток цих родів військ вони ведуть виключно за рахунок послаблення основних сил — сухопутних військ, воєнно-морських сил, добре розвинутої економіки. Якщо до імперіалістичної війни кайзер на протязі кількох десятиріч кожного здорового німця зробив вишколеним солдатом, що давало йому змогу відразу ж виставити більше ста першокласних дивізій, то нині в Гітлера не вистачає навчених людських ресурсів для розгортання великих фронтів. Як свідчить німецька преса, фюрер щонайбільше може мобілізувати шість мільйонів чоловік у той час, як кайзер поставив під гвинтівку десять мільйонів. Армія Вільгельма була укомплектована добре підготовленими офіцерами, тоді як зараз у фашистів спостерігається велика нестача командного складу. Кайзер мав заздалегідь розроблений стратегічний план, квітучу економіку, солідні запаси сировини і продовольства, хорошу залізничну мережу. Гітлер нічого цього в найближчі десятиріччя не може мати. Економіка його держави надто однобока і до того ж непродуктивна, бо люди працюють темпами воєнного часу, без відпочинку, на застарілих машинах. Залізничний транспорт теж не в блискучому стані. Німеччина втратила після Версальського миру все своє золото, ліквідувала капіталовкладення і живе за рахунок податків із населення. У неї нічим оплачувати імпорт із нейтральних країн. Фашистський режим тримається на терорі і не користується довір'ям у народі. Виходячи з усього цього, я вас запитую, чи може тверезо мислячий державний діяч розпочинати війну на другому фронті проти такого гіганта, яким є нині Радянський Союз?

Запитання професора зависло в повітрі. Ніхто не зважився щось заперечувати. Дійсно, весь хід подій підказував, що війна з Німеччиною на даному етапі неможлива і що тривожні чутки розпускають недруги СРСР.

— Не забувайте, шановні добродії, що у нас із Німеччиною вкладений пакт про ненапад. Не ми його запропонували Гітлеру, а він прислав у Москву Ріббентропа і Шульєнбурга. «Німеччина неможлива без наших поставок», — так сказав відомий наш академік-економіст. Вловлюєте смисл? Отже, пакт про ненапад є фактором виключного міжнародного значення, бо він встановив дружні зв'язки між двома державами і вибив клин, який вбивали у відносини між СРСР і Німеччиною наші вороги.

Як тільки Шнипенко скінчив свою лекцію, Крутойр підійшов до доньки і показав на годинник:

— Час, либонь, гостей і до столу запрошувати.

Вона кивнула ствердно головою, але з місця не рушила:

— Може, ще хвилині п'ять пождемо.

Задзеленчав дзвінок, Світлана, завмираючи серцем, кинулася відчиняти двері. Листоноша!

— Вам лист...

Вона поспіхом розірвала конверт і прочитала:

«Дорога Світлано! Який сьогодні на подив ясний і сонячний день. Я безмежно був би радий, коли б усе твоє життя видалося таким же ясним, сонячним, усмітненим. Вибач, що не забіг поздоровити. В час, коли ти читатимеш ці рядки, я буду вже далеко від Києва. Вирішив назавжди порвати з минулим. Два місяці в лікарні не минули марно: я мав досить часу, щоб все обміркувати і вирішити. Не згадуй лихом. Ще раз бажаю ясних і довгих днів. Олесь».

Приголомшена, невидюча поверталася вона до гостей, що вже сиділи за столом. Перед ними вже шумували наповнені келихи. Поки Шнипенко «просвічував» чоловіцтво на балконі, дівчата, як виявилось, склали послання іменинниці і тепер доручили Андрієві оголосити його. Він поважно звівся, розгорнув довгий рулон паперу і почав урочистим речитативом:

— Ой ти гой єси, красна дівчино, з роду-племіні Крутоярова...

Світлана з усіх сил робила вигляд, що слухає Андрія, але думками була далеко за Києвом. Зненацька і ця церемонія, і товариство зробились їй нецікавими. Як дорого заплатила б вона, якби можна було зараз піти кудись звідси.

Шнипенко поставив на долоню келих і запропонував випити за перший абзац химерного послання. Всі згоднісь. Згодилась і Світлана. Піла разом з усіма, сміялась, але з голови не виходило: «Вирішив назавжди порвати з минулим...» Що він надумав? В які краї подався? Для чого? Адже комсомольські збори реабілітували його. Для чого ж потрібна ця втеча?..

Опівночі гості почали розходитись. Андрій останнім залишив оселю Крутоярів. Попрохав, щоб Світлана трохи провела його. Вона погодилась. Мовчки побрели вулицею. Світлана йшла попереду. І все ж відчувала, як збуджено палахкотять у нього очі. Чи то від вина, чи то від радості. І це дратувало, сердило її. «А в Олесь, мабуть, зараз від горя світ тьмариться... І все через те, що поруч в нього не виявилось хорошого друга. Не супутника, а друга, який би вчасно прийшов на поміч і розраду». І раптом їй захотілося, щоб і Андрій не радів цього вечора.

— Знаєш, Світлано, я давно вже збираюся тобі сказати... Нам треба вже нарешті з'ясувати відносини. Останнім часом у нас надто багато непорозумінь... Скучаємо одне за одним, а тому й сердуємо. Так далі не можна.

«Так далі не можна», — погодилась і вона в думках.

— Краще давай раз і назавжди з'ясуємо... Я думаю... Та що тут багато говорити! Ти ж знаєш, як я тебе кохаю,— стань моєю дружиною...

Світлана притиснула до грудей руки, заплющила очі. «Що відповісти Андрієві?.. А як Олесь? Андрій, певно б, не наважився зараз пропонувати руки, коли б знав правду про Олеся. Але як йому про все сказати?» Лагідно торкнулася пальцями його руки, мовила тихо, майже пошепки:

— Не час зараз про це, Андрійку. Розумієш, не час. Краще після екзаменів. Після останнього.

— Ну, що ж. Після останнього так після останнього...

ЧАСТИНА ДРУГА

I

Уві сні Андрій осміхався. Привиділося йому рідне село, старий дубовий гай над тихою Грунню, заросені розквітлі луки. Білі ромашки, сині сокирки, червоні маки. І серед того буйного цвітіння, як польова царівна,— Світлана. В серпанковому платті, немов зітканому із сизих туманів, що спливають на красуню Грунь літніми вечорами, замріяно дивиться вона вдалину, де сонячні промені здіймаються золотими стовпами над обрієм. Він підходить до дівчини, бере її ручку в свою широку долоню, і бредуть вони поміж столітніми дубами, бредуть... Високі трави чемно схиляються їм до ніг, скроплюють шлях краплинками роси. Таємничий шепіт гаю навіває йому бентежні спогади про найсвітлішу пору. Ту пору, коли тут, на барвистому килимі лугу, де ранкове сонце тче химерне плетиво з тіней, він зробив перші свої кроки, відчув п'яний аромат розквітлої землі, вчився сприймати музику пташиного співу, вплетену в голубине вуркотання Груні. Ту пору, що виколисала в його серці велику й неспокійну любов до пісні й отчого краю. Усміхаючись, Андрій притискує до грудей руку коханої і хоче вимовити найзаповітніші слова. Та цієї миті страшний тріск, гучніший грому, лунає над головою. З жахом Андрій помітив, як розкололася перед ним земля і він поволі почав опускатися в прірву. Не стало ні лугу, ні сонця, ні Світлани, ні золотих стовпів на обрії. Все потонуло в мороці. Спробував простягти до Світлани руку — важка, чавунна рука. Крикнув, щоб допомогла, та голос загубився в гуркоті...

— Чого репетуєш, як недорізаний півень? — почув невдоволений голос Кушніренка. Витер долонею спітніле обличчя, звівся на лікоть і трусонув головою, піби намагався відігнати кошмарні видіння.

— Хух! Ледь серце не вискочило... Ну, й сон!

Аж це з далнини долинуло кілька таких дужих вибухів, що аж шибки задзижчали джмелями.

— Грім, чи що? — Кушвіренко враз до вікна.

Андрій і собі виглянув надвір.

Небо було надивовижу чисте й безхмарне. Ніяких ознак близької грози.

— Мабуть, балони з метаном в авіапарку вибухнули...

— А мо', почалися маневри: бачив же, скільки військових ешелонів останніми днями на Фастів прямує.— Андрій глянув на годинник.— Ого, вже шоста ранку! Ей, Мукоїд, досить віжитися, час за науку братися. Чуєш, Федоре?

Хоч була неділя, але студенти і не думали про відпочинок. Наближався останній, шостий екзамен, і вони певтомпо студіювали історію західної літератури.

Стояли довгі жаркі дні. В таку спеку нічого було й думати, щоб всидіти в читальних залах чи аудиторіях. Тому мешканці солом'янського гуртожитку готувалися до екзаменів здебільшого в тінистих закутках тамтешнього цвинтаря, в Голосіївському лісі чи на дніпровських пляжах.

В Андрія з товариством було своє облюбоване місце — озера. Так вони називали кілька водоймищ, що залишилися ще з весни за костопалівськими садами між горбами. Там, у чагарях, оповитих ожиною і диким хмелем, хлопці зіп'яли курінь із пруття, зв'язавши вершини двох прогонистих в'язків, і кожного ранку приходили туди, штурмували науку, поки сонце не розпикало землю. Потім поверталися в гуртожиток, відпочивали до вечора, а коли спека спадала, знову бралися за конспекти. Цієї неділі юнаки мали «продуктивно потрудитися» до півдня, щоб опісля вирушити на загальноміське свято — відкриття Центрального стадіону.

— Федоре! — не відступав від Мукоїда Андрій.— Хочеш потрапити на футбольний матч — вставай.

Той хоча б поворухнувся.

— Ну й ховрах,— посміхнувся Іван,— матір рідну на сон проміняє. Ось я візьму графин із водою...

Сердито щось буркнувши, Федір повернувся до хлопців спиною, натягнув на голову ковдру, з якою не розлучався навіть у найбільшу спеку. Та нелегко відкараскатися від однокурсників, яким група доручила шефствувати над Мукоїдом на час екзаменів. Довелося все-таки вставати.

Утрюх попрямували вмиватися. Як же вони були здивовані, коли зустріли в коридорі Мурзацького, який ніколи не зводився зі сходом сонця.

— О, паша Мурза! — вигукнув здивовано Андрій.— Що змусило вас піднятися в таку рань?

Анатолій хоча б глянув на хлопців. Стояв насуплений, похмурий, притиснувши долоню до правої щоки.

— Чи не зубрити надумав?

— За кого ти мене вважаєш? Хай зубрять ті, в кого свого розуму не досить,— відповів байдуже, не відриваючи від щоки долоні.— Ось

паскуда якась шибку в нас висадила, шматком скла щоку мені розпороло. Знав би, хто це зробив, морду б наклипцював...— Він підійшов до крапа, аби ополоснути обличчя водою, і хлопці раптом угледіли на його щоці довгу подряпину, з якої сочилася кров.

— Вікна вашої кімнати до аеродрому виходять...— почав розмірковувати Кушніренко.— То, може, шибка тріснула... Слухай, ти уві сні нічого не чув?

Мурзацький вайлувато обернувся, блимнув на старосту одним оком і зневажливо процідив крізь зуби:

— Не твоєї звички, не підслуховую.

Кушніренко аж трусонуло від злості. Він силюнув замість відповіді, наспіх умився і вийшов.

— І якого біса ти психуєш? — дорікнув Андрій.— Іван же тобі нічого поганого не сказав.

Анатолій засопів, втяг голову в плечі. Очі в нього налилися кров'ю, а ніздрі раз по раз нервово сіпались:

— Тобі жаль цю аскариду? Кажі, жаль?.. Ну так біжи, повжай перед ним, витирай юні. А він по твоїй же зігнутій спині нагору буде видиратись... Зачекай лишень, він ще себе покаже. Ого-го як покаже! Не в одного чуби затріщать...

На ці слова Андрій не звернув уваги. Останні місяці Мурзацький відкрито ворогував з Кушніренко. Правда, ще й з першого курсу він чомусь недолюблював надто компанійського старосту, проте свою зневагу не виявляв хоча б при студентах. А тепер при кожній нагоді намагався якнайбільше залити Іванові за шкуру сала. І причиною цього стали збори, де обговорювалася поведінка деяких членів курсового бюро, котрі самовільно винесли рішення виключити Химчука з університету. Іван тоді цілком і повністю визнав свою помилку, нещадно й принципово самокритикувався. Студенти повірили в щирість і чистосердечність тих покаянь, хоч відтоді авторитет його і захитався. Не повірив один Мурзацький. Після зборів він підійшов до старости і дав ляпаса.

— Тепер, паскудо, апелюй до мас! Хай виносять мені ще одну догану. Але я поясню, чому так зробив. Обов'язково!

Проте Іван чомусь знайшов за краще не здійсмати шуму про цей неприємний інцидент. Але з тої пори хлопці заворогували. Відкрито, люто. Жили в різних кімнатах, при зустрічі наче й не помічали один одного. Іван, правда, кілька разів пробував через Андрія примиритися з цим вайлом. Та всі його спроби виявилися марними. А невдовзі на курсі дізналися, що він збирається перейти з кіпця семестру на заочний відділ. В гуртожитку подекували, що не хто інший, як Мурзацький, вижив Івана з університету.

— І все-таки я не зрозумію,— знову Андрій,— чого ви не можете терпіти один одного? Ну, чого?

— Багато знатимеш — старий будеш... Дивитися на душі людей треба, а не на одіж. А ти, піїте, красиві слова слухаєш, а паскудних діянь не помічаєш. Інтелігентус! — Мурзацький ляснув велетенською ручишкою по спині Андрія і потягнув до себе в кімнату досипати.

Лівинський покачав головою: «Груба сила! Чіпка! Хіба його можна перекопати? Впреться, як бик, і хоч кілком по голові лупи. Не сподобався Кушніренко, от і точить його, як іржа залізо...»

Вмившись, хлопці забрали ковдри, конспекти і рушили до костопалівських садів. Біля куреня, над невеличким озерцем, яке оточували густі зарослі, лягли покотом. І враз із-за кущів до них почала підкрадатися дрімота.

— Давайте скупасмося,— запропонував Іван і почав роздягатися.— Сон треба розігнати...

Виграючи натренованими м'язами, він неквапливо рушив до води. Зупинився край берега. Постав трохи, а потім прожогом кинувся в нерухому гладінь озерця, здійнявши високий стовп бризок. За ним, втягнувши пенькувату голову в плечі, подибавав Мукоїд. Вайлуватий, перекособочений, незграбний. Вмочив одну ногу і затіпався, як у лихоманці. Так і стояв, вагаючись, поки Андрій не підкрався до нього ззаду і не штурнув в озеро. З вереском Мукоїд зник під водою.

Андрієві купатися не хотілося. Перед очима раз по раз поставав то дубовий гай над Грунню, то Світлана серед розквітлого луку, то раптом виринала в пам'яті чорна прірва, що роз'єднала його з коханою... В забобони Андрій не вірив, та все ж сон породив якесь недобре передчуття. А що, коли нещастя з нею скоїлось? Хотілося негайно ж помчати на Печерськ, довідатись, як там Світлана. Але він твердо знав, що не піде на Печерськ, як не ходив туди вже місяць. Він з'явиться в Крутоярів тільки після останнього екзамена, щоб мовити: «Я виконав твою волю, Світлано...» І якщо вона й тоді не скаже нічого певного, він повернеться і піде, щоб назавжди забути до неї дорогу. Так, так, назавжди! Це вже точно вирішено. Правда, іноді йому спадало на думку, що впертість, з якою він уже стільки тижнів уникає навіть випадкових зустрічей із Світланою, надто схожа на дріб'язковий гонор, але то були лише хвилинні сумніви. Він терпляче чекав останнього екзамена. А до нього лишилося всього-на-всього три дні. Три довгі, три нестерпно хвилюючі дні. Що потім — велика радість чи невтішне горе?..

— Чого стовбичиш на березі? — долинув голос Кушніренка.— Андрію, давай у воду, а то ми силою...

— Таке купання не по мені,— нехотя відповів Лівинський.— У застояній воді на поверхню всяка нечисть спливає. Моя стихія — бистрина.

Вилізши з озера, хлопці взяли за конспекти. Андрій з Іваном по черзі читали, а Федір переказував. Його підправляли, «накачували». Нелегко було Мукоїдові засвоїти громіздкий і складний курс історії західноєвропейських літератур, бо він рідко бував на лекціях, не вів конспектів. А чи можна за лічені дні осягнути подібну дисципліну?

— Чим думаєш після сесії зайнятися? — запитав Кушніренко Андрія під час чергового перепочинку.

Той почухав потилицю:

— Ще точно й не знаю. Мабуть, до батьків подамся. Візьму косу в руки і гайну на трясини. А в тебе ж які плани?

— Іду на будівництво дороги Харків — Київ. На річці Трубіж одна з найтяжчих дільниць для шосейників. Ми вирішили в міськомі кинути туди ударний загін. Із добровольців. Щоб вогонь змагання розпалити...

— Дивний ти чоловік, Іване. Хто зна, як тебе і зрозуміти. Мені часом здається, ти фальшивиш, не завжди чиниш за велінням серця. Ну, їй-богу, не вірю, що ти з ентузіазмом вогонь на трубізькі болота повезеш!

— Надто ти поет, щоб все це зрозуміти. Життя, брат, є боротьба. Хто — кого! А правий завжди сильніший...

Десь о дванадцятій, коли всі добре-таки проголодалися, послали в гуртожиток за харчами Федора. Він охоче потрусив поміж кущами. Та не минуло й півгодини, як на пагорбі замаячила його постать. Він, певне, біг всю дорогу, бо сорочка прилипла до тіла, а лице лисніло від поту.

— Кидайте конспекти! — замахав ще здалеку руками. — Війна! Хлопці схопилися на ноги:

— Що ти вигадав! Яка війна?

— Точно вам кажу, війна! Там таке робиться... По радіо зараз нарком виступає. Сьогодні, сказав, у чотири години ранку Київ бомбили...

Кушніренко презирнувся з Андрієм: так, тепер вони розуміли, що за вибухи чулися на світанку в районі аеродрому. Мовчки зібрали конспекти. Мовчки рушили до гуртожитку. Там, у вестибюлі, вже було битком набито народу: всі слухали урядове повідомлення про віроломний напад фашистської Німеччини.

Скінчилася промова наркома. А ніхто навіть не ворухнувся.

Раптом у тиші одинокий голос:

— В університет треба йти!

— В університет! — прокотилося по вестибюлю.

І враз ніби прорвалася гребля — студенти сипонули на вулицю і чимдуж до свого другого дому. Чого туди поспішали, на що сподівалися, ніхто не міг сказати, а всі прагнули швидше дістатися до університету.

Там, просто посеред вулиці, вирував уже натовп. Безліч малинових, бузкових кофтин, картатих, білих, синіх сорочок. Тугі дівочі коси, густі юнацькі чуприни, сріблисті скроні... Такі багатолюдні зборища червоні стіни університету бачили тільки в дні Першотравневих та Жовтневих свят.

Андрій у супроводі товаришів проштовхався до колон. Вибрався на східці, сподіваючись побачити серед живого моря однокурсників. Раптом хтось стиснув його за лікоть:

— Живий, поете?

— Як бачиш, — відказав, вітаючись із Юрком Трепетуном. — А ти ж як?

— Не питай. Під смертю ходив. Бомба за півсотні метрів від нашої хати вибухнула. На залізниці. Розумієш? Шпали, як щітки, стали, рейки, як макарони, покрутило...

— Наш завод теж бомбили,— мовила білява дівчина з довгою товстою косою.— У складальний цех — пряме попадання. Добре, що робітників там мало було.

— А на канікули нас пустять? — раптом прилучився до розмови й Федір.

Не встигли йому відповісти, як прокотилась новина:

— Доцент П'ятаченко добровільно на фронт іде...

— А ми що ж, тут сидіти? За спинами інших?

— Ми теж підемо! Швидше розчавимо гадів — менше крові проллється.

Мітинг виник раптово. Промовці говорили, де хто стояв. Висловлювались передбачення, що війна закінчиться до початку жнив, що наша кавалерія за два тижні доставить у Берлін петлю для Гітлера. Студенти були впевнені у швидкій перемозі.

Слухаючи все те, Андрій вирішив без будь-яких вагань негайно піти у військкомат і подати заяву про відправку на фронт. Хіба міг він лишатися тут, коли інші вважали своїм обов'язком стати на захист Вітчизни? Обернувся, щоб поділитися своїми намірами з товаришами.

— Слухай, Іване, вирішив і я йти на фронт. Можливо, і ти б за компанію?

Кушніренко відповів не відразу. Довго грав бровами, для чогось розглядаючи на пальцях нігті, потім зітхнув:

— З дорогою душею приєднався б, але... Не забувай, я підневільний птах. Я ж на службі і робитиму, що накажуть. Це, брат, і є партійна дисципліна...

Серед бажаючих добровільно йти на фронт були майбутні історики і географи, фізики і юристи, математики і літератори, агрономи і геологи. Був серед них також і Анатолій Мурзацький. Як завжди, млявий, заспаний, він неквапливо підступив до Андрія і, тримаючи руки в кишенях, спитав:

— А мене у своє військо приймеш?

Андрій глянув на його ліве око, покрите каламутною поволокою: жартує Анатолій чи справді з такою вадою збирається на фронт?

— Більмо — не завада,— зрозумів Мурзацький погляд Андрія.— Шкоріше, природна раціоналізація: коли стрілятиму, другого ока навіть заплющувати не треба. Не турбуйся, в ціль попадатиму не гірше тебе.

— Воно-то так, але ж можуть...

— Хай тільки спробують, не в балерини ж набиваюся!

...У військкоматі коїлося щось неймовірне. Тисячі людей збилися на вулиці біля присадкуватого будиночка — ні пройти, ні проїхати. Разом із мобілізованими прибули сюди і їхні сім'ї. Діти, жінки із заплаканими очима сиділи прямо на тротуарах. Тіснота, задуха, гамір. Студенти відразу збагнули, що до військкомату їм такою ватагою не потрапити. Вирішили направити делегацію з найспритніших хлопців.

— Очолю представництво я,— владно оголосив Мурзацький.— Тут кмітливість потрібна і надійні лікті.

— А ти хто такий? Звідки взявся? — загукали довкола.

— Біографію розповім потім. А зараз — за мною! — і сміливо пірнув у натовп.

Він дійсно виявився прекрасним провідником. Де чемпо просив мобілізованих посторонитися, де легенько розштовхував тих, хто стояв на путі, поки не дістався до дверей військкомату.

— Броньованих на фронт не беремо, — була відповідь лейтенанта, до якого звернулися посланці студентів.

— Та зрозумійте ж, по добрій волі...

— Без відповідних вказівок нічим зарадити не можу.

Не зарадив хлопцям і старший за званням працівник: нема такої вказівки — і квит! Тільки військком, до якого вони все-таки пробилась, уважно їх вислухав, розпитав про настрої університетської молоді. Ініціатива студентів не була для нього новиною. Скільки вже таких делегацій побувало тут за цей день! Із заводів, фабрик, вузів. Він довго кудись дзвонив по телефону, комусь доповідав, когось інформував про народну ініціативу, з кимось погоджував, доки не повідомив, що за рішенням партійних органів на базі університету створюється з добровольців зведений комуністичний батальйон.

Вечоріло, коли Андрій вже з товаришами-однополчанами подався на Солом'янку, щоб зібрати свої речі і здати в камеру схову. В своїй кімнаті нікого не застав, але по шматтю паперів, по обривках шпагату на підлозі, зрозумів: тут хтось уже спакував пожитки. Кушніренко тримав домашні скарби на приватній квартирі, куди перейшов, поступивши в міськком на роботу. Значить, хазяйнував Мукоїд. «Напевне, й він вирішив іти на фронт, — з радістю подумав Андрій. — Адже навіть Анатолій іде. А хто б міг подумати...»

І от настав вечір. Перший вечір війни. Місто причаїлося, завмерло. Жодного вогняка. Вулиці обезлюдніли, закрилися магазини, кінотеатри. З незвички аж моторошно. Андрієві він видався особливо нудним і довгим. А тут ще й хлопці як у воду канули. Мукоїд повернувся тільки опівночі. Ступив через поріг, мовчки гепнувся на ліжко.

— Де тебе носило до цих пір?

— В знайомих був. Речі відвозив.

— Що, теж із нами?

Федір засовався на ліжку і тільки згодом відповів:

— Та й не знаю... Подумати ще треба.

— А що ж тут роздумувати? Наші майже всі подали заяви. Навіть Мурзацький воювати зібрався.

— А ти?

— Я теж.

— Ну, я в герої не пруся...

Андрія неприємно вразили слова Мукоїда, але сперечатися не став. Знав же: сьогодні у кожного кішки на душі шкребуть, хіба ж не зірветься різке слово?

— Що ж збираєшся робити? — все ж запитав Мукоїда.

— Те, що й робив.

— А матір хто твою захищати буде?

— Виходить, знову мені свою спину підставляти? — Федір зірвався з ліжка. — Ні, досить! Вона в мене не казенна. А наша хвалена армія для чого?

— Так ось який ти, Федоре! Хай армія захищає... — ледь не задихнувся від гніву Андрій. — Ну й гнида ж!

II

...Добровольці шикувалися на центральній алеї Ботанічного саду, за університетом. В затінку широколистяних кленів та розкішних осо-корів витяглися дві довжелезні шеренги. Плече до плеча, каблук до каблука.

— Загін, струнко! — пролунала команда і відгукнулася аж у гуштині на дві яру.

Шеренги здригнулися, натяглися струнами і застигли в напрузі. Почалася перекличка.

Віддалік, біля корпусів жіночої клініки, провадилася перекличка другого такого ж загону. Дивно виглядали ці люди в суворих шеренгах війни. Були тут і літні викладачі з уже посрібленими скронями, і зовсім ще юні хлоп'ята. Худорляві й огрядні, високі й низькорослі, руді, чорні, біляві. Всі вони мали відстрочки від служби в армії, мали право лишатися в аудиторіях і лабораторіях, але це право не вживалося з їхньою совістю. І вони вирушали на захист Вітчизни.

Під стінами університету стояли жінки і з тривогою дивилися на своїх синів, братів, коханих, яким випало пройти далекими і небезпечними шляхами війни. Та скільки не визорував Андрій серед них Світлану, не міг знайти. Невже так і не пощастить побачитися з нею? Невже вона так і не прийде проводити, якщо не його, то хоча б інших?..

Після переклички представники військкомату роздробили загони добровольців на роти, взводи, відділення. Як тільки підрозділи були укомплектовані, було оголошено: через годину почнеться відправка у військовий табір. Студенти розсипалися по парку, прощаючись із рідними. Один Андрій не знав, куди себе подіти.

— Я на пошту. Листівку додому вкину, — сказав Мурзацькому, що позіхав біля клумаків.

— Зажди, я з тобою.

Подалися на пошту, послали рідним вісті. А повернулися, коли вже добровольці розміщувалися у вантажних автомашинах. Андрій віддав Мурзацькому свою худеньку торбину, а сам мотнувся ще раз поміж проводжаючими: а може, таки прийшла? Але Світлани ніде не було. Приїхав до своїх, виліз на кузов, а на серці ніби хтось чоботом брудним наступив: «Не прийшла... От тобі й останній екзамен...»

Машини рушили. Замахали, замахали хустинами довкола. Всім махали на прощання, тільки не йому.

З Ботанічного саду машини виїхали на Володимирську — рідну вулицю студентства. Неспішно, урочисто, ніби востаннє. Юнаки в

кузовах кланяються червоним колонам, тінистим каштанам, Кобзареві на гравітному постаменті.

— Не сумуй, Тарасе. Ми ще повернемось! І таких пісень заспіваємо, батьку...

Андрій зірко розглядав пішоходів, все ще сподіваючись побачити її. Хіба міг він знати, що в цей час Світлана була аж на Чернечій горі під Каневом, куди родина Крутоярів виїхала на прогулянку. Ініціатором цієї поїздки був Дмитро Прокопович. В суботу, повернувшись з університету, Світлана застала батька над відкритим чомоданом. Гладенько виголений, по-святковому зодягнутий, він поздоровив її досить стримано із закінченням сесії і сказав:

— Якщо маєш бажання, поїдемо з нами подорожувати. Півгодини на збори.

Вона стояла посеред кімнати з широко розкритими очима і ніяк не могла второпати, що трапилося з татком. Адже скільки пам'ятає, він з ранку до ночі гнув спину над робочим столом, забуваючи і про сім'ю, і про друзів, і про розваги.

— Сьогодні в нього свято,— шепнула їй мати на кухні.— З академії, як на крилах, прилетів: випробування пройшли успішно... Може, тепер уже заспокоїться. А то цей триклятуший розчин всі соки з нього висмоктав.

— Невже? — Вітром влетіла у вітальню. Підскочила до батька, охопила руками його шию: — Хороший мій! Як я рада...

Дмитро Прокопович лагідно усміхнувся:

— Дякую, дякую... А тепер... Я хотів би на Чернечій горі побувати, Тараса провідати. Тебе це влаштовує?

— Ще б пак! З великою радістю поїду.

Коротку літню ніч проти неділі вони провели всією родиною на пароплаві. Дмитро Прокопович розповідав під плескіт хвиль про свої колишні мандри через океан до берегів Нової Зеландії, про «палаючі» вночі тропічні моря, про химерні полярні саява... На пароплаві зустрічали і схід сонця. Як тільки перший промінь впав на дніпровське плесо, відразу ж уся широчінь ріки заграла мільйонами сліпучих скалок. А довкола тяглися зелені береги, посічені глибокими байраками. Ті береги, які Кобзар назвав «Україною милою»...

З канівської пристані Крутояри попрямували на Чернечу гору. Попереду — Дмитро Прокопович. Мовчазний, замріяний. Мабуть, ці круті схили нагадали такі ж круті дороги до могили Кобзаря, які довелося йому долати в далекі дні царського свавілля. Минав тоді йому лише двадцять перший рік. Вчився він на другому курсі інституту. Земляцтво українських студентів у Петербурзі винесло ухвалу в день Шевченківського ювілею покласти на Чернечій горі вінок від групи соціалістів-революціонерів. З цим завданням і приїхав він весною 1914 року до Києва з двома іншими молодиками. Зв'язалися із студентами університету святого Володимира, домовились, як влаштувати на Чернечій горі вшанування пам'яті Тараса. Але чи міг тоді малоросіянин вільно поклонитися своєму Кобзареві? За Каневом студентів зустріли озброєні жандарми. І почаствовали шомпо-

лами. Так почастивали, що скропилися ці круті схили гарячою кров'ю...

Проголянка до Канова вдалася, як кажуть, на славу. Крутояри навіть нечулися, коли й вечір підкрався. Вже в сутінках вирушали до готелю, щоб наступний день теж провести в цих місцях. Саме в готелі вони й довідалися, що почалася війна. Щоправда, ця звістка на них великого враження не справила, окрім Глафіри Діонісіївни, яка взагалі всього боялася. Світлана просто не уявляла, що це таке, а Дмитро Прокопович стільки всього пережив на своєму віку, що його ніщо вже не лякало. І все ж вирішили повертатися додому негайно.

Їхали вночі. Але якою не схожою була ця ніч на попередню! Ніби невидима перегородка стала між учорашньою, осяяною зорями і корабельними вогнями, мрійливою і запашною нічтю і цією, похмурою, настороженою, без жодного вогника. Пароплав йшов наче навпаки. І все ж на ранок прибув до Києва.

— Ви йдіть додому, а я в університет... — сказала Світлана батькам і просто з пристані помчала до вузу. Бігла зааніміланими вулицями, і з кожним кроком її все сильніше охоплювало почуття тривоги. На розі Хрещатика й бульвару Шевченка чи то здалося, чи то дійсно хтось гукнув:

— Світлано!

Оглянулася — нікого знайомого поблизу. Тільки грузовики з якимись людьми, кутаючись у диму, повертали на Червоноармійську.

Біля університету зустріла подруг. Засмучених, пригнічених, з підпухлими очима.

— Хлопців щойно на війну вирядили...

— Як то на війну? А бронь?

— Добровільно пішли...

— А поета Андрія Лівинського не бачили?

Проте ніхто не міг сказати нічого певного.

«Невже так і пішов на фронт, не попрощавшись? Невже так і поніс образу? А може, приходив, та не застав?!»

Не роздумуючи, поїхала в гуртожиток на Солом'янку. В Андріївській кімнаті застала одного Мукоїда, що лежав на ліжку в одязі, весь якийсь пожмаканий, розкуделений, аж брезклий. На підлозі валялися шматки паперу, ганчір'я, старе взуття, на столі — засмальцьована сковорода, крихти хліба, розсипаний цукор...

— А Лівинський де? — запитала з порога.

— Славу подався добувати. Як навіжений, тут гасав, весь гуртожиток агітував... А ти, мабуть, тес... То візьми його записник. Так на війну посишав, що забув навіть вірші свої прихопити.

Як справжній скарб, взяла Світлана саморобну книжечку, на обкладинці якої Андрієва рука старанно вивела: «Студентська муза».

Розпачливе завивання сирен зненацька розбудило нічне місто. Старий Химчук підвівся з постелі:

— Ну, й часи ж настали, пропасти б їм пропадом!

Засунувши п'ятірню в розкуйовджену бороду, застиг у задумі. Гнівний, пасуплений. За які гріхи, за які лихі вчинки заніс чужинець над його головою меч? Невже думає залякати бомбами, пригломшити, вбити віру і волю? Ні, Химчука не залякати! Не раз дивився він смерті в очі, але ніколи від страху не зупинялося серце. Чи ж до лиця йому, кавалерові трьох георгіївських хрестів, гнути голову перед якимось миршавим фашистом? Старий сплюнув, повернувся на другий бік і заплющив очі.

Сирени стихли. Невдовзі з далини донісся натужний гул моторів — наближалися ворожі літаки. Скільки їх, ніхто не рахував, але по могутньому рокотанню неважко було здогадатися — багато.

За сім днів війни фашистська авіація не раз уже з'являлася над дніпровськими кручами, проте великої шкоди Києву не завдала. Щоправда, на світанку 22 червня кілька бомб вибухнуло на залізничних коліях біля Поста-Волинського, а одна влучила в причілок цеху механічного заводу. Потім дві доби ворожі літаки взагалі не з'являлися в київському небі. Вдруге на столицю України фашисти зробили наліт уночі, але бомби скидали навмання, на чоколівські пустирі, оскільки не змогли вийти на ціль. І ось рівно через тиждень після початку війни, 29 червня, перед сходом сонця над містом з'явилося двадцять сім німецьких бомбардувальників.

Перші бомби впали в районі аеродрому. Потім пролунали вибухи біля дніпровських мостів, потім десь біля вокзалу. А через хвилину-другу вся земля стогнала від Дарниці до Святошина. Постріли зеніток, вибухи бомб, надсадне ревіння моторів злилися в якесь незбагненне пекельне громище.

Химчук лежав із заплющеними очима, виказуючи цілковиту зневагу до небезпеки. Не розплющив їх навіть тоді, коли десь зовсім поблизу розлігся такої сили вибух, що аж вуха заклало. Старий не почув, як вилетіли з вікон рами, як із дзвоном висипалися з них шибки, а бляшану покрівлю даху задерло, як жіночу спідницю на вітрі. Тільки коли в хаті потягло їдким смородом, схаменувся: чи не пожежа, бува? Одягнувся нашвидкуруч, вискочив на подвір'я. Пожежі не було. Але те, що побачив, як обценьками здавило серце. Стара розлога яблуня, що кілька десятиріч квітнула під вікнами, лежала потрощена на грядці. Озирнувся довкола. Над ранковим Києвом висіли чорні хмари. Стови диму, як велетенські темні гриби, розросталися над товарною станцією, над житловими надлибідськими кварталами. Навіть проміння сонця не всюди пробивалося крізь цю завісу. А над головою серед білих пелюстків розривів зенітних снарядів воронням все ще кружляли фашистські літаки. Зенітники стереували вогонь на флагмана, що виводив ескадрилью на ціль. Бо павколо нього все частіше й частіше стали з'являтися сліпучо-білі сналахи. Старий так і заціпенів: влучать чи ні?

Скільки часу отак стояв, не пам'ятав. Отямився лише тоді, коли флагман потяг за собою чорний шлейф. А наступної миті пелюстки зарясніли біля іншого стервятника. Невдовзі і він запалав. Коли й третій літак каменюкою понісся до землі, Гаврило Якимович не стримався, замахав над головою кулаками, закричав щосили, ніби його могли почути напасники:

— А що, доліталися! Доліталися!..

Після нальоту в місті завершались пожежні автомашини. Рятувальні команди кинулися розбирати завали, гасити пожежі. Химчук теж взяв сокиру і підійшов до поваленої яблуні. Вона лежала, як жива. Зелена, ще не прив'яла, тільки зранена й обпалена. Навіть недозрілі яблука не всі встигли осипатися. Здавалося, постав її в землю, і вона знову потягне соки, зашумить листям. Але знав старий, що їй уже ніколи не розквітати весною. Він погладив по стовбуру шорсткою долонею і сумно промовив:

— Значить, прийшов кінець і Химчукам!..

Посадили цю яблуню київські залізничники в день одруження Гаврила з покійною Мар'яною. На щастя посадили. Бо не було ще тоді в Химчука ні кола ні двора; навіть за землю і то він не в спромозі був сповна заплатити. Як садили, приказували: «Хай квітне ваша сім'я, як ця яблуня повесні; хай доля буде такою щедрою до вас, як наш дарунок по осені; хай не ламається ваша дружба, як це дерево під буревієм». І дерево видалося міцним та врожайним. Які б вітри не проносилися над Києвом, які б грози не гриміли, які б морози не сковували землю, воно росло, набиралося соків і щедро родило золотобокі плоди. Дружно жила й сім'я Химчуків, стійко зносила всі незгоди. І ось фашист знищив цей символ родинної радості. Лише один пагінець, що вихопився кілька років тому від кореня, чахлий і кривий, самотньо стримів над закіптюженим, почорнілим ґрунтом.

— Що то з нього виросте?

Підійшов до самотнього прутика, присів біля нього, дивуючись, як уцілів у пекельному вогнищі.

— Знайдеться у цій оселі притулок для блудного сина?..

Гаврило Якимович підвів голову й очам не повірив — біля хвіртки стояв Олесь. Протер кулаком очі — та Олесь же!

— Значить, повернувся-таки...

— Повернувся, як бачите, — і Олесь рушив до старого.

Зупинилися один навпроти одного в нерішучості, а потім кинулися в обійми. Без жодного слова. Гаврило Якимович задоволено відзначив, що Олесь змінився на краще. Куди поділася з лиця хвороблива блідість, куди зникли на скронях набухлі жили, як вирівнялась, окріпла постать. Обличчя навіть трохи округлилось, засмагло під сонцем, а в двох складках між бровами відбилася впертість і рішучість. Це добре.

— А де ж мама?

— Матері тепер у нас нема... Три дні, як поїхала на фронт. З їхньою лікарні майже всіх перевели на санітарні поїзди... — Між бро-

вами старого поглибшали складки.— Та ти не горюй. Вона ж не одна така. А від долі ніде не сховаєшся.

— Що ж тут нового?

— А що може бути нового, коли он вся земля вогнем займається?.. Ходімо краще снідати: мені вже на роботу час.

— На яку роботу? Ти ж на пенсії...

— Де тепер ті пенсіонери. В кого не всохли руки та совість не вмерла, всі працюють. Війна ж!

— Де ж ти служиш?

— А все там же. В депо.

— І давно?

— Відразу ж, як Надійку на фронт вирядив.

— Он воно як...

Аж це рипнула хвіртка — до них простував син Юхима Ковтуна, Микола. Богатирського зросту, широкоплечий, із чорною шевелюрою, він був точнісінькою копією батька.

— Якимовичу,— мов у бочку загудів ранній гість,— як тут у тебе після каруселі? Живий, здоровий?

Микола був сусідом Химчуків. Як і його батько Юхим, здавна приятелював із Гаврилом Якимовичем. Їх міцно зв'язувала щира робітнича дружба. Ще хлопчиною привів його батько в депо і віддав у науку до Химчука, який за загальним визнанням мав «легку руку». Чорночубий підліток за кілька років відмінно оволодів ремеслом слюсаря, хоча більш за все його вабили машини. З нього, напевно, вийшов би непоганий інженер, але Микола чомусь не захотів поступати на робітфак, так і залишившись у депо кадровим.

— Еге, Якимовичу, то в тебе гості! — показавши два ряди міцних зубів, Ковтун розставив могутні руки і згріб ними Олесь.— Ану розповідай, бродяго, де тебе носило? Які там новини в селі?

— Новини тепер всюди однакові,— відповів Олесь.— В селах майже не залишилося чоловіків. Колгоспники бідкаються: урожай на косу проситься, а збирати нікому... Хату ваші так і не добудували. Ощип поклали, крокви звели, а латами покрити не встигли. Зголосилися після війни кінчати. Дід Юхим теж у Київ скоро прибуде. Війна ж до осені навряд чи перемелеться...

— Та це як сказати,— багатозначно всміхнувся Микола.— Хоч карусель і закрутилася від Балтики до Чорного моря, але ж наші командири не ликом шиті. От зберуть свої армії в кулак та як двигнуть. За тиждень фашист і дух випустить.

Микола говорив певнено, як говорили тоді тисячі простих трударів. Перші успіхи німецьких військ пояснювалися раптовістю нападу і розцінювалися як тимчасові. Всі з дня на день чекали перелому в подіях на фронтах.

— Скажу вам по секрету, скоро-скоро ми почуємо таке... От замаять наші фашистів до старого кордону, а там таку карусель закрутять, що і в Берліні стане жарко. Ось побачите! Це один наш машиніст високе начальство на фронт возив. Там і перечув ці новини.

— Що ж, дай боже,— зітхнув Химчук.

— Ну, рушаймо, Якимовичу, кувати перемогу,— поглянув на годинник Ковтун.— А з тобою, мандрівнику, ми увечері побалакаємо.

IV

На душі в Олеся було і тепло, і хороше. Та й кому невідоме оте бентежне почуття, що виникає при зустрічі з рідними місцями після тривалої розлуки! Але цей настрій одразу ж зіпсувався, коли Олесь переступив поріг вітальні. Потрощені рами вікон, обірвані штори, розсипище дрібного скла вперемішку із шматтям паперу на підлозі...

Спохмурнілий, засмучений пройшов Олесь до своєї кімнати, виповненої сутінками. Лише один тоненький, як олівець, сонячний промінчик протикав той присмерк, прослизнувши крізь дірочку в ковдрі, якою було завішено вікно. Та скоро він розгледів стелажі з рівними шерегами книжкових спинок, стіл, канапу. І завважив, що все тут було так, як і раніше. Ті ж закладки в томиках, які він залишив місяць тому; Достоевський, як і перед від'їздом на село, лежав на столі, ніби чекав його повернення. Навіть настільна лампа з голубим паперовим абажуром стояла на лутці точнісінько на тому місці, де він поставив її в останній вечір. Йому здавалося, що чиясь рука навмисне зберігала тут все до останньої дрібнички так, як було при ньому.

Підійшов до столу. Втомлено опустився на плетений стілець, навіть не подумавши зняти завісу з вікна. Заплющивши очі, сидів якийсь час, а коли розтулив повіки, побачив під настільним склом фото. Відхилив ковдру — на нього глянули материні очі. Вона дивилася ніжно й трошки скорботно, ніби прощаючись. На білому полі виднівся напис: «Синові на згадку в день мого сорокаріччя. 23 червня 1941 року».

— Боже мій! — Олесь закрив обличчя долонями.— Тиждень тому їй сповнилося сорок. А я ж навіть не поздоровив... Як же я міг? Адже знав, чим вона заради мене пожертвувала...

Поїздка в село була для Олеся з усіх боків корисною. Цілий місяць не випускав він із рук пилку чи сокиру, лопату чи косу. Зять Ковтуна якраз будовав нову хату, і зайвий, хай і не на всяку роботу здатний трудівник був для нього прямо-таки знахідкою. Отож фізична праця, свіже повітря, буденні турботи виявилися для Олеся хорошими ліками. Але найціннішим було те, що ця поїздка відкрила йому очі на таємниці, про існування яких він раніше навіть не здогадувався.

Якось у неділю поїхали вони зі старим Ковтуном на трубізькі заплави по осоку для покрівлі хати. До заходу сонця накосили відбірних стебел, винесли їх із трясовини і склали на гарбу. Потім вибралися на лугову дорогу і рушили до села. Олесь сидів на возі і спостерігав, як по луках в блаженському тумані де-не-де снували пари. Щось таємниче і привабливе було в тих вечірніх мандрівках пар.

— Що вони там шукають?

— То закохані для вінків квіт збирають,— відповів Ковтун

— Для чого?

— Як для чого?.. Здавна так повелося, що любов на цвіт падка. Може, гайнеш подивившись?

— Я ж не закоханий.

— Пора б,— Ковтун серйозно.— От зустрінеться краля якась, не до смішок буде.

— О, я міцно стою на холостяцьких позиціях.

— Рапо зарікаєшся, хлопче. Я теж одного такого знав, але любов у ріг чоловіка скрутила. Можна сказати, заплудила... А невдале кохання, що осина отрута, хоча й зі світу не зжене, але й жити не дасть. От він і по сей день нудить. А все через те, що з любов'ю жартував...

— Як же це трапилось?

— То довге діло,— Юхим нехотя.

— А ви все ж розкажіть.

Старий виїняв кисет і став набивати тютюном люльку. Якийсь час їхали мовчки. Навіть коні ступали нечутно, ніби боялися сполохати думки Ковтуна.

— То кажеш, розповісти?

Олесь кивнув головою.

— Ну, так це — не казка, тому моя розповідь, можливо, нудною здасться, але раз просив, слухай. Був собі хлопець — найменший у батьків. Не те щоб красенем був, а такий, як усі люди. І розумом не обділила його доля, і хистом до роботи, а от щасливого кохання забула, мабуть, дарувати. Вже йому й за двадцять звернуло, а він до дівчат, як пороса до музики. Вже й батьки ніби між іншими почали йому нятякувати, мовляв, і про свайбу пора б думати. «Встигну», — каже. Все чогось вижидав. І дождався на свою голову. Впала йому в око вдовиця одна. І розпрощався він із спокоєм, можна б сказати, геть розум втратив. А вона ж до нього — байдужісінька. Та він все чекав, все на щось надіявся. Не місяці — роки чекав. Проте не дочекався. Чи то душа в неї закам'яніла, чи, може, не вірила в своє щастя, чи не хотіла, щоб у її дитини був нерідний батько... З туги запив тоді хлопець. Так запив, що навіть друзі почали його сахатися. Але одумався вчасно. Слава богу, пити перестав, а от душею змінився так, що рідна мати його не впізнавала. Мовчазний зробився, похмурий... Коли ж мати померла, батько давай вмовляти його одружитись. І він послухав. Але бачив би ти, що то за весілля було. Здавалося, не для себе, для іншого дружину бере. Весілля відбулося, а нова сім'я так і не з'явилася. Живуть вони й понині в одному домі, але що то за життя! Він її не зобиджає, але душу свою під замком тримає. От що робить нещасливе кохання...

Старий раптом зайшовся таким кашлем, що аж коні схарапудилися. Коли ж нарешті затиш і підвів голову, Олесь утледів на його щоках сльози. А він тоді й гадки не мав, що не кашель примусив заплакати діда Юхима. І лише коли той додав: «І приключилася ця історія з моїм Миколою», — Олесь зрозумів, чого так довго Ковтун кашляв.

— А хто ж та, неприступниця?

Ковтун поморщився:

— Про це краще не питай.

— Таємниця?

— Де вже там? Тільки ти один нічого не знаєш...

— То ви скажіть, коли всі знають.

— Може, й не треба було б... Надія, мати твоя — давня Миколина рана...

Олесеві аж подих перехопило. Він нараз пригадав: колись давно, ще до його втечі з дому, мати якось запитувала: «Чи хотів би ти, Олесику, щоб у нас татусь був?..» А що він відповів: «Не треба мені татуса, а то ще бити буде». Хіба ж він міг тоді знати, що цими словами виносить найжорстокіший присуд двом людям? Хто відає, як би склалися відносини між матір'ю і Миколою, коли б він, Олесь, не з'якшався з безпритульниками і не дремував із дому...

Довго сидів він за своїм столом, дивлячись на засмучені очі матері на фотокартці, а потім заходився наводити лад у будинку. Визбирав тріски, вимів скляні скалки, приготував обід. А коли звечоріло, вийшов із дому і попрямував до центру міста, щоб хоч трохи розносити нудьгу. А ще сподівався побачити Світлану. Ні, йти до неї він не збирався, от якби випадково зустріти...

На Червоноармійській ще здалеку угледів величезний натовп, що сунув до Хрещатика. Попереду повільно рухалася автомашина з відкритими бортами, до якої був причеплений за хвіст пом'ятий літак з чорною свастикою. Він мав досить-таки жалюгідний вигляд. Скручені, як кукурудзяне листя в спеку, пропелери, розчавлений ніс, погнуті, обшарпані крила, а діркам і вм'ятинам не було ліку. Олесь приєднався до цієї незвичайної процесії. З розмов він дізнався, що зенітники, які вранці збили фашистського коршака, вирішили показати киянам свою «роботу». Це був один із трьох бандитів, які першими знайшли могилу на крутих берегах Дніпра.

З під'їздів, завулків і поперечних вулиць, як струмки до великої ріки, стікалися люди на Червоноармійську. На Хрещатику, біля будинку обкому партії, натовп зупинився. На кузові автомашини, що приволокла збитого гітлерівського хижака, з'явився високий чоловік в робочому комбінезоні. Він зняв із голови засмальцьований капікет, підніс велику темну руку. Вщухли довкола розмови: всі чекали, що скаже цей трудівник.

— Люди добрі! Товариші! — Було видно, що до промов він не звик і тільки щось особливе змусило його видертися на вантажну машину. — Так от я й хочу вам сказати: паскудні і тому подібні чутки ходять по місту. Кажуть, що не вгулати нам Гітлера. Брехня все це! Ось подивіться на оцю купу брухту: хіба він, фашист клятий, такий уже й нездоланний? Не злякались же його зенітники, скрутили в'язи. Ні, раз уже трьох зуміли збити, то хай отак усіх молотять, скільки б не потикалося. В нас є що захищати, є кому захищати і є чим захищати!

— Правильно! — ревноло з усіх кінців.

Так розпочався стихійний мітинг. Люди говорили про те, в кого що наболіло. Та ось по натовпу пробіг шепіт:

— Секретар ЦК на балконі... Товариш Бурмистенко...

Всі повернулися туди, де стояв невисокий на зріст чоловік з енергійним обличчям. Ось він підняв руку.

— Дорогі кияни! — пролунав його спокійний голос. — Тут дуже правильно говорили, що живемо ми в напружені дні і вірити різним чуткам — значить піддатися на ворожу провокацію. Ці плітки ширять замасковані служаки Гітлера. Ширять, щоб зламати наш дух, нашу впевненість, підточити нашу віру. І завдання кожної чесної людини — викривати цих пустобрехів! Не раз і не одного ворога громив наш народ на своїй землі. Така ж доля чекає і фашистські ордища. Але ми, більшовики, повинні без паніки і без рожевих окулярів дивитися на речі, якими б вони неприємними не були. Як відомо, наші війська змушені тимчасово залишити старі рубежі. Та відхід — це не поразка! Перемагає той, хто відчуває за собою правоту, кого підтримує народ. Недалеко той час, коли Червона Армія завдасть нищівного удару загарбникам. Але не виключена можливість, що німецькі полчища можуть поглибити прорив. Тому наш священний обов'язок — все зробити для захисту кожної п'яді рідної землі...

— Зробимо! Все зробимо! — відповіла одностайно площа.

Потім секретар повідомив про рішення Центрального Комітету привести в бойову готовність Київський укріплений район. Саме тут, на площі, серед тисяч і тисяч людей, абстрактне слово «війна» набуло для Олесья конкретного змісту. Живучи у віддаленому селі, він навіть не уявляв, наскільки загрозлива обстановка на фронтах. Газети, правда, вміщували коротенькі повідомлення про вперті бої на Шауляйському, Каунаському, Рава-Руському напрямках, наводили дані про кількість знищених ворожих літаків і танків, але з тих повідомлень війна вимальовувалась як щось далеке, невиразне і малоправдоподібне. І от секретар ЦК недвозначно дав зрозуміти: гітлерівці не так уже й далеко від Києва. Як же могло трапитись, запитував себе Олесь, що рівно через тиждень після початку війни столиця України опинилася під загрозою? Що ж насправді відбувається на фронтах?..

...Вдома на нього чекала несподіванка. Зайшовши на кухню, він побачив, що дід лаштує похідну сумку.

— Іхати кудись збираєшся?

— Для тебе. Он повістку на столі візьми.

Олесь взяв у руки клаптик паперу. Там говорилося, що, згідно з положенням про трудову повинність воєнного часу, він мусить з'явитися завтра до райвиконкому для відправки на земляні роботи...

V

Раннього ранку 30 червня 1941 року по брукованому Васильківському шосе з Києва вирушила незвичайна автоколона. Вона розтягалася майже на кілометр, в кожній машині було не менше двадцяти

чоловік із лопатами, грабарками, кайлами. Збоку могло здатися, що вся ця маса людей поспішає, аби відвернути страшну повінь. Але не повинь загрожувала українській столиці: кияни поспішали перегнути дорогу фашистським полчищам протитанковими ровами, мінними полями і дротяними загорожами. За хутором Червоний Трактир добра половина автомашин звернула з бруковиди, щоб степовими дорогами добиратися до ділянок, які були виділені для земляних робіт кожному району, підприємству, установі. І лише незначна частина колони сунула старим Васильківським трактом.

Серед тих, хто їхав у кузовах цієї групи автомашин, був і Олесь Химчук. Насунувши кепку на лоба, він дивився в сизу далечинь. Назустріч бігли телеграфні стовпи, відзвонюючи дротами, пролітали одинокі дерева над шляхом. Ліворуч від шосе і до соснового бору на виднокрузі розстелялася плантація розквітлої картоплі, схожа на яскраво-зелену плахту, гаптовану білим гарусом. За картоплею перекочувалося бурунами золотисте руно половіючої пшениці, а далі тяглися гони ще не дозрілого остистого ячменю. Раптом поривистий вітер шарпонував по дорозі, зірвав із голови Олеся кепку і закрутив її в куряві за бортом. Хлопець підхопився на ноги, гукнув дівчатам:

— Постукайте водієві: кашкет злетів.

— А якого ж біса гав ловиш? — вигукнула сердито одна. — Через якусь роззяву всю колону зупиняти, чи що?

Олесь здвигнув плечима: мовляв, я ладен і не зупиняти, аби тільки без суперечок. Але інша з дівчат:

— І чого б я так їжачилась, Оксано? Один-єдиний хлопець, та й того хочеш закрювати. Ану, стукай мерщій!

Довгобраз супутниця, яку щойно назвали Оксаною, недружелюбно зиркнула великими темними очима на «єдиного хлопця» та все ж затарабанила ліктем по кабіні.

Завищали гальма. Не встигла автоколона зупинитися, як Олесь уже мчав по обочині, шукаючи кашкет. Коли повертався назад, почув лайку із сусідньої машини:

— Приспичило, розтрусило? Так затичку треба було б узяти з дому... — горланив якийсь витрішкуватий чоловік.

Раптом Олесь упізнав різкий голос Оксани:

— Помийницю б свою закрив, малахольний! По вивісці видно, що нічого від тебе путнього не почувеш.

Вкінці звичений Химчук почав видиратися в кузов між товариство робітниць трикотажної фабрики і товарної станції. Виліз на машину, опустил голову, чекаючи, коли посиплються докори. Але довкола мовчали, ніби нічого й не сталося. Дивною здалася Олесеви Оксана. Спершу сама на нього накинулася, а потім на захист стала. Крадькома почав розглядати дівчину. Вона не відзначалася вродою — продовгувате, худорляве, схоже на хлоп'яче обличчя, прямий довгий ніс, тонкі, чутливі губи. Проте в її великих карих очах було щось таке принадливе, аж хотілося в них заглянути. Та особливо Олеся вразили її руки. Великі, всіяні золотистими волосинками, ватружені...

— Приїхали! Приїхали! — донеслося попереду.

Олесь підвів голову. Вдовж дороги над схилом, не доїжджаючи до села Віта-Поштова, застиг ряд автомашин, з яких на обочину висипали люди. Прибулих тут же, біля дороги, уповноважені райкому партії розбивали на бригади і розводили кудись у поля. Згідно рішення штабу укріпленого району, саме тут мала пролягти лінія оборони. Вона починалася десь біля Дніпра на півночі, тяглася вздовж Ірпеня, пересікаючи лани й переліски, і впиралася в Дніпро на півдні, охопивши Київ підковою. Цього ранку вона існувала ще тільки на штабних картах, і тисячі киян мали перетворити задум командування в неприступні оборонні рубежі.

Жіноче товариство, в яке попав Олесь, було визнане неповноцінною бригадою, тому-то інструктор-сапер і направив туди ще двох чоловіків. Літнього, хворобливого бухгалтера з дивним прізвиськом Пелюшенко і червонопикого здоровила, що витюхкував брутальні словечка із сусідньої машини в дорозі, Ландика. Бригадиром призначили бухгалтера, як людину грамотну й найстаршу за віком. Місце, де бригада мала починати копати протитанковий рів, лежало недалеко від дороги, над долиною. Віта-Поштова залишилася ліворуч; внизу, в зелених луках, звивалася синьою крайкою, виблискувала на сонці невеличка річка Сіверка, а праворуч, аж до обрію розстелялися безкраї поля, що клином дорідного жита врізалися на бригадну ділянку.

Зупинилися жінки серед хлібів. Болісно дивляться на прогонисті дорідні стебла, гладять колосся, як дитячі чупринки, і бояться навіть подумати, що ці поля через кілька днів перепорються глибокими ровами, дротяними загорожами, мінними полями і стануть місцем боїв.

— Жито хоча б викосили...— хтось тихо.

— Зажди: настане час — кулі викосять,— хихикнув Ландик, жадбно досмоктуючи в нігтях недокурки.

— Настане чи не настане, а не топтати ж хліб.

— А я що кажу? Косить на здоров'ячко, коли подобається. Про мене, Семене, хоч вовк траву їж.

Ні, не могли ці люди, які змалечку навчилися шанувати працю, збагнути, як це можна топтати труд орача. Хай навіть не достигло зерно, але ж негоже чавити його ногами. Одна з жінок подалася до села.

— Оксано, ти куди?

— По косу.

Скоро вона повернулася в супроводі бабусі в широкій багатопілчатій спідниці з білим фартухом, у полотняній сорочці з вишитими рукавами і в чорній хустині, з-під якої виправ круглий очінок. Старенька чемно вклонилася:

— Значить, німчура і сюди припре?

А що могли відповісти їй кияни? Виручив здоровань:

— Звідси, стара, почнемо чужаків, як псів паршивих, гнати аж до Берліна.

— Дай боже, дай боже...— перехрестилася бабуся.— А хто ж із вас косарювати збирається?

Чоловіки переглянулися між собою.

— Мені, бабце, ніколи не доводилося брати в руки такої студи, — показуючи пальцем на косу, сором'язливо прошепелявив бригадир. — Просто й не знаю, чи получиться...

— А що тут зцати? Бери та й махай, — озвався Ландик. — Подумаєш наука.

— Так чого ж язиком плещеш, на ділі покажи.

— Знаємо таких героїв, самі ні за холодну воду, а інших повчати ох які охочі! — накинулися на нього жінки.

— Доведеться, товаришу Ландик, вам спробувати, — благально звернувся Пелюшенко. — Вся бригада чекає.

Ландик мовчки згріб дужими лапищами косу і нехотя підступив до жита. Якусь хвилю стояв на широко розставлених ногах. Потім плюнув на долоні, розмахнувся і з такою силою шарпонував косою по стеблах, що металеве полотно завищало і майже по саме кісцю увійшло в землю. Вирвав. Знову розмахнувся. Боячись, щоб вдруге не ввігнати косу в ґрунт, Ландик підняв її і зрізав стебла майже на рівні коліна. І так раз по раз. Стерня за ним нагадувала пострижену вівцю. Коса весь час вищала, не слухалася, перетягувала то вліво, то вправо.

— Ну й послав же бог телепнів на нашу голову, — не витерпіла Оксана. — Жаль дивитися, як він хліб паскудить.

— Не рукою косу веде, а всім тілом, — озвався і Олесь.

Ландик наче тільки цього й чекав.

— Всі розумні за чужою спиною. А спробували б самі... Он ти, розумнику, чого боїшся до коси доторкнутись?

— А я не боюся...

Захеканий, розчервонілий Ландик кинув на стерню стареньку косу і почвалав із загінки. Проходячи мимо Олесь, на мить зупинився і подивився так зневажливо, наче хотів сказати: і куди тобі, здохляко, за таке діло братися! Олесь спокійно підняв косу, дістав мантачку. Жінки з цікавістю спостерігали за ним і в багатьох очах можна було помітити співчуття. Від того, що увага всієї бригади була прикута саме до нього, на серці в хлопця було тривожно: що як на виду у всіх коса ткнеться в землю? Тоді на губах Оксани з'явиться зневажлива посмішка, а цей товстун, мабуть, лусне від злорадства.

Помантачивши косу, він повернувся вправо, злегка присівши на ногах, як його вчив старий Ковтун на трубських сінокосах, затим різко, всім тілом повернувся вліво і випрямився. Коса прожогом шурхнула в гущавину жита, зашелестіла і вискочила зліва, звалвшись на півснопа зрізаних стебел. Олесь змахнув удруге, втретє. Слухняно, розмірено ходила коса, вивершуючи покіс золотистого хліба. Рухи його були настільки легкими і невимушеними, що ніхто з присутніх навіть і не здогадувався, як нили в нього уражені страшною хворобою руки. А Олесь у ті хвилини забув і про Ландика, і про жіноче зборище. Він навіть не чув, як довкруг розхвалювали його.

— Сказано ж, діло майстра боїться. Не косить — грається.

— А з виду такий немічний... Хто б міг подумати!

Нашо вже літня селянка і та не втрималась:
— Уроджений косар! Ач, навіть стерні не лишає.
Лише голос Оксани вивів Олеса із забуття:
— От у кого, Ландику, треба вчитися!
— Хто для чого народжений...

Коли починав нову загінку, бабуса заходилася в'язати. Дівчата невимілими руками крутили їй перевесла та відносили готові снопи до груші-дички і обережно, наче немовлят, клали рядочком. Як тільки клин був скошений і снопи пов'язані, військові інструктори розтрасували майбутній протитанковий рів і почали розставляти людей для роботи.

Олеса поставили між Ольгою Лящевською, котра за нього заступилася в дорозі, і повногрудою, біловосою Явдохой Нечіпайло. Але поруч із ним раптом викликала стати Оксана.

— Ти не проти? — кивнула Олесеві.

— А мені що? Ставай.

Незабаром на всій п'ятдесятикілометровій лінії навколо Києва закипіла робота. Шістдесят тисяч людей здіймали високо кайла з люттю, немов перед ними лежав череп ворога, опускали на сухий ґрунт. Під тими ударами застогнала земля, затигнулася жовто-сірим шлейфом куряви.

— Не спіши, пухирі наб'єш швидко, — це Оксана Олесеві.

Він тільки здвигнув бровами. Через деякий час Оксана знову:

— Тобі б долоні чимось обмотати...

— Нічим.

— То бери мої рукавиці.

— Обійдеться.

— Ти ба, навіть не подумала б, що такий гордий.

І знову глухо гуде земля, скроплюється гарячими краплинами поту.

— А ти чого не зі своїми?

— З ким це?

— Та із студентами, з університетчиками...

— А ти почім знаєш, що я студент?

— В райвиконкомі казали.

Він довго роздумував, а потім глухо:

— Не по путі мені з ними...

Довгим, нескінченно довгим здався для окопників цей жаркий день. З нетерпінням, як добру звістку, виглядали вони ночі. А коли полями м'яко розіслалася темрява, бригада Пелюшенка розмістилася на ночівлю біля польової грушки-дички на снопах. Полягали покотом. Стомлені, запилені, пригнічені. А сон не йшов. Втома і жура гнали його кудись за обрій.

— Знаєте, дівчата, у мене цієї неділі весілля мало бути, — чується в тиші замріяний голос. — Як він умовляв раніше справити, наче відчував щось недобре, а я все відтягувала. Плаття, бачте, хотілося пошити. Біле, весільне... Вітальку в перший же день до армії покликали, а я тепер місця собі не знаходжу. Все, здається, винна чимось перед ним. Хоча б із тижднів побули разом.

— А нам двадцять першого, в суботу, директор школи вручив атестати про закінчення десятирічки. До самого ранку веселилися. А перед сходом сонця на Володимирську гірку рушили. Там нас і війна застала...

І плететься, плететься журний вінок розмов про понівечене перше кохання, про тяжкі втрати, про розбиті мрії.

— Боже, а я гірше ніж серце собі виймаю, коли про ту неділю згадую,— звелася на лікоть Ольга, і Олесеві здалося, що він і в темряві бачить, як хворобливо світяться її очі.— В ту неділю я мала свого Сергійка в дитячий санаторій відвезти. Щоб у понеділок з чоловіком у подорож вирушити. Розумієте, сусідка своїх у суботу відправила. А я не встигла. Мабуть, доля відвела од нещастя. Бо в неділю — війна. Сусідка через два дні в санаторій поїхала, але діток не застала. Обойко згоріли в котеджі від бомби...

Ольга замовкає. Робиться тихо й моторошно. Згодом вона знову скрикує:

— Боже, невже і я могла Сергійка відвезти на смерть?..

VI

Перед обідом високо в небі почувся ниючий гул. В безхмарному небі окопники побачили незвичайний літак.

— Німець, німець прилетів!

— Тьху який, ніби драбина.

— Мабуть, бомби кидатиме...

— Та бомбардувальники ж поодинці не літають. Певно, розвідник.

— А що тут розвідувати?

— Зажди, скоро побачиш.

Літак знизився, довго кружляв над Вітою-Поштовою, то віддаляючись на південь, до Дніпра, то знову повертаючись. А згодом зовсім зник.

Робота продовжувалась. Про «драбину» тут же й забули. Згадали про неї лише тоді, як із-за обрію з'явилося кілька ворожих бомбардувальників і пронеслися над самісінькими головами окопників. Пролунали розриви бомб, кулеметна стрілянина, розпочалися жіночий крик. Зчинилася паніка. Люди зривалися з місць, нестямно неслися хто куди. Натикалися одне на одного, перечіпалися у високому житі, падали, до крові зчісували шкіру на ліктях та колінах. Знову зводилися і бігли, бігли. І було щось моторошне в тому неусвідомленому, безладному русі очманілих від страху людей.

Тільки-но почувся гул моторів, Олесь випрямився і угледів над лісом кілька літаків. Але навіть не подумав, що то наближається для багатьох окопників смерть. Стояв і дивився на чорні хрести на крилах. Літаки з ревінням пронеслися над головою. Так низько, що в одному з них за склом кабіни він побачив обличчя пілота. Фашист реготав, дивлячись на землю, де перелякані жінки, мов павіжені, носилися по полю. І Олесеві здалося, що його погляд на якусь долю

секунди зустрівся з поглядом пілота. Над небосхилом, блиснувши проти сонця крилами, напасники почали розвертатися для нового заходу бомбардування лінії оборонних робіт. Знову захлиналися кулемети, знову над полями лунав розпачливий жіночий крик.

«Тепер кінець»,— чомусь вирішив Олесь, і в грудях зробилося порожньо й студено. Йому нестерпно захотілося десь зникнути, розвіятися пилюкою понад полем, розтанути в мореві. Не тямлячи, що робить, він стрімголов понісся вздовж розритої землі до шляху. Випереджаючи жінок, біг до лісу, що виднівся за дорогою. Невідомо куди б загнав його жах, коли б на путі не з'явилася людина, яка справила не менше враження, аніж ворожий пілот. То був Іван Кушніренко. Роздягнутий до пояса, із складеними на грудях руками, він стояв у затінку під деревом і, здавалося, не звертав аніякісінької уваги ні на ревіння моторів, ні на стрекотання кулеметів. В зубах у нього диміла цигарка, очі були примружені, а на губах примостилася зневажлива посмішка. Хто знає, кому Іван висловлював свою зневагу: повітряним напасникам чи панікерам. Саме посмішка й зупинила Олесь.

— О, цього тільки не вистачало!..

І лише тепер помітив, що німецькі літаки вже давно зникли за горизонтом. Навіть гулу моторів не було чути. Так чого ж він біг? Зробилося нестерпно соромно за свою хвилину слабкість. Як дивитиметься після цього людям у вічі? А як злорадітиме тепер Кушніренко? Олесь відчув себе жалюгідною і нікчемною істотою перед людиною, яку сам вважав нікчемною, підступною і потайною. «А може, Кушніренко мене й не помітив? Тільки чому так зневажливо посміхався? Певно, навмисне не захотів навіть глянути у мій бік, щоб яскравіше виказати свою зверхність!..» Від образи на самого себе хотілося плакати.

Похнюплений повернувся до своєї дільниці. Біля присадкуватої груші, на снопах, уже збилися переполохані дівчата. Забачивши Олесь, заговорили:

— Ти де пропав? Ми вже думали: нещастя трапилося.

— За літаком погнався: думав, хоча б одного за хвоста піймати.

— А дивись, довгим дрючком і дістав би,— цілком серйозно сказала котрась, витрушуючи з волосся пісок.— Так низько, сатани, літають, доплунути можна.

— Над безоружними і по головах можна ходити...

Олесь запалив цигарку і стрибнув із лопатою у канаву. Стрибнув і остовпів. Прихилившись лобом до земляної стінки, непорушно сиділа на колінах Ольга Лящевська. Голова ледь-ледь нахилена вперед, руки важко звисли на коліна. Аби не струмінчик крові, що стікав по підборіддю на тугу біляву косу на грудях, могло б здатися, що Ольга, сидючи, задрімала. Але ж кров... Боязко присів коло неї, торкнув за плече:

— Що з тобою, Ольго?

Не відповіла. Тоді він заглянув у напіввідкриті, посклянілі очі, і страшний крик вирвався з грудей:

— Ольгу вбито!

...Опівдні над всією лінією оборонних робіт поволі почала спадати курява. Тільки на одній ділянці не розсівалася жовтава імла. Бо ніхто там навіть не подумав про їжу. Ніби очманілі, люди настирливо заривалися в глинисту землю, тамували душевний біль у тяжкій роботі. То була дільниця Пелюшенка. Велике горе гуртує людей, збиває їх до купи. Смерть Лящевської об'єднала окопників, зцементувала їх у єдину сім'ю. Ніхто не говорив запальних промов, ніхто не агітував, але всі якось одразу відчули себе ріднішими. Мовчки опустили на дно рову, мовчки почали роботу. Про відпочинок ніби й забули. Навіть Ландик, не розгинаючись, вергав землю до самісінького вечора.

Тільки перед заходом сонця, коли кухарі привезли вечерю, випустили з рук кайла, лопати, грабарки. Поволі опустіло чорне розкопище. Окопники ладні були впасти на стерню і забути про все на світі. Але Пелюшенко з не властивою йому суворістю наказав:

— Без вечері нікому не лягати!

Нехотя мили натруджені, розпухлі руки, нехотя бралися за ложки. Олесь теж присів до спільної миски. Та їсти не хотілося: перед очима стояла Ольга. Ніяк не міг повірити, що Ольга пішла від них назавжди. Кому заважала ця лагідна, добра людина? За які гріхи осиротили, обездолили її маленького Сергійка?.. І раптом йому примарилося, що десь край дороги лежить і його мати із засохлою, як в Ольги, кров'ю на підборідді. Він щосили трусонув головою. Розв'язав похапцем торбину і, щоб вгамувати спрагу, почав жувати яблуко. Розривняв газету, в яку дід загорнув харчі, механічно пробіг очима по шпальтах. То був «Комуніст» від 14 червня 1941 року. «Два тижні минуло, а все це вже далека історія». І якоюсь дивною здалася йому стаття народного артиста України Крушельницького про творчі досягнення Харківського театру імені Шевченка, і передовиця про трудові успіхи дунайських рибалок, і зведення Наркомзему про хід сіви ярих в республіці. Та ось його погляд зупинився на повідомленні ТАРС. Мимохідь став читати:

«...в іноземній пресі стали мусуватися чутки про близькість війни між СРСР і Німеччиною. За цими чутками: 1) Німеччина нібито пред'явила СРСР претензії територіального і економічного характеру, і тепер ідуть переговори між СРСР і Німеччиною про укладення нової, більш тісної угоди між ними; 2) СРСР нібито відхилив ці претензії, в зв'язку з чим Німеччина стала зосереджувати свої війська біля кордонів СРСР з метою нападу на СРСР; 3) Радянський Союз, в свою чергу, став нібито посилено готуватися до війни з Німеччиною і зосереджує війська коло кордонів останньої. Незважаючи на очевидну вісенітницю цих чуток, відповідальні кола в Москві все ж визнали необхідним, зважаючи на вперте мусування цих чуток, уповноважити ТАРС заявити, що ці чутки є везграбно зістряпаною пропагандою ворожих СРСР і Німеччині сил, заінтересованих в дальшому розширенні і розв'язанні війни.

ТАРС заявляє, що: 1) Німеччина не пред'явила СРСР ніяких претензій і не пропонує будь-якої нової, більш тісної угоди, внаслідок чого і переговори на цей предмет не могли мати місця; 2) за

даними СРСР, Німеччина неухильно додержує умов Радянсько-німецького пакту про ненапад, як і Радянський Союз, внаслідок чого, на думку радянських кіл, чутки про намір Німеччини порвати пакт і зробити напад на СРСР позбавлені всякого ґрунту...»

Яка гірка іронія долі! Олесеві стало боляче від прочитаного. «Як могло трапитися, що рівно за тиждень перед нападом фашистських ордищ «відповідальні кола в Москві» заявляли на весь світ, що «Німеччина неухильно додержує умов Радянсько-німецького пакту про ненапад», а всілякі вперті «чутки про намір Німеччини порвати пакт і зробити напад на СРСР» позбавлені всякого ґрунту і є «незграбно зістряпаюю пропагандою»? Кому знадобилося приспати пильність радянських людей в переддень війни?..»

— Ну, що там нового? — без зацікавленості спитала Оксана глухо.

Не відповів. Зім'яв газету і викинув геть.

VII

Тоді ще сонце не ховалося в диму від згарищ, і вечорами далекі заграви ще не лизали небосхилу на заході, але небезпека фашистської навали вже студено дихнула на столицю України, тінню тривоги відбилася на обличчях киян. Не днями — годинами безлюдніло місто. Ніби страшна мітла вимітала з нього людей: кого на фронт, кого в далекі краї Алтаю чи Зауралля, а кого на окопи. Порожніли квартири, закривалися установи і підприємства. Навіть на великих заводах лишалася така мізерна кількість робітників, якої ледве вистачало, щоб не припинити виробництво. Єдиним місцем у Києві, де вирувало життя, були райкоми партії і райвиконками. Ні вдень ні вночі не закривалися тут двері. Наради, засідання, прийоми відвідувачів. Це там роздмухувалися горна, в яких кувалися мечі перемоги, це там починалися бастіони Київського укріпленого району.

Агітувати киян не доводилося, бо кожен знав: хто не захищається, той гине! Навпаки, як тільки в місті стало відомо про спорудження навколо Києва потужного рубежа оборони, в райкомах і райвиконкомх відразу ж стало багатолюдно. Тисячі й тисячі заяв, усних і письмових, довелося розглянути в ті дні київським комуїстам. Вчені і домогосподарки, актори й пенсіонери, учні й інваліди прохали використати їх на будівництві оборонних споруд навколо Києва. Та, крім бажання бути корисними для Вітчизни, вони не мали ні лопат, ні іншого знаряддя. А де їх узяти? Довелося терміново провести по всіх товарних складах і торговельній мережі рейд по виявленню кайл, грабарок, ломів, лопат і утворити кілька теслярських майстерень для виготовлення держаків. Але скільки інших, не менш важливих проблем щодня, щогодини виникало перед райкомами! Як доставити тисячні маси людей до місць робіт? Як організувати для них безперебійне харчування, культурно-політичне і санітарне обслуговування? Де розмістити окопників на випадок непогоди?

Все ж, незважаючи ні на які труднощі, кожного ранку по Васильківському тракту автомашини вивозили з Києва нові партії окопників. Щодня тисячі людей прибували до Віти-Поштової і розтікалися по ділянках, щоб влитися в ряди землекопів.

В бригаду Пелюшенка теж прибуло поповнення. Худеньке, як засохлий опеньок, невисоке, з непомірно великою головою над вузькими плечиками. Приковляло на ділянку, спираючись на ціпок. Жінки швидко розпочали роботу, тому ніхто й уваги не звернув на прибулого, що сиротливо маячив над глибоким ровом, як лободина на балебні. Тільки коли почувся його кволий голосок: «Егей, хто тут старший?» — внизу підвели голови. З цікавістю дивилися окопниці на дідуся в полотняних штанах і вицвілому вельветовому піджачку такого чудернацького покрою, який, мабуть, ще в минулому столітті з моди вийшов.

— То з ким я повинен говорити? Хто тут старший?

З глибини рову почувся нарочитий кашель бухгалтера. Пелюшенко, мабуть, соромився зізнатися, що він бригадир, а старий не здогадувався, що означає той кашель. Не діждавшись відповіді, зняв солом'яного бриля. Кілька секунд стояв з опущеною головою, немов хотів, щоб усі неодмінно звернули увагу на його білу, напрочуд густу шевелюру.

— Адам Шепшинський, — відрекомендувався шляхетно. — До вас у бригаду прислали на поміч...

Окопники аж ахнули від здивування:

— Та яка з вас поміч, коли вже й хліба нічим жувати?

— І хто тільки йому дорогу сюди вказав?

— Пріпізнинилися, діду, років на сорок із своєю поміччю...

— Ну, то чого ж це ви розкудкудакалися? — розсердився Шепшинський. — Ніхто й не думав жартувати з вами. Я сам попросився у найкращу бригаду.

— Якщо не секрет, то скажіть: що ви збираєтеся тут робити? — поклавши руки на пишні стегна, ехидно запитала Явдоха Нечіпайло.

— Для охочого робота завжди знайдеться.

— Але ж у нас і лопати зайвої немає.

— А лопата мені зовсім ні до чого. Прибув я не лопатою орудувати, а чим в силі допомогти: може, водички холодної принесу чи свіжу газетку дістану, а може, латку накладу. Одійж на такий роботі, як на вогні, горить, а я, уявіть собі, вже більше п'ятдесяти років кравцюю. Графам, князям ще шив... — і поставив свій кошик до сидорів під грушею, показуючи цим самим, що звідси нікуди не збирається йти.

Мовчали дівчата. Та й що могли вони сказати, коли старий говорив святу правду! Вільна від роботи людина страх як була потрібна в бригаді. Дні стояли до нестями жаркі й засушливі, тринадцятилітній водонос Миколка, присланий із найближчого колгоспу, не встигав настигати води. Людей мучила спрага, а ще більше мучив голод за фронтовими новинами. Тому й доводилося раз у раз відривати когось од роботи та посылати до криниці чи в штаб по газети.

— Ну, що ж, діду, беріться тоді за діло,— вже примирливим тоном Явдоха.— Ондечки цебро, паняйте по воду: сніданок не за горами, а ми ще й очей не промивали.

Не встиг, мабуть, Шепшинський дістатися до криниці, як на дільниці з'явилася літня селянка в білому полотняному фартусі, що приносила косу. Привітавшись, скинула із-за спини клунок, розіслала біля груші ряднину і стала розкладати на ній щойно вийняті з печі пироги, варену картоплю, огірки. Ще під час першої зустрічі надумала стара варити окопникам сніданки. Та чи могла вона одна пагодувати стільки людей! Тому й пішла по дворах агітувати односельчан для цього діла.

— Справа, тітоньки, це народна. Бачили, який рів збираються вирити? Не рів — справжнісіньку прірву. На ній фашист неодмінно собі ноги повиламає. От в харчах би копачам допомогти. Та й чи великий це клопіт: зварити, а йдучи на роботу, віднести? Може, й нашим дітям десь сніданки зварять...

— Святу правду кажеш, Мотре,— погоджуючись, хитали головою й молодиці.— Будемо варити. Хай краще своїм дістанеться, аніж Гітлеру віддавати!

Ніби змовившись, жінки з навколишніх сіл теж вирішили прислужитися киянам харчами. Отож кожного дня ще до схід сонця з Віти-Поштової, Білогородки, Чабанів, Круглика до лінії оборони тяглися з клунками селянки, щоб пригостити землекопів. І хай воли не були грозою для ворога, хай серед переможців ніхто й ніколи не назве імен цих простих жінок, але знайте, майбутні покоління: оті безіменні трудівниці, що носили окопникам їжу і перев'язували поранених, що поїли по дорогах стомлених бійців і показували глухі шляхи оточенцям, теж кували перемогу!

Не минуло по сніданку й півгодини, як бригада Пелюшенка вже знову вгризалася в землю. І знову стогнала земля під ударами кайлів, знову кривавими пухирями сходили долоні. Метр за метром, скільки сягав зір, перетинав всі підступи до Києва глибокий рів, і ці спрага, ні біль, ні втома не змогли зупинити цього повільного, але невпинного руху землекопів. Навіть Ландик, який з дитинства дивився на лопату, як чорт на ладан, не відставав від інших. Тому з першого дня бригада тримала першість у змаганні по своєму сектору, і не сьогодні-завтра їй мали вручити перехідний прапор. Та тільки-но взялися дівчата за роботу, як закалатав у рейку повітряний спостерігач: літаки! Ніби сполохана галич, окопники сиповули врозтіч. Замелькали у високому житі тугі коси, голі литки, загорілі спини, лісі потилиці. Люди шукали рятунку.

Тільки пелюшенківці не розбігалися по полю. Для чого, мовляв, після нальоту марно тратити час на збори. Повтикали діловито лопати в сирій ґрунт, немов збиралися йти на обід, і полягали на дню рову животами вниз. Стояти лишився один Химчук. Угледівши в небі чужинців, він невідривно стежив за їх наближенням. І коли б хто приглянувся в ту хвилину до нього, то помітив би, як обличчя вкривається рясним холодним потом, як підламуються під ним ноги, як беззвучно шепочуть уста:

— А Кушніренко ж не здригнувся, вистояв!..

Стрілко наближалися ворожі літаки, дуже стрімко. Ось затріщали сухо кулемети, наче хтось роздирав на дрібне шмаття полотно. А Химчук стояв. Ось розпластана тінь напасника замелькала вже на дільниці сусідньої бригади. А він не падав. Ось літак застиг на якусь долю секунди над його головою. І раптом Олесеві здалося, що він упізнав у кабіні фашиста. Невже й сьогодні прилетів той гад, що з реготом розстріляв матір Сергійка? Мабуть, ці нальоти були веселою прогулянкою для нього, мабуть, йому приносило насолоду бачити горе наддніпрянських трударів, які повтикали перед ним носи в землю, мабуть, він до краю був задоволений, що його бояться, що перед ним падають...

— Брепеш, не зігнеш! — вирвалося в Олеся, і він щосили опустив на землю кайло. Вдруге, втретє...

Підняла Оксана голову й ахнула від здивування.

— Лягай, навіжений! Вони новий розворот роблять.

Та Олесь не почув її крику. Якийсь час Оксана дивилася то на хлопця, то на німецькі літаки, що описували в небі півколо, а потім звелася на ноги і стала поруч із Химчуком. І вже не одна, а дві пари рук розривали кайлами ґрунт.

Зводять голови залізничниці. Чи не звихнулися, бува, розумом ті двоє, що під кулями копають? І все ж трохи згодом одна за одною почали приєднуватися до Олеся і Оксани. А невдовзі майже вся бригада Пелюшенка, незважаючи на ревіння літаків і тріскотню кулеметів, продовжувала свій переможний наступ на ґрунт.

О, скільки його перекидали в ті дні невтомні жіночі руки. Майбутні економісти й історики, мабуть, підрахують, які велетенські кошти димом розвіювалися щоденно на полях битв, яких астрономічних жертв коштувала людству війна, але навряд чи їм пощастить підрахувати ті титанічні зусилля, які були затрачені жінками на копанні окопів, землянок, бліндажів, траншей, протитанкових ровів. Ні, не під силу ніякій науці підрахувати все те! Бригада ж Пелюшенка була лише часткою багатомільйонної армії трудівників війни.

...Наліт скінчився. Окопники знову приступили до роботи. Провинник Олеся в бригаді, мабуть, так би й забули, коли б не Шепшинський. Вже надвечір, повернувшись од криниці з водою, він почав розказувати:

— Знаєте б ви, що я оце чув. Певен, вам і вві сні таке не присянеться. Розповідали, що під час ранкового нальоту один молодчага на сусідній дільниці поклявся не впасти перед фашистом, вистояти. І що ж ви думаєте, вистояв. Серед голого поля вистояв. Уже його гітлерівці і кулями сікли, вже на нього і бомби кидали, а він хоч би що. Наче замовлений, довбав землю. Окопники дивляться та й собі до нього туляться. І жодна куля не зачепила нікого...

І Адам, не шкодуючи фарб, на всі лади розписував, як умів, того сміливця. А дівчата зиркають хитро очима та посміхаються. Потім Оксана не витримала:

— Так ви кажете, нібито самі героя бачили? ...

— А то як же? Звісно, бачив. Віддалік, правда, але бачив. Такий, знаєте, здоровенький, у плечах з добрий сажень, а ручищі...

— І що ви, діду, байки нам торочите. Це ж Олесь наш не ліг під час нальоту.

Старий винувато закліпав очима, проте не розгубився:

— А я що сказав? Може, й Олесь. В мене ж зір нікудишній, міг і не добачити...

VIII

За вечерею було оголошено, що з Києва прибули актори і в переїзду даватимуть концерт.

— Лопати б їм у руки, дармоїдам, більше користі було б, — забув бонів невдоволено Ландик.

На нього запитькали зусібіч:

— Заціпило б тобі, так казати!

— Хто-хто, а ти не перетрудишся... Пішли, дівчата, на концерт!

Всією бригадою вирушили послухати артистів. Театром служив пирочений рів поблизу васильківської бруківки, викопаний ще до революції для залізничної колії, якої так і не проклали. На дні рову замість сцени стояла автомашина з відкритими бортами, а всі навколишні схили відводились, як у справжньому амфітеатрі, для глядачів.

Короткозорий Химчук у товаристві Оксани і Шепшинського вмовився поблизу «сцени». Пелюшенко ж із жінками розташувався на схилі рову. Чекали появи артистів.

Ось урочисто зазвучали фанфари. На кузові з'явився стрункий лейтенант. Звучним голосом привітав посланців столиці на спорудженні рубежів оборони і почав декламувати:

Ти, земле, наша рідная, святая!
Ти, Батьківщино, люба, золотая!
Це знову напад? З ворогом двобій?
Ми чуєм, нене! Ми йдемо на бій!

Тисячна аудиторія спершу мовчки слухала ці полум'яні слова, потім їх почали вторити окремі голоси. Вірш Тичини знали тоді майже всі кияни, він був для них своєрідним гімном суворого сорок першого року.

— Ми чуєм, нене! Ми йдемо на бій! — грізно линуло над вечірніми полями.

Після лейтенанта двоє акторів виконували сатиричні куплети про фашистських верховодів. Скільки-то реготу було! Але найглибше розкуражила душі окопників чорноока бандуристка. Вона постала перед ними у вишиваній українській сорочці, в яскравих кісниках, у плахті, ніби прилинула в ці місця з інших, казкових країв.

«Та це ж Брамова! — мало не скрикнув Олесь, впізнавши свою колишню однокурсницю по консерваторії. — Як вона тут опинилася? Женья в аспірантуру ж мала вступати...»

Співала Брамова «Повій, вітре, на Україну». Співала натхненно, ніби виливала свою невимовну тугу. І сотні очей затуманилися

сльозою. Стих останній акорд, а ніхто з окопників навіть не поворухнувся. Аж згодом, піби опам'ятавшись, натовп відповів громом оплесків.

— Молодець, Женю!

Вона, певне, почула Олесів голос, бо стала когось розшукувати очима. І от їх погляди зустрілися... А натовп гримів оплесками, не бажаючи відпускати її зі сцени. Женя знову сіла на табуретку, осміхнулася і торкнулася струн. Вони застогнали під її пальцями, затужили, переплелися з низьким голосом.

Чуєш, брате мій, товаришу мій,
Відлітають сірим шнуром журавлі у вирій.
Кличуть: кру, кру, кру,
В чужині помру.
Заки море перелечу,
Крилонька зітру...

Ось в уяві Олеся захвилювалося, зарябіло безкрає море. А в каламутній високості — журавлина вервечка. Чи вистачить сил, щоб дістатися до заповітних берегів?.. Олесеві раптом здалося, що разом із журавлями летить і він над розбурханим морем, за яким десь бовваніють його Золоті Ворота. Він відчуває, що останні сили покидають, що ось-ось хвилі поглинуть його...

Мерехтить в очах
безконечний шлях,
Гине, гине в сірій мряці
слід по журавлях...

Після концерту Бравова розшукала Олеся, кинулася до нього з обіймами.

— От кого не чекала зустріти! Як ти тут опинився? Ну, розповідай, розповідай.

Суперечливі почуття виповнювали душу Олеся. Йому було і радісно, що в такий час зустрів хорошу людину, і водночас побоювався її. Знову почнуться розпитування про життя-буття, знову коміроміси з совістю...

— То чого ж мовчиш?

— Думаю, як покоротше відзвітуватись.

— А я не спішу. Хочеш, ходімо десь на відлюддя...

Вони повагом рушили на луки до Сіверки.

— Я теж збираюся поставити тобі тисячу і одне питання. І на всі хочу почути відповіді.

— Олесю, тобі не пощастить мене перехитрити. Щоб не лукавив, я першою відповім на тисячу твоїх питань. Успішно склала випускні екзамени. Це раз. По-друге, буду вступати в аспірантуру восени. Зараз збираюся на фронт. Певна, це буде найкращою підготовкою до аспірантури. З тебе досить?

«А чим можу я похвалитися? Та й хто я такий зараз? Без певного місця в житті, без ясної цілі».

— Ну, а в мене найголовніша новина — хвороба, — почав удавано бадьоро, аби тільки вона не співчувала його горю. — Майже два місяці провалявся в постелі. Як видужав, подався на село. Коли б не

заварилася ця каша з Німеччиною, дивися, там би до осені залишився. А зараз ось в окопники записався.

Він не здогадувався, що їй давно вже була відома його університетська історія. Тому здивувався, коли Женья зупинилася, взяла за руку:

— Ну от, завжди ти такий... З'явився на хвилюку й знову на цілу вічність зникнеш. Та навіть під час цих рідкісних зустрічей не буваєш відвертий. А чи знаєш, як мені іноді хочеться побути з тобою? Тільки не подумай, що я в тебе до бісиків закохана. Ні, я вірна своєму Маратові. Але іноді мені буває так важко... І тоді я мчала б до тебе, хоч на край землі. Але чому ти ображаєш мене нещирістю? Невже тобі нічим зі мною поділитися, послухати мою, хай і не завжди мудру пораду? Боїшся, що не зрозумію? Ждеш якихось вищеплених співбесідників?.. Їх не буде, повір!

Женья замовкла і рушила далі. А Олесь так і лишився стояти. Скільки хороших і нібито близьких було довкола людей, але чомусь ніхто не був із ним так до нещадності відвертим? Вони ніби й не помічали його терзань, а коли траплялося, що він спотикався в житті, одні відверталися, а інші починали сюсюкати. І лише Женья була з ним, як сама з собою. Наздогнав її, міцно стиснув руку.

— Спасибі! За все спасибі... Як жаль, що раніше я не знав, який у мене є хороший товариш.

— Сам винен. Для чого ж на сто замків замикав душу? Для чого давав привід судити про себе тільки по здогадках? А здогадки рідко бувають достовірні. Без друзів, які тебе зрозуміли б, жити неможливо. Одного буря легко закрутить і змете з дороги. Шукай дружніх рук...

Олесь усміхнувся від радості. Ні, буря його не змете, коли поруч така людина!

— Дійсно, для чого потрібні замки, коли немає злодіїв?

— Що ти сказав?

— Говорю: для чого замикати душу, коли довкола стільки чесних людей...

Довго говорили вони цього вечора, бродячи над берегом Сіверки. Говорили про звичайні, буденні речі, на які раніше Олесь закривав очі, але які набули цього разу такої принадливості. Мабуть, вперше так гостро відчув він, що життя складається не лише з подвигів, а й з незначних на перший погляд вчинків. І все це збагнув з допомогою Женьї...

До своєї ділянки повертався пізно. Стояла тепла липнева ніч. Він неспішно йшов нескошеним житом, прислухаючись, як скурчать на всі лади цвіркуни та десь неподалеку перекликаються перепілки. А колосся так таємниче й ніжно шепотіло, що хотілося йти й йти, дивитись і дивитись у зоряне небо і забути, що десь рвуться снаряди, гуде й тріскається в муках земля. Лише мелодія, почута на концерті, навівала неясний смуток:

...Заки море перелечу,
Крилонька зітру...

«Цікаво, чи пощастить мені перелетіти це вогненне море? — запитав себе і відразу ж згадав: — «Шукай дружніх рук...» А де ті дружні руки? Та й чи один я зараз їх шукаю?..»

Не помітив, як польовою межею дістався до свіжого насипу над ровом. Оглянувся, щоб визначити, по яку руку дільниця їхньої бригади, і раптом угледів віддалік постать у білому. Підійшов ближче — Оксана. Вона стояла, закинувши руки за голову, і дивилася в темне небо. Чи то не помічала його, чи не хотіла озиватись.

— Хто вона? Студентка? — раптом запитала неприязно, коли Олесь уже проминув її.

— Колись вчилися разом...

— Красива.

— Женья — хороший товариш.

— Ну, це тобі краще знати.

— А ти чого тут?

Оксана опустила руки, зиркнула на нього, і Олесь навіть у темряві відчув її злий погляд:

— Вчорашній день виглядаю.

«Що це з нею? — здвигнув плечима. — Із Ландиком знову посварилася чи звістку лиху одержала?»

В останні дні траплялось чомусь так, що вони майже всюди були разом. Поруч працювали, рядом сідали обідати, а вечорами ходили купатися на річку. Але він ніяк не міг її зрозуміти і весь час чекав якого-небудь дивацького вибрику. Оксана могла на весь голос заявити, щоб повар не давав каші ледарюватуму Ландику, або ж ні з сього ні з того лягала спати на снопах поряд із ним. Щось дике, ще не стриножене було в її характері. І все ж вона чимось приваблювала Олесь. Можливо, своєю небуденною вдачею, а може, великим потягом до знань. Часто, дуже часто вона прохала розповісти історію скіфських курганів чи про університети Максима Горького, їй подобалися вірші Бернса і Гомерова «Одіссея». Олесь аж ніяковів, дивлячись, з якою увагою слухає вона ті нехитрі розповіді. І все почуте її пам'ять засвоювала з якоюсь дивовижною легкістю. Але траплялось, що на Оксану ніби чорна хмара находила. Тоді вона ставала різкою, непривітною, як і ось цього вечора.

— Ну, чого ж тут стояти, — раптом мовила примирливо, навіть лагідно. — Скоро ранок, треба йти спати...

IX

Олесь щосили змахнув грабаркою, але викинути землю з рову так і не зміг. Сухий, як порох, піщанистий ґрунт сипонувся на спітнілі спини жінок, розплився кулявою.

— Кому там заплудило?

— Що, Химчук, знову заснув?

Він мовчав. Випрямився, витер рукою піт на обличчі і кинув благальний погляд на небо, яке від багатоденної спеки було якесь жовтаве, каламутне. Сонце вже низько висіло над обрієм і ось-ось мало сховатися за насипом. Тіні вщерть заповнили багатокілометрові

вий коридор рову, прорізаного в полях киянами. Олесь втомлено заплющив очі: «Вже скоро ніч, а з нею — відпочинок. Тільки б протриматися...» Знову став викидати ґрунт, але грабарка зробилася ніби чавунною. Вона раз по раз вислизала з тремтячих рук, переверталася, липла до землі, як до магніту. З острахом він відчував: сил уже не вистачить, щоб працювати кілька годин.

Ще вранці представник командування, оглянувши Пелюшенкову дільницю, сказав, що рів цілком відповідає інженерним вимогам, можна б тільки лопат на дві-три поглибити. Бригада вирішила до вечора виїняти останні кубометри землі, щоб сьогодні ж завершити роботу. Працювали, не розгинаючи спини. Але це були найтяжчі кубометри. Багатоденна тяжка робота давалася взнаки: пекли роз'ятрені долоні, туго нили спини, паморочилася від безугавного хитання голова.

Олесь знову випрямився і виглянув, де сонце. А воно, кляте, ніби застигло на місці.

— Стомився? — важко санаючи, спитала Оксана.

— Не те щоб стомився... Просто держак став слизький від поту. Не могу його втримати...

Але відповів неправду. Цей день був найтяжчий для нього. Шість днів з ранку й до ночі колупав він землю. Шість днів на його долонях сходили, як на дріжджах, криваві пухирі, лопались і перетворювалися в криваве, болюче місиво. Він обмотував долоні шматками роздіраної майки і знову брався за кайло. І не випускав його по дванадцять годин підряд. Вже не раз за останні дні помічав, як змінюється його вдача. Якимось лінивим і ніби байдужим ставав до всього. Навіть вісті з фронтів не завжди цікавили. Кволий, незвичний до тяжкої фізичної праці, він буквально вибивався із сил, аби тільки не відстати від інших. І не відставав. Та ось в останній день роботи відчув, що вже не в змозі більше тримати лопату.

Це помітила й Оксана. І хоч в самої шкіра давно порепалася на долонях, все ж як могла стала йому допомагати.

— Лінії не витримуєш! Чого до мене зариваєшся? — він сердито.

— А тобі що, шкода?

— Та порядок же мусить бути.

— Порядок тут один: чим швидше кінчимо, тим краще.

Оксана ще щось говорила, але він не чув її слів. Держак пік долоні, немов був зроблений із розпеченого заліза. Він боявся, що коли випустить грабарку, то вже не примусить себе знову взяти її.

«Ти мусиш не думати про втому, — переконував сам себе. — Ти не маєш права здатися! Хіба дівчатам легше? Глянь на їхні згорблені спини... А подивися на Пелюшенка. Здається, перший вітерець звалить з ніг, а він день крізь день працює і нікому не скаржиться на свої недуги. Де в нього беруться сили?»

— Ти що бурмочеш? — розігнулася Оксана і здивовано подивилася на Олесь.

— Та це я своє...

Роботу бригада закінчила до заходу сонця. Розрівнявши дно рову, дівчата ледве вибралися на насип. Вибралися, як п'яні, і застигли.

Дивилися на широченний двохсотметровий коридор між двома високими земляними валами і не вірили, що все це зроблено їхніми руками. Тепер їм здавалося просто неймовірним за шість днів розпороти навпіл ці поля чорною прірвою. І чим довше дивилися на рів, тим більше їхні серця сповнювалися гордістю. Адже фашист зламав ноги на цих рубежах. Не може він здолати таку перепону! І раптом угледіли себе якимись іншими. Виснажені, запилені, з облупленими носами, вони здавалися одна одній в цю хвилину особливо красивими і сильними. Бо не відступили ні перед спекотом, ні перед втомою, ні перед ворожими кулями і виконали бойове завдання. Та раділи вони не тільки за власний успіх. Десь через день-другий настануть такі ж хвилини і на інших ділянках, і тоді століття опиняться в неприступному вінці протитанкових ровів, ескарпів, дротяних загорож, мінних полів. Хай спробує фашист здолати таку фортецю!

Звістка про те, що бригада Пелюшенка закінчила роботи, вітром рознеслася по всьому центральному сектору. Із сусідніх бригад приходили делегати, щоб на власні очі побачити, чи ж правду говорять окопники. Хоча бойові листки і писали про успіхи пелюшенківців, та все ж не вірилося, що за шість днів можна виконати таке завдання. Отож приходили, дивилися і дивувалися. А були й такі, що опускалися на дно рову і ретельно проміряли, чи не порушені, бува, інженерні вимоги. Але причепитися було ні до чого. І все ж з деякою тривогою всі чекали прибуття комісії, яка мала прийняти виконану пелюшенківцями роботу...

— Химчук?! Оце так несподіванка. Ану, підходь, підходь, почоломаємося.— Високий, статечний, у військовій формі, Остапчук, радісно простягнув руки і рушив назустріч юнакові.

Окопниці здивовано презирнулися: чи не родичі, бува?

— Учень мій колишній,— пояснив секретар райкому.— Як він тут, не осоромив своїх учителів?

— Що ви? Що ви? Побільше б таких учнів...

Антон Филимонович майже зовсім не змінився. Такий же підтягнутий, сповнений сили й енергії, гладенько виголений. Хіба що риси обличчя трохи огрубіли і зробилися виразнішими, та під очима з'явилися синюваті мішечки, які бувають у людей, що страждають безсонням.

— Приємно чути, що наша наука не пройшла марно,— потискував він руки окопникам.

Одесь, як ніколи, був радий цій зустрічі. Йому так хотілося поговорити з цією доброю, душевною людиною, але поговорити так і не пощастило. Остапчук разом із військовими спеціалістами оглянув протитанковий рів, вручив бригаді Пелюшенка перехідний прапор за першість у змаганні і повідомив, що наступного ранку машини зможуть відправити охочих у Київ.

Настала тиша.

Першим підвівся Пелюшенко. Худощавий, згорблений, жовтий, він почав так:

— Право повернутися в Київ ми, звидайно, завоювали. Але совість... совість, по-моєму, не дозволить нам цього зробити. Сдо з воно полуцається? Наса бригада закінчила свою дільницю і додому цкурнула, інсі — те з саме зроблять. А знайдуться і такі, сдо не встигнуть кінчити роботи до підходу ворога. Отоз через ті місця фасист й попре всім скопом. І тоді псик від всіх насих старань ви-йде. Я гадаю: нам рано у Київ заявлятися. Не поденсцину з відбу-ваємо, а ради своїх зе дітей... Сусідам треба допомогти!

Всі ніби поніміли. Кожному страшно було й подумати, що завтра знову треба буде опускатися в чорну прірву і до нестями, до тошноти, в куряві й задусі, під палючим сонцем і ворожими кулями, з ранку й до ночі зранєними руками довбати, довбати цю неподатли-ву землю.

— Зрозумійте, можливо, ми проклинатимемо себе опісля, сдо піс-ли звідси рано. Кілька днів мук, можливо, допомозуть відвернути загрозу... Та сдо муки — зиття не заль віддати, коли б тільки знати, сдо немарно.— Ось такі слова говорив своїм побратимам неприміт-ний, хворий на шлунок бухгалтер.

— Правильно, Петре Йосиповичу,— Оксана вперше назвала свого бригадира по імені й по батькові.— Додати до ваших слів нічого: залишаюся разом з вами!

— Всі залишимося! — підтакнула їй пишногогруда Явдоха.

Але її обірвав грубий чоловічий голос:

— Ти за себе розписуйся! Осточортіло вже раком тут стовбичити. Поможє цей рів, як мертвому кадило. В німця — техніка, літаки. Що йому така канава...

Остапчук мовчки спостерігав за перепалкою. Власне, втручатися з розмову і не було потреби: базіку відразу ж осадили.

— Слухай ти, перетруджений, ніхто тебе тримати не збирається,— почулося відразу.— Котися звідси хоч зараз! А щоб ніхто не скиглив, що його залишили тут примусово, зробимо опит. Починай, бригадире.

Пелюшенко встав, почав звертатися до кожного:

— Йдеш чи залишаєшся?

— Залишаюся!

— Залишаюся!

— Іду...

Олесь знав, що працювати більше не зможе. Бо вже сьогодні не те що грабарка — власна тінь здавалася йому тяжкою. Та коли черга дійшла до нього, все ж сказав:

— Залишаюсь!

Остапчук пишався цими скромними трудівниками, які, забувши про печучі мозолі, поклялися не повертатися до Києва, доки не буде споруджена вся лінія оборони. Не в одній бригаді побував він за ці дні і всюди бачив, з яким ентузіазмом трудяться люди. Незважаючи на чорні вісті з фронтів, вони вірили, що на цих рубежах станеться довгожданий злам, що саме тут, під Києвом, вирішиться на краще доля війни.

Смеркало, коли Остапчук став прощатися з пелюшенківцями. Підійшов до Химчука, подав руку:

— Я особливо радий за тебе, Олесю. В хорошій сім'ї так і водиться: які б сварки не зчинилися, а коли спалахує пожежа, всі дружно беруться за відра... А повернешся в Київ, заходь. Маю надзвичайно серйозну і важливу розмову.

Поїхав Остапчук, залишивши в душі хлопця спогади про минулі дні. Про дні, яких Олесь так не цінував і за якими нині надто шкодував. Він жив раніше лише мріями про майбутнє. І ось це майбутнє стало сьогоднішнім днем. А як він його зустрів, цей суворий день? Без друзів, без певних намірів, один у божевільному вирі. Остапчук радий за нього... А з чого ж там радіти?

Відколовшись від гурту, він сів на наспу. Охопив розпухлими руками коліна і схилив на них важку голову. Байдуже дивився на долину, де над Сіверкою снувалися легкі тумани, а думками був у Києві. Бродив в уяві університетськими коридорами, розмовляв із Світланою, голубив материнські руки. Де-то вона зараз, його хороша, терпляча ненька?..

— Сумуєш?

Підвів голову — поряд сидить Оксана, як і він, охопивши руками коліна.

— Просто замріявся.

— Єдина втіха.

Помовчали.

— А та бандуристка ж де?

— На фронті вже, певне.

— Смілива...

— Чого це ти її згадала?

— Пісню хорошу співала. Ніяк з пам'яті не виходить... — І Оксана починає мугикати «Чуєш, брате мій». В її голосі стільки скорботи, стільки невимовної туги, ніби то був не спів, а ридання без слів, одним серцем.

— А вона, мабуть, розумна...

— Хто?

— Бандуристка.

— Так, вона розумна.

— Я теж хотіла вчитися, — з гіркотою мовила після паузи. — Як хотіла... Не вийшло! Поки війна не починалася, ще мала надію хоч сяку-таку, а тепер... Тепер уже все кінчено.

Олесь аж рот розкрив від здивування. Невже це та різка й трохи зухвала Оксана, котру всі побоювались у бригаді? Звідки в її голосі ці мрійливі й тужні нотки?

— Знаєш, лікарем хотіла стати. Татко в мене лікарем був, і люди до нього, як до батька рідного, ставилися. Мені теж хотілося зробити для них щось хороше-хороше. Щоб і мене любили... Не здумай тільки жаліти — ненавиджу!

Олесь тільки всміхнувся: сильні жалів не жадають!

Цієї ночі він довго качався на снопах. Ятрили душу похмурі думки, не давали спокою руки. Вже й за голову їх закладав, і піднімав угору, але біль не втихав. В долонях кололо, сіпало, а пальці, здавалося, ось-ось почнуть тріскатися, так понабрякали. Вже й за північ звернуло, а він ніяк не міг заснути. Душно, млясно. Не витерпів, глухо застогнав.

— Болять? — спитала Оксана стиха.

— Болять...

Почулося, як зашаруділа солома, потім захлюпала в діжці вода. А невдовзі Оксана підійшла з мискою в руках.

— Вмочай пальці, легше буде. Я так щоначі роблю.

Олесь встромив у прохолодну воду руки і враз відчув, як перестало пекти в долонях, трохи стих біль, хоч у суглобах і крутило. Блаженно заплющив очі.

...Сон його був короткий і неспокійний. Привиділося, нібито він лежить десь посеред дороги, а по ній скачуть коні без угаву. І спину йому гопчуть копитами, і живіт, і ноги, але найбільше дістається долоням. Мабуть, у них жодної кісточки цілої не лишилось. Вже й перевертався, вже й пробував відповзати, викотитися з-під копит, але так і не зміг цього зробити, доки не прокинувся. Розплющив очі — ранок надворі. Сонце ось-ось із-за обрію має визирнути. Неподалік, ніби примара, Пелюшенко стовбичить, поруч нього — уповноважений райкому партії. Напевно, розмірковують, на які дільниці людей розвести.

Звівся Олесь на лікоть, хотів дістати рушник із торбини, що служила йому за подушку, і жахнувся — пальці неначе з дерева вистругані. Ні зігнути, ні поворухнути! Біль у них, правда, трохи стих за ніч, але вони так посиніли, так розпухли і розчепірилися, що нагадували гумову рукавицю, накачану насосом. Спробував було розім'яти рука об руку — наче бритвою в долонях різонуло. Встав, підійшов до діжки з водою.

Бригада прокидалася мляво, нехотя. Дівчата з трудом відривали від землі важкі нечесані голови, стогнучи, зводилися на ноги. І до Химчука:

— Ти що там над діжкою ворожиш?

— Любуюся своєю фізіономією...

— Та вона в тебе нівроку, дітям на ніч хоч не показуй...

Олесь попросив Шепшинського злити. Старий охоче погодився, задріботів до діжки під грушею. Та лиш угледів його посинілі пальці, скрикнув:

— О людоньки! Ви погляньте, що в нього з руками коїться. Ви тільки погляньте!

Обступили хлопця окопниці:

— Та ти що, очманів? Зараз же в медпункт!

Довелось йти в медпункт. Санітар глянув на Олесеві долоні і аж свиснув:

— Негайно в шпиталь! Тут гангреною пахне... Виходь зараз же на бруковицю, я їхатиму в Київ і заберу.

Не кваплячись, зібрав свої пожитки Олесь, попрощався з жінками і рушив у дорогу. Ступив кілька кроків, зупинився. Ще раз подивився на виритий рів і, опустивши голову, попрямував до Васильківського шляху. А Оксана — за ним.

— Ну, от ми й розстаємося...— вона заговорила першою.

— У Києві зустрінемося.

— Тут до вечора не знаєш, що може трапитися.

— І то так.

— Що ж дома будеш робити?

— Ще й не знаю...

На узбіччі дороги Олесь кинув у полин торбинку і зупинився. Сумна, поникла стояла біля нього Оксана. Пальці судорожно обципували жовті пелюстки на стеблі звіробою, неначе вона ворожила за народним звичаєм. Олесь глянув на її великі, коричневі од загару руки, що золотилися проти вранішнього сонця ніжними волосипками і раптом такими привабливими й хорошими здалися вони йому, що сам здивувався, як раніше цього не помічав. І йому захотілося погладити ці руки, притиснути до своїх щік. Але він лише зітхнув і сказав:

— Ти забудь, Оксано, якщо я образив тебе ненароком. Я не хотів цього...

А вона ж так чекала від нього інших слів. Думала, він скаже: ти ж бережись, Оксано, а потім питає її адресу, щоб провідати. Але він нічого не спитав.

Недовзі на дорозі з'явилася автомашина з червоним хрестом на борту. Завищавши гальмами, зупинилася навпроти них. З кабіни висунувся санітар:

— На кузов сам виберешся чи допомогти?

— Сам...— і винувато всміхнувся до дівчини.— Ну, ось і машина вже...

Нічого не відповіла, тільки руки затремтіли дрібно-дрібно, випустили обципану стеблину звіробою. А коли машина рушила, воза впала на запорошений полин і вперше за останні роки гірко зариділа...

— Нашого полку прибуло,— почувся низький голос, як тільки Олесь перевалився через борт у кузов.

Говорив уже літній чоловік із суворим, окресленим різкими зморшками обличчям. Він напівлежав на соломі головою до кабіни і вминав вузлуватими пальцями зерно з колосків.

— Ну, то чого ж сидите, юначе, між бортами? Пробирайтеся до кабіни: там із вас душу витрясе.

Незнайомец усміхнувся. Але усмішка та якось не пасувала його обличчю з крутим високим чолом, волохатими бровами і важким підборіддям. В кожній рисочці цього обличчя ніби відбивалася вроджена суворість і замкнутість. І навіть великі темно-голубі очі хоч і були красивими, проте віддавали холодом. Саме вони і здалися

Олесеві дуже знайомими. Але де, коли їх бачив — пригадати не зміг. Обережно переступив через жінку, що лежала, вкрившись із головою, дістався до кабіни.

— Значить, відвоювався? — показав очима на забинтовані руки Олеся літній попутник. — І чим же то клюнуло?

— Дрібниці. Нариви від мозолів...

— Ну, знаєте, з такими дрібницями жарти короткі. На моїх очах одному каменяреві в Швеції через нариви на долонях обидві руки відтяли.

— А ви що, в Швеції бували? — щоб змінити тему розмови, запитав Олесь.

— Доводилось.

Обганяючи колону біженців, автомашина звернула на обочину і застрибала на грудді. Жінка, що весь час лежала тихо, охопивши руками забинтовану голову, раптом закричала нелюдським голосом. Чоловік, який щойно говорив про Швецію, схопився за праву ногу, закусив губу. А за бортом, як провісник страшної біди, котився очманілий потік біженців. Іржання коней, скрип немазаних коліс, дитячий плач і тупіт тисяч ніг злилися в дивовижний, краючий душу клекіт. Ні злива, ні спека не зупиняли цих колон. День крізь день котилися вози, хури, гарби, брички, наспіх завалені домашнім збіжжям. День крізь день за возами міряли безконечні дороги жінки, діди, підлітки. Змучені, обвітрені, голодні, пливли вони через степи й переліски, самі не відаючи куди. На схід, за Дніпро, до порятунку. Над їх головами раз у раз з'являлися металеві потвори з чорними хрестами, і не одна мати, вронивши з рук дитя, падала навічно в гарячий придорожній порох, а інші йшли, йшли, йшли... І ніхто не знав, коли скінчиться цей страшний похід, через тиждень, через два чи через місяць...

Обігнавши біженців, автомашина знову покотилася по шосе. Коли вже під'їжджала до Києва, Олесь помітив безконечні чорні бугри попід Голосіївським лісом, в якому до війни кияни проводили своє дозвілля. Приглянувся пильніше — ті бугри дуже нагадували насипи над протитанковими ровами. А скоро переконався, що то дійсно була друга лінія оборонних споруд. І все ж йому важко було уявити, що вже об стіни Києва вдарилася своїми вогненними валами війна.

Місто вразило Олесь чистотою і охайністю. Після окопів дивними і неземними здалися хлопцеві і гарячі квіти на клумбах, і затишні парки, і барвисті театральні реклами. Виникло таке відчуття, немов він переступив невидимий кордон, за яким залишилися всі страхиття і поневір'яння. Та чим пильніше приглядався довкола, тим швидше розвіювалася ця тимчасова ілюзія. Незвичайні, аршинного зросту написи на стінах будинків: «Бомбосховище», «Сандружина». Загратовані білими хрестами шибки вікон. Все це німо свідчило, що на київські вулиці вже ступила кривавими ногами війна, і, тільки дякуючи старанням киян, не видно поки що її спустошливих слідів. І відразу в ранковій тиші і чистоті Олесь відчув приховану настороженість. Він звернув увагу, що в місті зовсім не чути автомобіль-

них гудків, що тротуари майже безлюдні. Лише де-не-де промелькне згорблена спина бабусі чи вихряста голівка підлітка — працездатне ж населення ніби вимерло.

Як тільки автомашина в'їхала за високу браму шпиталю, підбігли з носилками санітари. Оглянувши прибулих, першою понесли на перев'язку непритомну жінку. Олесь сплигнув із кузова, став осторонь під гіллястим каштаном. Його здивувала величезна кількість людей, що сиділи на траві чи сновигали безцільно по шпитальному подвір'ю. І все це були лише легкопоранені, яким дозволялося ходити. «А скільки тих, кому тьмариться від болю світ і кого не носять ноги, лежить у надрах лікарняних корпусів? І це в Києві, за багато кілометрів від фронту... А що робиться там, на передових позиціях?..»

— Тату! Рідненький! — раптом пролунало поруч.

Олесь оглянувся. Дівчина в білому халаті мчала до їхньої автомашини. Підбігла до носилок, на яких уже сидів його супутник із переламаною ногою, опустилася на коліна, охопила сиву голову. Вона сміялася і водночас плакала, цілувала круте чоло і гладила обличчя. Світлана!

— Чого ж плачеш, донько? Бачиш, живий, здоровий. Куля не взяла, так сам у халепу вскочив: вчора впав у рів...

Світлана притиснулася щоким до руки батька.

Санітари ніяково топтали біля носилок, не наважуючись заважати зустрічі дочки з батьком. Нарешті Світлана звелася і зустрілася поглядом з Олесем.

— Олесь?! Та не може бути! Невже це ти? — Кинулася до нього, простягнувши руки, але тут же зупинилася, злякано заломивши брови. — Що з твоїми руками?

— Дрібниці. Треба зробити перев'язку.

Рушили слідом за санітарами, що понесли Дмитра Крутого за чотириповерховий корпус, де розміщалося хірургічне відділення. Олесь завважив, що Світлана за останні місяці невпізнанно змінилася. Стала поважнішою, статечнішою, стриманішою в рухах. Від неї він довідався, що університет уже евакуйовано в Харків, що більшість студентів добровільно відправилися на фронт або ж працюють по шпиталях...

— Всіх, усіх наших рознесло по світу... Я вчора від Андрія лист одержала. В Дарницьких таборах поки що...

— Світлано! — гукнула жінка, що вийшла з дверей перев'язочної. — А я вас шукаю. Професор уже двічі запитував. Негайно ідіть в операційну.

Дівчина кивнула головою:

— Тільки товариша ось відведу.

Але тітка в білому навіть слухати не захотіла:

— Без вас відведуть. Ідіть уже!

— Ну, до зустрічі. — Світлана помахала йому рукою і на ходу додала: — Заходь же до нас. Неодмінно!

I

...Вдалині труба засурмила. Надривно, заклично. За мить із протилежного боку їй відгукнулася інша. Потім до цього дуету приєдналася третя. А невдовзі весь Дарницький ліс виповнився перекликами десятків сурм. Оголошувалася бойова тривога.

Зведений комуністичний батальйон вопа застала на віддалепому, педавно відкритому полігоні над вибалками. Із самісінького ранку і до вечора під палючим сонцем розрівнювали вчорашні студенти своїми запалими животами курний, глинистий ґрунт, опановуючи солону солдатську науку. Та тільки-но пролунав закличний переспів сурми, кинулися до табору, звично збираючись на ходу в колону. Спотикаючись через пеньки й кореневища, чимдуж мчали косогором у мокрих від поту гімнастюрках, із чорними, як у сажотрусів, обличчям. Тріщав на зубах пісок, тріщав під важкими чобітьми лісовий сушник, глухо стогнала земля...

Військовий табір нагадував розкуражений вулик. З численних полігонів сюди спішно стягувалися колони. По лінійках, де шикувалися підрозділи, носилися захекані зв'язківці, в автопарках ревіли мотори. Наче намагаючись перекричати один одного, командири горлачили команди.

Захопивши речові мішки, фляги, сумки для патронів, комбатівці збилися на лінійці. Не встигли як слід припасувати на собі численне спорядження, коли почулося:

— Комуністичний, за мною бігом!..

Важко, якось нехотя, рвонувся з місця перший взвод. За ним — другий, третій. Рота за ротою потяглися по курній піщанистій дорозі. Бігли мовчки. Чулося тільки натружене сопіння, скрип реміння та глухий дзенькіт металу. Ніхто з комбатівців, тих допитливих учорашніх філософів, навіть не подумав занитати: куди біжать із останніх сил, чого так поспішають? Тривога нікого не здивувала. Скільки вже було їх, тих тривог! За час служби в Дарницькому таборі всі звикли до крутих солдатських буднів з їхніми постійними тривогами, нічними переходами під проливними дощами. Та коли ліс лишився позаду і до залізничного полустанка було не більше кілометра, занепокоїлися. Куди це їх ведуть? Ні разу ж ще не доводилося їм бігати до полустанка, та ще й серед білого дня. За попередніми даними, батальйон готувався до бойових дій в тилу ворога, і передбачалося, що перекидатимуть його через лінію фронту в глибокій таємниці. А яка ж тут таємниця, коли кілька сотень озброєних бійців у повній викладці гепають чобітьми через поле до полустанка?

Невідомість завжди породжує фантазію. В комбатівців теж виникло безліч найнеймовірніших пояснень мети цього незрозумілого маршу-кидка.

— Певно, в Київ нас так спішно турлять...

— Чого б це в Київ?

— На обід. Хіба не чув, що ресторан «Континенталь» для нас замовили?

— Кинь, Мурзацький, вічно ти зуби скалиш.

— А може, німці десант десь скинули?.. Тільки чого ж нам нічого не сказано?

— Боялися, що декому доведеться підштаники міняти.

Приглушений, недружний регіт прокотився по колоні.

— Припинити розмови! — крикнув командир.

На полустанку бійців уже чекав під парами ешелон, мабуть, зібраний з великою поспішністю, бо були в ньому і класні вагони, і вантажні, і платформи. Частина з них уже зайняли раніше прибулі з табору підрозділи. Комбатівцям наказали вантажитися в «телятники».

Андрій з Мурзацьким видерлися у вагон, який уже був наполовину зайнятий прикордонниками. Довелося розташовуватися навпроти виходу біля свого незворушного командира взводу П'ятаченка. Солдатський мундир ліквідував між ними і П'ятаченком ту умовну межу, яка завжди лежить між студентською партою і професорською кафедрою. Потрапивши у військовий табір, всі одразу ж стали рівними перед найсуворішим і найвимогливішим екзаменатором — Батьківщиною. І тільки тоді хлопці раптом відкрили для себе душевну приваду і щирість людини, яку ще недавно так одноставно зневажали. В сувору пору випробувань будь-якому колективу потрібна людина, якій би всі вірили, яку б наслідували і слухали. Саме такою людиною і став для них П'ятаченко. З ним легко було і на привалах, і в походах. Пройшовши в громадянську війну з гвинтівкою в руках майже всю Україну, вчорашній викладач мав чим поділитися з юнацтвом. Щоправда, як і раніше, він лишався зовні флегматичним і малослівним, але тепер ці риси здавалися хлопцям навіть принадливими.

Комбатівці ще розміщувалися по вагонах, а командири уже доповідали начальству, що готові в дорогу. Все це робилося поспішно, нервово. Навіть поїзд рушив якось несподівано, без попередніх гудків. Рушив і покотився у невідомі краї на захід. Бійці дивилися на Дарницькі ліси, де пробули три тижні, і не уявляли, що залишають їх назавжди.

За годину в молочно-жовтавій надвечірній імлі забовваніла Печерська лавра.

— Київ! На видноколі Київ! — пронеслося ешелоном.

Студенти збилися біля дверей «телятника», замахали пілотками найпрекраснішому для них місту і вдивлялися, вдивлялися в сині силуети дніпровських круч.

— Цікаво, чи пустять нас хоч на годину в місто?

— А що, коли нас взагалі в Києві залишать?

— Пляж від сонця охороняти, чи що?

— А може, війна скінчилась...

Лівинський не втручався в розмову. Завжди життєрадісний і жар-тівливий, він був цього разу похмурий, насуплений. Перед очима стояла та, що давно викрала його спокій. Усміхнена, розум'яніла, в білих босоніжках і світлому димчастому платті, в якому бачив її востаннє на іменинах. Того вечора вона мовила слова, які зранили його серце: «Поговоримо після останнього екзамену...» Ну, хто ж не второпав, що йому піднесли гарбуза! Шляхетно, лагідно, по-інтелігентному. Саме так і витлумачив її слова Андрій. І більше ні разу не з'являвся в оселі Крутоярів, вважаючи це рішення вершиною власної гідності. Вважав, поки не настало 22 червня...

У військовій шинелі людина починає по-іншому дивитися на світ. Короткими солдатськими ночами Андрій намагався уже ніби на віддалі розібратися у взаєминах із Світланою. Дивився на власні вчинки немовби очима сторонньої людини, і — дивна річ! — вони здавалися тепер суперечливими і часто невмотивованими. Смішила та поспішність, з якою робив висновки, та впевненість у своїй правоті, з якою вирішував найскладніші життєві проблеми. «Як багато часу знадобилося мені, щоб розібратися в своїх почуттях і запропонувати їй руку і серце... Так чому ж вимагав, щоб вона вирішила це за один вечір? Мабуть, їй теж треба було звірити свої почуття. Про це вона відверто й сказала. Я сприйняв ту відповідь як відмову. Дивак, та й годі». Йому подумалося, що душа дівчини дуже нагадує скрипку. Вона лишається німою, поки не потрапить до натхненного музиканта. Лише в чутливих і зміливих руках прокидається, оживає і дарує бентежні мелодії. І той, хто мріє стати хорошим музикантом, повинен мати велике терпіння: недаремно ж нетерпеливі ніколи не пізнають чарів найпрекраснішої в світі музики. «А чи завжди я мав терпимість? Ой ні! Так чого ж тоді валити вину на інших... Невже щастя назавжди випурхнуло з моїх рук? Невже воно ніколи не повернеться?» — не раз з острахом запитував себе. А що міг відповісти? Вирішив просити Світлану допомогти відповісти на ці питання. Написав листа. Про безсонні ночі, про думи й каяття. І коли відіслав цю сповідь, відчув, що з душі ніби камінь спав. Відіслав і щодня виглядав листовошу. Але той всім приносив листи, тільки не йому. Так і табір Андрій залишив, не дочекавшись відповіді. Де вже там бути хорошему настрою?

Ешелон якось зненацька шугонув у вузький коридор мосту. Громом забухтіло над головою плетиво балок, замигтіло перед очима. Андрій стрепенувся, виглянув з вагона. Далеко внизу сріблівся проти сонця широкий і могутній Дніпро, а обабіч розстелялися золотисті вигріті пляжі. Ех, на часину хоча б туди! Ось промайнули перші будиночки на протилежному березі. Невеличкі, з білими око-лами і червоними бляшаними дахами в зелені садків. Це й був Київ. Війна ще не пройшлася чорною ходою по його тихих вулицях. Тільки де-не-де залишила свої грізні мітки у вигляді згаріщ, закладених мішками з піском вітрин магазинів, вифарбованих у захисний колір стін і дахів будинків.

Поїзд зупинився на товарній станції. Командирів підрозділів відразу ж викликали до представника штабу Південно-Західного фронту, а бійцям віддано наказ не залишати вагонів і чекати особливого розпорядження.

В невеличкій кімнаті пристанційного будиночка командирів зустрічав полковий комісар Остапчук. Вислухавши рапорти, він привітався з кожним за руку, запросив сідати і почав коротку нараду. Охарактеризувавши загальну обстановку на фронтах, перейшов до головного:

— Дев'ятого липня, прорвавши наш фронт в районі Новоград-Волинського, фашисти оволоділи Житомиром. Десятого липня їхні моторизовані з'єднання при підтримці значних сил авіації розгорнули наступ на столицю України. За два дні противнику вдалося зім'яти наші заслони по Брест-Литовському шосе і вчора ввечері наблизитися до дальніх підступів Києва.— Голос комісара був втомлений, але спокійний.— Військовим підрозділам і загонам народного ополчення, які вступили вчора ввечері в бій, вдалося зупинити противника на рубежі ріки Ірпінь. Перед вами, товариші, Центральний Комітет нашої партії і уряд України ставлять тяжке і священне завдання: будь-що стримати наступ гітлерівців до підходу регулярних частин армії.

Поки командири одержували завдання на оборону, бійці юрилися біля вагонів, не втрачаючи надії побувати в місті. Віддалік до розвернутої бомбою залізничної колії кілька жінок-залізничниць тягли рейку. Хлопці до них:

— Ну, як тут Київ?

— А все так.

— Не чули, університет цілий?

— Та вроді б цілий. Тільки нікого вже там немає. Евакуювалися...

— Куди?

Висока, проговиста дівчина похитала головою.

— У вас качани капуста під пілотками, чи що? Ну, хто ж скаже, куди він евакуювався? Це ж військова таємниця...

— Кинь, Оксано, тари-барити,— подруги до неї. І знову під «тричотири» потягли по гальці рейку. Але не встигли й десятка кроків ступити, як у різних кінцях міста заверещали, розпачливо завили сирени.

— Чорти б їх забрали, знову летять! — вилаялася кароока залізничниця, котру подруги кликали Оксаною.— Прямо вгору не дадуть глянути.

— І часто це вони?

— Та вже вчетверте сьогодні.

Жінки нехотя поплелися до бомбосховища за пакгаузом, а комбатівці топталися біля вагонів, задираючи вгору голови. Це була їхня перша зустріч із ворогом.

— По вагонах! — раптом покотилося вздовж ешелону.

Поїзд рушив. Скоро місто залишилося позаду. Мовчазне, зачасне, жохмуре. По вагонах політруки уже розповідали про авантюру

спробу гітлерівців з ходу захопити столицю України, про жорстокий вчорашній бій біля мосту через Ірпінь, роз'яснювали завдання, яке ставить перед ними командування. Ця звістка приголомшила бійців. Хто ж міг передбачити, що вже на двадцять перший день війни німецькі танки націлять жерла своїх гармат на Київ? Дивним здалося їм сьогоднішнє зведення Радінформбюро, в якому повідомлялося, що на Новоград-Волинському напрямі радянські війська ведуть оборонні бої і за останню добу ніяких суттєвих змін не сталося. А виходить, напрям напрямком, а фашисти вже стоять під стінами Києва. Три тижні жили комбатівці думкою про двобій з ворогом, а коли цей час настав, навіть не вірилося, щоб отак просто, прямо з учбового плацу вони опиняться з ним віч-на-віч.

На станції Тарасівка закінчився їх маршрут. На рубіж оборони до села Білогородки комбатівців виводив представник штабу оборони Києва. Суворий, мовчазний, він ішов поруч командира батальйону, тримаючи на грудях забинтовану руку. Юнакам, звісно, не терпілося дізнатися про вчорашній бій, і хтось несміливо запитав:

— То вас не біля мосту ранило?

— Так.

— Ну, як воно там було?

— Не солодко.

— А їм хоч всипали?

— Всипали. Чотири танки лишилися на полі бою.

— Чотири танки... Чули, вчора біля мосту чотири німецьких танки підбито!

Новина ця вітром пронеслася над батальйоном і ніби додала кожному сили. Чіткішим став крок, повітлішав у кожного погляд, і ранці не такими вже й важкими здалися. Якщо нечисленний армійський підрозділ в першому ж бою чотири танки підбив, значить, фашиста можна бити!

Стемніло, коли батальйон вийшов на околицю Білогородки, на узгір'я. Попереду, внизу, розстелялися ірпінські луки, над якими пливли пухнасті тумани-поволоки, в заводах спокійно кумкали жаб. Тихо, сонно. І коли б луна не доносила відгому перестрілки, важко було б повірити, що в цей тихий край уже прийшла війна.

— Ось тут і має бути ваш рубіж,— показав провожатий рукою на ескарпи, що оперізували село по косогорах.— Звідси дороги назад немає!

II

Всю ніч батальйон заривався в землю.

Ось тепер тільки студенти переконалися, якою цінною виявилась наука, котру вони засвоїли в Дарницькому військовому таборі. Натреновані руки легко різали на дерна трав'янистий ґрунт, вміло висипали бруствери, маскували окопи. До ранку батальйон сховався в землю, замів свої сліди. Тільки місцевий житель міг помітити, що за селом, по косогорах, з'явилася безліч зелених горбиків, схожих на купини. Перед сходом сонця була віддана команда залишити на

передньому краї спостерігачів, а всім відійти від прикриття на відпочинок.

Взвод П'ятаченка розташувався в клуні найближчої садиби. Як підкошені, хлопці впали на сіно. Навіть не скинувши взуття, поснули. Але коротким був цей сон. Комбатівців розбудили гучні вибухи: десь зовсім недалеко розгорався бій. Без команди розбіглися по окопах. Приготували зброю. Але протилежний берег був німий і спокійний. Годину сиділи в норах, другу. Вже й сонце підбилося над деревами, а вони не випускали із спітнілих рук гвинтівок. Чекали першого бою, як хворий чекає складну хірургічну операцію.

Тільки годині о дев'ятій настала тиша. Невдовзі по бойових порядках пронеслася чутка: на Житомирському шосе курсанти київських військових училищ і народні ополченці відбили чергову танкову атаку гітлерівців. Радісна звістка! Та вона не принесла спокою. В перший-ліпший момент треба було чекати появи ворога перед фронтом батальйону. Не вірилося, що фашисти так легко змиряться з невдачею. Ні, вони неодмінно спробують прорватися до Києва в іншому місці. Оскільки ж танкам не пройти вбхід через болотисті ірпінські заплави, то противник стане шукати мосту через ріку. А такий міст існував тільки в селі Білогородка.

Командир батальйону, уже бувалий фронтовик, краще за інших розумів, в яке скрутне становище потрапив його підрозділ. Після вчорашнього маршу та безсонної трудової ночі бійці ледве трималися на ногах. Без перепочинку танковий бій може виявитися для них понад силу.

Але іншого виходу не було.

На протилежний берег спішно вислали розвідку, старшини одержували щойно підвезені пляшки із запалювальною сумішшю, політруки проводили із бійцями бесіди. І всі чогось чекали. Та вернуло до полудня, а ворог не з'являвся. Розвідники не виявили його і в заірпінських селах. Правда, в Ігнатівці колгоспники розповідали, що минулого вечора до них заскакували чужинці на бронемашинах, але скоро зникли. Тривога поволі почала влягатися.

Раптом пролунали крики:

— Літак! Німецький літак...

Сотні очей вп'ялися в сріблястого хижака, що низько летів від Житомирського шосе, розсіваючи білі пелюстки.

— Листівки розкидає!

З протилежної околиці Білогородки озвалися кулеметні установки. Били довго, вперто, без перепочинку. І зненацька над дільницею батальйону з літака вирвався чорний хвіст диму.

— Ура-а-а! Ура-а-а! — прокотилося понад берегом.

Аж ось в небі з'явилася біла бульбашка. Парашутист! Кулеметники ще випустили кілька коротких черг, ніби договорюючи свою гнівну промову, і замовкли. Той ж миті тишу розірвав глухий вибух: то металева потвора, врізавшись у землю біля самого мосту над Ірпнем, зробила свій останній подих. А німецький пілот невдовзі спустився на грядки за окопами. На нього вже чекали комбатівці. Обережно підступили.

— Та він же мертвий!

П'ятаченко нахилився над пілотом. Коли перевернув його на спину, німець застогнав. Хлопці помітили на його комбінезоні кров.

— Поранений... в руку! Води швидше!

Плеснули водою на худе, вугрувате обличчя. Чужинець застогнав дужче і лупнув очима. Та, вгледівши довкола себе людей із зірочками на пілотках, скрикнув, немов йому ножем в живіт штрикнули, закліпав швидко-швидко запаленими повіками. Спробував навіть звестися, але не зміг.

— Лежи вже,— махнув рукою П'ятаченко.— Ти своє відвоював.— Дістав неквапливо з кишені свій індивідуальний пакет, витяг із-за халяви ніж.

Обличчя в німця сполотніло, зіниці розширились.

— Пояснить, що рану йому хочу перев'язати.

Переклали. Пілот здивовано роззявив рота: звідки ці солдати знають його мову? А гурт на грядці все розростався й розростався. Комбатівці з подивом розглядали завойовника. Це був перший ворог, якого вони бачили не з газетних сторінок, а прямо перед собою, наяву. Ворог... Тільки ніхто з юнаків чомусь не відчував бажання знищити його, замордувати. Дивилися, намагалися зрозуміти: чого прийшов цей чоловік із рудими бровами і великим ротом на їхню землю?..

Після перев'язки допомогли німцю звестися на ноги.

— А тепер пішли до командира.

Здрігнувся пілот. Залопотів щось швидко-швидко, немов поспішає на пожежу.

— Що він белькоче?

— Молить пощадити. Каже, нікого не вбивав. Каже, в Дортмунді має стару матір і двох дітей. Каже, що він, Ернст Кергафт,— робітник...

— Ох і йолоп же ти, Ернст! Невже думаєш, ми на твого психічного фюрера схожі? Передайте, що розстрілювати його ніхто не збирається. Ще передайте, що в нашій армії самосуду не чинять над полоненими...

Андрій переклав слова П'ятаченка. Але Кергафт заперечно замотав головою:

— Ні, ні! Нам говорили, що більшовики в полон німців не беруть. Сам командуючий генерал Льюор так говорив...

— Дурень твій командуючий!

— Ну й начинили ж тебе брехнею твої генерали, як пиріг квасолею. А ти, темнота, так всьому й повірив?

Кергафт трохи заспокоївся, бачачи добродушні обличчя юнаків. Охоче розповів, що родом він із Дортмунда, змалечку працював у авіамайстернях. Та після імперіалістичної війни став безробітним, бо Німеччині переможці заборонили мати свій повітряний флот. І тільки з приходом Гітлера до влади відомство Герінга дало йому, Кергафту, постійну роботу. Правда, то була не зовсім «чиста» робота, але він не міг від неї відмовитися. Не голодувати ж його сім'ї

безперервно! Ось так і став військовим льотчиком. Але він не хотів нікого вбивати, він робив це тільки з примусу.

— Що йому дорікати, голодного за шматок хліба легко купити. Цим саме й скористалися фашисти...

— Дурниці, нікчемні дурниці! А хіба нашим батькам було легше в громадянську? Хіба вони не голодували? Та за шматок хліба не дали надіти на себе кайдани. Вмирили, а рабами не стали!

— Виходить, набакир у тебе мозок, Ернсте,— це вже Андрій до чужинця.— А ще Європа...

— Ти що, розпропагувати його хочеш? Марна затія. Такому лопухові помаж губи масляними обіцянками, він що хочеш зробиць...

— Довго доведеться таку темряву парити, щоб фашистський леп хоч трохи обшкребти.— П'ятаченко вийняв кисет, простяг пілотові.— Але це діло майбутнього, а зараз давай закуримо.

Німець закивав головою. Спробував зробити цигарку однією рукою, але не зміг.

— Довоювався... Цигарки скрутити не може,— вже добродушно комбатівці, допомагаючи Кергафту.

Скільки років учили їх любити людину, робити для неї добро. Тому науку ненависті освоювали ці юнаки з великими труднощами. І хоч плечі вже облягали вилинялі, просякні потом і сіллю гімнастюрки, хоч животи вже стягували солдатські пояси, але душі все ще лишалися добрими, чистими, довірливими. І мине немало днів і тижнів, поки серця їхні зашкарубнуть, огрубіють, навчатися люто ненавидіти.

Закурили. Німець посміливішав, розстебнув ненароком комбінезон, і комбатівці зненацька помітили блиск на його грудях.

— Еге, так ти на словах Гітлера недолюблюєш, а в його бандитському списку не останній,— кивнув на ордени Мурзацький.— Ач, скільки нахапав!

— Я чесно виконував обов'язки солдата.

— Та бачимо... Цей хрест за віщо?

— За Дюнкерк. Я потопив баржу з англійцями.

— А другий?

— За Париж.

— А той, третій?

— За Кріт.

— Значить, у Росії на четвертий розраховував?

Пілот засопів, опустив голову.

— Я не хотів воювати проти Росії. Нас зовсім недавно перекинули сюди з Африки. Я не скинув на вашу землю ще жодної бомби. Я лише вилітав на розвідку...

— Щоб потім вказати дорогу бомбардувальникам?

Довкола загукали:

— Прикінчити гада!

— Вручити березового хреста!

— У штаб його! Там розберуться...— наказав П'ятаченко.

Похнюпленого Кергафта повели до приміщення штабу.

Ірпінська заплава в районі Білогородки нагадує велетенське корито, по дну якого серед буйних трав в'юниться, шукаючи шляху до Дніпра, примхлива і бистроплинна річка. Обабіч болотистих луків здіймаються круті й досить високі, де-не-де розпороті яругами береги. На правому з них розсипалися серед садків хатини древньої Білогородки, на лівому, від Житомирського шосе і до Боярських лісів, тягнуться одно за одним села: Гореничі, Ігнатівка, Лука, Музичі. Якихось два чи три кілометри відділяють ці села від Білогородки, але здолати ту відстань навпрошки, по болотистій місцевості, справа нелегка навіть для місцевих жителів. Береги з'єднувалися між собою тільки одним мостом, по якому стелився з Києва на Бишів старий шлях. Звідси і чекав комуністичний батальйон появи гітлерівців. По цьому шляху мали пробиватись із оточення і радянські дивізії. Тому командування віддало наказ: за будь-яку ціну утримати цей міст!

...Вже котру годину вдивляється Андрій в протилежний берег: чи не закуриться, бува, пилюкою дорога, чи не з'явиться на ній ворожий танк? Він, як азбуку, вже вивчив заірпінські пейзажі, міг із заплушеними очима безпомилково вказати і місток, і кожне із сіл, і найбільші кущі верболозу над річкою.

Душно в окопі, парко. Добре, що хоч голову прикривало від палючого сонця віття калини. Гімнастьорка на Андрієвих плечах вже давно змокріла і на рубцях покрилася сіллю, щеміло, як натерте шипшиною, тіло, по обличчю стікав щипучий піт. А зовсім недалеко грайливо вигравала річка. Синя, прохолодна, вона так і манила, так і вабила до себе, яке терпіння треба мати, щоб паритись у касці, чоботях, сходити десятим потом біля води і не скупатися!

Андрій облизує пошерхлі, спраглі губи і навмисне відвертає вбік голову від срібlistої луски на воді. Мертвий лежить шлях, дримають безлюдні луки. Навіть легенький вітер не сколихне трав. Та нараз здається Андрієві, що в одному місці заворушилося над Ірпенем віття верболозу. Від чого б то? Вдивляється, вдивляється в гущавину, але гілля більше не здригається. Мабуть, привиділося, вирішує.

Хвилини тягнуться краплинами розплавленої смоли. Здається Андрієві, що не буде кінця-краю цій нестерпній спеці. Його мучить спрага, починає смоктати голод. А відразу ж за мостом видніється баптан. Там, у зеленому огудинні, мабуть, уже дозрівають запашні, соковиті огірки. Точнісінько такі, які вистигали на їхньому городі над тихою Грунню. І в пам'яті починають спливати видіння давно минулого, прожитого, неповторного.

...Затишна хата під шатром гіллястих в'язів. На подвір'ї спуються сизі вечірні тіні. Із мискою огірків повернулася з грядки мати. Ось вона розстеляє на спориші біля ганку рядно, ставить казанок із молодого картоплею, що сходить парюю. Сім'я зібралася в коло на вечерю. Батько бере в руки житню паляницю, що аж виблискує рожевою скоринкою, і ріже, ріже скибки. Від отого запаху свіжого

хліба, зелених огірків в Андрія аж голова починає паморочитись. Сплюнув сердито і знову пробіг очима по верболозах. А спогади в'юняться, в'юняться, ніби метелики біля нічного ліхтаря. Милі, дорогі спогади про рідні місця, про батьків. Що там із ними?

— Ох матусю! Не скоро, мабуть, обніму твої згорблені плечі. Мабуть, не скоро...— шепоче Андрій.

І ось уже зринає в пам'яті зимовий день. Накочена, аж блискуча дорога за селом. Він прямує з чемоданом у руках до Полтавського шляху: канікули закінчилися, час у Київ на навчання. Поруч чимчикує мати. Маленька, згорблена, трошки засмучена. Коли прощались, в її очах він бачив сльози. Але не став втішати. Пішов, не оглядаючись, а вона ще довго-довго стояла край дороги, дивлячись йому вслід. Мабуть, віщувало її серце велике горе. А він навіть не витер їй сліз...

Тріск хмизини сполохав його видіння.

— Андрію, їсти тобі принесли,— почув приглушений голос.

А за мить із-за повороту ходу сполучення, що вів до спостережного пункту, виринув П'ятаченко. За ним — кирпате, білоголове дівчаче літ дванадцяти в білій кофтині і в червоненькій у горошок вилинялій спідничині.

— Хто така? — Андрій до неї удавано суворо.

— Це кухарочка наша,— лагідно погладив по голівці дівчинку П'ятаченко.— Із матір'ю обід нам зварила.

— А звуть же як її, цю кухарку?

— Катрусею.

— Хороше імення. Ну, а мене — Андрієм.

— Знаю.

— Знаєш?.. Звідки?

— Ось дядько сказали. А картоплю в мундирах ви любите?

— Найбільше в світі.

— І татко наш любив дуже...

— А де ж твій татко?

— На війні.

— Сідай, Андрію, полуднуй,— запропонував П'ятаченко,— а я на посту побуду. Нічого підозрілого на тім боці?

— Все спокійно.

Зняв каску, витер рукавом піт із лица, але, глянувши на свої чорні долоні, звернувся до Катрусі:

— Ну, а вода в тебе знайдеться, кухарко?

— Вода? Забули...— плеснула руками дівчинка.— Я зараз... Дайте каску,— і, не чекаючи згоди, схопила металевий кавуп, помчала-ся по косогору.

— Ти куди? — Андрій злякано.— Туди заборонено!

— То ж вам. Мені можна.

— Стій!

Та було вже пізно.

— Як вітер, непосидюща,— усміхнувся П'ятаченко.— Дивлюся на неї і ніби Наталочку свою бачу...

Минуло з хвилину. Аж раптом — крик. Розпачливий дитячий

крик. І тої ж миті — постріл. Перший постріл війни над цими мрійливими луками.

Андрій зірвався з місця — і до куща калини. Впав грудьми на бруствер — о, краще б очей не мати, ніж бачити таке! — Недалеко від вербологів, де зовсім недавно ворухилося віття, перухомо лежала на траві Катруся.

— Хто стріляв?

— Із вербологів, — а губи в П'ятаченка білі-білі, ніби вимочені. — Я зараз... Заприміть, звідки стріляють...

Не встиг Андрій збагнути, що й до чого, як П'ятаченко уже мчав косогором до ріки.

Вербологи спершу мовчали. Потім кілька пострілів одночасно розкраяли полуденну тишу. І почалось! Над лугом наче зацьвохкали десятки велетенських батогів. А П'ятаченко ніби й не чув їх — біг і біг. Той косноязычний і вайлуватий П'ятаченко, з якого стільки кепкували студенти. Відстань до Катрусі лишилася уже зовсім незначною. Та чи пощастить її здолати? Почастило. Ось П'ятаченко упав коло білої кофтини. А постріли ще частішими стали. Так і вицьвохкують, так і вицьвохкують! Хто ж ті нелюди, що стріляють у дитину?

Андрій кусає від безсилої люті губи. А серце наче в барабан вистукує. Аж бачить: тоненькі ручки охоплюють шийку П'ятаченка. Колишній викладач звівся на ноги і потрусив назад до окопів, притискаючи до грудей дорогоцінну нашу. Та крок його тепер важкий, короткий, як спотикання. Серце Андрія захлинається у відчаї: як їм допомогти? Схопив гвинтівку і почав стріляти по вербологах, доки й обійма не кінчилася. А П'ятаченко вже ледве біг, хоч до узгір'я й рукою подати. Якась сотня метрів. Андрій не витерпів, вискочив з окопу на допомогу. Але голос командира:

— Назад, Андрію! Назад, кажу!

Поскрипуваючи зубами, повернувся назад. А П'ятаченко вже ледь сунув з останніх сил. Коли піднімався схилом, несподівано зупинився. Випростався, звів очі до неба і повільно почав осідати на коліна, ніби входячи в землю.

Ножем полоснула Андрія страшна здогадка. Він мигцем до П'ятаченка.

— Що з вами?

— Катрусю, Катрусю бери... Поранена... Я сам...

Андрій вихопив з його рук дівчинку, кинувся на гору. За купцями його вже чекали друзі. Передав їм юну кухарку, а сам із Мурзачьким знову по П'ятаченка. Та смерть раніше за них прийшла до нього...

...Кинутим диском котилося по небосхилу сонце. Здавалося, воно прагнуло швидше сховатися за далеким видноколом, аби не бачити свіжої могили на високому березі Ірпеня, над якою повиякли в німій скорботі студенти. Вдарившись об товщу хмар, що з трьох боків облягали обрій, розбризкало крив'янисте проміння і втопилося в

м'яких перинах. І одразу ж чиясь невидима рука розкотила по землі сірій сувій сутінок.

Стемніло, коли білці рушили від могили. Рушили пригнічені, вбиті горем, спустошені. Ще як підписували заяви з проською направити їх на фронт, знали: не одному з них більше не повертатися на студентську лаву. Але тоді навіть смерть здавалася якоюсь урочистою, красивою. І от перша тяжка втрата, перше невтішне горе розчавило ці наївні уявлення. Яюсь одразу весь взвод став схожим на годинниковий механізм, з якого випала шестірня. Доки вона вертілася, виконуючи свою непомітну роботу, її нібито й не помічали, але тільки-но її не стало, всі зрозуміли, якою необхідною і важливою була для всього механізму.

Серед однополчан П'ятаченко нічим не виділявся. Завжди тихий, непомітний, вічно чимось заклопотаний. Проте його присутність завжди вселяла в юнаків спокій і впевненість. Навіть самі того не помічали, що в тяжкі хвилини горнулися до небалакучого, але доброго університетського вчителя. І тільки коли його не стало, раптом побачили, що нагадують осиротілих курчат, які не знають, під чим крило сховати голови, і відчули себе глибоко винними перед П'ятаченком.

Та чи не найтяжче переживав цю втрату Андрій. Бо вважав себе чи не основним винуватцем трагедії. Це ж він прогавив, коли пробралися до верболевів гітлерівці. Це ж він спонукав Катрусю бігти по воду. Це ж він дозволив П'ятаченкові кинутись на луки. Доплівся до передової, опустився на дно окопу. Охопив голову руками і тяжко застогнав. Розколювалася голова, захищалось серце, нічим було дихати. Андрієві здалося, що він божеволів. Виліз із окопу, але полегкість не прийшла. Того вечора стояла страшенна задуха. По небу пливли-розпливалися хмари, від чого темрява здавалася густою, аж липкою, як дьоготь. За обріями важкою ходою ходили громи, блимаючи підсліпуватими блискавицями. Якусь хвилику Андрій стояв, закинувши руки за голову, ніби прислухався, як тріщить коріння трави під лопатами товаришів, що копали ходи сполучень між окопами. Потім дістав лопатку і взявся за роботу. Копав, аби вгамувати біль, без перепочинку. І біль помалу ніби відступив. Доки не почув збоку притишене:

— Нелегко, як нелегко це зробити! А написати все-таки треба.

Насторожився: кому, про що писати? А хлопці вели далі:

— Можливо, краще було б, аби до кінця війни не знали. Наплатися завжди встигне. А в такі дні вбити надію...

— Все одно дізнається. Із штабу повідомлять...

— І то так... Пропоную також щомісяця їй грошей хоч трохи посилаєти. Складчину треба влаштувати.

Голоси затихли. Та Андрій вже й так усе збагнув. І від цього ще дзвінкше закували в скронях молотки, ще сильніше стисло груди. Що було сили почав вергати землю, як, бувало, робив це на плацу перед командиром, щоб вкласти в норму часу, відведеного для риття окопу.

Довгий час хлопці мовчали. Потім знову чується:

— А хто ж із нас напише листа?

— Як хто? А Лівинський...

— Лівинського не чіпай! Бачив же, він як із хреста знятий,— це голос Мурзаського.— Мабуть, себе винить в усьому... Самі напишемо!

Розмова знову обірвалася. Чути було, як зітхали, входячи в землю, лопати та невдоволено бурчав удалині грім. Але слова товаришів ніби зняли з Андрієвої голови тісний залізний обруч.

«Милі, хороші мої! Спасибі за вашу сердечність, за скупі турботи. Тільки я сам напишу дружині П'ятаченка... Я повинен це зробити!» І він з хворобливою поспішністю почав складати подумки лист дружині П'ятаченка. Складав і не помічав ні сліпучих блискавиць, що навпіл розпорювали небо, ні грому, що сотнями гармат тріщав довкола. Лише коли знявся вітер, закрутився по косогорах, зриваючи пілотики, запорошуючи очі, Андрій схаменувся.

За кілька хвилин раптом зробилося тихо-тихо. Аж моторошно. І лише з далини долинав могутній шепіт. Він з кожною миттю дужчав, дужчав. Аж ось на воднім плесі Ірпеня задзвеніли перші краплини. І враз на спини комбатівців не пішов, ринув дощ. Рясний, теплий, як материнські сльози.

Копати стало неможливо, розрихлена земля перетворювалась у тванюку. Була подана команда зайняти окопи — перша команда, яку не виконали комбатівці. Вони роздяглися догола і хлюпосталися під теплою зливою. Це була немовби невеличка нагорода за багато-кілометрові переходи, за безсонні ночі і постійні тривоги. Під сліпучими блискавицями хлопці натирали пучками трави один одному спини, підставляли зливі пригорщі. Тільки коли холод гусиною шкірою виступив на спинах, почали натягати промоклу до рубців одежу і залазити в окупи.

Гроза пройшла. Але дощ не вщухав. Спрагла земля гарячою сковородою спершу сичала під небесними потоками, жадібно всмоктуючи вологу. Та десь за годину-півтори, вволю напившись, почала вкриватися калюжами, а згодом покотила по своїй спині справжні потоки. Брудні струмки стікали за солдатські коміри, виповнювали окопи водою. Бійцям доводилося час від часу виливати її касками за бруствер.

Накрившись шинелею, Андрій в сотий раз перечитує по пам'яті: «Шановна товаришко П'ятаченко! Звертаюсь до Вас...» Ні, не те! Надто дерев'яно. Чим, власне, відрізнятиметься цей лист від небагатослівного повідомлення з військової частини? Чи не краще почати так: «Нелегко було нам, однополчанам Григорія Іллча, писати Вам, дорога Людмиле Миколаївно...» Тільки для чого їй розповідати, як ми писали? Зрозуміло ж, що не з радостю. Якось багатослівно, погазетному... Простіше, щиріше треба. Він намагається уявити подругу свого вчителя, але перед очима чомусь з'являється раз по раз сполотніле материнське обличчя. В руках у неї лист, писаний незнайомою рукою. Стоїть, дивиться в безвість, але не плаче. Йому хочеться, щоб вона була сильною, мужньою і ніколи за ним не плакала.

От із цього й треба почати... «Людмило Миколаївно! Велике горе разить лише слабких. Чоловік Ваш був сильною людиною, і в цьому ви, певно, схожі на нього... Повіdomляємо, що 14 липня 1941 року біля села Білогородка, на березі Ірпеня, рятуючи дитину, загинув Григорій Ілліч. Це не лише ваша втрата, це — тяжка втрата для нас всіх, для всієї Батьківщини. Адже саме такі люди складають її окрасу... Ворожа куля обірвала його життя, але він завжди житиме в ділах і помислах бойових соратників. Просимо Вас прийняти нашу найглибшу любов, яка належала Григорію Іллічу...»

Було вже далеко за північ, коли на протилежному березі зненацька вдарив кулемет. В небо одна за одною випурхнули прудко три жовті ракети. А кулемет, захлинаючись, строчив і строчив, поки, мабуть, не вистріляв всієї стрічки патронів.

Бійці посхоплювалися. Тремтячими від хвилювання і холоду пальцями звели курки із запобіжників, навалилися грудьми на розкислі бруствери. Кожного непокоїла думка: що сталося на тому березі?

Минуло кілька нескінченно довгих, як степові дороги, хвилин. Кулемет замовк, але комбатівці не випускали з рук зброї. Чи то їм вчувалось, що внизу, на луках, хлюпотіла вода, чи хтось там дійсно ходив. І тоді по окопах пронеслося: німці за «язиком» ідуть! І не одному в ті хвилини уявилася фашистська мордувальня, де рвуть нігті і вирізають язики, де ламають кістки і випалюють розпеченим залізом очі. І вже не холод, а первова лихоманка тіпала юнаків. І так майже до ранку.

Коли п'яма поволі почала зблякати, знову почулося підозріле чавкання. Було ясно, хтось наближається до окопів. Обережно, неспішно. Декому з комбатівців навіть тіні почали звиватися. Але окликати їх суворо заборонено. На позиції боєць може розмовляти тільки гвинтівкою. І то з дозволу командира. А вони одержали чіткий і неблаганний наказ — не стріляти! Тільки спробуй втриматися, коли від напруження пальці самі тягнуться до гашетки. І все ж не стріляли. Позакушували губи, вдивлялися до болю в зіницях у темряву й чекали. Якщо там не своя розвідка, вона мусить обов'язково наткнутися на замасковану сітку, яку вчора було викинуто перед переднім краєм батальйону.

Дійсно, через деякий час задзижжав, як муха в павутинні, дріт, сповіщаючи, що там вже хтось заплутався. «Для зустрічі» нежданих гостей командир роти вислав групу в складі Мурзацького, Бережного і ще кількох юнаків, які відзначалися неабиякою фізичною силою. Минуло хвилин п'ять, можливо, й десять, як посланці привели до окопів чоловіка із скрученими за спиною руками. Це був худорлявий, невисокий на зріст, мокрий як хлющ дідусь. Він увесь час пручався, огризався, погрожував.

— Пустіть, кажу, руки! Чуєте? Пустіть, бо будете бідні! Що ви мене, задрипанці, як злодюгу, волочите?

Командир роти звернувся до старого.

— Хто такий? Чого тут по ночах шастаєш?

— А ти хто?

— Відповідай, коли питають. Чого тут тиняєшся?
 — Діло, знатися, єсть.
 — Поближче до суті, я на жарти не охочий.
 — Ти ба, яке щетинисте! Бач, лякати мене зібралось... Та я не раз смаленого вовка нюхав, мене не залякаєш.
 — Так будеш говорити?
 — Тільки з Червоною Армією.
 — То ми і є червоноармійці.
 — Червоноармійці?.. Тьху! А хто ж вас руки навчив людям так крутити? Не бачили хіба, що я не фашист?
 — Темно, діду, було,— озивається Мурзацький.— Не придивлялись. Але дякуй, що в рот тобі ще кляп не забили.
 — Вкусився б ти, сучий сину, як таке патякати.
 — Так про що ти хотів говорити?
 — Я не знаю, хто ви такі, а тому ніякої розмови не получится. Ведіть до свого найбільшого начальника, йому все й розповім. Тільки хутко: спішше надто діло є...

IV

Вранці в розташування комуністичного батальйону прибув чималий гурт людей. Сивовусі старики й рожевощокі підлітки, коренасті й хворобливі, веселі й похмурі. У формених кітелях залізничників, у вишитих українських сорочках під піджаками, в плащах. Здавалося, вони прийшли сюди з кінотеатру чи з місця роботи. Гвинтівки тримали на плечах, ніби кілля, але ніхто з комбатівців і не подумав кепкувати з них. Після успішних боїв на Житомирському шосе біля мосту через Ірпінь, де фашисти залишили чотири своїх танки, ніхто вже не вважав робітничі загони другорядними бойовими одиницями.

Стомлені, голодні, посинілі від холоду, комбатівці зустріли поповнення хмуρο. Лише після наказу залишити окопи і йти на спочинок, вони трохи ожили, заворушилися.

— З якого району будете?
 — Залізничного. А ви ж звідки?
 — З університету.
 — О, земляки. То чи дозволите вас потіснити на передовій?
 — Та хоч і зовсім витіснить, ображатися не станемо.

Ополченці займали по сусідству дільницю, виділену для оборони, а комбатівці, як журавлі, потяглися до хат, де на них чекав гарячий сніданок. Одержували добрячі порції кулешу і валилися покотом на сіно по клунях та хлівах. Та спати багатьом із них довго не довелося. Десь перед обідом їх розбудив зв'язківець із штабу. Безцеремонно переступаючи через тіла, як через колоди, він торсав то одного, то другого і кричав над вухом:

— Хто тут Бережний?.. Де знайти Лівинського?.. Мурзацький є?.. Негайно в штаб батальйону!

Бійці сполошилися: для чого б це туди викликали?..

Штаб розташувався в центрі Білогородки, в приміщенні сільської школи. Коли хлопці зайшли туди, то угледіли в коридорі чимало

ополченців, серед яких виділявся могутньою статурою плечистий здоровань із густими, волохатими бровами. Він сидів просто на підлозі, спершись ліктем на коліно, і зосереджено смоктав недокурок. Андрієві відразу ж сподобалося вольове, спокійне обличчя ополченця. Тому й підійшов до нього і, як старого знайомого, запитав:

— Не в курсі, для чого тут зібрали стільки народу?

— Зажди, скажуть.

Ждати довелося недовго. За кілька хвилин прибулих запросили до просторого класу, стіни якого були завішані шкільними географічними картами, а попід вікнами стояли учнівські парти. Не встигли вони розміститися на них, як зайшов командир батальйону з комісаром, а за ними — представник штабу оборони Києва з перев'язаною рукою на грудях.

— Хворі є? — голос у командира дзвінкий і чистий.

У відповідь — тиша.

— Хто не вміє плавати?

«Чи не спортивні змагання комбат збирається влаштувати?» — здивувався Андрій.

І знову мовчанка.

— Що ж, це добре.

Він зняв кашкета, показавши вибриту, загорілу голову, схожу на смажений лісовий горіх, і примостився край столу. Запросив і бійців сісти. Якийсь час дивився на них, ніби не наважувався розпочати бесіду, потім рвучко встав. Засунув руки в кишені галіфе, пройшовся по класу.

— Так от, товариші, перед нами стоїть неймовірно складне завдання: зірвати наступ ворога на позиції батальйону до підходу регулярних частин...

Наблизився до класної дошки, взяв крейду. Енергійними змахами руки почав щось малювати. Невдовзі на чорному квадраті з'явилася хвиляста лінія коліном, яку перетинали дві жирні смуги, що променями сходилися до однієї точки внизу дошки.

— Це — річка Ірпінь, — показав на хвилясту лінію командир. — Це — Житомирський шлях, а ліва смуга — Бишівський. В Київ, — його рука торкнулася точки знизу дошки, до якої сходилися обидві смуги-шляхи, — в Київ фашистам можна потрапити тільки по одній із цих доріг. На Житомирському шосе міст підірваний, так що навряд чи вони знову будуть атакувати його. Малоімовірно, щоб спробували форсувати болотисту заплаву ріки вброд. Це для танків не під силу. Висновок один — гітлерівці будуть обов'язково наступати по Бишівському шляху. До підходу регулярних військових частин наша оборона в районі Білогородки, м'яко кажучи, надто уразлива. Відбити танкову атаку ворога, не знищуючи моста, без артилерії буде тяжко. Лишається єдиний вихід: зірвати наступ німців. Ви спитаєте: що я маю на увазі? — Він поклав на стіл крейду, витер долоні. — Нам стало відомо, що вчора гітлерівці перекинули через Гореничі до Бишівського шляху групу танків. Більше того — вони мали намір уже сьогоднішнім ранком спробувати атакувати наші позиції. Перешкодила, мабуть, нічна злива. Зараз ці танки стоять

у переліску за Кучерською горою, готові в першу-ліпшу мити кину-
тися на Білгородку. Вихід один: не чекати цієї миті, а напастися на
ворога першими...

Бійці навіть подих затамували: йти в атаку на танки з гвинтівка-
ми, та ще й серед білого дня... Чи думає командир, що говорить?

— Звичайно, це дуже ризикована операція, — мабуть, помітив
сумніви присутніх командир. — Але іншого виходу немає, друзі. Про
концентрацію німецьких танків біля Бишівського шляху ми повідо-
мили командування ще на світанні, але в нього зараз немає ні
авіації, ні артилерії, щоб зірвати намір противника. Нам запропоно-
вано діяти на власний розсуд і покладатися на свої сили. Так що ми
мусимо... Завдання полягає в тому, щоб, як тільки стемніє, непоміт-
но пробратися через сторожову систему фашистів, виритул наблизити-
ся до танків і закидати їх гранатами та пляшками із запаловаль-
ною сумішшю. Повторюю: завдання надзвичайно тяжке, і в тил
ворога підуть тільки добровольці. Хто з якихось причин не може
взяти участі в цій операції, прошу сказати відверто. Подумайте.

В класі встановилася дзвенюча тиша.

Андрій оглянувся довкола. Суворі, рішучі обличчя. Та ось над
головами боязко зринула пухленька, випещена рука.

— Слухаю, — кивнув бритою головою командир.

— Я хочу, щоб мене правильно зрозуміли... Я радий і дуже вдяч-
ний, що мені довірили таку почесну, таку благородну справу. Але
для цього... У мене — задишка... Я просив би іншим разом... — за-
їкаючись, лепетав лисуватий, пудів на шість чолов'яга із свіжим, як
яблуко, обличчям.

— Ви можете бути вільним.

— Товариші, я тільки прошу зрозуміти мене...

Присутні, як по команді, опустили голови. Було соромно дивитися
на цю нещирю, слабодуху людину. Можливо, вона справді нездужа-
ла, можливо, в неї дійсно була задишка, але їй не повірили. Ніхто
не повірив.

— Ви можете бути вільним! — повторив командир.

Сутулячись, слабодух залишив клас. І ніхто з бійців навіть не
глянув йому в слід.

...Смеркало, коли близько п'яти десятків сміливців вишикувалися
на подвір'ї школи. Комісар батальйону, який мав очолити цей загін,
востаннє перевіряв на бійцях спорядження. З собою брали тільки
ножі, гранати, пляшки з паливом і особисту зброю.

Ось на ганку з'явився комбат.

— Це — ваш провідник, — показав на худорлявого дідуся із ціп-
ком.

Старий оглянув добровольців придишливо, і зненацька його брови
сердито насупились.

— А цей, — вказав гирлигою на Мурзацького, — цей теж піде на
той бік?

— Піде. А в чому справа?

— Та він мені, окаянный, трохи рук не повикручував...

Шеренга відповіла приглушеним реготом.

— Доведеться вам забути минулі образи,— запропонував комісар.— Мурзацький відмінний борець, а рука в нього міцна, надійна.

— Краще миріться, діду, та більше йому не попадайтесь.

Старий затупцював на місці, став ковиряти гирлигою грузький ґрунт, хитро посміхатися:

— Та воно, конешно, так. Я сам страх полюблюю людей, в котрих у руках дурі, хоч підкови розгинай,— і, почухавши потилицю, простяг Анатолієві вузлувату, чорну від хліборобської праці руку.

І ось настала хвилина прощання. Загін без команди застиг, як перед полковим прапором, підтягнувся.

— Пам'ятайте, товариші, від ваших дій залежатиме доля Києва,— говорив представник штабу оборони.— Сам командувач фронтом генерал Кирпоніс чекає відомостей про ваш небувалий в історії рейд...

— Щастя вам, соколята! — комбат кожному потиснув руки.

Без зайвих слів вирушали в незвичайну путь добровольці. Вузьенька річка Ірпінь, а чи в кожного з них вистачить життя, щоб переправитися через неї туди й назад. Бійці хмуρο сунуть у глибінні ночі. Що не кажи, а страх, як тінь, пливе за кожним. Лише провідник бадьоро чимчикує попереду. За ним ледве встигають задні. Йти важко. Земля після дощу грузька, а ще темрява виїдає очі. Коли хтось спотикається, на нього невдоволено шикають, відучують від звички, яка на протилежному березі може коштувати життя.

— Та якого біса ми летимо, наче наввипередки? — урвався в когось терпець.

— Щоб від діда не відстати.

— Йому добре, він на трьох.

— Ей, старина, куди поспішаєш?

— Як куди? А мою корову, по-вашому, Іван Іванович буде доїти? Стара вже тиждень на боку, а худобина ж не мусить через війну страждати. Ось того й спішу.

Хто знає, серйозно бідкався старий про свою недоєну корову чи, може, жартував, але його слова розірвали обруч мовчання. Почувся приглушений сміх, гомін:

— Що ж, хлопці, тоді поспішаймо: причина важлива.

Вийшли на луки. Війнуло сирістю, болотом. По пояс у траві підійшли нечутно до річки. Прислухались — тихо. Лише чути, як сюрчить у воді обвисле коріння верболизів.

— Ану, скидайте штани: зараз убрид будемо йти.

Бійці завагалися — тільки цього й не вистачало!

— Чого роздумуєте? Мокрий одяг опісля лопотітиме при ходьбі, чутно далеко буде,— і старий перший зняв із себе благеньку одежку.— А тепер дай-но мені, командире, двох хлопців, я з ними на той берег переберусь. Якщо все гаразд, повернусь за вами.

За старим рушив Андрій і густобровий ополченець. Перебралися через стрімкий Ірпінь. Утрьох обійшли навшпиньках берег — нічого підозрілого.

— Одягайтесь, а я піду за ними, — шепнув дідусь, і Андрієві здалося, що в тому шепоті він вловив тривожні нотки.

Залишилися удвох. Одяглися, сіли в траві. Страх починає тіпати Андрія. Він стискує до болю в щелепах зуби. І мовчить. Раптом десь зовсім поряд — хрус! В Андрія аж серце зупинилося. Оглянувся — ніде нікого.

Минають хвилини, а загону все немає і немає. Що могло там статися? І полохливі думки, від яких аж сироти скоплюються, лізуть у голову. Нестерпно хочеться побігти до своїх. Разом і небезпека не така страшна.

— Чого це їх так довго немає? — шепоче Андрій.

— Прийдуть, — випльовує пережовану травину ополченець. — Коли боїшся, час завжди наче зупиняється.

— Я не боюсь!

— А мені страшно... Сам не знаю чого, а страшно.

Андрієві стало соромно за свою дрібненьку браваду.

— Давайте хоч познайомимось. Мене Андрієм кличуть.

— Ну, а мене Миколою охрестили. А всі просто Ковтуном називають.

Нарешті почулися обережні кроки. Двоє припинили, насторожились.

— Де ви тут? — пізнали приглушений голос провідника. Підійшли бійці з вузлами в руках. Почали спішно одягатися. А невдовзі загін проминув луки і неквапливо потягся поміж житами польовою стежиною. Попереду — дідусь-провідник, за ним тінню пливе Ковтун. Андрій і ще двоє. Це — розвідка. Йдуть навшипиньках, щоб ненароком не збудити тишу. Час від часу зупиняються, прислухаються до нічних шарудін.

— Довго ще йти до того переліска?

— Дорогу як пересічемо, верстов ще зо три лишиться, — старий у відповідь.

І знову пливуть поміж хлібами, як примари. Невдовзі і через Кучерську гору перевалили. Далі жита пішли ще вищі й густіші, пробиратися ними стало важче і небезпечніше. Коли наблизилися до польової дороги, несподівано почули дзенькіт металу. Застигли, як перед проваллям. Почали прислухатися. Через хвилину-другу знову — дзень-дзень! І гомін. Негайно послали старого повідомити комісара про небезпеку, а самі, зігнувшись у три погібелі, рушили до путівця. Обережно, тихо. Виглянули із хлібів. Віддалік в улоговині, звідки долинала чужа, каркаюча мова, на срібlistому тлі величезної калюжі щось чорніло, схоже на копицю сіна. Але що саме — розібрати важко в п'ятмі.

Ні слова не кажучи, Ковтун вибігає на дорогу і залягає в кюветі. За ним кидаються й інші: адже ж комісар мусить точно знати, що діється на шляху ввіреного йому загону. Повзуть, повзуть, розмішуючи тванюку ліктами та колінями. І в кожного єдина турбота: хоча б не кашлянути, хоча б не порушити тиші...

Зненацька Ковтун зупиняється. Бійці підводять голови і мало не скрикують від несподіванки — перед ними тапк Справжнісінький

німецький танк серед калюжі. Навіть у темряві неважко розгледіти білий хрест на башті. Біля танка, хлюпаючись у баюрі, вовтузяться якісь постаті, дзвенять залізом. Розвідники закликали: що робити? Повертатися назад і повідомити комісара про виявлений танк... Але один необережний рух може зірвати всю операцію. Чекати вказівки комісара в придорожньому кюветі — теж небезпечно. А що, коли танк освітить дорогу?

— Ножі! — прошепотів Ковтун і вужем поплазував до калюжі.

Андрій передає наказ Мурзацькому і рачкує за Ковтуном. Коли до танка лишалось не більше десятка кроків, Ковтун зупинився. Далі повти неможливо — починалася калюжа. Але ж і лежати в такій близькості від ворога — вдоволення невелике. Здається Андрієві, що по його спині навіть порохуть бризки, підняті танкістами. І в голову, немов гострі свердельця, лізуть думки: а чи варто вважуватися на таку авантюру. Чи не зірвуть вони своєвольним вчинком операції?

Раптом німці зачванотіли чобітьми зовсім поряд і потягли трос за танк. Ковтун стрімко зводиться на ноги і, зробивши кілька стрибків, прикидає до лобової броні. За ним всі інші: в подібних випадках люди мало роздумують. І в кожного в рупі — ніж...

Сутинка була блискавичною. Не встигли танкісти ровігнутихся, — а вони чіпляли трос, — як влучні удари звалили всіх трьох з ніг. Поки комбатівці розправлялися з чужинцями, Ковтун вимахнувся на башту і вник у люці. А за кілька секунд вицупив звідти за комір ще одного фашиста. Хлопці кинулися його роззброювати. Коли обшарували кишені, помітили на погонах якісь відзнаки.

— Що, офіцер, мабуть?

Але німець не відповів. Він, певно, ніяк не міг розчовпати, що ж із ним трапилось, хто ці люди.

— Не чіпайте його. Можливо, знадобиться. Кличте швидше комісара, — загудів Ковтун із башти.

Хтось стрілою понісся в жито. Ковтун знову пірнув у люці, мабуть, бажаючи оглянути машину, а Лівинський із Анатолієм для безпеки вирішили зв'язати полоненому руки за спиною. Та виявилось, що зв'язати нічим. Коли вирушали в нічний рейд, нікому не спало в голову прихопити з собою мотузку. Не взяли і ганчір'я для кляпа. А що, як цей бовдур здумає горланити? Довелось знімати в мертвих танкістів пояси.

Полонений не пручався, не опирався. Здавалося, він цілком змирився зі своєю долею. Але коли його відвели від танка і посадили на обочині дороги, Андрієві почало здаватися, що чужинець увесь час поровить шугонуту в жито. А в житі серед ночі спробуй його знайти! Тому Андрій час від часу мацав вузол: чи не розв'язався, бува, фашист?

— Що, нерви не витримують? — Мурзацький до нього. — В кулак їх під закаблук. Цей од нас не втече!

Ось тьогукнув удалині перепел. Раз, удруге. То сигнал, що свої наближаються. Невдовзі зашуміло колосся, почулися кроки, Андрій

присів, затиснув у руках зброю, але то був комісар із комбатівцями. Не підійшов — підбіг до Андрія.

— Ви що тут натворили? Де Ковтун?..

Із танка виліз вайдуватий ополченець.

— Хто дозволив вам захоплювати танк? Наказ чули?

— Ну, чули...

— Значить, свідомо його порушили?

— Ну, свідомо...

— Та ви знаєте, що за зрив операції...

— Ну, знаємо...

— Ти довго будеш нукати, самовільнику?

— Жду, доки виговоритесь. А потім поясню, чому зважились на цей ризик.

— Пояснюйте. Тільки коротко.

— Можна й коротко. На цей вчинок хлопців підбив я. Міркував так: танк стоїть на дорозі, яку нам необхідно перетинати при поверненні. Якщо його не знешкодити, він перекриє її кулеметним вогнем, і тоді шлях нам буде відрізаний. Це раз. А по-друге, ми ж точно не знаємо, де розташовані німецькі танки і скільки їх. Аджэ за день вони могли змінити свої позиції. Значить, ми вступимо в бій наосліп. А полонений нам точно вкаже дорогу...

Так, у словах цієї людини була логіка. Навіть комісар не зміг цього заперечити. Він тільки наказав:

— Приведіть полоненого!

— А він тут, — озвався Андрій на обочині.

— Хто такий? — комісар до німця.

— Я офіцер і звик говорити тільки стоячи, — відповів чужинець через перекладача.

Йому допомогли звестися на ноги.

— З якого полку? Що за дивізія?

Офіцер випнув груди, задер голову і рішуче:

— Я буду відповідати тільки при тій умові, коли мені буде розв'язано руки.

Від полоненого стало відомо, що згідно з наказом командування постої німецької армії завтра вранці посилений танковий полк тринадцятої мотодивізії має атакувати оборонні укріплення більшовиків біля села Білогородки, оволодіти мостом через Ірпінь і вийти на околиці Києва. З цією метою командир полку майор Штайнгель вивів свої машини на західні рубежі, але, повертаючись із рекогносцировки місцевості, застряв у багні.

— А де ж цей Штайнгель?

— Він пересів у машину командира першого батальйону.

— А де вихідний рубіж?

— О, тут зовсім недалеко. В улоговині між чагарями.

Проте балакучість німця насторожувала комісара.

— Ви що ж, цілу ніч тут збиралися сидіти?

Офіцер зам'явся. Ще раз переклали слова комісара. Відповіді не було.

— Та що з ним довго чикатись: у калюжу головою! Бреше він все,— не витерпів Мурзацький.

Німець по тону зрозумів, про що йшла мова.

— Я не брешу. Я все скажу... З хвилини на хвилину за танком має прийти тягач...

Так ось чого він так охоче патякав про плани свого командування! Затягував час, сподівався на швидку допомогу!

— Комісарє, міркуванням одним хотів би поділитися,— порушив тишу Ковтун.

— Слухаю.

Зазначивши переступав з ноги на ногу, певно, щось метикуючи.

— Розумієте, я здавна в моторах знаюся. Щойно оглянув танк і гадаю, зумію його повести. От і виходить, що треба захопити тягач, витягти цю махину з калюжі і в розташування німців на пій двигнути. Дорогу офіцер покаже... Ох, і карусель можна там закрутити! Уявляєте? Вони ж ніколи не здогадаються, хто в командирському танку наближається. І при відході буде легше...

Комісар цілком збагнув сміливий задум Ковтуна. Поклав руку на плече Миколі:

— А танк точно поведеш? Машина ж складна...

— Не така вже й складна. Звичайний собі дизель із важільною системою управління. Але дозвольте мені з хлопчиками тягач накрити. Щоб без шуму, без крику... Ми ж, так би мовити, вже трохи руку набили на цьому.

Замість відповіді комісар обняв на очах всього підрозділу Ковтуна і поцілував:

— Бажаю успіху!

Бійці залягли в житах обабіч польової дороги, щоб на випадок чого кинути на допомогу Ковтуну, який залишився з Андрієм, Мурзацьким і ще двома ополченцями біля танка. Залягли і почали прислухатися до калатань сердець. А ніч така тиха й тепла. Над полями сонно виснуть м'які тумани, над головою мерехтять зорями глибоке небо.

Аж ось удалині натужно затмивав мотор. За хвилину між стінами нескошених хлібів з'явилася темна тінь тягача, з гарчанням поповзла до калюжі. Розвернулася і застигла нарешті. Грюкнув люк. Вилізати! І тої ж миті зупинилися хлоп'ячі серця, застигла кров у жилах. А що, як п'яťом не пощастить справитися з екіпажем? Що, як тягач поверне назад? Не зупинити ж його голими руками! А пустити в хід гранати — значить провалити операцію...

На обочині навіть незчулися, коли група Ковтуна зробила своє діло. Отямилися лише тоді, як до комісара підійшов велетень ополченець. Витираючи долонями поли виваленого в тванюці піджака, він заклопотано сказав:

— Ну, ось теперечки можна спробувати і танк витягти...

Бійців було розділено на два «екіпажі». Танк мав вести Ковтун при допомозі полоненого офіцера, тягач же причепили за трос.

— Пам'ятайте,— наказав комісар,— при наближенні до розташування ворога всім, хто зверху, залягти в житах. Лівинському, Ко-

рольову і Потепуху знищити сторожовий пост гітлерівців. По сигналу всі залегли кидаючись за тягачем у розташування німців. Ворожі танки закидати тільки з близької відстані і одночасно. Відходити цією ж дорогою. Відхід прикриваю я з Ковтуном танковими кулеметами. Все зрозуміло?..

V

Тривожною була ця ніч на лінії оборони. Не стуляючи повік, сиділи на спостережному пункті командир батальйону і представник штабу оборони Києва. Сиділи, схиливши голови, прислухалися, чи не пролунають вдалині вибухи. Час минав, а загін добровольців ніби в безвість канув. Лише коли звернуло за північ, далекий гуркіт струсонув тишу. Здавалося, десь за Ірпенем глухо забухкотіла порожня велетенська бочка, стрімко покотившись крутосхилом. А невдовзі заграва лизнула гарячим язиком край неба і давай його розфарбовувати вогненным пензлем. У тих кривавих відблисках комбат угледів десятки непорушних зосереджених облич, що здіймалися над окопами. Невідомо, звідки бійці довідалися про рейд за Ірпінь, але вони не спали.

Далекі вибухи змінилися кулеметними чергами. Потім все стихло. Тільки заграва все розросталась і розросталась, утворюючи над Кучерською горою ясний ореол.

На позиції батальйону ніщо ані шелесне. Разком фосфоричного намиста світяться в темряві очі бійців, немов прагнуть розсіяти пітьму, освітити своїм світлом шлях для друзів. Тільки чи пошастить їх коли-небудь побачити?

Аж ось до слуху комбата донісся шум мотора. Все гучніший, гучніший. Похололи серця в оборонців: що значить той шум? Командир вислав до мосту групу винищувачів танків.

Коли це спостерігачі доносять:

— Від Ірпеня наближається група невідомих.

— Не чіпати!

Пропустили — свої. Двоє ополченців, що вирушали у нічний рейд сумісно з комбатівцями. Захекані, впрілі, підійшли до комбата.

— Завдання виконане! Загін повертається на захопленому танку...

Ця звістка блискавично облетіла Білогородку. Всупереч статутам, всупереч наказам очманілі від радості комбатівці понеслися назустріч товаришам.

Сире неповоротке чудовисько із скреготом і гарчанням проминуло лівію окопів і, тяжко сапаючи смородом, зупинилось. З нього посипалися сміливці, але їм не дали вишикуватися перед командиром. Потяглися десятки рук, посипалися сотні радісних слів.

Тільки-но Андрій виліз із люка, як теж потрапив на руки товаришів.

— Ну, як? Хоч слово скажи, як там було.

Андрій спробував пригадати, як там було, але не зміг. У пам'яті не лишилося нічого, окрім розрізнених малюнків, схожих на химер-

ний сон. Пригадав, як вони захопили танк, як вирушили до розташування ворога, а далі все розпливалося в тремтливому тумані. Нібито десь залягали в житах, нібито кудись бігли... Пам'ятає ще, як пожбурих пляшку на заклепане гіллям металеве страховисько. Пам'ятає, як вискакував із палаючого лісу...

— А де комісар?

— Загинув...

— І Прокопенко не повернувся... — з іншого кінця.

— А Кальоний?.. Потепух?.. Князюк?..

Загін починав лічити рани. Хвилинка радість змінилася німою скорботою. Комбатівці хмури розходилися від танка, залазили в свої пори. Але ніхто з них так і не звів оком до самісінького ранку. Пекучий біль втрат гнав теть сон. Не залишала й тривога: а що принесе день?

З страхом всі чекали появи сонця. Та воно цього дня, як на щастя, не в'явилось над обрієм. Ще на світанні небо затягли низькі хмари і заснували небосхили блаженськими пасмами дощів. І цю погоду комбатівці сприйняли як подарунок, як появу союзника, що зірвав наступ ворога. Тільки помилялися юнаки, глибоко помилялися. Не дощ і не багністі дороги стали на заваді фашистським генералам. Не в таку погоду дощенту громили вони французькі і польські армії, не в таку погоду прасували вони гусеницями Данію і Норвегію. І цього разу не завадив би їм теплий літній дощик знищити, втерти в землю комуністичний батальйон, коли б на поміч захисникам Києва не поспішила регулярна армія. Це її героїчні полки, перейшовши в наступ у районі Новограда-Волинського, зірвали німецький план захоплення столиці України.

Оволодінню районом Києва гітлерівське командування надавало особливого значення. Ще в пресловутому «плані Барбаросса» воно розглядало Київ як трамплін для подальших військових операцій по розгрому Країни Рад. Оволодівши Києвом і мостами через Дніпро, гітлерівці сподівалися оточити і розгромити численні радянські війська, які діяли на Правобережній Україні, блискавично захопити Донбас і промисловий Південь, відкрити дорогу до кавказької нафти. Недаремно ж основні свої зусилля група армій «Південь» і спрямувала на магістралі Луцьк — Житомир — Київ. Незважаючи на героїчний опір військових підрозділів, сконцентровані в єдиний кулак шоста армія і перша танкова група гітлерівців гігантським клином заглибилися на територію України. 9 липня, оволодівши Житомир, третій моторизований армійський корпус розпочав наступ на Київ. Штаб Південно-Західного фронту кинув на захист столиці всі наявні резерви. Оборонні рубежі по Житомирському шосе зайняли бійці 4-го окремого стрілецького полку, курсанти 2-го Київського артилерійського училища, народні ополченці; на прикриття Бишівського шляху був направлений зведений комуністичний батальйон. Водночас командування 5-ї радянської армії, що діяла в Прип'ятських лісах, одержало наказ негайно перейти в наступ і перерізати в районі Новограда-Волинського витягнутий клин гітлерівських армій. І в той час, як передові загони третього німець-

кого моторкорпусу зав'язали бої на Ірпені, дев'ять дивізій 5-ї армії вийшли біля ріки Случ до магістралі Рівне — Житомир і скували основні сили обох німецьких армій. Третій моторкорпус, якому командування в директиві № 3 від 9 липня поставило завдання «оволодіти в районі Києва крушним плацдармом на східному березі ріки Дніпра, як бази для продовження військових дій на Лівобережжі», сам опинився в мішку.

Проте гітлерівські генерали були впевнені, що не мине й доби, як 5-а радянська армія буде розгромлена. Тому навіть у критичний момент розглядали штурм Києва як щонайперше завдання вирішального успіху всієї східної кампанії. Та минали дні, а 5-а армія героїчно утримувала шосе Рівне — Житомир. І лише після того, як передові частини 13-ї танкової дивізії наткнулися на стійку оборону на Ірпені, німецьке командування видало наказ, в якому ставилися 3-му моторкорпусу оборонні завдання по забезпеченню своїх флангів від ударів радянських військ з району Житомира і Києва. Та навіть у цьому наказі говорилося, що «не виключена спроба захопити Київ ударом з ходу в тому випадку, якщо командир відповідного з'єднання вважає, що може і повинен використати сприятливу можливість для оволодіння містом, не піддаючись небезпеці потерпіти поразку».

Командир моторкорпусу генерал фон Маккензен спробував «використати сприятливу можливість для оволодіння містом». Та після невдалих боїв біля мосту через Ірпінь по Житомирському шосе і після знищення комбатівцями танкового підрозділу в районі Білогородки відмовився захоплювати Київ з ходу. Він став вичікувати, поки підійдуть основні сили 6-ї армії генерала Рейхенау та 1-ї танкової групи генерала Клейста.

А тим часом на оборонні рубежі довкола Києва прибували все нові й нові частини радянських військ. Одні — із-за Дніпра, з глибоких тилів, інші ж, пошарпані в нескінченних боях, просякнуті порохом димом, — прямо з фронтів. Прибували, тіснили по фронту захисників столиці України і окопувались надійно, надовго. В середині липня на ірпінських рубежах зайняли оборону дві бригади 2-го повітряно-десантного корпусу, частин 27-го стрілецького корпусу. А невдовзі тут з'явилися підрозділи 161-го, 162-го, 193-го кулеметних батальйонів, 20-го прикордонного загону, 1-го Київського артилерійського училища, полки 175-ї та 147-ї стрілецьких дивізій, 1-й та 28-й кулеметні батальйони, винищувальні батальйони та загони народного ополчення.

Міцніла, ущільнювалася, ешелонувалася з кожним днем лінія оборони навколо Києва. І загубився зведений комуністичний батальйон, якому випало першим стати на захист міста. Вже через тиждень-другий його позиція скоротилася майже втриє. Сусіди налагоджували взаємодію, вдосконалювали систему загороджувального вогню, сапери зводили нові укріплення, замінювали танкопрохідні місця. Київ ставав неприступною фортецею.

...Вечоріло, коли на бульварі Шевченка кияни угледіли незвичайну процесію, що рухалася до центру міста. Поставний молодий червоноармієць, налігавши за жерлице гармату, вів за собою танк із хрестом на башті. На танку зверху сиділо п'ятеро бійців у вишиваних гімнастюрках. За три тижні війни кияни зстигли надивитися і на полонених фашистів, і на збиті ворожі літаки, а от танків на налігачах їм ще ні разу не доводилося бачити. Тому розглядали його з подивом, підходили до комбатівців і питали:

- Де це ви його взяли?
- У Гітлера вкрали.
- І куди ведете?
- В Київ напоказ...

Це був час, коли люди поверталися з роботи. Тому з кожним кварталом юрба за танком збільшувалася, а доки дісталися на площу Богдана Хмельницького, вона виросла у кількатисячну колону. Біля пам'ятника Богдану посланців з передової вже чекали представники штабу оборони міста. І як були здивовані юнаки, коли угледіли серед них свого колишнього викладача Антона Филимоновича. Правда, Остапчука нелегко було пізнати. Жилавий, підтягнутий, в ладно пригнаному військовому одязі, він більше нагадував кадрового армійця, аніж вчорашнього вихователя юнацтва. На рукаві в нього золотіла велика комісарська зірка. Обличчя обвітрене, суворе, і тільки сірі великі очі, як і раніше, світилися добротою і щирістю.

Поки хлопці чоломкалися із своїм учителем, на площу викотило кілька легкових автомобілів. І враз по натовпу пробіг шепіт:

- Секретар обкому приїхав...
- Командуючий армією...

Комбатівці оглянулися. До них наближався генерал у супроводі командирів. Вислухавши рапорт Андрія, якого комбат призначив старшим у групі, командарм сказав:

— Від імені командування поздоровляю вас із блискуче виконаним бойовим завданням!

Він ступив крок уперед і по черзі обняв кожного з комбатівців. На очах тисячного натовпу генерал цілував учорашніх студентів...

По закінченні мітингу до комбатівців, оточених киянами, пробрався Кушніренко.

— Буду щасливий потиснути руки героям! — ще здалеку вигукнув він, сяючи, як нова копійка. Андрій якось особливо гостро відчув, скільки нещирості, награності, позерства було і в усмішці, і в словах Івана. Тому ніби з примусу вітався з колишнім однокурсником.

— Ну й швидко ж вам пощастило фортуна за спідницю схопити! — щосили тряс Іван руку Лівинському. — Тепер про ваш подвиг знатиме вся країна. Газети вмиль рознесуть. Я, коли на окопах

був... До речі, ви читали про мене нарис в «Комсомолці»? Там такий панегірик!

— До нас газети доходять із запізненням.

— Шкода... А мене так там розписали, що зараз всюди героєм величають. Аж незручно!

Хлопці похмуро мовчали.

— Ну, то розкажіть про своє життя-буття,— не вгавав Кушніренко.

— А що про нього казати? Живемо, як всі. Ти краще поінформуй про міські новини. Здичавіли ж за ці тижні...

— Ну, новин зараз, як води в Дніпрі... До речі, ви знаєте, що університет наш уже в Харкові? Так, так, евакуювався... Бачили б ви, що в ці дні на вокзалі діється... Київ на колеса стає. Ворог не повинен одержати на нашій землі жодного кілограма хліба, жодного кілограма пального. Все цінне майно вивозиться! — говорив Іван з таким виглядом, ніби його слухали не троє однокурсників, а величезна аудиторія.

Андрій помітив, що в його поведінці з'явилися нові навички. Іван нагадував людину, яка знає щось дуже важливе, але приховує це від інших.

— З наших нікого не зустрічав?

— Кого тепер зустрінеш? Розбрелися, розлетілися наші університетчики. Одні на фронт подалися, інші евакуювалися. А дівчата майже всі по госпіталях медсестрами працюють... До речі, чули історію з Мукоїдом? Так і знав: не чули. А Федь таке викинув... Бридко навіть згадувати! Аби на фронт не послали, видудлив пляшку чорнила. Лець відкачали в госпіталі... До речі, Химчука ще бачив...— продовжував Іван явно задоволений враженням, яке справила на хлопців його розповідь.

— Чим же він займається?

— Не розпитував. По-моєму, все тими ж паспортними ділами. Зараз для таких, як він...

Але тут його обірвав Анатолій Мурзацький:

— А ти?.. Ти чим же займаєшся?

— В Києві зараз робочі руки на вагу золота. Он бачите,— Іван кивнув на обкладені мішками з піском і обшиті дошками куполи Софії.— Коли б не наші зусилля, давно б вибухова хвиля їх знищила. Знали б ви, як це небезпечно лазити...

— Що й казати, небезпека велика...— уже не приховуючи іронії, кидає репліку Анатолій.— За такі «подвиги» треба ордена давати. Ти б добивався.

Хлопці дружно розсміялися.

Брови Івана засіпалися, щоби враз налилися кумачем.

— Ну, чого зуби скалите? Радив би не забувати, що я вині...

— Та пішов ти під три чорти зі своїми повчаннями! — не витримав добродушний Остап Бережний.— Досить! По саме горло ситі твоїми повчаннями. Три роки, як із соски, годував ти нас дзвінкими гаслами, але чому забув їх, коли справа дійшла, щоб підтвердити слова ділами? Коли інші пішли вмирати на вогненні рубежі, щоб

зупинити ворога, ти влаштувавсь насипати пісок у мішки. І я більше ніж певен: після перемоги ти першим видерешся на трибуну і в груди себе лупитимеш, розпинатимешся та доводитимеш, що найбільше зробив для розгрому ворога!

Кушніренко сердито сплюнув, демонстративно повернувся і пішов геть. Скоро рушили й хлопці. Було лише пів на восьму, а вже закрилися каси кінотеатрів, опустилися жалюзі на вітринах магазинів, обезлюдніли вулиці. Тільки зрідка проторохтять напівпорожній трамвай, прочимчикує по тротуару стурбований перехожий та група дівчат у комбінезонах проволочить попелясту сигару аеростата. І знову мертво, порожньо. Суворий Київ, насторожений Київ.

Юнаки прямують до університету. Ніби вперше підходять із затамованим подихом до червоних колон — уклін тобі, славний храме науки! Похмурий і мовчазний стоїть університет. Ніби гніздо, з якого буря витрусила пташенят. Тільки волоцюга-вітер шастає по опустілих коридорах, ворухить шмаття паперів. Бредуть хлопці недружною ватагою в парк до Тараса. Раніше вони приходили сюди, щоб почитати Кобзареві свої перші вірші, повідати юнацькі мрії. А що розкажуть йому сьогодні? Про кров, про смерть, про муки?.. Постояли мовчки біля пам'ятника, потоптались. А куди ж далі? Без тижня місяць не були в Києві, мріяли про нього ночами, а приїхали і з острахом побачили — ніхто їх тут не чекає. Небагато мали вільного часу, але й той не знали куди діти.

— Яким набитим дурнем був я раніше, — сумовито заговорив Анатолій. — Три роки жив у Києві і не знайшов собі хорошої подруги. От коли відвоююєш, таку дівчину собі знайду, таку виберу...

— Андрію, а чого ти серед нас стовбичиш? — це вже Остап. — Хай ми, холостяцтво малохольне, тиняємося без діла, а в тебе ж є кохана.

— Не знаю, чи вона в Києві...

— То навідай. Чи, може, спеціального запрошення чекаєш? Слухай, якщо зараз же не підеш, я говоритиму з тобою кулаком.

— Рушай швидше, доки черепок цілий, — підтакнув Остапові Мурзацький. — А ми на Солом'янку, Химчука провідаємо. Бувай.

VII

Мармуровими сходишками Андрій піднявся на другий поверх і зупинився в нерішучості перед масивними дубовими дверима із мідною табличкою «Д. П. Крутойр». Чи то від швидкої ходи, чи то від хвилювання серце стукотіло часто-часто. Якусь мить стояв у нерішучості. Потім постукав. Минула хвилина, друга, а в квартирі ніхто не відкликався. «А що, коли вони вже давно виїхали з Києва? — з острахом подумав Андрій і відчув, як холоде в грудях. — Адже ж університет евакуювався...»

В нестямі кулаком затарабанив по дубових дошках. За дверима почувлися неспішні кроки. Ось брязнув ланцюжок, і на порозі з'явився Глафіра Діонісіївна. Насторожено оглянула прибулого.

— Чим можу служити?

— Та, власне, нічим... Я до Світлани...

І тут на блідому обличчі жінки запроменилася усмішка.

— Боже мий, як ви змінилися, Андрію! — сплеснула руками. — Та проходите, проходите ж, Світлана має скоро бути...

Андрій ступив у коридор, Глафіра Діонісіївна забігала навколо нього, заметушилася в радісному хвилюванні.

— Митю, ти знаєш, хто прийшов?

Стукаючи милицями, з кабінету видибав Дмитро Прокопович. Такий же, як і раніше, худий, із розкуйовдженим сивим волоссям. Тільки чого на милицях?

— А, вояка наш! — Андрій ніколи не бачив, щоб суворий Крутой так радісно усміхався. — Ну, проходи у мою обитель та показуйся, яким героєм став.

В супроводі Глафіри Діонісіївни хлопець попрямував у кабінет Крутого. Там все лишалося так, як і до війни: розкриті шафи, столи, завалені книгами, кресленнями, уламками білої черепиці. Прибавилося тільки ліжко із зім'ятою постілью.

— Доповідай, вояче, звідки ж тебе вітер заніс?

— З Ірпеня, з лінії оборони.

— О господи! — знову сплеснула руками хазяйка. — Це ж як, відпустка, чи що?

— Скоріше — відрядження. Танк німецький пригнали.

— Ось воно що! То це ти, значить, з мітингу, — розуміюче закивав головою старий. — Чув, чув про ваші діла. По радію щойно передавали...

— І вас... і не ранило? — запитала Глафіра Діонісіївна.

— Як бачите, не встигло. Коли б в одному бою та всіх ранило, дивись, і війна б скоро закінчилася.

— Ой, як я боюся поранення! — не вгавала жінка. — До Світлани в госпіталь стільки поранених привозять, що й не доведи господи. Без рук, без ніг, сліпі, контужені... Коли б ви бачили, на що Світлана перевелася. Одні нерви! Благала її евакуюватися з університетом — не захотіла. Хоча б ви на неї вплинули...

Дмитро Прокопович навмисне голосно закашлявся, щоб перервати недоречний монолог дружини. Але це не допомогло. Тоді він сказав суворо:

— Мати, я ж просив не заводити про це річ. Дочка доросла і хай сама вирішує. А ви, Андрію, надовго?

— До ранку. А ви чого це на трьох?

— Ногу поламав, як бачиш. І на фронті не був, а інвалідом став. Та нема лиха без добра. Тепер можу займатися своєю справою. Думаю якнайшвидше завершити давню роботу. Після такого спустошення мій з'єднувальний розчин...

Раптом грюкнули входні двері. В коридорі почулися швидкі кроки. До болю знайомі, довгождані кроки. Андрій схопився з стільця, стис у руках пілотку: як то вона зустріне нежданого гостя?

— Дочко, а зайди-но до мене.

— Зараз, тату, зараз...

І голос все той же: чистий, знайомий, дорогий. Але чого так довго не входить? Нарешті вона зайшла. Збуджена ходю, рожевощока, з коротко підстриженим, як у хлопця, волоссям. Угледіла Андрія — заточилася, потім затулила обличчя долонями і вискочила геть. Андрій — за нею. Підхопилася й Глафіра Діонісіївна. Та її зупинив голос чоловіка:

— Постривай, мати. Хай вони самі...

Андрій знайшов Світлану в її кімнаті. Ввіткнувшись лицем у подушку, вона нерухомо лежала на ліжку. Тільки плечі дрібненько тремтіли під кофтиною. Вкінці розгублений, він розчинив на балкон двері, притулився гарячим чолом до одвірка: що їй сказати? Чим розрадити?..

Підвелася нарешті Світлана, витерла очі:

— Вибач, Андрійку. Це від радості. Віриш, не сподівалася вже тебе побачити. Я ж такого начулася... Звідки ти?

— З передової. З Ірпеня.

— Боже мій, німці на Ірпені!.. Невже будуть і тут?

— В Київ вони ввійдуть хіба що через наші трупи.

Світлана підійшла до Андрія, поклала йому на плечі руки, глянула в очі. І враз куди всі сумніви поділись. Здалося, що не було розлуки між ними ніколи.

— Ти не забув мене, Андрійку?

Він погладив зашкарублюю, як тертушка, долонею її волосся. Ладне, м'яке, як душа Світлани.

— Був час, коли хотів забути... Але не зміг.

— Рідний мій, хороший! Як дивно все у нас виходить,— поклала голову йому на груди.— Знаю, скільки мук тобі принесла. Але ти Світлану я прошу забути. Її вже не стало. Вона була безтурботною і пустотливою, незібраною і трошки легковажною... Не суди її надто суворо. Вона ж була доброю і щирою. Мріяла про велике щастя, безтямно тяглася до всього чистого, яскравого, прекрасного, підсвідомо шукала мужнього супутника, який би не збочив на тернистому шляху до розсипищ сонячного каменя. Хоча це їй не завжди вдавалось. Вірніше, зовсім не вдавалось. Бо не знала вона до пуття ні себе, ні людей. І від того плуталася в своїх почуттях і думках, як вітер у лісі. І не бачила виходу... Вихід прийшов із тією коротенькою записочкою, яку вона отримала на другий день війни від свого Андрійка. Так, так! Це його скупі слова про останній екзамен примусили по-новому замислитися над життям, подивитися на нього збоку... Ось тоді вона й побачила, скільки погрішностей було на її коротенькій життєвій стежині. І їй до болю захотілося почати все спочатку. Так і з'явилася нова Світлана. Та, яку ти бачиш перед собою...— Вона ще міцніше охопила загорілу юначу шию, ще дужче притиснула до його грудей голову.— О, коли б ти знав, як я в думках молила тебе написати хоч трое слів. І ти, мабуть, відчув мою мольбу. Ніколи я не одержувала таких дорогих листів, як твій лист із табору! Одержала і вирішила відразу ж поїхати до тебе. Однак у госпіталі мене не відпустили. Треба було чекати неділі. Дочекалась. Поїхала. Але тебе в таборі вже не застала...

Горнулася ніч до землі, а вони все стояли посеред кімнати, обнявшись. І забув Андрій, що його вже давно чекають у Химчука однополчани, що завтра вранці треба знову вирушати на позицію батальйону. Він відчував тільки гарячий подих Світлани, ніжний трепет її тіла.

— Ти пам'ятаєш той зимовий вечір, коли ми після відвідин Шнипенка стояли біля Золотих воріт?

— О Андрійку, я часто-часто згадую той вечір!..

І знову мовчання. І тихі хвилини, коли вже не потрібні слова. А лише потиск руки. Лише гарячі уста. І очі коханої...

Ця ніч була найкоротшою в житті Андрія. Він любив світання, але цього разу воно було ненависним: з ним прийшла розлука.

Прощався із Світланою без слів. Притиснув її теплі долоні до своїх шорстких щік, постояв і рушив до дверей.

— Хоч поцілуй же мене на прощання.

Він заперечно похитав головою:

— При наступній зустрічі. Хочу залишитися твоїм боржником. Кажуть, що боржників смерть обходить...

VIII

— Щось не втямлю, куди ти вернеш. Ясніше не можна? — навіть голови не обернувши, обірвала Олеся сухорлява висока жінка з хворобливим обличчям, що смажила на примусі гречану крупу.

Олесь звняковоло здвигнув плечима, затупцювався на забризканій, давно не митій підлозі. Потім ступив крок до столу і мимохідь потягнувся рукою за коробою сірників. Але господиня випредила його, схопила сірники і вкинула в кишеню вилинялого, засмальцьованого халата.

— Як же вам, Поліно Андронівно, ясніше сказати? Розумієте, ми хотіли б, щоб Сергійко перейшов до нас. Ви людина зайнята, свого клопоту маєте доволі...

— Цебто як до вас перейшов?

— Та, як додому. Ну, назовсім.

— А для чого він вам?

— Як для чого? Допомогти хочемо дитині.

— Допомогти... — передражнила Олеся господиня і висипала прожогом на стіл гарячу крупу, ледь-ледь йому не на руку. — Годуй горобців цими байками, а не мене. Хитруєш, милий. Коли б усі ні з сього ні з того одне одному допомагали, то й лиха на землі не було б.

Олеся вже починала бісити її балаканина.

— Клястися не стану.

— А як же квартира, різний там надібок Лящевських? Хоча що могло в них бути? Злидні, одні злидні...

— Квартира і речі нас не цікавлять.

Мабуть, такої відповіді вона аж ніяк не чекала, бо рвучко обернулася, залупала здивовано очима:

— А чого б вам і моїм дітям не допомогти?

— Сергійко ж сирота, а Ольга була моїм товаришем.

— Товаришем... Хе-хе! Отак би зразу й казав, а то торочить казна-що: допомогти, допомогти... Тільки Сергія я тобі не віддам. Зрозумів? А що, як Віктор Лящевський заявиться? Хоча тримати зайвий рот я довго не збираюся,— і, навіть не перевівши подиху, заволатала: — Сергію!

Влетів на кухню хлопчик.

— Підлогу замів?

— Ще не домів.

— Ти що, язиком її вилизуєш? Ану, бери відро і марш на смітник. Та хутко!

Сергійко слухняно схопив за дужку наповнену кухонними покійками цеберку. Але цеберка була для нього завеликою; йому довелося перекособочуватись у три погибелі, щоб відірвати її від землі.

— А давай лишень удвох, Вікторовичу.— Олесь узяв із дитячих рученят ту ношу і вже з порога до господині: — Так будемо вважати нашу розмову незакінченою. За кілька днів я зайду, а ви ще подумайте.

— Подумаю, подумаю...

На подвір'ї, коли Олесь висипав сміття, хлопчик раптом похнюпився і попросив:

— Дядю Олесю, візьміть мене з собою. Я вмію підлогу замити, мити посуд, носити дрова...— І було в його сірих оченятах стільки мольби, стільки надії, що в «дяді» від жалю аж у грудях засмоктало.

— А знаєш, це — непогана думка,— сказав вдавано бадьорим голосом.— Треба тільки в твоєї мамі дозволу запитати. Так же?

Хлопчик ствердно кивнув голівкою:

— Угу! А як її запитати?

— Ну, це вже моя турбота. Через одного генерала спробую з нею зв'язатися.

— І я хочу.

— Е, брат, ти про це — ша! Ні слова нікому. Тут — таємниця. Військова. Розумієш?

— Розумію,— зсунув на перенісся брови малий Лящевський.— Але швидше її запитайте.

— Добре, Вікторовичу. Ти ж тільки тут тримайся.

— Триматимусь.

— Ну, годі по руках.

Вони розпрощалися, як дорослі, і розійшлися.

Було ще рано. В затінках лисіли бляшані дахи, а на листі дерев половіла роса. Олесь зупинився, вийшовши з під'їзду, і задумався: як провести день? За роботу взятися не міг: права долоня щось погано гоїлася. Звічев'я поплився через вулицю до Золотоворітського скверу. Цей тінистий сквер здавна був його улюбленим місцем відпочинку. Скільки разів приходив сюди у вільні години, сидав біля древньої споруди і мріяв, мріяв... Він опустився на лавицю, запалив

цигарку. Тихо, пусто довкола. Лише горобці порпаються на дитячому майданчику та легенький вітерець перевернує пожухле листя. І в тому шерхоті ніби вчувалися слова: «Дядю, візьміть мене з собою... Тільки швидше... Я вмію підлогу замітати...»

Познайомився він із Сергієм вже на другий день після повернення з окопів. Прийшов, аби повідати сусідці Ольги про жахливу трагедію, і затримався, розговорившись із хлопчиком. Не насмілювався сказати дитині правду, а вигадав, що його маму генерал послав виконувати важливе військове доручення. І Сергійко повірив. Не заплакав, навіть не став розпитувати, тільки зсунув брівки, зітхнув і пішов у закуток. Відтоді Олесь майже щодня з'являвся у квартирі Поліни Андронівни, приносив дітям то іграшки, то якісь ласощі. Бавився з ними і не помічав, як осиротілий хлопчина міцно прив'язував його до себе тоненькими рученятами. І все частіше спадало Олесеви на думку забрати Сергія до себе. Поділюся цим наміром із дідом, і вирішили вони розширити своє сімейство. Але каверзана сусідка Лящевських навіть з цього хотіла мати зиск.

Він встав, щоб податися за порадою в депо до діда, і мало не збив з ніг літнього чоловіка в сірому макінтоші, що, спираючись на палицю, простував алеєю з низько опущеною головою. Мимохідь вибачився і вже було рушив далі, але його увагу привернули знайомі волохаті брови, опуклий лоб. Та це ж Шнипенко!

— Химчук! — Професор зупинився. — Оце так зустріч!

Він сплеснув руками. Так, Шнипенко аж ніяк не сподівався тут зустріти цього хлопця. Після того як напровесні побував у Химчуків і довідався, що цей юнак — син Грицька Квачинського, вважав його приреченою людиною. Щоправда, пізніше від студентів чув, ніби нащадок Квачинського уник якимось чином розправи, подавшись у невідомі краї. Але зустріти Олесь в такий час, та ще й у центрі міста... Що змусило його знову повернутися в Київ? Чи не прислали його, бува, сюди?.. Професор оглянувся довкола, немов боявся, щоб його ніхто не вгледів із цієї людиною, обережно ступив крок уперед і спитав пошепки:

— Звідки ви, шановний?

— З окопів, — і показав очима на забинтовану руку.

— Забрали, значить. Тоді топтали, поганили, а тепер... — і загадково посміхнувся куточками вуст.

Олесь теж усміхнувся.

— Слухайте, юначе, — старий силоміць потягнув свого колишнього студента у найглухіший закуток скверу. — Я хотів би збагнути, що тоді сталося? Я хотів би...

Вже давно Олесь не згадував про березневі дні, вже давно він жив іншими думками, і зараз йому не хотілося заводити мову про минуле.

— Вибачте, але ворухити пережите... Це ні до чого.

— Та ви мене не зовсім зрозуміли. Я, власне, тес... Хотів би знати, куди ви зникли? Чому не звернулися до мене за допомогою? Я ж вас завжди так високо цінував...

Сказав і з-під нахмурених брів став уважно стежити за виразом

обличчя юнака. Олесь якийсь час ішов замислившись, а коли сіли на лавку спинами до алеї, заговорив:

— Це довга історія, Романе Трохимовичу. Початок її ви знаєте, нічого його й переказувати, а потім... Потім я покинув університет і виїхав з Києва. В одне глухе-преглухе село над трубізькою заплавою. Збирався там оселитися надовго. Навіть домовився було в тамтешній школі, що з осені приступлю до роботи, але почалася війна...

«Артист! Справжній артист! — подумав професор. — Подібна розповідь будь-кого за серце вщипне. Ну, справжнісінька тобі трагедія! Оце так конспірація!»

— На екзамени взимку ви вразили мене ерудицією і розумом, тепер полонили мене своєю витримкою і, сказати б, скромною мужністю! — патетично вигукнув Шнипенко. — Хоча іншого я і не чекав від вас. Людина, яка не здатна відплатити за свої наруги, не варта поваги. А ви... Згадаєте мої слова: скоро світ довідається, наскільки ви були вищими за всіх тих, хто звик видиратися до вершин по чужих спинах. До того ж ви володієте неоціненним скарбом — розумом. А розум — це той самоцвіт, який не тьмяніє навіть у намулі. Передчуває моє серце — плуг історії скоро розоре зарослу будяччям ниву нашого життя, благодатна злива подій змие з нашої землі різне сміття, і тоді спалахнуть проти сонця свободи грані істинних алмазів... Хай буде цей древній пам'ятник свідком моїх слів!

Олесь слухав професора, але нічого не міг зрозуміти. Феодал завжди полюбляв висловлюватися кучеряво, велемовно, та все ж його можна було збагнути, а цього разу за пишними фразами стояв суцільний туман. «Про який плуг торочить Шнипенко? Що за зливу має на увазі? Мабуть, наш кумир у старість потихеньку впадає...»

— А ви, певно, нездужаєте? — Олесь поспішив змінити тему розмови.

— Так, нездужаю. Серцем нездужаю, душею.

— А чому ж не евакуювалися? Я чув, що всі вчені...

— Куди? Для чого?.. Ніде ніякого порятунку для віджилого світу не буде. Це я вам кажу!

— Невже вважаєте становище таким безнадійним?

Шнипенко глянув на нього глузливо, стукнув палицею об землю:

— Киньмо, юначе, грати в піжмурки. Це — ні до чого! Мене ви можете не боятися. Розв'язка вже близька: ви це розумієте не гірше за мене. Подумайте, скільки тижнів знадобилося німцям, щоб від кордону до Києва дістатися? Сотні верств здолати! А від Ірпеня до Хрещатика — для них раз плюнути... Так що більшовицький Київ уже гай-гай на ладан дише. І тут не допоможуть заклинання комісарів: зупинимо чужинців під Золотими ворітьми!.. А чому ж раніше їх не зупинили? Очкур тонким виявився? В німця — автомати, в німця — літаки, а в наших — що? Одні гучні гасла! Хе-хе-хе... А який лемент вони ще вчора здійсмали про свою непереможність. Скільки соків із нас витискували... І все на оборону, на індустріалізацію. А що виходить...

Олесь вражено дивився на свого співбесідника. Для чого Шнипен-

ко говорить все це йому, Химчукові? Невже провокує, хоче вивідати його думки? Що ж, приховувати своїх думок Олесь не збирався.

— Ні, професоре, могутність не кількістю зброї визначається. Міць країни я бачу в моральному здоров'ї народу, в його відданості своїм ідеалам. І якщо в нас зараз навіть не вистачає зброї, якщо ми навіть переживаємо інші тимчасові утруднення, все одно перевага на нашому боці. До речі, ви почитайте зведення Радінформбюро. Скільки тієї хваленої зброї втрачають гітлерівці щоденно...

— Що читати?! Оті побрехеньки для простачків? — Шнипенка аж пересмикнуло, що юнак не довіряє йому, хоче затуманити очі газетними сентенціями в той час, як він відверто виклав свої погляди на події.

Ця розмова довго не виходила з голови Олесь. Весь день никав він, подібно до людини, яка хоч ще і не злягла, але знала, що заразилася тяжкою хворобою. За що не брався, все валилося з рук. «Розв'язка близька!.. Від Ірпеня до Хрещатика лишилося якихось тридцять кілометрів... Розв'язка близька!» Ні, не міг Олесь змиритися з такою думкою. Не для того люди роками недосипали, недоїдали, до краплини віддавали свої сили, щоб все розчавив чобіт загарбника. А може, професор панікує, можливо, в нього просто здали нерви? Тільки для чого говорити подібні речі? Адже ж за такі слова...

Загадкою залишилося для Олесь і запитання Шнипенка, коли вони вже прощалися:

— Даруйте, а вас ті комітетчики за батька нічого не питали?

— А яке їм діло до мого батька? Він давно загинув.

— Щастя ваше. А відносно того, що загинув... Трапляється іноді, що й мертві воскресають!

— А ви знали мого батька? Хто ж він був? Куди подівся?

— Даруйте, я мало його знав. Так, від інших чув,— ухилився професор од прямої відповіді. Вклонився і пішов геть, залишивши в душі хлопця сум'яття і сумніви.

«Хто ж був мій батько? Чому і вдома так настирливо завжди уникали розмов про нього?» Раніше Олесь думав, що тими розмовами не хотіли ятрити душу матері, але Шнипенко своїми натяками розсієв це переконання. Та чому й він не захотів сказати правди? А що Шнипенко знав її, Олесь не сумнівався. «Значить, з батьком пов'язана якась велика таємниця. І все — в таємницях, в таємницях... Як у них проникнути, як розкрити?..»

Коли в надвечір'ї до Мокрого яру завітали комбатівці, радості його не було меж. З жадобою слухав їхні розповіді про фронтове життя, про загибель П'ятченка, про криваве бойове хрещення за Ірпенем. Весь вечір проговорили, виглядаючи Андрія. Але той не приходив. Припхався тільки рано-вранці, коли хлопці вже збиралися в дорогу.

Олесь проводжав товаришів до вокзалу, звідки вони мали трамваєм дістатися до Святошина, а вже звідти пішки до Білогородки. Йшли навпростець, вибравшись біля Солом'янського мосту на залізничний насип. Першим з клунком яблук на плечах лічив шпали

Мурзацький, за ним — Олесь. Він бачив, що Андрій норовить відколоти з ним від гурту, поговорити. Але не подавав виду. Нарешті Андрій взяв його під руку і мовив:

— А дорога лишилася такою, як і півроку тому... Пам'ятаєш, Олесю, як ми тут брели, коли збиралися на Полтавщину поїхати?

«Дорога-то лишилася такою, а ось ті, хто нею ходили, давно вже змінилися», — хотів було сказати, та змовчав.

Вже біля зупинки святошинського трамвая Андрій звернувся знову:

— Я знаю, Олесю, ти зневажаєш мене. Так, я заслужив цю зневагу. Але повір, сам нині тяжко караюсь за своєю помилку. Скажи, чим зможу спокутувати свій гріх перед тобою? Я так хочу, щоб ми знову стали друзями...

— Он трамвай наближається. Бувай здоровий.

Прощалися, як сварливі родичі. Ось заскреготав трамвай, рушив. І тільки тоді схаменувся Олесь: а може, він востаннє бачився з однокурсниками? І йому стало раптом неймовірно соромно і боляче.

IX

Цієї ночі ворожі кулемети особливо старанно розшивали темряву вогненною заполочтю трасуючих куль. А коли перед ранком розвідники переправилися за Ірпінь, на протилежному березі фашистів не виявили. Противник зник у невідомому напрямку.

Слідом за першими променями сонця ця звістка облетіла передові позиції оборонців. Комбатівці поздоровляли один одного, на повний зріст ходили між окопами, кричали від радості «ура». Сталось нарешті те, про що всі стільки мріяли, чого чекали з таким нетерпінням! Можливо, наші війська переломили-таки під Радомишлем і Новоградом-Волинським хребет фашистському звірові, можливо, настав час корінних змін на фронтах, можливо, з-під етін Києва Червона Армія і пожене ненависного ворога аж до Берліна... Всі чекали наказу наступати. Навіть взуття готували до далеких походів.

Та минали години, а такий наказ не надходив. Не одержали його і наступного дня. Як і раніше, командири давали розпорядження рити ходи сполучення, встановлювати на передньому краї дротяні загороджі, як і раніше, на захід вирушали розвідувальні групи. Щоправда, ці групи тепер налічували не два-три чоловіки, а принаймні десять чи п'ятнадцять. І своїми діями вони більше нагадували партизанські загони. Пробравшись у глибокий тил ворога, робили нальоти на дрібні підрозділи гітлерівців, влаштовували на дорогах засідки, псували мости й залізниці, знищували телефонні і телеграфні лінії. Понишпоривши кілька діб по Київщині та Житомирщині, поверталися з трофеями «додому», а їм на зміну вирушали інші. Прябулі день чи два відпочивали, відсипалися, купалися досхоchu в Ірпені, годинами смажили під палючим сонцем спина. Але найбільше часу проводили вони біля агітземлянки в розташуванні комуністичного батальйону.

Останнім часом ця землянка між тополями край Білогородки перетворилася в щось на зразок фронтового клубу. Сюди сходилися у вільну хвилину бійці різних рот і батальйонів, щоб послухати найсвіжіші новини з фронтів. Там, біля радіоприймача, сконструйованого кмітливими студентами фізмату, день у день чергував хтось із олівцем у руках. Іноді від землянки линули мелодії під журний акомпанемент гітари, м'яко розпливалися над принишклими вечірніми садами, рutoю-м'ятою лоскотали отруєні болем втрат, гіркою розлук солдатські серця. Проте не одні новини вабили сюди воїństwo, його манили ще гарячі диспути, що їх нерідко влаштовували студенти, фронтові поезії Лівинського. Зберуться, бувало, однополчани під тополями і до Андрія:

— А почитай нам своїх віршів, відведи душу...

Він виймав пошарпаний зшиток і охоче виносив на суд бойових друзів свої фронтові твори. Про незаплетені дівочі коси і засмучені очі, про розтоптану рожу і розорені гнізда, про лебедя, що каменем ринувся з неба на землю... А бійці бачили перед собою дружин і наречених, згадували домівки і загиблих товаришів, і кожному здавалося, що ті вірші саме про нього, про його горе і страждання. А коли Андрій кінчав свою ліричну сповідь, зав'язувалася душевна розмова. І не було випадку, щоб у ці розмови історики мимохідь не вплітали розповіді про колишні війни. Бійці дізнавалися про походи єгипетських фараонів і завоювання персів, про спустошливі набіги монгольських ордиц і боротьбу римських імператорів із гуннами... Що не день, то довшав, довшав у пам'яті слухачів безконечний ланцюг воєн.

— Леле, яка жажлива історія людства! — не витримав якось підсліпуватий ополченець. — Самі тільки війни, різанина та ненависть... А ради чого? От ви народ учений, різні науки проходили, чому, скажіть, історія так кров'ю заюшена?

Студенти презирнулися між собою.

— Весь корінь зла ось тут, — показав собі на груди, не чекаючи, доки студенти зберуться з думками, молодий, але густо сивий боєць із забинтованою навскіс головою. — Бо черв'як ненаситний, мабуть, живе в серці людини...

В Андрія розлетілися від подиву брови. Вже не раз його увагу привертав цей похмурий, не по літах мовчазний чоловік, хоч у землянці він почав з'являтися зовсім недавно. Комбатівці не знали ні його імені, ні історії з пораненням. Казали, що він недавно вийшов із групою однополчан з оточення, що його мали відправити до шпиталю, але він навідріз відмовився і приєднався до регулярної частини, яка стояла в обороні між Білогородкою і Тарасівкою. Мабуть, вважаючи на поранення, його дуже не завантажували службовими справами в роті, тому він щоденно й приходив до студентської землянки між тополями, забивався десь у кутки і сидів мовчки годинами, пихкаючи цигаркою. І ніхто за всі дні не почув від нього жодного слова.

— Не в черв'якові справа, — рішуче заперечив йому хтось із істориків. — Тут всьому причина — класова боротьба.

Боець скептично зиркнув на опонента! І Андрій раптом помітив, що в мовчуна під насупленими бровами виразні і напрочуд красиві очі.

— Не в черв'якові?..— і став гасити недокурок об підощву чобота.— А скажи тоді, милий, чому люди понавидумували стільки літаків, танків, бомб і гармат, а за тисячі років не спромоглися такої науки створити, яка б їх в мирі та злагоді навчила жити? Чому мозок людини спрямований на те, щоб вкорочувати іншим життя, а не продовжувати його?

— Це реакційний погляд на історію. Так думати...

— А я ці думки ні в кого не позичав!

Назрівала суперечка. Студенти горою стояли за ті погляди, якими забагатилися в університеті, але й цей похмурий боець не таким був, щоб відступитися від своїх переконань. Андрій не хотів, щоб між комбатівцями і цим чоловіком пролягла борозна неприязні, тому й поспішив загасити полум'я:

— Хлопці, досить теорій! Гайда, хто вільний, на річку.

За ним рушили Анатолій і двоє ополченців. Інші поволі стали розходитись. Як тільки з землянки вибрався боець із білим тюрбаном на голові, Андрій до нього:

— Ходімо з нами, друже. Ми не хочемо, щоб ти ображався...

Той глянув на простодушного і щирого хлопця широко відкритими очима і вдячно посміхнувся.

— Що ж, ходімо.

Доки дісталися до річки, комбатівці уже знали, що їхнього нового знайомого кличуть Приймаком, що родом він із-під Черкас, але працював у передвоєнні роки на шахтах Донбасу, що служив він аж біля самого кордону.

— То оце ти аж звідти і чесав пішкодрала?

— Звідти й чесав.

— Скільки ж це треба йти?

— А ти підрахуй. На вашому рубежі я п'ятий день.

Комбатівці хитають головами — оце так крос! Роздяглися, але у воду ніхто не поспішає. Хлопці труться біля Приймака, дивляться на ступні його ніг, суціль вкриті мозолями, ніби обліплені перекислим тістом.

— Ну, і як же там, під фашистом?

Приймак витягся на траві голічерева і нічого не відповів. Чи не почув запитання, чи навмисне не захотів відповідати. Андрій вклався поряд.

— Слухай, ти людина бувала, розкажи, як все оце починалося? Чому ми прогавили напад гітлерівців?

Мовчав, мовчав боець, а потім сердито:

— А, що там казати! Про це колись правду скажуть, а зараз...

— Ні-ні, розкажи,— загукали довкола.— Чи, може, ти нас боїшся? Так запевняємо, що все вмере тут.

— Та що ви? З мене вже весь страх вийшов. Просто не хочу душі вам ятрити. Та й що я знаю? Солдати з окопу ох як мало видно!

Хлопці ще з більшим зацікавленням:

— То і розкажуй, що із свого окопу бачив.

Приймак зітхнув. Погрібся чіпкими, звичними до тяжкої праці пальцями в сивому волоссі і нарештi заговорив:

— Мало хорошого ви почуєте від мене. Бо брехати не стану, а правда... вона невтішна. Служив я в стрілецькій дивізії. Батальйон наш вважався окремим підрозділом і з минулої осені квартирував кілометрів за двадцять від розташування полку. Майже біля самого кордону, в маєтку колишнього поміщика, що стояв на горі. Мимо садиби проходила шосейна магістраль до кордону, а далі за нею починалися прип'ятські ліси та болота. Отож наш батальйон на випадок чого і мусив взяти на замок цю магістраль. Служба в нас була хороша: високе начальство рідко коли нас тривожило, бійці діло своє добре знали, а командир наш виявився людиною на рідкість сердечною. Кадровик, ще з пітерських пролетарів. Справедливий був, а головне — душу рядового розумів. Одне слово, жили ми там наче окремою державою. Я був при командирі зв'язківцем, весь час мотався, як муха в окропі, — то в полк, то з полку, то на полігон, то на прикордонну заставу... По роду служби багатенько дечого довелося мені побачити й почути. Особливо весною. Коли над нами німецькі літаки все частіше почали з'являтися. І коли чутки про війну сараною понеслися. Не мого розуму діло, звідки вони бралися, але говорили всі: і населення, і прикордонники, і в військах — бути війні! В штабі полку навіть чекали розпорядження зайняти оборонні рубежі, що вздовж кордону. Але одержали інший наказ: направити зенітників на якісь збори чи то в Проскурів, чи то аж в Білу Церкву, а всіх зв'язківців послати для будівництва армійського вузла зв'язку. До того ж техніку у військах більшістю забрали, мовляв, замінити будемо, а новою не всюди забезпечили. Не встигли... Ось так і стріли ми війну. Важко зараз збагнути, як воно сталося, що війська майже з голими руками опинилися. Чи то там, нагорі, в когось розуму не вистачило, щоб перевірити все-таки чутки про війну і розгорнути армії завчасно в бойову готовність, чи, може... Коротше, історія колись розбереться. Але скільки людей тепер кров'ю за це розплачується!.. Ще сонце не сходило 22 червня, ще ніхто не знав про німецький напад, а наш батальйон уже тяжко розплачувався. Ми спали, коли фашист вжарив по фільварку з далекобійних гармат. Медсанбат зразу ж у тріски рознесло, казарми загорілися, а про вбитих та поранених я і говорити не стану. Одне слово, не вступаючи в бій, батальйон втратив за якісь півгодини половину свого складу. Добре, що бійці здогадалися і навкарачки стали в доти добиратись. А то б...

— Чого ж ви не відповіли на обстріл обстрілом? — вихопилося в Андрія.

— А з чого стріляти, з мамані-трюхлівійки? Батальйон мав лише кілька стволів протитанкової артилерії, та ними ворога не дістанеш. А вся корпусна і дивізійна артилерія, як я потім дізнався, проводила на віддалених полігонах стрільби...

— Лівинський, не заважай! — загомоніли хлопці. — Дай послухати.

— Так от, переждали ми той перший артобстріл. А в душі чорт батька зна що діється. Батальйонний посилав мене: іди збирай командири, хто живим лишився. Як пройшов я, як подивився, що натворили гади... Зібралися між руїнами командири, спробували зі штабом полку зв'язатися — дзуськи! Хтось дроти постарався попередити. А тут спостерігач волає — танки німецькі! Навіть поранені кинулися до своїх бойових місць. Чекаємо, чекаємо. Аж ось сунуть напасники рівним строєм. Прямо по дорозі. Мабуть, не ждали, що хтось стане їм на путі. Батальйонний наш кусає губу, шепоче: «Ну, заждіть, сволота! Ми вам відплатимо...» І відплатили. Як врізали хлопці із «секретів» прямою наводкою, так три штуки, як дзиги, закрутилися. Коротше, танки відійшли. Але знаємо: ненадовго. Бо не обійти їм десь із флангу болото. Батальйонний попереджає бійців і командири, що, коли піхота противника піде на приступ наших позицій, вогню до його команди не відкривати. А тим часом послав кулеметний взвод у засідку, щоб ударити чужинцям у спину. Не пам'ятаю, скільки часу минуло після першої атаки, як спостерігачі повідомили: на дорозі німецькі автомашини з піхотою. Командир сам не свій, нервує: як то поведуть себе бійці віч-на-віч із ворогом? Скоро а-за повороту з'явилися бронетранспортери. Щось сім чи навіть вісім. Із них почали висипатися зелені фігурки. Розгорнулися в цеп і йдуть, ідуть. А з гори — ані пострілу. Аж тут лейтенант зв'язку прибіг. Прямо зі штабу дивізії. Вручає батальйонному депешу і чекає, доки той прочитає. Що ви думаєте там писалося? Командування повідомляло, що 22-го чи 23 червня не виключена можливість провокацій фашистських військ на кордоні, і в категоричній формі наказувало не піддаватися на ці провокації. Батальйон уже третю годину спливав кров'ю, вже не долічував сотні бійців, а тут — не піддаватися на провокацію!

А німці тим часом наблизилися майже до самого підніжжя висоти. Час уже б і вогонь відкривати по їхньому лівому флангу, щоб дати змогу засідці притиснути чужаків до озерця, хай би там у багні трохи новоювали. Але ж наказ є наказ. Комбат кличе мене до себе, знайомить із змістом депеші і каже: «Я змушений наказати кулеметникам повернутися. Але було б добре, коли б вони до відбиття атаки... не одержали цього наказу. Ти зрозумів мене?» Ну, що ж тут не розуміти! Помчав я перелісками та канавами, доповз до кулеметників і говорю: «Треба будь-що загнати німців у болото! І там знищити!» Ну, а кулеметники — народ, звісно, справний. Чисто виконали моє розпорядження.

В той розпроклятий день ми ще три масовані атаки відбили. Та наступного ранку ворожі літаки так проутюжили наші позиції, що з половини батальйону хіба що третина лишилася в строю. І все ж ми тримали висоту. Сподівалися, що ось-ось має підійти підкріплення, в полку ж знають, в якому ми становили. Та й віддавати ворогові такий чудовий плацдарм ні в якому разі не можна. Бо, доки він у наших руках, ця дорога була на надійному замку. Ми навіть не уявляли, що давно вже перебуваємо в глибокому оточенні, що фашисти іншими дорогами вже давно пруть танками на Луцьк.

На другий день підвечір скликав до себе командирів батальйонний. Хотів порадитися, як бути. Адже ж в строю нараховувалося менше 40 чоловік, ми лишилися без протитанкових гармат, під час бомбардування злетів у повітря склад боеприпасів, вийшло з ладу більшість кулеметів. Одне слово, становище було кепське. А з полку — ні слуху ні духу. Неначе про нас забули. Комбат уже двох зв'язківців туди послав, і жоден не повернувся. Отож після тієї наради покликав він мене і каже: «Ввіряю тобі і свою долю, і долю батальйону. Прoberися до командира полку і розкажи, як тут у нас. Прось від мого імені підкріплення. Скажи, що без сторонньої допомоги... Ну, та тебе не вчити. Иди, ми чекатимемо твого повернення». Поцілував мене, і я пішов. Не головною магістраллю, а в обхід, лісовими стежинами, які вже добре встиг вивчити. За ніч дістався до райцентру, де квартирував наш полк. Вхожу до містечка, а там — всюди фашисти. Куди тут дітися? Забіг у якийсь двір, стукаю у вікно. Аж виходить бабуся. Глянула на мене і сплотнола. Питаю, де наші, а вона безнадійно рукою на схід показує. Ну, що ж, думаю, не стану полку шукати: у нього дорога одна, а в мене — десять буде. Вирішив повертатися назад. А бабуся мені на вухо: «Стережись, хлопче, хуторів, убу'ють там тебе із-за рогу». Я подякував, але так тоді нічого й не второпав, хто буде в мене стріляти. Рушив назад. Іду лісом — прохолода ранкова, як вино, бадьорить. А в мене в грудях наче хтось попелу насипав. Як же це нас кинули напризволяще полкові командири? Чому не попередили про свій відхід? Чому не прислали зв'язківців?.. І раптом згадав слова бабусі про постріли із-за рогу. «А може, ті постріли обірвали шлях і наших зв'язківців?» І вже іду обережніше. І вчасно спохватився.

В перерядку, де стежина пересікала лісову дорогу, почув гомін. Прислухався — наші. Але все ж не показуюсь, чекаю. І що ж ви думаєте, я побачив? Сказати страшно! Гурт цивільних озброєних чоловіків вів під конвоем двох червоних командирів. Побитих, із накинутими на шиї петлями. Ледь не кинувся було на тих виродків, але стримався. Що я міг вдіяти з одним пістолетом проти цілої ватаги? А батальйон так і не дочекався б мого повернення. Отож покосав від безсилої люті губи і стримався.

До фільварку добрався тільки ввечері. Добрести-то добрів, а батальйонного вже не застав. Убито його ще вранці осколком снаряда. Не знайшов і інших командирів. Всі полягли. Ті, що лишилися живими, позасідали в дотах і оборонялися окремими гніздами. Просто я не знаю, як вони відбивали фашистів. Мабуть, лише надія на підмогу тримала їх на ногах. Позицій — не впізнати. Все довкола, як у ступі, перетовчено. Обстріл висоти німці не припиняли ні на хвилину. До того ж ліс, гади, підпалили, дим очі роз'їдає. Подивився я, подивився і думаю: «Який у біса смисл кров'ю поливати цю ділянку землі, коли фашист все одно вже далеко за нашою спиною? Вмерти завжди встигнемо». І вирішив на свій страх і ризик подати команду на відступ. Коли зовсім стемніло, зібрав докупі десь чоловік із двадцять. Говорю: час, хлопці, відійти на нові рубежі. А вони крутять головами — доки б'ються наші серця, ворог не пройде по

цій дорозі! Це, мовляв, заповіт покійного комбата. Ось тут я й сказав, що це наказ командира полку. Вперше в житті сказав неправду. І вони повірили. Підірвали уцілілі доти і пішли в болота...

Затамувавши подих, слухали розповідь Приймака припиншклі комбатівці. Яким малозначним видалося раптом їхнє сидіння в окопах у порівнянні з подвигом безіменного батальйону! Їм навіть не вірилося, що доки вони доїхали до Дарницького табору, загинуло стільки прекрасних людей. Але ж сиві скропі Приймака — свідки подій... Так, основні труднощі випали на його долю — на долю армії!

— Опинилися ми, значить, у лісі. Втомлені, голодні, пригнічені. Куди йти? Де шукати своїх?.. Страшно згадувати, що це був за шлях. Стільки всього надивилися, що й у сні таке не приверзеться. Десятки розтрошених наших літаків на аеродромах... Колонії кимось кинутих на дорогах автомашин... Танкові кладовища... Одне слово, дорого, страшенно дорого коштували нам кілометри на схід.

Не встиг Приймак закінчити свою сувору повість, як десь удалині глухо загуркотіло, схоже на відгомін далекого грому. Бійці підвели голови, перезирнулися між собою — ні, то не грім.

— Мабуть, Київ бомблять.

— Хіба Київ з того боку?..

Минула хвилина, друга, третя. Гуркіт не стихав. Бійці поспішно накинули на себе одіж — і до окопів. Захекані, спітвілі, примчали на позицію. Але там ніхто навіть уваги не звернув на глухе гуркотіння. Та й хто б прислухався, коли щойно прибула пошта і комбатівці поприлипали до газет і листів.

— Мурзаський, з тебе могорич! — і вручили Анатолієві лист-трикутник.

Він злагіднів на виду, витер об гімнастюрку руки, ніби збирався ними брати принаймні хірургічний інструмент. Андрій же поплівся до куща шипшини із свіжою газетою в руках. Примостився в затінку, став переглядати шпальти. «Подвиг лейтенанта Марата Савченка» — так і стріляв з першої сторінки жирний заголовок. Андрій пробіг очима першу колонку і заплющив очі. Скільки подвигів, скільки людей гине, щоб врятувати Вітчизну, а фашист наступає! В чім тут справа? І пригадуються йому гіркі слова Приймака: «Дорого, страшенно дорого платимо ми за кілометри на схід...»

— Андрію! Чуєш, Андрію? — схопився на ноги Анатолій. — Тільки послухай, яку політінформацію мені старенька накатала... Він підходить до товариша, присідає навпочіпки і починає читати:

— «Добридень, мій єдиний сину, моя вітіа і надіє! З низьким поклоном пише твоя мати Секлета. Оце получила од тебе відкритку вчора, за яку і я, і сестри твої дуже дякуємо. Тепер ми знаємо, що ти служиши, і дуже переживаємо за тебе. Бережись там, синку, не сунь голови куди не слідуює. Ти ж один мужчина в усьому нашому роді лишився... Ми живемо по-старому. Дівчата в колегості, а я по-домашньому. Врожай цього літа, хвалити бога, рясний. Біда тільки, що дощі дуже часто перепадають та рук роботящих замало. А то б хліба було... Самим жінкам та дівчатам випало його вбирати. Вдень

косять, в'яжуть, а вночі снопи в полукіпки зносять. Та ти не турбуйся за нас...

Далі, мабуть, йшлося про суто сімейні справи, бо Анатолій замовк. Потім любовно склав аркушик паперу і засунув у кипіння гімнастюрки, що над серцем.

— Скажеш, поганий лист?.. О, мати в мене ідейпа. А вона ж зовсім у школу не ходила, біля нас грамоти вчилась. Вона в мене золото не людина. Батька, двох братів поховала, а не зігнулась.— Дивно звучали ці теплі слова з вуст отого задержуватого, завжди понад міру різкого Анатолія, котрий не раз у суперечках крутив однокурсникам дулі і не соромився стукнути кривдника в темному кутку по черепу.— Я свою матір шаную, як богиню. Коли б не вона, сто років би в університет не поступав. Орав би поле, сів хліб — оце моя стихія. А то ж мати вчителем захотіла сина свого бачити. І я скорився її волі. Знав же, як її душа до всього світлого тягнеться, то хай, думаю, її мрії хоч у дітях збудуться. І не каюся! Коли це радісно для неї, чого ж каються... Чув, пише: «Лупцюйте німця, годі відступати». Не знає моя старенька, що перед нашими позиціями його слід давно вже прохолов...

Та слід фашиста не прохолов. Ще до заходу сонця стало відомо, що німецькі війська перейшли в наступ на Київ по Білоцерківському шосе, що біля села Віта-Поштова зав'язались тяжкі кровопролитні бої.

Всю ніч далека заграва розфарбовувала кривавими райдугами небо. Всю ніч не стихав надсадний гуркіт канонади. Комбатівці сторожко вслухалися в різний діалог, який вела 147-а стрілецька дивізія з цілим армійським корпусом противника. І знову, як і в перший раз, основний удар прийняли на себе регулярні армійські частини. Зведений комуністичний батальйон волею примхливої долі знову опинився на другорядному напрямку.

Весь наступний день гриміла канонада. Не стихла вона й на третій день. Минув тиждень, а 29-му армійському корпусу противника так і не пощастило повністю оволодіти потужними укріпленнями в районі Віти-Поштової. Тоді гітлерівське командування прийняло рішення розпочати наступ на Київ з півдня. 2 серпня відбірні мотополки 55-го армійського корпусу панцирним клином врзалися в оборонні рубежі на березі Дніпра. Після дводенних боїв переважаючим силам противника вдалося прорвати першу лінію оборони, захопити приміські села Пирогово й Мишоловку і вийти окремими підрозділами на околицю міста — в Голосіївський ліс.

Над Києвом збиралися грози...

X

Майже місяць стояв комуністичний батальйон в обороні на ірпінському рубежі. Вже біля Віти-Поштової точилися запеклі бої, вже на березі Дніпра, південніше Києва, поріділі червоноармійські роти і загони народного ополчення не перший день стримували шалений

патиск броньованих гітлерівських полчищ, а в районі села Білогородки панувала тиша.

Забившись в окопи, комбатівці з дня на день чекали наказу виступати на нові рубежі. І такий наказ надійшов. Спершу були зняті з позицій біля Білогородки артилерійські підрозділи, потім стрілецькі. А в другій половині дня 7 серпня і комуністичний батальйон прискореним маршем вирушив до найближчої залізничної станції Тарасівки. Там вздовж колії вже чекали відправки червоноармійці й ополченці з інших діляниць центрального сектора оборони столиці. Але куди, ніхто не відав. Та дуже й не допитувалися: знали, що не на відпочинок. Коли прибув ешелон, тисячі озброєних людей кинулися у вагони, на платформи. Кому не вистачило місця, той змушений був видиратися на дах, вмоцнуватися на буферах чи на підніжках. Так і їхали, з острахом позираючи в небо.

У Києві їх зустріли заклопотані представники із штабу оборони міста. Комуністичний батальйон одержав наказ зайняти оборону за плодоягідним інститутом в районі Голосіївського лісу. Проте в дорозі його знавцячка завернули на Солом'янку. Лейтенант-зв'язківець привів оторопілих комбатівців у тінистий гай біля негелічкої церкви і наказав чекати дальших розпоряджень. Хлопці вклялися покітвом на запиленій траві поміж горбиками могил і нібито й не помічають, що довкола двигтить земля, клеочуть бої. Навіть бадьоряться, виду не подають, що на серці — пиявиці.

— Ну, товариство, звідси нам пряма дорога в рай, — пробує хтось жартувати.

— Зажди лишень із раєм. Спершу хай архангели перевірять, скільки на твоїй шиї гріхів висить. Дивись, твоє місце в пеклі на дні виявиться...

— Дивак, та й годі. Ну, який їм резон мене в пекло відправляти, коли на землі крізь таке пекло пройду, в якому і чортам було б жарко.

Зривається сміх. Але сміх той недружний, вимушений. Кожного мучить думка: а що далі? Відповіді не довго довелося чекати. Не минуло й години, як до химерного, виплетеного із залізного пруття паркана підкотила сіра емка. З неї вискочив високий військовий із комісарською зіркою на рукаві. Студенти відразу ж впізнали Антона Филимоновича. Худий, припорошений циліюкою, із запалими очима і почервонілими повіками, Остапчук аніскілечки не нагадував того статечного, завжди старанно виголеного викладача, з яким вони не раз їздили на прогулянки до гирла Десни і на Салтанівське озеро, на Рославльські острови і в Боярські ліси.

— Струнко! — пролунала команда.

Бійці поскоплювались, виструнчилися. Застібаючи на ходу комір гімнастюрки, назустріч комісарові кинувся командир батальйону. Відрапортував.

— Вільно! Сідайте... — і сам теж сів на мармурову надмогильну плиту. Зняв кашкет, аби витерти хустиною спітнілий лоб, і хлопці раптом углядели, що його волосся сиве-сиве, як у мірошника.

— Друзі мої! Я прийшов сказати, що командування довіряє вам

надзвичайно складне і відповідальне завдання. Як нам стало відомо, Гітлер надає захопленню Києва виняткового значення. Недаремно ж уже стільки разів наказує він своїй 6-й армії оволодіти столицею України. І стільки ж разів накази його не виконуються. Київ — перше місто в усій Європі, під стінами якого ось уже на цілий місяць зупинені німецькі полчища. Ті полчища, які за лічені дні ставили на коліна цілі країни, розгромлювали цілі армії. Київ — перше місто в Європі, яке потрапило в облогу і не здалося. Недаремно ж фашистські генерали стягли до нього кращі свої дивізії. Становище зараз склалося, як ніколи, важке. За вчорашній день окремим підрозділам противника вдалося проникнути на околиці міста. Зараз точаться бої в районі аеропорту і на голосіївських висотах. Ворог не шкодує солдатів, кидає в бій все нові й нові резерви. Щойно одержано донесення: незначному підрозділу противника вдалося прорватися через нашу лінію оборони і вийти на Батієву гору. А це — ключ Києва. Якщо гітлерівці закріпляться там і одержать артилерійське підкріплення, нам не втримати міста. Ось командування і доручило вам сумісно з ополченцями трамвайного заводу вибити фашистів із Батієвої гори. Від виконання цього завдання залежатиме, як довго Київ буде радянським...

Тиша. Погляди бійців звернуті на гору, що височіла за кількасот метрів. Сьогодні саме на ній буде вирішуватися доля Києва — їхня доля.

— В бій піду я разом з вами...

Після заходу сонця, коли пільма роз'їла обриси дерев, будинків, батальйон залишив церковне кладовище. Одна рота була направлена через Мокрий яр в обхід Батієвої гори, щоб відрізати фашистам шлях до відступу, дві інші рушили до її підніжжя. Взвод за взводом пробіралися вузькими солом'янськими вуличками. Ось уже й глинисті схили. Комбатівці за наказом розгортаються в цеп, просуваються обережно по крутогір'ю. По команді залягають. Далі йти небезпечно, фашисти можуть помітити їхнє наближення. А мета була такою: поміж будинками і чагарями, по пустирях і городах підібратися непоміченими до самої вершини і вдарити в багнети. З одного боку — ополченці, з другого — комбатівці, а з третього, коли бій уже розпочнеться, — рота прикриття. Чи пощастить тільки виконати це завдання? А що, коли ворог помітить небезпеку раніше? А може, він уже й помітив, та чекає, поки вони зведуться на повний зріст, щоб різонуті кулеметами?..

Хлопці задирають голови, намагаються розгледіти, розміряти шлях до вершини.

— Як гадаєш, до отих куців непоміченими доберемося? — питає Андрій ліктем Мурзачького в бік.

— Поживемо — побачимо... — неохоче відповідає Анатолій.

Раптом обоє здригаються: десь внизу, біля дерев'яного місточка через Мокрий струмок, вдарили молотом по залізу. Гулка тягуча луна прокотилася по окрузі. Раз, вдруге, втретє... Здавалося, там забивали в землю металеві палі. Невдовзі в яру забухало ще кілька молотів. Потім почулося глухе гупання, немовби з воза скидали

важкі дерев'яні колоди. Не інакше, як дорогу надовбними перегороджують, вирішили комбатівці. Але для чого? Невже в штабі збираються тримати оборону в таких невіддільних умовах?..

Короткі літні вечори в Києві. Не встигла зблякнути на небосхилі заграва, як місто оповило легкою сизою поволокою. З гори бійцям здавалося, що перед ними розстелилася поверх будинків не вечірня імла, а безкрає море. І серед того моря самотнім маяком височіла софійська дзвіниця.

«Оце краса! Недаремно ж хан Батий обрав для свого намету перед штурмом Києва саме цю гору,— дивлячись на попелясту рівнину, що сховала місто, думає Андрій.— Це — дійсно ключ до Києва. Досить поставити тут кілька гармат — і... Ми повинні за будь-яку ціну вибити звідси гітлеряк!»

Примруженими очима Андрій розглядає схили, ніби намагається вгадати місце, де, можливо, зробить останній крок у житті. Чи думав раніше, кожного дня проїжджаючи мимо Батієвої гори від гуртожитку до університету, що саме тут підстерігатиме його смерть? Ні, не вірилося Андрієві, що вже не зійде для нього сонце, не вірилося, що звідси йому вже немає вороття. Довкола ж така тиша, такий спокій. Лише звідкись здалеку доноситься відгомін нічного бою та в яру гримлять молотами якісь диваки. Він все ж засовує руку в кишеню, довго нишпорить в ній і нарешті подає щось Мурзачькому.

— Це адреса моїх батьків. На випадок чого, напишеш після війни. Хай знають... І Світлану повідомити.

Анатолій мовчки мне в пучках клаптик алюмінію з ложки, на якому цвяхом видряпана адреса родини Лівинських. Не вперше вже доводиться йому посилати за такими адресами листи. Посилав з однополчанами дружині П'ятаченка, посилав матерям Степана Шульги, Юрка Байдаченка... Невеселе це діло, але ж останньому бажанню людини не відмовляють.

— А я нікому не лишаю адреси,— шепоче він опісля.— Я не можу вмирати. Хто ж матір на старості догляне? Та і в роду я один чоловічина лишився...

Говорить, а сам же не вірить своїм словам. Його душу теж переповнюють недобрі почуття. Хоча б уже швидше атака, швидше б усе це скінчилося!

Здалося, минула вічність, доки по цепу прошамкотіла команда: вперед, до вершини! І відразу ж комбатівці вужами поповзли вгору. Повільно, обережно, метр за метром. Не раз, ще будучи студентами, блукали вони тут вечорами, але ніхто з них тоді навіть не здогадувався, скільки на цих схилах будяків і колючок. А тепер те колюччя до крові дряпало обличчя, роздирало коліна й лікті. До того ж їдка пилюка, збита з трави, не давала дихати. Душив кашель. А кашель в таку пору — перший союзник фашистів. Закусивши губи, повзуть комбатівці, повзуть. А вершина мовчить. І те мовчання і радує, і насторожує. А що, коли фашист вже давно стежить за ними?.. І починають вони в думках картати комісара, якому заманулося чомусь штурмувати Батієву гору на животах. А чого б на повний

зріст не піти на ворога, як ходили на татар під цією горою прадіди? Стоячи ж навіть вмирати легше...

Повзуть, повзуть. А в яру чиїсь невтомні руки все бухають по залізу і бухають. І кому прийшло в голову будувати оборонний рубіж під самою горою?..

Напевно, так думали й фашисти на вершині. Почувши дзвін металу в низині, вони спершу сполошилися, стали прислухатися. А потім вирішили, що більшовики споруджують укріплення для вуличних боїв, і заспокоїлися. Грецької, варвари, хай забивають поперек вулиць рейки; ті барикади все одно солдати фюрера штурмувати не стануть. Це тільки примітивні азіати за півтора місяця війни ліяк не можуть зрозуміти, що німецькі армії піколи не наступають на укріплення в лоб. Вони розрубують оборону противника на шмаття і йдуть переможним маршем далі. Роздerta оборона — не оборона! Єдиний раз довелося в лоб пробивати рубежі: це під Києвом. Але ж Київ — виняток. Київ — це ключ до перемоги. Та навіть тут цивілізований солдат не полізе на першу-ліпшу дротяну загорожу. Він спершу перестріляє, як куріпок, більшовиків із чудового плацдарму на Батіївй горі, а потім преспокійнісінько ввійде в місто. Що ж, хай будують вуличні укріплення більшовики — ця справа достойна дурнів! Так думали гітлерівці, навіть не здогадуючись, що схиля їхнього плацдарму в проміжках між спалахами ракет вже не першу годину ворущається сотнями спин.

Коли комбатівцям лишалося до вершини якихось двісті метрів, раптом сполохано вдарив ворожий кулемет. Чи то кулеметник почув підозрілий шум, чи спросоння натиснув на гашетку, але на горі зчинилася тривога. Десятки ракет із гадючим сичанням понеслися в небо, щоб промацати, видивитися кожний виїмок на схилі. Тепер фашисти не могли не помітити атакуючих. Доки ж вони не прийшли до пам'яті, треба вихором рвонутися до їхніх позицій. І дійсно, тої ж миті бійці почули голос Остапчука:

— За Київ — впере-е-ед!..

Рвонулися ряди і посунули, посунули по узгір'ю до місця, де виблискували сліпучі вогники на кінцях ворожих стволів. Стрілянина, крик атакуючих збудили місто. Хто з киян в ту ніч не схопився з постелі? Та поки вони добігли до вікон, крик урвався. То, притиснуті гарячим свинцем, залягли комбатівці. Кулі колунали перед їхніми обличчями землю, прошивали тіла. Здавалося, ніщо не лишиться живим під тією свинцевою зливою, ніхто не вистоїть. Не витримали і комбатівці. Здригнулися і один за одним почали відкочуватися вниз.

— Ні кроку назад! — надриваючись, кричали командири. — Перестріляють усіх! Вперед!

Знову бійці повзуть назустріч кулям, цілуючи суху, шорстку землю. Згасли всі думки, зник страх, перед очима кожного — лише сліпучі блискітки на вершині. П'ядь за п'яддю наближались вони до цілі, яка оцетинилася десятками стволів. Аж раптом — кілька вибухів на вершині. І захлинулися кулемети, урвали свій говір. Комбатівці ще швидше орудують ліктями: адже на гору вже ввірвалися

ополченці. То вони сповістили про свою присутність вибухами гранат. Швидше їм на допомогу!

Без команди відправляються від землі, стискають у заціпенілих руках гвинтівки і, не віддуваючи піг, комбатівці, як очманілі, кидаються вперед нестримною лавою. Люто били кулемети, шаленіла в кривавому танку смерть, але навіть вона вже не в силі була стримати цей розбурханий вал...

Тільки на світанні на Батисвій горі вщухла стрілянина. Як воїн після тяжкого походу, на землю втомлено опустилася тиша, сповіщаючи живих, що бій нарешті відлунав. Комбатівці поволі почали збиратися в гурт.

Від тиші отямився й Андрій. Обмацав себе — живий, здоровий. Відчув, як розпирав груди нестримна, трепетна радість: завдання виконане, фашист знищений! Знищений!..

«А де Анатолій? — нараз похопився він. — Що з ним?» Став пригадувати, як вони поряд видиралися по схилу, як залягли... Далі нічого не пам'ятав, далі все ніби в прірву пірнуло. «Боже мій, невже Толі нема?.. — аж зупинилося серце. — Він же навіть адреси своїх рідних не лишав навмисне. Він мусить бути живим!»

Чим довше плутався Андрій по полю бою, тим чорніше робилося в нього на душі. Дорого, дуже дорого заплатив батальйон за свою перемогу! Спробуй вибиратися на гору, коли тобі в лоб дивиться добрий десяток кулеметів!.. Але іншого виходу не було. І коли б не винахідливість комісара, хто відає, на чьому боці був би успіх. А то ще вчора на подвір'я колишнього автопарку він послав кількох ополченців із завданням відвернути увагу німців, створити враження, ніби виїзду спільно перекривають дорогу барикадами, будують укріплення. Останчук сподівався, що на горі сприймають отой гук за намір радянських військ перейти до оборони. І не прорахувався...

Всі місця найзапекліших сутичок обійшов Андрій. І марно. Всіх зустрічних комбатівців перепитав про Мурзацького. Але ніхто не міг сказати нічого певного. Лишалася остання надія — санітарний пункт. Попрямував до одноповерхового цегляного будинку, на подвір'я якого зносили поранених. Вдивлявся в спотворені боєм лиця, але Анатолія серед них не було. І раптом така втома огорнула його, що він схилився на паркан, притулив до чола долоню.

— Андрію? — раптом почув знайомий голос.

Оглянувся — до нього наближається Анатолій. В пошматованій одежі, без пілотки, із зашеним кров'ю лицем.

— Що з тобою?

— Дрібниці. Фріц по черепу ножем зачепив, — і Мурзацький скупо розповів, як він помітив німецького офіцера, що відповзав до урвища, як кинувся за ним і зчепився в рукопашній. — Віриш, ледь-ледь вгулав. Здоровий чорт, відгодований. А це — трофеї. Візьми, глянь, що там.

Тільки тепер Андрій помітив у руках товариша лискучу сумку-планшетку і офіцерські погони. Двоє санітари намотували на голову Анатолія білий тюрбан бинтів, він переглядав вміст сумки. Топографічна карта, пластмасова прозора лінійка з круглими, квадрат-

ними, трикутними прорізами, кілька щороміщських листівок, солдатський журнал, олівці... Та увагу Андрія чомусь привернув конверт без жодного штемпеля; на ньому чіткими латинськими літерами було виведено: «Баварія, Форстен-Фельдбрус, фрау Оберурзель Г.»

— Невідправлений лист. Цікаво, що ж пише цей бандит у свій фатерлянд.

Розірвав конверт і став читати:

— «Моя дорога Гертрудо!

Даруй, кошенятко, що твій Віллі знову запізнився із відповіддю. Повір: було не до листів. Коли згадую минулі дні, ворухнуться волосся на голові.

Як і раніше, стоїмо під Києвом. Вірніше, над Києвом. Вчора моїм хоробрим солдатам пощастило прослизнути між укріпленнями, які більшовики зводили довкола своєї столиці, мабуть, протягом десяти років. Мій підрозділ ввірвався на Батієву гору, що панує над навколишньою місцевістю. Тепер без бінокля спостерігаємо це місто. Я бачив немало їх по всій Європі, але подібного до Києва, повір, не зустрічав. Це — сонячний, квітучий, самим богом створений оазис, але... Три рази вже фюрер призначав на центральній площі Києва провести парад наших полків, і волі його ми не змогли виконати. Більшовики чинять впертий опір. Та коли ти одержиш цього листа, я крокуватиму по центральній вулиці Києва. Це буде наша найбільша перемога за півтора місяця такої тяжкої війни.

Тільки той, хто побачить це золотоголаве місто власними очима, може зрозуміти, що значить воно для Німеччини. Недаремно ж руси назвали його в старину Золотими Ворітьми своєї землі. І от у ці ворота, моя ллячко, першим увійде твій Віллі. І фюрер нагородить його рицарським хрестом. І відпустить до тебе аж на два тижні. Здорово?..

Ти запитуєш, чим багата Україна. Тут є все, що господь подарував людям. І це «все» скоро буде нашим. Із Парижа я привіз тобі шовкову білизну і чудове вино, з Греції — смачних горіхів і золотий сервіз якогось античного олімпійця, а з Києва я привезу вишиванку й українського сала із шкуркою (якщо, звичайно, не позбудуся своєї). А що б ти ще хотіла?..

Отож поздаров нас із перемогою і виглядай свого Віллі в гості. Сто разів цілую твою ніжку! Я».

Навіть тяжкопоранені позводилися на лікті, попіднімали голови, слухаючи Андрія. На закривавлених спраглих вустах тремтять усмішки — от і ввійшов Віллі у Золоті Ворота! От і прислав українського сала із шкуркою!..

XI

Це був останній бій для комуністичного батальйону. Тут, за Києвом, на узліссі, що виходить до Васильківського брукуваного тракту, і закінчився короткий, але героїчний шлях добровольського підрозділу. Від червоних університетських стін через військові Дарницькі

табори та ірпінські оборонні рубежі, через Батієву гору вів цей шлях юнацьке товариство до тих далеких обріїв, за якими ще тоді ховалася перемога, плутався полями, зримили, опаленими вогненними валами, освітлювався кривавими відблисками війни. Та все ж доля немовби щадила вчорашніх студентів, відводила від них свої жорстокі удари. По-справжньому хлопці глянули смерті у вічі тільки на Батієвій горі. І, мабуть, ця стара, ненаситна химера вподобала там безстрашних юнаків. Бо того ж дня заманила їх у свою криваву кузню край Голосіївського лісу й оглушила, осліпила, не одного приспала навіки.

Не встиг батальйон навіть ран перелічити після запеклого нічного штурму, як із штабу оборони міста передали наказ: негайно виступити на підкріплення частин 147-ї стрілецької дивізії, що вже котрий день тримали оборону на Голосіївських висотах. Так вимагала обстановка.

Минулого вечора, коли комбатівці разом з ополченцями вже стискали залізним кільцем Батієву гору, командування німецьких дивізій, які майже місяць безуспішно топтали під стінами столиці України, послало в штаб армії таке донесення:

«Сьогодні, 7 серпня, в 15.20 за місцевим часом передові підрозділи 324-го моторизованого полку оволоділи Батієвою горою — ключовим плацдармом в обороні Києва. Прорив успішно триває. Наші окремі частини вже ведуть вуличні бої...»

Це довгождане донесення було негайно передано самому Гітлеру. Фашистські генерали були настільки впевнені в своїх силах, що навіть дозволили собі дещо перебільшити локальні успіхи. Ніякі частини в Київ ще не вступали і не вели вуличних боїв, хоча, утримуючи Батієву гору, противник міг, звичайно, паралізувати радіанську оборону. Одержавши цю радіограму, Гітлер віддав розпорядження провести наступного ж дня на Софіївській площі урочистий парад на честь тріумфу німецької зброї. Але комбатівці й ополченці за ніч внесли істотні корективи в обстановку.

У штабі командуючого 29-м німецьким армійським корпусом, війська якого наступали на Київ з району Василькова, про втрату Батієвої гори стало відомо ще на світанку. Аби не допустити розголосу про чергову невдачу і нарешті-таки виконати наказ фюрера, командир корпусу розпорядився розпочати на світанні генеральний штурм Києва, ввівши в дію всі наявні резерви. Водночас із 29-м армійським корпусом на приступ столиці України мали піти кращі полки 55-го корпусу із району Обухова.

Рівно о 6-й годині ранку 8 серпня німецькі війська перейшли в наступ на двох напрямках — по Обухівському шосе на село Пирогово і вздовж Васильківського шляху на Голосієво. Знекровлені багатоденними боями, поріділі червоноармійські роти уже не могли встояти під могутнім концентрованим ударом. А підкріплення не надходило. Ось тоді штаб оборони Києва в розпал бою прийняв рішення: направити до села Пирогово бронепоезд київських залізничників. Раптова поява бронепоезда викликала паніку в стані противника і підняла дух захисників. Перша атака ворога була зірвана.

Але на Васильківському напрямі обстановка ускладнювалася — фашистам вдалося потіснити уже пошарпані, малочисельні червоноармійські частини і загони ополченців аж до корпусів лісотехнічного і плодоягідного інститутів. До того ж стало відомо, що з Василькова в район голосіївських висот прибула штурмова есесівська бригада. Було ясно, що тут без додаткових резервів не стримати натиску переважаючих сил ворога. А де взяти ті резерви? Штабові оборони не було іншого виходу, як кинути для підкріплення Голосіївського плацдарму разом із підрозділами курсантів військових училищ комуністичний студентський батальйон, який тільки-но вийшов з бою.

Серед білого дня займали комбатівці рубіж, який у наказі називався «другою траншеєю ближніх підступів». Але спробуй під кулями зайняти траншею, яка вже більше години була в руках противника. Лінія оборони проходила по зриту бомбовими і мінними вирвами, поіржавілому від гару плацу перед самими інститутськими приміщеннями. Оглухлі, вкрай збуджені, запорошені пилюкою, здебільшого з перев'язаними руками і головами, червоноармійці оборонялися окремими групами. Комбатівці розсипалися поміж ними.

Противник не відповів вогнем на появу в лінії оборони нового підрозділу. Мовчав, немов нічого й не помічав. Та, власне, йому було не до цього. Перед самим прибуттям комуністичного батальйону на цей рубіж захисниками Києва була відбита його третя атака, після чого настало короточасне затишшя. Лише зрідка тріщали кулемети та де-не-де ляскали поодинокі постріли.

Після нічної пригоди Андрій намагався більше не розлучатися з Анатолієм. Разом перебігали розрите вирвами інститутське подвір'я, поряд повзли по закіптуженому ґрунті до переднього краю. Кілька разів натикалися на поранених, що, лишаючи криваві сліди, повзли в переярок до перев'язочного пункту. Але здебільшого натрапляли на трупи. «А де ж живі? — запитували себе юнаки. — Де ті, хто кілька днів стримував удари броньованого кулака гітлерівських армій? На кому ж тримається цей рубіж?»

На протилежному боці плацу, над схилом, перед обширною дослідною плантацією, Анатолій вскочив у якийсь виямок і став ладнати до бою кулемет. Андрій теж опустився на дно бомбової вирви. Опустився і помітив там бійця без пілочки, в розідраний на грудях гімнастюрці. Він лежав горілиць, неприродно розкинувши руки, і застиглими, ніби скляними очима, дивився в безхмарне небо. А по його запалих, давно неголених щоках котилися слюзи.

— Вам допомогти?

Той не озвався. Здавалося, він міцно спав з відкритими очима. А слюзи все котилися й котилися з очей. «Мабуть, контужений», — вирішив Андрій, дивлячись на розширені зіниці червоноармійця, в яких не було ані думки, ані почуття.

По всьому передньому краю чулося шавкотіння лопат у сухому ґрунті. Комбатівці заривалися в землю.

— Толю, чуєш, Толю! — гукнув Андрій, оглядаючи поле бою.— Ти тільки поглянь, яке тут кладовище ворожих танків!

Між узліссям зліва і Васильківським трактом справа, на випаленому дослідному полі, віткнувши дула в землю, нерухомо стовпчило вісім обгорілих ворожих машин. І всі майже на одній лінії. Тільки дев'ята маячила між самими окопами.

— Таким «урожаєм» не сором похвалитися,— відгукнувся Мурзакський.

— А цей гад ледве не прорвався,— показав Андрій на найближчу машину, що стояла за кільканадцять кроків.— Знайшовся все-таки молодчина, що підбив...

При цих словах боець, який беззвучно плакав, зненацька схопився на ноги, притиснув до потрісканих спраглих вуст брудний, закритавлений палець:

— Не говори так! Тс-с! Це нещастя... Це наш танк...

Андрій з острахом глянув на бійця. Чи все гаразд у нього з розумом? Адже ж бувалі фронтовики розповідали, що подібне нерідко трапляється на передових. На танку чітко видніється чорно-білий хрест, а червоноармієць торочить: танк радянський.

— Не дивись на мене так... Я правду кажу: це наш танк. Водив його в бій проти німців один ополченець.— Нараз його надтріснутий голос урвався, щетинисте підборіддя затремтіло. Пересиливши себе, боець із хворобливою поспішністю став оповідати про одну з найтрагічніших сторінок голосіївських боїв.

...Після сходу сонця 8 серпня без жодного пострілу німецькі танки з'явилися перед земляними укріпленнями радянських частин. Вони рухалися не вздовж шляху, де напередодні саперами були встановлені мінні поля, а через дослідні ділянки, певно, сподіваючись вирватися на околиці міста переляками мимо корпусів лісотехнічного та плодоягідного інститутів. Перед ескарами захисники зупинили їх своїм вогнем. Танки відійшли. Але тоді по всьому узлісся вдарила німецька артилерія. Півгодини, не менше й не більше, перемішувала вона, рвала на шмаття землю на вузькій смужці між ровом і лісом, явно готуючи «ворота». І тільки-но вбухли вибухи, як на цю дільницю ринули тупорилі панцирні потвори. А що могли протиставити червоноармійці цьому нестримному потоку? Хіба що свою ненависть, мужність та пляшки з пальним. І саме цією зброєю вони все ж зупинили закованих у броню гітлерівців. Зупинили, але вибити з «проходу» не могли.

Десь за годину все почалося спочатку. Артналіт. Танкова атака. На цей раз поріділим підрозділам захисників довелося вже відступати до інститутських корпусів. А невдовзі фашисти кинулися в третю, найзапеклішу атаку. Захисники готувалися до смертного поєдинку, стискаючи в руках останні в'язанки гранат. Аж раптом на їхніх очах розгорнулася незвичайна картина: німецькі танки, що сунули вишколеним строем, зненацька відкрили стрілянину один по другому. Так, так, саме розстрілювали один одного, зближаючись майже впритул. Червоноармійці бачили, як запалав один, як клюнув носом у землю другий, дзигною закрутився на місці третій... Інші

заметалися безладно по полю і в непроглядній куряві стали тікати. Лише одна машина з хрестом на башні на шаленій швидкості неслася до окопів.

— Вона мчала прямо на мене. Я вже бачив, як гусениці чавили землю,— тремтячим голосом вів свою повість невідомий боець,— притиснув зв'язку гранат до грудей і став чекати. Я не чув, коли по окопах передавалася команда: «Танк не підбивати!» Я чекав... Коли ж танк порівнявся зі мною, я пошпурив гранати... А через кілька секунд із люка показалася заюшена кров'ю голова. До танка кинулись бійці і витягли звідти нашого ополченця. Ви розумієте, що трапилося?

В розпачі він охопив голову руками й опустився на землю. А Андрій як вкопаний стояв навколішках.

— А можливо, це помилка. Можливо...

— Ні-ні! Я не помилюся. Я теж допомагав йому вибратися з люка. Коли вже несли в медпункт, він прохав, щоб не повідомляли про це нещастя батька. Ковтуном його звуть, в депо працює... Але я зараз піду в штаб і про все розповім! — Він звівся на ноги. Страшний, напівбожевільний, почав вибиратися з воронки.

Закам'янів Андрій: так ось яка доля в танка, який вони захопили за Ірпенем!

— Куди ти, навіжений? Уб'ють же!

Той не оглянувся. Йшов, як примара, на весь зріст. І тут почався артналіт. Лютий, нещадний. Вже від перших вибухів все довкола заходило ходором. Грім, вогонь, сморід і страх притиснули комбатівців до шорсткого, зраненого обличчя землі. Вона, бідна, стогнала під вогненним шквалом глухо й надривно, стогнала й тіпалась, як у пропасниці. Брили прокопченого їдким димом ґрунту злітали високо вгору і градом осипалися на солдатські спина...

Вогненний шквал вшух так же раптово, як і почався. Андрій лежав обсипаний землею, і не вистачало в нього сил, щоб розтулити повіки. Кружляло в голові, тонко дзвеніло у вухах, здавалося, він нестримно падає, перевертаючись у темній безвісті. «А може, це починається смерть? Можливо, отак і залишає людину життя, коли тіло перестає слухатись розуму, а почуття повільно згасають у холодній порожнечі?..»

— Анатолію! — закричав щосили і звівся на ноги, щоб вибратися із цієї домовини.

Та було пізно. За кілька сотень метрів короткими перебіжками до окопів наближались густі ряди есесівців.

Оборона мовчала, як мертва.

Не зустрічаючи опору, есесівці пішли на повний зріст.

— Вогонь! Хіба ж не бачите? Німці! — загорланів Андрій.

Але бійці, як йому здалося, відкликнулися лише недружними, поодинокими пострілами.

— Обходять! Оточують! — чийсь несамовитий крик.

Оборона здригнулася. Під ураганим вогнем поповзли комбатівці, ополченці, червоноармійці до лісу за інститутськими корпусами.

Але скільки їх, розпластаних, нерухомих лишилося назавжди лежати на тому коротенькому відрізку від окопів до чагарів за стінами плодоягідного інституту.

Тільки тут, лежачи між кущами почухраної осколками ліщини, Андрій довідався від своїх, що під час артилерійської підготовки загинув командир батальйону. Ротного ж вони поховали ще на Батієвій горі.

— Комуністичний, далі ні кроку!

Це був голос комісара Остапчука. Звідки взявся Антон Филимонович у цьому пеклі, ніхто не відав. Проте його поява в таку критичну хвилину привела бійців до тями.

— Як не соромно, хлопці? Танків не боялись, Батієву гору відбили, а тут... Кому дорогу відкриваєте?

А ряди есесівців наближалися, наближалися. Ось вони вже проминули поколупану цегляну коробку інституту. Раптом за їхніми спинами:

— Дук-тук-тук!.. Дук-ту-ту-тук!..

Комбатівці з подивом звели голови: хто ж той сміливець, що наважився свинцем чесонуги фашистам у спину з інститутського даху? Та хіба ж вгледити за густим димом, що валив із вікон. Проте всі добре бачили, як пузирилася чорними бульбашками земля під ногами есесівців, як інститутське подвір'я вкривалося нерухомими чорними латками, немов гайворонням. Потрапивши під перехресний кинджальний вогонь, навіть муштровані есесівці заметалися. Але кулі, меткі кулі з даху, гарячими цвяхами пришпилювали їх навіч-по до землі.

— Хлопці, вперед! Вони вже тіка-а-ють!..— зненацька довісся радісний крик із палаючого інституту.

— На даху Мурзацький! Наш Толя-кулеметник! — з нестями схопився на ноги Андрій.

А полум'я довгими жовтогарячими полотнищами прудко повзе до даху. Без команди зводилися комбатівці на ноги. Нерівними рядами захиталися поміж чагарями, покотилися під гору і повеселися по ворожих трупах до будинку. І раптом на їхніх очах з тріском провалився дах. Обірвався невтомний стук кулемета.

— За Толю-кулеметника! Вперед!

— Впере-е-ед!..— покотилося від краю і до краю.

Нестримний вал котився по ярах і перелісах. Мчав у тому нестримному потоці і зведений комуністичний батальйон. Поріділий, розбавлений, він здійснював свій останній найстрімкіший ривок. Увірвавшись на здані ранком позиції, бійці залягли. На тих зритих бомбами, снарядами, мінами, прошитих незбагненною кількістю куль і осколків позиціях край Голосіївського лісу і закінчив свій славний шлях студентський підрозділ. Закінчив, щоб його продовжили інші.

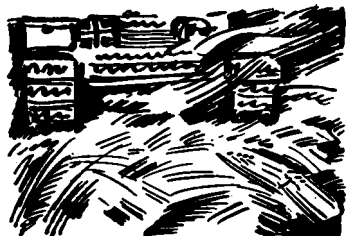
Уже ввечері 8 серпня в Київ були доставлені три бригади десантників. Їхній удар виявився настільки стрімким і несподіваним для ворога, що вже наступного дня червоноармійські частини вийшли на рубіж Пирогово — Червоний Трактир — Пост-Волинський. А нові

з'єднання все прибували й прибували з тилу. Вони продовжували відтискувати гітлерівців подалі від столиці України.

Зазнавши тяжких втрат, німецькі дивізії вдруге змушені були перейти до оборони.

Студенти-воїни вже не брали участі в цьому наступі. Знекровлений, пошарпаний в жорстоких сутичках із сильнішим ворогом, їхній добровольський підрозділ після голосіївських боїв був відведений з передової лінії і розформований. Як нічний метеор, спалахнувши, згасає в атмосфері, не долетівши до землі, так і комуністичний батальйон зникнув, згас у вирі грізних подій. Правда, колишніх комбатівців опісля бачили і по госпіталях, і по регулярних частинах, і в партизанських загонах. Одні з них були вже комісарами чи командирами, інші ж так і лишилися рядовими воїнами. А студентський поет Андрій Лівинський потрапив у серпневі дні сорок першого року в розвідувальний загін особливого призначення при штабі оборони Києва.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

I

Серед гуркоту, що й на хвилину не вщухав у депо, зненацька пролунав крик:

— Води! Химчукові погано!

І враз урвався металевий брязкіт. Десятки голів обернулися в той кінець цеху, де біля наполовину обшитого

бронєю паровоза, ткнувшись головою в землю, стояв навколішки старий Химчук. До нього кинулися слюсарі, підхопили під руки, бризнули водою на обличчя. Він втомлено розплющив повіки.

— Що це з тобою, Гавриле?

— Пусте, — спробував осміхнутися, але на вустах затремтіла болюча гримаса. — Голова запаморочилася...

Проте це була звичайнісінька відмовка. Сам же знав, що не просте запаморочення звалило його з ніг. Вже кілька днів тяжка недуга клубилася в його тілі, хоч як не намагався її пересилити. Не міг же няньчитися з нею в постелі, коли всі довкола забували і про сон, і про втому. В ті дні колектив заводу закінчував спорудження другого бронепоезда, і кваліфіковані руки були потрібнішими за повітря. Вечорами, коли поперек так цементувало, що ні поворухнутися, ні зігнути не міг від болю, Химчук починав благати одвічну супутницю старості:

— Зачекай-но трохи, хворобонько. Дай строку, а там я вже й сам на лопатки ляжу.

Та хвороба лишалася глухою до тих благань. Кілька днів повзала від суглоба до суглоба, ніби промацувала їхню міцність, а потім діждалася слухної миті і просто серед цеху звалила старого з ніг. Прийшовши до тьми, Гаврило Якимович відчув: недуга так міцно вві'ялася в тіло, що тепер доведеться з нею вовтузитися не день і не два.

- Може, лікаря?..
- Не треба. Мицеться.
- Додому тобі треба йти.
- Доведеться.
- Провести?
- Сам доберуся.

Звівся кволо на ноги, кивнув товариству головою і попростував колією до виходу. Був уже вечір, хоч сонце ще високо висіло над небосхилом. Глянув на небо — воно якесь червонясте, все в пасму-гах. І рейки чомусь на шпалах нерівні, побрижені. «Жар піднімається, — вирішив про себе. — Отого і в роті так сухо та гірко. Швидше б додому! Скажу Олесеві, хай липового цвіту із звіробоем заварить та печеною картоплею мені груди попарить. Швидше б тільки лягти...» Хотів прискорити крок, але ноги такі неслухняні, такі важкі, ніби піском набиті. І в голові, наче колись на великодні святки, дзвони на всі лади бемкають.

— Що за лиха година напала? Доведеться тепер Олесеві зі мною возитися. Мало йому, бідоласі, турбот: вночі патрулює, а вдень малоє плакати... — бурмотів Гаврило Якимович, ідучи додому. — Хоча клопотатися багато не треба. Коли б тільки він заварив липового цвіту...

Але вдома нікого не застав. Лиш записку знайшов в кухні на столі: *«Дідусю! Мене не чекай: кілька днів дома не буду. Виїжджаю з агітбригадою в села Полтавщини. За мене не турбуйся. Бережи себе. Бажаю добра. До зустрічі».*

— От і маєш... — тільки й мовив Гаврило Якимович.

Сяк-так дотягся до ліжка, повалився в постіль, не роздягаючись, і застиг. Довго, дуже довго пролежав отак у напівзабутті. Отямився від холоду. Спробував звестися, щоб дістати ковдру, але не зміг. Голова, як чавунна гиля, давила до землі, руки-ноги немов приклепані до ліжка. «Ну що ж, полежу ще трохи, а потім уже вкриюся, — вирішив подумки. — Не зима ж — не замерзну».

Була вже пізня ніч, коли він згадав, що не зачинив сінешніх дверей. І Олесь чомусь не догадається їх зачинити. Невже не помічає, як морозить його дідуся? Забув, як дід вкривав його маленьким щоночі, забув...

— Олесю! — глухо вигукнув і лиш тепер згадав про записку в кухні на столі.

«Значить, я сам тут. Один... І Олесь не вкріє мене і не заварить липового цвіту із звіробоем. Бо поїхав на Полтавщину. А можливо, це й на краще. Побачив би мене таким, страждати став би, а так він спокійний. І добре, що спокійний: на його вік ще вистачить хвилювань...» Мов хмарини у вітряну годину, блукали в голові Химчука

розрізнені думки. Старий і не здогадувався, що в той час його Олесь був не в якомусь селі на Полтавщині, а на березі Ірпеня, що за якихось півгодини у складі розвідувального загону особливого призначення він опиниться по той бік фронту, у ворожому тилу.

В той загін Олесь потрапив за рекомендацією полкового комісара Остапчука. Після проводів однокурсників, що приїжджали з ірпінських рубежів, він одразу ж пішов у штаб оборони до Остапчука, і той влаштував його для початку у винищувальний загін, що охороняв шляхопровід. Відтоді кожної ночі вистоював Олесь вахту біля мосту, а вдень, після відпочинку, випускав бойові агітлістівки. І чекав справжнього діла.

Якось увечері до будинку, де був сторожовий пост винищувального загону, під'їхала автомашина. Шофер вбіг у караулку:

— Хто тут Химчук? У штаб негайно!

Олесь вискочив за шофером на вулицю, на ходу застібаючи комір сорочки. Сів у авто, намагаючись здогадатися, для чого це він так терміново знадобився у штабі.

Біля сірого, кількاظверхового будинку по сусідству з Софійським собором машина зупинилася. Шофер провів Химчука повз вартових на другий поверх у простору кімнату, де на стільцях попід стінами сиділо чимало людей. Масивні, оббиті дерматином двері, що вели до чийогось кабінету, час від часу розчинялися, і за ними по одному зникали відвідувачі. Коли підійшла Олесева черга, він, хвилюючись, переступив і собі поріг. Кабінет, в якому він опинився, був схожий на невеликий зал, посередині його стояло два громіздкі столи літерою «Т». Одна стіна майже до половини завішена темною ширмою, під іншою, біля вікон, сиділо кілька військових і цивільних чоловіків. Серед них Олесь одразу ж упізнав Остапчука. Той ледь помітно всміхнувся і кивнув головою.

Розмова виявилася короткою. Похмурий, аж сірий від утоми генерал із зморшкуватим обличчям попросив Олесь розповісти біографію, подікавився, якою мірою він володіє німецькою мовою, і лише після цього запитав:

— Чи готові ви до виконання складного завдання Батьківщини?

— Так, готовий!

— Зачекайте. Справа надто серйозна. Йдеться про тил ворога. Там ніхто вам не зможе допомогти. Там ви повинні покладатися тільки на себе. Чи вистачить у вас...

— Я уже сказав,— перебив його Олесь.

— Гаразд. Зараховуємо вас до групи розвідки. Якщо успішно пройдете підготовку... Коротше, завтра о восьмій ви маєте бути в малому залі обкому партії. Про все, що тут чули і ще почуєте, ніхто, звичайно, не повинен знати.

Олесь ствердно кивнув головою і, не відчувачи землі під собою, вийшов із кабінету. Вийшов, як виходили з нього сотні і сотні киян. Бо не перший загін для дій у ворожому тилу формувався в стінах цього будинку. Партизанські групи Подільського і Кіровського районів міста уже громили ворога за лінією фронту, інші ж ще тільки готувалися до походів. А загін, в який призначили Олесь, утворю-

вався для виконання особливих доручень. Командиром загону призначено капітана Гейченка, котрий ще в фінську війну був відзначений двома орденами за розвідувальні операції в тилу противника.

Наступного дня Олесь прибув у малий зал обкому партії чи не за годину до початку збору. Там нікого ще не було. Примостившись у кутку, він намагався уявити, куди поведе його дорога з цього приміщення. А що як під час підготовки він виявиться непридатним для роботи на окупованій території?

Незабаром почали збиратися майбутні розвідники. Першим зайшов невисокий кремезний хлопець із чорними густими бровами, що зрослися на перенісці. Сів біля вікна і втупив очі в газету. За ним з'явився у виляючій військовій гімнастборці сутулий, широкоплечий чоловік із суворим, худорлявим обличчям. Олесь вразило, що волосся в нього було сиве, аж біле, як у старого-престарого діда. Потім двері уже не зачинялися. Прибулі віталися й сідали, кому де захочеться. Раптом знайомий голос примусив здригнутися Олесь. Озирнувся — Андрій. «Невже й він буде в цьому загоні?..» Його чомусь лякала зустріч з Андрієм.

Широкогрудий Гейченко зробив перекличку, сказав про мету збору. Від кожного з присутніх вимагалось бездоганно оволодіти холодною зброєю, вміти нечутно долати різні перешкоди, орієнтуватися на місцевості вночі і в туман, перев'язувати рани, маскуватися. «І це від людей, які вдосталь сьорбнули солдатської муштри, — подумав Олесь. — А як же я?.. Я ж зроду в руках кинджала не тримав, уяви не маю про військові премудрості. Чи не стану тут посмішешем?»

Але побоювання ці виявилися марними і передчасними. Як згодом стало відомо, при загоні утворювалася група радіозв'язку і розшифровування та перекладу добутих у ворога документів. Саме в цю групу разом з Андрієм і потрапив Олесь як знавець німецької мови.

Коли оголосили перерву, Химчук, поглинутий своїми думками, навіть не помітив, як спорожніла зала і він опинився віч-на-віч з Андрієм. Той стояв явно в нерішучості, з ледь помітною, винуватою усмішкою на губах. Скінчилася перерва, а вони так і не промовили один одному жодного слова. І пізніше зустрічалися, як зовсім не знайомі люди, виконували кожен своє завдання і мовчали.

І от настав час переходу лінії фронту. Загін вивели до Ірпеня, де підрозділи, що стояли в обороні, мали прокласти йому коридор на ворожу територію. Проводжав розвідників комісар Остапчук: штаб оборони міста покладав на них великі надії. Загін мав здійснити рейд по прифронтових тилах ворога, зібрати якнайвичерпніші відомості про тактичні наміри фашистського командування щодо Києва і повернутися назад. Таке було завдання.

II

Опівночі 25 серпня розвідувальний загін особливого призначення, до складу якого входив і Олесь Химчук, залишив передній край

оборони між Білогородкою і Тарасівкою, де діляниця вважалася відносно спокійною.

Першими у темряву рушили сапери. Лише вони могли по непримітних для стороннього ока орієнтирах знайти прохід у мінних полях. Розтягнувшись двома рядами, утворили своєрідні ворота, через які розвідники і вибралися на нічну землю. Зігнуті під вантажем речових мішків, вони спустилися по випаленій, зритій стерні у видолинок. Як тільки ноги пірнули в м'яке руно отави, сапери зупинились. Нічтя земля скінчилася. Далі, за сивою імлою, починалася територія, захоплена ворогом. Як повідомили в штабі, фашисти не обґрунтовували тут свій передпій край дротяними загорожами, бо не збиралися, мабуть, довго затримуватися під Києвом. Не встановлювали вони і мінних полів. Так що далі загін мусив сам шукати дорогу.

Хвилина прощання. І ось уже остання постать зникла в тумані. А сапери так і лишилися стояти у видолинку. Скільки таких груп уже провели вони до ворожих позицій в ті тривожні літні ночі сорок першого року! Як дощові краплини в небесному просторі, розсівалися ці безіменні групи по окупованій території. Одні з них, пройшовши з боями по ворожих тилах, поверталися онісля малочисельні й знекровлені; шлях інших нагадував спалах падаючої зорі. Був він короткий і яскравий, деś на околиці невідомого села чи на перехресті лісових доріг обривався у нерівному бою. Треті ж, мов човпи серед розбурханого моря, місяцями блукали по лісах, переростали в партизанські бригади, яким судилося не один рік рейдувати по ворожих тилах. Та жодна з груп не відала, проходячи мінним полем, яка доля чекає її за видолинком.

Було вже за північ, коли загін, проникши крізь гадану бойову охорону ворога, добув протилежного берега Ірпеня. Звідси розвідники і мали вийти в район, замкнений між Коростенською і Козятинською залізничними вітками, де німецьке командування нібито зосереджувало сили для нового наступу на Київ. Шлях вгору по течії ріки видався значно легшим, ніж передбачалося. За дві доби загін ні разу не ув'язувався у бій, хоча біля села Ярошівки ледь пощастило вислизнути з-під самого носа гітлерівців.

Сталося це так. На світанку третього дня походу наблизилися до шосе, що вело з Радомишля на Фастів. Ще здалеку від нього доносився рев моторів. Коли підійшли ближче, побачили незвичайну картину: по бруківці нескінченним потоком повзли тупорилі автомашини з солдатами, підводи, обтягнуті брезентом, гармати різних калібрів. Від селян розвідники уже знали, що після заходу сонця противник на всю ніч припиняє будь-який рух по дорогах. Такий порядок! Що ж примусило чужинців порушити його? Куди, з якою метою перекидаються ці частини?

За наказом Гейченка загін розташувався на плантації уже достиглих соняшників, вичікуючи, коли припиниться рух і можна буде перебратися через дорогу до лісу, що виднівся осторонь за шляхом. А тим часом командир виділив дві групи бійців. Одна з них мала проникнути в найближче село Дідівщину і дізнатися там, як

давно триває цей посилений рух, а інша, одержавши завдання встановити номери частин і характер їх озброєння, вирушала до шосе.

Вже перед самим сходом сонця фашисти помітили над річкою розвідників, що поверталися з Дідівщини. Колона зупинилася. Знялася стрілянина. І хто знає, як би склалася доля групи, коли б поблизу не було болота. Німці постріляли, постріляли в осоку, але переслідувати їх так і не наважились. Чи то не захотіли лізти в болотисті зарослі, чи, може, не мали на це часу.

Того ж дня рівно о дев'ятій вечора штаб оборони Києва прийняв таку радіограму: *«Протягом останніх двох днів німецьке командування перекидає по магістралі Радомисль — Фастів крупні моторизовані з'єднання. Серед них виявлений 378-й моторизований полк...»*

Відтоді кожної доби Київ приймав радіодонесення про переміщення в трикутнику між Коростенською і Козятинською залізницями ворожих частин, про виявлені військові склади й аеродроми противника, про звірства окупантів і розгортання партизанського руху, про економічну політику гітлерівців. Та раптом восьмого вересня чергова радіограма не надійшла. Не одержали її і наступного дня. Незрима нитка, що зв'язувала купку сміливців з радянською землею, обірвалася.

...Сьомого вересня вранці загін вбрід перейшов Ірпінь вище села Сушанка і зупинився в лісі для відпочинку. Дванадцять днів уже блукав він по окупованій території, дванадцять днів недосипали й недоїдали бійці, виконуючи нелегке завдання. Уже п'ятьох із них не долічував командир, але ті, що залишилися, щочоті розходилися в різні боки, — чи то в район Брусилова, щоб уточнити розташування таємного німецького аеродрому, чи то встановити, штаб якого з'єднання розмістився у Фастові. І кожного разу приносили стільки відомостей, що радист Маточка ледве встигав передавати їх у Київ у точно визначений час.

За два дні перед цим у лісі, де базувався загін, раптом з'явилися есесівці. Аби уникнути з ними зустрічі, розвідники змінили місце стоянки. Але есесівці і там не дали їм спокою. Сумніву не лишалося: фашисти знають про існування загону. Можливо, була перехоплена радіограма, а можливо, хтось із місцевих запроданців доніс про радянських бійців. Було вирішено негайно перебратися в Коростишівські ліси.

Коли стемніло, вирушили в дорогу. Йшли всю ніч без перепочинку. Кілька разів переходили сюди-туди ріку, щоб заплутати сліди. Проте до Коростишівських лісів дістатися так і не змогли. Схід сонця застав їх за селом Сушанка. Продовжувати похід серед білого дня було ризиковано, тому командир наказав знайти в лісі глухе місце для денного відпочинку. Як тільки це було зроблено, бійці колодами повалилися на землю і одразу ж поснули. Тільки Олесь Химчук все перекидався з боку на бік, стогнав, притискуючи до грудей праву руку.

Похід по ворожих тилах став для нього надто суворим екзаменом. І чим довше продовжувався цей екзамен, тим більше переконувався юнак, що нездатний скласти його успішно. Під час нічних переходів він не міг нести стільки вантажу, скільки несли інші, і товариші змушені були весь час йому допомагати. Але й після цього Олесь ледве встигав за загonom. В останні дні на довершення всього почало крутити в передпліччі правої руки. Коли всі спочивали, він вертівся на землі, не знаходячи місця від болю. Але цього разу навіть у нього втома заглушила біль. Постогнавши, поскрипівши зубами, він теж задрімав. Проте спати довго не пощастило. Коли звернуло за полуднею, його розбудили схвилювані голоси.

— Підвода! Двоє невідомих...— почув крізь сон чийсь слова.

— Затримати!

Деякий час Олесь лежав із заплющеними очима, та тільки-но в кущах зашелестіло, рвучко підвівся. Неподалеку побачив двох літніх, в обідраній одежі людей, які наближались у супроводі дозорця до командира, що сидів на пеньку з цигаркою в зубах. Із розмови Гейченка з прибулими Олесь довідався, що ці двоє були коринськими колгоспниками, що в містечку Корнин німецького гарнізону нема, а новий порядок охороняє староста з поліцаями. Командир розпитував колгоспників, чи не чули вони про аеродроми або військові склади противника, як охороняється тутешня залізниця, чи не відновлює роботу цукровий завод...

Розмова ставала цікавою. Один за одним прокидалися розвідники, підходили до командира і мовчки сідали півколом.

— А який настрій у селян?

— Про настрій краще не питаєте. До горя наш люд звичний. І за царя сьорбали його вволю, і при пілсудчиках було по горло. Але такого, як зараз, ніхто не пам'ятає. Ниньки людина й понюшки табаку не варта. Я вже мовчу про грабунки: життя тепер немає! На днях у сусідньому селі старого активіста, одного із засновників колгоспу, з постелі іроди звели і на майдан вивели. Думаєте повісили? Ні, відпустили. Живіт розпороли, кишки випустили і відпустили. Мовляв, іди, агітуй за комунію.

— А мою племінницю двадцятирічну...— перебив напарника другий колгоспник, — так мою племінницю з дітям грудним до млинового крила прив'язали. Ану, подивись, сказали, де твій більшовицький командир тепер воює. Отак цілий день і крутило її, доки вітер не стих. А потім ще й ховати не давали. Лежала за селом, доки вороння очей не повикльовувало. І всі ці біди не лише від німця, а й від своїх колишніх ідуть...

— Чому ж народ не бореться? Запроданців же пучка.

— Пучка... А хто ж із тією пучкою боротиметься? Дітвора, старики чи жінки беззбройні? Хто міг боротися, той у Червоній Армії. А де вона нині?

— Червона Армія скоро повернеться.

— Швидше б! Бо, коли не поспішать, самі кладовища та попелища будуть на її путі. Замордують, із світу зженуть нас виродки. Кари на них немає!..

Невдовзі гейченківці у супроводі двох стариків рушили на захід. Спершу йшли лісом, потім звернули на кукурудзяну плантацію. Колгоспники знали тут кожен переярок, кожен кущ, тому глухими закутками, через сади та городи вони непомітно і вивели бійців до самісінької управи в центрі містечка. Наліт був настільки раптовий, що поліцаї не встигли навіть вискочити з приміщення: дві чи три гранати докінчили справу.

...Котилося до заходу сонце, коли загін, поповнивши продовольчі запаси, залишив Корнин. Звідси шлях його лежав до Житомирського шосе, по якому, за словами селян, тривав інтенсивний рух німецьких військ. Ішли всю ніч із короткими привалами. Коли добре вже розвиднілося, досягли магістралі Житомир — Київ у тому місці, де вона пересікається з безіменною притокою ріки Тетерів. На шосе рух ще не почався, однак лишатися біля нього було вже небезпечно: ось-ось із ранкової імли могла з'явитися колона танків чи автомашин. Та тільки-но половина бійців перебіжками перебралася через дорогу, як спостерігачі подали сигнал: із Коростишівського напрямку наближається група мотоциклістів. Як тут бути? Пережити, поки мотоциклісти проїдуть, чи переходити шосе? А може, спробувати напасти на них і взяти «язика»?

Залягли обабіч магістралі. Завмерли. Згори їм добре було видно, як спустилося кілька мотоциклів у вибалок, як проминули місточок над струмком і почали підніматися по схилу. Їхали на малій швидкості, ніби промацували дорогу. Безсумнівно, це був розвідувальний дозор.

Олесь як ішов останнім, так і лишився крайнім над схилом. Відчув, як гарячий струмочок вливається в серце, а ступні ніг вкриваються холодним потом. Скоріше б все це почалося! За якихось двітри хвилини на протилежному схилі вибалка з'явився легковий автомобіль, здалеку схожий на чорну черепаху. За ним — автомашина, в кузові якої, ніби кавуни, виднілися солдатські каски. Яке ж рішення прийме командир?

В капітана план операції родився блискавично. Як тільки по шосе промчали мотоциклісти, він показав кулеметникам на протилежний схил видолинка.

— Бачите, яка відстань між автомашинами? — Двоє стверджувально кивнули головами. — Інтервал між ними не зміниться... Ви повинні зараз відійти звідси на таку ж відстань і залягти. Загін знищить автомашину із солдатами, ваше завдання — накрити легковик. По можливості прихопіть «язика». Відходити на північ вздовж струмка. Збір у лісі на крик іволги.

Двоє кулеметників хутко зникли поміж придорожніми кущами. А бійця був відданий наказ: за сигналом автомашину підірвати, а гітлерівців знищити!

Ось профуркотіла чорна легкова машина. Ось із видолинка висунувся паче з-під землі радіатор грузовика. Сорок метрів відділяє його від Олесь, тридцять, п'ятнадцять... Раптом — пронизливий свист. Десяток рук зметнулося з гранатами над запиленими бур'янами — і враз ранкову тишу розірвали вибухи. Затріщали постріли,

закричали гітлерівці в перевернутій, охопленій полум'ям автомашині.

Коли Олесь підвів голову, побачив велетенське вогнище. Палала купа металу, яка щойно була грузовиком, палала довкола земля. Тільки тепер він помітив у своїх руках пляшку з пальним. «Невже забув кинути?» Звівся на коліно, розмахнувся, але майже біля вуха чийсь нестямний крик:

— Лягай! Уб'ють!

Від різкого поштовху Олесь упав. Притиснувся щоким до шорсткої землі...

На протилежному боці шосе знову засвистіли. Раз, вдруге. Це — сигнал до відходу. Спотикаючись, Олесь кинувся через дорогу. І знову хтось поруч. Оглянувся — Андрій. Так ось хто оберігав його в бою!..

Через годину загін уже був далеко від дороги. Збуджені бійці легко і швидко простували лісовою просікою, нібито й не було нічного переходу, ділилися враженнями про щойно відгрімий бій. Хоч «язика» і не пощастило захопити, зате кілька десятків гітлерівців вже ніколи не топтатимуть українську землю.

Попереду Олесь важко ступав плечистий кулеметник. Кумедно жестикулюючи, він розповідав про свої пригоди:

— Так, зваться, ми й домовились: спершу я по шинах вчешу, а як тільки вони дух спустять, притисну вогнем пасажирів, щоб сумирненько чекали, доки другий номер до них підповзе. І що ж ви думаєте, не встиг п'яток куль випустити, як машина — беркиць у кювет. Я кричу напарникові — вперед! Сам схоплююсь. Доки ж добігли, шофер віддав кінці: передавило його надвоє, як огірок. Ми в авто — пусто. А дуже нам сумнівно, щоб ото звичайного шофера цілий взвод піхоти охороняв. Точно була там більша птиця. Та втекла. Я б її під землею знайшов, коли б не сигнал до відходу. Оце тільки й трофеїв у нас, що торбина, — і він показав на жовтий портфель із блискучими замками, який ніс другий бовець.

— А що в ньому?

— Папери якісь. Написані ж не для мене, по-німецькому.

— Нічого. Химчук розбереться. Ей, Олесью!

— А де Маточка? — раптом запитав капітан.

Тільки тепер бійці помітили: не було між них Маточки-радиста. Хороший настрій як рукою зняло. Що могло статися з ним? Зупинилися. Чекали з півгодини. Призивно, втомлено кричала «іволга». Але марно. Тоді командир послав двох бійців на розшуки, домовившись про місце і час зустрічі.

Вже вернуло до полудня, коли загін перейшов річку Білку і зупинився у верболозах на спочинок. Олесь заходився переглядати папери, в трофейному портфелі. Серед численних розпоряджень, циркулярів, карт, інструкцій угледів раптом пакет під сургучними печатами. Розірвав — наказ якомусь корпусу про наступ із дельти Десни в тил 5-й радянській армії. А ще угледів товстий зшиток у коштовній пергаментній оправі з металевими заціпками. Відкрив палітурку і прочитав: «Записки солдата фюрера».

— Хлопці, тут щоденник офіцера.

— Читай,— хмуρο кинули йому у відповідь.

Олесь схилився на лікоть і почав перекладати написане...

III

ЗАПИСКИ СОЛДАТА ФЮРЕРА

«Мій боже! Якщо б ти змилостивився і продовжив життя свого покійного раба Освальда Марії фон Рітце до остаточного триумфу ідей фюрера, він перетворив би цей день у найбільше свято. Адже саме цього благословенного дня п'ять років тому я скинув нікчемну мантию адвоката, одяг мундир офіцера і разом із мудрим, далекоглядним братом Вольфгангом поніс прапор третього рейху на землі, які мали стати назавжди німецькими. Три роки вистачило нам, щоб міцно утвердитись одною ногою на фіордах Норвегії, а другою — на берегах Адріатики. Всього три роки! І ось знову 15 травня 1941 року я одержую (звичайно, не без допомоги мого любого Вольфганга) посаду офіцера для особливих доручень при командуючому прославленою нашою 6-ю армією. Я маю стати свідком найграндіозніших подій, які будь-коли знала історія!

...Прямо з автомобіля, яким проїхав від Берліна аж до Любліна, запилений з дороги, навіть неголений, іду представлятися (саме так радив зробити Вольфганг!) одному з найобдарованіших і найблисучіших наших полководців — фельдмаршалу фон Рейхенау. О, що то були за хвилини! Оглянувши мене, фельдмаршал вдоволено всміхнувся, вийшов із-за столу і з витягнутими вперед руками рушив назустріч. Першими його словами були:

— Радий мати при собі такого офіцера! З вашою сім'єю зв'язані всі мої успіхи. З фон Рітце-старшим я починав свою кар'єру на полях Франції; із Вольфгангом ми відроджували вермахт, а з вами, виходить, виступлю на схід. Що ж, істинно німецька традиція! До речі, хто з ваших наступників, фон Рітце, може супроводжувати мене в поході на Бомбей?..

Я відповів, що традицію нашої династії доведеться перейняти синові Вольфганга — чотирнадцятирічному Густаву. Фельдмаршал пошкoduвав, що поход на Індію розпочнеться раніше, ніж Густав встигне стати солдатом.

Весь час фон Рейхенау був надто люб'язний. Як з'ясувалося, він пам'ятає мене, ще коли я був гімназистом, пам'ятає і нашу віллу на Рейні, куди не раз навідувався, коли служив у штабі покійного батька. Я теж пригадую його. Щоправда, важко повірити, що отой широкозадий обер-лейтенант, якого ми дражнили між собою «бабусею Гретхен», став таким блискучим генералом. Але ж це так! Фон Рейхенау з того часу пішов далеко. Тепер він — залізна правиця фюрера і його таємний порадник, переможець Польщі і кандидат у герої російської кампанії. Де тільки не ступала його нога! Яка із підкорених нами держав не відчувала на собі його руки! Недаремно ж відкрив його нації сам фюрер. Ідучи до влади, він не раз сні-

рався на залізне плече маловідомого тоді полковника Рейхенау, який, будучи начальником канцелярії військового відомства, фактично виконував обов'язки міністра. О, генерал не раз доводив фюреру свою відданість! А фюрер уміє цінувати відданих солдатів. Служити з таким воєначальником — велика честь для кожного німця...

15 травня 1941 року

Вже тиждень знайомлюсь із оточенням, вивчаю свої обов'язки. Встиг здружитися із декотрими офіцерами штабу армії і командирами частин (справжні солдати зближуються швидко, бо їх не роз'єднує химера поглядів і переконань). Чимало старших офіцерів добре пам'ятають Вольфганга, тому вони прийняли мене в своє середовище без вагань. Можливо, із поваги до брата, а можливо, прихильність фельдмаршала зробила свою справу. Головне, що всі тут ставляться до мене підкреслено доброзичливо, як до іменинника.

З начальником штабу армії полковником Геймом уже побував у Хелмських лісах, де розташовані 17-й і 29-й армійські корпуси. Минуло трохи більше тижня, як наші дивізії вийшли на вихідні рубежі вздовж російського кордону. Стволи гармат поки що в чохлах, але вже направлені на схід. Всюди в штабах — пожвавлення. Старші офіцери виявляють особливий інтерес до літератури про Росію. Особливою популярністю користується книга французького генерала Коленкура про східний похід Наполеона. Солдати, як завжди, безтурботні. Вони бадьоро марширують і співають: «Німеччина понад усі!» Коли б не події на Балканах, ці полки б уже сьомий день крокували дорогами України! А так доводиться чекати, доки сюди не прибудуть війська із Югославії і Греції.

В обох корпусах зустріли людей у цивільному одязі. Як виявилося, це посланці пана рейхсміністра Розенберга. Уже три тижні піднімають вони пари, читаючи по частинах лекції, як сімнадцять століть тому залізні дружини готів під командуванням непереможного Германаріха пройшли через всю Європу, завоювали приазовські степи і утворили могутню готську державу на півдні. Більше двох століть боролися наші славні пращури з дикими ордами русів і все ж під ударами варварів загинули. Розповідають, що особливий інтерес у солдатів викликають лекції-розповіді про буцімто недавно знайдену під час розкопок заповідь останнього готського царя, в якій він закликав нападків помститися русичам за знищення другої арійської батьківщини. О, подібні лекції зараз корисніші, ніж зайвий вагон зброї! Що ж, пан Розенберг завжди знав, чим приправити духовну їжу солдатів фюрера перед походом. Свята ненависть, яку розпалює він у серцях простих німців, буде небезпечнішою для більшовиків від наших бомб.

Після поїздки по військах настрої чудовий. Проти наших славних полків не встояти ніяким твердиям.

...Завтра в Томашув. Начальник оперативного відділу має намір проконтролювати, чи виконані останні директиви командуючого в 44-му і 55-му армійських корпусах. Я їду з ним.

22 травня 1941 року

Робота, робота, робота...

Два дні тому за особистим дорученням фельдмаршала побував у Берліні.

У штабі сухопутних військ побоюються, що до наміченого фюрером часу з Балкан не вдасться перекинути необхідну кількість дивізій до Бугу. А це означає, що початок кампанії знову доведеться відкладати на невизначений строк. Є небезпека, що росіяни пронюхають про наші наміри. В Лондоні вже посилено циркулюють небажані для нас чутки, називається навіть дата початку східної кампанії. Вся справа зараз зводиться до того, чи повірять у ці чутки більшовицьке керівництво.

Із генштабу ОКХ¹ всім частинам на східному кордоні розіслана інструкція про суворе дотримання маскування. Боеприпаси й інше військово спорядження доставляються туди виключно вночі. Основне завдання моменту — не демаскуватися!

4 червня 1941 року

Сьогодні в штаб армії повернувся фельдмаршал. Він був на спеціальній нараді у фюрера, яка тривала три дні, починаючи з 14 червня. На ній, певно, підводилися підсумки зосередження військ, і фюрер обгрунтовував перед командуючими групами армій і арміями свій намір розгромити Росію. (Принаймні так говорив Вольфганг). Прибувши, фон Рейхенау відразу ж послав за мною і полковником Геймом, хоч уже була друга година ночі. Ми пили каву з ромом і говорили про близьке майбутнє. О, які слова чув я цієї ночі!

...Завжди після відвідин фельдмаршала я відчуваю приплив таких сил, що, здається, здатний одним помахом зім'яти, розтрощити весь світ. Це — незвичайна людина. Як і фюрер, він зміє буквально гіпнотизувати своїх слухачів. У Рейхенау ясний розум, масштабне мислення і впевнений погляд у майбутнє. Війна — це його стихія, його покликання. Лише один тиждень відокремлює нас від того дня, який мусить покласти початок німецької ери, а фельдмаршал подумки уже крокує по Росії.

Він повідомив, що, за донесенням агентурної розвідки, в Київському військовому окрузі, з яким нам доведеться мати справу, почалося масове переформовування і переозброєння моторизованих і артилерійських частин. Майже всі старі машини із танкових парків вилучені, а нові ще не прибули. Оце момент! Момент, який дарує нам сама доля! Напасти несподівано на неозброєного, непідготовленого до бою ворога — мрія всіх великих полководців. Сумніву нема, що росіяни нічого не відають про наші наміри. Фельдмаршал підтвердив це тим, що 14 червня більшовицькі газети опублікували повідомлення ТАРС, в якому спростовуються чутки про наш намір напасти на СРСР, які поширювала останнім часом англійська преса. Значить, першу битву ми виграли без жодного пострілу. Така щаслива нагода трапляється раз на тисячу років. Ми не повинні більше

¹ ОКХ — головне командування сухопутними силами гітлерівської Німеччини.

чекати прибуття із Балкан усіх військових з'єднань і закінчення переговорів з Хорті, який чогось ще вичікує, ми мусимо негайно наступати!

Наступати! Яке чудове слово. Його зміст мені вперше відкрив мудрий Вольфганг. Пам'ятаю, на початку тридцятих років по закінченні університету я блукав у пошуках роботи. Який жахливий час! Обкладена контрибуціями, голодна і зубожіла Німеччина задихалася від голоду і безробіття. Не було хліба, не було житла, не було роботи. У відчаї я почав шукати в соціалістичних книгах пояснення національної біди (це тоді було модою!). Натрапив на Маркса, Каутського, Лібкнехта. З їх книг я, звичайно, мало що зрозумів, але читав їх захоплено і навіть ходив на мітинги до комуністів. Не знаю, куди б занесла мене ця течія, коли б із Мюнхена не приїхав Вольфганг. Побачивши у мене брошури Каутського, він пошматував їх, а натомість подарував невеличку книжечку і сказав: «Я настійно радив би тобі викинути на смітник всю оту соціалістичну писанину! Читай цю річ. Тільки вона вкаже тобі шлях до кращого життя...»

То була «Майн кампф». Напівголодний, безробітний, я, син збанкрутілого рейнського поміщика-солдата, я, хто не мав ніяких перспектив на майбутнє, я, хто був на грані розпаду, сів студіювати Гітлера. Кілька днів я ходив, ніби спустошений, бо мої попередні погляди розвалилися на шматки. Тоді я знову сів за «Майн кампф». Читав її ще й ще. Читав, доки не побачив шляху, який міг привести Німеччину до величі й добробуту. Наступати! Не чекати від когось милостині, а виривати її навіть із чужого горла. Історія обділила найбільший в Європі німецький народ, історія обійшлася з нами несправедливо, отже, ми самі мусимо виправити цю несправедливість. Життя — це відвічна боротьба, і виграє її той, хто наступає. Німеччині потрібні нові землі, новий життєвий простір, і Гітлер ясно вказував на них: «Якщо ми сьогодні говоримо про нові землі і території в Європі, ми звертаємо свої погляди в першу чергу на Росію... Ця грандіозна держава на сході визріла для загибелі...»

Ці слова стали моєю думкою, моєю ціллю, моєю життєвою справою. Ради їх здійснення я вступив у партію націонал-соціалістів, ради їх здійснення я змінив адвокатську мантию на солдатський мундир...

17 червня 1941 року

Сьогодні 20 червня. Лишилося ще дві доби...

За даними розвідки, росіяни проводять якісь секретні заходи. До того ж стало відомо, що вчора вночі штаб командуючого Київським військовим округом генерала Кирпюкова переїхав у Тернопіль. Невже більшовики розгадали наші наміри? Та якщо навіть і так, навряд чи зможуть вони за два дні відвернути катастрофу. Добре було б, якби фюрер завтра ж послав у Москву місію дружби чи щось у цьому роді. Можливо, ще раз вдалося б провести за ніс похмурих більшовицьких лідерів.

Фельдмаршал дещо знервований. Його перший ад'ютант повідомив мені по секрету, що вже третю ніч фон Рейхенау не може

заснути. Мене теж охоплює тривога. Втрачаю здатність зосереджуватися. Що б не робив, а думки летять за Буг. Що там нас чекає? Лізуть у голову застережливі слова Бісмарка щодо війни з Росією. Я забув їх ще в дитинстві, а тепер чомусь згадав. Але вибір зроблено!

...Перечитав ці записки. В цілому задоволений. Можливо, через століття потомки будуть вивчати по них найвеличніші часи Німеччини. Я писатиму саме для них, для нащадків. Вони мусять знати, як створювався великий фатерлянд, і наслідувати своїх попередників. Усвідомлюю, яку нелегку пошу беру на свої плечі. Хай же бог допоможе мені в цьому!

20 червня 1941 року

Слухайте, нащадки! День, про який німці мріяли віками, настав! Розпочалася нова, куди значиміша, ніж єгипетська, грецька чи римська ера,— ера німецька. Тепер ми не зупинимось, доки кордони фатерлянду не омиватимуть води принаймні трьох океанів. Але арійське плем'я хай назавжди запам'ятає, до дрібниць запам'ятає день, коли солдати фюрера почали найграндіозніший похід...

...Ніч із 21-го на 22 червня. Незвичайна ніч! Ніхто із штабних офіцерів навіть не думав про сон. Вже о 3-й годині ранку ми всі стоїмо на спостережному пункті командуючого армією. Чекали початку артпідготовки.

Як тільки пролунали перші постріли, фельдмаршал зняв кашкет і опустився на коліна. Це був дуже врочистий і хвилюючий момент. Ми теж зняли кашкети. Після цього всі приступили до виконання своїх, уже бойових обов'язків.

Офіцерство завжди вважало фон Рейхенау улюбленцем долі. В будь-якій кампанії йому діставалися найщедріші лаври. Але найбільшій славі і маршальський жезл він здобув два роки тому в польській війні. Рівно через тиждень після початку наступу його армія з'явилася в передмістях Варшави, а ще через тиждень в районі Радом розгромила основні сили противника. Армію фон Рейхенау фюрер тоді назвав шпагою, що блискавичним ударом проткнула серце чванькуватій Польщі. В російській кампанії 6-й армії, яку вручено фон Рейхенау, відводиться основна роль у боях за Україну.

...Із частин прибули перші донесення. Всі дивізії 17-го армійського корпусу безперешкодно перейшли Буг і уже наблизилися до Любомля, 29-й армійський корпус зав'язав бої на околицях Володимир-Волинського, 44-й корпус оволодів містом Сокаль, а 3-й і 4-й армійські моторкорпуси успішно просуваються до рубежу ріки Стир. На жодній ділянці війська не зустріли організованого опору. По цьому можна судити, що червоні не чекали нашого наступу.

Якщо б тепер хто-небудь насмілювся мені сказати, що історія не повторюється, я б відповів йому кулею. Це пуста фраза! Старі героїчні книжники, що поіменували себе вченими, виплодили її на світ. Насправді ж не повторюється історія для тих, хто неспроможний керувати нею. Історія в наших руках — покірنا служниця своєї

му партайфюреру. Це він зумів за лічені дні підкорити цілі народи, не втративши жодного солдата. Це він зумів провести Німеччину неущкодженою через небезпечні пороги європейської політики тридцятих років. Це він зумів зробити для фатерлянду стільки, скільки не змогли зробити цілі династії. Що проти цього Бісмарк! Тепер і тільки тепер всі німецькі землі возз'єднані в єдиній державі, і вже ніхто й ніколи не наслідиться диктувати нашій пації своєї волі. Ми стали могутніми, багатими, єдиними в національному пориві. Ми створені богом, щоб диктувати свою волю іншим, і ми диктуватимемо їм!

Французьку армію, яка була визнаана військовими авторитетами найсильнішою в Європі, ми розгромили одним ударом; червоного колоса чекає така ж участь. Вже виграна перша битва — ефект несподіваності за нами. Це — вивірений інструмент в руках фюрера. В 1935 році з Польщею Гітлер теж підписував десятирічний пакт про ненапад, але це був лише політичний маневр. Хто хоче перемогати, той мусить маневрувати — ось закон, якого має дотримуватися істинний політик. Плануючи польську кампанію, фюрер зумів розгорнути під виглядом осінніх маневрів три армії біля східних кордонів, а четверту послав у Східну Пруссію нібито для участі у святкуванні 26-х роковин битви під Тапленбергом. І коли 44 дивізії одночасно з двох боків рвонулися в Польщу, маршал Ридз-Смігли¹ був абсолютно паралізований. Вісімнадцять днів зпадобилося нам, щоб поставити поляків на коліна.

Інструмент раптовості безвідмовно спрацював і проти Сталіна. Договір про ненапад, який фюрер уклав із Росією, заповудив очі більшовикам. Вони так і прогавили, коли вздовж їхніх кордонів ми розгорнули півтораста своїх кращих дивізій. Цікаво, яке враження справила сьогодні на більшовиків поява німецьких військ на їхній території? Чим будуть заслоняти вони дорогу нашим броньованим полкам? Уявляю, який гармидер панує зараз у Кремлі. Я більше ніж певен, що не мине й тижня, як у більшовиків почнеться загальна паніка.

Такі думки навів мені перший день війни.

Другий день війни (23.VI.41)

Ранком вперше слухали по радіо розгорнуте повідомлення верховного головнокомандування про становище на фронтах. Всі армії, окрім одинадцятої², успішно перейшли кордон і за минулий день просунулися в середньому до 20 км в глиб ворожої території. Від Молдови до Курляндії більшовики відступають.

Передавали промову фюрера. Дослухати не довелося: в начальни-ка штабу армії почався оперативний огляд подій. На ньому було встановлено: всі з'єднання 6-ї армії завдання першого дня успішно виконали. Відмічено, що росіяни все ж роблять спроби налагодити

¹ Ридз-Смігли — командуючий збройними силами пілсудської Польщі

² Одинадцята німецька армія розташовувалась по радянсько-румунському кордону і в перші дні війни паступу не вела.

на окремих ділянках оборону. Повальної паніки у військах противника поки що не спостерігається. Та й дивно було б чекати її в перший день бойових дій.

Третій день (24.VI.41)

Донесення з військ дещо несподівані. Майже по всьому фронту армії росіян вчинили шалений, хоча й неорганізований опір. В районі Любомля дві дивізії 17-го армійського корпусу вже протягом доби відбивають запеклі контратаки противника з прип'ятських боліт. Успіху противник не добився, проте в цих боях наші війська понесли значні втрати. За попередніми даними, дивізія, що прикривала північний фланг корпусу, була частково зім'ята ворожими танками і втратила майже 40 процентів особового складу. За один лише день! Особливо кровопролитними були рукопашні сутички з росіянами. Просування корпусу припинилось.

Авіарозвідка доносить: всю ніч по залізниці Сарни — Ковель противник перекидав до місця боїв свіжі сили. Фельдмаршал гадає, що росіяни мають намір дати вирішальні бої в прифронтовій смузі.

П'ятий день (26.VI.41)

Події розгортаються в напрямку, передбаченому директивами фюрера. При безперервних контратаках противника наші дивізії просуваються на схід, намагаючись вбити клин між 5-ю і 6-ю арміями противника. Вдалося оволодіти містами Луцьк, Дубно. Проте по армії втрати в живій силі перевищують передбачені нормою. Фельдмаршал висловив побоювання, що росіяни починають розгадувати наш стратегічний задум — нанести основний удар вздовж автомагістралі Луцьк — Житомир, щоб найближчим часом вирватися на оперативний простір і захопити Київ з мостами через Дніпро. Мабуть, тому з такою фанатичністю і обороняють кожен рубіж, кожен метр землі.

Не поодинокі випадки, коли більшовицькі гарнізони дотів, не бажаючи здаватися в полон, висаджують себе в повітря. Дивовижно, з якою тупою байдужістю і спокоєм вмирають солдати противника. Напевне, їхнє попереднє життя було настільки жахливе, що вони звикли до смерті. А можливо, роблять це з примусу комісарів...

З вечірніх донесень можна судити, що прикордонні бої наближаються до своєї найвищої фази. Росіяни вводять у дію всі наявні резерви. Особливо напружене становище складається перед фронтом нашої 6-ї армії. Понесені значні втрати. Боєприпаси вичерпані більше як наполовину. Та, незважаючи на фанатизм, з яким кидаються росіяни на наші позиції, зламу в ході боїв не передбачається. Ознайомившись із обстановкою, фон Рейхенау зробив такий висновок:

— Росіяни вже подають ознаки агонії. Щонайдовше через дві доби вони остаточно видихнуться, бо підтягти підкріплення наша авіація їм не дозволить. Тоді мої полки зможуть похідним маршем крокувати до самого Дніпра.

Справді, що через дві доби можуть протиставити більшовики нашим танкам? Багнети і шаблі?.. Хоча червоні командири не зупиня-

ються перед астрономічними жертвами, в тактичному мисленні вони лишилися на рівні мпнулої війни, коли найбільший успіх випадав на рукопашний бій. Свою нездатність вести війну в сучасних умовах російські псевдогенерали показали ще в фінській кампанії. Хай вони скажуть, по скільки полків кидали на кожне кулеметне гніздо противника? Хай скажуть, яких жертв коштував їм кожен кілометр відвойованої у Маннергейма території? Невідомо, чи зробили більшовики висновки із тої безславної тактики, але наші генерали, безперечно, зробили. Тоді ми обурювалися такою «хорообрістю» росіян, тепер же вітаємо їхній фанатизм, що дорівнює самогубству. Як-що вони продовжать свої атаки на наші танкові корпуси хоча б ще кілька днів, 6-а армія змете їхні війська і першою виконає завдання, поставлене фюрером: розгромить основні сили росіян в прикордонній смузі. Хай же допоможе нам у цьому бог!

Шостий день (27.VI.41)

Сталося несподіване: цієї ночі під прикриттям незначних сил перед фронтом всієї нашої армії росіяни організовано відвели свої війська на рубіж Горині. Значить, сподівання на контратаки не виправдалися! Коли доповіли про зміну обстановки фельдмаршалу, він раптово зблід і кинувся до рації.

— Негайно зв'яжіть мене з фюрером! Я хочу сам доповісти йому... Я знаю, це витівки мого старого заздрісника Клейста. Це він дав змогу росіянам відійти, щоб потім потішатися, як я буду битися головою об «лінію Сталіна»¹.

Фон Рейхенау я бачив таким уперше. Бути великим полководцем нелегко, це я знаю, але хто міг подумати, що між нашими генералами такі стосунки. Якщо вірити словам фельдмаршала, командуючого танковою групою Клейста треба негайно розстріляти. А що, як це лише збіг обставин?.. Між фон Рейхенау і Клейстом давно вже існують незгоди в тактичних питаннях, але як міг фельдмаршал говорити такі речі про уславленого генерала при підлеглих? Щастя, що з фюрером йому не вдалося говорити, а начальника генерального штабу сухопутних сил рейху генерала Гальдера, що підійшов до апарата, ніскільки не здивували слова фон Рейхенау: він знав про відхід росіян ще заздалегідь. В мене навіть закралася думка: чи не злорадіє, бува, над фельдмаршалом і генерал Гальдер, бачачи, як перемога вислизнула із рук його колишнього конкурента на пост начальника генштабу?.. Він лиш передав розпорядження всій групі армій «Південь» наявними силами організувати переслідування противника. «Війська мусять одноразово з противником ввірватися на оборонний рубіж по старому радянському кордону. Цим самим росіяни не матимуть змоги закріпитися, і будуть створені передумови для розширення плацдарму в районі Житомир — Бердичів для танкової групи Клейста, яка могла б опісля вийти на оперативний простір...»

¹ «Лінією Сталіна» гітлерівське командування називало укріплення на старому радянсько-польському кордоні.

Значить, тепер центр подій переміщується в третій армійський корпус генерала фон Маккензена, якому випало наступати на Рівне, а далі — на Житомир і Київ.

...Події останніх днів примушують наше командування критичніше віднестися до попередніх успіхів. Тепер уже незаперечний факт: росіяни опам'яталися після удару 22 червня, їхня оборона помітно стабілізується. Не знаю, як на інших напрямках, а тут, на Україні, ми починаємо відчувати все відчутніші удари по флангах. Є всі підстави сподіватися, що противник не втрачає надії на всьому фронті перейти у зручний для нього момент у контрнаступ. І це йому врешті може вдатися, якщо ми в найближчі дні не увібе́мо між його 5-ю і 26-ю арміями гігантський клин, направлений вістрям на Київ, і не зімнемо таким чином його основні сили на Правобережній Україні. Фельдмаршал зараз готує детальну доповідь фюреру із своїми пропозиціями.

Сьомий день (28.VI.41)

Кажуть: 23 червня 1812 року, за кілька годин до наступу на Росію, Наполеон, об'їжджаючи свої полки над Німаном, зненацька упав із коня. Його падіння справило тоді на французьких генералів гнітюче враження. Багато хто сприйняв це за грізне застереження всевишнього перед походом. Хто відає, чи існував якийсь зв'язок між випадковим падінням Наполеона і падінням Франції у війні, але цей епізод пригадався мені сьогодні, коли наш штаб ступив на російську землю.

Ще вчора фельдмаршал Рейхенау віддав наказ перемістити свій штаб поближче до військ. Цей наказ був зустрінутий офіцерами з піднесенням. Нам всім не терпілося ступити на загадкову землю, про яку так багато начулися ще з дитинства. Збиралися всю ніч. На світанні вирушили у дорогу...

Колона штабних машин на середніх швидкостях рухається магістраллю Гребешув — Володимир-Волинський. День сірий, хмарний. Після дощу сиро й холодно, земля вкрита калюжами. Біля Бугу колона зупиняється. Ад'ютанти відкидають верх кабриолета, в якому їхав командуючий армією. Фон Рейхенау мав урочисто ступити на завойовану ним землю.

На протилежному березі вишикувані для зустрічі ряди солдатів із дивізії СС «Вікінг». Коли рух поновлюється, за рікою оркестр почав грати марш, яким два роки тому Берлін зустрічав героїв Польщі. Під цю урочисту музику автомашина фон Рейхенау в'їхала на міст. Я бачив, як командуючий став на повний зріст і підняв маршальський жезл. Доблесні солдати «Вікінга» завмерли. Раптом оркестр замовк, ніби перервана струна. Почувся крик, схожий на команду, постріл. Передні машини зупинилися, задні по інерції натикалися на них. Потім колона рвонулася і пронеслася мимо перекинутого на обочині кабриолета.

Тільки опісля я дізнався, яка сумна подія сталася на мосту. Коли автомашина фельдмаршала наблизилася до протилежного берега, шофер не помітив вибоїни між ґрунтом і мостовим настилом і не

пригальмував. Отож кабріолет так підскачив на ній, що фон Рейхенау повалився на землю. Певне, бідоласі-шоферові здалося, що переїхав фельдмаршала, бо він вихопив пістолет і тут же застрелив. Той постріл зчинив паніку. Охорона кинулася до фельдмаршала, частинам тапкової дивізії «Вікінг» був відданий наказ «кругом», фотокореспондентів тут же затримали і дали відповідну вказівку, щоб відомості про цей прикрий випадок не просякли в пресу.

Фельдмаршал лишився живий і неушкоджений, він втратив тільки кашкет і забруднив реглан. Його посадили в закриту машину, і колона вже без почестей в'їхала на більшовицьку територію. Ось так зустріла нас Росія.

Фон Рейхенау, мабуть, уже забув про цей прикрий випадок, але недобре передчуття не залишає мене весь день. Що чекає 6-у армію¹ в цій безмежній країні?..

П'ятнадцятий день (6.VII.41)

З гіркотою спостерігаю, що вести щоденні записи не під силу. Термінові справи часто не дозволяють взятися за перо. Ось уже сім днів не знайшли свого відображення в цьому зшитку. З тижневим звітом доводилося їздити в генштаб. А тепер розповісти про минулі дні просто неможливо. Зараз такий час, коли кожен тиждень рівнозначний епосі. Події розгортаються з такою швидкістю, що ні перо, ні кінострічка не встигають за ними. Тож не скаржтеся, нащадки, за неповноту і односторонність викладу. Я намагаюся відобразити події так, як їх розуміли і сприймали мої сучасники. Газетні повідомлення і зведення ставки дадуть всебічні характеристики всіх операцій, а я показую їх тільки через душу німця, який ішов на подвиг в ім'я Німеччини.

Так от, 29 червня, відразу ж після переїзду штабу армії на російську територію, мене викликав фон Рейхенау і вручив пакет.

— Тут я виклав деякі міркування стосовно розгортання східної кампанії. Ви мусите передати його в руки фюрера. В цьому вам допоможе Вольфганг. Але ні в якому разі про пакет не мусять знати ні Браухіч, ні Гальдер. Для них відвезіть тижневий звіт. З вашим батьком і братом ми завжди були у найкращих стосунках. Гадаю, ви продовжите цю традицію.— Він потис мені руку, і ми розпрощались.

Радий, що скоро побачу наш прекрасний Берлін, помчав на аеродром, забувши навіть прихопити в дорогу найнеобхідніші речі. А наступного дня був у Берліні. Я дивився на його дещо суворі вулиці і думав про той день, коли це місто стане всесвітньою столицею. З готелю дзвоню Вольфгангу. Ввечері їдемо на його загородню віллу і довго блукаємо по лісу. Здоров'я брата покращало. Він уже не хапається за горло під час розмов і не кульгає. Я розповідаю йому свої враження про хід кампанії, про штабне життя, про випадок із фон Рейхенау при переїзді Бугу. Не приховав і свого здиву-

¹ 6-а армія, як відомо, була цілковито розгромлена і взята в полон на Волзі у січні 1943 року.

вапня, чому фельдмаршал наказав не говорити про пакет для фюрера в генштабі. Невже в верхівці армії панує атмосфера недовіря, ненависті і ворожнечі, про яку трублять більшовицькі агітатори?

— О любий брате, це давно вже не секрет,— засміявся Вольфганг і обняв мене за плечі.— Добра половина наших генералів нагадує псів, запряжених у сани. Вони слухняно біжать по вказаному шляху, доки над ними посвистує арапник. А тільки-но ослабне рука погонича, вони пороздирають на шмаття один одного. Така вже природа цих бундючних аристократів. Вони не розуміють ходу подій і вважають, що нація їм, а не фюреру зобов'язана сьогоднішньою своєю величчю. Але запам'ятай: ці ж генерали при першій же невдачі (якщо вона нас коли-небудь спіткає) всю вину звальять на фюрера, щоб самим лишитися осторонь. Ось чому фон Рейхенау не дуже довіряє отим пихатим чинодралам. Ти мусиш про це пам'ятати завжди.

Я був вкрай здивований. І приголомшений.

...Наступного дня Вольфганг подзвонив своєму давньому партай-геносе гауляйтеру Борману, щоб той влаштував мене на прийом до фюрера. Одержавши згоду глави канцелярії партії, я поїхав у ставку. До самого вечора довелося чекати, доки полковник Шмундт не запросив до кабінету, в якому вирішується зараз доля всього світу. О, це був незабутній момент! Фюрер прийняв пакет із моїх рук і навіть глянув мені в очі. Але про почуття, які я там пережив, не повідати звичайним пером. Краще хай збережуться вони в пам'яті як нерозмінаний скарб...

Третього липня вдруге заходив у генштаб.

З перших же слів генерала Гальдера я зрозумів, що йому відомо про мою зустріч із фюрером. Проте він нічого не став розпитувати. Одержавши директиви для фельдмаршала, я попросив дозволу відбутися в діючу армію, але Гальдер люб'язно запропонував залишитися на нараді офіцерів генштабу. Нічого не лишалося, як подякувати за виявлену честь.

Нарада була цікава. Генерал Гальдер широко намалював обстановку на східному театрі воєнних дій. Каунас, Вільнюс, Рига, Мінськ, Львів, Рівне... Чи не красномовно свідчать ці міста, захоплені німецькими військами за перший же тиждень війни, про блискучі успіхи нашої зброї! Чого варті тепер ті застереження нашого військового аташе в Росії генерала Кестрінга, в яких він увесь час твердив про військову і промислову могутність більшовиків? Де ж вона, та могутність?

Від генерала Гальдера довідався, що вчора ввечері (2 липня) проти Росії виступили війська Румунії, Угорщини, Словаччини. Якщо до цього додати, що на півночі успішно діють фінни, а в Білорусію скоро прибудуть іспанські легіони, то можна сказати, що фюрер об'єднав усю Європу для хрестового походу проти Сходу. Мабуть, сам Барбаросса позаздрив би Гітлеру у цьому!

— Не буде перебільшенням, коли я скажу, що кампанія проти Росії буде виграна на протязі 14 днів. Звичайно, вона ще не закінчена. Величезна розтягнутість території і впертий опір противника,

що використовує всі засоби, будуть сковувати наші сили ще на протязі кількох тижнів... Проте це не має для нас тепер вирішального значення...

Ці слова начальника генерального штабу офіцери зустріли овацією. У Гальдера залізна логіка і чудова пам'ять. Він уміє робити чіткі й далекосяжні висновки з обстановки. Йому можна вірити!

Після наради Гальдер, ніби між іншим, запитав: як би я поставився, коли б мені запропонували роботу в Берліні? Я відповів, що подумаю.

Ще один день у Берліні.

Вечір проводжу з Вольфгангом за містом. Розповідаю про пропозицію Гальдера. Вольфганг не радить якшатися з людьми, яких Гітлер в глибині душі зневажає.

Розмовляємо про майбутнє Німеччини. Вольфганг не вірить у швидку перемогу над Росією: йому пригадується кампанія 1914 року. Проте він не сумнівається, що більшовики вже не оправляться після таких втрат у живій силі і техніці, які вони понесли в прикордонних боях. Він мріє швидше приступити до справжнього діла.

— Оволодівайте Києвом, я приїду в нього комендантом. Я маю там звести старі рахунки,— сказав жартома на прощання.

Ранком вилітаю в Росію...

Штаб 6-ї армії уже перемістився в глиб Росії. Фельдмаршала не застаю: він уже кілька днів у військах. Від офіцерів дізнаюся, що для нашої армії другий тиждень війни виявився не менш блискучий, ніж перший. Дивізії захопили Дубровицю, Сарни, Людвиполь, Новоград-Волинський, Полонне і вийшли на рубіж ріки Случ. Ще невелике зусилля, і шлях на Київ буде цілком відкритий. А там уже можна буде думати і про закінчення війни...

Шістнадцятий день (7.VII.41)

Сьогодні повернувся з військ фельдмаршал. Довідавшись про це, поспішаю доповісти про виконання його завдань.

Він зустрів мене, як завжди, привітно. Запросив на каву і почав розпитувати про берлінські новини. Цікавився, чи не збирається Вольфганг переходити в діючу армію, чи й досі виступає на Фрідріхштрасе Ольга Чехова¹, з якою, здається, він мав колись роман. Я розказував усе, що мені було відомо, але лице фельдмаршала лишалося похмуре. Неважко було здогадатися, що він чимось надто занепокоєний.

Коли я розповів про висловлювання Гальдера, що війна буде виграна за 14 днів, фельдмаршал різко звів брови:

— Так і знав, що там уже чистять щоби для параду! Звикли гравити кампанії в затишних кабінетах за тисячі кілометрів від фронту. Перемога за 14 днів!.. А чи уявляють вони, який меч повиснув над всім північним крилом моєї армії? Коли планувалася війна, Гальдер носився із своєю теорією: прип'ятські болота при наступі в рахунок не брати, оскільки вони непридатні для пересування

¹ Ольга Чехова — відома німецька актриса тих років.

крупних військових з'єднань. Ми повірили йому, а тепер росіяни зосередили в тих болотах величезну армію. Це такий кулак, що в зручний момент може надвоє переламати хребет моєї армії.

З тривогою довідуюся, що росіяни оцінили значення Прип'ятського басейну і зосередили в ньому для нанесення удару в фланг нашим наступаючим військам близько десяти дивізій. Ці дивізії вже раз спробували були перерізати навпіл наш клин східніше Рівного. І хоча втримати магістраль їм довго не вдалося, проте просування нашого ударного 3-го корпусу було на кілька днів припинене. Щоб відвернути небезпеку, ми вимушені були силами лівофлангового 17-го корпусу провести в північному напрямку наступ на Костопіль — Сарни — Дубровицю. Але росіяни не прийняли бою і відійшли в болота. Отже, небезпека так і не ліквідована, і невідомо, коли пощастить її ліквідувати. Для знищення «болотяної» армії противника¹ в нас немає необхідної кількості військ. До того ж росіяни звикли до лісисто-болотяної місцевості і досить вміло використовують її особливості, а наші солдати не навчені ефективно діяти в таких умовах. Вони бояться лісу, де із-за кожного куща чатує небезпека, вони бояться туманних ночей, в які росіяни влаштовують свої вилазки, вони бояться заблудитися в дикому, бездорожньому просторі. Дороги, які там є, для користування майже непридатні, оскільки вони всюди заміновані. А на обочинах і машини, і підводи провалюються в bagno. Щоб здолати кілька кілометрів, доводиться витрачати багато дорогоцінного часу. Так що просування за таких умов нарівні з ударною групою виключене, а значить, надійно прикрити свій лівий фланг армія неспроможна.

...Із Росії надходять відомості, що більшовики ведуть велику підготовку до розгортання боротьби у нашому тилу. Не маючи змоги зупинити армії фюрера, Сталін особисто виступив 3 липня по радіо і закликав відступаючі війська знищувати все на своєму шляху. До того ж більшовики формують піші і кінні банди.

Уже надійшли перші відомості з військ про варварські дії партизанів. Поблизу Житомира ними була знищена рота самокатчиків, у Великій Балці спалені дві автомашини із радіопередавачами, не говорячи вже про псування мостів, засобів зв'язку, залізниць. Поки що ці розрізнені дії не являють реальної загрози, але якщо зараз же не вжити найжорстокіших заходів і дати змогу цим бандам розворушити маси населення, тоді наш тил, тероризований хоча й дрібними, але частими «уколами», не зможе виконати поставлених перед ним завдань. На Сході жорстокість і безжальність найбільше підходять при веденні війни. Німецький солдат мусить завжди і всім вселяти тваринний жах!

Дев'ятнадцятий день (10.VII.41)

...Як свідчать події останніх днів, побоювання за північне крило армії даремні. «Болотяна» армія, виснажена боями, відступила. І, мабуть, надовго.

¹ Мається на увазі П'ята радянська армія під командуванням генерал-майора Потапова.

Вчора наші війська захопили Житомир, а три дні тому, 7 липня, вступили в Бердичів. Тепер плацдарм для оперативного виходу танкової групи генерала Клейста створений. Щоправда, більшовицьке командування намагається за будь-яку ціну повернути втрачені рубежі. Дванадцять дивізій кавалерії і піхоти кинуло воно в наступ у районі Бердичева. Наша славна 11-а танкова дивізія хоробро стримує їхній натиск. Її командира генерал-майора Людвіга Гюрвеля фельдмаршал представив до нагороди рицарським хрестом.

Із Коростенського укріпайону розгорнуло наступ на Житомир і Новоград-Волинський велике російське з'єднання при підтримці танків і артилерії. Проте це не завадило 3-му армійському корпусу продовжувати стрімке просування на Київ. Директива № 3 від 9. VII. 1941 року вимагає якнайшвидше «оволодіти в районі Києва крупним плацдармом на східному березі ріки Дніпра як бази для продовження воєнних дій на Лівобережжі».

Мені не раз доводилося бачити, з яким нетерпінням солдати чекають наступу на українську столицю. Та це й зрозуміло.

Київ — це виконання армією основного завдання, поставленого планом «Барбаросса». Київ — це перепочинок. Київ — це ворота до достатку. Якщо нам вдасться швидко розчинити ці ворота, тоді відкриється дорога до української пшениці, криворізької руди і донбаського вугілля, до кавказької нафти і кримських вин. Нарешті, Київ — це передумова швидкого завершення східної кампанії. Без України могутність більшовиків фіктивна в усіх відношеннях. Київ — це провісник падіння Москви.

Недаремно ж фельдмаршал у розмові з командиром 3-го корпусу генералом фон Маккензеном сказав:

— Чув я від українських емігрантів, що колись у давнину руський князь Ярослав обніс Київ могутнім валом і глибокими ровами, а ворота в місто оббив золотими листами. Цей гордий рус хотів усім показати, яка багата і яка могутня його земля. І дійсно, відтоді іноземці стали називати Київ Золотими Ворітьми землі руської. Так от, нам випало зробити це місто ворітьми достатку для Німецької імперії. Пам'ятайте, генерале, фюрер і Німеччина не забудуть вашого подвигу. Якщо Київ буде захоплений з ходу, тоді вся оборона червоних на Півдні буде розсічена навпіл, і всі їхні армії будуть приречені на загибель. Це означає, що ми на порозі небаченої перемоги. Ваші донесення із Києва мусять здивувати світ!..

Пророчі слова! Я записав їх, щоб зберегти для нащадків.

Двадцять перший день (12.VII.41)

...Вчора ввечері одержуємо від генерала фон Маккензена довгождане донесення: після «стрімкого рейду по Житомирському шосе третій моторизований армійський корпус 13-ю і 14-ю танковими дивізіями вийшов на рубіж ріки Ірпінь і готовий коротким ударом захопити Київ».

Настають найвирішальніші дні. Три тижні, рівно три тижні знадобилося нам для того, щоб вийти до берегів Дніпра. Такого історія не знала!

Двадцять другий день (13.VII.41)

Весь день минає в небувалій напрузі. Прийом і розбір донесень із штабів дивізій і корпусів, виклики по радіо із штабу групи армій, віддача розпоряджень і перевірка їх виконання. Тільки під вечір стає відомо, що вороже угруповання, яке на протязі останніх днів контратакувало в районі Бердичева, нарешті-таки відкинуто. Проте під Новоград-Волинським П'ята армія росіян, незважаючи на героїчні зусилля наших військ, продовжує утримувати в своїх руках магістраль Луцьк — Житомир. Та основна увага фельдмаршала прикута до подій, що розгорнулися на березі нікому не відомої річки Ірпінь.

Пізнім вечором надходить нова депеша від генерала фон Маккензена. Донесення невтішне: спроба передових дивізій з ходу прорватися в Київ провалилася. Ще до появи наших танків росіяни зірвали міст на Ірпені. Коли ж танки спробували вброд форсувати ріку, то були зустрінуті артвогнем і наткнулися на непрохідні рови, за якими починалася глибоко ешелонована, інженерно добре обладнана і приведена до бойової готовності лінія оборони. (Просто дивно, коли більшовики встигли обнести Київ таким потужним рубезем! Адже ж для цього, на думку спеціалістів, потрібні місяці, а перші земляні роботи під Києвом авіарозвідка виявила тільки на початку липня!) Генерал фон Маккензен вважає, що оволодіти Києвом можна лише в результаті планомірного наступу, для якого наявних у нього сил явно не вистачає.

Фон Рейхенау в пориві гніву в нашій присутності сказав:

— Я без нього, цього австрійського осла, знаю, що трьома корпусами куди легше оволодіти фортецею, ніж одним. Але мистецтво справжнього полководця і полягає в тому, щоб перехитрити противника. Могли ж мої солдати в Польщі під Радомом розгромити в сім раз переважаючого противника? Я певен, що, коли б я командував корпусом, Київ уже був би повержений до ніг фюрера. А цей австріяк втратив вигідний момент і тепер чекає допомоги...

Дійсно, про допомогу генералу фон Маккензену не може бути й мови, поки головна артерія закупорена росіянами в районі Новограда-Волинського. Тому в штаб 3-го корпусу терміново був посланий запит уточнити систему оборони противника з тим, щоб виявити в ній найслабкішу ланку, де б можна було повторити спробу прориву. Фельдмаршал ніяк не хоче змиритися з думкою, що Київ ще на кілька днів лишиться в руках росіян.

Двадцять третій день (14.VII.41)

Відповідь із штабу генерала фон Маккензена прибула тільки сьогодні вранці. Судячи з повідомлень, росіянам, очевидно, вдалося спорудити навколо міста тільки один оборонний рубіж. І він ще не всюди зайнятий військами. До того ж більшість частин, розташованих на обороні, — наскоро сформовані робітничі загони. Фон Маккензен не виявив ініціативи приступити до активних дій, не наважуючись взяти на себе відповідальність за операцію. Він лишається переконаним, що найдоцільніше перерізати всі дороги, які ведуть із

заходу до Києва, виставити заслони і чекати підходу основних сил армії.

Всупереч йому начальник штабу цього ж корпусу генерал Феккенштедт вважає, що з підходом всіх сил корпусу при граничному напруженні сил можна захопити українську столицю, зламавши оборону росіян на дільниці поблизу села Білгородки, що за 8 км від шосе Житомир — Київ. Не чекаючи вказівок із штабу армії, тринадцята танкова дивізія вже передислокувала на цю дільницю частину своїх сил, щоб в разі одержання наказу на штурм вона послужила кісткою групи прориву. Проте генерал Феккенштедт зазначає, що навіть при успішному проведенні операції прориву, а також при захопленні Києва не виключна можливість оточення корпусу і зворотної облоги міста.

Двадцять п'ятий день (16.VII.41)

...Якщо 13-го і 14 липня ще існувала надія з ходу зламати ірпінський оборонний рубіж і вивісити німецькі прапори над золотими куполами київських соборів, то сьогодні така надія остаточно щезла. Це визнав сам фельдмаршал.

Справа в тому, що вранці противник розпочав контрнаступ із району Радомишля в фланг третьому моторизованому армійському корпусові. Щоб відвернути загрозу глибокого оточення, необхідно (і це єдиний вихід!) зняти з-під Києва дивізії і кинути під Радомишль, оскільки штаб армії не має в своєму розпорядженні необхідних резервів для стримання наступу противника. 29-й і 51-й армійські корпуси ще не вийшли з боїв по ліквідації новоград-волинської «закупорки магістралі», а 14-й і 48-й моторизовані армійські корпуси з повним напруженням сил ведуть бої по оволодінню Білою Церквою і Сквирою.

До того ж, як повідомив генерал фон Маккензен, росіяни перейшли в районі Києва до активних дій. Десь о другій годині ночі вони непомітно проникли на вихідні позиції посиленого полку 13-ї танкової дивізії в районі с. Білгородка і спалили майже всі машини. Як це сталося, ніхто не знає. Начальник штабу корпусу викликав до себе для пояснення командира знищеного полку майора Штайнгеля, але по дорозі той застрелився. Тепер вся 13-а дивізія нараховує лише третину (коли не менше!) придатних до бою машин. Це — скоріше паперова, а не бойова одиниця. Розраховувати на неї нічого. (Просто неймовірно, як могло трапитися, щоб за одну ніч росіяни знищили під Києвом більше наших танків, ніж фельдмаршал втратив їх у всій польській кампанії).

Двадцять сьомий день (18.VII.41)

Київське питання більш за все розв'яжеться на користь противника. Доки ми підтягнемо туди необхідні сили, росіяни приведуть свою оборону в цілковиту готовність. Момент прогаяно!

Одержав листа від Вольфганга. Повідомляє братусь, що почуває себе добре і днями за дорученням ставки вилітає в 13-у дивізію 3-го

корпусу для проведення слідства про знищення танкового полку під Києвом.

Двадцять дев'ятий день (20.VII.41)

Вчорашній день провів із Вольфгангом. Гадаю, що в нього є важливіші задачі, ніж з'ясування причин ганебного розгрому полку. Мені здається, Вольфганг виявляє нездоровий інтерес до настрою офіцерів штабу після заминки під Києвом. Від нього дізнаюся про незвичайну новину: фюрер видав директиву, яка дещо змінює попередні завдання окремих армій і груп армій. Ця директива розчленовує наші завдання, а цим самим наближає остаточну перемогу німецької зброї. Не мине і двох тижнів, як у завороті нижнього Дніпра більшовицькі армії перестануть існувати. Тоді наші бойові дії зведуться до посилки в глибину Росії експедиційних корпусів. Заминка під Києвом забудеться.

Тридцятий день (21.VII.41)

...Ні, я категорично відмовляюсь вірити словам, щойно почутим від фон Рейхенау. За повідомленням, щойно одержаним по радіо з третього корпусу, сьогодні вранці недалеко від Києва більшовицькі диверсанти підірвали автомашину, в якій їхав Вольфганг. Я не хочу в це вірити! Вольфганг, який стільки зробив для Німеччини, не може вмерти перед самим її тріумфом. Сам бог не може цього допустити! Адже серед лісів цієї проклятої країни в 1918 році поліг наш батько. Невже доля така несправедлива, що і моєму брату приготувала могилу в Росії? Ні, цього не може бути! Не може!..

Тридцять восьмий день (27.VII.41)

Який задушливий і довгий вечір. Ніяк не засну, хоч після дороги відчуваю себе вкрай розбитим. Сутінки, спека неймовірно дратують мене. Щоб заспокоїтися, беруся за нотатки, яких уже більше тижня не брав у руки.

Сьогодні повернувся з Берліна. Офіцери штабу влаштували пишну зустріч, та це мене аж ніяк не зворушило. Ніщо не в змозі відволікти від думки про смерть Вольфганга. Його тінь ніби переслідує мене. Після загибелі батька він був для мене найдорожчою людиною. Я любив Вольфганга і тільки йому міг повідати свої найпотаємніші думки. Ми рідко бачилися, але це не заважало нам любити один одного.

Природа не подарувала мені міцного здоров'я, тому я не міг рушити за старшим братом. Та й часи після 1918 року уже були не ті. Я став студентом юридичного факультету, не маючи перед собою ні чітких цілей, ні ясних устремлінь. Вольфгангу ж маяками служили Бісмарк і Мольтке. І навіть у тяжкі роки Веймарської республіки він вірив, що, коли лишилися генерали, Німеччина знову стане великою. Цю віру він прищеплював і мені. Коли фатерлянд лежав зруйнований, принижений, Вольфганг чітко бачив перед собою зорю. Це була партія націонал-соціалістів. Він без будь-яких сумнівів став одним із найактивніших її діячів. Сам Гітлер не раз відзначав

успішні дії загону штурмовиків під проводом Вольфганга. І коли всім стало ясно, що партія Гітлера — єдина сила, яка здатна врятувати Німеччину, Вольфганг дав мені книгу «Майн кампф» і сказав: «Якщо ти не хочеш опинитися на смітнику, то мусиш, як біблію, вивчити цю річ. Пам'ятай, це — акафіст нашого майбутнього».

Так, це ти, мій любий брате, вивів мене на велику дорогу. Тільки дякуючи тобі, я одержав високий чин у міністерстві Гімmlера. Тільки дякуючи твоїй яснovidності, я одяг онісля військовий мундир і вирушив у похід на Францію. Тільки дякуючи тобі, я не опутив себе сім'єю і лишився вірним традиції нашого роду. Ти був і лишився для мене взірцем, і я не можу змиритися, що тебе вже немає, що ти спочиваєш у Берлінському пантеоні поряд із найславнішими силами нації. За тобою сумує Німеччина. Сам Мартін Борман і шеф-ад'ютант фюрера полковник Шмундт надіслали мені своє співчуття:

«Велике ваше горе, але воно не мусить потьмарити душу. Вольфганг Рітце, наш бойовий друг і соратник, віднині займе почесне місце в Валгаллі¹. І віднині хай стане у вас найсвятішим обов'язком — відплатити за смерть брата. Хай не зупинять вас в цих прагненнях химера совісті чи жалю. Німеччина і фюрер понад усе!»

Я клянусь відплатити за тебе!

Сорок третій день (3.VIII.41)

Щойно повернувся із-під Києва. Знову беруся за ці нотатки. Певен, що колись вони стануть настільною книгою для кожного німця. Не багатьом же пощастило бути в самому центрі подій найграндіознішої із воєн. А 6-у армію сам фюрер назвав на нараді в ОКХ «вісью східної кампанії».

Менше разів вітер міняє напрямки під час шторму на морі, ніж обстановка перед фронтом нашої армії. Ранком успішно наступаємо, а вже в обід змушені переходити до оборони. Потім противник знову відходить, щоб вдарити на нас вночі вже із тилу. Хай знають нащадки, що не похідним маршем ми пройшли з кінця в кінець Росію. Ні, без бою ворог не здає ні п'яді своєї землі. За кожен метр її ми платимо кров'ю кращих синів Німеччини. І не одними лаврами вистелена наша путь. Були й невдачі. Та згадую про них я не для того, щоб применшити славу німецького солдата. Навпаки, цим самим я підкреслюю його виключну стійкість, волю і відданість фюрерові.

Першим похмурим днем 6-ї армії у східній кампанії слід вважати 13 липня. Бо в цей день наші танки були зупинені під Києвом. Сам фюрер в розмові з фельдмаршалом ніби ненароком нагадав, що на полях Франції, Бельгії, Голландії і Югославії німецькі збройні сили втратили танків менше, ніж наша армія за півтора місяця боїв на Україні. Так, полки вже поріділи майже наполовину! Але ніщо не в силі зупинити їх.

Командуючий групою армій «Південь» негайно ж зробив із цих слів фюрера висновок і віддав розпорядження замінити 3-й мотори-

¹ Валгалла — в древньоскандинавській міфології палац бога Одина, куди потрапляють душі загинілих в бою воїнів.

зований армійський корпус генерала фон Маккензена 55-м армійським корпусом і перейти на рубежі ріки Ірпінь до оборони. Фельдмаршал Рундштедт сподівається вивільненими моторизованими частинами посилити ударну групу генерала Клейста, яка, пройшовши по більшовицьких тилах від Білої Церкви до Миколаєва й Херсона вздовж Дніпра, завершує в районі Умані оточення двох російських армій. До того ж після тритижневих боїв піхотним підрозділом 55-го армійського корпусу треба дати перепочинок перед вирішальним наступом на Київ.

Та, плануючи ці операції, командування не врахувало такого фактора, як партизани, яких більшовики засилають у наші тили цілими ордами. Солдати 55-го корпусу першими відчули руку цих варварів. Замість перепочинку вони потрапили в осине гніздо. Не минає жодної ночі, щоб партизани не вчинили набігу. Щодня ми дізнаємося про вбивства, про підпали гаражів і казарм, псування засобів зв'язку, про мінування доріг і підриви мостів... Фельдмаршал доручив мені детально ознайомитися з характером дій партизанів і подати на його розгляд свої висновки...

З цією метою я три дні провів у підрозділах 55-го корпусу. Переді мною постала жахлива картина: партизани для німецьких військ не менш небезпечні, ніж регулярні війська противника. Та якщо червоні дивізії ми можемо розгромити в бою, то з партизанами вести боротьбу практично неможливо. Вони уникають поєдинку, а нападають із-за рогу і переважно вночі. Незважаючи на рішення Гаазької міжнародної конференції, російські партизани не носять форми. Тому відрізнити їх від звичайних селян неможливо. Ремеслом вбивств вони володіють бездоганно. Як тіні, підкрадаються до своїх жертв, напад їх блискавичний. Ще жодна спроба переслідування цих бандитів не увінчалася успіхом. Вони, як ящірки, невловимі. Ліси, болота, темрява — їхні постійні союзники. До того ж їх повсюди підтримує населення.

Щоб хоч якось застрахувати себе від цих варварів, війська змушені завжди бути наготові. Це призводить до перевтоми, до зародження песимістичних настроїв. Щоб запобігти цьому, необхідні радикальні заходи в боротьбі з партизанами.

З цього приводу я маю певні ідеї. Відтепер я виявлятиму до росіян значно більший інтерес, ніж до звичайних рабів. Ми мусимо знищити, розсіяти їх, але, враховуючи їхню здатність до опору, треба, щоб це вирішили самі ж слов'яни. Ми повинні розпалити ненависть в українців до росіян, в поляків до українців... Про це мені ще говорив Вольфганг, але він не встиг здійснити своїх намірів. Тепер я буду продовжувати його справу. Ні, гіркота тяжкої втрати не може затуманити переді мною ясність цілі!

Сорок п'ятий день (15.VIII.41)

...Розмова з фельдмаршалом. Вона тривала кілька годин, хоча й не носила офіційного характеру. Я, як і належить солдату, прямо сказав про назріваючу загрозу нашим тилам з боку партизанів.

Фельдмаршал слухав уважно. Судячи по виразу обличчя, моя розповідь справила на нього враження. Недаремно ж він сказав:

«Фон Рітце, я цілком погоджуюсь із вами. Ніякий організм не здатний до боротьби, якщо в ньому завелися черви. Щоб наступати, ми мусимо забезпечити тил. Щоб солдат був хоробрим у бою, він мусить не оглядатися назад. А під Києвом, виходить, солдати оглядаються... Ваші спостереження дуже цінні. Я просив би вас викласти свої думки письмово з приводу того, як мусять поводитися наші війська на окупованій території. Вони послужать мені основою для наказу по армії».

Я зворушений словами фельдмаршала: моїми думками будуть керуватися тисячі й тисячі наших солдатів. Це — надто велика честь!

Після тривалих роздумів прийшов до висновку: в питанні відношення наших військ до більшовицької системи в багатьох випадках є ще не досить чіткі уявлення. Оскільки основною метою походу проти більшовиків є цілковитий розгром їхньої державної могутності і викорінення азіатського впливу на європейську культуру, то перед нами постають особливі завдання.

До боротьби з партизанами ще не досить серйозно ставляться окремі командири частин. Вони продовжують брати в полон осіб, що стріляють нам у спину, і направляють у табори військовополонених. Таке відношення до цих бандюг пояснюється тільки цілковитою бездумністю.

Всім нам треба пам'ятати, що постачання харчуванням військовополонених є непотрібною гуманністю. Все, в чому відмовляє собі фатерлянд і посилає на фронт, ми не повинні роздавати ворогові навіть у тому випадку, коли це трофеї. Трофеї — це теж власність нації.

Мають місце випадки, коли наші солдати допомагають туземному населенню ліквідувати пожежі. У відношенні до азіатів це — абсолютно недопустима гуманність. Ми зацікавлені у врятуванні лише тих будинків, які можуть бути використані для стоянок наших військ. Все інше, що являє собою символ колишнього панування більшовиків, мусить бути знищено. Ніякі історичні і художні цінності на Сході не мають жодного значення. Лише важливу військово-господарську сировину і окремі промислові об'єкти треба по можливості зберігати, але на це будуть дані керівництвом спеціальні вказівки.

Щоб забезпечити військам шляхи підвозу, необхідно роззброювати все населення під загрозою смерті. З партизанами слід розправлятися найжорстокішими і найрішучішими методами. Ніякої пощади! Ніяких вагань! Чим більше їх буде знищено, тим надійнішим буде тил!

По відношенню до населення, де будуть помічені більшовицькі настрої, діяти такими ж, як і проти партизанів, методами. Жаль і співчуття не сумісні із війною на Сході.

Пасивні антирадянські елементи, які зайняли вибікувальну позицію, повинні бути негайно залучені до активного співробітництва в боротьбі проти більшовизму. Якщо ж вони не підуть на це, то хай

не нарікають, що з ними будуть поводитися, як із прихильниками радянської системи. Страх перед німецьким солдатом повинен бути сильніший від погроз із боку більшовицьких елементів.

Кожен солдат повинен ставити перед собою подвійне завдання: а) цілковите знищення більшовицької держави; б) нещадне придушення всіякого опору з боку населення, на основі чого буде забезпечена наша армія з тилу.

Тільки тоді, коли ці принципи будуть прийняті й сформульовані у відповідному наказі¹, ми можемо виконати свою історичну місію.

Сорок сьомий день (7.VIII.41)

Ми на порозі великих успіхів. Починаючи з 31 липня, наші війська вели жорстокі бої по оточенню Києва з заходу і півдня. Тепер це завдання уже виконане. Сьогодні вранці в штаб армії прибуло донесення: в районі Мишоловки наші війська прорвали оборонний рубіж противника і успішно просуваються до околиць української столиці. Після невдачі по оволодінню Коростенським укріпайоном це перший успіх 6-ї армії.

Фельдмаршал негайно ж повідомив про це штаб групи армій. Чезраз годину була одержана радіограма фюрера: негайно оволодіти Києвом. Гітлер призначив навіть дату проведення на Софіївській площі урочистого параду і пообіцяв дати двотижневі відпустки і нагородити залізними хрестами сотню перших солдатів і офіцерів, які вийдуть на Софіївську площу міста. Слова фюрера зараз читаються по всіх частинах. За хрести і гарячі поцілунки дружин чи паречених солдати битимуться хоробріше.

О другій годині дня в зведенні верховного головнокомандування було сказано, що Київ уже зайнятий нашими військами. Чи не зарано? Така поспішність може негативно вплинути на моральний дух солдатів і молодших офіцерів. Адже ж на околицях міста наші дивізії наткнулися на нову, ще потужнішу лінію оборони.

...Вечірні зведення не внесли остаточної ясності. Цю ніч ми назвемо ніччю великих надій.

Сорок восьмий день (8.VIII.41)

Обстановка знову ускладнюється... Сьогодні з Канева противник розпочав наступати в напрямку на м. Богуслав. Удар цей для наших військ був досить несподіваний. (Хто міг думати, що росіяни в такий момент виявлять стільки сміливості й винахідливості!) За попередніми даними, ми понесли значні втрати, через що змушені відступити.

На північному крилі, поблизу Овруча, знову активізувалася «болотяна» армія росіян, роблячи спробу розгорнути наступ на Житомир. Неважко зрозуміти, що цими ударами більшовицьке командування намагається полегшити долю свого Київського угруповання.

¹ Ці принципи дійсно лягли в основу людоїдського наказу по 6-й армії, який після схвалення Гітлером на початку жовтня 1941 р. був розісланий як директива в усі німецькі частини, що діяли на Сході.

Перед фельдмаршалом виникла чергова дилема: продовжувати наступ на українську столицю чи тимчасово його припинити, поки не буде усунена загроза нашим комунікаціям? Він вибрав перше. Для цього з-під Коростеня до Києва перекинутий 61-й армійський корпус. (Це вже гра ва-банк!) Якщо нам вдасться оволодіти Києвом і вийти на лівий берег Дніпра, тоді контрастнаступі противника не матимуть ніякого оперативного значення.

З-під Києва надходять відрадні повідомлення. Незважаючи на шалений опір червоних, нашим військам в кількох місцях пощастило вклинитися в глибоко ешелоновану оборону противника і досягнути околиць міста. Більше того, підрозділ наземного десанту 95-ї дивізії захопив Батівську висоту, яка дає змогу контролювати всі основні магістралі Києва. Ще одне, останнє зусилля, солдати фюрера, і сто найкращих із вас стануть рицарями залізних хрестів і потраплять в обійми дружин. Останнє зусилля!

Сорок дев'ятий день (9.VIII.41)

Васильків. Ми в штабі 29-го армійського корпусу. Високий сивоволосий генерал-австрієць під гуркіт канонади, що доноситься з фронту, знайомить фельдмаршала з обстановкою. З учорашнього дня сталися деякі зміни. Противник не лише продовжує вперто оборонятися з фанатизмом приреченого, але місцями переходить у контратаки. Основні зусилля корпус спрямовує на оволодіння висотами понад Васильківським шосе в урочищі Голосієво. Протягом минулого дня там було проведено дев'ять атак при підтримці танків, сім артилерійських і дев'ять масованих авіаційних нальотів. Проте лісисто, пересічена ярами місцевість не дала змоги вибити противника з потужної лінії оборони.

Водночас із наступом на голосіївські висоти наші частини продовжують тиснути росіян вздовж залізниці від Поста-Волинського, а також з боку Обухова. Але на цьому напрямку спіткала невдача. Коли біля села Пирогово лінія оборони була прорвана і підрозділи першого ешелону вже наблизилися до мосту через Дніпро, командир 229-ї дивізії видав наказ кинути у прорив для розвитку успіху свій останній резерв — піхотний полк. Як тільки солдати в похідних колонках прискореним маршем проминули Пирогово і витяглися по шосе, на них зненацька налетів більшовицький бронепοїзд. Місцевість там не має природних укриттів: з одного боку прямовисні кручі, а з другого — багистий дніпровський берег. Тому колони, потрапивши під киджальний огонь бронепοїзда, були повністю знищені.

Великі втрати несуть й інші дивізії. В середньому щодоби кожна з них втрачає по 200 чоловік убитими.

Не встиг командир корпусу доповісти обстановку, як з-під Києва прибуло чергове донесення: вночі росіяни підтягли із-за Дніпра нові сили і потіснили наші частини в районі аеродрому, а окремий десантний загін, що захопив було Батий-висоту, знищили. Той загін, на який покладалося стільки надій!..

Рівно о восьмій ранку прибуваємо в населений пункт Віта-Поптова. Тут зовсім недавно ще точилися жорстокі бої. На обочинах

дороги стоять обпалені, підбиті танки. Довкола — печища, обвуглені дерева. Пахне трупами і згаром.

Йдемо подивитись оборонний рубіж росіян. Зупиняємось праворуч від дороги над яром, порослим старими деревами і пересипаним високою дамбою. Небагато нам доводилося зустрічати таких рубежів. Недаремно вони коштували стількох жертв. Але коли встигли росіяни їх звести?

Знову донесення. І знову про чергову підступність більшовиків. Танкова атака на голосіївські висоти, для якої щойно артилерія прокладала дорогу, захлинулась. Справа в тому, що більшовики зуміли якимось чином у наші бойові порядки ввести кілька своїх машин. В куряві вони наближались до наших танків і розстрілювали їх в упор. Не дивно, що виникла паніка, чим і скористувалися росіяни...

Нові донесення. Під Пироговом війська потрапили під лютий обстріл моніторів Дніпровської флотилії. На станції Жуляни бронепоезд контратакував наші позиції...

...В другій половині дня на прохання офіцерів штабу армії приводять двох полонених із-під Києва. Вони скоріше нагадують лісовиків-розбійників, аніж солдатів. Незграбні, широкоплечі, грубі. Особливо вражають їхні велетенських розмірів руки і червоні, налиті ненавистю очі. По зарослих щетиною, давно не митих обличчях важко визначити їх вік, але безпомилково можна сказати: їм далеко вже за п'ятдесят. Туго, видно, доводиться більшовикам, якщо вони виставляють на оборонні рубежі цих дідів, не одягши на них навіть форми. На наше запитання, з якої частини, полонені відповіли зухвало:

— З тої самої, що вже місяць б'є вас.

Тримаяться вони гідно й незалежно. На більшість запитань взагалі не відповідають.

В штабі корпусу дізнаємось, що поряд із регулярними частинами Київ захищають робітничі загони, названі більшовиками народним ополченням. Жінки теж беруть участь у боях: підвозять зброю, вносять і доглядають поранених, варять їжу, ходять у розвідку... Об'єктивність вимагає відзначити, що ніколи і ніяка армія не була так тісно зв'язана з населенням, як більшовицька. У росіян взагалі вважається дуже почесною справою вмирати в бою. Тому й ці два фанатики були на диво спокійними навіть тоді, коли вели їх до яру на розстріл. Що ж, туди їм і дорога! Для чого потрібні на землі каліки, євреї, туземці? Фюрер сказав, що такі елементи не можуть більше терпітись у Німеччині, і ми позбулися їх. Але цього нам не досить. Нам потрібна не лише Європа, нам потрібна також і Азія з її незліченними багатствами. Тому ми повинні поводитися з азіатами так само, як і з євреями. Ніякого жалю! Вистачило б патронів.

П'ятдесятий день (10.VIII.41)

Донесення, які сьогодні будуть послані із штабу армії в Берлін, не порадуєть фюрера. Наступ на Київ уже в котрий раз провалений.

Ще напередодні авіарозвідка повідомила про концентрацію військ

противника в районі Дарниці, але ці дані здалися всім сумнівними. Та й хто міг повірити, що пошарпаний у попередніх боях, знекровлений противник, який, напружуючи останні сили, зважився перед цим провести дві наступальні операції майже одночасово (район Овруча і район Богуслава), міг знайти резерви для посилення Київського плацдарму? Але це було так.

Тільки вчора, 9 серпня, коли кілька парашутно-десантних бригад несподівано перейшли в контрнаступ під Києвом, ми зрозуміли, чого коштувала недооцінка ворога. При підтримці артилерії і авіації червоні уже захопили село Мишоловку і відтіснили наші війська на лінію Пирогово — Червоний Трактир — Пост-Волинський. Якщо зважити на фізичну виснаженість наших солдатів, якщо врахувати, що в дивізіях лишилося не більше як по третині складу, якщо взяти до уваги, що противник продовжує накопичувати в Києві сили, то можна впевнено зробити висновок: без введення резервів ставки нашої армії уже не варто пробувати своє щастя під Києвом. Не чекаючи вказівки головнокомандування, фельдмаршал уже віддав розпорядження всім частинам перейти до оборони, мотивуючи це бажанням «дати військам відпочинок». Але ми-то знаємо, чого коштуватиме цей відпочинок!

П'ятдесят четвертий день (14.VIII.41)

Вчора на дальніх підступах до української столиці пролунали останні постріли. Оволодівши оборонними рубежами навколо міста, противник, на наше велике здивування, припинив наступ. Ми знову опинилися на лінії, з якої два тижні тому починали свій невдалий похід. Тепер цілком ясно, що величезні втрати (близько тридцяти тисяч!), понесені армією, марні.

Три роки триумфально проходили дорогами Європи полки фюрера. Три роки не знали вони на своєму шляху перепон. І от місто, по-іменоване примітивними слов'янами Золотими Ворітьми землі руської, стало для нас Чорними Ворітьми. Місяць безплідних боїв... Тисячі й тисячі вбитих... Чи не занадто велика ціна для Німеччини за якийсь азіатське місто?

Відтепер Київ ненависний нам тим, що на його підступах марно полягли кращі сини нації, але ще ненависніший тим, що він стає для більшовиків символом непокори й незборимості. Дивлячись на захисників Києва, солдати і населення Росії починають втрачати страх перед нашими арміями і повсюди чинять впертий опір. Це та війна, якої більше за все остерігався фельдмаршал. Водночас ми не можемо забувати і про те, що безуспішні кровопролитні бої під Києвом накладають відбиток і на свідомість німецького солдата. Віра в непогрішність своїх командирів, віра в свою винятковість і нездоланність, що розквітла в його душі після блискучих перемог в Польщі і Франції, Греції і Югославії, Бельгії і Голландії, Норвегії і Данії, під враженням київських подій може похитнутися. А без віри в перемогу солдата нема. Виходячи з цього, Київ негайно має бути компенсований: тільки блискучою операцією ми змусимо солдатів забути недавні невдачі, змусимо їх знову наступати. Київ як

символ непереможності ми не маємо права залишати в руках противника, як не можемо знову грати ва-банк, кидаючи полки на штурм цього проклятого богом міста. Потрібне якесь третє вирішення цієї проблеми.

Ми віримо у непогрішність і виключність свого генштабу. Він знайде таке рішення. Недаремно ж фюрер викликав у ставку фон Рейхенау, Клейста, фон Рундштедта та інших видатних генералів. Там будуть прийняті великі рішення.

Вересень. 1941 рік

Після тривалої перерви знову беруся за перо. Вже важко підрахувати, який день ми ведемо війну проти більшовизму: сімдесят перший чи сімдесят другий... Та зараз моя увага прикута до іншого. Час, якого я так чекав, здається, настав.

...Напевне, росіяни сподівалися, що основні наші зусилля будуть скеровані на захоплення Москви, що ми підемо шляхом Наполеона. Азіатська наївність! Тільки дурні вчать на власних помилках, ми ж віддаємо перевагу вчитися на помилках інших. Що таке Москва? З німецької точки зору — не більше як скопище кількох мільйонів більшовицьких дармоїдів, яких при оволодінні містом довелось б годувати. Так для чого ж нам така перспектива? Ми підемо своїм і тільки своїм шляхом! Наші погляди скеровані на Крим і Донецький промислово-вугільний басейн, на кавказьку нафту і Ленінградський морський порт... Без України, без Кавказу, без Прибалтики Москва буде нагадувати дерево з підрубаним корінням. Зараз ми старанно підрубуюмо це коріння, а деś в листопаді дерево мусить повалитися само по собі. Спершу ми розчавимо, як горіх, у залізних клинах Київський плацдарм, а потім... Лише б тільки російське командування не здогадалося вивести свої війська із Київського напрямку, лише б воно довше залишало їх у цьому мішку. О, тоді б ми відплатили їм! За кожного вбитого німецького солдата ми розстріляємо десятеро азіатів!

...Увечері після повернення із штабу групи армій мене викликав фельдмаршал. Розмова, як завжди, була короткою, але теплою. Він сказав:

— Я щойно ознайомився із вашими міркуваннями про поведінку німецьких солдатів на Сході і знайшов їх абсолютно правильними. Нічого суттєвого додати не можу. Прочитав ваш рапорт і, знаєте, відчув себе винним перед молодшим представником династії фон Рітце: пізно помітив ваші обдарування. Гадаю, вам був би до лиця рицарський хрест і погони полковника. І ви їх будете мати. Відразу ж по поверненні із штабу 51-го армійського корпусу, що дислокується на Десні. А виїдете завтра на світанні. Справа надто спішна — наказ на наступ мусить бути вручений генералу фон Штрібліху завтра ж!

Що ж, фельдмаршале, я готовий послужити фатерлянду. А нагорода і підвищення в чині тільки посилять мої патріотичні почуття. Отже, завтра — в історичну подорож! Не знаю, чи залежатиме від неї майбутнє Німеччини, але моє залежатиме безперечно...»

Спека... Стояла нестерпна спека, ніби надворі був не вересень, а десь середина літа. Навіть листя на кущах пожолобилося, пожухло. Повітря гаряче, нерухоме, як в акваріумі. Дихати важко, піт заливає очі, і мучить спрага.

Але розвідники ніби й не помічали тієї спеки. Лежали між верболами і прислухалися до кожного слова Олесь. Кілька годин підряд прислухалися. Так ось яка вона, душа фашиста! Скільки цинізму в кожному рядку, скільки жорстокості й зарозумілості!

— Хлопці, а ви помітили, як під кінець змінився тон у цього фона?

— Ще б пак! Сподівався ж похідним маршем до Тихого океану пройти, а воно довелося кожному п'ядь нашої землі брати з бою. От і скис Гітлеряка.

— Слухайте, а який нині день війни?

Спільно стали підраховувати. Але так і не визначили точно — сімдесят дев'ятий чи вісімдесятий...

— А власне, кому це потрібно?

— Дуже навіть потрібно. Хіба забув пророчество генерала Гальдера: війна проти Росії буде виграна на протязі чотирнадцяти днів... Не завадило б нагадати тому Гальдеру, що вже вісімдесят днів минуло, як точиться війна.

— Хлопці, а цей Рітце не такий уже й дурень. Чули, як здорово він підмітив: ніде й ніколи армія не була так тісно зв'язана з народом, як у Радянської держави. Видно, коліщата без скрипу крутяться в його голові. Хоча й не в той бік.

— І генералів своїх охарактеризував прямо-таки геніально. Пси, запряжені в сани... Вони, мовляв, бігтимуть по вказаній доріжці, поки над ними посвистує арапник, а варто ослабнути руці погонича, як вони пороздирають на шмаття один одного.

— Дуже цінне зізнання!

— А що скажете про падіння фельдмаршала Рейхенау при в'їзді на нашу землю? Чи не символічне падіння?..

— Одне слово, потрібну штуковину перехопили в тевтона. Так би мовити, поминальні святці про почивший в бозі блицкріг. От коли б ще й автора вдалося... От де був би «язичок!»

— А що б ти з ним робив, з тим «язичком»? Київ де, а фріца ж у кишеню не сховаєш.

— А прочитай-но, Химчук, ще раз отой наказ генералу фон Штрібліху про наступ. Про які там клини пише цей Рітце? Що за київський мішок фашисти збираються утворити?..

На прохання розвідників Олесь ще й ще перечитує наказ, що був засургучований у цупкому пакеті. Бійці жваво обмінюються думками, намагаються зробити висновки. Лише командир загону, підклавши руки під голову, лежав на животі і не втручався в розмову. Збоку могло здатися, що він спить. Але не спав капітан Гейченко. Він думав, як бути далі. Мабуть, сама доля подарувала йому цей портфель із такими важливими документами, ніби відплатила за той

риск, якому він піддавав загін, приймаючи рішення напасти на фашистський кортеж. Тільки як передати ті документи в штаб оборони? Де подівся радист Маточка? Може, послати людей у Київ... А чи не пізно буде? Адже наказ фашистського командування війська мали отримати вже сьогодні. Значить, наступ намічається на найближчі дні.

Всі надії капітан покладав тільки на радиста. Та в надвечір'ї повернулися послані на розшуки бійці — радиста між ними не було. Від них загін почув сумну звістку: Маточка загинув. Вони знайшли його у кущах на обочині Житомирського шосе.

— Постріл був зроблений з такої близької відстані, що обпалив йому усе лице... Рації, як не шукали, не знайшли. Її хтось зняв із Маточки.

Звелися розвідники на ноги. В скорботній тиші зняли пілотки, опустили голови. Вже з шостим товаришем прощалися так за час рейду.

— Товаришу Лівинський, — сказав по паузі капітан Гейченко. — Наказую вам доставити нашому командуванню німецькі документи. Вибирайте собі одного чи двох супутників і негайно вирушайте в Київ. Портфель мусить бути в штабі якнайшвидше.

Десяток поглядів схрестилися на Андрієві: на кого ж впаде його вибір? В глибині душі кожному хотілося супроводжувати Андрія: дві небезпечні доби — і ти вдома, серед своїх. Можеш спати спокійно, не прислухаючись, їсти, не оглядаючись, ходити на повний зріст і не боятися сонця.

— Я візьму Приймака...

Цей вибір розвідники зустріли схвально. Мовчазний сивоголовий Приймак — справді надійний супутник. Спокійний, витривалий, бувалий. Пройшовши по ворожих тилах від кордону аж до Києва, він оволодів мистецтвом безпомилково орієнтуватися вночі і в негоду, легко й спритно долати будь-які перешкоди, інтуїтивно відчувати небезпеку. До того ж мав залізні м'язи.

— ...І Химчука, — закінчив по хвилині роздумів Андрій.

Химчука? А цього навіщо брати в таку подорож? Хлопець-то він і непоганий, з щирим серцем, настирливий, володіє німецькою мовою, але ж надто кволий. Скільки вже разів відставав від загону на переходах? І Андрій це знає. Для чого ж, одначе, бере з собою?

— Що ж, я нічого супроти не маю, — це вже капітан Гейченко. — Слухайте наказ.

Він розстелив на землі карту-двокілометровку. Поруч присів Лівинський, підійшов і Приймак. Тільки Химчук сидів осторонь, ніби все ще не вірив тому, що сталося. Він дійсно не міг збагнути, чому саме його вибрав Андрій для такої справи. Хіба не було сиритніших, здоровіших? Що замишляє колишній однокурсник? Олесь уже не раз помічав, що Андрій, де тільки може, намагається допомогти йому. То ніби ненароком частину його поклажі собі на спину звальє, то привал запропонує зробити, коли помітить, що в Олесь від напруги ледь жили на скронях не лопаються...

— Химчук, ми чекаємо.

Олесь підійшов до майбутніх попутників.

— Ми перебуваємо зараз ось тут,— ткнув пальцем Гейченко на кружечок на карті.— Це село Забілоччя. Найкоротший маршрут звідси до Києва лежить через Фасову — Мотижин — Білогородку. Запам'ятали? Іти тільки ночами! Ризикувати ви не маєте права. В штабі доповісте, що загін лишився без радіозв'язку. Ми два-три дні рейдуватимемо вздовж Коростенської залізничної вітки, а опісля чекатимемо літак ось тут,— він показав на населений пункт біля Коростеня.— Так і передайте в штабі, хай нам у цьому пункті скинуть радіостанцію чи передадуть наказ про дальші дії. Запитання є?.. Ну, тоді, як кажуть, з богом!

V

...Всю ніч трое простували через яри та вибалки в обхід сіл та хуторів. Пробиралися по перелісках та некошених хлібах подалі від битих шляхів. Своя і не своя земля! Раптовий зойк перепела чи тріск сушняка під ногами морозом віддається по спинах. Здавалося, ворог чатує на кожному перехресті доріг, за кожним кушем. Саф'яновий німецький портфель, замотаний у мішковину, несли по черзі. Без нього їм немає дороги в Київ! У цьому портфелі, можливо, були ключі, при допомозі яких командування проникне в потаємні наміри ворога, завбачить подіям і відверне меч, що навис над столицею України. Швидше б тільки в Київ!

Вже далеко позаду залишився і Житомирський шлях, і ріка Здвиж. Кілометрів із сорок, певно, здолали вони до світання. Під ранок натрапили на якийсь перелісок вздовж польової дороги. Вирішили знайти в гущині місце для денного відпочинку. Побрели поміж деревами. Та не ступили й сотні кроків, як опинилися на узліссі, за яким розстелялася стерня.

— Доведеться шукати іншого місця,— невдоволено зсунув докупи брови Приймак.— У цих кущах не те що людину, мишу помітити — як раз плюнути.

— Іти вдень небезпечно,— Андрій кивнув на зблідле небо.— На стерні людську постать здалеку видно.

— Що ж робити? — розвів руками Олесь.

— Рушили! — і Андрій прямує стернею.— Там побачимо, що робити, а доки є хоч найменша можливість — вперед!

Ранок застав їх над глибоким байраком. На протилежному схилі в сизій імлі виднілися хатини невідомого хутора.

— Днювати доведеться тут. На хуторі ж свої люди, на випадок чого сховають.

Спустилися по крутому схилу в улоговину. Довкола м'яка та густа, як піттка, осіння отава. Йти по ній — одна насолода. Як по килиму. За сінокосом відразу ж зарослі вільшаника. Видно, тут колись було болото, та з часом замулилося і заросло чагарями. В тих чагарях і сховали посланці загону свою пошу. Позначили місце і — до хутора.

Вже добре розвиднілося, коли вони наблизилися городами до крайньої хати. Сіли в борозні між соняшниками, прислухалися. Ти-хо, як в домовині. Ні тобі пес не забреше, ні заскрипить журавель колодязя, ні півень не продере горла.

— Не подобається мені ця тиша. Підозріла вона якась,— хитає головою Приймак.— Давайте завісемося звідси.

— Але куди? Вже день...— Олесь розгублено.— Невже тут не знайдемо доброї душі?.. В крайню оселю, можливо, й не варто заходити: сюди всяк завертає. Ходіте далі.

Нечутними котячими кроками пробиралися троє попід тинами вздовж вулички. Зупинилися біля причілка чепурної хати між старими гіллястими яблунями. Вгрузла наполовину в землю призьба, біле око, маленькі картинні віконечка — все, як намальоване. Біля хати погрібничок тулиться, трохи збоку — курник. Олесеві чомусь здалося, що в цій оселі неодмінно має мешкати добродушний сивоголовий дідусь-мудрець. І носити він повинен широкополий солом'яний бриль і вишивану сорочку.

Андрій потарабанив пальцем у шибку.

— Хто? — На його стук відкликнувся приглушений голос.

— Свої.

— Свої коней водять. Хто?

— Вийдіть — побачите.

За кілька хвилин насторожено зарипіли сторчкові сінешні двері, і на порозі справді з'явився дідусь. Кругле, заспане обличчя з сивими обвислими вусами, лиса голова, тільки солом'яного бриля не дістає. Не то здивовано, не то злякано подивився на непроханих гостей.

— Що скажете?

— Тут німці є?

— Німці?.. А де їх тепереньки немає? — здвигнув плечима старий.— А вони що, потрібні вам?

— Як більмо на око. Переднювати, батьку, хочемо, із сил вибились. Пустиш?

Чекали відповіді. А доморощений мудрець намотає на палець вус, блимне оком із-під брови і розпустить. Намотає і розпустить. Мабуть, нелегко йому було на щось конкретне зважитися. Та хлопці й не дивувалися: боїться! В ті ж дні по хуторах стільки люду різного тинялося, хіба ж розбереш, хто з хорошим, а хто з лихим паміром.

— В хату ми не просимося,— сказав Олесь.— Якщо місце в погрібничку знайдеться, і за це будемо вдячні.

Дідусь одразу повеселів:

— В погрібничку?.. Для людей хороших місце всюди знайдеться. Тільки скажіть: хто ж ви такі?

— Документів, батьку, при собі не маємо.

— А документам тепер яка віра? Ви по совісті скажіть, як же хоч вас величати.

— Кличте нас товаришами...

Старий розуміюче закивав головою.

— Ну, що ж, товариші, заходьте до хати. Не годиться добрих людей за порогом тримати,— і розчинив навстіж двері перед ранніми гостями.

Олесеві сподобався цей дідусь із натрудженими руками. Він першим ступив у сіни, але помітив, що Приймак подає якісь знаки Андрієві. Затоптався на місці, ніби місив глину.

— То чого ж ви тес... Заходьте, перекусите з дороги чим бог послав.

Андрій ковтає слину.

— За їжу — спасибі. Нам би лиш водиці студеної...

— Ну, як знаєте,— відкопипив ображено губи старий.

— Ви на нас не сердуйте,— це вже Олесь озвався.— Час такий: стережись...

Приймак не дав йому докінчити. Спитав різко:

— Німці на хуторі є?

— Ви ж ішли хутором, мусили бачити...

— Не довелося.

— Ну, то чого ж питаєте. В цю глухомань одні вітри навідуються...

— Пішли! — кинув Приймак товаришам. А сам ще раз оглянувся довкола, понижпорив очима по сусідніх оселях і, заспокоївшись, зайшов останнім.

Старий завів хлопців до світлиці із заклеченими липовим гіллям стінами та пучками чебрецю і васильків за товстим зволоком. Злив їм над лоханкою, а потім вже дістав четвертину сала, буханець житнього хліба, заgrimів у миснику череп'яними мисками.

— Пригощайтесь, товаришечки, не стісняйтесь. Давненько ж, мабуть, не їли. По очах видно...

— Та давненько,— кидає Андрій і не може відірвати погляду від харчів.— Але сніданок ми тільки за гроші візьмемо.

— За гроші? Гм... А що тепереньки ваші гроші? Полова. Навіть для розпалу печі не придатні. Відходили своє червонясті грошики.

— Ну, це ви рано за упокій молитесь.

— Аби то дав бог... Килино, гей, Килино,— гукнув він у сусідню кімнату.— А збігай лишень у погріб та принеси молока цим молодцям.

Заскрипіли хрипло петлі на завісах, розчинилися двері, і на порозі виросла дорідна нерозчесана господиня. Не привітавшись, втупилась в **прибулих**. І було в її погляді стільки туги, стільки невимовного горя, що хлопці аж голови повтягали в плечі. Старий — зирк, зирк. То на **прибулих**, то на свою Килину. Потім махнув рукою:

— Ви на неї не тес... Онімїла вона, з колії з'їхала, сердега. Все синів своїх виглядає...

Що сказати відрядного цим скривдженим злою долею людям? Хлопці лиш туплять очі в долівку. Навіть Приймак, що ні на крок не відходив од вікна, тримаючи в кишені пістолет, опустив голову. Потім підступив до дідуса і лагідно:

— Кріпись, батьку. Настане час — за всі муки відплатимо гадам! Старий здвигнув плечима.

— Коли б швидше... Тільки чого ж це ви до хліба-солі не сідаєте? Киїно, та проси ж гостей до столу. Та поштуй же їх. А я мерщій у погріб за молоком мотонусь,— і він випорснув у сніх.

Вони сіли за стіл. І тільки тоді згадали, що востаннє бачили страву в містечку Корнип. Накинулися на сніданок. О, такого хліба, здавалося, зроду не куштували! Смачний, пахучий, м'який, він так і тане на язичі. А похмура господиня тільки й знає, що нарізує та нарізує скибки, притиснувши паляницю до живота. Втома, пахоші свіжого хліба, перемішані з ароматом чебрецю та липи, поволі п'янять хлопців. Розпливається, як краплина чорнила у воді, почуття обережності. Опам'яталися вони лише тоді, коли в снігах почувалися важкі нагальні кроки і чиясь рука, рвонувши хатні двері, націлила автомат.

— Ахтунг! — пролунало, як постріл.

Розвідники схопилися з місць, Андрій — до вікна, але тої ж миті денькнула шибка, знадвору всунулося дуло автомата. Оточили! Олесь бачить, як рука Приймака тягнеться до кишені за пістолетом. Що він надумав? Не встигне ж поворухнутися, як німець всіх до одного прошиє автоматною чергою. А рука вже біля самої кишені. Приймак навмисне повертається боком, витягає зброю і спритно опускає її в макітру на покуті.

— Рус, ком!

Приймак виходить із-за столу першим. Встигає шепнути Андрієві — зброю викинь! — і навмисне заслоняє спиною товариша. Андрій засовує під скатертину свій револьвер і рушає за Приймаком. Олесь іде останнім.

Їх вивели на подвір'я, оточеного з усіх боків автоматниками. Біля причілка, набожно склавши руки на груди, непорушно стояв дідусь із злобливою посмішечкою на вустах. «Невже він зрадник? — витьохкувало серце Олесь. — Невже навмисне заманив, щоб видати фашистам? Оце тобі й мудрець! І чого ми не послухали Приймака...»

— Кто ти єсть? Куди шьоль? — після обшуку запитав їх низько-рослий, чорноокий офіцерик у чорних рукавичках.

— Робочі ми, з Києва, — за всіх відповів Приймак. — З окопів повертаємось. Втекли звідти... Чули, є таке місто Коростень? Отам ми й копали траншеї...

Офіцерик закліпав очима. Так, він чув, що під Коростенем уже не перший тиждень точаться кровопролитні бої, що більшовики спорудили там могутні оборонні рубежі. Дав знати, щоб полонені показали свої долоні. Вони охоче виставили бугруваті, наче скріплені заклепами, мозолисті долоні. І хто відає, як би повівся німець, коли б старий не втрутився:

— Ой, брешете, товаришечки! З-під Коростеня давно вже окопники розбіглись. Та й не ведуть звідти дороги у наші краї. Не з руки! Хи-хи-хи...

Він кинувся до хати. А за хвилину вплив звідти, наче оновлена ікона. В руці у нього був Андріїв револьвер.

— А це хто забув із вас на столі? Комісарська штучка...

Офіцер не то здивовано, не то гидливо взяв револьвер, покрутив його в руках, обдивився з усіх боків. Потім приступив до Приймака і стиха:

— Вас іст дас?

— Не відаю,— заперечливо закрутив той головою.— Це не наша річ.

І тут офіцерик розмахнувся і посили вдарив Приймака в обличчя. Кость поточився, опустил голову, але встояв на ногах.

— Швайнен! Русіш швайнен!

На той крик вибігла з хати простоволоса жінка. Замахала кулаками, кинулася на чоловіка. Той відсахнувся, закричав, що аж з рота піна полетіла:

— Згинь з очей моїх, відьмо!.. Щоб я та за них заступався?.. Сказилася!.. Хай чорти заступаються за цих хриstopродавців! Трьох синоків моїх, соколиків ясних, на той світ загнали, в тюрмах згноїли, а тепер заступатися... Ні, душогуби, не забути мені вашої сатанинської влади! Я вам ще...— Він аж трясся від люті, стоячи перед старою, що вимахувала кулаками.

Гітлерівці з подивом дивилися на цю незвичайну сцену. Раптом один із солдатів:

— Вас махен міт ір офіцерен?

— Вегнемен унд тотен! Вегнемен...

«Невже оце так просто,— не повірив Олесь почутому.— Вбити трьох людей, навіть не знаючи їхніх імен... Ні, це неможливо! Треба тільки довести... Хоча кому доводити?..»

За наказом офіцера дід виніс із погрібника три лопати і сунув у руки полоненим. Двоє солдатів стали за спинами розвідників і скомандували:

— Рус, ком!

Хлопці рушили. Рушили в свою останню путь.

Сонце тільки-тільки визирнуло з-за горизонту. Весело, грайливо вистеляло воно перед смертниками вулицю химерним килимом тіней. Обабіч, як почесна варта, виструнчилися білокорі осоки — жоден лист не шелесне. А дорога між ними пряма і довга, як у вічність. Хутір прокидався. До шибок, до щілин у парканах прилипали перелякані сполотвілі обличчя. Сумними поглядами проводжали трьох невідомих у небуття. А розвідники йшли неспішно, розмірено, аж якось ніби урочисто. Та й куди їм, власне, було поспішати. Адже кожен крок — це крок до могили.

— Рус! Ком, ком! Ком шнель! — погейкують конвоїри.

Ось дорога вискочила за хутір. І сади, і хати, і перелякані обличчя лишилися позаду. Тепер ніхто, окрім вітру-степовика, не знатиме, де вони зроблять свій останній крок. І вже ніколи не дочекається комісар Остапчук їхнього повернення, і марно блукатиме малочисельний загін капітана Гейченка вздовж Коростенської вітки — літак не прилетить...

По команді зупинилися. Один із конвоїрів рушив до пагорба, що височів віддалік дороги. Зупинився на вершині, оглянувся довкола, сонно мружачи очі, і махнув рукою. Мовляв, тут розстріляємо. Їх

вивели на пагорб і наказали копати яму (в німецькій армії був же заведений суворий порядок — закопувати трупи, аби не допустити епідемії у військах).

— Непогане місце,— сумно всміхнувся Андрій, піднявшись на розмиту дощами козацьку могилу.

З пагорба справді відкривався чудовий краєвид. Ген-ген за дорогою кучерявився великий густий сад, серед якого біля куреня виднілися різнобарвні вулики. З другого боку дороги над схилом лежав припншклий хутір, над яким звивалися блаженські бузкові струмочки диму. А біля розмитого, вилизаного вітрами бугра розстелявся гречаний лан. Пахло медом, яблуками, погожим ранком...

— Грабен, рус!

Врізалися лопатами в курний ґрунт. Хлопці викидають землю, прокладаючи дорогу до свого довічного дому, але нікому з них не хочеться вірити, що мине кілька хвилин і їх не стане. А гречка цвістиме, і довкола пахнутиме яблуками і медом. Не віриться, що дощі розмиють горбик землі на їхній могилі, що весною це місце заросте будяччям і ніколи-ніколи не визнає ніхто, де зробили вони останній подих. А той висловусий запроданець вдихатиме пахощі землі і всміхатиметься сонцю...

Солдати якийсь час сторожко стежили за кожним рухом затриманих, а потім, мабуть, вирішили, що ті примирилися зі своєю долею. Сіли осторонь, загелготали між собою. Олесь прислухався. Чужинці говорили про мед і пасіку. Потім один звівся на ноги і неспішно погуцикав до саду, другий посидів, посидів, вийняв із кишені губну гармошку і почав з нудьги щось награвати: яке йому діло до смертників?

— Слухайте уважно,— не розгинаючись, зашепотів Андрій.— Слухайте...— Двоє наблизили до нього голови.— Я прошу в німця закурити перед смертю... Коли він наблизиться, сипону йому межі очі лопату землі і кинусь на нього... Доки повернеться другий, ви встигнете втекти...

— Одного не лишимо! — це вже Олесь.— Нізащо!

— Я наказую. Документи треба врятувати!

Тиша. Страшна, як бездонна прірва, тиша.

— Я наказую! — вдруге шепоче Андрій і розгинається. Чемно схиляється перед гітлерівцем.— Любий пане, будьте ласкаві, дайте сигарету перед смертю. Одну сигаретку...

Олесь із Приймаком стискують від хвилювання зуби. Тепер все залежить від німця. Наблизиться він чи ні? Той відриває гармошку від губ. Дивиться на свого ровесника, якого має ось-ось розстріляти. Андрій кланяється ще й ще раз. І це, мабуть, пробудило в тевтона інстинкт владарювання. Він неспішно суне руку в кишеню, зводить-ся на ноги. Та друга рука на автоматі. Ні, з ним нелегко буде справитись Андрієві. Головне, щоб не насторожити його передчасно. І хлопці ще старанніше орудують лопатами.

Ось німець ступив крок, другий... До чужинця лишалося не більше трьох метрів, коли Андрій щосили метнув лопату курної піщаної землі і кинувся блискавкою на нього...

Тої миті, коли Андрій падав із конвоїром на землю, Олесь, не тямлячи себе, вихором помчав з пагорба до байраку. Йому здавалося, сама земля вислизала, стрімко тікала з-під ніг. А коли вже по обличчю зацьвохало гілля кущів, почув на горі стрілянину. І лише на дні байраку збагнув, що ті постріли сповіщали про смерть Андрія...

VI

— Світлано, Світлано...— Так ніжно могла кликати тільки мати, коли будила ранками на роботу.

— Що? — Спросойня дівчина рвучко схопилася.

Тиша. Викрутила трохи гніт лампи на столі, озирнулася довкола. В сірій порожнечі палати виднілися рівні ряди ліжок, а поруч нікого не було. Хто ж кликав?

Кілька хвилин прислухалася в надії, що голос повториться. Але він не повторився. Поранені спали. Лише зрідка чувся болісний скрип зубів та долинали глухі зойки, незрозуміле бурмотіння. «Мабуть, вчулося»,— вирішила дівчина. Прикрутила гніт і знову схилилася над столом.

Було вже далеко за північ. Ось-ось мало світати. В цю пору навіть тяжкопоранені завжди засинали. Після напруженого трудового дня нелегко було й Світлані боротися із сном. Не минуло й десяти хвилин, як голова її похилилась на груди. Та не встигла повіки skleпити, як знову:

— Світлано! Світлано...

Дрімоту як рукою зняло. Вона підвела голову, але не оглянулась: тепер уже знала, чий це голос. Йї зробилося моторошно. Заплющила очі, схилилася чолом на стіл, сподіваючись знову почути дорогий голос. Але марно. Тільки серце вистукувало в грудях гулко-гулко та думки весняними потоками каламутилися в голові. Встала, тінню попливла поміж ліжками. Раз по раз зупинялася, уважно вдивляючись у змучені, скривлені болем обличчя бійців. Так і ходила до світанку.

Це були найтяжчі дні в її житті. З того часу, як від Андрія одержала останнього листа, спохмурнів для неї світ. Де б не була, що б не робила, а тривожні думки про коханого, як червоточина, безугавно точили її серце. І нікого було ні розпитати про долю дорогої людини, ні попросити допомоги. Лишалось тільки чекати. І вона чекала. Щоранку і щовечора радіо приносило тривожні повідомлення з фронтів: гітлерівці захопили південь України, рвалися в Одесу, оточили Ленінград. Київ безлюднів, переселявся в глибокий тил. Вже наполовину евакуювався і їхній госпіталь. Але Світлана навмисне залишалася в місті: чекала вісточки від Андрія.

Напередодні, вранці, заступивши на зміну, вона вела на перев'язку щойно привезеного бійця з роздробленим передпліччям. Оглянулася і мало не зомліла: в протилежному кінці коридора стояв... Андрій. У старій, випаленій сонцем, визоленій потом, підперезаній

брзентовим поясом гімнастюрці, в кирзових чоботях. Лишити раненого вона не могла, а Андрій чомусь не здогадався підійти. Коли ж вибігла з операційної, в коридорі вже нікого не застала. Шукала, питала, але так його й не знайшла. Цілий день ходила пригноблена, розбита і не хотіла вірити, що то був привид. А ввечері добровільно залишилася чергувати на ніч: може, хоч в уяві прийде Андрій. І не помилилася.

Коли бійці поснули, поставила пригашену лампу під стіл, розчинила віконну раму і сіла на лутках. Було тихо й тепло. Крізь лапате кленове гілля, що нависало над вікном, мигтіли холодні зорі. І Світлані раптом захотілося вибігти в сад і піти, піти, спираючись на гарячу руку Андрія. Йти і мовчати. Лічити зорі, як в той далекий, січневий вечір, коли він розповідав їй легенду про сонячний камінь. Аж раптом їй здалося, що поблизу пролунали чийсь кроки і знайомий голос промовив тихо-тихо, майже пошепки:

— Світлано... Світлано...

Вона завмерла. Тамуючи подих, задивилася в пільму, намагаючись розгледіти того, хто кликав. Але, крім тремтливих тіней, нічого не пощастило побачити.

«І що б це мало означати? Чи не скоїлося з ним якесь лихо?» Пригадалися чомусь спогади матері Миколи Островського, які читала минулого року в «Огоньке». Тоді Світлана навіть не повірила, що мати письменника змогла відчувати за багато кілометрів, що помер її син. А тепер ті спогади чомусь не виходили з голови. «Невже і з Андрійком трапилося лихо?..»

Сіла за стіл. Але тривожне передчуття знову звело на ноги. І вона ходила, ходила по палаті, немовби заколисуючи своє невсипуще горе.

Вранці в госпіталь привезли нову партію поранених. Медсестри кинулися до автомашин, щоб швидше перенести бійців. Була серед них і Світлана. Їй випало нести в операційну непритомну, замотану в простирадло людину. Бліде, знекровлене обличчя, застиглий погляд. Тільки губи, пошехлі, посинілі, кволо ворушилися, ніби поранений намагався запам'ятати конче потрібну фразу.

Заступаючи на чергування наступного дня, Світлана помітила, що в її палаті є новенький. Приглянулася до пожовклого, ніби виліпленого з воску обличчя і впізнала бійця, якого несла в простирадлі. Після операції він ще не приходив до свідомості. Світлана довго дивилася на красиве чоло з чорними підковами брів, на сріблясте від сивини волосся. «Такий молодий, а вже сивий... А в нього, певно, теж є наречена чи дружина. Коли б то вона знала, в якій небезпеці життя її коханого. А може, і їй вчувається цієї миті його голос?..» — і Світлані захотілося будь-що виходити цього бійця, відвернути горе від його коханої, що недосипає ж, мабуть, по ньому ночей.

Після півночі поранений почав марити. На обличчі в нього з'явилися темні плями, чоло засріблилося від поту. Він весь час поривався схопитися з постелі.

— Швидше за мною! Не лишайся... Де портфель?..

Світлана клала на його чоло рушник, змочений водою, притримувала гарячі руки. На кілька хвилин він вгамовувався, а потім знову починав:

— Де ж ти? Я нічого не бачу... Тікай сам! Сам!

Перед сходом сонця поранений прийшов до пам'яті.

— Де я?.. Що це за стіни? — було першим його запитанням.

— Ви в госпіталі. Заспокойтеся.

— А Олесь тут? Я хочу бачити Олесь!

— Якого Олесь? — насторожилася Світлана.

Він застогнав:

— В животі пече...

Мабуть, щоб хоч трохи заглушити біль, поранений весь час намагався говорити. Світлана прохала його, вмовляла замовкнути, але марно. Скоро вона знала, що його зовуть Костем, що родом він із Черкащини, але перед війною працював у Донбасі. Кость раз за разом допитувався, чи ніхто із штабу оборони не розпитував про нього. І Світлана ніяк не могла второпати, кого він так виглядає. Не розуміла, доки не почула:

— Я ж просив вашу напарницю. Просив, щоб про мене в штаб повідомили... Це дуже важливо... Подзвони ти, сестрице... Скажи: боєць із групи Гейченка хоче бачити комісара Остапчука... Це дуже важливо! — він навіть спробував звестися на лікоть. Але не зміг.

Світлана не могла відмовити його проханню. Про все доповіла черговому хірургові, і той негайно зв'язався із штабом. А коли сказала про це Костеві, він враз заспокоївся, полегшено зітхнув, немов тяжку ношу із себе скинув.

— Спасибі... А тепер сядь біля мене. Я буду з тобою говорити, щоб не забути.

Світлана сіла. Змочила його чоло водою, поправила покривало на грудях. І просила, щоб він не перевтомлювався балачками. Якийсь час він лежав тихо із широко відкритими очима. Здавалося, щось пригадував далеке і давно забуте.

— Слухай, сестро, ще прохання до тебе маю. Напиши листа за мене. Коханій моїй напиши, Жанні, у Дебальцеве... Напиши, хай не чекає. Молода вона ще, стріне своє щастя... І так через мене три роки змарнувала... — він зітхнув, заплющив очі. — А ще напиши сестрі Оксані... Винен я перед нею. В чорний рік кинув її одну межи люди. Кинув і загубив у вирі... Чув, що працювати поїхала... А куди, не знаю. То ти виконай моє бажання, розшукай Оксану...

В цей час до палати зайшов комісар Остапчук, якого вона знала ще по університету. З Костем він привітався, як із давнім знайомим. Світлана мала б вийти з палати. Але вона не вийшла. Стала лицем до вікна і скоро почула:

— ...На Житомирському шосе... командир загону відрядив мене... з Химчуком і Лівинським... Наказ одержали доставити документи і повідомити, що рація вийшла з ладу... Нас вивели за село... Коли копали могилу, Андрій запропонував утікати... Нам пощастило з Олесем. Але Андрія... При переході лінії фронту я потрапив на наше поле... мінне...

— Не хвилюйтеся, товаришу Приймак,— перебив його комісар.— Свій обов'язок ви з честю виконали. Командування представило вас...

— А де документи?

— Документи в наших руках.

— Їх приніс Химчук? Що він знає про Андрія?..

Комісар опустив очі.

Вся ця розмова була швидше схожа на гарячкове марення, ніж на дійсність. Світлана слухала її і не вірила, що доля подарувала їй таку чорну звістку. Коли комісар виходив із палати, стала йому попереки дорого:

— Скажіть, це правда, що Андрія...— але останнього слова так і не могла вимовити.

Остапчук глянув на неї добрими сірими очима: як не зрозуміти йому, що коїлося в душі дівчини? Але не було в нього слів, щоб полегшити їй горе. Тільки стис по-чоловічому її долоню і сказав:

— Зараз всім нам тяжко, дочко. Дуже тяжко...

Світлана не пам'ятала, як вийшла з палати, як прихилилася чолом до стіни в коридорі. Не пам'ятала, скільки часу простояла, розглядаючи фіолетові, жовті, рожеві блюдця, що пливли й пливли без кінця-краю перед очима. Отямилася лише тоді, коли хтось злегка доторкнувся до її плеча:

— Що з вами, товаришко Крутояр?

Оглянулася — професор.

— Вам недобре? — Він вивів її на подвір'я. Посадив на лавочку під кленами.— Спочиньте, ласкава, і йдіть додому. Я розпоряджусь, щоб вас замінили. Завтра в далеку дорогу, а ви так перевтомилися...

З важкою головою і опустілою душею залишила Світлана подвір'я шпиталю. Наче чужими ногами попрямувала на Бессарабку. Сіла в порожній трамвай, що грюкав на Солом'янку. «Можливо, хоч у Химчуків дізнаюся кращі новини». На знайомому подвір'ї угледіла дідуся, що бавився із білоголовим хлопчиком.

— Олесь удома? — запитала, навіть не привітавшись.

— Про що питаєш, дівчино. Два тижні сам його виглядаю. Ось грохи богові душу не віддав, а його все немає та й немає. А ти, може, щось чула про нього?

— Ні, просто так зайшла...

На цьому й розпрощалися.

Ніхто не віддав, де провела вона решту дня, з ким зустрічалась, про що говорила. Тільки пізно ввечері повернулася в шпиталь, зайшла прямо до начальника і сказала:

— В евакуацію я не їду. Не можу тут залишати хворого батька з немічною матір'ю.

VII

Хто проміряв власними ногами в середині вересня 1941 року дорогу від Прилук до Пирятина, тому довіку її не забути. Забита військами, суціль зрита незліченними вирвами, затягнута чорним

димом, всіяна трупами. По обочинах, скільки сягало око, здіймалися кучугури погнутого, безформного заліза, яке донедавна було похідними солдатськими кухнями, гарматами, вантажними автомашинами. Саме по ній відходили на схід підрозділи героїчної 5-ї армії, яка протягом двох з половиною місяців сковувала і знекровлювала лівий фланг німецького угруповання, що наступало на Україну. Вибравшись із Прип'ятських лісів, вона одразу ж потрапила під жорстокі повітряні удари противника. З ранку й до ночі над запрудженою військами Прилуцькою дорогою висіли німецькі бомбардувальники, з ранку й до ночі серед вибухів і стрілянини чулися передсмертні крики, стогін поранених, прокляття. Але ніщо не могло зупинити нестримного потоку. Суворі, виснажені, з помутнілими від втоми й безсоння очима йшли бійці і командири на нові рубежі. На десятки кілометрів розтягувалися колони, вже не поділені чіткими інтервалами на взводи, роти, батальйони. Пекельний вогнennyй вир розметав підрозділи, змішав і погнав їх нестримною гірською лавиною. В тому потоці брів і Олесь Химчук поряд із лейтенантом зв'язку при штабі оборони Києва Маратом Савченком.

Їхня подорож тривала вже третій день. 12 вересня на світанку Олесь перейшов лінію фронту і доставив у штаб оборони міста добути загоном Гейченка документи фашистського командування. А вже підвечір його в супроводі лейтенанта Савченка відрядили у штаб Південно-Західного фронту, що був тоді в Прилуках. Ось відтоді і почалися для Олеся нові тяжкі випробування.

Двох днів їм не вистачало для того, щоб дістатися по розбитих, захаращених дорогах, під безперервними нальотами до Прилук. Тільки 15 вересня нарешті прибилися в місто. Але там на них чекала невдача. Як виявилось, ще вранці штаб фронту виїхав невідомо куди. Цілий день моталися вони по всіх усядах, але так ніде й не дізналися, в якому напрямі продовжувати пошуки. Здавалося, ніхто не відав, куди подівся штаб фронту. А може, й знали, та не хотіли казати. Тоді вже у військах було відомо, що танкові полчища Гудеріана після прориву Брянського фронту стрімко просуваються по радянських тилах на з'єднання з танковою армією генерала Клейста, яка виступила з Кременчуцького плацдарму. Порадившись, вони вирішили податися слідом за військами на Пирятин.

Нелегкою була подорож до Прилук, але на Пирятин — в сто крат тяжчою. Здавалося, фашисти кинули сюди всю свою авіацію. Майже половину шляху довелося їм міряти ліктями. Після багатоденних переходів Олесь ледь-ледь переставляв ноги. Його худе, неголене, посіріле від пилу і кіптяви обличчя виражало страждання людини, яка взяла на себе непосильну ношу. Мимо проїжджали підводи, гармати, але Олесь ні разу навіть не спробував просити, щоб його підвезли. Тисячі і тисячі ще більш виснажених бійців із перев'язками на головах, на руках ковилися шляхом без надії на сторонню допомогу.

Після чергового нальоту Олесь як не старався, але звестися уже не зміг. Лейтенант Савченко з гіркотою дивився на свого супутника, не знав, що робити.

— Залиш мене,— попросив Химчук.

— Кінчай проповідь! Краще давай подивимось, що там у тебе з ногами,— він став навколішки і, не питаючи дозволу, стягнув з Олесь чоботи. Потім вийняв з чохла ніж, обрізав ним халяви і частину передів, перетворивши цим чоботи на своєрідні черевики. Вміло забинтував Олесеві ноги і натяг на них це взуття.

— Ну, спробуй, мусить полегшати.

Олесеві справді полегшало.

Проминули хутір Верхоярівку. До Пирятина лишалось не більше десяти кілометрів, коли Олесь присів на залишену кимось порожню бочку і знову попросив Марата залишити його. Той почесав потилицю, оглянувся довкола. Потім зламав на обочині уцілілий від бомб молоденький кленочок, лаштуючись зробити з нього милиці. За цим заняттям і застав його член Військради фронту, що підкотив на емці.

— Ви чим займаєтесь, лейтенанте?

Савченко виструнчився, але не випустив із руки палиці.

— З якої частини?

— Я — зв'язківець. Штаб оборони Києва командировав з важливими документами до командуючого фронтом. Уже третій день ми не можемо знайти штаб фронту.

— Сідайте в машину!

Вже з перших же слів голос члена Військради здався Олесеві дуже знайомим. І обличчя його немовби десь бачив. Опуклий, з глибокими залисинами лоб, примружені, трохи насмішкуваті очі під густими бровами, міцне, енергійне підборіддя з ямочкою... Сидячи на задньому сидінні автомашини і дивлячись на цього чоловіка збоку, Олесь раптом пригадав Хрещатик, запруджений киянами, покаркожаний німецький літак, який везли зенітники в надвечір'ї, секретаря Центрального Комітету на балконі будинку обкому партії... Так, це Бурмистенко. І юнакові зробилося соромно за свій непривабливий, прямо-таки жалюгідний вигляд.

...Ось із-за пагорба виринув Пирятин — древнє, затишне містечко над Удаєм. Автомашина прожогом шмигнула в зелений тунель центральної вулиці. Два ряди могутніх осокорів надійно прикривали своїм віттям бруковицю згори. Місто було вщент забите військами. Солдатські кухні, бронемашини, гармати. Бійці спочивали всюди — за парканами, в садах, на обочинах вулиць, в будинках.

Машина зупинилася за поворотом, недалеко від церкви. Тут поблизу в одноповерховому будиночку тимчасово розташувався штаб Південно-Західного фронту. Слідом за Бурмистенком посланці Києва попрямували в приміщення. Ще з порога на них війнуло міцним запахом тютюнового диму, поту й пороху. В усьому тут відчувалася надзвичайна напруженість. Із-за дверей доносилися зірвані голоси радистів, на вулицю чимдуж летіли, розстібаючи на ходу гудзики на комірах, зв'язківці, а їм назустріч мчали інші з розчервонілими спітнілими обличчями. За хвилину Олесь із лейтенантом вже були в просторій кімнаті з великим столом посередині, засланим картою, краї якої звисали аж до підлоги. Над картою, спершись на широко

розставлені лікті, з олівцем у руках горбився якийсь генерал. Це був начальник штабу фронту генерал-майор Тушиков. Швидкими і звичними рухами він робив якісь помітки, мабуть, із розрізнених, багато в чому суперечливих донесень намагався хоч у загальних рисах з'ясувати становище на різних ділянках фронту. Віддалік, біля розчиненого вікна, сидів спиною до дверей інший генерал, у якого Олесь помітив на колінах планшет. Саме до нього і підійшов член Військради.

— Товаришу Кирпоніс, до тебе посланці із штабу оборони Києва. Командуючий фронтом якось нехотя повернув голову.

— Слухаю вас,— мовив глухим, стомленим голосом.

Олесь багато чув про Кирпоноса і тепер ніяк не міг повірити, що оцей запылений, стомлений чоловік був одним із найближчих соратників легендарного Миколи Щорса, героєм фінської війни, «найнебезпечнішим і найхитрішим російським полководцем», як називали його гітлерівські генерали.

— Штаб оборони Києва доручив вручити вам особисто пакет із добутими спеціальною розвідгрупою матеріалами вищого німецького командування,— відрпортував лейтенант.

Але слова Савченка не викликали особливого зацікавлення в командуючого фронтом. Він з байдужим виглядом розірвав короткими, але могутніми, як в орача, пальцями цупкий засургучований папір і став читати наказ фельдмаршала Рейхенау про наступ. Олесеві зробилося не по собі. Йому здалося чомусь, що командуючому все страшенно набридло і якщо він і читає кров'ю оплачені документи, то читає швидше з обов'язку, а не за бажанням. «Невже оця людина в роки громадянської війни формувала партизанські полки і встановлювала Радянську владу, пліч-о-пліч з Миколою Щорсом і батьком Боженком громила біляків і з Богунським полком штурмом брала Коростишів і Житомир? Як вона в люті стужі і в непроглядні хуртовини зуміла запалити бійців на легендарний «крижаний» похід по затоці в тил білофіннам? За що його так шанувала Вітчизна, назвавши своїм героєм?..»

Так, нелегко було Олесеві, хто власним життям ризикував ради тих проклятих документів, збагнути, що командуючому фронтом і без наказів фон Рейхенау уже були давно відомі наміри гітлерівців. Ще в середині серпня, коли противник після невдалих боїв під Києвом розпочав майже одночасний наступ танковими корпусами на Дніпропетровськ — Запоріжжя на півдні і Гомель — Стародуб на півночі, Кирпоніс на Військовій раді висловив думку, що німці замишляють нанести глибокий охоплюючий удар в тил Південно-Західного фронту. А через два тижні його передбачення цілком підтвердилися. В перших числах вересня моторизовані дивізії Гудеріана, змітаючи на своєму шляху малочисельні заслони, вийшли до Десни, захопили плацдарм біля Шостки і посунули на Конотоп. Розрив між Південно-Західним і Брянським фронтами настільки розширився, що Військрада змушена була доповісти в Ставку про надзвичайну серйозність обстановки. До того ж в районі Кременчука частини 17-ї німецької армії після короткочасних, але запеклих

боїв вийшли на лівий берег Дніпра і оволоділи плацдармом. Оскільки командування фронтом не мало в своєму розпорядженні наявних резервів, щоб ліквідувати прориви на півночі і півдні, генерал Кирпоніс доповів про неминучу катастрофу і запропонував негайно вивести війська з київського виступу на один з тилкових рубежів, щоб уникнути оточення і розгрому радянських армій. Цю тверезу і єдино правильну пропозицію підтримала і Військова рада Південно-Західного напрямку. 11 вересня була направлена в Москву на ім'я верховного головнокомандуючого розгорнута доповідь, в якій зазначалось, що «зволікання з відходом Південно-Західного фронту може привести до втрати військ і величезної кількості матеріальної частини...»

Того ж дня ввечері Сталін викликав до телефону генерала Кирпоноса. Висловивши невдоволення діями командуючого фронтом, верховний зажадав, щоб війська ні в якому разі не залишали Києва, а танкові «кличі» Клейста і Гудеріана щоб були... негайно розгромлені. Таким чином, це розпорядження зв'язало руки Військовій раді Південно-Західного фронту перед лицем смертельної небезпеки. Ось тому з такою байдужістю і прийняв Кирпоніс пакет від посланців Києва. Він знав уже основний задум німецького командування, а що стосується деталей, то вони принципового значення не мали.

Не встиг командуючий дочитати наказ фельдмаршала фон Рейхенау, як до кімнати влетів радист:

— Товаришу генерал! Вас викликає Москва...

Обличчя Кирпоноса і на цей раз лишилося незворушне. Що могла тепер сказати йому Ставка? Знову поставити категоричну вимогу утримувати Київ і розгромити танкові клини Клейста і Гудеріана? Тільки який був у цьому смысл зараз, коли уже кілька годин тому розвідка донесла, що в районі Лохвиці з'єдналися угруповання Клейста і Гудеріана. Тепер всі магістралі для відходу Київському угрупованню перерізані, тепер 21-а, 5-а, 37-а і 26-а армії опинилися в оточенні. Кирпоніс неспішно зів'яс і так же неспішно вийшов із кімнати.

— Ми можемо бути вільними? — звернувся лейтенант Савченко до генерала Тушикова, не чекаючи повернення командуючого.

Начальник штабу відвів очі від карти і сказав задумано:

— Так. Але в Київ вам уже нічого повертатися. Залишитесь у розпорядженні оперативного відділу.

За хвилину командуючий повернувся. Зупинився біля столу із засунутою за кітель правою рукою, ніби тримався за серце.

— Що, знову категоричний наказ виконувати директиву від 11 вересня? — запитав його начальник штабу.

— Зв'язок із Ставкою перервано. Будемо чекати!

— А як же з виводом військ на рубіж Псла?

— Якби це залежало від нас... — Його голос прозвучав якось особливо глухо й сумовито.

Однак не голос справив на членів Військової ради фронту — людей бувалих і хоробрих — гнітюче враження, а нечіткість, туман-

ність у розпорядженнях Ставки. Чому верховний не прислухався до думки Військової ради фронту раніше? Адже 14 вересня, коли війська фронту, ще зберігаючи боездатність, могли вислизнути з гігантської пастки між Лубнами і Лохвицею, генерал Тупиков звертався безпосередньо до начальника Генштабу Шапошникова за дозволом здати Київ. Але дозволу не було дано. А тепер довкола чотирьох радянських армій уже намертво замкнувся броньований фашистський обруч.

— Так от, товариші, — сказав після хвилинної паузи генерал Кирпоніс, — я прийняв рішення віддати наказ усім військам з боєм прориватися з оточення. 21-й армії виходити в напрямку на Ромни, 5-й армії — на Лохвицю, 37-а армія відходить слідом за 5-ю, а 26-а мусить прорватися через Лубни. Вітчизна нам довірила життя сотень тисяч своїх кращих синів, і перед народом саме ми відповідаємо за них. А це — найголовніше!

VIII

Маршрут відходу з оточення Військової ради і штабу фронту був визначений завчасно. Він пролягав по лівому березі Удаю через села Дейманівку, Курінки, Піски, Городище. Малось на увазі, що правий фланг колони надійно прикриють болотисті приудайські заплави, а на лівий буде вислана мобільна бойова охорона.

За генеральською автоколоною сунули по розбитих ґрунтових дорогах грузовики з оперативними документами та іншим штабним майном. В кузові одного із цих грузовиків на брезентових мішках сидів і Олесь Химчук. Після тяжкої дороги, після нескінченних тривог і хвилювань він ніби впав у забуття. Ні ревіння моторів, ні поштовхи на вибоїнах, ні іржання коней не турбували вже його. Навіть коли в небі чулося пронизливе ревіння літаків, не розплющував очей. А літаки навіть у темряві роїлися над колоною, проносилися майже над самими головами оточенців, поливаючи їх свинцем. Очманілі коні, люди стрімголов неслися від дороги до ріки, в плавні, щоб назавжди залишитися у невилазному багні. Розсудливіші, спокійніші розсипалися по стернях і перелісках, припадали до зраненої землі гарячими грудьми. І тільки-но стихало тошнотворне завивання бомб, як дорога відразу ж оживала. Підібравши поранених, поріділі підрозділи продовжували свою нелегку путь. А вдалині, по узліссях та по крутосхлах, на них чекали в засідках німецькі автоматники. В першу-ліпшу мить колони мали бути готовими до розгортання в цепі, щоб багнетами пробити собі дорогу на схід. Та ледь встигали розправитися із ворожим десантом, як небо знову розколювалося навпіл од завивання моторів. І знову шляхи Заудайчини щедро зрошувалися кров'ю. Дорого, дуже дорого доводилося платити оточенцям за кожен крок на схід. Хіба що в перших прикордонних боях армії Південно-Західного фронту несли такі втрати, як у цьому кривавому поході від Прилук до Сули. Але нікому було лічити втрати, всі зусилля спрямовувалися тільки на те, щоб швидше вирватися із залізного кільця.

Генерал Кирпоніс сподівався, що вночі війська зможуть рухатися форсованим маршем, оскільки авіації противника не під силу було протидіяти їхньому просуванню. Але сподівання ці не виправдалися. Вже в наступному за Дейманівкою селі Куріньки колона надовго зупинилася.

Сталося це так. Надвечір на протилежному березі Удаю похідна сторожова застава виявила ворожі танки. І от коли підрозділи вступили в Куріньки, в яких міжселищна дорога тяглася над самим берегом, із-за Удаю вдарили гармати. Добре, що хоч темрява не дозволила ворогові вести прицільний вогонь. Але скоро запалало кілька хат. Проте й це не дало бажаних результатів: колона продовжувала рухатись. Та на зміну одній небезпеці прийшла інша. Невдовзі біля місточка над струмком, що лиснів по той бік села, у міжгір'ї, несподівано з'явилося кілька бронемашин противника. Німецька піхота кинджальним вогнем розсікла колону, спалила місток і захопила над дорогою висоту, яку по-місцевому називали Ковалевою горою. Передні підрозділи залягли. Але ззаду на них насадили ж свої, випихали прямо під вогонь ворожих автоматів. Утворилася пробка. Кілька автомашин спробували було перебраться вбрід через струмок, але загрузли в трясовині і відразу ж запалали смолоскипами. Спроба штурмувати висоту в лоб закінчилася безуспішно. І тоді по колоні пролетіла тривожна чутка: оточені! Бійців починало охоплювати те особливе збудження, яке здатне в першу-ліпшу мить від одного необережного слова перерости в паніку. Саме в цей момент і в'їхав у Куріньки штаб фронту.

Щоб відвернути навислу небезпеку, генерал Кирпоніс із своїм ад'ютантом пішки направився до місця перестрілки. Поява легендарного полководця із Зіркою Героя Радянського Союзу на грудях подіяла на бійців, як діє на вкрай стомленого плавця поява човна.

— Командуючий фронтом... Кирпоніс сам поведе нас у бій! — пронеслося по колоні.

Помалу встановлювався порядок. Чекали, що накаже генерал. Але замість наказу почули:

— Мені потрібна сотня добровольців. Бажаючі є?

Бажаючих виявилось більше, ніж досить.

— Наказую зайти гітлерівцям в тил і вибити їх з висоти. Вас підтримають артилеристи.

За кілька хвилин загін добровольців вирушив у п'ятму. А тим часом сапери розібрали колгоспну комору і приготували обаполи для наведення через струмок переправи. Минуло не менше години, доки німці були вибиті з висоти, і рух відновився.

За ніч колона здолала не більше п'ятнадцяти кілометрів. Світанок зустрів її в лісі за Пісками. Вирішено було зробити невеличкий спочинок, щоб у другій половині дня знову розпочати похід на схід. Але спочити не пощастило: над лісом закружляли німецькі літаки. А невдовзі вислані довкола сторожові пости донесли, що противник висадив неподалік десант. З іншого боку повідомляли: до узлісся від міста Чорнухи кілька разів наближались ворожі танки. Сумніву не

лишалось: ворог сконцентровує сили для нанесення нищівного удару по відступаючих.

Опівдні було віддане розпорядження відновити похід на Городище. Доки просувалися лісом — нічого, а вийшли на поле — літаки. Тільки з настанням темряви колони витяглися по польовій дорозі, а перед ранком 19 вересня дісталися в Городище.

Як і більшість надудайських сіл, Городище розкинулося вздовж берега попід крутими косогороми. Одним кінцем воно впирається у відроги Обрізового лісу, а іншим виходить до притоки Удаю — річки Многа. Підступитись до нього майже неможливо, якщо на дорогах і на узгір'ї виставлена охорона. З двох боків село надійно прикривають водні рубежі, з третьої — густий ліс, а з четвертої — обриви. Одержавши донесення розвідки, що довкола зосереджені моторизовані частини противника, генерал Кирпоніс віддав наказ організувати кругову оборону і скликав Військову раду.

...До цегляного будинку, що ховався під берестовим гіллям на околиці Городища, сходилися генерали. Сходилися на останню свою раду.

Першим до простої кімнати, посеред якої стояло кілька зсунутих столів, обставлених звичайними сільськими ослонами, зайшов Бурмистенко. Розчинив вікно, сперся плечем об підвіконня і задивився на безхмарне, уже по-осінньому синє небо. В кімнату заходили генерали, перекидалися між собою скупими фразами, а він все стояв у задумі. На його суворому обличчі зненацька затремтіла полхлива, ледь помітна усмішка. Можливо, згадалися такі ж неосянні, такі ж безкраї, як небесний простір, привольські далі, які він об'їздив вздовж і впоперек, працюючи в молоді літа редактором газети, а може, ранкова просинь нагадала безмежно милі, бездонно глибокі очі дружини...

Обличчя командуючого 5-ю армією генерал-майора Потапова, який примостився у віддаленому кутку, виражало невдоволення. Він сидів із складеними на грудях руками і гнівним поглядом буравив потріскану, жовтаву від кіптяви стелю. І важко було здогадатися, чи то генерал на когось сердиться, чи, може, обмірковує одну з найризикованіших операцій, якими так уславилась на українському театрі війни його армія.

Дивізійний комісар Риков, спершись спиною об стіл і відкинувши назад посріблену сивиною голову із заплученими очима, напівлежав на ослоні. Він щойно повернувся з-під Борисполя і, мабуть, побачена там картина розгрому кращих дивізій каменем гнітила йому душу. До того ж після недавньої контузії ломило в голові.

Як завжди спокійний і зосереджений, до блиску виголений, у випрасуваному мундирі з накрохмаленим комірцем начальник штабу фронту генерал-майор Тупиков вмостився за столом так зручно, ніби давно звик і до цієї кімнати з низькою, потрісканою стелею, і до цього невидимого смутку, що висів у ній. Перед Тупиковим лежала розгорнута топографічна карта, і він, раз по раз зиркаючи на неї, щось швидко-швидко записував у блокнот.

Тільки начальник оперативного відділу штабу фронту генерал-майор Баграмян нетерпляче ходив із кутка в кутки. Заклавши руки за спину, блискав чорними, неспокойними очима то на одного з генералів, то на другого, немов хотів сказати: «І чого це ми тут сидимо, коли дорога кожна хвилина. Швидше б все це починалося!»

Не дочекавшись представників з 37-ї і 21-ї армій, командуючий фронтом обвів важким поглядом своїх бойових соратників і сказав:

— Я зібрав вас, товариші, щоб вирішити одну проблему. Оскільки зв'язок із Ставкою втрачений, відтепер ми лишилися повновладними господарями становища. Я хотів би чути, як нам вивести з оточення довірені війська. Становище настільки складне, що я вважаю своїм обов'язком...— Після паузи він попросив начальника штабу фронту доповісти присутнім про ті зміни в обстановці, які сталися за останні два-три дні. А сам важко опустився на осли, схиливши голову на груди.

Генералу Тупикову не знадобилося для цього багато часу. Адже ж основні події всім добре були відомі. Наміри німецького командування затиснути в гігантські лещата війська фронту чітко визначилися ще в першу декаду вересня, про що й було повідомлено Ставку. На пропозицію Військової ради фронту і командування Південно-Західного напрямку відвести армії на нові оборонні рубежі Ставка відповіла відмовою. Відмова надійшла і на повторну пропозицію штабу фронту від 14 вересня, коли оточення уже, власне, завершувалося. Нині, продовжував генерал Тупиков, не лише з окремими з'єднаннями, а навіть із штабами 21-ї, 26-ї, 37-ї армій зв'язок втрачений. Керування військами порушене. Підрозділи різних частин перемішалися і відходять на схід під постійним вогнем ворога неорганізовано, вони безперервно несуть нечувано великі втрати. Окремі батальйони і навіть полки 289-ї дивізії, яка прикриває відхід Військової ради і штабу фронту, ув'язалися на різних ділянках в бої з противником і відстали. В розпорядженні командуючого фронтом лишилося не більше трьох тисяч бійців і командирів. Внаслідок постійних бомбардувань і нестачі бензину, мото- і артпарки скоротилися до катастрофічного мінімуму. За даними розвідки, вздовж правого берега Сули зосереджені крупні сили противника, так що дальше просування на схід можливе тільки з боями. Тупиков закритив блокнот і оглянув учасників наради спокійними, розумними очима.

— Які будуть думки? — запитав Кирпоніс, хоч сам розумів, що навіть геніальна думка уже безсила відвернути катастрофу. Адже ж Військова рада поставлена подіями в такі умови, коли її рішення не можуть дійти до військ.

— Становище складне. Навіть надто складне, — озвався Бурмистенко. — Наше єдине завдання — вирватися із кільця і по Сулі організувати новий оборонний рубіж.

— Негайно прориватися до Сули! — сказав комісар Риков і вперше розкрив очі. — Іншого виходу не бачу.

— Спалити оперативні документи і з боєм прориватися. Ми можемо ризикувати власним життям, але ризикувати документами штабу

фронту не маємо права,— це були слова комісара держбезпеки Михеєва.

На знак згоди з ним генерал Потапов ствердно кивнув головою і додав:

— Для прориву необхідно створити штурмову групу і групу прикриття.

На цій же Військовій раді командуючий фронтом віддав наказ про створення штурмової групи і групи прикриття в складі 4-го українського полку внутрішніх військ. Група прориву, командування якою було покладене на генерал-майора Баграмяна, мала забезпечити вихід з оточення Військової ради через села Мелехи, Вороньки, Жадани, розвідати місце переправи і форсувати Сулу. В розпорядження цієї групи поступали наявні артилерійські і механізовані підрозділи. Загальне керівництво всією операцією покладалося на генерала Потапова.

— Завдання ясне,— вислухавши наказ, глухо мовив Потапов.— Дозвольте приступити до його виконання.

— Приступайте!

IX

Олесь сидів із наміленими щокми навпроти люстерка на призьбі, тримаючи в руках бритву, коли на подвір'я вбіг ад'ютант для особливих доручень при командуючому фронтом і передав терміновий наказ спалити всі штабні документи. Охоронна команда, в складі якої неждано-негадано Олесь опинився, відразу ж кинулася до грузовика, обтягнутого брезентом. Він наспіх витер рушником мильну піну на щоках і собі подався до машини.

— Та не спіши! Поки мішки розпакуємо, встигнеш причепуретися,— зупинив його старший командир, уже літній чоловік.— Голись, бо невідомо, коли ще випаде нагода.

Ранок видався напрочуд погожий, безвітряний, спокійний. Тільки із-за лісу, що починався відразу ж за косогороми, долинав віддалений гул моторів, глухі вибухи. Проте над селом чомусь ні разу не з'являлися фашистські бомбардувальники.

Поголившись, Олесь заходився вмиватися. Господиня оселі — лагідна жінка літ п'ятдесяти — зливала йому з глека. Два її сини теж були в армії, і вона те й робила, що розпитувала всіх, чи не бачили, чи не чули про її хлопців.

— Я за старшенького не так сумую: він увесь в батька, сильний, витривалий. А от менший... Менший у нас здоров'ям не вийшов. Дивлюсь на тебе, хлопче, і ніби свого меншого бачу. Не витримає він такого поневіряння...

— Витримає, мамо. В огні навіть залізо гартується.

— Пошли господи.

— Химчук, на машину! — це вже гукав командир.

Олесь нашвидку натягнув на мокрі плечі цупку гімнастюрку і метнувся до грузовика.

...Документи палили за селом, під горою, на якій височіла церква. В языке багаття летіли топографічні карти, різні донесення, звіти розвідників, брижились у вогнищі і розліталися червоно-чорними пелюстками довкола. Полум'я нещадно пожирало, нищило німих свідків великого подвигу кирпоносівських армій, тих свідків, які б через п'ятнадцять-двадцять років стали для прийдешнього покоління неоціненною школою. Але заради безпеки того ж покоління, заради його майбутнього мусили згоріти всі ці документи, щоб не потрапити до рук ворога.

Спаливши всі штабні папери, команда охоронників перестала існувати. Олесь із кількома іншими бійцями опинився в санітарному підрозділі. Не встигли вони ознайомитися зі своїми новими обов'язками, як з далини долинула інтенсивна перестрілка. А через деякий час стало відомо, що група прориву генерала Баграмяна зав'язала під селом Мелехи зустрічний бій з противником.

Був відданий наказ виступати. Колона штабних автомашин потяглася по ґрунтовій дорозі понад болотистими луками до місць, де кипів гарячий поєдинок. В Мелехах фашистів уже не було. Довкола курілися пожежі, на околиці села маячило кілька підбитих бронемашин, а німців ні душі. Це був ніби коридор, прокладений групою Баграмяна крізь вороже розташування. А сама група уже зав'язала бій під селом Вороньки. Бій, який тривав до самої ночі. Тільки в густих вересневих сутінках штурмовим загонам все ж вдалося прорватися на протилежний берег річки Многа, а основна група лишилася відрізаною. Поки штабна колона дісталася з Вороньків до містечка через Многу, німецькі танки перетнули їй шлях до відходу. Під прикриттям ар'єргарду направилися по болотистому берегу, щоб якомога швидше вийти з-під кинджального вогню фашистських кулеметів. Вже аж за селом форсували річку вброд і вибралися в якусь степову балку. Тією балкою і просувалися на схід всю ніч. Скільки разів висилали розвідгрупу для встановлення зв'язку з групою прориву генерала Баграмяна, але все марно. Вона кудись безслідно зникла...

Ранок зустрів Військову раду і штаб фронту в глибокій улоговині з крутими, покритими густим лісом схилами. Продовжувати рух далі було небезпечно. У розпорядженні генерала Кирпоноса залишалося не більше чотирьохсот бійців, переважно курсантів київської школи міліції, п'ять бронемашин, три 37-міліметрові протитанкові гармати та три зчетверені зенітно-кулеметні установки. Для прориву оборони противника цих сил було явно недостатньо. Тому командування прийняло рішення: зупинитися в улоговині, щоб з'ясувати обстановку, а з настанням темряви пробиватися до Сули.

Улоговина, яка мала стати тимчасовою фортецею для оточенців, називається урочищем Шумейковим. Згори вона нагадує велетенський човен, втиснутий в землю. Схили її покриті ліщиною, над якою здіймаються задумливі клени, шатристі липи, розлогі дуби та білорі осики. З одного боку цього урочища розстелялися щойно скошені поля, всіяні полукипками немолочної пшениці, а над протилежним схилом примостився невеличкий хутірок Дрюківщина.

Високий насип через балку, по якому з хутора пролягала дорога до містечка Сенча, був ніби кормою човна. Отож, як тільки по схилах була організована кругова оборона, оточенці попадали в затінку від утоми. Лише для команди санітарів, які розташувалися над струмом на самому дні улоговини, починалася гаряча пора. Бійці, що в вічному поході забували про рани, десятками приходили тепер на перев'язку. Через нестаток медперсоналу Олесь теж перетворився на ескулапа. Промивав і перев'язував рани, накладав саморобні шини при переломах, напував бійців джерельною водою.

Коли він вирушив у черговий рейс до криниці, побачив під чотирма липами, з-під самих коренів яких брав початок струмок, групу генералів. На пеньку з накинutoю на плечах шинеллю сидів із картою на колінах генерал Кирпоніс і щось показував на ній генералу Потапову. Поруч стояв начальник штабу. Член Військової ради Бурмистенко лежав глибоко замислений без кашкета на сушнику. Генерали стиха радилися між собою. Олесь набрав двох відер води і попрямував до медпункту. Довкола було тихо і спокійно. Тільки птахи сповнювали ліс безтурботним щебетанням. Олесь навіть і гадки не мав, що в цей час фашисти тісним кільцем оточують улоговину.

Десь годині о десятій від спостерігачів надійшло донесення: за три кілометри від урочища, в польовому вибалку, противник сконцентрував близько сорока танків і бронемашин з піхотою. Пролунала команда готуватися до бою, і відразу ж ожив, заворушився ліс.

Та німці не збиралися йти в атаку. Вони вислали до схилів автомашину з репродуктором. Диктор бездоганною російською мовою звернувся до оточених в ярузі:

— Увага! Увага! Доблесні солдати, офіцери й генерали! Від імені німецького командування звертаємось до вас із закликом: складайте зброю! Ми не маємо наміру проливати кров приречених, ми гарантуємо вам життя, безпеку і волю після закінчення війни. Ваш опір безглуздий. Більшовицькі війська розгромлені...

Цієї миті влучний постріл протитанкової гармати заткнув горлянку гітлерівському ораторові. Одразу ж у відповідь вдарили німецькі міномети, а з-за пагорба виповзли легкі танки з автоматниками.

На передньому краї з'явилися Кирпоніс, Бурмистенко і Потапов.

— Противник йде наосліп, він не відає ні нашого озброєння, ні місця знаходження. Не стріляти без команди!... покотилася по рядах команда.

Танки дійсно наосліп відкрили вогонь. Та все ж скоро запалала замаскована в кущах бронемашина, вийшла з ладу зенітно-кулеметна установка. Нараз і узлісся відповіло вогнем — над одним із танків зав'юнився чорний дим. По стерні назустріч панцирним чудовиськам поповзли з в'язанками гранат винищувачі-добровольці. І скоро ще дві ворожі машини завертілися на місці, огортаючись у чорні шалі диму.

Ворог почав відходити. Знову зашавкотіли в повітрі міни. Обстріл був лютий. Всі бронемашини і гармати вийшли з ладу. Проте друга і третя атаки ворога були теж відбиті. Помітивши замішання

противника, генерал Кирпоніс звівся на ноги і повів бійців на прорив. Безуспішно. Десь хвилину за двадцять була проведена в іншому напрямку друга контратака. Але й там танки змусили оточенців відповзати назад. Під час цієї контратаки і був поранений у ліву ногу генерал Кирпоніс. Бійці на руках принесли його до санітарів. Навіть недосвідчений Олесь, глянувши через плече лікаря на рану, помітив, що у командуючого роздроблена нижче коліна кістка. Перев'язавши, санітари віднесли його до криниці між липами. Тут він і передав керівництво боєм генералу Потапову.

Переконавшись у неможливості вирватись із урочища, генерал Потапов віддав наказ припинити контратаки до ночі. У темряві, сподівався він, окремим бійцям і невеличким групам швидше пощастить проникнути через ворожі заслони.

Весь день не припиняли гітлерівці мінометного вогню. Оточенці притислися до землі, не підіймаючи голів. І все ж смерть виривалася з їхніх рядів все нові й нові жертви.

— Женя, мене, здається, поранило, — крикнув комісар Михеев Рикову і кинувся до санітарного пункту. Але цієї миті біля його ніг вибухнула міна...

Ще ніколи в житті не бачив Олесь стільки пошматованих людських тіл, як цього дня. Поранені приповзали в улоговину самі, їх приносили, а в санітарів не було ні медикаментів, ні бинтів. Доводилося використовувати чисту білизну, що знайшлася в обози, листя подорожника.

Перед смерком, коли сонце вже сіло за верхів'я дерев, до санітарного пункту приповз майор Жадовський із закривавленим обличчям. Задихаючись, він ледь вимовив:

— Негайно до генерала Кирпоноса!

Олесь із воєнлікарем кинулися до криниці. Ще здаля утледіли: командуючий лежав на животі, увіткнувшись обличчям у землю, а кроків за п'ять-шість від нього чорніла невеличка вирва. Лікар перевернув Кирпоноса на спину — кітель і обличчя були залиті кров'ю. Помацав пульс — генерал мертвий. Ніби паралізовані, застигли над трупом. В такому стані і застав їх Бурмистенко. Він наказав без зайвого розголосу похоронити генерала, щоб фашисти опісля не довідалися про смерть командуючого. Але через сильний мінометний обстріл до самого вечора не можна було виконати це розпорядження. Тільки після заходу сонця поранений майор Жадовський знищив Кирпоносову генеральську шинелю, зрізав комір його кітеля із петлицями, відшпилював Золоту Зірку Героя Радянського Союзу за номером 91-м і викинув з кишень дрібні особисті речі. Після цього тіло командуючого поклали у мілкий, наспіх виритий окопчик, прикрили хворостом та листям і засипали.

В той час на узліссі вже не було суцільної лінії оборони. Одержавши наказ генерала Потапова пробиратися до Сули, бійці розпозналися у різних напрямках дрібними групами і поодинці. У темряві то в одному, то в іншому місці спалахували короткі перестрілки і так же раптово стихали. То оточенці, натикаючись на ворожі дозори, вирішували свою долю зброєю.

Не відаючи, куди звідси податися, Олесь поповз слідом за групою прикриття члена Військової ради фронту Бурмистенка. Коли урочище лишилося позаду, в небі спалахнув разок сліпучих ракет. Потім почувся гуркіт моторів. Німці, мабуть, помітивши масовий вихід радянських бійців із балки, пустили в хід танки і бронемашини. Сталеві потвори повзали по стерні, підминаючи гусеницями полукипкі, за якими ховалися оточенці.

Раптом Олесь помітив, що один із танків мчить прямо на нього. Студений жах заморозив йому душу. Він зіщулювся, прикипів до стерні, не маючи навіть сил востаннє вдихнути повітря. Та коли відстань до танка скоротилася до кількох десятків метрів, хтось звівся попереду і кинувся тікати. Танкіст, певно, помітивши втікача, направив машину туди, де залягла група Бурмистенка. Більше Олесь нічого не бачив: він знепритомнів...

Коли опам'ятався, вже бринів ранок. Стояла моторошна сторожка тиша. Ні пострілів, ні гуркоту моторів. Тільки зрідка котився по полю стогін.

Олесь став напружувати пам'ять, щоб пригадати, де він, що з ним. У голові так шуміло, дзвеніло, тріщало, що нічого не міг згадати. Тоді він підвівся, постояв трохи і побрів стернею. Одинокий, розбитий, байдужий до всього. Але через кілька кроків спіткнувся і впав. І раптом його долоні вгрузли в якесь липке місиво. Ні, то не була грязюка. Олесь зненацька відчув під пальцями ряд металевих гудзиків, зім'ятий козирок військового кашкета, потрощені кістки... І саме цієї миті йому згадався танк у срібному світлі ракет, який мчав на групу Бурмистенка...

Олесь схопився і побіг в нестямі що було сили, сам не відаючи куди.

Х

Ранок 19 вересня 1941 року...

Мовчазний, похмурий Київ оповивала іржава мла. Збита до самого неба вибухами бомб і снарядів курява не встигала за ніч опуститися і важкою тінню тижнями висіла над зраненою і випаленою землею.

Пустинними вулицями міста йшов того ранку комісар. Йшов неспішним кроком у супроводі бойових соратників із Шулявки до Дніпра. Приглядався до посічених осколками дерев, чорних згарищ і смердючих вирв, немовби хотів все те запам'ятати назавжди. Це був Антон Филимонович Остапчук. Побувавши на рубежі барикад і опорних оборонних вузлів на околицях міста, він прощався з рідним Києвом. Адже ще пізньої ночі 17 вересня після двомісячної облоги штаб одержав по радіо наказ Верховного командування залишити місто і з боями виходити з оточення. І цей останній наказ Батьківщини був чітко виконаний.

Без розпачу, без паніки знімалися підрозділи регулярних військ зі своїх позицій і темною ніччю київськими вулицями діставалися до Дніпра, звідки мали з боями пробиватися до своїх. Їхній відхід

прикривали ополченці і матроси Дніпровської флотилії. Ця операція була проведена настільки організовано, що противник навіть не помітив, як за дві ночі майже сімдесят тисяч бійців і командирів переправилися на лівий берег. До ранку 19 вересня навіть основні сили ополченців залишили місто. На барикадах та оборонних вузлах zostалися тільки добровольці, які мали продовжити боротьбу в тилу ворога.

Остапчук прямував рідним містом і відчував, як щось шорстке і невмолне стискує його серце. Скільки сил, скільки кращих людей втрачено на підступах до столиці України — і раптом віддавати її ворогові!

Незважаючи на ранній час, кияни не спали. Антон Филимонович бачив у вікнах, за парканами насторожені, зосереджені обличчя. Вони ніби запитували: «Куди ж ви? На кого нас лишаєте?» Він намагався не помічати тих осудливих поглядів. Але ось із одного під'їзду виплелася бабуся з немовлям на руках. Перегородила йому дорогу і з сльозами:

— А що буде з нами? Чи подумали ви про нього? — і витягла на руках немовля.

— Ми скоро повернемося, мамо! Вірте, повернемося!

Недалеко від Б'ябузу на бруківку височив юнак. В робочому одязі, з насунутою на самі очі кепкою. Підбіг до Остапчука, впіймав його руку, нервово стис у своїх долонях:

— Щасливої дороги! Не забувайте ж нас! Ми освітлюватимемо вам шлях полум'ям партизанської боротьби...

Остапчук упізнав свого колишнього студента Івана Кушніренка.

— Ми поспішатимемо на допомогу! Щастя вам тут!

На вулиці Володимирській, недалеко від Золотих воріт, увагу Остапчука привернула незвичайна картина. В темному квадраті навстіж розчиненого вікна він угледів постать у білому, що непорушно стояла з піднятими до неба руками. Наблизився і мало не зупинився од здивування: то був професор Шнипенко. «Як це я раніше не помітив, що він віруючий? Чи, може, це з переляку?..» І пройшов мовчки мимо, щоб не ставити Шнипенка в незручне становище.

Вже після сходу сонця над містом пролунали два надзвичайно сильні вибухи. То було висаджено в повітря Дарницький і Наводницький мости. Лише одна ниточка — Печерський міст — зв'язувала з Батьківщиною острівця радянської землі на правобережжі Дніпра. І саме комісар Остапчук мав знищити цю останню артерію зв'язку. Але не поспішав він відтинати ополченцям шлях до відступу.

— Комісарє! Час уже б і про міст подумати, — радили йому командири. — Гітлерівці вступають у місто...

— Залишена Солом'янка!

— Ополченці відступили з Шулявки!

— В Голосіївському лісі оточений загін Слободського...

— На Лисій горі відбивається група Кучухідзе...

— Відрізаний Поділ!

— Німці проникли на Печерськ!

Тільки десь об одинадцятій годині, коли фашистські кулемети уже застукотіли на дніпровських кручах, обстрілюючи міст, сапери одержали наказ знищити переправу. І тоді пролунав вибух, який ніби сповіщав усіх: Київ здано...

Так, Київ був зданий. Зданий, але не підкорений. Із-за кожного рогу, із кожного даху, на кожному перехресті окупантів чекала розплата. І не день, не два нічну тишу рвали постріли й гучні вибухи. То народні месники розгортали боротьбу в тилу ворога. Саме вони, а не чужинці, були справжніми господарями в місті. А скільки їх пробивалося з оточення і стало воїнами!

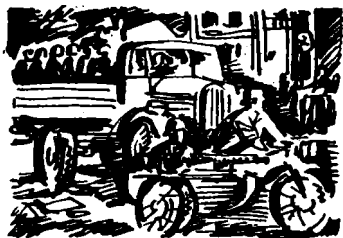
Вночі 19 вересня 1941 року тисячі й тисячі ополченців, що вислизили із захопленого Києва, переправлялися на плотах, на човнах, на дошках чи просто вплав через Дніпро. Там їх чекав з групою командирів комісар Остапчук, щоб повести довгими шляхами до лінії фронту. Захисники Києва виходили з води, оберталися назад, де охоплене полум'ям лишилося рідне місто, опускалися на коліна. Велетенська заграва вмивала їхні лиця кривавими відблисками, і збоку здавалося, що над дніпровським плесом сама історія поставила гранітних богатирів. Але не гранітні богатирі стояли в ту ніч над Славутичем — ополченці на прощання давали німу клятву:

— Відвічна столице народу нашого! Не суди нас надто суворо. Ми залишаємо тебе не надовго. Ми відходимо, щоб на нових рубежах завдати смертельних ударів ворогові. Два з половиною місяці ми сковували під твоїми древніми стінами відбірні гітлерівські полчища, два з половиною місяці ми давали змогу Вітчизні кувати мечі перемоги... Хто ж осудить сина, котрий упав під ударами багатого сильнішого ворога, захищаючи рідну матір? Хто осудить тебе, Києве, що ти упав у нерівній борні, відволікаючи удар фашистів від Москви? Минуть роки, минуть десятиліття, і вдячні нащадки ще схилять голови перед твоїм подвигом. Отож прощай, рідний Києве! Прощай, сивоголовий Славутичу! Прощайте, дніпровські кручі! Їдьте нас із перемогою!

ЧОРНЕ СОЛЦЕ

I

Понад Дніпром громи ходили. Зчепившись у смертних обіймах, товкли, чавили, втрамбовували розпластану землю, викрешували на її понівеченому, закіптюженому тілі сліпучі блискавиці, від котрих блякли зорі у високості. Цей божевільний герць зачинався в

розлогих байраках за Голосієвом, охоплював півколом Київ, із ревищем і клекотом прокочувався по стрімких кручах незримиими валами і розпліскувався аж за Дарницею, у Придесенні. І діброви тіпались у розпачливому чеканні, і Дніпро натягав на себе гірку шаль смутку. І так всю ніч.

І всю ніч не звів оком Шнипенко. Розчинивши давно завішені килимами вікна, підставивши вітрам гаряче чоло, він стояв у самій білизні і вслухався в грізну симфонію ночі. Що вчувалося сивоголовому професорові у тих громовицях? Відхідний реквієм, вирок минавшині, гімн давнім мріям, хорали прийдешніх радостей? А може, зловісне рокотання навівало йому спогади про припорошену пилюкою буднів ніч, що канула в небуття двадцять три роки тому? Ніч, яка була така несхожа, але така рідна сьогоднішній...

В сірому коридорі вулиці текли й текли ріденькі, обшморгані колони ополченців. Все до Дніпра і до Дніпра. І не відали оточенці, які прокляття падають на їхні голови з вуст Шнипенка.

— Хай прірви ляжуть вам поперек путі! Хай Дніпро вийде з берегів і закипить від гніву! Хай не буде вороття вам...

Тільки на світанні вичерпався потік відступаючих. І враз по пустинній бруковиці взявся гопакувати вітер. Шпурнув у спину останнім захисникам Києва клапті перетоптаних відозв, погнав по їхніх слідах перечовгану, замішану харканням і кров'ю куряву, заступив шлях назад стіною пожеж.

На світанні скінчилась і канонада. У вимученому чеканням місті втомлено розляглася мертвотна тиша. Та для Шнипенка була ця тиша нестерпніша за громовиці. Вона насичувала, заморожувала кожную клітину мозку. Професорові хотілося пошматувати її, розкратити, аби швидше наблизити появу нового сонця. Омріяного десятиліттями, освяченого хворобливою уявою довгожданого сонця. Він відчував незвичайний трепет в усьому тілі, відчував, як кожен м'яз, кожна жилочка переповнюються незбагненно важкою силою і пориваються до дій. Але розумів, що піддатися цьому настроєві — означає виявити себе завчасно, загинути на порозі нової доби. Як же приборкати в собі застоюні сили, втримати їх у потаємних стайнях?

У розпачі опустився на коліна. Припав гарячим чолом до підлоги, заплющив побожно очі.

— Заступник мій єси! Бог мій єси! Уповаю на тя...

Аж це у вхідні двері — стук-стук-стук.

Професор здригнувся, проковтнув молитву. Вчулося чи насправді? Стук повторився. Тихий, але настирливий, неблаганний. Під червоним од безсоння правим оком Шнипенка затріпотіла, запрачулася припухла повіка. Прудкими, незвично прудкими пальцями він судорожно вчепився в цупкий край килима і давай завішувати вікно.

А стукіт не вщухав. І від того стукоту в тривожний танок пустилося серце. Зашпувало в обличчя гарячим піском, замигтіли перед очима барвисті кружала. Професор гарячково шарив долонею по наличнику, шукаючи забиті для килима цвяхи, немовби в них, саме в них, був порятунок. Шарив і не знаходив.

Тим часом до кабінету нечутно зайшла мати. Страшна своєю худорбою, в довгому, до підлоги, чорному вбранні, вона ступила до сина, м'яко взяла з його неслухняних рук килим, підхопилася на стілець і завісила вікно. Сірі присмерки затопили кімнату. І все ж Шнипенко розгледів у них, точніше, здогадався, що стара повернула до нього посічене зморшками, як дно висхлої ріки, обличчя, ніби запитувала: що робити?

— Чого ж стовбичиш? Іди відчиняй!

Гаркнув так, буцім вона була винною у тому, що до оселі прибився непроханий гість. Проте на її виплаканому лиці не стелася жодна рисочка. Опустивши голову, попливла з кабінету з притиснутими до впалих грудей руками. Якусь мить Шнипенко дивився їй услід, потім підскочив до стіни, зірвав козацький ятаган і сховався за спину кам'яного бога на покуті. «Коли вони — буду боротися. Принаймні живцем не дамся...»

Йому здавалося, що вже вічність простояв за кам'яним богом. А в коридорі — тиша. Здавалось, долоня вже зрослася із сталевим ятаганом, навіть очі покрилися холодною слюдяною плівкою. А мати все не поверталася. Чого ж вона зволікає?

Нарешті полоснув душу скрип дверних завісів у коридорі. І відразу ж:

— Ви тут живі-здорові?

З голови Шнипенка спав залізний обруч: голос був знайомий. Дуже навіть знайомий! Але чий саме, не міг пригадати. «А може, це провідник їхній? Може, його навмисне підіслали? — стрельнула полохлива думка. — Ні, в останню годину я так просто не дамся!..» Не зрушив з місця; нишкнув за спиною кам'яного бога, доки в кабінет не впхався невисокий, окалабкуватий чолов'яга. Незнайомець відбив поклін, звів коротенькі руки над головою:

— Христос воскресє'н, Трохимовичу! Розтверзайте'н хуткіше вікна-двері! На небі сонце нової доби займається'н.

Якби сам Христос з'явився у кабінеті, то й тоді, мабуть, Шнипенко менше здивувався. «Що це — мана в очах чи справді приперся паралітик Гоноблін? З якого це часу він говорити почав?..»

З Гоноблінім вони були сусіди. Уже більше десяти років жили під одним дахом, більше десяти літ вичовгували підметками одні

сходинки. Колись, як тільки Шнипенко переселився в цей будинок, Гоноблін навіть у приятелі до нього набивався. Але марно. Шнипенка завжди неприємно вражала слизязість, нечистоплотність цієї людини, а головою — глупота неосажна. Отож їхнє приятелювання не тільки не переросло в дружбу, а поступово змінилося підкресленою відчуженістю. В останні роки вони не те що в гості один до одного не заглядали, а навіть віталися рідко. Особливо після того, як Гоноблін внаслідок раптового «паралічу» втратив дар мови.

— То де ж ви'н, Романе Трохимовичу'н?

Шнипенко стрепенувся. Ступив крок із-за тумби. До нього липенув непроханий гість із розставленими руками.

— Голубчику'н мій! Дозвольте'н розцілувати в честь...

Не докінчив — якось дивно гикнув і закам'янів. Тільки очі сріблили в сутінках холоднуватим м'ятовим полиском.

Шнипенко нараз згадав, що забув лишити за тумбою ятаган, і, щоб заспокоїти сусіда, сказав ніяковіючи:

— Страж і провідник полковника Горбахи... Останній дар розкопок на Хортиці... — І кинув зброю на тахту.

— Хуте-нуте, — полегшено зітхнув Гоноблін. — А я вже думав: на комісара нарвався'н... Ви хоч би вікно відчинили'н. В такий день гріх вікна'н завішеними тримати. Епохальний день!

Не чекаючи згоди господаря, він шарпонував з вікна килим. Сіре, рідкувате світло, ніби розбавлене водою молоко, плеснуло на його чорний смокінг, вихопило з присмерків випрасувані манжети, гладенько виголене, лисніюче обличчя з підстриженою борідкою. «Оце так слинявий паралітик! — мало подиху не перехопило в Шнипенка. — Невже всі чотири роки прикидався?..»

— Романе Трохимовичу'н, рідний, розділімо ж радість безконечної ную'н, — і гість поліз цілуватися.

Вкрай ошелешений, Шнипенко не противився — і поплатився за це. Його обдало таким міцним смородом немитого, прілого тіла і винного перегару, що до горла підступила нудота. Але, будучи чоловіком інтелігентним, вигукнув піднесено:

— Боже! Як я радий прийняти в свої обійми посланця добрих вістей!

Гоноблін вдоволено закректав, вивільнив шию з тісного коміра сорочки і без запрошення повалився у крісло.

— Ви, здається'н, здивований, добродію Шнипенко? Не дивуйтесь. Скоро не таке'н побачите. Не те що паралітики — мертві'н заговорять. І буде та мова предтечею'н страшного суду!

«До чого це він? Чого прибрюхав?» — бився в догадках професор. — Душу вилити чи, може... Тільки які в мене з ним рахунки?»

— А я до вас по ділу, колего'н. Дуже'н важливе діло. Не здогадуєтесь?

Шнипенко театральнo розвів руками.

— Присланий запросити до складу'н загальноміської депутації'н, — глаголив гість урочистим, просто-таки державним тоном, навмисне розтягуючи слова, щоб виділити таким чином найосновніше,

найсуттєвіше у своїй мові.— Мусить же'н свідоме громадянство'н зустріти як личить визволителів.

«Так ось чого приперся, голубчику. Запросити до складу депутації... Але чому саме мене? Лукаш дурнішого? Чужими руками жар хочеш загібати? Ні, братику, свою голову я вмію берегти. Ще невідомо, як воно все повернеться». Але, щоб приховати сумніви, Шнипенко із вдаваною радістю потирав долоні, посміхався прибулому на всі зуби.

— Дорогий Гордію Порфіровичу, прямо й не знаю, як вам дякувати за таку честь. Але ж у депутації місце тільки найдостойнішим. Мені якось тес...

— Достойні будуть,— заспокоїв простакуватий Гоновлін.— Гусько, Чепіженко, Василенко-Лимарівна... Коротше'н, цвіт київської інтелігенції'н. Промову виголошу я, а пані Василенко-Лимарівна і пан Дремущкий піднесуть визволителям хліб-сіль'н.

«А я, значить, для більшого гурту! Для товпища, для тла, на якому б ви могли виділитися! А дудки не хочете, пани з немитими ногами?» Але Шнипенко, звичайно, цього не сказав. Він сказав зовсім інше:

— Геніально! Геніально продумано! Оркестр би ще... От тільки коли, в якому місці треба зустрічати німецьке лицарство? Щоб не проминули, бува...

Гоновлін схопився, задріботів коротенькими ніжками у віддалений куток кабінету, окрутнувся і лунко ляснув себе по кулшах:

— Не проминуть! Доки ви'н туті ніжились-висипались, ми'н все продумали і спланували'н. Стрінемо їх на Бессарабці! Саме туди прибуде'н їхній командувач, щоб прийняти хліб-сіль'н.

— Невже?

— Провалитися б мені на цьому місці'н,— перехрестився Гордій Порфірович.— Він так і сказав моему'н Лукаші: ждїть на Хрещатику, біля Бессарабки'н.

— Лукаші? Та він же в евакуації...

— Був колись, та загув. Чого йому у той Сибір їхати? Не здурів же'н! У тридцять сьомому'н туди не затокарили, то оце б сам поперся. Лукаша мій з Броварів'н туди подався... А минулої ночі'н повернувся до отчого гнізда. Генерали німецькі'н його прислали... Щоб депутацію'н zorganizував...

«Ось тобі й слинькуваті Гоновліни! Далеко ж ви зайшли, хитруни потайні! Тільки чи не рано кинулися лизати руки новим хазяям? Комісари ж ще й за Дніпро не переправились...»

— Так що збирайтеся'н, Трохимовичу. Тебе ми приймемо до свого загалу, хоча ти й...— він посварився пальцем.

Шнипенко затупцював на одному місці, міркуючи, як вийти із цього становища. Плутатися в сірих рядах загалу він аж ніяк не хотів, але й відмовлятися од такого запрошення було небезпечно. Коли б Гоновліни потім не пригадали йому цієї відмови.

— Ну, то як, колего'н?

Шнипенко вклоняється злегка, ніби сердечно дякує. А на вухо

йому нашіптує чийсь суворий голос: «Не спіши з козами на торг. Ще невідомо, які вітри напинатимуть вітрила! Хто спішить, той перший обікається. Розумні й терплячі виринути на поверхню завжди зможуть...»

— Ви знаєте, колего, мені треба б поголитись! Воно ж так незручно... Не азіати ж...

Гоноблін, мабуть, зрозумів ці слова за згоду. Бо знову підбіг до Шнипенка і, хекнувши смородом, чмокнув його в щок.

— Не гайтеся ж, голубе'н, час не чекає'н. До речі, у вас знайдуться'н українські рушники? Під хліб-сіль. Щоб вишивані були'н. Справжні, роменські...

«Так ось що тебе, добродію, сюди пригнало. Рушничків заманулося? Ні, хай вони краще згорять, ті рушники, ніж тобі доріжку в рай ними стелити».

— Рушники? — перепитав Шнипенко, щоб виграти час і обміжувати відповідь. — Аякже, рушники мають бути. Зараз я спитаю. У цьому ж домі стара за господиню.

Він побожно заломив на грудях руки, боком посунув до виходу, не зводячи із сусіда, як із чудотворної ікони, замилюваного погляду. Гоноблін ніжився у тому погляді. Йому було до запаморочення приємно, що гордовитий Шнипенко нарешті схилив перед ним голову. «Але це ще не все. Скоро він стане переді мною навколішки. Стане!» Перейнятий гордовитістю, підкотився до тумби на покуті і тицьнув під кам'яний ніс статуї пучкасту дулю: знай і ти наших! Але древній бог лишився абсолютно байдужим до цього зухвальства. Певно, йому, хто споглядав скороминущі події з висот тисячоліть, миттєві пристрасті якогось опецька здавалися дрібними й сміхотворними. Ця неприхована байдужість образила Гонобліна. Він люто засопів і плюнув щосили в обличчя бога.

— Ти теж побачиш! Всі ви ще побачите, хто я!

— Бу-гу-гу-гу... — забубоніло за стіною. Спершу спокійно, розважливо, а потім — як вибух грому:

— Та ти що?! А мене запитувала?

Гоноблін підбіг до дверей, прилип вухом до щілини: з ким це так професор воеводиться? Шнипенкові ніхто не перечив, проте він клеотав:

— Розумієш, що накоїла? Руки б тобі відібрало! Що я людям скажу?..

За хвилину він повернувся до кабінету. Розхристаний, з тремтливими губами. Але ця збудженість здалася Гонобліну награною. Навіть майнула здогадка, що Шнипенко чортихався за стіною сам із собою.

— Бачили ви таке, Гордію Порфіровичу? Віддала стара рушники... Каже, комсомольці приходили і всі у фонд оборони забрали, на той світ би їх забрало! Пограбували, одне слово. Ну, що тепер робитимемо? Може, на Солом'янку подастесь? Я зараз адресу...

— Краще в Ромни. Певніше'н буде!

Гоноблін квапливо почав застібати комір сорочки. А лице його буряковіло, поймаалося синявою. Він лютував більше на себе, що

спершу запросив цього скупія до статечної депутації і лише потім завів мову про рушники. А тут ще й гудзик ніяк не слухався. Спересердя Гоноблін так рвонув комір, що петля геть розпоролася.

— Обійдемося без твоїх рушників! Без усіх вас обійдемося! — І вилетів у коридор не прощаючись.

В душі Шнипенко був задоволений, що все так скінчилося. Проте тривога не влягалася. «А що, коли вони зайдуть за мною?.. Відмовитись?.. Не відчинити?.. Збрехати, що нездужаю?.. Ні, все це не вихід! Але й нести голову... З ким? Із тим розкаряченим геморойним Гуськом, слинявим Гордієм чи липучкою Лимарівною, що просвітку не дає теревенями про свої сні та хвороби? Ні, я лише на кладовище за ними охоче піду...»

Він підступив до вікна, зліг тремтячими грудьми на лутки. Десь за Дніпром, певно, вже сходило сонце, хоча його й не бачили того ранку кияни. Сіре, заяложене димом небо похмуро висіло над землею. І все ж поволі відступали присмерки. Крізь припорошене курявою каштанове гілля Роман Трохимович бачив мало не всю Володимирську вулицю. Засмічену, безлюдну. За спиною останнього червоноармійця на ній сіло на довгий спочинок млосне чекання. І більше нічого.

Правда, згодом Шнипенко угледів прудкі постаті, які то пірнали через вирване вікно у підвал гастронома біля Золотоворітського садка, то, зігнувшись під тягарем клумаків, хутко шмигали звідти в найближчий під'їзд. «Грабіжники, мародери... Користуються моментом». Інша думка застукала молоточком: «А що, коли Гонобліни все-таки зайдуть?» Машинально вихопив із шухляди дзеркало і уважно став себе розглядати. Дивився, дивився і раптом згадав, що йому справді-таки треба поголитися.

— Води! Гарячої води!

Потім сів голитись, наказавши старій:

— Приготуй вмитися.

Наказав і забув. Бо сушив мозок над тим, як спекатися Гонобліна. І коли стара чимось залізним брязнула на кухні, підскочив, як від удару, і тієї ж миті відчув різкий біль під вухом. Зирк у дзеркало — і пополотнів: заливаючи ший, цебеніла з-під бритви кров. «Щоб же тобі руки покрутило!» — аж рот розкрив, щоб виляється. Але неждано з грудей його вихопився розкотистий регіт.

Зайшла на той регіт мати. Глянула на сина і закрила обличчя руками. Він підбіг до неї, підхопив на руки, як у юності колись бувало, і закружляв по кімнаті.

— Виручальнице моя! Спасибі, спасибі! Тепер хай приходить пан Гоноблін. — І поцілував свою висушену горем неню закривавленими усміхненими губами. Вперше за багато років поцілував.

— Панове, пора! — розлігся серед приглушеного гамору клич.

Виряджені у святковий одяг люди, що заклопотано вешталися по просторій вітальні Гоновліна, залякли. Потім сторожко почали обертати голови до дверей: невже пора? Між одвірками, неначе батюшка на амвоні, красувався невисокий, натоптуваний чоловік літ тридцяти п'яти. І велична поза, і світло-коричневий бездоганно зшитий костюм свідчили: ця людина приготувалася виголосити щось надто важливе. Присутні добре знали, що скаже Гоновлін-молодший, і все ж чекали. Чекали із затамованим подихом. І от у нетерпеливій тиші пролунало:

— Панове, час настав!

Рвонувся з місця старий Гоновлін, упав навколішки перед сином і прилип тремтячими губами до його руки.

— Лукашо'н, Україна запам'ятає'н ці історичні слова... Їх викарбують...

Товариство заметушилося. Зітхання, сплеск рук, хлипання, рип черевиків. Дві літні дами у шимерних капелюшках із павиным пір'ям і в довгих злежалих сукнях притьмом кинулися до люстра. Неслухняними пальцями відкривали заіржавілі замки ридикюлів, старанно зашпаровували пудрою зморшки на рихлих шиях. Чоловіки похапцем розбирали різносортні тростини, натягували на лисини кокетливі капелюхи і циліндри. Кожен надавав своїй персоні такої уваги, нібито готувався до виходу на сцену.

— Панове, в добру путь! — вступав іншим дорогу Лукаша.

— Ні, ні,— верескливий жіночий голос.— Перед такою дорогою сядьмо на хвилюку.

Заскрипіли жалібно стільці та крісла.

— Коли б ще хтось уповні дорогу перейшов...

Спішно було покликано домашню робітницю Полю і наказано негайно ж із цецром води перейти шановному товариству дорогу.

— А де я її візьму, тої води? Забули, чи що: водогін уже третій день тільки харчить...

— Та що ж, у тебе краплі води не знайдеться на кухні?

— Ну, трохи там є у бутлі.

— То з нею і переходь.

Невдоволено посунула на кухню Поля. А невдовзі з'явилася у вітальні, притискуючи до живота двовідерного бутля.

— Де переходити?

— В тебе й на це розуму не дістає, дурепо'н. Перед дверима! Поля незворушно затюпала сюди-туди перед дверима. Раз, вдруге, втретє. Ходила, ніби заколисувала немовля, а гості сиділи.

— Довго ще?

Присутні, як по команді, підхопилися. Перша до виходу кинулася пані Василенко-Лимарівна. Але біля самого порога її наздогнав господар. Він явно волів перший вступити в нову епоху, бо так штовхнув плечем свою супутницю, що та гримнулася стегном об край буфета. Але навіть оком не повела, вискочила в коридор слідом за

Гонобліним. За нею попхалися інші. Останній залишив батьківську оселю Лукаша.

Зійшли вниз і зупинилися біля під'їзду. Безлюдна, сіра вулиця чомусь нагнала на них недобрі передчуття. А що, коли більшовики ще не залишили міста? Ранок був напрочуд теплий, але в кожного із членів депутації, як на морозі, цокотіли зуби. А тут ще й Гоноблін:

— О боже праведний, промови не стало'н! Чусте, панове, промови'н...

— Бери! — тицьнув батькові в руки жмуток паперів Лукаша. — Знав, що посієш, то й сунув собі в кишеню.

Раптом хтось згадав:

— Панове, ми ж Шнипенка забули...

— Повертатися не будемо. То — на невдачу, — Лукаша владно. Його підтримав батько:

— Так, так'н, повертатися не будемо'н!

Рушили. Насторожено озиралися довкола, тулилися до стін. Чи не вихопиться, бува, із-за рогу ополченець? Чи не полетить згори каменя? Але вулиця — що пустка. І коли б не сполохані обличчя, що з'являлися то сям то там у захрестованих паперовими смугами шибках, можна було б подумати: Київ геть-чисто вимер.

Біля оперного театру до гоноблінського товариства прилучилося чоловік п'ять чи шість. Таких же мовчакувато-поважних, незвично вбраних, полохливо одиноких. Вони віддали кілька поклонів Лукаші і хутенько пристроїлись у хвіст процесії.

— Двірники'н, — не то зневажливо, не то з погордою кинув Гоноблін.

Біля колишнього Педагогічного музею депутація знову збільшилась. А до Бессарабки вона присунула вже півсотенним скопищем. Там були переважно дохожалі дами і задишкуваті кавалери, зрідка — вертляві молодики та пожмакані дівиці. Майже всі, як на підбір, у святкових сорочках, у чорних капелюхах, із тростинками. А довкола них з острахом і подивом збиралося юрмище роззяв. Збоку здавалося, що то бродячі актори-приблуди задумали показати киянам якусь чудернацьку вуличну комедію. Тільки не комедія творилася на київських вулицях — то шляхетне представництво, яке зібрав за дві ночі спритний Гоноблін-молодший, видибало зустрічати своїх «ослобонителів».

На очах спантеличеного люду підмітали вулиці, застеляли барвистими килимами, зносили оберемки квітів. Коли місце для зустрічі німецького вояцтва було приготовлене, Лукаша заходився розставляти біля Критого ринку свою депутацію. Першим, звичайно, поставив отця, що мав, на його думку, найбільші заслуги перед фюрером. Саме Гонобліну-старшому доручалося виголосити вітальну промову. За ним мостилися дароносці, котрі мали вручити хліб-сіль гітлерівським генералам. Оскільки роменських рушників ніде не пощастило розжитися, вирішили підносити дари на жовто-блакитному полотнищі. Цю почесну місію виклопотали для себе шістьдесятиріхлітня дружина загиблого сподвижника і одводумця Симо-

на Петлюри пані Василенко-Лимарівна і недавно випущений із в'язниці учений богослов Паптелеймон Дремуцький.

Побожно перехрестившись, вони плече в плече стали за спиною Гоновліна, в урочім мовчанні витягли вперед руки. Лукаша одним махом покрити їх жовто-блакитним полотнищем, обережно поклав зверху пишну, рум'янокору, спеціально спечену паляницю з найвідбірнішої питльовки і поставив на ній кришталеву солянку. Шовкове полотнище, розкішний хліб відразу ж надали святкового вигляду різношерстому загалу.

Лукаша почимчикував до протилежного тротуару, аби збоку оглянути передній край церемонії. І тут до його слуху долинув непоштивий смішок із натовпу:

— А чо та паніматка сраку показує? Ги-ги-ги...

Розпорядник метнув похлиплий погляд на дароносців — у його красивих блакитних очах запахло грозою.

— Пані Лимарівно, пані!... — хортом прискочив до поважної дами, що застигла в історичній позі. — Невже у вас сукні цілої не знайшлося?

— В чім справа, добродію?

— Гляньте на себе!

Лимарівна ображено пирхнула. Все ж неквапливо, як і личить світським дамам, повернула назад голову. Повернула і... Її улюблена дівоча сукня, в яку з таким трудом пощастило вихатися сьогодні, безцеремонно тріснула по шву від кульпі мало не до коліна. А в розпірку нахабно виглядала спідня сорочка.

— Це ж ваш чортів буфет!... — істерично зойкнула, пустила очі від лоб і похилилася.

Хтось устиг її підхопити, проте з перекошобою паляниці зсунулася кришталева солянка і з дзенькотом упала на землю. Оглянувся Гоновлін-старший, уздрів розсипану сіль, схопився за голову.

— Що натворили'н, окаянні! Це не перед добром! Напасть буде'н...

Доки відносили Лимарівну та приводили її до тями, передній план зруйнувався. Зустрічаючи переплуталися, загаласували. Аби відновити порядок, довелося Лукаші всовувати в рот два пальці. Лемент відразу вшух. Депутати стали на визначені їм місця. І тільки після цього згадали про паляницю. Паляниця кудись зникла. Пан Дремуцький присягався Іваном Хрестителем, що сунув її в чийсь руки, коли допомагав своїй напарниці. Шукали ту злощасну паляницю по всіх усядах, навіть під килими зазирали, але не знаходили.

Лукаша покусував зблідлі губи і все кресав очима по бульвару Шевченка; чи не видно, бува, німців? Потім підкликав помічників.

— Ось що, добродію. Коли за три хвилини не розшукаєте пропажу, я з вас тісто замішу. Так і знайте! Ви сюди покликані не гавловити!

Розсипалися похмурі мовчуни. Закусивши, як і їхній шеф, губи, шастали серед натовпу, шастали. І таки знайшли винуватця, яким виявився плечистий хлопець з добрими сірими очима. Шість дебелих

рук, як щупальці спрута, вчепилися в нього і потягли до Лукаші. Той не пручався, а тільки ніяково посміхався. Переконавшись, що хлібина ціла, всміхнувся і Лукаша. І почав обмацувати тугим поглядом затриманого. Аж це відтренованим прийомом трісь кулаком межи очі незнайомцеві. Хлопець зойкнув, похитнувся назад. Але руки, дужі руки новоявлених гайдуків тримали його, як обценьками.

— Я ж хотів, щоб не вкрали... — почав було хлопець.

Лукаша не дав докінчити: щосили вгativ лівцею прямо в губи — аж захрумтіло від удару. Потім у ніс, у підборіддя, знову в губи... Бив із блаженною посмішкою, з веселим блиском у блакитних очах. Бив, хоч червоні патьоки вже сполосували блаженку юначу сорочку. Бив, доки старий Гोनоблін не схопив за руку.

— Кинь, Луню, килим кров'ю'н ще запаскудиш...

Сплюнув Лукаша, витер хустиною руки і до помічників:

— Відтягніть у під'їзд.

Як мішок, ті поволокли скривавленого хлопця до найближчого будинку. Натовп сполохано метнувся врозтіч. А скоро лише учасники депутації тупцювали перед засланою килимами вулицею. Годину, а може, й дві тупцювали. Вже й сонце підбивалося до зеніту, вже й пані Василенко-Лимарівна встигла повернутися з дому в новому вбранні, а німці все не з'являлися. Поповз, поповз між обранцями шепіток: що, як визволителі змінили свій маршрут? Що, як Лукаша переплутав місце зустрічі? Що, як більшовики, боронь боже, в наступ перейшли?.. Майорять, тріпочуть над головами білі хустинки — депутація витирає з лобів холодний піт.

Аж це вдалині, на Хрещатику, з'явилася ватага чоловіків. Вона сунула серединою вулиці за високим довгобородим дідуганом прямо до Бессарабки. Гोनоблінське зборище стривожено загомоніло:

— Що за прибуди? Чого їм треба? Мо', совіцькі агенти?..

Лукаша з помічниками подався навперейми невідомим. Кроків за двадцять зупинився, погрозово заклав руки за спину. І владно так:

— Хто такі? Куди вас несе нечиста сила?

Бородатий стулив долоні на грудях і, гаркавлячи, чемно відповів:

— Представники купечества... Послані вручити новим властям пам'ятний адрес.

— Геть звідси, хриstopродавці!

— Геть! — підхопили Лукашині помічники. — Кінчилися ваші часи!

— Як можна? Ми чесні торгові люди. Ми хочемо...

Лукаша подав знак — зметнулося над вулицею кілька цеглин, профуркотили над головами і беxнули з виляском на бруковиці. Гурт представників купецтва, як паперовий попіл на вітрі, розлетівся вусібіч.

— Хто дав право? Це свавілля!..

У відповідь — трипалий свист із матюками.

Невідомо, чим би скінчилася ця зустріч двох депутацій, коли б від Гонобліна-старшого не примчав посланець і не шепнув Лукаші:

— Німці!

Як забудькуватий диригент поспішає до свого пульта, угледівши, що завіса уже піднята, так і Гоновлін-молодший помчав чимдуж до свого зборища, аби не прогати найвідповідальнішу мить. І добіг вчасно. Саме в той момент, коли з депутацією порівнялися два мотоцикли. Визволителі — запилені, неголені, в чорних квадратних окулярах — обдали натовп смердючим димом і проїхали мимо на малій швидкості. І не звернули ані найменшої уваги на вітальні вигуки, на дружні помаху рук. Навіть на багрянні жоржини, що впали під колеса, не звернули уваги.

Депутація знічено засопіла: що ж це таке?

Заспокоїв всезнаючий Лукаша:

— Розвідка. Скоро прибудуть і генерали...

Але вони прибули не скоро. Цілих півгодини стовбичили ще шляхетні представники, доки на бульварі Шевченка не замаячили вершники. Було видно, що вони не дуже поспішали в гарячі обійми. А зібрання, вже не чуючи під собою ніг, терпеливо чекало. Розглядало до болю в зіницях кавалькаду чужинців і чекало. Хто ж то наближається? Кому доручило німецьке командування прийняти від вдячного представництва слова найпалкішої любові? Командуючому армією, фронтом чи, може, комусь аж із самого Берліна?

Як же були вражені супутники Гоновліних, коли розгледіли, що попереду кіннотників на білому скакунові незграбно гудикає не генерал, не маршал, а якийсь офіцерський чин. Довготелесий, із моноклем у лівому оці, налощений і випрасуваний, ніби прибув не з поля бою, а з вітрини універмагу. Ні, він не міг справити бажаного враження на тих, хто з дитинства звик до пишних церемоніалів, раутів, маніфестацій. От кінь під офіцером, той справляв враження. Гарячий, прогонистий, на високих ногах — ну, не кінь, а картина. І масть, масть яка!

Офіцер з'їхав на килим. Зупинився. Примруживши праве око, став розглядати через монокль «визволених братів» так безцеремонно і так зверхньо, що скидався на купця-оптовика, який прицінюється до товару перед купівлею. І ні приязні, ні зацікавлення не було на його обличчі. Помітивши, що до гурту пристають представники купецтва, офіцер гидливо поморщився, буркнув щось під ніс, але ад'ютант тримав вухо напоготові. Він підняв два пальці — і вмити десь із-за спин виприснули вперед фотографі, певно, військові репортери. Забігали, заметушилися, як оси над медом, облюбовуючи точки для зйомки, шукаючи ракурси.

Похопився й Гоновлін-старший. Здер із голови пропотілий капелюх, витяг із-за пазухи пожмакані аркуші і, кашлянувши, закричав на всю вулицю:

— Шановне лицарство'н великої Німеччини! Від імені всієї тутешньої людності вітаємо у вашій особі'н...

Німці слухали промовця рівно стільки часу, скільки його знадобилося репортерам для фотографування церемонії. Як тільки ті скінчили свою роботу, офіцер сказав через перекладача:

— Промов — не треба!

— Пане офіцер... — забелькотів було ображено Гоновлін.

Лукаша тут же підправив пошепки:

— Полковник!

— Пане полковник! Ми ж так готувались... Ми мали намір запросити...

— Просимо вислухати представників купечества,— донеслося із за спин.

— Потім, усе потім. Ми зараз поспішаємо,— знову перекладач.

— А як же з хлібом-сіллю?

Мабуть, полковник не розчовпав, про що йдеться, бо перекладач щось довго і старанно йому пояснював. Нарешті той закивав головою.

— Пан полковник згоден прийняти хліб-сіль.

Та не таким видався обряд, як гадали гоноблінські супутники. Німець, нехтуючи звичай, не захотів покуштувати паляниці, а недбало передав її, як буденну річ, комусь із супровідників. З другорядних рук вона, звісно, гепнула в якусь затягану інтендантську торбу.

— А молебень? Молебень коли ж?

— Про це буде оголошено пізніше.

Кавалькада рушила Хрещатиком до Дніпра. А депутація ще трохи потопталася біля Критого ринку, коли ж хлинули колони військ, розсипалася хто куди. Пригнічена, відкинута, неоцінена.

Гонобліни поверталися додому в супроводі кількох однодумців.

— Гади пейсаті! Це через них усе зірвалось...— гострили в лютій злобі язики.— Всі біди через них!

Дотяглися додому, мовчки сіли за святковий стіл, мовчки почали жлуктити настояну на перці та звіробії горілку. Пили до самої ночі. Пили, немов чужо. І тільки після стонадцятої всіх неначе прорвало. Старий Гордій заходився виголошувати промову, яку не захотіли вислухати визволителі, пані Василенко-Лимарівна щедро ділилася таємницями хіромантиї, а багатостраждальний богослов Дремущький раптом розплакався від жалю за килимами, які розтягли з Бессарабки німецькі солдати. Гонобліна, мабуть, зворушив той п'яний плач.

— Паньку, цить! Повернуться'н килими...— став він розраджувати Дремущького:— Це я тобі кажу — Гордій Гоноблін. От хай тільки мій Лукаша випливе'н. Тоді вже ми'н... Вип'ємо за майбутнє Лукаші! — ревонув старий і посоловілими очима давай шукати сина.

— А де ж Лукаша?

Кинулися шукати. Всі кімнати обійшли, на вулицю бігали, але його так і не знайшли...

III

«Отже, Рубікон — позаду. Відтепер я повинен покінчити з минулим! Назавжди! Нинішній день ампутував його, безповоротно закреслив у моєму житті. Я починаю тільки праведний шлях... Я міг преспокійнісінько евакуюватися з університетом в Уфу чи Алма-

Ату, міг піти в армію, але лишився у підпіллі. Я — не сентиментальний мрійник, я дуже чітко усвідомлюю, що чекає на цій путі. Смерть або визнання! Іншого не дано... Аби тільки сьогоднішнє не повисло наді мною фатумом. Коли б тільки... Та я витрую із свідомості старі звички і уподобання, всі сумніви і спогади, які б могли завадити виконанню святого обов'язку. Віднині я перестаю належати собі. Все для перемоги!..» — так думав Кушніренко, лежачи горілиць на старенькому ослоні.

В затишній невеличкій кімнаті з низькою стелею і маленькими віконечками не було нікого, і Іван тішився самотністю. Десять вдалині, на центральних вулицях, гримотіли гусениці ворожих танків, ревели мотори тупорилих авто, клапали підкови завойовників, а тут дрімала мирна тиша. І він смакував нею ніби востаннє. І думав, втупившись у зеленкувату лампадку, що кволо теплилася на покуті. Немов із висоти, оглядав прожиті дні, зрікався їх в ім'я перемоги і дивувався, що в хвилини, коли серце мало б ціпеніти і кровоточити від докору совісті за минулі вчинки, його проймала раніше не відана, трепетна радість. В яку мить вона зародилася? На світанні, коли випадково зустрів у рядах відступаючих комісара Остапчука? А може, після короткої розмови з німецьким офіцером?.. Так, після розмови. Відтоді ця радість не полишала його, як хвороба. За що не брався — все валилося з рук. Він ніби поспішав кудись, поспішав підсвідомо. Можливо, саме це незбагненне почуття і пригнало його до садиби Якимчуків чи не на годину раніше умовленого строку.

Господарів — дядька Гната і тітку Катрю — ніскільки не здивувала Іванова поява. В таку пору їм самим хотілося піти до людей, розділити гіркі думи. Та слухав їх Іван не серцем. І вони відчули це, засоромилися своєї відвертості і залишили самого в кімнаті. І за весь час не стривожили його дум. Навіть Олина і та не нагадувала про себе. Зайшла тільки тоді, коли допотопний годинник прокукував рівно шість разів.

— І чого це вони запізнюються? Наче змовились...

Іван не відповів. Тоді вона підбігла до столу, пошаруділа під скатертиною, немовби й справді щось шукала, і, зітхнувши, вийшла. Не встигла за нею причинитися двері, як за вікном майнула тінь. По стрімких кроках Іван здогадався: йде Леді.

За мить до кімнати вприснула в'юнка постать. Так, прибув Юрко Бахромов. Зовні він був так схожий на підлітка-хлопчиська, що навряд чи хтось міг би подумати, що це один із членів бойової підпільної групи. Невисокий, худорлявий, з коротеньким смолястим чубчиком на смаглявому чолі. Навіть темний пушок на верхній губі, який так дбайливо відрощував Юрко, ніскільки не робив юнака статечнішим. І голос у Юрка по-дитячому дзвінкий, високий. Мабуть, через те і прилипла до нього кличка Леді, яку пустив колись Іван.

— Ти давно тут, Кліц? — Таким прізвиськом Юрко завжди величав Кушніренка на людях, намагаючись відомстити за те проклятуще «Леді».

— З годину.

— А я оце ледь прорвався. На вулицях німоти — кроку не ступиш. Колонами все пруть. А Євген скоро буде?

— Умовлено ж на шосту.

— З наших нікого не бачив?

— Не бачив.

— Та перестань куняти,— прибулий пустотливо затермосив Івана.

Той майже не пручався. А тихцем добрався до Юркових пахов, залоскотав. Леді аж затіпався, аж посинів, але не заверещав, навіть не писнув.

— Молодець, будуть із тебе люди.

— Кожен день тренуюсь. Знаєш, як це нелегко? Ох, нелегко.

Він раптом посмутнів. Підігнув коліна, схилив голову, замріявся. Щось зворушливе було в тій скоцюрбленій дитячій постаті. Здавалось, Юрко ховав од стороннього ока гірку правду. Ховав і не міг приховати. Достеменно, як Володя. Іван згадав молодшого брата, якого недолюбливав із раннього дитинства. І все тому, що Володя був улюбленцем у сім'ї. Йому завжди давали щедріші подарунки, не прилучали до хатньої роботи, частіше брали на базар чи в гості. Тих маленьких кривд не міг простити Іван братові і мстив за них. Посипле, бувало, колючками будяковими стежку до воріт, а потім кличе: «Волб, катай сюди — батько гостинці несуть». Або ж піймає за крильця бджолу і нищечком пустить її за комір хлоп'яті. І чекає, коли той зайдеться криком. Але Володя рідко кричав. Опуститься, бувало, на землю, скорчиться, притиснувши колінця до грудей, і плаче. В далекі роки дитинства ті сльози ніби заступали Іванові рано втрачену материнську ласку, а зараз, дивлячись на Юрася, від самої згадки про них таким болем проймалося серце, що він застогнав.

Юрко отямився. Вловив на собі тягучий погляд старшого товариша і зніяковів. Збагнув же, що саме він приніс смуток у цю постріблену кволим відблиском лампадки хатину.

— Цікаво, для чого віруючі освітлюють образи? — запитав, аби тільки не мовчати.

— Мабуть, щоб у пільмі богів було видно...— Іван звівся на лікоть, поклав на юначе плече обважнілу руку і м'яко так: — Правда, теліпається, кляте? Серденько тріпоче?

— Трохи тріпоче,— опуштивши темні, як нічне море, очі, щиро зізнався хлопець.— Яюсь воно так вийшло... Позавчора ще в газетах — «Ворог увійде в Київ тільки через наші трупи», а сьогодні... Знаєш, я до цього дня давно готувався, а от він настав, і... страшно яюсь.

— Ти правий. Але це минеться...

— Я вірю, що минеться. Не про це мова. Просто сьогодні я багато чого збагнув. Серцем, розумієш?

«А все-таки добре, що ми взяли його в групу. Душевний хлопець. Говорить, ніби чужі думки читає. Сьогодні ми всі багато чого зрозуміли. Але він сказав, як справжній поет. Головне: віриш у щирість. Правда, не завадило б сталі в його характер додати, сталі...» —

думав Іван, погладжуючи Юрка по спині, будім намагався таким чином спокутувати свою стару провину перед ним.

Сталося це місяців зо два тому. Саме в ті дні, коли за завданням секретаря міськкому партії прискорено формувався їхня бойова група на випадок, коли радянські війська змушені будуть залишити Київ. Якось Євген, котрого було призначено керівником, привів до Івана чорноокого хлопчину і сказав:

— Познайомся, заступнику, наш майбутній бог ефіру.

Невідомо чому, але Юрко Бахромов не сподобався Іванові з першого ж погляду. Чи то в Івана був поганий настрій, чи, може, спалахнула образа, що Євген не порадився з ним, а поставив уже перед фактом. Одне слово, як тільки за Юрком зачинилися двері, він став заперечувати:

— Я уявляю нашу групу не піонерським табором. Зрозумій, в скрутну хвилину ми не зможемо на нього покластися. Це ж леді, а не підпільник.

Євген посміхнувся.

— Ну, це ти, брат, перегинаєш. Зваж, Леді здавна захоплюється радіосправою, власноручно змонтував не один приймач. Він бездоганно володіє німецькою мовою... Не солідний на вигляд? Нам це тільки на користь. Кому спаде на думку, що він підпільник?

«Біс із тобою,— подумав тоді Іван.— Ти керівник, роби як знаєш. Тільки потім не скигли, що тебе не застерігали». Зовні він змирився із присутністю Бахромова в групі, хоча в глибині душі...

А Юрко, як навмисне, з першої ж зустрічі чомусь став горнутися саме до нього. Можливо, інтуїтивно відчував, що майбутнє залежатиме значною мірою від Івана, а можливо, його заворожила вольова натура Євгенового заступника. Як би там не було, а він завжди ловив нагоду, щоб поділитися з Іваном своїми сумнівами, порадитись чи то просто перекинутися словом. Це не те щоб дуже тішило Іванове самолюбство, ні, він дедалі більше переконувався, що Леді на подив кмітливий і розумний юнак, що його перше враження було помилкове. І, щоб загладити свою провину, підкреслено ввічливо поводився з Юрком. А невдовзі удавана ввічливість переросла в бажану норму їхніх стосунків. І раптом у цей чорний день йому захотілося в будиночку Якимчуків сказати Юркові ті слова, яких не говорив ще нікому. Ні шкільним, ні університетським товаришам. Проте не встиг — до кімнати влетіла Олина.

— Ви подивіться на нього! Ви тільки подивіться!..

Хлопці зирк на неї — бліда, збуджена. Навіть темно-сині очі — й ті як виварений агрус.

Кинувся Іван до виходу. І зіткнувся на порозі з Платоном. Правда, впізнати Платона було майже неможливо. Завжди статечний, підтягнутий, він стояв нині якось розкарякувато, подавши вперед і опустивши голову, ніби ось-ось мав розтягтися на підлозі. Друзі вражено дивилися на його розтовкмачене обличчя, спотворене розпухлими губами, розплюснутим носом і з кров'янистими сливами, що випирали з-під брів.

— Де це тебе так? — нарешті Іван.

— На Бессарабці.

— Коли? Хто? За віщо?..

Платон попросив води. Навпившись, сів край столу і скупю, як це вмів тільки він, розповів про свою зустріч з Лукашею Гонобліним.

— Я довго біля них ворожив. Метикував, куди б міну засунути... Аж тут замішання сталося в їхньому кагалі. Паляниця по руках пішла. Ну, мені й спало на думку закласти міну прямо в коровай. Вона ж крихітна. Але не встиг.

«Ось тобі й обережний Платон! Треба бути пнем, щоб ув'язнути в таку історію,— широ обурювався Іван.— З таким малюнком на обличчі тепер тільки в льоху сидіти».

— А що, коли б ті гайдуки обшукувати стали? Що тоді?

— Що, що! Довелося б чимчикувати з тими вишкребками на суд божий...

Іван бачить, як хилиться на груди Юркова голова, бачить незвичайний блиск в Олининих очах і раптом відчуває, що лице починає горіти. Людина ж на волоску од смерті була, першою з них почала боротьбу з фашистами, а він...

— Де ж це Євген, Микола? — Платон навмисне змінює тему розмови.

— Ще не прийшли.

— А я так поспішав, думав: останній буду.

— Ти міг би й не приходити,— це вже Олина.— Що, як той гад за тобою стежив? Аби потім фашистам...

Платонові пальці повільно стискуються в кулаки.

— Не донесе! Я його, зануду, цими руками задую. Якщо зараз не розправитись із ним, багато крові проллє невинної. Готовісінський поліцайка! Так що прошу вважати це моїм бойовим завданням.

Ніколи не гадав Іван, що цей флегматичний, замкнутий чоловік носить у своєму серці такий могутній заряд ненависті.

— А чи не скидатиметься ця операція на помсту? — знову Олина.— Чи не буде вона розпорошенням сил?..

Відповіді не було.

Невдовзі прийшов Микола. Винувато всміхнувся,— більше сам собі, ніж присутнім,— наче вибачався за запізнення, примостився на краєчку стільця біля одвірків, затиснувши долоні між гострими колінами. Іван уже не раз помічав, що в присутності товаришів Микола соромився своїх рук і болісно шукав, куди б їх заховати. Це виходило в нього так незграбно, що навіть хто й не хотів, і той неодмінно звертав увагу на його руки. А були вони рідкісні. Непомірно великі, немов розплескані, важкі, з цупкими покрученими пальцями. Статурою Микола теж не видався, був середнього зросту, худий, вузькоплечий, сутулий. Достеменно, як понівечене бурями придорожнє стебло. І обличчя його з глибоко запалими очима й образливо низьким лобом аж ніяк не відзначалося вродою. Зате природа подарувала Миколі велике серце. Саме за чуйність і любили його в групі. Особливо Іван. Він мав хорошу нагоду переконатися у відданості, безкорисливості цього хлопця, коли вони вдвох проводили дні і ночі в підземеллі, переобладнуючи льох під спаленою

будівлею в таємний схорон для зброї, продовольства, одягу. Одні тільки дратувало Івана — незвичайна мовчакуватість нового товариша. Тому він завжди намагався залучати мовчуна до бесіди.

— Як гадаєш, Миколо, можна вважати бойовим завданням страту особистого кривдника? — запитав, розповівши про Платонові пригоди.

Микола засовався на стільці, почав морщити чоло.

— Я-то можу вважати... Але тут Євгенові треба вирішувати. По-моєму, за його спиною не треба б... Ну, негарно якось...

Так, подібні речі треба вирішувати тільки керівникові групи. Але його не було. Хлопці розуміли: лише незвичайна причина могла затримати Євгена. Адже ще ні разу не збиралася група в повному складі (щоб уникнути недобрих очей, вони зустрічалися порізно і в різних місцях), загальний збір був призначений на перший день окупації міста в квартирі Якимчуків. Саме на ньому Євген мав розповісти про завдання групи і прийняти урочисту клятву. Але на зібрання не прибув сам командир. Його чекали допізна. І марно.

— Слухайте, друзі,— нарешті зважився взяти на себе ініціативу Іван.— Давайте розходитися: час пізній, коли б на біду не наваритися. Зберемося завтра тут же. О третій дня. Ти, Оліно, розшукаєш Євгена і сповістиш про наше рішення. Нікому ніякого свавілля не чинити. Основне зараз — вивчати нову обстановку. Все зрозуміло?

Троє закивали ствердно головами. Лише Платон сидів, як кам'яний. І Кушніренко був певен: Платон не підкориться його наказові.

IV

Від Якимчуків розходилися поодинокі. Першим розпрощався Микола, за ним — Юрко. Іван рушив слідом за Платоном. Наздогнав його у вишняку під глинистою кручею.

— Я з тобою.

— Куди?

— Не прикидайся.

Платон не відповів. Ішов похнюплений, переминав щось у кишені і мовчав. Проте Іван відчув: товариш приємно вражений його пропозицією. А на це якраз і розраховував Іван. Адже давно він шукав приводу, щоб зблизитися, здружитися з цим чоловіком, розвіяти ту неприязнь, яка встановилася чомусь між ними. В тому, що вона існувала, Іван анітрішечки не сумнівався. Майже два місяці готувалася група до боротьби у ворожому тилу, а він тільки з тиждень як довідався, що справжнє Платонове ім'я — Петро Березанський, що до війни той працював сантехніком у комунгоспі. Але що він за людина, як потрапив до їхньої групи, це було таємницею. З Євгенових слів, правда, знав: Платона прислали до них із міського комітету партії як спеціаліста мінної справи, але словам тим Іван мало йняв віри. Ба навіть подумував, чи не приставлено до них Платона для таємного нагляду. Чого б то він тримався так незалежно? Іван навмисне ставився до Платона підкреслено шанобливо, хоча по-тай трохи й побоювався. Але той чомусь сторонився його, уникав

розмов. Це ображало Івана, проте він твердо вірив, що покладе край непорозумінню. Вірив і шукав нагоди. І ось така нагода випала.

— Ти зараз його хочеш прикінчити?

— А коли ж? — Платон по паузі. — Момент зручний: зараз у місті ще нема порядку. Німота поки що сідала мостить...

— Де тільки шукати Лукашу?

— Питати не стану. Він біля Золоторітського садка живе. У професорському будинку.

— В професорському?

— Авжеж. Я назирці за ним ішов, вислідив.

— Діяти як думаєш? Гранатою?..

— Та що я, з глузду з'їхав? А може, там діти в кімнаті.

— Це вірно: діти тут ні при чому. Краще викликати і...

— Ризиковано. Навряд чи сам вийде. Пошле когось відчиняти.

Його треба хитрістю брати.

— Не інакше, — погоджується Іван.

— Їх там цілий виводок, пиячать із полудня. Я так гадаю: раз п'ють, значить, і до вітру потягне. А раз каналізація не працює, хочеш не хочеш — на подвір'я бігатимуть. Ось там його й треба...

Цей план вразив Івана простотою і логічністю: «І як я не міг сам до цього додуматись?»

— Все це так, але просто вбити гадину мало. Його треба повісити! І на видному місці. Щоб усі бачили.

Платон схвально зустрів ці слова. Іван навіть здогадався, яка думка блукала в голові Березанського. Йому здавалось, що Платон думав: «Ось тобі й чинуша! Ось тобі й кабінетчик! Коліщата все-таки у нього крутяться. Вбити фашистського лакизу справді мало. Його неодмінно треба повісити в науку іншим».

Звивистою стежиною видерлися на узвишшя. Витерли рукавами рясний піт на лицях, прислухалися. Чорна ніч ніби розплющила осліпле, знесилене місто. Тільки постріли нагадували без угаву, що Київ живе, дихає у густому мороці. Задвірками та смітниками вихопилися на Рейтарську.

Поки Платон бігав додому, Іван лежав у бур'яні за парканом. Лежав і не вірив, що ось уже він і підпільник, що, можливо, через годину чи то й швидше смерть загляне в його очі...

Платон повернувся скоро. Приніс молоток, шмат телефонного дроту і жмут якогось ганчір'я. Знову рушили. Тепер уже прямо до Лукаші. Бокові вулиці проминули швидко: там було тихо й порожньо. А от на Володимирській зрідка чулися переклики, безцеремонне клапання підків. А саме її і треба було перетнути. Ішли, тулячись до будинків. Від під'їзду до під'їзду. Кожен крок ступали, як на лезо бритви. Що за ним чекає? Чи не вирине з темряви сталева півкуля чужинської каски? Чи не зблисне перед очима постріл?..

Нарешті й професорський будинок. Зупинилися, прислухались. Ніби тихо поблизу. Ну, будь що буде — кинулися через бруковицю. Опам'яталися тільки в темному парадному. Серця, як литаври, буха-

ють лунко й тривожно. А ще ж на третій поверх треба піднятися та послухати: чи не розбрелось, бува, шляхетне зборище від Гоновліних?

Вгору подався Платон. Іванові ж — вартувати при вході. Власне, просто чекати. Раніше його до нестями цікавило, що думає людина в хвилини смертельної небезпеки. З книжок знав, що деякі герої неодмінно згадували наречених чи матерів, перед очима інших пропливало за лічені секунди все життя, а були й такі, що виголошували пристрасні промови. Але дивна річ, опинившись у такому становищі, він ні про кого не згадував, майже ні про що не думав... Всі думки раптом розлетілися, і ні страх, ні інші почуття не тривожили серця.

Повернувся Платон із добрими вістями.

— Варнякають ще. За мною! — І першим рушив у темінь.

Чорним ходом вихопилися на подвір'я. Біля вбиральні Платон зупинився, зашепотів:

— Чекатимеш його всередині. Я лишусь тут. Як тільки покажеться, подам знак. Зрозумів?.. Коли що — бий молотком по черепу. Тільки тупим кінцем, щоб не крив'янив. Ну, а коли доведеться шабашити, жми он у той куток. Там у стіні пролом... Все!

Розійшлися. Зайняли свої пости. Ні, не думав Іван, що його бойове хрещення відбудеться в такому місці!

Скільки він там сидів, звичайно, не пам'ятав. Але довго. Аж це на подвір'ї почулося човгання. Напружуючи зір, Платон застиг у напрузі. За мить у сутінках вималювалася людська постать. Рухалася вона обережно, непевно, наче перевалюючись із боку на бік. «Він! Він! — підказувало щось Платонові. — Але чому його рука витягнута вперед?.. Ага, з пістолетом. Ні, пістолет тобі не допоможе...»

Платон — як стиснута пружина. Подав Іванові умовний знак. Але даремно. Лукаша не забажав іти всередину. Зупинився за крок від бокової стінки. «Як же до нього підступитися?» — одна-єдина думка турбувала в ту мить Платона. Почав зводитися на ноги, а вони кляті, хрупотять у колінах. Чи не сполошився, бува, Лукаша? «Вийду, — вирішив Платон. — Не кинесться ж він на мене з доброго дива. Ну, сполошиться, та Іван тим часом настигне».

Зненацька за рогом глухо хряпнуло, неначе волосський горіх розлушили в кишені. Платон прожогом уперед — в груди йому тупий удар головою.

— Тримай! — приглушений голос Кущніренка.

Істинктивно простягнув уперед руки, підхопив обм'якле тіло: невже Іван встиг усе сам? Відволік мертвяка, поклав на землю. Іван тут же накинув на шию Лукаші заздалегідь приготовлену петлю.

— Понесли!

Підхопили на оберемок — і до чорного ходу. Вже в під'їзді зупинились. Іван висунув голову на вулицю, послухав-послухав і метнувся до каптана. Платон із Лукашею на плечах за ним. А за хвилину Гоновлін-молодший уже гойдався над тротуаром.

— Хай спробують зняти. Вузол глухий, а перерізати дріт...— вже на протилежному тротуарі озвався Іван.

Ще раз оглянувшись, але повішеного не побачили. Хотіли вже було прослизнути сучотками, як за професорським будинком пролунав страшенної сили вибух. Сколихнулася, затремтіла земля,— здавалося, небо розломалося на шмаття і з гуркотом посипалося вниз.

Не встигла багряна заграва зарум'янити над Хрещатиком хмари, як десь в іншому кінці Києва, на Подолі чи на Куренівці, загримів другий вибух. Йому відгукнувся з району залізничного вокзалу третій. І заклекотало, захлинулося від громів місто.

— Ось яка вона, перша невідьма ніч! — радісно промовив Кушніренко.— Ополченці частують німоту. А наш час ще попереду...

V

На зелені луки
Налетіли круки...

Давно вже затих плач розбудженого вуличною стріляниною немовляти на верхньому поверсі, а низький жіночий голос все квилів і квилів, переливаючи терпку тугу в нехитру мелодію. І ця мелодія коричневим смутком проникала крізь розчинене вікно у Платонову кімнату, шкрябала хлопцям душі, виповнювала жалем втраченого. Коли голос на якусь мить уривався, Іванові, однак, здавалося, що пітьма, стиснута холодними стінами, й далі озивається стогоном. І чим більше він вслухався, тим гучнішою і гучнішою ставала скорботна мелодія. Вона в'їдалася в душу, проймала все тіло недобрим передчуттям. І ніяк не можна було позбутися цієї трепетної мелодії першої підневільної ночі.

«Чи вона там з глузду з'їхала? — обурювався Іван вчинком невідомої жінки.— Заколисувати немовля такими піснями... Чи ж буде воно щасливе?» І нараз йому захотілося, до болю захотілося узнати, якими наспівами вгамовувала його в дитинстві мати. «Мабуть, самими лайками та прокльонами! Ні, ні, вона не виплекувала мені кращої долі. Вже в колись я був для неї нелюбий...» В цю мить перед ним постала мати. Близько, близько. Він навіть бачив віспяні покулупини на її осунутих, схожих на перекисле тісто, щоках. І обплутані густою кров'янистою павутиною очі побачив. І покусані сині губи. «Боже, як давно ми не зустрічалися. Півтора року я майже і не згадував про неї. А вона ж уболівала, неодмінно вболівала за мене. Хоч і проклинала колись. Як же вона нині?..» І вперше за багато років Іван відчув гострий жаль до матері. А тут ще й приглушений жіночий голос точив кров із серця:

На зелені луки
Налетіли круки...

«Та заціпило б тобі!» — так і рвалося з язика. Проте змовчав: що подумає Платон?

Платонові, мабуть, теж краяла душу сумна колискова. Бо невдов-

зі схопився з постелі і так хрипнув віконною рамою, що аж шибки задзижчали.

— Як свердлом душу!..— це були перші слова, що пролунали в цій кімнаті після того, як сюди повернулися з операції хлопці.— Чи, може, тобі душно?

Не обізвався Іван. Ні думати, ні говорити йому зараз не хотілося. Він прагнув швидше забутись. Але ота триклята пісня... До самого ранку вона круком кружляла над головою. Все ж утома взяла своє — на світанні він нарешті задрімав.

Прокинувся так само раптово, як і заснув. Не відкриваючи очей, потягнувся рукою до будильника, але пригадав, що вчора після розправи з Лукашею залишився ночувати у Платона. Схопився на ноги — хазяїна і слід простиг. З подивом став розглядати напівпідвальне Платонове житло.

Воно було не з кращих. Вузька, похмура кімната з одним-єдиним вікном, яке верхніми шибками виходило у внутрішній двір. Сонце, мабуть, ніколи сюди не заглядало, бо і струпуваті стіни, і низька стеля рябіли жовтастими, бурими, синюватими плямами цвілі. Надто вже дивною видалася Іванові й обстава. Навпроти вікна — саморобні полиці. На полицях — відрубки залізного пруття, шматки труб, крани, гайки, бляшані банки, мотки дроту, примуси, болти, коліщата... І пахло тут цвіллю, каніфоллю, мастилом. Коли б не стареньке, місцями поіржавіле ліжко та не тумбочка під білою скатеркою, важко було б повірити, що це людське житло. «Ось тобі й Платон! А я думав...»

Невдовзі приборховав хазяїн. Поставив біля облущених дверей на цеглині цебро води.

— Пора вмиватися! — І витяг з-під ліжка розрізану навпіл каністру.

Іван сполоснув наспіх обличчя, витерся. Платон же вмивався некваплячись, довго вимочуючи під очима синяки, що за ніч стали ще темніші.

— Не показувався б ти на вулиці. Надто вже примітний. Ще хтось прискіпається...

— Не прискіпається.

Оце і вся розмова.

— Давно тут живеш?

— Та чимало.

— А зимою не холодно?

— Як коли.

Ні, з Платоном багато не наговориш. Кременюка! А Іванові так хотілося поділитися думками про вчорашню операцію. Розказати, як без тіні страху кинувся на запроданця, як тріснув його по тім'ю молотком, як в'язав мертвим вузлом кінець дроту на гілляці. Та Платон чомусь не хотів згадувати про вчорашнє.

— Ну, я пішов. За гостинність спасибі.

Платон відгукнувся не одразу.

— Ти ось що... Ти не дуже там, у місті можливі облоги,— кинув зрештою.

Якби ці слова сказав хтось інший, Іван сприйняв би їх як щире застереження. Але в Платонових устах вони прозвучали чомусь глузливо, насмішкливо.

— Даруй, не відсиджуватися ж я тут лишився.

— Тоді ось що: бери чайник в руки. Так певніше. Зараз усяк за три верстви по воду тьопас.

Він подав старенький, паяний-перепаяний чайник і м'яко всміхнувся. І не помітив Іван ні краплини нещирості в тій усмішці. Навпаки, вона красномовно говорила: Платон турбується про нього.

Моторошно на безлюдній вулиці серед білого дня. Незвичайно і похоловло. Здавалося, чума прокотилася містом, лишивши по собі сумну тишу. І найнезвичніше — чути власні кроки. Щось ніби підганяло, закликало Івана швидше втекти з цього пустиря. Він змушував себе йти неспішно, а ноги самі бігли на Володимирську.

За поворотом, біля розграбованого гастронома, наткнувся на гурт жінок, що поприлипали очима до щита з оголошеннями.

— Де тут колодязь поблизу, не скажете? — Іван, аби зав'язати розмову.

— Навпроти,— показала одна на професорський будинок.— Тільки ходити туди...

— Що там?

Перезирнулися жінки, зміряли його настороженими поглядами, але чайник, старенький погнутий чайник, мабуть, розвіяв їхні підозри.

— Чоловіка там сю ніч повішено. Прямо на каштані...

— Ай-яй-яй! Німці? — жахнувся Іван. Удавано, звичайно, бо груди виповнювала радість: народ знає про їхній подвиг!

— Хтозна.

— Чого там — хтозна: свої повісили. Собака скаженючий був.

— Німців, кажуть, учора ходив з хлібом-сіллю зустрічати. От його й...

— Е, знайшли про що говорити. Он на Миколаївській!

— Що на Миколаївській?

— Гітлеряччя, як снопів, лежить. «Континенталь» же наші вночі підірвали...

Зів'яла радість в Іванових грудях. «А хіба не тією ж ціною ризикував я заплатити, що й невідомі підрильники «Континенталу»? В обох випадках — найменший промах коштував би життя. Тільки звідки жінкам про це знати! Сіра маса розрізняє лише два кольори...»

Підступив похмуро до щита і давай перечитувати розпорядження нових властей. Киянам наказувалося не виходити в нічний час на вулиці, не надавати притулку чи будь-якої допомоги бійцям і командирам Червоної Армії, негайно повернутися на старі місця роботи, здати до комендатури вогнепальну зброю, вибухові речовини, гранати, радіоприймачі, протигази. І всюди за невиконання — розстріл! розстріл! розстріл!..

Навіть не глянувши на жінок, які осторонь шепталися про нічні події, попростував до Хрещатика. Вулиця Прорізна чи не першою

в Києві почала одягати шати нової доби. Іван бачив жилих двірників у білих фартухах, що діловито зривали і зафарбовували вапном радянські гасла на стінах. Бачив, як лисий дідуган у вишиваній сорочці частував на тротуарі «визволителів» невідомо звідки добутих янтарним щільником. Бачив і дореволюційну вивіску хутряного магазину «Кулябко і К^о», яку видобули бог зна звідки двоє миршавих чоловіків і ладнали причепити над входом у недавнє ательє.

Бруківкою з гуркотом котилися обтягнуті цупким брезентом інтендантські хури, зрідка пропливали авто і без угаву снували солдати. Вимиті, ситі, самовдоволені. Вони з цікавістю й пересторогою вивчали підступне місто, що вдень улещало чарівними усмішками, а вночі намертво хапало за горло. А Іван вивчав їхні манери і поведінку. І намагався нічого не випустити з пам'яті.

Біля Хрещатика дорогу йому перетнули шерехи затягнутих у реміння есесівців, що густим чорним парканом оточили колишній готель військовослужбовців. Ріденький потік пішоходів ще здалеку сахався від них. «Облава,— стиснулося Іванове серце від полохливої здогадки.— Певне, когось із наших там вистежили... А може, це розплата за «Континенталь»? Може...» І знову дрібно затремтіло в животі. Йому до нестями хотілося негайно кинутися навтьоки. Проте пересилив себе. Приладнавшися до черги (кіяни вже принесли здавати радіоприймачі та протигази) біля колишнього магазину «Дитячий світ», почав приглядатися. Перед парадним під'їздом готелю стояли дві криті вантажні автомашини з відкинутими бортами. З них чужинці стягували масивні сейфи, ящики, розпухлі брезентові лантухи. Не те що пішоходи, солдати не сміли наближатися до будинку. «Штаб! Якийсь крупний штаб! — стрельнула догадка.— Тільки чому гітлерівці вподобали саме цей непоказний будинок? Адже в місті неважко знайти десятки новіших, просторіших, світліших».

Але факт лишався фактом: колишній червоноармійський готель перетворюється в чорний барліг окупантів. Хворобливий трепет проїняв Івана. Розбурхана уява уже малювала кучугури руїн на місці готелю, смолянисте клубище диму в київському небі. І гори ворожих трупів. Гори! Іван ще не відав, як здійснити своє бажання, як проникнути крізь щільний заслін есесівців у будинок, але в тому, що саме він спопелить це бандитське гніздо, ніскільки не сумнівався. Спопелить, чого б це не коштувало!

Із цією думкою він і прибув до Якимчуків на збір групи. Як і було умовлено, над кручею серед заростей живоплоту його зустрічала Олина. Угледіла, зайнялася рум'янцем. І радісні іскринки замерехтіли в очах.

— Чого так забарився? Я вже думала... Бо й Платон запізнюється.

«А при чому тут Платон? — Іван метнув на неї колючий погляд.— Невже здогадується про наші нічні мандри?»

— Євген прийшов? — І в голосі погано прихована тривога.

— Нема Євгена,— спохмурніла дівчина.

— Ти його бачила? — нетерпеливо.

- Ні. В його квартирі німці...
- На запасній була?
- Була. Але він там не з'являвся.

Сплюнував Іван і невдоволено:

— Ну й організація! Зібратися докупити не можуть, а ще боротися думають.

Дивна річ, хоч як тривожився Іван за долю групи, та в глибині душі... Євгена він давно зневажав як керівника. І якщо не розголошував своїх думок, то тільки тому, що був переконаний: вискочити Євгенові в керівники допоміг саме він, Іван.

Сталось це зовсім випадково. Десь у перші дні війни, коли добровольчі батальйони вирушали з Києва на оборонні рубежі. До того Іван ніколи не цинив студентських буднів, не дорожив і супутниками своєї юності. Але побачивши, як недавно минуле кришиться і розлітається без вороття, відчув такий гострий біль, таку тугу, від котрої зупинялося в грудях серце. Але чим міг зарадити горю? Повідав лише свої почуття паперу. І скоро забув про ті записи. Згадав про них тільки за годину перед початком загальноміського молодіжного мітингу, коли секретар міськкому попросив його допомогти робітникові оборонного заводу Броварчуку підготувати виступ. Не довго думаючи, Іван дещо переробив свої записи і вручив їх симпатичному хлопцеві Євгенові. Мабуть, так би й розійшлися назавжди Іван з Євгеном, коли б доля не звела їх знову у кабінеті секретаря міськкому партії. Саме там Іван довідався, що той, кому він готував промову, призначений його керівником у підпіллі. Парадокс! Проте Іван поводився з Євгеном дружньо, хоча завжди відчував себе ображеним. Правда, про це раніше ніхто не здогадувався, а зараз — хіба що Олина.

— Хто ж прибув? — щоб попередити її запитання.

— Юрко, Мико...

— Який Юрко? Я такого не знаю! Є Леді. Розумієш? Тільки Леді! — І майже підтюпцем пустився стежкою вниз.

«Підпільники, кличок не можуть запам'ятати. А що буде потім? І де ви взяли на мою голову...— І раптом запитав себе, як стороння особа: — Що це з тобою? Хіба не ти клявся витруїти в собі бридкі звички й уподобання? Хіба вже забув сказані секретарем міськкому слова: «Хто не вміє перемагати себе, той не зможе перемагати інших?.. Та й чим завинила перед тобою Олина? Тільки й того, що сказала не так, як ти хотів. Соромся!»

Іван різко крутнувся — аж пруття стьобнуло по обличчю. І попроскував до хати.

— Кліщіку! Мій противнючий Кліщіку! — радісним вигуком зустрів його Юрко Бахромов. — Ти вже знаєш?.. Та ні біса ти, бачу, не знаєш. Вибух чув? Перший, найсильніший? Так ото наші сказали окупантам своє слово. Розумієш? Як рвонуло — від «Континенталю» цурки цілої не лишилося. А німоти ж там, як черви, було!.. Кажуть, сотень три дух спустили. Я ранком хотів подивитись, але куди там: есесівці весь квартал оточили. Так я з даху дивився. Здорово ж їх почакували там! Розумієш?

- Розумію, розумію...
- Це не все. Маю ще новину.
- Давай викладай!

Задихаючись від радості, Юрко розповів, що в церкві на Печерську ранком влаштований був молебень на честь «визволення» Києва. На богослужіння буцімто приїхав од німецького командування якийсь довготелесий полковник Зейдліц у супроводі офіцерів. Та тільки-но чужаки ступили на майданчик перед входом до церкви, як стався вибух і всі вони злетіли в повітря...

Микола весь час сидів мовчки, зрідка лише всміхаючись. Але врешті-решт Юрко і його розкуражив. Од Миколи стало відомо, що минулої ночі підпільники спалили на Куренівці приміщення колишніх військових складів, зруйнували корпуси цехів авторемзаводу на Подої, а в районі Глибочиці розметали німецьку мотоколонну, яка рухалася в присмерках до дніпровських переправ.

Хлопці з неприхованим благоговінням говорили про наліт на німецьку мотоколонну, про знищення «Континенталю», раділи успіхам безіменних героїв, неначе своїм власним. Іван теж радів, але без благоговіння. Подвиги ночі він вважав не заслугою, а обов'язком тих, хто лишився в окупованому Києві. Руїнація корпусів авторемзаводу, «Континенталю», страта Лукаші здавалися йому рівноцінними ланками, з яких складався ланцюг всенародної боротьби. «Чому тільки цього інші не розуміють? Невже і тут арифметика засліплює очі?.. Що ж, віднині я не стану розмінюватися на дрібнички. Віднині записуватиму в свій актив тільки гучні операції. І першою з них буде штаб на Хрещатику...»

Добрі вісті приніс і Платон. За його словами, підпільники Залізничного району встигли минулої ночі знищити Солом'янський і Повітрофлотський мости, вивести з ладу основні цехи паровозогайно-ремонтного заводу і приміщення служб товарної станції. Засідання, власне, не розпочиналося, але хлопці жваво обговорювали посталі перед групою проблеми. Як бути з реєстрацією? Чи варто виходити на «старі місця роботи», як наказували фашисти? Коли найкраще збиратися?..

Про Євгена ніхто й словом не обмовився, хоча усі, безперечно, думали саме про нього. Що з ним? Потрапив до рук ворога? Занедужав? Чи, може...

А час минав, минав. Наближалася комендантська година.

— Ну, ось що, друзі,— зів'яв на ноги Іван.— Я гадаю, Євген не образиться, коли почнемо без нього. Далі ми просто не маємо права чекати. Підпільні групи, як свідчать нічні події, уже приступили до виконання бойових завдань. Тільки ми сидимо без діла. Далі так не можна!

Незаперечне схвалення прочитав у Юркових і Миколіних очах. Платон теж твердо кивнув головою.

— Мені не подобається наш збірвання. Приходимо, як на досвітки, без належної психологічної настроєності. А кожен знав, для якої справи партія залишила його в тилу ворога. Настане час, наші повернуться, і ми повинні будемо звітувати за кожен прожитий

у підпіллі день. Що ж ми, наприклад, скажемо про вчорашній чи нинішній дні? Сходились? Говорили?.. А яка користь від цього Вітчизні? — Він відчував, як поволі поринає у таку звичну, просто рідну стихію. — Ми повинні довести фашистам, що не вони, а ми — справжні господарі в місті. Ми повинні не давати їм спокою ні вдень ні вночі. Хай Київ перетвориться для них у справжнє пекло, хай земля горить під їхніми ногами. Ми покликані своїми діями посіяти серед них страх і непевність. Для цього пропоную не полювати на окремих солдатів чи офіцерів, а висадити в повітря їхній штаб на розі Хрещатика і Прорізної. І вдень, привселюдно!

Неприродно швидко закліпав очима Микола, перетяло від захоплення подих у Юрася. Нащо Платон і той виплюнув недокурок і засвітив сірими очима з кривавими підпливами. Сумніву не лишилося: ідея всім припала до серця.

— Як же тільки... як це зробити? — Юрко пошепки.

— Ось над цим і давайте поміркуємо.

VI

...От і настала для них година, до якої готувалися ще з далеких, ледь уражених примарою окупації, липневих днів, яку омріявали безсонними ночами і якої все ж потай побоювалися, — година бойового хрещення. Як ніколи, тепер кожен із них ясно усвідомлював: від успіху першої операції залежатиме далеко більше, ніж знищення кубла фашистських верховодів на Хрещатику. Ця операція мала всебічно проєкцувати їхню волю, мужність, кмітливість, а головне — відповісти на найпекучіше і найважливіше питання: зможуть чи не зможуть вони силами такої малочисельної, та ще й ослабленої відсутністю Євгена, групи успішно боротися з вишколеним, загартованим ворогом? Одне слово, кожен із них розумів: від цієї операції залежатиме майбутнє групи.

Звичайно, можна було не наражатися на такий ризик: в їхнє завдання не входило нищити військові штаби фашистів; для цього, безперечно, залишилися в Києві спеціальні боївки, які, напевно, вже метикували над тим, як висадити в повітря готель на Хрещатику. Можна було розпочати свою діяльність із якоїсь іншої, простішої операції, щоб вжитися, оговтатися в новій обстановці. Але вони рішуче відкинули теорію малих справ і свідомо зважилися на найскладніший, найризикованіший шлях.

Підготовка до знищення готелю заволоділа помислами кожного. Але перше слово належало Платонові. Як досвідчений мінер він мав розрахувати, скільки потрібно вибухівки, щоб німецькі генерали злетіли в небеса. Для цього йому необхідно було хоча б приблизно визначити кубатуру приміщення, товщину і якість капітальних стін, характер міжповерхових перекриттів.

Свій висновок він оголосив наступного ж ранку:

— Ну, ось що: півтора-два центнери. До того ж ніякий то не штаб, а військова комендатура Києва.

Івана приголомшили ці слова. Хоча він і мало знався на мінних справах, все ж йому здавалося: Платон надто помиляється. В стількох книгах, прочитаних в юначу пору, безстрашні герої проносили таємно у портфелях чи навіть кишенях тол у панські палади та штаб-квартири, і його цілком вистачало для нещадної руйнації. А тут тобі — два центнери! Ні, Платон явно помиляється.

— Зовсім не помиляюся. Щоб з потрухами вивернути барліг фашистів на Хрещатику, потрібно не менше ста п'ятдесяти кілограмів...

Сперечатися з Платоном було безглуздо. Що ж, сто п'ятдесят т й сто п'ятдесят. Де взяти стільки вибухівки, Іван не турбувався: завдяки його передбачливості і старанням, ще в липні група заклала в своє, автономне сховище чимало толу. От як тільки занести ці півтора ста кілограмів у готель?

— Здається, я знаю, як це зробити.— Юрко запалився якоюсь ідеєю.— Я їду до комендатури. Називаюся: їх бін фольксдойче, мученик більшовиків і тому подібне. Хочу помститися за свої кривди і вірою й правдою послужити великому фатерлянду... Не кажіть, вони зараз шукають лакиз серед нашого брата: без лакизи фашист сліпий навіть серед білого дня. Ну, мене приймають перекладачем, я проникаю в комендатуру, а там уже...

Юркова ідея справді приваблива. Коли б проникнути всередину готелю, а там уже можна щось придумати! Тільки мало віриться в успіх цієї затії. Все ж спробувати щастя не завадить. Хлопці обіймають Леді, поплескують по спині: в добру путь, друже!

Слідом за Юрком вирушив і Микола. Йому доручили розвідати підступи до комендатури, придивитися, чи не стикається дах готелю з дахами сусідніх будинків. Коротше, він мав встановити: чи можна туди занести вибухівку через дах? Ідучи на операцію, Микола приховив алмаз і батьків склярський інструмент. Знав же: після таких пропасниць, які тіпали київську землю в дні облоги, перед склярем відчиняться перші-ліпші двері.

Пустився в мандри й Платон.

...Першим повернувся Юрко. Його розповідь була невтішна. В комендатуру окупанти нікого з цивільного населення на роботу не приймають, вся обслуга складається тільки з військових. І проникнути туди взагалі неможливо. Юрка вартіві вислухали, порадили звернутися до націонал-соціалістського комітету сприяння і взаємодопомоги східним німцям, що містився на Червоноармійській, 5, але пустити навіть у вестибюль не пустили.

— Так що мій план відпадає,— сумно закінчив хлопець.

Відпав і другий план. Микола повідомив: пробратися до готелю дахами неможливо.

Чорнішим ночі прибув і Платон. Він жодним словом не обмовився, але було ясно без слів: його теж спіткала невдача.

Хиляться хлоп'ячі голови від важких дум. Що тут придумаєш? В газетах писалося, що гітлерівські вояки дуже охочі до всіляких цінностей. Але спробуй їх підкупити! Для цього потрібен і час, і вміння, і золото, а в них нічого не було. Про підкоп і думки не

допускали. Перш ніж на нього розраховувати, треба знайти надійну квартиру на першому поверсі десь поряд із готелем. А де її знайдеш за лічені дні? Та коли б навіть і знайшли таку квартиру, — куди подіти землю? Адже треба вийняти тонни і тонни ґрунту. А винести його з Хрещатика непомітно так же неможливо, як перестрибнути Дніпро. Пробивати ж підземний тунель аж із бокових вулиць — означає розтягти справу на багато місяців. За той час комендатура може десять разів переміститися в кращі, добротніші будинки.

— І все ж надія тільки на підкоп, — підсумував свої думки Платон. — Цим займусь я. Сьогодні ж!

— Що ти маєш на увазі?

— А ось що: під Хрещатиком проходить міський колектор. Ну, тунель такий для відведення зливних вод. В тому колекторі я був кілька разів. Спробуємо з нього під комендатуру пробитись. Одне мене непокоїть...

— Як із лопатою туди втиснутись? — Юрко не дослухавши.

— Ні, там парокінкою запросто пройдеш. І землі не треба нікуди виносити. Та й копати лічені метри... Як пробити стіну — це мене хвилює.

«От тобі й Платон! Я стільки років у Києві живу, а навіть гадки не мав, що під містом існує підземний лабіринт тунелів, — подумав Іван. — Звідти справді легко дістатися до комендатури. Чому тільки Платон відразу про це не повідомив?..»

— Я з тобою піду, — Іван рішуче.

— Ні, ми спершу з Микодою.

Запалахотіли Іванові щокі: невже Платон гребує ним, не довіряє? І це після розправи з Лукашею! Все ж наполягати не став... Хлопці поспішали. Вони ще мали забігти на квартиру до Платона за інструментами, а до комендантської години лишалось зовсім мало. Умовились, що після обстеження тунелю вони повернуться до оселі Якимчуків, і розпрощались.

Слідом за ними пішов і Юрко. В Якимчуків лишився тільки Іван. Щоб якось згаяти час, взявся читати. Про Платона та Миколу навмисне намагався не думати. Але все частіше ловив себе: «Зараз вони пробираються до Черепанової гори... А тепер опускаються в тунель... Певно, вже під Хрещатиком... Цікаво, а чим вони збираються пробивати стіну?»

Смеркло. Він кинув на стіл книгу, так і не дізнавшись, про що в ній написано, ліг горілиць на ослоні. Чомусь ні на мить не сумнівався в успіху задуманої операції. Навіть уявляв, як повернеться Платон і що скаже. Ні, спершу постоїть на порозі, оглядаючи спідлоба кімнату, витре об штанину долоні, а вже потім скаже:

— Ну, ось що: зі стіною все гаразд! Пробили!

Та минали години, а хлопці не поверталися. Вже й за північ звернуло, а їх все не було. І дрібненькими шпичками почав нащиповувати Іванову душу неспокій: «Що могло статися? Напоролися на засідку чи заблукалися?..» В Золя чи то в Гюґо він колись читав, як двоє заблукалися в паризькому підземеллі. Ще кілька годин тому не міг би нічого пригадати про ту історію, а зараз вона постала

так ясно і чітко, немов усе те трапилося саме з ним. Навіть відчув усім тілом прохолоду слизязвих стін, ядучу задуху і важкий, липучий морок. Він ладен був негайно кинутися на поміч товаришам. Звівся на ноги і до дверей.

— Ти куди? — Олина теж не спала.

— Шукати...

— Таке вигдав! Де їх знайдеш! А на біду наскочиш: вже світає.

— Чому вони так довго?

— Чекати завжди важко. Певно, сталося щось непередбачене.

Ніжний голос Олини трохи заспокоїв Івана. Знову ліг на ослоні, заплющив очі. Так і лежав, проклинаючи себе, що не пішов разом із товаришам.

...Вони повернулися тільки перед обідом. Мовчки зайшли до кімнати, мовчки сіли. Іван ні про що не запитував. Вірив, що Платон скаже: «Ну, ось що: зі стіною все гаразд». Але Платон сказав:

— Ну, ось що: про підкоп треба забути.

— Тунель перекрили?!

— Гірше. Для тої стіни пневматичний молоток потрібен. Зубило, наче від граніту, відскакує...

Ось вона, плата за рожеві мрії! Думалось раніше: підпілля — це запаморочливі нальоти на штаби, викрадення генералів, підриви мостів і звільнення тисяч полонених... Романтика! А виходить, підпілля — це перш за все каторжна праця, болісні пошуки і... невдачі. Так, гіркі невдачі чи не на кожному кроці!

— Невже нема іншої ради? — першою озвалась Олина.

— Думали вже...— І Платон, ніби соромлячись, ховається в пасмугах тютюнового диму.— Думали каналізаційні труби використати. По них тол до комендатури подати...

Іван самими очима:

«Ну й що?»

— Кепське діло. Води ж у місті немає, а пропхнути півтора центнера... Та й чим пропхнеш? Діаметр труби малий...

— Що ж робити?

Ніхто не відповів. Посиділи, посиділи мовчки та так і розійшлися, навіть не умовившись про час і місце зустрічі.

«Ну, от і все. Тепер ніяких надій. Все перепробовано, і все відкинуто...— тупав Іван, сам не знаючи куди.— Тепер лишається одне: визнати свою нікчемність, своє безсилля і приступити до «дрібних справ». Листівочки з гучними закличками розкидати. Вряди-годи вивішувати червоні полотнища. А то й пристукнути поліцейя-паршивця, якщо підвернеться десь у закутку. І вважати, що чесно виконуєш свій обов'язок. То байдуже, що німецькі генерали преспокійнісінько висиджуватимуть зловісні плани на Хрещатику...— Темінь застеляє Іванові очі. Ні, не для цього він залишався у Києві. Самими листівками та прапорами фашистів не переможеш! Але ж на більше група виявилася нездатною.— А може, будинок заздалегідь замінований? Може, вирок вже винесено київським верховодам?.. Хоча не такі вже простачки фашисти, щоб після «Континенталу» вгніздитися на вибухівку. Чому приміщення обкому партії чи

штабу військового округу не зайняли, а окупували цей непримітний, старий будинок?.. Вони, безперечно, винюхали там кожен закама-рок, кожну шпарину. Так що сподівання на заздалегідь закладені міни — марне діло...»

Дорога сама вивела його на вулицю, яку він почав люто ненавиди-ти. Там, у кінці її, на стику з Хрещатиком, сидять за стінами колишнього готелю фашистські генерали. Він, звичайно, не піде ту-ди: в нього не вистачить сил, щоб спокійно споглядати безтурботні обличчя вартових! А колись же ходив, колись любив цю затишну вулицю, що круто спускається до головної артерії Києва.

— Газети! Кому газети?.. Читайте «Українське слово»!

До літнього чоловіка з розпухлою поштарською сумкою на грудях сторожко підходили кияни і купували «Українське слово». Іван і собі купив. Перше, що впало йому у вічі,— німці під Харковом. І від цієї звістки ноги здалися такими важкими і неслухняними, що він зупинився. Сперся плечем об стовбур каштана і заляк, тримаю-чи перед собою профашистський листок. «Що ж воно діється на світі? Ми тут вовтузимось із комендатурою, а вони вже під Харко-вом... Коли все це кінчиться?»

О, як йому хотілося, щоб життя почалося спочатку, щоб хоч на кілька годин знову опинитися серед університетських друзів! Ви-йти б оце з ними, узявшись за руки, з червоних стін альма матері й побрести, радіючи чистому небу і ясному сонцю. Піти, як того січне-вого дня, коли було складено перший екзамен першої в житті екза-менаційної сесії. Тоді вони всією групою вирушили на «Путівку в життя». Ніяких квитків у кінотеатрі, звичайно, не застали, проте ніхто й не думав засмучуватися. Надворі йшов напрочуд лапятий і густий сніг. Ба навіть не йшов, а спливав у якомусь дивовижному танкові. Не змовляючись, студенти попростували по білому, неза-йманому покривалу вулиці. Хтось почав було ліпити снігову бабу, йому кинулись допомагати. Дедалі бабині черево розросталося, роз-росталось, а потім само важко покотилося вулицею вниз. Велетенсь-ке біле клубище зупинилося аж на Хрещатику, перетнувши дорогу автомашинам. Хлопці були дуже вдоволені своєю витівкою і до безтями сміялися...

В цю мить, немов електричним струмом, тіпонуло Івана. Побілі-лими губами він беззвучно зашепотів:

— Вона котилася сама. Сама! Та це ж... Негайно до хлопців! Негайно!

VII

...Наступного ранку з тачкою, на якій стояв восьмивідерний бочо-нок із водою, Микола вирушив до Хрещатика. В ті дні до всіх злигоднів, що коростою в'їдалися в Київ, долучилася ще й нестача води. Із відрами, чайниками, каструлями люди тяглися до Дніпра чи ген-ген на окраїни міста. Тому на Миколу ніхто не звертав найменшої уваги. А якщо й звертали, то хіба заздрісники: от, мов-ляв, щасливець — поввісіньку бочку води роздобув. Уже в центрі

вія завернув на Пушкінську. Навпроти колишнього театру російської драми зустрівся з патрулями. Але охоронці нового порядку, мабуть, не помітивши нічого підозрілого, не зупинили його навіть для перевірки документів... Біля повороту на вулицю Прорізну Микола коротко озирнувся і подався до найближчого під'їзду. Проминув полого засмічене подвір'я, поставив тачку в затінку будинку, що ніби розмежовував паралельні магістралі — Хрещатик і Пушкінську, а сам ступив на сходинки.

— О, скляр!.. — вийшла на його стук літня жінка.

— Ось води вам привіз, — і Микола всміхнувся старій так щиро і просто, ніби знав її багато років.

— Води?.. І як це ти надумав?

— Та поблизу тут був. Дай, думаю, загляну. У вас є куди воду вилити?

Стара миттю винесла цебро.

— Господи, чим же тобі віддячити, я навіть не знаю... — лепетала схвильовано. — Тепер для мене на тиждень вистачить. Ну, кажи, що ти хочеш?

— Та нічого не хочу. Я вже заробив на обід.

— То ти бездомний?

Микола опустил очі: що їй сказати?

— Зараз багато людей лишилося домівок... Де ж ти мешкаєш?

— Де пощастить. Підвалів чимало опустілих.

— Ох, лишенько-тяженько!

— А що вдієш?

— Я з радістю б прийняла тебе, але мене саму скоро виселять. Приходили вже.

— Чого б це?

— Та комендатура ж он їхня, — показала на вікно у кухні. — Певно, бояться, щоб не підгляділа їхніх секретів.

«Отже, зривається Іванів задум, — стрепенулося Миколіне серце. — Якщо приходили, значить, остерігаються цього будинку».

Остерігатися німцям справді було чого. Якихось три десятки кроків відділяли вікно кухні од комендатури. Правда, ту відстань здолати неможливо: подвір'я готелю пильно охоронялося. Але для задуманої Іваном операції найсуворіша охорона не могла стати на заваді. Коли б тільки отаборитися у цій квартирі. Хоча б на одну ніч...

— То, може, у знайомих місце знайдеться? Будинок же великий.

— У знайомих? Де тепер ті знаомі. Евакуювалися. В будинку і десяти сімей не лишилося.

«І слава богу! Адже ж перед вибухом їх треба буде якось вивести з небезпечної зони. Вивести.. Але ж без цієї квартири Іванова ідея нічого не варта. Бочка з вибухівкою покотиться вниз і по вулиці, тільки як її скерувати на приміщення готелю? Вибух же мусить статися неодмінно під стіною комендатури. А тут якраз вікно навпроти. І перший поверх... Чи, може, довіритися старій, ватакнути про наш план?.. Але що вона за людина?» — Микола стискує непомірно великими долонями голову.

— Та ти не переживай,— намагається розрадити його стара.— Залишайся в мене. Скажу, коли спитають, що ти мій племінник. Житимеш, доки можна буде. Ну, а виселять... В мене тут сестра недалеко в селі живе. На зиму я все одно до неї збиралася перебраться...

Від радості в Миколи аж сльози навернулися на очі. Заметушився, зачовгав ногами по підлозі, не знаючи, залишатися йому чи відразу ж податися до Івана, аби повідати цю добру звістку. Наблизився до дверей.

— Та куди ж ти? Хоч перекуси, чим бог послав.

Відмовлятися було незручно. А дорога ж кожна хвилинка. Сів за стіл.

— За хліб, звичайно, звиняй.

— Про хліб тепер всі забули.

— Воно й раніше всяко було, ну, а зараз...

Скоро Микола взнав, що господарку оселі звали Докією Омелянівною, що до війни вона працювала прибиральницею у військовому готелі навпроти, мала сина, який навчався в університеті.

— Такого, примірно, як ти, віку. І з виду такий же сумирний. А як любив Володя вірші! Сяде, бувало, і читає вголос, читає... Мріяв учителем стати. Третій курс уже закінчував. І на тобі — війна... Де то він зараз, що з ним?.. Як пішов з добровольцями на фронт, то тільки однеєчку вісточки й одержала. Із дарницьких таборів. А потім... Переказував, правда, його товариш Мурзацький, нібито бачив Володю на ірпінському рубежі. А відтоді — ні слуху ні духу.

І тче, тче материнська уява долю єдиного сина. І нестерпним гірчаком запік Миколину душу сором. «Як у мене язик повернувся обманювати цю щиру, вбиту горем жінку? Вона ж наша, наша! Не може така людина горнутися серцем до чужаків, які попівечили долю її єдиного сина».

— Простіть мене, Докіє Омелянівно, неправду я сказав, що бездомний. Є в мене і мати, і оселя своя. І квартира ваша не для прожиття потрібна. Ми з вашим Володимиром... Ми, одне слово, друзі з ним, співлиники. Ну, розумієте?

Звелася на ноги, простягнула натруджені руки.

— Розумію, все розумію, голубе.

— Я довірив вам, мамо, більше, ніж своє життя...

— Про це не турбуйся. Краще скажи, чим я можу стати в пригоді?

— Нам треба вашу квартиру...

Мимохідь зиркнула у вікно і закивала головою.

— Що ж, вважай себе господарем у ній. Тільки поспішайте, діти: вони можуть у першу-ліпшу мить наспіти.

— Вам, Докіє Омелянівно, доведеться негайно залишити місто. Не пізніше завтрашнього ранку.

По її обличчю ковзнула тінь здивування:

— Покинути Київ — діло нехитре. Пожитки ж, як бачиш, у мене куці. Тільки хотілося б хоч чим-небудь вам пособити.

- Зараз складайте речі. А мені пора.
- Коли ж тебе чекати?
- Вночі сюди можна пробратися? Подвір'я охороняють?
- Та вроді б ні.
- А не перевіряють квартир?
- Хто його зна, до мене не приходили вночі.
- Будьте вдома, я скоро повернуся.

Знову з тачкою в руках Микола попрямував вулицями. В Золото-ворітському садку його вже давно чекав Іван.

— Все гаразд! Стара навіть допоможе жильців вивести з будинку. На час вибуху.

В Івана аж очі побіліли.

— Ти що?! Ти... все їй розповів?

— Чого б це все? Не все, звичайно. Але ти даремно так... Вона наша, радянська людина. У неї син на фронті. Доброволець. До речі, він однокурсник твій. Володя Кальоний...

— Кальоний? — В Івана відлягло од серця. Проте великої радості ця звістка в нього не викликала. З Кальоним вони ніколи не при-
ятелювали. Кальоний більше знався з такими, як Мурзацький.

— І хто тебе просив з нею патякати? Ну, для чого ти їй розпо-
вів?..

Микола похнюпився: як не крути, а Іван правильно дорікає. Не варто було ставити на карту всю операцію. Хоча серцем Микола був певен: Докії Омелянівні можна вірити.

— Не розумію тебе, Іване. Як хочеш, а не розумію. Остерігатись, звичайно, треба, але не вірити людям... Що ми взагалі без них?.. Та коли я вчинив не по інструкції, мушу сам ризикувати. Тобі туди нічого ходити. Зустрінемося тут же завтра вранці.

І подався геть.

...Ранок провіщав ясну, погожу днину. Після стількох днів безперервного вітровіння та хмаропливу небо нарешті скинуло сіру волохату одіж і вирядилося в голубе святкове вбрання. Без жодної білої пухинки. Здавалося, воно чекало якогось особливо поважного гостя. І земля ніби завмерла в трепетному чеканні, оповившись легким бузковим серпанком. Навіть непосидюче осіннє листя припинило свій нескінченний жовтий танок. Все довкола мліло у величному спокої.

Лише Іван збирав у серці громи. Вже котру годину тинявся він довкола Золотих воріт, уникаючи цікавих поглядів, а Микола все не приходив. «Завжди так: умовимось на восьму — приплентається о десятій. І либється потім, як баран на нові ворота... З такими дідька лисого щось зробиш! Тут дорога кожна хвилина, а вони висипаються, ніжаться в постелях. А ще ж вибухівку треба переносити, заряд ладнати... Тільки що, коли Миколу схопили? Що, як та жінка видала його німцям? Він же про все розпятакав здуру...» І гнітять Івана тривожні думки.

— Скільки можна мнихатись? — просичав замість вітання, уздрівши нарешті Миколу. — Ти ж учора обіцяв прибути о десятій.

— Вибач, якось усе так вийшло...

— Вийшло, вийшло! А коли будемо діло робити?

— Не турбуйся, ми вже з Платоном все зробили.

— Як зробили?.. Самі?..

— Ні, Докія Омелянівна допомогла.

Іван ніби змертвів увесь. Дивився на хворобливий рум'янець неголених Миколиних щік, на стомлені очі і не знав, захоплюватися вчинком товаришів чи обурюватися. «Це ж вони переносили тол, коли я спав. Нічого не сказали і перенесли сто п'ятдесят кілограмів толу... То чи я їм чужий? Чому вони так вчинили?»

— Я прийшов сказати, щоб ти не хвилювався. Буде так, як ти хотів: серед білого дня. Платон уже метикує там.

— Веди мене до нього! Негайно!

— Не треба, Ваню. В будинку вже нікого не лишилось. Докія Омелянівна всіх спровадила. Я оце допоможу їй за місто вибратись... Платон там сам упорається. Вікно ми перевірили: відчиняється. Стіл кухонний до лутка присунули. Платон на столі й начиняє толом бочку. Як тільки генерали в комендатуру зберуться, він підпалить бікфордів шнур, викотить бочку через вікно на подвір'я готелю, а сам драла...

— Гади ж ви! — Іван, мало не плачучи.

Микола винувато осміхнувся.

— Ти не сердуй. Твоя голова — наші руки. Цілковита рівність. До того ж учора я так повівся... Одне слово, вибач.

Не відповів Кушніренко.

— Ну, я пішов: на розі Докія Омелянівна... Чекай же грому — то буде наш грім!

VIII

«Фюрер і велика Німеччина вітають вас і ваших доблесних солдатів з новою перемогою німецької зброї. За грандіозністю масштабів і швидкістю виконання битва під Києвом, яку так блискуче виграли у взаємодії з іншими арміями ввірені вам війська, не має рівних в історії людства... Київська операція — найграндіозніший успіх наших збройних сил за всю кампанію, вінець німецької військової думки... Ваш талант полководця і хоробрість вихованих вами солдатів до мінімуму наблизили день остаточної перемоги над більшовизмом. П'ять розгромлених армій противника, 665 тисяч полонених в заповую...»

Далі фон Рейхенау не став читати щойно одержану з Берліна шифровану радіограму. Голосно позіхнув, потягнувся, що аж захрустіло в суглобах. На його блідих, уже по-старечому рихлуватих, із просинню щоках з'явилося кілька ледь помітних поздовжніх складочок, що надали обличчю їдкою, зневажливого виразу. В тих складках немовби застигла невисловлена мисль: «Фанфарони! Над-

силати мені, кадровому солдату, який все життя провів у походах і зник дивитися у вічі небезпеці, подібне шумовиння словесного сиропу... Розгромлені армії! Незліченні трофеї! Полонені! О, як легко вести арифметику успіхів за тисячі кілометрів від фронту! А чи відають там, що між виграною битвою — хай навіть грандіозною за масштабами! — і остаточною перемогою лежить бездонна прірва?..»

Якийсь час фельдмаршал сидів із саркастичною посмішкою на вустах, вертів у руках радіограму, ніби не знав, куди приткнути цей нікчемний папірець, а потім кинув його геть через плече.

— Зачитати у військах!

— Слухаю! — випалив досі непорушний ад'ютант і на льоту підхопив радіограму.

— Час?

— О пів на третю.

Рейхенау зняв пенсне, торкнувся короткими пальцями перенісся і докірливо похитав головою. «Які все-таки недалекоглядні люди у ставці. Ну, хай би в газетах для сірої юрби, що жадає лискучих брязкалець, здіймали рожаїстий лемент. Але між собою... Хто відає, чим відгукнеться описля ця перемога під Києвом. За попереднім замислом війська вже мали стояти біля берегів Волги і в передгір'ях Кавказу, а ми все ще товчємось у Дніпровському басейні. Головна мета — темп наступу — не досягнута. Основні сили противника не розбито. А зима не за горами. Про яку ж остаточно перемогу триндикають у Берліні? Невже там не розуміють, що час, проганий на дискусії та роздуми, куди наступати — на Москву чи на Київ, — може обернутися фатальними наслідками? Невже і фюрер, піддавшись загальному сп'янінню, пустився в блазенський танець орденпросців?..»

Довго, дуже довго сидів командуючий 6-ю армією із заплющеними очима. І весь час ад'ютант непорушно стояв, опустивши голову, немов хотів цим спокутати свою провину перед фельдмаршалом: не слід було його турбувати, радіограма могла б почекати до ранку. Відчував провину і чекав покарання. Але все обійшлося добре. Коли фон Рейхенау відкрив очі й угледів перед собою виструнченого капітана, невідомо чому усміхнувся. Правда, самими губами. І все ж по його стомленому обличчю промайнула тінь поблажливості і доброти. Він махнув рукою на двері і став умошуватися в кріслі.

Капітан, як і вимагав статут, окрутився з пристуком закаблуків, але з опочивальні шефа вийшов котячим кроком. Не розстібуючи коміра, важко опустився на стілець у передпокої, трусонув важкою від безсоння головою, ніби одганяв набридливих мух. Його серце нило тривожно, певно, віщуючи, що і сьогодні доведеться до самого ранку сквіти в напруженому чеканні. Третю ніч уже не спав фон Рейхенау, і третю ніч капітан теж не склепив повік. Фельдмаршала давно діяло безсоння, та раніше він хоч у постіль лягав, заснути намагався, а нині взагалі про подушку забув. До дванадцятої, а то й до години ночі займається службовими справами, затим випиває чарку коньяку чи української горілки і сідає у розкладне крісло.

Щось перечитує, занотовує або надовго задумується. А капітанові — теж сиди. Що, як командуючому заманеться поговорити з кимось із командирів дивізії, прийняти гарячу ванну чи податися на рибалку, як це було позаминулої ночі?

«Що-то сьогодні спаде йому на думку? — з острахом намагався передбачити ад'ютант. — Не доведи господи, оперу ще захоче послушати. Що тоді робити?.. Чи пошле перепелів ловити по стернях...» А капітанові ж так хотілося спати, аж в очах жовтіло.

В генеральській опочивальні раптом закалатав дзвінок. Капітан стрімголов кинувся на клич.

— Слухайте, Генріх, ви не знаєте, скільки днів стояв Наполеон перед поверженою Москвою?

— За хвилину скажу, — вибачився капітан і вилетів од шефа, як із палаючої печі.

І задзвеніли польові телефони. Десятки армійських чинів було піднято на ноги, щоб виконати волю командуючого. Вони нишпорили в книгах, ворушили переповнену різними датами, іменами та подіями пам'ять, але ніхто так і не відповів, скільки ж днів не в'їжджав Наполеон у здану Кутузовим Москву. Незвичайно суворим і дещо зблідлим повертався капітан в опочивальню фон Рейхенау. Завмер біля дверей, ніби навечно вріс у підлогу. Той помітив стурбованість Генріха і вп'явся в нього очима. Отак і пронизували вони один одного поглядами, немов перед поєдинком.

— Ну, що там?

«Невже не пам'ятає? — здивувався капітан. — Забув про Наполеона... Може, й не нагадувати? Може, краще про щось інше?.. А як все-таки згадає?» В штабі всі добре знали, що чекає того, хто насмілиться не виконати наказу фельдмаршала.

— Наполеон стояв під Москвою рівно три дні і три ночі, — випалив навмання, а в самого серце ось-ось зупиниться: «А як запитає, звідки я це взяв?» Та фон Рейхенау закліпав повіками швидко-швидко:

— Який Наполеон?.. Що з вами, Генріх?

— Я виконав ваш наказ.

Командуючий потер долонею бліде опукле чоло.

— А, так-так... Ну що ж, добре, навіть дуже добре, коли три дні і три ночі... Ви вільні.

Ад'ютант, немовби зринувши на поверхню після тривалого перебування під водою, вдихнув повітря і вийшов. І відчув, що перед очима все починає ходити ходором, а ноги підгинаються в колінах. Сперся спиною об одвірок, заплющив очі: «Господи, що це зі мною? Я збрехав самому фельдмаршалу! Я порушив військову присягу!.. Швидше скінчилася б ця ніч кошмарів».

Та не почув господь, не забажав, мабуть, почути капітанову мольбу. Невдовзі командуючий знову покликав:

— Генріх, ви любите гвоздики?

— Найбільше в світі!

— От і добре. Дістаньте мені букет гвоздик. Пізніх, таких, знаєте, розкішних. З густим ароматом... І щоб були неприв'ялі...

Не на своїх — на дерев'яних ногах вибибав з опочивальні капітан. Ну, де візьмеш у таку глупу пору гвоздики? Але наказ є наказ, і Генріх заходився його виконувати. Перш за все подзвонив ад'ютантові начальника штабу армії, і той порадив доручити це завдання розвідникам дивізії генерала фон Арніма, які вже бенкетували у Києві.

— Слушайте,— голосом, що не терпить заперечень, наказував по телефону капітан.— Мчить хоч на край світу, а неприв'ялі гвоздики через годину мусять стояти на столі у фельдмаршала!..

Не встиг він дістати гвоздики, як посипалися ранкові донесення. І закрутилося, завертілося колесо штабного життя...

«Сьогоднішньої ночі закінчилися вуличні бої,— повідомляли з Києва.— Білшовицькі банди повністю винищено. В місті панує спокій...»

«В Попільнянських лісах пущено під укіс ешелон із пораненими...»

«Завершено розгром 37-ї армії росіян в районі села Бориці. Незначні рештки її загнано в трубизькі болота і методично винищуються спецгрупами й авіацією...»

Командуючий, не прийнявши ванни, взявся за донесення. В нього була давня звичка — найважливіші і найцікавіші відкладати для повторного читання. Але тепер він переглядав по кілька разів усі підряд.

Незважаючи на радісні вісті, настрої у нього був похмурий. Хоч армія і виконала завдання по винищенню противника у київському котлі, проте він знав, яких це коштувало жертв. Навіть у Києві в ході вуличних боїв не одна сотня його старих сподвижників наклала головами. А попереду ще важчі битви. В обіцянки ставки, що війна закінчиться ще до початку великих морозів, він аж ніяк не вірив. Не вірили в неї і його солдати. Не всі, звичайно, але уже не вірили.

Із повідомлень контррозвідки він робив висновки, що оптимістичний настрої у військах після літніх перемог різко починає спадати. Виснажені безперервними переходами та запеклими боями, загублені на безконечних рівнинах України, вони поступово заражаються меланхолією, байдужістю. А байдужість, непевність і є тим ґрунтом, на якому прекрасно розростається будячча антивоєнних переконань. Звичайно, до цього ще дуже далеко, але фельдмаршал саме й думав про ті далекі дні. І його проймав страх перед невідомістю. І недобрі передчуття не полишали останнім часом, немов ждав чогось жахливого, неймовірного...

До сьомої години він був заклопотаний донесеннями та розпорядженнями, потім зажадав прийняти ванну. Гаряча, настояна на хвої вода, масаж і чорна кава робили його бадьорим і працездатним. Ніхто навіть із впливових штабних офіцерів не здогадувався, від чого це у фельдмаршала так неприродно виблискують очі під сишніми повіками. Ад'ютанти ж лишалися безсловесні.

Рейхенау був у ванні, коли подзвонив полковник фон Рітце.

— Фон Рітце? Уже прибув із Берліна?.. Генріх, передайте полковникові, хай негайно приїжджає. Я чекаю його на каву.

Полковник не примусив себе чекати. Точно в призначений час прибув до помешкання свого високого покровителя. Капітан давно зник до цього впливового сибарита-офіцера, але сьогодні впізнав його з трудом. Ні, не новий, доладно зшитий мундир, не погони полковника так змінили улюбленця фельдмаршала. Зовні фон Рітце лишався таким же, як і два тижні тому,— хворобливо педантичним, меланхолійним, від чого здавався молодшим за свої літа,— хоча чорна пов'язка на лівому оці й спотворювала продовгувате бліде обличчя. Про себе капітан відзначив: щось незбагненне, нове просякло мозок і душу прибулого. Певно, оте «щось» і зробило таким непроникливим обличчя новоспеченого полковника, через оте «щось», мабуть, і погас його погляд, підкреслено скупими стали рухи. Здавалося, після трагедії на Житомирському шосе в жилах фон Рітце пульсувала не кров, а розплавлене олово.

— Радий вас бачити в мундирі полковника,— обіймаючи зустрів його фельдмаршал.— Коли прибули?

— Учора ввечері.

— А до мене тільки зараз?

— Не смів турбувати в пізню пору.

— О-ха! Турботи мене і на тім світі не полишать. Як ваше здоров'я?

— Не скажусь. Лікарі нічого серйозного не визнали. Це,— фон Рітце показав рукою на пов'язку,— має з часом минути.

Вони сіли за шкіряний похідний столик, трохи старомодний і пошарпаний, з яким фон Рейхенау не розлучався ні в астрійському, ні в польському, ні в нинішньому, російському, поході. Капітан приніс каву, бутерброди, достиглі яблука. Коли за ним зачинилися двері, командуючий поглядом запитав у гостя: «Ну, як?»

— Все гаразд. Пакет передав особисто в руки Мартіну Борману.

Рейхенау полегшено зітхнув, відкинувся на спинку стільця.

— Від довірених осіб мені стало відомо, що між фюрером і Браухічем виникли серйозні розбіжності в поглядах на дальший хід військових дій. Припускають, що може статися...

— Нарешті! — командуючий аж сплеснув долоньями.— Канцеляристам, значить, немає більше віри! Борман читав записку?

— Так. Вона його зацікавила. Обіцяв негайно ж передати фюреру. Хоча...

На обличчі Рейхенау не здригнулась жодна рисочка.

— ...хоча він не поділяє ваших побоювань. Київська операція вселила там велику впевненість.

Фельдмаршал круто опустив голову, затарабанив по столу короткими пальцями. І Рітце вперше помітив, якою синявою підпливли нігті його патрона.

— Ну, гаразд, про справи досить,— уже з усмішкою кинув фон Рейхенау.— Кава стигне.

Неспішно пили каву, перекидалися незначними репліками про берлінські новини, як це завжди водиться, щоб уникнути серйозної

розмови. І все ж їм не вдалося обминати основного. Воно вислизнуло з-під словесного покривала безтурботності, коли полковник між іншим сказав:

— А я сподівався зустріти вас у Києві, фельдмаршале. На тлі знаменитих дзвіниць, над Дніпром...

Рейхенау вмить спохмурнів, одсунув чашку з недопитою кавою:

— Я сам, полковнику, не сподівався, що, зайнявши Київ, сидітиму в цьому смердючому азіатському містечку.— Фон Рітце вразив глухий, стомлений голос командуючого, в якому пробивалися нотки занепокоєння і досади.— Але що накажете діяти, коли в Києві всі ці дні були господарями більшовицькі банди? Ви знаєте, яка доля спіткала полковника фон Зейдліца? — Він рвучко підвів голову і пронизав ненависним поглядом припишкого офіцера.— Його висадили в повітря! Разом з офіцерами! В цитаделі. Якраз перед початком молебня на честь визволення Києва... А знаєте, що генерал фон Арнім врятувався тільки завдяки щасливому випадку? А скільки б, ви думали, втратила дивізія фон Гаммера? Як у справжньому бою — шістсот тридцять два чоловіки. За одну тільки ніч! Вони злетіли в повітря разом із готелем «Континенталь»... Більшовики віддали місто, але влаштували на нас справжнє полювання. Особливо на вищих офіцерів...

Слова фельдмаршала ніби розворушили в душі фон Рітце давню рану. Невже це прокляте місто справді замовлене для німців? Перед ним впали, щоб ніколи не встати, десятки тисяч кращих солдатів 6-ї армії; перед ним затріщали плани всієї східної кампанії; на його околицях загинув Вольфганг; можливо, саме десь тут гниють кості і їхнього батька. Невже ж і йому, останньому з роду фон Рітце, доля вготувала могилу в Придніпров'ї?

— Як же в'їжджати в це місто? — вів далі фельдмаршал у задумі.— Перед Німеччиною, перед фюрером я не маю права ризикувати собою. Інакше ті фанфарони із ставки під укіс пустять успіхи, добути моїми кращими солдатами й офіцерами. Знаєте, я не сплю ночами. Мене переслідує якесь недобре передчуття. Я жду чогось. І вірю, що це «щось» прийде. Неодмінно прийде! Так уже бувало. Тому й б'ю тривогу. А там,— він невизначено махнув рукою у простір,— там тішатися локальними успіхами. Ви знаєте, Рітце, я ціную вас як одного з представників роду, з яким пов'язані всі мої успіхи. Тому скажу: в Росії нам нічого ждати добра. Тільки це — не для загалу.

— А якщо ми вогнем і свинцем примусимо її скоритись?

Рейхенау не відповів.

— Я певен, коли б Вольфганг був живий, він дуже б швидко...

— Командант Києва генерал фон Путткамер теж не шкодує патронів!

— Значить, не самими патронами треба досягати мети. Хотів би я бачити це проклятує місто...

— Ви скоро матимете таку нагоду. Сьогодні я вручаю ста найхоробрішим солдатам і офіцерам обіцяні фюрером ще в липні залізні хрести. За здобуття Києва.

...В Київ на парад фон Рейхенау вирушав у супроводі колонії авто. Їхало керівництво армії, відповідальні офіцери із штабу корпусу, кореспонденти військових газет, численна охорона. Командуючий мав намір перетворити свій в'їзд у підкорену ним українську столицю на велике урочисте свято. Пишною церемонією вручення нагород і військовим парадом на Софіївській площі він перш за все хотів розвіяти різні чутки, котрі ходили між штабними чинами щодо його «сидіння під Києвом». А по-друге, піднести бойовий дух гарнізону. З цієї нагоди навіть було віддано наказ підготувати в усіх частинах святкової обіди.

Час для такого свята нарешті настав. Як повідомляв генерал фон Путткамер, із вчорашнього вечора в місті не пролунав жоден ворожий постріл, жоден вибух (певно, зарадили справі масові облави та розстріли). Настрій у командуючого теж був прекрасний. Добрі звістки, що привіз із Берліна його вірний фон Рітце, звеселили його душу, розвіяли всілякі сумніви та передчуття. Напівлежачи у своєму броньованому «хорху», він знічев'я ділився честолюбивими думками із світою:

— Відтепер мої погляди скеровані на промисловий Харків. Я зважу на помилки під Києвом і візьму Харків за один тиждень. А потім... Потім переді мною виникне проблема Баку. До зими я хочу проскочити через безводні Сальські степи. Як ви гадаєте, полковнику, двох місяців вистачить, щоб стати під стінами Баку? Реальних сил у противника не знайдеться, щоб перетнути мені шлях.

— Гадаю, вистачить, фельдмаршале, — погодився фон Рітце.

Із голосіївських висот фон Рейхенау побажав оглянути місто, яке посило пишну назву Золотих Воріт землі руської. Він поважно вийшов із машини, став на узбіччі широкого тракту і примруженими очима задивився в далечінь. Генерали й офіцери, виблискуючи моноклями, поштиво згуртувалися віддалік. Тільки фоторепортери плуталися попід ногами. Тріщали кінокамери, кладали фотоапарати, скрипіли авторучки — урочистий момент добротню вкарбувався для прийдешніх поколінь.

Рейхенау стояв на широко розставлених ногах, міцно стиснувши за спиною обома руками маршальський жезл. Його особливо вражало надивовижу синє, ніби вистелене шовками найніжніших відтінків, глибоке небо над Києвом. І на тлі тієї блакиті — золоті куполи соборів. Саме ж місто таємниче куталося в бузково-молочній імлі і виступало де-не-де лише розрізненими зеленими горбами. Краєвид цей псували лише некошені, наполовину випалені, наполовину ви́топтані, пропороті глибокими ровами поля. Вони й нагадували фельдмаршалові, що саме тут проходили оборонні рубежі, об які безуспішно билася грудьми його славна армія майже дванадцять тиждень. Всі чекали, що скаже командуючий, але він не промовив нічого. Насунув кашкет мало не на очі і рушив до машини...

Київ зустрів їх суворою тишею. Замість квітів і улесливих усмішок — ще не розібрані барикади і загороджувальні «їжаки» вздовж доріг. Порожні трамваї, тролейбуси, скелети спалених, потрошених

будинків, бомбові вирви. До центру солдати-регулювальники вели маршальську колону обхідними вулицями, де сліди війни були менш похмурими, де навіть пломенілі квіти на клумбах.

— Гвоздики! — не то захоплено, не то сердито зненацька вигукнув фон Рейхенау. — Капітане, принесіть кілька. — А фон Рітце шепнув на вухо: — Це мої улюблені. З ними пов'язана моя перша перемога в сімнадцять років, ха-ха-ха... Я завжди беру гвоздику в кишеню перед вирішальним кроком.

Машини зупинилися біля університету, навпроти Шевченківського парку. Довкола мертвотна пустизна. Тільки між деревами егері, гріючи воду в казанах на багатті з книг, гелготали, сміялися сміхом варварів. А на клумбах прощальним полум'ям горіли, напоювали повітря густим настоєм пахоців гвоздики. Ті пахоці п'янили, паморочили фельдмаршала споминами...

Київські гвоздики вразили Вальтера фон Рейхенау своєю красою і пишністю. Та тільки-но він підніс їх до обличчя, як землю струсував могутній вибух. Той вибух стався десь зовсім близько, бо по бруківці навіть залопотіли дрібні уламки жорстви. А через мить із-за дахів прудко вислизнуло велетенське клубище темного масного диму. І розповзалось хмараю серед неозорой блакиті. Фельдмаршал шпурнув жовтогарячі квіти. В його очах одне: чи не приурочено цей акт на честь його в'їзду в Київ, чи не полюють, бува, на нього більшовицькі агенти!..

Біля приміщення оперного театру шлях маршальській колоні перетнули шеренги есесівців. Од старшого офіцера охоронних військ стало відомо: в повітря висаджено приміщення військової комендатури. Подробиць він не знав.

Подробиці принесли особисті гілці фельдмаршала.

— Приміщення комендатури повністю знищено! В момент вибуху там перебували солдати й офіцери, викликані з частин для одержання рицарських хрестів. Про кількість жертв судити зараз важко, бо сапери ще не приступали до розчистки завалів.

— Коменданта до мене! Негайно коменданта! — бліднучи, прошепотів фон Рейхенау.

— Генерал фон Путткамер теж лишився під уламками...

Неспішно зняв пенсне фельдмаршал, міцно стиснув пальцями перенісся і застиг із заплученими очима. Ніхто не відав, про що він думав у ці гіркі хвилини. Про недобрі передчуття, які вже з тиждень викрадали в нього сон, про київські гвоздики?.. А може, він пригадував похмурий дощовий день, міст через Буг і своє падіння з машини? Падіння при в'їзді в цю загадкову країну... Лише полковник фон Рітце здогадувався, які мислі облягають командуючого. Він знав, що недруги фон Рейхенау зуміють зіграти на цій трагічній сторінці 6-ї армії. Та й фюрер не подарує нікому загибелі ста своїх кращих солдатів. Так що хай думає фельдмаршал, хай готується до нових поєдинків...

Штабісти терпеливо чекали.

— Я залишаю це місто, — тихо заговорив фон Рейхенау. — Мені тут нічого робити! Штаб армії наказую перенести на лівий берег

Дніпра. Полковник фон Рітце, залишаю вас своїм спеціальним уповноваженням по наведенню порядку в Києві... Наказую перетворити його в найспокійніше місце в Європі. Чуєте, в найспокійніше! Чиніть, що знайдете потрібним: перед богом і фюрером за ваші вчинки відповідатиму я. Я!..

IX

У кого навіть із бойових генералів призначення на пост повновладного господаря підкореної української столиці не викликало б щирого захоплення! Прекрасне місто, казкова розкіш, почесні. А головне — глибокий тил і цілковита незалежність. Та Освальд фон Рітце сприйняв це призначення без помітного ентузіазму. Надто багато встиг він зрозуміти у свої роки, щоб радіти такій кар'єрі. Навчений досвідом інших, фон Рітце всюди прагнув залишатися на другому плані, в затінку. Бо знав: за ілюзорною пишнотою високих посад завжди криється неусвідомлений трепет перед будучиною, інтриганство заздрісників, отрута підозріливості. До того ж він не вважав Київ глибоким тилом. Неприхована ворожість населення, безконечні вибухи, вбивства кращих синів нації серед білого дня переконливо говорили, що хоч кровопролитні бої і скінчилися на оборонних рубежах, але боротьба триває. Запекла, люта, на кожному кроці. Тільки коли раніше ворог був зримий, то нині він сховав своє обличчя, нині він став невидимкою.

«Чому фельдмаршал саме мені доручив очолити боротьбу з цими невидимками? — колупався в думках полковник. — Випадкове рішення в пориві гніву? Чи, може, після смерті Вольфганга я став йому непотрібний?.. Ні, ні, на це він не зважить: надто багато я знаю, щоб не зважити на мене... А може, сподівається, що мене спіткає доля бідолахи Путткамера? Тільки чим я завинив перед ним? Тим, що ретельно виконував досить делікатні доручення?.. Ні, Вальтер фон Рейхенау не такий, щоб розкидатися вірними слугами. Кому ще довірить він оті послання в імперську канцелярію? Чиї руки ще так уміло пускатимуть отруйні стріли у його супротивників?.. Над усе фельдмаршал боїться захопленого міста. Адже під стінами Києва потьмарилася його полководницька зоря. Надто досвідчений фон Рейхенау, щоб не відати: знищення особового складу комендатури і сотні рицарів — не останній удар більшовицьких банд. А такі удари неодмінно зберуть у Берліні грози. І тоді — ауф відерзеєн, честолюбні мрії про Бомбей!..»

«Так, фельдмаршал прагне якнайшвидше розправитися з Києвом, — після тривалих роздумів дійшов висновку фон Рітце. — Саме з цією метою він і наділив мене надзвичайними повноваженнями. Бо хто ще так смертельно ненавидить цих азіатів, як я? Хто ще так ретельно вивчає найслабкіші місця в більшовицькому організмі? Хто, окрім мене, може похвалитися, що його думками, викладеними у відисвідному наказі, керуються всі збройні сили Німеччини на Східному фронті? Не міг фельдмаршал забути і бажання Вольфганга, який мріяв стати комендантом Києва... Що ж, командуючий, як

завжди, прийняв правильне рішення: в моїх руках Київ швидко стане найспокійнішим місцем підкореної Європи».

Ні, не радість за скорений щабель кар'єри проймала Освальда фон Рітце, його окрилювала гордість від усвідомлення своєї винятковості. Йому, саме йому, чий шляхетний рід сягав корінням столітньої давності, чиї предки не раз вписували яскраві сторінки в літопис нападків Нібелунгів, йому, чий брат і батько наклали головами на цій гаспидській землі, доручив улюбленець фюрера, найблискупіший маршал фатерлянду перетворити древню столицю русів на взірць для всіх окупованих міст. Хай не судилося йому розробляти стратегічні плани, хай іншим випало водити полки на штурм ворожих твердинь, але він неодмінно доведе, що Освальд фон Рітце — істинний ариєць, гідний продовжувач традицій роду.

З таким почуттям приступав полковник до виконання своїх нових обов'язків. У подібних випадках заведено було скликати розширену раду підлеглих. Але фон Рітце рішуче відкинув традицію. «Що дасть рада? Ні справжнього знайомства, ні ділової розмови. Та й коли її можна зібрати? А час не жде. Особисті контакти — ось мій метод». І не встигла ще влягтися пиліюка за маршальським «хорхом», як кинувся він оглядати свої «володіння». Знайомився з містом, вивчав обстановку з розповідей командирів розквартированих у Києві частин. А в надвечір'ї все-таки зібрав раду у штабі дивізії генерала фон Арніма.

Власне, це не була рада. Окрім фон Арніма, полковник запросив генералів фон Гаммера і Ебергарда та командира ейнзатцгрупи-С оберштурмбанфюрера Отто фон Роша. Запросив, щоб поміркувати над планом якнайшвидшого втихомирення Києва. Але дружньої, невимушеної розмови не вийшло. Прибулі поводитися відчужено, наче були одвічними суперниками в домаганнях руки чарівної принцеси. Повз увагу полковника не промайнула і надмірна зосередженість, і підкреслена офіційність. Він інтуїтивно відчув: генерали суперничають між собою. І тією чарівною принцесою, певно, було комендантське крісло, на яке кожен із них мостився після загибелі генерала Путткамера. А ще відчув: старі вояки остерігалися його, боялися, коли б підслішуватий штабіст сам не пригрівся на тому тепленькому місці.

Проте генералові Ебергарду не вдалося втриматися. З півгодини викладав він свої погляди на події. Не по-військовому нервозно, скоромовкою, трохи повискуючи. Манерою говорити Ебергард нагадував деяких ораторів, які володіли мистецтвом приводити в транс багатотисячні площі. Особливо вражали присутніх його руки. Вони то погрожували комусь, то благально заламувались на грудях, то виписували химерні виражі.

— Фюрер дав нам зброю зовсім не для того, щоб нею милуватися. Фюрер дав нам зброю, щоб кожен німець якнайефективніше користувався нею. Це — найвагоміший наш аргумент у спілкуванні з азіатами. Хай вони назавжди запам'ятають: ми не зупинимося ні перед якими жертвами! Закони звичайної війни відпадають на Сході. Та й взагалі хто вигадав закони для переможців?.. Для нас ніякі

закони не можуть мати значення. Ми будемо робити так, як це диктують інтереси нації. Я — за нещадний терор! Вбивати тисячами, вбивати поголовно, вбивати, доки страх не перетворить їх у рабів, — ось єдиний шлях до порядку!

«Вбивати... А чи вистачить у нас, генерале, сил, щоб так просто вбивати тисячами? Генерал Путткамер теж не шкодував патронів. А чого доскочив? — розмірковував полковник, малюючи на папері чи то витягнугу глечиком. потилицю Ебергарда, чи то надгробну піраміду. Йому чомусь пригадалися ті двоє, сповнених презирства до смерті, дідуганів-ополченців, яких він бачив перед стратою місяців два тому біля Віти-Поштової. — Ні, ті двоє не далися б, щоб їх «вбивали поголовно». Такі б неодмінно взяли за зброю... Ні, навіть убивати треба мистецьки!»

Він зиркнув коротко на генералів, але не прочитав на їхніх обличчях ні схвалення, ні заперечення. Фон Арнім, наче на показ склавши на грудях випещені руки, байдуже обстежував лабіринт шпарин на стелі. Всім своїм виглядом він ніби говорив: холеричні заклинання вискочок мене ніскільки не цікавлять, я маю власні, куди поважніші переконання. Фон Гаммер теж не виявляв особливого інтересу до пропозиції Ебергарда. Огрядний, розповнілий, він незграбно кособочився осторонь із опущеною головою. В нього був надміру масивний, схожий на польовий дот із двома амбразурами на місцях очних западин, голений череп, який так важко нависав над дрібним невиразним обличчям, що здавалося: генерал завжди куняє. Лише оберштурмбанфюрер, нервово покусуючи руді вусики, пронизував промовця неспокійним шорстким поглядом.

«Бойкотують мене генерали, — впевнився фон Рітце. — Що ж, я вам це пригадаю. Будьте певні, я примушу себе поважати!»

— На підтвердження думки генерала Ебергарда наведу той факт, що охоронним військам досі не пощастило натрапити на слід керівного центру більшовицьких банд, — злегка заїкаючись, заговорив оберштурмбанфюрер, як тільки Ебергард опустився на свій стілець.

Його тріскучий, схожий на сухий кашель голос примусив полковника відкласти олівець і підвести голову. Проте фон Рітце не так вслухався в слова есесівського чина, як розглядав його гострий кадик, що кумедно випинався на довгій, поморщений, як набрижена халява, шиї. А говорив оберштурмбанфюрер речі, що заслуговували на увагу.

— Нині точно встановлено: за завданням Москви тутешні більшовики залишили в Києві Всеукраїнський центр для керівництва партизанами. Серед населення неодмінно хтось повинен знати про місце перебування цього центру. Але всі наші заклики до співробітництва залишаються без відповіді. Тому я вважаю жителів Києва співучасниками диверсій. Моя пропозиція: розбити місто на сектори і винищувати послідовно ті з них, де матимуть місце будь-які терористичні акти. Інакше я не певен, що більшовицькі агенти коли-небудь припинять свою підлу діяльність.

Розмова набирала ділового характеру. Це відчули і генерали. Бо фон Гаммер націлив свої амбразури на оберштурмбанфюрера, з го-

товністю заворушив повними губами. Фон Арнім, певно, побоюючись, щоб не опинитися позаду інших у боротьбі за комендантське крісло, теж узяв слово.

— Моя контррозвідка доносить, що між населенням циркулюють вперті чутки, нібито партизани збираються спалити Київ, як було спалено у 1812 році Москву...

Але полковник навмисне перебив фон Арніма, даючи цим знати: тепер його мало цікавить думка генерала.

— Значить, вони жадають пожежі і руїн? Що ж, вони їх матимуть. Предостатньо!

На його чорній пов'язці схрестилися погляди.

— Хто відповідальний за розмінування міста?

— Майор Отто Гейкель.

— Викличте його.

— Майор Гейкель під арештом. Його чекає трибунал,— пояснив фон Арнім.

— Викличте!

Випещені руки генерала впали з грудей, але він не поворухнувся. Тоді звівся фон Рітце.

— Користуючись повноваженнями, наданими мені командуючим армією фельдмаршалом фон Рейхенау, я наказую вам, генерале, негайно доставити сюди майора Гейкеля!

Заскрипів злорадно стілець під Ебергардом, проворно повернувся дот на плечах фон Гаммера. Навіть фон Рош, звичний і не до таких сцен, наче бик перед боєм, втягнув голову в плечі, від чого шия ще більше збрижилась. В тихому, надто тихому баритоні полковника всі вчули такі жерстяні ноти, які відразу ж піднесли фон Рітце в їхніх очах. Хто насмілювся б говорити з бундючним фон Арнімом таким тоном, не ризикуючи своєю кар'єрою? А полковник навіть не вагався.

...Отто Гейкель сподобався фон Рітце. Можливо, через те, що йому з дитинства подобалися люди врівноважені, налиті силою і сповнені гідності, а можливо, майор нагадав йому покійного брата Вольфганга. І зростом, і статурою він був надто схожий на Вольфганга; тільки лице мав якесь невиразне, немов розплескане. Без надмірного старання, але чітко, по-військовому ступив під перехресний вогонь допитливих поглядів. І завмер. Спокійний, незворушний, впевнений. Здавалося, він сам милується своєю впевненістю. Стояв, доки його не запитали:

— Як же це ви недогледіли, майоре?

Гейкель рішуче заперечив:

— Тут сталося непорозуміння. Я стверджую: приміщення комендатури не було заміноване. Я особисто перевіряв роботу саперів. Заряд був занесений опісля. Я наполягаю на експертизі.

В щирості майора фон Рітце ніскільки не сумнівався. Він інтуїтивно відчував, що цей служак ні за яких обставин не дав би своєї згоди на вселення комендатури в необстежений будинок. Безперечно,

він ретельно перевіряв роботу мінерів, але хто тепер йому повірить. Полковник бачив, що лишилося від того будинку, — ніяка вже експертиза там нічого не розбере. А хтось же мусить відповісти за ту трагедію. Запевнення, що в усьому була винна варта, нікого не задовольнить: варта сама щезла в пекельному полум'ї. Тільки жертва, ефективна жертва зможе розвіяти те враження, яке справив і ще справить сьогоднішній вибух на уми багатьох німців. Але хто нею стане? Генерал фон Арнім?.. У нього є рука в штабі групи армій, яка відведе будь-який удар. Генерал фон Гаммер?.. Але він тут ні до чого — це добре знав полковник, як знав і те, що саме йому треба вибрати кандидата на шибеницю. Дивлячись на майора Гейкеля, що був так схожий на Вольфганга, він відчував, що не зможе просто кинути цю людину в могилу.

— Отже, ви цілком певні, що вибух — це наслідок недогляду варти? — запитав він аби запитати, бо думав зовсім про інше.

— Стверджувати не берусь. Знаю одне: будинок готелю заздалегідь не був замінований. Заряд занесено тоді, коли там уже розміщалася комендатура.

І знову полковника приємно вразила непохитна впевненість Гейкеля.

— А скільки ж вибухівки для цього знадобилося?

— Згідно технічних підрахунків, близько двох центнерів.

— Два центнери? — насупився фон Рітце. Стукав, стукав олівцем по нігтях, а потім став щось записувати.

Саме в цей момент і прорвалося майорове хвилювання. Він почав спішно пояснювати, як могли потрапити ті два центнери вибухівки в комендатуру, хоча його ніхто про це не запитував.

— Мимо вартових її, звичайно, не пронести. Це нереально. Але ж не брати до уваги азіатські хитрощі... Могли вони, скажімо, опустити її в димар, якщо охорона сусідніх будинків була недостатня. Могли і підкопом скористатися... — Та чим довше говорив, тим ясніше бачив: його міркування надто хисткі, щоб переконати генералів.

Зміну настроя в майора фон Рітце помітив одразу ж. Але й знаку не подав. Більше того, встав із-за столу, підійшов до Гейкеля і, на превеликий подив генералів, навіть злегка обійняв за плечі.

— Про вибух облишмо: це справа заплутана, хай над нею експерти сушать голови. Наше завдання складніше. Ми мусимо покласти край цим варварським актам. Солдати фюрера не повинні вмирати від удару в спину. А яка гарантія, коли у повітря злітають навіть обстежені саперами будинки?

Генерали презирнулися між собою. Їхні погляди ніби говорили: «Для чого ця інтелігентська балаканина з нижчим чином, коли єдиною формою розмови в армії є наказ?» Та фон Рітце удав, що не помічає тих поглядів. Підвівши майора до столу, де лежала розстелена карта, сказав:

— У нас лишається один вихід: не чекати, поки будинки будуть висаджені у повітря більшовиками, а самим їх зруйнувати. Який, по-вашому, найнебезпечніший з цього погляду район?

— Центр.

— От із центру й треба почати. Гляньте сюди, — різким помахом руки полковник накреслив олівцем чорний овал на схемі Києва. — Ось це місце має стати мертвою зоною! Смітником у майбутньому. Жодного будинку тут не повинно лишитися! Про Хрещатик і всі прилеглі до нього вулиці місцеві варвари повинні забути навечно. Хрещатик буде стерто з лиця землі. І не колись, а сьогодні вночі. Саме сьогодні вночі! Ви мене зрозуміли?

— Абсолютно точно! — впевнено гаркнув майор. — Як накажете оповістити населення?

— Ніяких оповіщень! — І в голосі полковника знову прозвучав метал. — Хіба вони оповіщали наших солдатів, коли підриватимуть комендатуру? Ні?.. Значить, ми в праві відповісти тим же! Операцію наказую провести обмеженим числом учасників і в цілковитій таємниці. Де не вистатить вибухівки, сміливо застосовуйте легкозаймисті матеріали. Жертви хай вас не турбують. Чуєте? Жертви вас не повинні турбувати! Від виконання цього завдання залежатиме ваше майбутнє. Зважте!

Посвітлilими, з недобрим блиском очима лашцився Отто Гейкель біля свого диво-заступника. І по тих очах фон Рітце бачив: його наказ буде виконано найретельніше.

— Про наслідки операції доповісте новому коменданту Києва. І вручите йому ось цей пакет. — Він вирвав з блокнота аркуш, на якому щось писав перед цим, вклав його в конверт і вручив з посмішкою майору. Той узяв послання новому комендантові двома руками і, ніби талісман, всунув у нагрудну кишеню. В його рухах вчувалося трепетне бентеження людини, яка нарешті скинула з себе непосильний тягар. Отто Гейкель був надто наївною людиною, щоб здогадатися, що в пакеті лежить записка такого змісту:

«Генерал-майору Ебергарду.

Після аналізу я прийшов до цілком певного висновку, що вибух у комендатурі — пряма вина майора Гейкеля. Тому наказую по одержанні цього розпорядження майора Гейкеля арештувати і віддати до військово-польового суду, а учасників операції по знищенню Хрещатика і прилеглих до нього вулиць негайно відправити на діючий фронт. Про виконання доповісти особисто.

*Спеціальний уповноважений штабу 6-ї армії
в м. Києві полковник О. фон Рітце».*

Коли кроки майора затихли в коридорі, фон Рітце звернувся до край одшелених генералів:

— Гадаю, всі зрозуміли мій задум. Саперам дати зелену вулицю! Коли вибухи скінчатся, вам, генерале фон Арнім, вислати в район операції рятувальну команду і кілька пожежних машин. Наголошую, подаючи населенню «допомогу», всіляко виявляти дружелюбство і ввічливість. У киян повинно скластися враження, що не ми, а більшовики чинять зло. Сьогоднішня ніч має дати нам сотні незамінних агітаторів! Загальне керівництво покладаю на вас, генерале

Ебергард,— закінчив полковник, даючи цим знати, кого чекає комендантське крісло.

Тільки тепер збагнули генерали, яка важка рука і винахідливий розум у маршальського улюбленця. Не змовляючись, вони підвелися і схилили перед ним голови.

X

Дзінь-ділінь... дзінь-ділінь... дзінь...

У кімнаті вже тісно від цих дзеньків. Напрочуд чистих, тонких, ледь вловимих. Вони густо заткали срібною мелодією весь простір. Здається, всі стіни тут суціль обвішано коштовними кришталевими підвісками, котрі видзвонюють на тисячі ладів при найменших порухах повітря. Від того нескінченного дзвону тріскається, розвалюється голова в Платона. А нові акорди плинуть і плинуть невидимими хвилями. В них — і ридання вітрів, і стогін землі. «А може, справді земля стогне? Може, наші перейшли в контрнаступ і це відлунюється канонада? Де тільки зараз наші: в Полтаві, в Прилуках, Борисполі?..»

Підбігти б Платонові до вікна, припасти грудьми до луток і милувати, милувати зір задніпровським небосхилом: чи не підмивають його далекі заграви? Та він навіть не поворухнувся. Вже котру годину лежав горілиць із широко розкритими очима. Лежав, як покійник. Збоку могло здатися, що він забувся в глибокому сні. Але він не спав. Після недавно пережитого не те що спати — дихати не хотілося. Дивна втома взяла його в крижані обійми, виповнила порожнею, загасила почуття і думки.

Один-єдиний раз доводилося йому переживати подібний стан оціпеніння. Було це літ п'ять тому, в похмуре осіннє надвечір'я, коли він, повертаючись із польової роботи, зіткнувся край свого села, на містку через драговинистий переярок, віч-на-віч із кривоносим Швачкурою. Багато, незліченно багато днів і ночей ждав Платон цієї зустрічі. Адже вона мала прорвати нарешті на його серці нестерпно розбухлий пухир ненависті. Зустрівшись, він твердо знав: їм уже не розминутися, хтось мусить назавжди зійти з дороги... Зійшов Швачкура. Якось нехотя нахилився на потрухлі поручні містка, обіймаючи слизький держак вил, всаджених у живіт, і впинаячись нестямними, ніби здивованими очима в Платона. Платон теж вперто дивився у мертвіючі очі ворога, а незбагненна порожнеча насичувала все тіло холодними кольками. Інший на його місці хутенько б скинув труп у драговину і чимдуж накивав би звідти п'ятами. А він стояв на містку, прислухаючись до срібного передзвону кришталевих підвісків. Стояв, поки не наспіли односельчани. Не пам'ятав, що йому говорили, як в'язали руки. Єдине, що лишилося в свідомості,— це нудотно-солодкуватий присмак у роті і ненадлена жага. Отака, як зараз.

Вже давно в Платонових грудях бурхало полум'я, але не було сил, щоб попросити води. Отож і лежав із полум'ям в грудях і кригою в голові. Схопився лише тоді, коли на вулиці погрозило

зафуркотів мотор і зачах навпроти вікон. Одним стрибком Платон опинився біля балкона. Відхилив злегка штору: в рудих присмерках — темний силует вантажної автомашини. З її кузова вистрибували сірі постаті з мішками за спинами і розбігалися по під'їздах. «Облава! — в сірій безодні байдужості спалахнула здогадка. — Прочісують район. Невже вислідили? Чи, може, випадковий збіг?..»

Зовні Платон лишався спокійний, навіть байдужий, хоча в душі й метались урагани. Про втечу вже нічого було думати: всі входи і виходи з будинку перекрито. Лишалось тільки чекати і сподіватися на краще. Звичайно, в руки фашистам він живцем не дасться!

Ось заскрипіли в під'їзді двері, загупотіли віддалені кроки. Платон закусив спраглу губу — тепер чекати недовго. І він відчуває, як наливаються чимось густим і терпким кулаки, як дерев'яніє тіло, а в голові засіла іржавим цвяхом одна-єдина думка: «І якого біса я заскочив сюди після підриву комендатури? Чому негайно не залишив цей район?..» Хоч десь із годину тому благав долю, щоб пощастило сюди дістатися. Адже вибухом його так швиргонувало, що голова йшла обертом ще й досі...

— Вихід на дах є? — Платон хрипло.

— Ти що надумав? — хлоп'ячий голос із сусідньої кімнати.

— Мене тут не повинні застати. Інакше весь будинок спопелять.

— Постривай! По-моєму, то якась технічна служба, а не облава. Машин же для затриманих немає. І взагалі облави без криків не проводяться. В нас уже одна була...

Обм'якли, ніби видоєні, Платонові кулаки: може, й справді Юрко має рацію? Став придивлятися у вікно. Так, на вулиці спокійно: ні криків, ні голосіння. З під'їздів поверталися без мішків солдати і зализали в кузов. Захарчав мотор, і машина зникла, шмигнувши на Хрещатик. І тільки тоді знову для Платона задзвеніли кришталеві підвіски.

— Пити у тебе нічого не знайдеться?

— Подивлюся, — в сусідній кімнаті почувся човгання підшов по паркету, скляний дзеньк, потім булькання.

— Візьми. Справжня, сорокаградусна. На березових бруньках настояна.

Тремтячою рукою Платон взяв склянку. Тепла, терпкувата рідина обпалила покусані губи, але ковтати нічого: горілка немовби висихала на гарячому язичку. І все ж приємна свіжість розливалася по тілу.

— Спасибі, Юрасю!

— Ти контужений. Я це одразу зрозумів: лице сіро-зелене, і повіки смыкаються... Ти б ліг, тобі спокій потрібен. — І Юрко погладив руку товариша. — Може, люмінал дати?

Щось наївне, дитяче було в його турботах. Кілька годин уже в його оселі Платон, а він навіть словом не згадав про операцію. Інший став би розпитувати, поздоровляти, а Леді мовчав. Серцем відчував, що Платонові зараз не до балачок.

— Я без люміналу сплю добряче. І не контужений ніскільки...

Все ж ліг на канапу, закинув руки за голову, щоб менше нудило.

— Тоді вечеряти будемо. Суп гороховий їстимеш?

— Не хочу.

— То, може, варення дати? В нас ще з минулого року банка залишилася. Батькового улюбленого, з лісових горіхів.

Зненацька Платон:

— Слухай, а де це твоя мати? Час же пізній.

Довга тиша і раптом:

— Покинула мене мати.

— Як то покинула?..

— Отак і покинула. Позавчора перебралася в Святошино, до брата. Ми з нею надто різні люди. Мати, а гірше...

Засовався Платон, закашляв нарочито. Лише раз зустрічався він із Клавдією Карлівною, але склав про неї на подив приємне враження. Врівноважена, усміхнена, Юркова мати, здавалося, світилася спокоєм і добротою. І важко було повірити, що жінка із світлими очима і пишним білявим волоссям здатна кинути напризволяще в такі дні єдиного сина.

— Ти, брат, ось що,— поклав Платон на плече хлопчині руку.— Зась при мені таке говорити! Хула до матері не пристане.

Відсахнувся Юрко:

— А якщо вона неправа? Чуєш?.. Стократ неправа!

— Не нам матерів своїх судити.

— Я і не осуджую її. Просто не можу зрозуміти. Через Розу все це в нас. Ну, дівчину мою так звать. Я давно з нею дружу. Ще з піонерів. А мати проти... Ще поки батько був дома — нічого. А як пішов на фронт...

Нелегко було Юркові розповідати про сімейну драму.

— Ненавидить вона Розу. Двічі лише бачила, а зненавиділа, як... І знаєш чому? Сказати сором... Батько в Розі простий коваль із Подолу, запасів їстівних у нього, звісно, ніяких, а дітвори — пальців не вистачить, щоб перелічити. Тепер вони страшенно голодують. Роза як тінь стала. От я і сказав матері: Роза до нас переходить жити... Та ні, я не одружуюсь! Просто буде, як сестра. Чув би ти, що моя матуся заспівала. І вмовляла, і кляла, і погрожувала. А потім за пожитки — і до брата в Святошино. Ну, скажи, чим я винен!..

Десь недалеко загримів вибух. Хлопці прожогом на балкон. Вниз, по темному урвищу вулиці, котилися клуби диму й куряви.

— На Хрещатику, певно, підірвали...

«А що ж там підривати? — здивувався Платон.— Ні казарм, ні складів, ні окупаційних установ. Там же тільки житлові будинки!»

Вже хотіли повертатися до кімнати, як новий, гучніший від грому, вибух сколихнув землю. Чути було, як тріщать стіни і з гуркотом осипається каміння. Поривистий вітер шарпонує по припиншк-ких кварталах, обдавши їх гірким часниковим смородом.

— Ну от, заговорили! — Юрко вдоволено потирає долоні.— Чуєш, це наші тобі салютують.

Невдовзі пролунав третій вибух, потім четвертий, п'ятий. І всі в районі Хрещатика.

Те, що в місті діяло широке підпілля, для Платона не було секретом. Щоночі то в одному, то в іншому кінці злітали в повітря мости, склади, приміщення, де розмістилися фашистські установи, псувалися лінії зв'язку, автомашини. Невидима рука ні на хвилину не давала спокою окупантам. Але він ніяк не міг збагнути, що можна підривати на Хрещатику. Адже від магазину «Дитячий світ», де до вчорашнього вечора містився склад вилучених у киян радіоприймачів, і від приміщення комендатури лишилися самі руїни. «А може, в підвалах магазинів були якісь склади? Не придуркуваті ж вони, щоб руйнувати житлові будинки. Та ще й з людьми...»

— Не подобається мені ця музика. Що вони, все місто надумали розвалити?

— Ну, й біс із ним! Швидше фашистів здихаємось.

— Дурень ти, ось що. А будувати потім кому?

Повернулися до кімнати. Юрко вніс із кухні каструлю з супом, ткнув Платонові ложку. Вечеряючи, прислухалися до громовиць. І не помітили, як кімната наповнилася димом. Отямилися лише від розпачливого крику, що долинав десь із нижнього поверху:

— Рятуйте-у-й-те-е! Горимо-о-о!..

Хлопці — до виходу! Відчинили в коридор двері, і — о лихо! — ядучий дим вдарив їм пружною хвилею в обличчя. Пожежа! Не розмірковуючи, як вона могла виникнути в будинку, де вже давно нема ні гасу, ні електрики, вискочили на балкон. Але й там не втриматися. Знизу валив густий дим, а багряні відблиски уже вигравали на темних шибках будинку навпроти.

Тим часом зчинилась паніка. Напівсонні, роздягнуті, очманілі від жаху, люди носилися по своїх оселях, натикалися в п'ятьм одне на одного. Тупіт, гримання дверей, брязк розбитого скла, розпачливий крик, поклик на допомогу...

— Швидше за мною! — гукнув Юрко і подався в коридор.

Перекидаючи стільці, Платон мерщій за ним. Але спробуй мигцем вибратися з незнайомої квартири, коли в тебе сльозяться очі і захоплює дух. В тісному, заставленому різним домашнім надібком коридорі Платон налетів на якийсь ящик чи виступ — і важко повалився на підлогу. Схопився зопалу й знову впав. У коліні засів такий гострий біль, що перед очима пливли чередою барвисті кружала.

— Юрко! — закричав щосили, але голос його згубився в панічному ревищі. «Не почув Юрко. Побіг! Що ж тепер?» Доторкнувся коліна — біль нестерпний. Ні, не звестися самому на ноги. «Хіба спробувати на ліктях? Тільки не встигну виповзти, задихнуся... Та й затоптати можуть... Спробувати хіба стрибнути на асфальт із четвертого поверху?» І Платон раптом зрозумів, дуже чітко зрозумів: йому не вибратися звідси.

А дим густішав, густішав. Навіть над самісінькою підлогою уже важко було дихати. Підступала нудота, душив кашель. Платон рвонував кімбір — не допомагає. Застогнав од безсилої люті. Ні, не сподівався він, що доведеться сконати в полум'ї.

Аж це десь поблизу:

— Де ти? Плато-о-оне!

«Юрась! Не залишив! Поверпувся...» Кожна клітина заспівала в тілі. І таке бентежне почуття раптом охопило, що він ладен був не з четвертого — з десятого поверху кинутися сторч головою.

— Я тут! Ту-у-ут!

Юрко впав поруч. Хрипить, не віддишеться.

— Тут не пройти... Внизу східці горять... Пальним політи...

«Пальним?.. А хто ж їх полив? Підпільники ніколи не стали б знищувати цей будинок. Та ще так підступно...» Тепер Платон здогадувався, з якою метою приїжджали на грузовику фашисти.

— Давай на дах! Спробуємо на сусідній будинок перебратися...— Це Юрко.

— Не може. Нога!

Юрко все зрозумів. Знав же: у Платона уражена права нога (в дитинстві чіплявся на гарбу і всунув її в колесо). І треба ж, щоб вона нагадала про себе саме зараз.

— Віжки в домі є? — тепер уже Платон.

— Звідки?

— Простирадла тоді давай!

Тільки-но Юрко звівся на ноги, як знову — неймовірної сили вибух. Десь зовсім близько. Навіть будинок загойдався, як картонний, затріщав. Їх присипало уламками штукатурки, якимось ганчір'ям, паліччям. Ударна хвиля геть-чисто потрощила віконні рами, позривала двері, пошматувала, зсунула в закутки домашні речі. Проте дим хлинув крізь проломи — дихати стало легше.

Хлопці по уламках до постелі. Бите скло, гостролезі дерев'яні щепи, цвяхи лишали на їхніх долонях та колінах криваві сліди. Проте хто в таких обставинах думає про біль!

Простирадл не знайшли. Надибали скатертину — порвали на смуги. Зв'язували їх до купи, вийшло щось схоже на мотузку. Та вона була коротка, щоб спуститися на ній з четвертого поверху. Доточили розірваною навпіл шторою...

Обоє кинулись на балкон. І завмерли. На протилежному боці вулиці, де ще кілька хвилини тому стояв двоповерховий будинок, громадилися безформні кучугури, оповиті димом. З оціпеніння їх вивів язик полум'я, що вихопився знизу. Платон похапцем прикріпив до металевого прута кінець рятівної сув'язі і до Юрка:

— Спускайся!

Той завагався.

— Спускайся ти! Полум'я ж!

Юрко тінню перекинувся через огорожу, зник у диму. Мотузка натяглася, затремтіла. Значить, усе гаразд.

Минає секунда, друга. Платонові не терпиться: як там Юрко? Висунув голову, але в лице дихнуло таким жаром, що затріщали брови. І враз його ніби судомою звело: «А що, як мотузка загориться?! Ми ж не догадалися її змочити?..» Страшна сила тисне його до перил, примушує хутчіше спускатись. Все ж не зрушив із місця. Знав: обривки скатертини не витримають двох, обірвуться. Чи вже обірвалися?..

Знову виглянув. У диму нелегко розгледіти тоненьку смужку. І все ж Платонові здалося, що матерія тліє. «Чому ж Юрко так бариться? Хіба не розуміє, що зараз все вирішують секунди?..» Аж ось ослабла мотузка. І знизу:

— Платоне, швидше!

Як перелізав через розпечену металеву огорожу, Платон не пам'ятав. Він жив одною думкою: збити жар із мотузки. З-під його долонь на голову сипалися букети іскор, та опіків не відчував. Коли це ніби щось різко смикнуло вниз — і він полетів із тліючою ганчіркою в руках...

До пам'яті його привів Юрків голос:

— Цілий? Ніг не поламав? Тікаймо звідси!..

Вибралися лише на середину вулиці, де тіпалися в корчах ті, кому пощастило вислизнути з палаючої могили, і зупинилися. Закіптюжені, роздягнуті, простоволосі, люди були схожі на привидів. Вони в нестямі качалися по землі, билися головами об каміння, кусали собі руки. В незбагненному клекоті, то тут, то там вихоплювалося:

— Наталонько! Довечко моя!..

— Мамусю, де ти? Де ти?..

— Будьте ж ви прокляті! Прокляті!..

Ніби крізь сон, чув усе те Платон. Немов чужими очима дивився па муки. Але кинути на допомогу не міг: дивна порожнеча виповнювала груди.

— Увага! Увага! Слухайте всі! — ніби з того світу, долинув до його свідомості голос гучномовця. — Цієї ночі більшовицькі агенти вирішили знищити Хрещатик. Німецьке командування наказує всім негайно залишити район пожеж. Цим буде дана змога рятувальним командам приступити до подання допомоги потерпілим. Слухайте німецьких солдатів! Тільки вони гарантують вам безпеку. Не піддавайтеся на провокації більшовицьких агентів. Хто не підкориться цьому наказу, той буде розцінюватися як співучасник диверсантів...

Вздовж вулиці солдати натягли білий канат. Кияни мали братися за нього і йти туди, куди їх вестимуть. Тримаючись за Юркове плече, Платон теж пошкандибав разом з усіма. А голос гучномовця ніби підстьобував:

— Слухайте німецьких солдатів!

XI

— Пане полковник, прибув генерал Ебергард і чекає аудієнції.

Фон Рітце метнув погляд на годинник: рівно десять. «Оце пунктуальність! — і по блідому обличчю ковзнула вдоволенна посмішка. — Коменданту Києва так і належить приходити з ранковими доповідями». Він втомлено відсунув на край масивного письмового столу своє перше, ще не дописане послання фельдмаршалу фон Рейхенау і ніби нехотя кинув ад'ютантові:

— Преси.

За хвилину до розкішного кабінету загородньої вілли, яка з учорашнього вечора стала тимчасовою резиденцією спеціально уповноваженого штабом 6-ї армії в столиці України, влетів збуджений генерал.

— Ви геній, полковнику! — випалив, ледь переступивши поріг. — Ми всі захоплені вашою прозорливістю і далекоглядністю...

«Яка дешевина! — гидливо скривилися тонкі губи фон Рітце при згадці про вчорашню зустріч із генералами. — Вони всі ненавидять мене. А цей примчав курити фіміам тільки тому, що отримав із штабу армії підтвердження про призначення комендантом цього проклятого міста».

Помітивши, що любимчик фельдмаршала не в дусі, новоспечений комендант відразу ж змінив тон.

— Дозвольте доповісти: блискуче задумана вами операція «Хрещатик» успішно завершена. Всі без винятку житлові будинки в районі «нуль» за минулу ніч знищені. За попередніми даними три чверті мешканців цього району загинуло під час вибухів і під зава-лами.

— Це мене анітрохи не цікавить, — фон Рітце різко. — Я хотів би знати, скільки врятовано.

— Точного підрахунку ще не зроблено. Але приблизно... десь біля десяти тисяч.

— Їхній настрій?

— Кращого й чекати не можна, пане полковник! Як ви й пророкували, всі вони абсолютно впевнені, що знищення Хрещатика — справа рук більшовицьких диверсантів. Наша пропаганда...

— Це надзвичайно важливо! Набагато важливіше, ніж знищення навіть ста тисяч тутешніх азіатів, — вдоволено потираючи руки, міркував услух спеціальний уповноважений фельдмаршала. — Тепер більшовичкам не відректися і не відмолитися од хрещатицької трагедії. На роки і роки тягар цього «злочину» повисне на їхній совісті! Треба тільки по гарячих слідах ще глибше вкорінити в свідомість отієї сірої худоби версію, що в усьому виною — сталінські диверсанти.

— Цілком із вами згоден, — підтакнув Ебергард, набожно схиливши голову.

— До речі, ви не припинили подавати «допомогу» потерпілим?

— Пане полковник, але ж до Хрещатика не підступитися... — явно не зрозумів запитання генерал. — Навіть на сусідніх вулицях асфальт плавиться від жару, а на Хрещатику зараз — справжнє пекло.

Фон Рітце знову гидливо поморщився.

— Я запитую: чи організовано харчування, чи надається медична допомога врятованим із того пекла?

— О, звичайно, звичайно! В парку над Дніпром, куди виведені врятовані, ще з учорашнього вечора стоять похідні солдатські кухні і санітарні автомашини. Я особисто розпорядився навіть, щоб егері напнули там кілька палаток для дітей і тяжкопораних на випадок

негоди, а також наказав на виду в усіх потерпілих протягти шланг од Дніпра до Хрещатика. Буцим для гасіння пожежі.

— Вражений вашою мудрістю,— презирливо хмикнув полковник.— А як відносно агітаторів? Додумались їх направити в скопище врятованих?

Комендант проковтнув образу і з готовністю відповів:

— Все зроблено, як ви й рекомендували. Тридцять сім чоловік із колишніх емігрантів відповідно проінструктовано і направлено в парк. Можна не сумніватися, вони своє діло зроблять.

Та фон Рітце в цьому ніскільки й не сумнівався. Він давно збагнув просту істину, що ключі до ворожих бастіонів лежать у руках зрадників противника.

— Які наші втрати? — спитав по паузі.

— Та, власне, ніяких. Якщо, звичайно, не рахувати...— тут Ебергард зам'явся.— Якщо не рахувати майора Отто Гейкеля.

Полковника одначе це повідомлення ані здивувало, ані зацікавило.

— Що з майором? — байдуже спитав він.

— Гейкель перерізав собі вени... Після підриву Хрещатика він прибув до мене і вручив пакет з вашою запискою. Та записка... Я змушений був його арештувати і відправити під конвоем до трибуналу. По дорозі він і перерізав собі вени...

Настала неприємна тиша.

— Що ж, майор Гейкель не такий уже був і дурень,— нарешті промовив фон Рітце.— Як теліпатися на шибениці, то краще, звичайно, перерізати собі вени.

Навіть у бувалого в різних бувальцях Ебергарда при цих словах по спині пробіг морозець. А полковник все тим же тоном:

— А що з командою саперів?

— Вони вже відправлені на фронт.

Фон Рітце вийшов із-за столу і врочисто:

— Значить, я не помилився в вас, генерале, рекомендуючи на пост коменданта Києва. Що ж, поздоровляю з успішним початком!

— Радий старатись!

— Проте не забувайте, що це — тільки початок. Нам з вами ще доведеться багато потрудитися, аби навіки відбити охоту до спротиву в тутешньої обільшовиченої черні. І особливо зараз, поки ці варвари не отямилися.

— Що накажете робити? — Ебергард із готовністю.

Але фон Рітце не поспішав з наказами. Опустивши голову і заклавши руки за спину, він почав промірювати м'який килим неспішними кроками. Затим зупинився біля вікна і довго дивився на зловісні чорні хмари вдалині, що поволі розповзалися від палаючого Хрещатика по всьому небосхилу.

— А знаєте, генерале, було б непогано, якби протягнутий за вашою ініціативою шланг од Дніпра раптом виявився перерізаним. Ви, звичайно, розумієте, що цю пакость повинні зробити «більшовицькі диверсанти». Власне, чому б їм цього і не зробити?.. Сподіва-

юсь, ваші агітатори могли б допомогти і словом, і ділом у такій «благородній» справі.

— Безперечно! — вкрай задоволений, що збагнув задум свого покровителя, рывкнув Ебергард.

— Тільки зволікати з цим не можна. Треба поспішити з сіллю, поки рани в киян ще свіжі...

— Через дві години все буде зроблено.

— От і прекрасно.

— Дозвольте іти?

— Хвилинку, генерале! — Фон Рітце впритул наблизився до Ебергарда і майже пошепки: — Буде цілком логічно, коли «більшовики» не обмежаться псуванням планга, а піднімуть руку на тих, хто подає допомогу потерпілим киянам. Ви розумієте мене?

— Так точно, пане полковник.

— Тоді, як кажуть, з богом! О третій годині буду вас чекати з доповіддю. До речі, запросіть сюди від мого імені і оберштурмбанфюрера фон Роша.

— А генералів фон Арніма і Гаммера?

— Обійдемося без них. А от цукерок... Я просив би вас дістати і привезти сюди ящик хороших цукерок. Бажано, щоб вони були в барвистих обгортках.

— Буде зроблено!

І справді, рівно о третій в кабінеті фон Рітце стояли і дванадцятикілограмовий ящик цукерок в яскравих обгортках, і оберштурмбанфюрер фон Рош, і Ебергард.

— Пане полковнику, всі ваші розпорядження виконані, — урочисто відрепортував генерал з недобрим блиском у водянистих очах. — Ефект незвичайний! Кияни прокляттями зустріли вість про перерізаний планг...

Та фон Рітце не виявив великого інтересу до слів коменданта.

— Я викликав вас, панове, в надзвичайно важливій справі. Німецький солдат завжди славився лицарством. Ми не повинні забувати цього. Гадаю, нема потреби пояснювати вам, які наслідки ми поженемо в недалекому майбутньому, коли військове командування в нашій особі висловить «щире» співчуття населенню, яке постраждало при знищенні Хрещатика. Тому пропоную негайно направитися до парку. Як мені доповіли, там багато дітей. Так що прошу, панове, запастися цукерками. Ад'ютантам — також.

Ебергард одразу ж кинувся до ящика і давай набивати собі кишені. А от оберштурмбанфюрер закомизився:

— Я не звик до подібних сентиментів, полковнику. Війська СС прибули сюди зовсім не для того, щоб підносити тутешнім дикунам цукерки, — говорив він жерстяним голосом, злегка заїкаючись. — Мені взагалі не зрозуміла вся ота комедія в парку. Для чого знадобилося лікувати і годувати потерпілих? Адже там майже одні іудеї! Та я б їх усіх...

Ебергард застиг над ящиком в неприродній позі з дурнуватим усміхом на лиці. Так, він справді не чував, аби солдати фюрера підносили переможеним цукерки в барвистих обгортках! Але фон

Рітце дуже спокійно сприйняв заувагу керівника ейзатцгрупи. На його тонких губах затремтіла лиш мученицька посмішка терпеливого вчителя, вкрай зажуреного цілковитою бездарністю свого учня.

— Так, у вашому становищі цього справді не збагнути,— мовив він якось утомлено.— Бачите, я пішов на цю комедію, аби сини Німеччини ніколи більше не переживали в Києві трагедій, схожих на вчорашню. Висадження в повітря комендатури з сотнею рицарів... Навряд чи варто пояснювати, які наслідки може викликати цей безпрецедентний випадок. А ви, як мені відомо, патронів не шкодували. Так чому ж не зуміли відвернути загибелі кращих синів нації?.. Ні, я не маю намірів повторювати чиїсь помилки, я піду своєю дорогою! І будьте певні: дуже скоро наведу тут порядок!.. Більшовик сильний, поки над ним сяє ореол героя, народного заступника. Але я зірву з київських більшовиків цей ореол! Я представлю їх перед місцевим населенням як останніх злочинців! Я нацькую на них масу, ізолюю, роз'єднаю!.. А потім... потім я візьму їх голими руками. Прошу тільки не заважати мені!

— Пане полковник, я ж нічого такого...

— Ще раз повторюю: я не потерплю, щоб мені заважали виконувати свій обов'язок перед фюрером і фатерляндом!

Стиснувши зуби й опустивши голову, фон Рош мовчки попрямував до ящика.

...Першотравневий парк, що розкинувся вздовж Дніпра, над кручами, був забитий жінками, дітьми, старими. Тисячі роздягнутих, покалічених, отупілих од горя людей сиділи під деревами і нестямно тупилися напівбожевільними очима у велетенське полум'я над Хрещатиком. Гарячий вітер стьобав по їхніх обличчях, засипав іскрами і попелом, а вони все дивилися й дивилися...

Навіть фон Рітце зробилося моторошно при вигляді мовчазного скорботного натовпу, освітленого кривавою загравою небаченої пожежі. Але він подавив у собі цю миттєву розгубленість і рішуче попрямував центральною алеєю парку. Ебергард і фон Рош чинно крокували за ним.

Ось полковник угледів чорноволосу, заплакану дівчинку років п'яти, що скоцюрбилася під кущем, притиснувши кулачки до грудей, підступив з лагідною усмішкою до неї.

— Як зовуть тебе, маленька? — і простягнув жменю цукерок.

— Галинка,— дівча боязко узяло цукерки.

— А де твоя мама? Чому ти одна?

— Мама там...— і показала тремтячою ручкою на палаючий Хрещатик.— І бабуся там лишилась...

І тут парк ніби вибухнув. Плач, зойки, ридання. Навряд чи фон Рітце вдалося б здійснити свій план, якби на допомогу не прийшли ебергардівські «перекладачі». Вони втихомирили натовп і оголосили:

— Німецькі генерали прибули сюди, аби висловити щире співчуття в зв'язку з тяжким горем, яке вас постигло. Хрещатицька трагедія, вчинена більшовиками...

— Хай будуть прокляті більшовики! — одинокий голос десь із-за спин.

— Хай будуть прокляті! — йому у відповідь ще кілька голосів.

Ебергард кинув торжествуючий погляд на полковника: як бачите, мої агітатори часу не гають! Але фон Рітце не оцінив належним чином старань комендантових агітаторів. Через перекладачів він звернувся до припишкого натовпу:

— Чим може допомогти потерпілим німецьке командування в Києві?

І понеслося з різних кінців:

— Хіба що кулею межі очі... Надопомагали, хай би вам світ догори ногами став!.. А як із дітьми під осіннім небом бути?.. Чи не зловлені палії Хрещатика?.. Куди нас збираються переселити звідси?..

Фон Рітце обернувся до оберштурмбанфіюрера й ангельським голосом:

— Чуєте, дорогий бароне, люди хочуть знати, куди їх переселять. Це вже по вашій лінії, потурбуйтеся...

Той хижо зблиснув очима.

— Все ясно, полковнику. Я вже облюбував навіть місце для переселення. Бабин яр називається.

— От і прекрасно. Сподіваюсь, ви зумієте з розмахом провести це «переселення».

— Які можуть бути сумніви? Не вперше ж.

— Ну, тоді, як кажуть, з богом!

А перекладачі повідомили киян:

— Німецьке командування запевняє, що в найближчі дні ви будете забезпечені житлом і всім необхідним. Але про це буде оголошено пізніше...

ЧАСТИНА ДРУГА

I

Оголошення, оголошення...

Ними заляпаний весь Київ. Стіни будинків, уцілілі вітрини, паркани, щити, тумби і навіть стовбури дерев обліплені рудуватим шматтям цупкого паперу. Чорні рядки пучкастих літер так і стріляють у вічі перехожим.

«В понеділок, 29 вересня, всім жидам Києва та його околиць, незалежно від віку і статі, наказується з'явитись о сьомій годині ранку на Дорогожицьку вулицю з документами, цінними речами і теплим одягом.»

Хто не з'явиться, буде розстріляний на місці затримання. Хто стане переховувати жидів, також буде розстріляний».

Оце і все. Ні підпису, ні пояснень.

Ці оголошення породили в місті тьму-тьмущу всіляких чуток. Ті чутки прокочувалися з околиці на околицю, переростали в пеймовірні здогадки і брехні. На Печерську настійно говорили, що в Києві буде утворено гетто; Шулявка твердила, що з євреїв нові власті зажадають викуп; Поділ провіщав відправку у Палестину; а з Солом'янки доносилося: німці замишляють чорну провокацію...

Сивобороді євреї потяглися, не змовляючись, на Поділ до рабина Лейзера за порадою. Він, мовляв, чоловік начитаний, вхожий до нових властей, кому ж, як не йому, знати, що криється за скупими рядками наказу. В старій синагозі зібралися похилі перелякані посланці — і до Лейзера:

— Що ж то воно буде, рэбе? Як читати всі оті оголошення?

— Він питає, що буде. А хіба Лейзер — пророк? Лейзер тільки слуга божий на землі...

— Не гордуй, рэбе. Хто не знає, що ти чоловік бувалий, розумний, до кого ж нам ще за порадою йти?

Лейзер зводить д'горі гордовиті очі, кладе руки на груди і торк-торк бороду пучками.

— Знаючи люди мислять: євреїв жде відправка. Нас будуть переселяти...

— Куди переселяти? Ми ж народилися тут, вік звікували, куди ж нас...

— Може, в Крим, а може, в Палестину.

— В який Крим: там ще німця нема!

— Знайшли, над чим голову сушити. Не для добра нас фашисти збирають. — Присутні впізнали бас відомого подільського коваля Давида Боруховича. — Треба негайно тікати з Києва.

— А куди ж тікати?

— На Димерщину хоча б. У лісі!

— Він піде в лісі... — глузливо хитає головою рабин. — А дітей де подінеш?

Голови повертаються до Боруховича: еге, де подінеш дітей?

— І дітей заберу з собою. Не вести ж їх до могили.

— Правду каже Борухович: не вести їх до могили.

— І він думає: його в лісі не знайдуть. Якщо суджено...

— А я не хочу, щоб моїм дітям було суджено вмирати. Я захищатиму їх. Зброєю, в партизанах!

— В партизанах!

— Чули? Він прирікає весь рід наш на погибель.

— Так, так, на погибель... — хором гудуть старечі голоси.

— А ви хотіли, щоб порятунок вам хтось приніс?

— Не бери гріха на душу, Борухович, не сій смуту в умах! Краще разом уповати на бога.

— На бога? Це на того бога, котрий бачив, як чорносотенці глузилися над моїми старшими братами, і не заступився? Знати не

хочу такого бога! Чим допоміг він тим євреям, що гниють постріляні по ярах під Бердичевом та Житомиром? А вони ж його теж молили.

— Бог покарає тебе за ці слова.

— Слухай, святий ребе, ганьба впаде на тебе, коли схилитимеш людей до покорі перед гітлеряччям... Не слухайте його, люди! До ранку ще далеко, збирайтеся і вирушайте з міста.

У відповідь — тягуча тиша.

— Дивіться, щоб не було пізно! — гупаючи здоровенними чоботищами, коваль першим залишив синагогу.

В сум'ятті розбрелися й інші. Розбрелися, рознесли по місту смуток і тривогу. Як же бути? Що робити?..

Саме ці питання уже не першу годину сушили голови і трьом підпільникам, які зібралися в хаті старого Якимчука під глинистою кручею.

— Чим же ми допоможемо єврейському населенню, коли самі не знаємо, для чого їх скликають? А може, справді для реєстрації...

— Не схоже. Для чого б тоді наказували цінні речі і теплий одяг брати?

— Як хочете, а я не вірю, що стільки народу вони збираються вивозити з Києва. Куди? На чому?

— Я теж не вірю. Платон боїться, що їх всіх...

— Та ти що, Леді! Розстріляти стільки людей... Ні, ні! Це неможливо. Підпільний центр мусив би дати вказівку.

— А може, й дав. Звідки нам знати? Євгена ж нема.

— Ну, то що ж будемо робити? — в голосі Миколи розгубленість.

Іван розумів: край суперечці належить покласти йому. Саме цього чекають од нього товариші як від Євгенового заступника. І якщо зараз він не знайде рішення, яке б вдовольнило їх, навряд чи ще коли-небудь вони звернуться до нього. Звичайно, Микола був правий, коли закликав почекати. Не відаючи ворожих намірів, хто зна, чи можна чимось допомогти єврейському населенню. Іван здавна дотримувався золотого правила: замахується лише тоді, коли неодмінно попадеш у ціль. А де та ціль? Тож чи не краще спершу приглянутися, почекати, а вже потім приступати до діла?..

Вже стільки днів група діяла без керівника. На засіданнях порядкував Іван, але це про людське око. Насправді ж командира не було. Хоч хлопці великої необхідності в цьому і не відчували, але так тривати далі не мігло. В тому, що Євген уже не повернеться, Іван ніскільки не сумнівався, хоча нікому про це не говорив. Отже, група мусила вибрати собі ватажка. Іванові здавалось, що він здогадується, хто ним мітить стати; надто підозрілим показалося йому останнім часом зближення Платона з Юрком...

— Ось що, друзі, — як рідних братів, Іван обійняв хлопців. — Зараз не час сперечатися. Треба діяти! Чи ж погіршимо ми перед Вітчизною, коли відступимо од інструкції і допоможемо радянським людям?

Коротким поглядом кресонув по Юрковому обличчю. І помітив, як весело затріпотіла в хлопця верхня губа з темним пушком.

— Одначе хвацько кидатися в бій, ризикувати бездумно ми не маємо права. Вирішальні битви ще попереду. Отож треба так подати населенню допомогу, щоб не ставити на карту долю групи.

Зирк краєм ока на Миколу — в Миколи двома човнами розпливаються з перенісся густі брови. Сумнівів не було: Микола теж задоволений.

— Поки що розповсюджуємо листівки із закликом бойкотувати наказ фашистів.

Засовався Юрко, заблискав антрацитовими очима. Заворушив густими бровами і Микола.

— Наголошую: поки що. Це — перший крок.

— А де ж їх узяти, ті листівки?

— В кого є руки, в того будуть і листівки. Самі виготуємо.

— Так, так. Іван діло каже: наша справа — попередити.

— Згоден. Спершу давайте попередимо.

В грудях Івана стає тісно-тісно: він мовчки торжествує свою маленьку перемогу. Поки Олина в потайному погребі налагоджувала друкарську машинку, поки готувала закладки паперу, хлопці напружено думали, схилившись над учнівським зошитом. Текст народжувався нелегко. І був він не зовсім бездоганий з літературного боку. Та в ньому билось гаряче серце Юрка, переконлива Іванова логіка, лаковізм і простота Миколи.

«Дорогі наші співвітчизники!

Окупанти видали наказ про збір всіх євреїв біля Лук'янівського кладовища. Брехлива фашистська пропаганда пускає чутки, що почнеться відправка євреїв у зони осідлості. Не вірте чуткам!

Задайте, як повелися гітлерівці з євреями у Львові і Житомирі. Те саме чекає і тих, хто з'явиться у понеділок на Лук'янівку. Не підкоряйтеся наказові! Всіляко уникайте збору!

Чекати лишилося недовго — Червона Армія скоро повернеться».

— Підписати б треба. Анонімно якось воно не те...

«Так, підписати справді необхідно,— погоджується в думці Іван.— Тільки як зробити, щоб і люди в той підпис повірили, і окупанти не натрапили на наш слід?.. Можливо, «Месник»? «Штаб партизанського загону»?.. Тільки як поставиться до такого самочинства підпільний центр? Там, певно ж, є якісь плани. Не перешкоди-ти б цими листівками».

— Підпишемо одним словом: «Факел»,— нарешті оголошує він.

Хлопцям подобається підпис. І загадково трохи, і водночас слушно: як-не-як, а їхні слова для поневолених киян — справді факел у п'яті окупації. Іван же думає ще й про те, що за таким підписом ніхто не відгадає авторів листівки.

Друкування зайняло чимало часу. Хоч Олина всю душу вклала в цю роботу, але гірка готових аркушів росла надто повільно. Коли перші п'ятдесят примірників були готові, залишив Якимчукову оселю Микола. Він мав розповсюдити відозви од Єврейського базару до Шулявки. Іванів шлях пролягав од залізничного вокзалу до Бессарабки. Останнім вирушав на бойове завдання Юрко Бахромов. Він

був у такому піднесеному настрої, паче йшов на побачення. Пробував навіть жартувати з Олиною, але дівчина помітила в його антрацитових, завжди усміхнених очах густий смуток.

— Ти ж бережись. Поділ — небезпечний район...

II

Сира, розбурхана ніч.

Важким сувоєм розкотилася по землі осіння пільма — руки власної не вгледити. Місто принишкло, замерло. Навіть патрулі не поспішають будити пострілами заляклу тишу. Продрипають сюди-туди лункою вулицею — і швидше в затишок. Тільки вітряга-задніпрян привільно бешкетує над розпластаними кварталами. То задзвонить обгорілою бляхою на згарищі, то загуде в пустках покинутих осель, то раптом загоготить придуркувато на хрещатицьких руїнах. Від того реготу кидаються врозтіч пошматовані хмари, тіпаються почухрані, обпалені каштани.

Сипле морозом за спиною і в Юрка. Він лячно прилипає до паркана, тісніше загортається в блаженську піджачину, притискуючи до живота жмут листівок. Шлях у нього нелегкий. Через Кудрявську, Велику Житомирську, де патрулів, як телефонних стовпів, натикає. Але він добровільно зголосився йти на Поділ. Бо був у нього такий план: розклеїти листівки і гайнути до Боруховичів. Мав намір до світанку вивести старого Давида з сім'єю за місто, на берег Дніпра, де в зарослях верболозу було приховано човен. Головне — переправити їх на Лівобережжя, а там уже добрі люди дадуть притулок. Чи то в Придесенні, чи в дніпровських заплавах. Аби тільки перебраться через Дніпро!

Поспішає Юрко. Тінню пливе через вулиці й провулки. Гаряча роса скипає на чолі, а тіло вібує від тривоги за ту, що його чекає.

Насторожена вулиця. Чорна провалина під'їзду. Захаращене подвір'я. Паркан. І спуск по крутогір'ю...

Поділ зустрів Юрка заплющеними очима. Але Поділ не спав. То тут, то там крізь вікна долинали вибите з сили ридання. Рука хлопця дістає з-за пазухи листівку, в другій — спринцівка з клеєм. Мить — і аркушик уже заклично біліє на сірій кам'яниці. Юрко вибирає тільки багатолюдні місця. Вітрини магазинів, щити для оголошень, двері.

Обігнувши церковне подвір'я, визирнув на вулицю. Навпроти темніє чотириповерховий житловий будинок. Прислухався — довкола ніби ні душі. Лиш вітер стьобає без утаву по дахах та поскрипує десь хвіртка. Рвонувся до парадних дверей, ступив на східці. Та не встиг засунути за пазуху руку, як зовсім поряд — стук-стук-стук. Кроки!

Юрко — вбік. Приплюснувся до холодної стіни. І завмер. Кроки теж стихли. Проте він добре знав: поблизу хтось причаївся. Від напруження контрабаси гудуть у скронях. А довкола ніщо ані шелесне. А може, все-таки вчулося?.. Хотів уже йти своєю дорогою, коли це зовсім поруч — апчхи! І роздратований шепіт.

— Заціпило б! Тс-с!

«Свої,— одлягло від серця.— Мабуть, завчасно вибираються з міста...»

Відбулося ще кілька таких зустрічей. До оселі Боруховичів він дістався тільки перед світанком. Спритно перескочив через старенький штахет і опинився в тісному дворикі. Навпроти горбилися дощаті сарайчики для палива, зліва — дерев'яний флігель. За його стінами спала Роза. Спала, мабуть, не підозріваючи, який гість завітав до неї. Заправивши сорочку за пояс, обережно піднявся по скрипучих східцях на веранду. Підступив до дверей, постукав.

Ще раз постукав. Знову тихо. Спересердя смикнув двері — розчинилися. Обережно ступив у чорну пустку, гукнув стиха — йому відповіла луна. Спотикаючись пробрався до сусідньої кімнати. Нікого! Повільно, наче після довгого переходу, опустився на голе ліжко. «Де ж ти поділася? — картав себе, що не встиг заскочити сюди ще вчора.— А вона ж, певно, чекала... Неодмінно чекала! І не діждалася...»

Застукотіло щось — Юрко схопився. «Може, повернулася? Серцем відчула, що я тут...» Коли стук повторився, стало ясно: вовтузяться сусіди за стіною. Не роздумуючи, попхався до них. Але там зустріли непривітно.

— Звідки нам знати, де Боруховичі?

— Ну, а вчора ж вони дома були?

— Може, й були...

Зітхнув Юрко і пішов геть. «Куди ж вони поділися? Вибралися з міста чи, мо', в знайомих страшну ніч коротають?» Із Розиних слів знав, що Боруховичі здавна дружили із сім'єю старого корабельного механіка Кравченка. Кравченки жили недалеко, на Костянтинівській, і Юрко подався туди. Всю дорогу тільки й думав: застану чи ні?

Не застав. Ні в Кравченків, ні в Тальнівських, ні в Горбових...

...Риданням зустрічав Поділ цей сухотний ранок. Хоча окупанти дозволили з'являтися 29 вересня на вулицях з п'ятої години, місто лежало мертве, як після страшної пошесті. Юркові здавалося, що він потрапив між химерні цвинтарні склепи. Хотілося здаватися з цього кам'яного безгоміння. Але він не тікав. Він вирішив: «Майну на Дорогожицьку. Якщо Боруховичі надумують іти на Лук'янівку, неодмінно їх зустріну. І заверну».

Першими, кого угледів на лисніючій від мокви вулиці, були троє чоловіків. З'юрмившись біля телефонного стовпа, вони щось розглядали і перемовлялися між собою. Помітивши хлопця, зміряли недружелюбними поглядами і завімили. Юрко теж до стовпа — листівка! «Наша! Уже читають! — аж затремтів од радості.— Тільки чому тушню надрукована? У нас же таких не було...»

— Цікаво? — густий, прокурений бас.

— Що?

— Нічого! Ач, як баньки вилупив на цю мерзоту! Дивись, щоб не повилазили.— І кощави рука здерла, зіжмакала клаптик паперу.

«Всіх не поздираєш! Люди все одно почують наш голос». Юрко відійшов, зупинився на роздоріжжі і застиг у чеканні: «Тут Розі мене ніяк не обминути...»

Ранок стікає мутними краплинами по дахах та деревах, осідає густим інеєм на брови. Юрко ще глибше засовує руки в кишені, чалапає знічев'я по мокрому асфальту. Після безсонної ночі тоне-сенькі свердельця вбуравлюють у мозок млявість і апатію. Хочеться в постіль, у тепло. Але він ладен ще тиждень тупцювати тут, аби тільки зустріти Розу, не пустити її на Лук'янівку.

Десь о сьомій прогарчали грузовики. У високих кузовах — повно озброєних солдатів. А для киян вулиці немов замовлені. Сіре безлюддя.

«Значить, повірили нашим листівкам! Значить, пшик вийшов із затії окупантів! Хай спробують тепер людей силоміць зібрати. А ніч настане... Ніч сховає сліди втікачів».

Далекі дивні звуки раптом привернули Юркову увагу. Десь на Подолі не то сурмили у мисливські ріжки, не то хором голосили. Поволі ті звуки гучнішали. А невдовзі можна було зрозуміти: на Подолі співають. Протяжно, сумно, надривно. «Що вони там, подуріли? Співати в такий час... Чи, може, то умовний заклик до непо-кори?»

Юрко помилився. Не до спротиву кликав віруючих рабин Лейзер. Його молитва звала одноплемінців схилити перед долею голови. Десяток немічних дідуганів із пейсами і довгими бородами гортанними голосами вимолювали у всевишнього прощення і покровительства. За ними сунули безсловесні жінки. В теплих пальтах, з клунками за плечима і дітьми на руках. І було щось невимовно жалісне, неповторно трагічне у тій процесії...

Перший людський струмок вирвався з Подолу. Скоро до нього прилучився інший, що котився із Львівської площі. Згодом хлинув третій із Повітрофлотського шосе. А невдовзі юрбища повалили з усіх вулиць і провулків. І зашамкотіла сотнями ніг, завирувала, загула стара Дорогожицька вулиця.

«Невже вони листівок не читали? Чи, може, не повірили нам?..» — Юрко не знав, як зупинити цей скорботний потік. Він безтямно шукав у товпищі сім'ю Борохувичів. А перед очима мелькали обличчя, — безліч облич! — дитячі рученята з іграшками. І клунки, клунки, клунки... Ні, не угледіти Рози в цім суцільнім плині!

Кинувся на середину вулиці, розставив руки:

— Люди! Не йдіть на Лук'янівку! Німці готують провокацію!..

Натовп відкинув його геть, притис до облупленої стіни. І сунув, заціпенілий і мовчазний. Достоту, як у ту жахливу ніч на Хрещатику.

— Куди ж ви? Схаменіться! На погибель йдете!

Чийсь різкий поштовх у плече — і Юрко розпластався на бруківці. І в ту ж мить угледів безліч ніг. Грубих, кривих, в пошкрьобаних черевиках і чоботях, що піднімалися біля нього, погрожуючи розчавити, розтерти, втоптати в тванюку. Тільки-но підхопився —

знову поштовх. Кілька разів підряд. Поки його не схопила під руку стара жінка з очима, схожими на моря скорботи.

— Не накликай на себе біди. Їх жене надія.

Натовп одірвав її від Юрка. І поніс, поніс...

III

— Сіль, мило, сірники дайш? Хром є?

— Духи. Московські, — Іван в одвіт.

— На жратву махнєм? На манатки?..

— На мед.

— Мантуї за мною, будець мйод.

Іван і не думав іти за нахабним базарним звідником. Він був далеко не простачком, щоб довіритися цим новоявленим докторам спекуляції. Їм що, заведуть в якийсь захарканий закапелок, виманять за безцінь, а то й зовсім вирвуть товар із рук — кричи потім, хоч залийся.

— Так слиш? — Чіпкі пальці грубо схопили його за рукав. — Пайдєм.

— Відстань!

— А мо', валютой?

Засунувши руки в кишені, Іван пропхався крізь юрмище підозрілих суб'єктів при вході до базарного майдану, поплентався вздовж рядів. Мацав передки чобіт, які його аніскілечки не цікавили, завзято торгувався, прицінюючись до крохмалю, вихваляв на велику втіху хазяйці якийсь чудернацький настінний годинник. І ніхто не здогадувався, що цей юнак, торгуючись, всім еством вслухається в довколишній гомін.

В ті дні базари були чи не єдиними осередками спілкування. Саме тут кияни довідувалися, де проходить лінія фронту, які заходи намічали провести німці на окупованій території. На Житньому навіть радянські газети іноді з'являлися. Найчастіше Іван наникував на Житній. Вимінював десяток картоплин чи окрасць хліба і терся поміж людьми, наводнюючи зборище останніми новинами, які Юрко ловив з ефіру...

— Куплю мед. В кого є мед?

На нього летіли шпаркі косяки: тут картоплі не докупишся, а він — меду. Злудюга, видно, баришник.

— Хрону б тобі, окаянному!

— Можна й хрону. Де тільки його взяти?

— В Бабинім яру. Кажуть, там...

— Та ви що? — мало не вчепився в петельки якомусь чоловікові. Але відразу ж збайдужів. — Ніби ви там були?

— Я не був, але кажуть... Срілянина ж на Лук'янівці з самісінького досвітку.

«Невже вони зважилися на це?.. Хоча звідки знати базарникам, що зараз діється в Бабиному яру? — Проте тривога виповнює душу: — Де поділися хлопці? Чому не прибули, як умовлялися, на либідський пустир?..»

Нарешті натрапив на череп'яний кухлик з медом на вишпитуму рушникові, але не відчув ні радості, ні задоволення.

— Що правите?

— Пригріш цвяхів чи скла на вікно.

— А мило? Духи?

— Ні, цвяхи потрібні,— стояла на своєму жінка.

— Та в мене ж їх немає! А мед для хворого...

Темними, як скорина, зашкарубленими від тяжкої роботи пальцями жінка взяла кухлик, накрила зверху прив'яленим капустияним листом і простягла Іванові.

— Бери. Для хворого бери. Не нам на чужому горі наживатися. Іван опустил очі, винувато простягнув кусок мила.

— Звідки ж ви? Як звати хоч?

— У гості збираєтесь?

— Разом із другом. Як тільки вилежусь. І цвяхів принесем, і скла.

В студений глибині її очей повіяло відлигою.

— Що ж, приїжджайте. Катрею мене кличуть, Ткачихою. У Вишгороді всяк покаже, де моя хата.

«Катря Ткачиха... З Вишгорода... Я неодмінно навідаюся в Вишгород. Через місяць, можливо, через два, але піду і віддячу сповна. Тільки як вона дістанеться додому? Вся ж Лук'янівка, подекуку, запруджена солдатами...» Він повернувся було назад, щоб попередити жінку про небезпеку. Але Катря зникла.

Біля виходу, де юрмище водило коловоротом, до його слуху зненацька долинув знайомий оксамитистий басок із нотками зневаги і обурення:

— Ви що, любий? Це ж — унікальна річ. В інші часи їй ціни не було б.

— То ж в інші... А ниньки цей ріжок ні до чого.

Іван оглянувся. Під задрипаним парканом, біля розкарякуватого дядька в засмалцьованому овечому кожущку угледів професора Шнипенка. Так, так, то був Шнипенко. Якийсь нещасний, общипаний, постарілий, він притискував до грудей оздоблений перламутром мисливський ріг старовинної роботи. «Чого не евакуювався? — перша думка в Івана. — Навмисне залишився? Чи, може, в оточення попав?..»

— Ви тільки подумайте: ця сурма кликала лицарів у походи.

— Та відчепіться, бога ради. Що мені з тої сурми? А картопля ниньки...

«Оце часи! Кращий професор університету клянчить картоплю!..» Іван став протискуватись до розкарякуватого дядька, що, затиснувши ногами кошик з картоплею, чекав вигіднішого покупця. Бо знав: професорові не дістати картоплі в людей, які цупко дотримувалися натуроплати: за вінок цибулі — штани, за десяток картоплин — калози, за четвERTину сала — чоботи. Дядько стривожено забігав очима, коли Іван впритул підступив до нього.

— Чого треба? Ну, чого?

— Щоб ти не був... — і вилаявся.

— Я кричатиму!

— Кричи, хоч лусни! Ти образив людину. Сивого професора, який учив твоїх же дітей. Голодного професора...— Іван шепнув щось дядькові на вухо.

Того відразу як підмінили.

— А я хіба що? Я ж нічого. Берить...

— Оце вже по-братськи.

Іван великодушно віддав старому флакон духів, навіть почату коробку сірників. А сам узяв кошик із картоплею і попрямував до виходу.

...Іван поставив на табуретку кухлик з медом.

— Ну, оклигав, герою?

— Ви де пропадаєте? Куди подівся Юрко? Що в місті? — підхопився на лікоть Платон.

— Не турбуйся: в нас усе гаразд. Краще скажи, коли залишиш своє ложе?

— Радий би хоч сьогодні. Тільки в коліні ще крутить. І в голові гуде. Видно, я добре-таки гримнувся тоді об землю. Чи, може, контузія... Розумієш, як зведусь,— у голові ніби жорна починають скреготати. І нудить... Та що це я про свої болячки. Скажи краще, де Юрась пропадає.

«Юрась... Юрась... А про мене він так не побивався!» — спохмурнів Іван і почав поспіхом оповідати про оголошення окупантів, про останнє засідання в Якимчуків, про листівки. Лише про чутки, що вже витали над Києвом, страшні чутки з Бабиного яру, не обмовився жодним словом. І ще про хлопців, які чомусь не прийшли сьогодні на либідський пустир, як умовлялись, промовчав.

— Євген не дає про себе знати?

— Аніні.

— Щось не подобається мені історія з Євгеном. Як би там не було, а більше тижня не з'являтися...

— Ти снідав сьогодні? — Іван зненацька.

— Трохи.

— Знаєш що, давай лишень перекусимо.— Він зняв із кухлика капустяний листок і простягнув товаришеві.

— Мед? — Платонові очі блиснули подивом.— Де дістав?

— Звісно, на базарі.

«На базарі...— хитро мружить очі Платон.— Так я оце тобі й повірю, голубе. На базарі картопляного шкарупиння не до купишся. Ні, братику, мабуть, не один десяток кілометрів ти прочухрав, щоб дістати цей кухлик меду... Невже задля мене? А може, й хлопці зараз у таких мандрах?»

— Ну й бісові ж діти! Ризикувати заради кухля меду...

— Вода в тебе є? Чаю б зогріти...

— В цебрі подивись. Вчорашня має бути.

Доки Іван порядкував біля примуса, Платон дістав хлібину, банку консервів, а головне — пляшку горілки.

— Прошу причаститися.

— З якого це приводу?

— Не прикидайся. Знаєш же: сьогодні мої іменини. Так, так, двадцять сім... Я, чесно кажучи, і з голови випустив би, коли б не твій подарунок... Скажи по правді: хлопці прийдуть?

— Не знаю.

— Ну, вдох вип'ємо. Щоб у нашу оселю ніколи горе не заглядало.

— Вип'ємо!

Гаряча рідина нагадала Іванові, що з учорашнього ранку і ріски не мав у роті. І їсти не хотілося. Проте їв старанно, без жодного слова. Платон теж мовчав.

— Ось що, Ваню, винен я перед тобою, — нарешті мовив він. — Зле я про тебе думав. Пролозую вважав, вовком в овечій шкурі. Чого? Сам не знаю. Серце не лежало до тебе... Ти не ображайся: сам зараз каюсь.

— Чого тут ображатись?

— Пригадуєш нашу першу зустріч? В кабінеті секретаря міськкому? Ну от, тоді все й почалося. Не сподобався ти мені. Страх як не сподобався. І потім я не міг тебе терпіти. Надто в тобі все правильним було. І думки, і слова, і манери... Коротше, не вірилося, що ти для підпільного діла здатний. Думав: чиновничку слави заманулось. І знаєш, я про свої сумніви навіть секретареві міськкому сказав.

Так ось чому Євгена, а не його, Івана, призначили керівником групи! Недаремно ж він весь час остерігався Платона...

— По-моєму, стояло навіть питання, щоб тебе з нашої групи вивести. Але хлопці заступилися. Євген особливо. І я змирився. Та все одно недолюблював... Аж поки не пішли разом «галстук» Лукаші в'язати. А потім історія з комендатурою... Тепер я багато дечого зрозумів. Каюсь!

— А може, я сам дав привід думати так про себе?

— Не кажи. Я людей серцем більше сприймаю. Із тюрми все це в мене.

— Що ти верзеш? Якої тюрми?

— Звичайнісінької. Сидів, довелось. За що? За вбивство!.. Ти не жайхайся, я не чесну людину із світу зігнав. Просто одній паскуді груди вилами проптрикнув. Швачкурою звали... Ти питаєш — за що? Скажу. Він у тридцять третьому моєму батькові голову сокирою розвернув. На пасіці влітку. Щоб колгосп обезглавити. Я своїми очима це бачив — вдень же діялось. Тільки я тоді ще малий був, і Швачкура зумів наживати п'ятами... А як повернувся у наші краї опісля, я й помацав вилами йому серце. За вбивство, звісно ж, по голові не гладять. Ну, мені й пришпандорили по саму зав'язку. Доки там, нагорі, розбирались, я майже чотири роки відтрубив на білих дачах...

Гуркіт в парадному обірвав Платонову розповідь. По дерев'яних східцях пробухкотіли нагальні кроки, і раптом... раптом у кімнату ввалився Микола. В ріденьких сутінках напівпідвалу його обличчя здавалося вкритим зеленуватою цвіллю.

— Що з тобою?

— Юр... Юрко розстріляний!

Платона так і викинуло з постелі. Застиг у напрузі. Тільки груди його гойдалися з присвистом. Івана ж ця звістка причавила до стільця.

— ...на розі Дорогожицької... прямо на вулиці лежить... сам бачив. Я з Бабиного яру. Там... Там зараз усіх поголовно розстрілюють...

IV

«Що ж це таке? Знову на допит? — зім'ятий жовтавий папірець вислизнув із задерев'яних пальців професора. — Вони збираються мене допитувати... А хто ще так жагуче ненавидів двадцятирічну вакханалію розгнузданої черні? Хто з таким нетерпінням виглядав визволителів і віддав їм у помислах своє серце й руки? І після цього мене ще й допитувати...»

Ні, не міг Шнипенко збагнути отаких викрутасів примхливої долі. Скільки літ коріння ненависті живило його своїми щедрими соками, стільки літ віття надії підносило до прийдешніх днів. І раптом жовтавий зім'ятий папірець...

— Проклятий вік! Неврастенічний вік! — вдарив кулаком себе по голові. — Епоха перед прірвою! Епоха розгулу диких інстинктів!

Професор почув власний голос і засоромився хвилиною легкодухості. За давньою звичкою похапцем розчесав сиві пасма, сів за письмовий стіл. В години найбільшої розпуки він завжди шукав розраду в старовинних фоліантах чи в древніх літописах. Вони ніби виривали його з сірих буднів двадцятого століття і вели нетолоченими степами Придніпров'я до знаменитих Кодацьких порогів. І блякла, забувалася туга. І тяжкі думи розвівалися солоними вітрами, які гнали козацькі чайки до Константинополя. Але цього туманного ранку неждані тривоги не пускали його в глибини минувшини, тримали на розгйданих хвилях сучасності, як нагрудні коркові пояси на воді. «Для чого все-таки викликають? Невже справді допит?..»

«А чому неодмінно допит? Дивись, посаду якусь запропонують. Не так уже й багато в Києві для німців надійних людей. Он Гоноблін — слинькуватий, недотелепкуватий, а, бач, призначили головою міської управи. Безголовий став головою! А мені цілком ймовірно...» Але тут до тривоги прилучився липкий сумнів. «А хто сказав, що ти надійна для них людина? Може, думаєш, вчорашні заздрісники тебе так відрекомендували? На них надіятимешся — дістанеш ту посаду... Як-не-як, а підковував же своїми знаннями більшовицьких жербчиків!»

«А що я мусив робити?» — кинувся виправдовуватись професор. Забігав по кабінету. І зненацька помітив: стіни крадькома почали зсовуватися до купи, зближатися, ладні розчавити його. І килим якось підозріло шушукав під ногами. Лише кам'яний бог на покуті байдуже лупив невидючі очі, далекий од всякої мегушні і пристрастей. І все ж професор прочитав на незворушному обличчі бога великий смисл: «Я — камінь... Я — символ забуття... Я вийшов з

глибини віків, щоб нагадати людям: століття пристрастей не знають. Я — символ забуття...» І на старого повіяло такою холоднечою, що він липенув мерщій з кабінету. І зіткнувся на порозі з матір'ю.

— Тобі чого?

— Забула зразу сказати, вони говорили...

— Та скільки ж їх було?

— Двоє. У цивільному. Тільки-но ти вийшов, як вони... Я навіть думала...

— Чув уже! — А в самого думка: «Коли б пахло арештом, почekali б. Вони б записок не залишали. Тільки що, як це провокація?»

Рішуче ступив до виходу.

— Ти куди, сину?

— Не закудикуй.

Схопив у коридорі химерний сучкуватий ціпок, подарований минулої зими студентами з Прикарпаття, і гайда надвір. Якусь мить стояв у нерішучості перед потемнілими дверима сусідньої квартири. Потім постукав. Не пальцем — головою зміюки, що була набалдашником ціпка.

Відкрила немолода жінка. Зміряла гостя підозріливим поглядом, ніби перед нею стояв не поважний професор, а розбишака з вулиці.

— Чого треба?

— А вас уже й не пізнати, Поліно! — з награним захопленням вигукнув Шнипенко. — Все кращасте. Справжня тобі господиня...

Поліна зм'якла на виду, відповіла дурнуватою посмішкою.

— Порфирівич вдома?

— Снідають, — і відступила од дверей.

Шнипенко ступив у коридор, завалений до стелі ящиками різних розмірів, клумаками. Гостеві здавалося, що він потрапив на якусь промтоварну базу, в комору, де густо пахло фарбами, нафталіном, злежаними шовками. Спотикаючись, пробрався до вітальні.

— Добридень, Порфирівичу!

Гоноблін навіть оком не повів. Печерицею бульбився за широким столом, заставленим різною їжею, і старанно наминав курячу ніжку. Прибулого аж замлоло від того багатства на столі. Вже стільки днів не бачив навіть куска хліба, тримався на самій картоплі та буряках, принесених невідомим другом, а тут тобі і наливка, і курка, і яблука... «Всюди голод, а він як вареник у маслі. Швидко присобачився до нових владик. Дуже швидко!» І в котрий раз відзначив, що обскакав його, нерехитрив слинькуватий Гоноблін. І вперше покаявся, що не пішов у той пам'ятний день зустрічати визволителів укупі з депутатом. Але глянув на стіну, де, обведений чорною стрічкою, висів портрет Лукаші, і вдоволено посміхнувся.

— А я оце до тебе, Порфирівичу... З новою посадою, так би мовити! Радий за твої усніхи.

Той блимнув голими вареницями повік, показавши замість очей дві калюжні бульбашки.

— Що треба?

«Кнуряка! Ти ба, яким тоном заговорив? Пана з себе корчить! А схожий на того пана, як кізяк на кислицю», — відплатив у думці

професор за непоштивість хазяїна, хоч посмішка і не зійшла з його вуст.

— Нічого, власне. Поздоровити просто хотілося. І ось пам'ятну річ вручити,— показав на палицю.— За незаперечними доводами, це ціпок останнього київського бургомейстра при литовській зверхності. Зв'язок символічний же: опора останнього — для опори першому...

Полетіла в полумисок недогризена куряча ніжка, лисніюча від жиру рука з тупими коротенькими пальцями потяглася за химерним сучкуватим ціпком. На одутлому обличчі новоспеченого голови міської управи обнялися пихатість із вдовolenням. Шнипенко сподівався, що після цього сусід здогадається запросити його до столу, почастує наливкою. А там уже непомітно і розмова зав'яжеться. Та Гоноблін, певно, не вважав своїм обов'язком дякувати за коштовний подарунок. Він знову вчепився зубами в курячу ніжку.

— Ось тут прислано мені повісточку з коричневим штемпелем,— віяково забелькотів професор.— Що б це воно мало означати? Ти ж чоловік...

— В гестапо скажуть'н.

«Звідки він знає, що повістка з гестапо? — як гарячим піском сипонуло у вічі Шнипенкові.— Навіть не глянув, а каже: в гестапо скажуть... Чи не його це, бува, робота?»

— В гестапо? А що їм од мене треба?

Знову чвакнула в полумисок недогризена куряча ніжка.

— Що треба? Їм усе треба'н, многозаслужений професоре'н. Скажімо, чому не з'являються на реєстрацію'н «талановиті» совіцькі воспитателі'н. От ти зареєструвався'н, га? Скажи, зареєструвався'н?

— Я?! Господи, а мені чого ж реєструватися? Хіба я з комуністами, обійнявшись, ходив? Я ж... Та ви ж, Порфіровичу, знаєте.

— Знаю'н. Все знаю'н. І пам'ятаю, як дехто на кістках світочів науки'н робив собі кар'єру'н. Навіть підрахувати'н можу, скільки умів пішло під сокиру...

— Ви неправильно інформовані, Гордію Порфіровичу.— Шнипенко відчував, що голос його ось-ось урветься.— Це злі язики, недруги. Я тільки за конкурсом. Чесно...

Гоноблін схопився за короткі ніжки, придибуляв до професора. Руки за спиною, калюжні бульбашки так і пруть з-під голих поків.

— Чесно? Ні, многозаслужений, нині не ті поняття'н честі. Нині ми'н за новим катехізисом питаємо'н з кожного. В такий час...

Не страх, а ненависть пагнітали в душу Шнипенка слова Гонобліна. Хто б говорив! Професор відчував, що він лопне, коли не вилле ті пекучі почуття. І він вказав усе.

— В який час! Який у чорта час! Не думай, що ти вже схопив бога за бороду. Дивись, коли б не повие, бува, на ній, як твій... Лукаша.— Розгубленість, що заграла на покритому потім лиці Гонобліна, ніби заохочувала до навалного наступу.— Ти сам накликаєш біду на свою голову. Я теж дещо знаю. Пригадуєш тридцять

четвертий? Дощова піч, арешт Науменка... Ні, такі речі не прощаються!

— Ти'н нічим не доведеш...

— А чим ти заперечиш? Знай: коли топитимусь, неодмінно потягну і тебе за собою. Знай і не базікай!

Демонстративно обернувся, немовби насправді збирався залишити цю завалену награбованим шматтям квартиру. «Якщо він почувається непевно, то покличе. Неодмінно покличе! Щоб задобрити, примиритися. А тоді вже і я ціну заломлю...» Крок ступив, другий, третій, а Гоновлін наче онімів. Вже й за ручку дверей взявся, а він мовчить.

— На якого чорта ти його впустила? — почув уже в коридорі.

— Та хіба ж я... Сам вперся.

— Пальто! Швидше!

«Поспішає. І, мабуть, у гестапо. Щоб першим обхаркати мене. Щоб випередити! Тільки не виїде!» Прожогом вискочив з квартири Гоновліна і остовпів: біля дверей його оселі стояв незнайомець у темно-сірому плащі. «За мною! — тенькнуло серце. — Знову вони. Чатували, значить...» Аж це незнайомець повернувся. Шнипенко від несподіванки навіть рота роззявив — перед ним стояв Іван Кушніренко.

— Добридень, Романе Трохимовичу!

Шнипенко, отямившись, простягнув руки, ніби хотів злетіти. Помітив у юнака клунок і все збагнув. Ось хто постачає його харчами! Ось хто не забув його в біді!

— Хлопчику мій, свята ти людино! Я навіть не знаю, якими словами дякувати за твою... — А в самого думка: «Що, коли Гоновлін виповзе сюди і побачить мене з Кушніренком?.. Іван же в активах ходив. Чи, може, він і зараз...» — Я вражений вашим вчинком, Іване. Заходьте лишень до хати, заходьте. — А його душа так і холоде: «А що я з ним робитиму, коли зайде? Кожна ж хвилина дорога!..»

Кушніренко ніби прочитав ці думки.

— Іншим разом, Романе Трохимовичу, поспішаю, — і подався вниз.

— Боже, а я так хотів би...

Ще не стихли Іванові кроки, як професор кинувся на вулицю. І пустився вздовж неї підтюпцем. Густа ненависть гнала його до сірої кам'яниці навпроти Софійського собору, нареченої в ті дні киянами «передмогильником». «В гестапо не дурні сидять, — нахвлявся він помститися Гоновліну. — Я розкрию їм очі... Я доведу, що для такого сидла ти безголовий вершник. Я відплачу! Сповна відплачу!»

Жадоба помсти так затьмарила його свідомість, що він незчувся, як опинився на східцях під'їзду, які вели в гестапо. І лише там отямився. Але відступати було нікуди. Опасистий вартовий з емблемою людського черепа на чорних петличях уже взяв його на приціл. Розвальцем, ніби нехотя, наблизився до професора, безцеремонно вихопив з рук повістку. Кудись дзвонив, щось доповідав, потім

непоштиво ткнув пальцем у куток: мовляв, чекай там. І професорові здалося, що палець вартового достоту такий же, як і в Гонобліна. Короткий, тупий, волосатий. І од того відкриття впевненість стала в'янути, як воскова квітка в гарячій воді.

Пониклий, знічений, віп павіть не помітив, як опинився в просторому незатишному кабінеті. Пробіг довкола поглядом: чи не камера для арештантів? Ні, хоча єдине вікно й загра́товане. В дальньому кутку за столом — немолодий військовий з цигаркою в зубах і черепом в петлицях. Шнипенкові впало в око щедро намащене, прилизане темне волосся на красивій голові з білою ниткою проділу посередині.

Провожатий без єдиного слова показав на стілець, що стояв під стіною навпроти вікна, а сам, склавши на грудях руки, сперся об одвірок, даючи цим зрозуміти, що вийти звідси значно трудніше, ніж зайти. Професор сів. Чекав, коли до нього звернуться. А офіцер розглядав його, як експонат, і мовчав. І професорові почало здаватися, що його вже давно тут чекали і тепер вивчають, наскільки він відповідає уже складеним про нього уявленням.

— Тут ось повістка... — Шнипенко не витримав. — Певно, якесь непорозуміння... Я сам уже збираюсь давно прийти до вас. За двадцять три роки на серці стільки всього зібралось.

Коротко глянув на офіцера з перламутровим проділом. «Мурмило! Цього так просто не розчулиш. Треба ненавистю, ненавистю до всього совіцького бомбардувати його душу».

— От я професор, але якби ви знали, як мені жилося... — похитав скрушно головою, торкнувся пучками сухих очей. — Навіть зараз мені ниють нажиті душевні рани. О, що то був за час! — І давай хулити минуле з такою вправністю, як це вмів робити тільки він.

Не зводячи з нього погляду, німець натиснув кнопку біля телефонного апарата — невдовзі до кабінету зайшов інший офіцер. Щуплий, невисокий, з великою лисою головою. Прочимчикував до вікна, сів на лутці і, не звертаючи ні на кого уваги, заходився чистити нігті. Шнипенко, як і раніше, живописав про свої «муки» за Радянської влади, говорив, доки не пролунало коротке і владне:

— Досить!

Військовий з перламутровим проділом рвучко звівся, вийшов із за столу. Заклав за спину руки і, порипуючи хромовими чобітьми, заколихався вперед-назад на широко розставлених ногах.

— За кого ти нас вважаєш? За ідіотів? — І його світлі очі взяли-ся кригою.

— Ви мені не вірите?

— Ми — єдина раса, здатна проникати в підступні наміри недолудів. Фюрер навчив нас уловлювати в словах їх істинний зміст. Ти — прихований енкаведист!

Загра́товане вікно, незграбний стіл, гестапівці попливли перед очима професора.

— Говори: з яким завданням тебе залишили в Києві?

— Мене?!

— З ким тримаєш зв'язок?

Нечуваною жорстокістю і невмолимістю закипали крижопі озерця очей гестапівця. Але Шнипенко уже не відчував жаху: він дуже ясно зрозумів, що поєдинок програно.

— Вас ввели в оману...

— Нас не вводять в оману. Ми віримо тільки тим, хто підтверджує свої слова незаперечними аргументами.

— А які аргументи потрібні від мене?

— Ну от, коли б ви повідомили, де переховуються нині сталінські агенти...— втрутився в розмову лисий.— Ви ж людина видатна, му-систо знати київських комуністів.

— Звідки мені знати, де хто переховується,— відказав по паузі, коли обмірковував становище.

«Варто назвати хоч одне прізвище, як це стане найвагомішим доказом моєї причетності до більшовиків. Тоді вже ніякими аргументами не зарадиш... Але ж це — остання надія на порятунок! Якщо вона вислизне з моїх рук...»

— Хоча я, звичайно, дещо знаю.

Лисий кинувся притьмом за стіл, схопив ручку.

— Сьогодні я зустрів свого колишнього студента. Івана Кушніренка. При більшовиках він ходив у активістах. Гадаю...

«Але ж я не знаю, чого Іван опинився в Києві. Це тільки припущення, яке може коштувати життя. Саме тій людині, яка подала мені руку допомоги в найскрутнішу хвилину,— завагався Шнипенко. Але глянув на перламутровий проділ.— Ні, це остання надія на порятунок! Інакше — Бабин яр...»

— Я певен,— сказав професор,— певен, що Кушніренка залишили більшовики для терористичної роботи.

— Прикмети? Де живе?

— Трохи вищий середнього зросту. Світлоокій. Довгобразий.— І в такт йому повискувало перо в руках лисого.— А де живе?.. Йй-богу, не знаю!

Сердито покотилася по столу кинута ручка.

— Але я дізнаюсь. Найближчими ж днями.

Німці Perezирнулися, і Шнипенко зрозумів: останні його слова зруйнували міст, який він прокладав звідси такою дорогою ціною.

— Ще одне. Чув я від свого колишнього аспіранта, теж завязаного комуніста,— він щойно сюди повернувся з оточення,— чув, що в Київ прибрюхав, теж з оточення, секретар міськкому партії Шамрило. Але адреси...

Проте це повідомлення і без адреси зацікавило гестапівців.

— Хочу також заявити...— замахнувся було Шнипенко на Гоголіна, але побоявся: «Ще запідозять. Якщо все піде на лад, встигну розквитатися і з ним».

— Що заявити?

— Що постараюсь розвідати, де перебуває Шамрило.

Офіцери знову переглянулися. Той, що з проділом, сказав суворо:

— Знайте, ми вам не віримо. Але ми — нація рицарів. Ми дамо вам змогу спокутати свою провину. Одна умова: про все бачене

повідомляйте людину, яка буде до вас з'являтися регулярно від нас. А зараз можете бути вільні. Раджу не гаяти часу.

Шнипенко звівся, посунув до дверей. І не було в його душі ні каяття, ні докору совісті.

V

Вальтер фон Рейхенау нагрянув у Київ зовсім несподівано. Із штабу армії повідомили про прибуття маршальського літака за якихось півтори години до посадки. І попередили: командуючий воле, щоб ніяких церемоній при зустрічі не влаштовувалось.

Звістка ця застала фон Рітце в постелі. Поспіхом одягаючись, він все метикував, що б то означав цей загадковий візит. За становище в Києві полковник не бентежився. Останнім часом воно повністю стабілізувалося: більшовицькі агенти частково були виловлені і розстріляні, а частково розбіглися з міста. І раптом... раптом йому спало на думку: «А чи не скоїлося щось там, нагорі? Чи не довідалися, бува, геморойники із ставки про мої вояжі до канцелярії Бормана?..» Бажаючи якнайшвидше зустрітися із своїм шефом віч-навіч, фон Рітце порадив генералу Ебергарду підготувати все необхідне для прийому високого гостя, а сам вирушив у дорогу.

На аеродром полковник примчав за кілька хвилин до прибуття шефа. Коли літак приземлився, Рітце повагом попростував через льотне поле. Його погляд схопив і те, з якою млявістю вилазив фельдмаршал із броньованого черева «хейнкеля», і те, що супроводжував його не капітан Генріх Краузе, якого в штабі жартома прозивали «ходячим довідником», а старий вірний Карл. Все це немовби підтверджувало нерадесні думки полковника.

— Дорогий Освальде! Радий зустріти вас живим-здоровим, — бадьоро заговорив фон Рейхенау, як тільки ступив на землю. — Як почуваєтесь? Хоча можете не говорити: бачу по вас.

Бажаючи розім'яти ноги після тривалого сидіння, фон Рейхенау рушив уздовж льотної доріжки. Але й цей його вчинок полковник розцінив як намагання позбутися зайвих вух. Спершу вони брели мовчки. Але та мовчанка була дуже схожа на тишу перед грозою.

— Вас, певно, дивує мій візит? — І фон Рітце помітив в очах фельдмаршала занепокоєння. — Так, я навмисне відмовився од церемоній. Бо ненавиджу це місто. Та й не до цього зараз. Церемонії почнуться завтра. В Берліні... Так, мене викликає фюрер. Буду давати бій розцяткованим орденами тупицям. Буду доводити, що для Німеччини Харків, вихід на Донецьчину в сто крат важливіші, ніж приазовські пустища. Хоча навряд, чи вони це зрозуміють: їм паморочать голову кілометри зайнятих територій... Але фюрер зрозуміє. Мусить зрозуміти! Треба ж нарешті отямитись од гіпнозу і глянути хоч на кілька кроків уперед.

Збудження фельдмаршала потроху перейшло і на фон Рітце. Щоправда, не глибина сказаних слів, а та довіра, з якою ділився уславлений генерал своїми заповітними мріями, бентежила полковника. Він уже давно помічав, що стає повіреним фон Рейхенау. І це

гішило його. А щодо турбот командуючого, то він не завжди їх поділяв. За якихось три з половиною місяці солдати фюрера зайняли територію, майже втросе більшу од Німеччини. Чого ж ще треба? А зима... Хіба вона ставала на заваді у попередніх походах?

— Я вам от що скажу, Освальде, — маршальська рука в м'якій рукавичці лягла на плече полковника. — Я вам скажу, що коли мене переможуть сидуни із ставки, готуйтеся до панахиди. Так, так, я не жартую. Там зараз усі в гіпнозі від тимчасових успіхів, а я бачу майбутнє... Про перемогу як про щось реальне ми можемо говорити лише за тієї умови, коли зиму зустрінемо на березі Каспію... Та що це я весь час про своє? Доповідайте, як тут у вас.

Фон Рітце давно чекав нагоди, аби показати фельдмаршалові, що він не якась там штабна пронафталінена миша, а солдат, гідний поваги. І от нарешті нагода трапилась. Але потрібні слова чомусь прилипали до язика. Він глянув на сонце і ніби вперше помітив, що хоча воно ще й сліпить очі, але вже неспроможне ні піднятися до зеніту, ні обігріти закушену дощами землю.

— Я дозволяю собі почати з подяки за те довір'я, яке ви мені виявили, призначивши спеціальним уповноваженим по наведенню порядку в Києві. Я розглядаю свою роль у київських справах як екзамен для важливіших і почесніших завдань. Не знаю, як я його складу, але знаю одне: обстановка в Києві виявилась набагато складнішою, ніж її можна було уявити. Як встановила контррозвідка, саме тут більшовики залишили Всеукраїнський центр для керівництва партизанським рухом.

Фельдмаршал одразу ж помітив, що підлеглий трохи перебільшує, — контррозвідка штабу армії чомусь не доповідала про Всеукраїнський керівний центр, — проте перебивати не став. Кому не хочеться згустити фарби, щоб на похмурому тлі побачити яскравий силует власної персони?

— Мій план боротьби із більшовицьким підпіллям був гранично простий. По-перше, роз'єднати їхні сили, ізолювати більшовицьких агентів, викликати до них неприязнь і ненависть з боку лояльного населення. По-друге, залякати, придушити волю до боротьби у нестійких елементах, які могли б стати у майбутньому спільниками більшовиків. По-третє, провести тотальну реєстрацію всіх комуністів, комсомольців, енкаведистів, різних там стахановців, щоб у зручний момент ефектно їх знищити. Це, звичайно, не всі заходи. Але десяти днів вистачило мені для їх реалізації. Про операцію «Хрещатик» я вам уже доповідав письмово. За операцію «Бабин яр» мушу коротко сказати: вона вже дає прекрасні результати. Перш за все ми позбулися сумної перспективи годувати й обігрівати якихось півсотні тисяч недолудей. А головне — страх паралізував місто. Тепер навряд чи підніметься у когось рука на німецького солдата. Тепер нашого солдата охороняють тіні п'ятдесяти тисяч мерців...

Всього міг чекати від цього спритного офіцера командуючий, тільки не такого повороту думок. Тіні мерців на сторожі німецького солдата! Ні, фон Рейхенау ніскілечки не був жалісливий чи забо-

бонний. Його круту владу відчули французи із Палерона ще у 1915 році, коли він, будучи молодшим офіцером, спалив дощенту їхнє містечко тільки за те, що там здох його буланій жеребець. А через двадцять шість років, у російському поході, він навіть не задумувався — розстріляти чи ні три тисячі сімсот чотирнадцять радянських бійців і офіцерів, взятих у полон в районі Стародуба. Не здригнулася у маршала рука і тоді, коли підписував наказ мотодесантам знищувати колони біженців, аби закупорити магістралі, по яких мали відходити червоні частини. Все це він вважав необхідними атрибутами війни, елементами фронтового побуту. Але одним махом за сотні і сотні кілометрів од фронту кинути в могилу п'ятдесят тисяч не причетних до військової справи людей... Ні, на це в нього не вистачило б фантазії! Почуття задрозів прокинулося в серці фельдмаршала. Колись його випередив на партійних скачках покійний Вольфганг фон Рітце, а нині випереджає і молодший, Освальд. Він знав, що офіційний Берлін в захопленні від операції «Бабин яр».

Так, фон Рейхенау задрив своєму підлеглому і разом з тим був задоволений, що побійще в Бабинім яру не пов'язане безпосередньо з його іменем. Нюхом старого політика відчував: настануть часи, коли всі сучасні події будуть переоцінені, і хто знає, як тоді поставляться до Бабиного яру. В свій час він свідомо відмовився од високого крісла командуючого сухопутними силами Німеччини, пропонуваного йому самим фюрером, аби лишитися для історії істинним солдатом. І тепер робив усе, щоб бути саме ним. Назбиравши таких підручних, як фон Рітце-молодший, про власну репутацію він не турбувався. Він тільки захоплювався їх вчасно.

— Вашою рішучістю і винахідливістю пишається все наше офіцerstvo. Ви показали, яким мусить бути солдат фюрера.

— Це далеко не все, що я маю зробити, — повів далі фон Рітце. — Я запроваджую зараз удосконалену систему заложництва. За кожне порушення нашого наказу чи розпорядження виконуватиметься Бабин яр. Розумієте, якою ціною платитимуть ці недолюди за будь-який акт диверсій? Крім того, у Києві незабаром буде введено нову систему трудової повинності, новий паливний і харчовий режими. Азіати скоро втратять найменшу охоту до боротьби. Я скоріше зажену їх назад у печери, аніж дозволю, щоб хтось підняв руку на німця. Для цього мені вистачить десяти днів. Правда, і зараз Київ уже сумирне місто. Ви можете спокійно ходити по його вулицях вдень чи вночі, коли заманеться.

Та з подальшої розмови фон Рейхенау відчув: полковник прагне швидше вирватися звідси. «Тільки чому? — не міг здогадатися. — Якщо в Києві такий спокій, то всяк на його місці вважав би за щастя сидіти тут, а не на передовій. Чи, може, нудьгує в товаристві тилиовиків?»

— Я вдоволений вашими діями, полковнику. Одне мене тільки непокоїть — ваш вигляд. Мабуть, недосипаєте? Працюєте по двадцять чотири години на добу?.. Ні, ви не маєте права виснажувати себе. Такий розум потрібен фюреру і фатерлянду. Я неодмінно

подбаю, щоб вас якнайшвидше розвантажити. Оперативні справи час покласти на поліцію...

Вже далеко позаду залишилася стрічка зльотної доріжки, а вони все йшли і йшли. По-осінньому гострий вітерець сік по обличчю, сухо тріщав під ногами збляклий бур'ян. Раптом Рейхенау позирнув на годинник.

— Мабуть, машину вже заправили. Час в дорогу.

— А в місто?

— В це місто я не маю наміру заїжджати.

Коли поверталися назад, полковник знічено:

— Я хотів вас попрохати... Будьте ласкаві, передайте цю річ фрау Ельзі.— Він видобув з кишені продовгуватий футляр з м'якої крокодилової шкіри, прикрашений на різках мініатюрними золотими вензелями.

Фельдмаршал ніби нехотя взяв його, покрутив у руці. Потім недбало одкрив. І примружився. Ніби десяток малюсіньких сонць спалахнуло, замерехтіло химерними райдугами. Чи то від радості, чи від тих райдуг обличчя в Рейхенау засіяло. «Кольє із перлів... Певних півтораста тисяч марок!» Він уявляв, як зрадіє його Ельза. Адже ніколи не балував її такими коштовними подарунками. Підлеглі офіцери чи не щотижня посилали своїм донькам та дружинам східні сувеніри, а він вважав це нижчим гідності істинного рицаря. А Ельза ж чекала, чекала дарунків. «Де тільки Освальд взяв це кольє? Невже поцупив із трофеїв?..»

— Це — моя власна річ,— спробував розвіяти підозру фельдмаршала фон Рітце.— Трофеї відправлено в рейхсбанк. Майже на сорок вісім мільйонів марок!

«Казка про сивого бичка,— зморщився фон Рейхенау.— Сорок вісім мільйонів відправив — усі знають. А скільки прибрав до кишені — ніхто не відає. Добре, мабуть, погрів руки на Бабиному яру, якщо розкидається такими подарунками. Можливо, й з Києва рветься, щоб замести за собою сліди...» Але порівняв у думці хутра, що були в літаку, з цим рідкісним кольє і махнув рукою.

— Ельза напевно буде вам вдячна.

— Широ радий.

— До речі, чому б вам не провідати її?

— О, з такої дірки хіба вирвешся?

І знову в голосі полковника — нудьга.

— Вам тут недовго лишилося бути. Як тільки одягнете генеральський мундир, так і знайдемо для вас більш підхоже місце. Я неодмінно порушу це питання перед фюрером.

Полковник вдоволено посміхнувся. Ледь-ледь, самими очима. Він ладен стерти з лиця землі весь Київ, аби тільки добути генеральський мундир. І фельдмаршал теж посміхнувся: в руках Освальда фон Рітце це місто стане символом незаперечної покорі.

— Я вірю у ваші здібності. Бабиным яром ви здивували Європу. Тепер світ чекає нових подвигів. Певен, що вони будуть. Чи не так-бо, генерале фон Рітце?

...Скоро літак піднявся в повітря. І розтанув у ранковому небі.

А майбутній генерал все стояв серед поля і дивився йому вслід. Стояв, доки не підійшов ад'ютант і вибачливо не доповів:

— Пане полковник, на вас чекає комендант Києва.

В темному приміщенні аеровокзалу фон Рітце зустрів генерала Ебергарда. Із блідим лицем і витягнутою, як у коня на водопої, шиєю.

— Знову починається...— видихнув той, мов після довгого-предовгого бігу.— Повішено оберштурмбанфюрера фон Роша! Нахабно повішено, за ноги.

— Де повішено?

— На вулиці. Недалеко від Сінного базару.

— Коли зняли?

— Щойно.

— Ідіоти!

На шаленій швидкості мчав фон Рітце з аеродрому. А в приміщенні комендатури, де стояли сервіровані для зустрічі фельдмаршала столи, його чекали керівники СС і дехто з командирів розквартированих у Києві армійських підрозділів.

— Як могло статися? — не переступивши порога, прошепотів фон Рітце. І від того шепоту закам'яніли присутні: саме таким шепоточком послав на передову цей всесильний Рітце генерала фон Арніма і наказав відправити у штрафний батальйон саперів покійного майора Гейкеля.

— Розслідування не закінчено...— почав було заступник покійного оберштурмбанфюрера.— Напевно, його вистежили...

— До біса міркування! Я запитую, як сталося, що тіло фон Роша теліпалося майже до півдня? Де були патрулі? Чий то район?

Наперед виступив невисокий чорнявий підполковник. Всі бачили, як крейдяніють його щоки, лоб і навіть очі.

— Що, в штрафники заманулося? Ні, штрафбатом ви не одбудетесь. Я покажу, як нести караульну службу!

Фон Рітце відійшов до вікна, немов хотів цим підкреслити, що пориває з присутніми всілякі стосунки. Виглянув із-за важкої штори на вулицю. І раптом невимовним сумом засвітилося його червоніле око. Години ж не минуло, як клявся фельдмаршалові, що Київ знекровлений, нездатний до опору, і на тобі — повішено самого бога Бабиного яру! Правда, смерть оберштурмбанфюрера мало хвилювала полковника,— в глибині душі він навіть радів, що не стало саме Роша, який після вітальної телеграми Гімmlера зазіхав на більшу частину невідправлених у рейхсбанк «сувенірів»,— його непокоїли можливі наслідки цієї смерті. А що, коли вона стане сигналом до нових терористичних дій? Вдивлявся, вдивлявся в припшклі квартали, немов хотів збагнути, що примушує збільшовичену чернь з такою фанатичною впертістю чинити безглуздий опір. Адже перед нею — нездоланна сила! Адже дві червоної імперії уже зічнено, і окремі, хай навіть і болючі, уколи уже не зарадять справі: велика битва вирішується не тут, а на фронтах...

— Пане полковник, сьогоднішній злочин, на мою думку, не можна розглядати без зв'язку з одержаними в гестапо відомостями,—

обірвав його роздуми генерал Ебергард, який хотів показати присутнім, що гнів улюбленця фельдмаршала не поширюється на нього.

— Якими відомостями?

— Вчора ми викликали одного місцевого професора-історика. Нині ми розшукуємо зниклі з Лаври експонати, якими цікавиться пан рейхсміністр Розенберг, і хотіли довідатись у нього про це, — доповідав шеф гестапо. — Але професор дав нам куди цінніші відомості. Він повідомив, що днями з оточення до Києва повернувся секретар міськкому партії Шамрило...

Фон Рітце обернувся і втупився в гестапівця.

— З інших джерел нам стало відомо, що керівний центр більшовицьких терористів склав список наших керівників, яких вони мають намір знищити. Оберштурмбанфюрер фон Рош у тому списку стояв перший...

— Хто другий?

— Другим стою я, пане полковник. А третім — ви...

Всі чекали, яке враження справить це повідомлення на полковника. Але воно не справило ніякого враження. Фон Рітце тільки голосно зареготав.

— Все це чистісінький шантаж, атака на наші нерви. Тепер більшовикам залишається тільки складати списки. Я маю вас запевнити: підпілля в Києві не існує! Хто поділяє цю думку, прошу за мною.

Він перший підступив до розкішного банкетного столу. Звичним рухом наповнив кришталевий келих.

— За фюрера!

— Хайль!

— За перемогу!

— Хайль!..

Вистояний український коньяк непомітно змивав напруженість. Поволі встановлювалася та невимушена атмосфера, яка стирає грані між чинами. Офіційні тости змінилися інтимними, високодержавні промови — жартами. І найбільше веселився і сипав дотепами сам Освальд фон Рітце. Проте його білозуба посмішка і іскристі слова не могли повністю зігнати прихованої тривоги з облич офіцерів. Над ними ніби витала тінь повішеного оберштурмбанфюрера фон Роша.

— Друзі, я щойно мав розмову з командуючим армією, — в розпал цього напівурочистого, напівпоминального банкету сказав полковник, і всі помітили, що він абсолютно тверезий. — Вашими рішучими діями фельдмаршал задоволений. Тільки через велику заклопотаність не зміг він особисто висловити свої подяки. Велів передати, що в штабі групи армій «Південь» є думка перетворити Київ на експериментальне місто для вироблення методів боротьби з більшовицькими терористами. Отож наш досвід стане школою для всіх гарнізонів на сході. Зайве роз'яснювати, яка це честь. На нас дивляться співвітчизники, і ми повинні зробити все, щоб ці погляди не потьмарилися розчаруванням. А сьогоднішній випадок саме з ряду тих, що породжують розчарування. І відомості, які щойно подало

гестапо, теж не дають підстав для заспокоєння. Треба гадати: якщо до Києва повернувся більшовицький отаман Шамрило, терористи неосвідомлено активізують свою діяльність. Ми всі повинні бути напоготові. Гадаю, пан комендант сьогодні ж видасть відповідний наказ гарнізону.

— Так, я віддам наказ!

— Гадаю, керівництво військ безпеки підготує план контрдії.

— Такий план готовий.

— Отже, лишається чекати сигналу. Ми повинні провести тотальну профілактику міста. Всі зареєстровані партійці, всі енкаведисти і стахановці, всі причетні до Совєтів сумнівні елементи повинні бути знешкоджені. В цій операції поряд із частинами СС братимуть участь і війська. Тому прошу панів офіцерів подбати про належну психологічну підготовку солдатів. Фюрер і Німеччина чекають, коли ми доповімо: Київ — найсумірніше місто в Європі.

Фон Рітце вклонився, даючи цим зрозуміти, що банкет скінчився. За лічені хвилини зал спорожнів. Лишилися тільки генерал Ебергард і керівник військ СС Гальтерман.

— У вас є зразки більшовицьких листівок? — фон Рітце до Гальтермана.

— Безперечно. І в достатній кількості.

— Я гадаю, нам треба скористатися ними. Чому б зараз не поширити листівки приблизно такого змісту: ми, керівні більшовики, закликаємо киян спалити свої оселі, як це зробили москвичі в 1812 році. Розумієте? Ваші люди можуть розповсюдити їх до ранку?

— Безперечно, — не задумуючись, відповів Гальтерман. І в очах його заграли зеленаві вогники.

— Паперу не шкодуйте. Чим більше їх потрапить до рук населення, тим більше ми матимемо союзників. Одне запам'ятайте: ніхто не повинен запідозрити, що листівки — справа наших рук.

— Все зрозуміло, пане полковник. До ранку Київ буде засипано такими листівками.

— От і добре. Чули, пане комендант? Початок операції — завтрашній ранок.

— Буде виконано!

— До речі, я хотів би, щоб ви підшукали десь поблизу затишну непримітну квартиру. Без шику, як для третьорядної особи. Звичайно, це завдання в план операції не входить. Це, так би мовити, приватне прохання. Але прошу виконати його без зволікань.

VI

Був напрочуд погожий ранок. Мабуть, саме в цей день осінь оглядала свої хороби перед далекою дорогою. Обходила, милувалася химерними килимами, зітканими з багрянцю, пестила востаннє теплими долонями натомлену землю. В такі ранки кияни завжди висипали на вулиці. Та зараз було тихо, порожньо і якимось особливо незатишно. Тільки де-не-де човгали по неметених тротуарах згорблені пішоходи та на смітниках тріщали горобці.

— Що ти думаш про вчорашнє? — Платон до Миколи, ідучи Кудрявським бульваром.

— Ясна річ, такі жарти мені не до вподоби. Думаю все ж, що то випадковість.

— Аби-то так.

Сіли на запилену лавицю. Платон підійняв із землі блискучий, налитий соками каштан. Підкинув угору. Спіймав. Знову підкинув. Зненацька круто обернувся і до Миколи:

— Скажи, тобі до душі те, що ми робимо? Тільки чесно!

— Кому це може припасти до душі?..

— Я питаю: ти вдоволений своєю діяльністю? Не мучить тебе совість?

— Як тобі сказати,— знизую плечима Микола.

— А мені, брат, зовсім не подобаються наші порядки. Відверто кажучи: не для цього я тут лишився! Живемо, як кроти, заткнувши вуха і заплющивши очі. Що ми знаємо про фашистів?.. Перебиваємося випадковими «підробітками». Без плану, без перспективи! Та й що ми за сила? Чує моє серце: манівцями йдемо. Хоч і з фейєрверками...

Миколині брови зсунулися на перенісся. Всім своїм видом він показував, що не поділяє такої думки. Але Платона це аж ніскільки не збентежило. Для нього ж не повина, що Микола недоволений розмірковувати, хоча при виконанні чужих наказів і виявляє неабияку кмітливість і мужність.

— Ти зараз виконаєш соло: «Ми все робимо, що в силах...» Ну, і так далі. Але ж не це стовпова наша дорога. Нині ми — генерали без солдатів. В гущу людей треба йти, на заводи, на підприємства. І гуртувати всіх чесних.

— Але ж у Євгена є інструкції...

— У Євгена? А покажи лишень, де той Євген зі своїми інструкціями. По-моєму, найправильніші ті інструкції, які життя диктує. Я так розумію ситуацію: що б з нами не сталося, а боротьба з фашистами не повинна припинятися ні на один день. Не згоден, може? Отож воно й є... Знаєш, коли я до цієї думки прийшов? Учора. Під дулом автомата.

— Виходить, до тебе теж?..

— Ні, це біля Лук'янівського кладовища трапилось.

— Що там трапилось?

— Та, власне, нічого...

Зненацька Платон якось відразу втратив інтерес до розповіді, повернув голову. Микола і собі озирнувся. І збагнув, чого замовк товариш. На бульварі майоріло бузкове плаття Олини.

— Його ще не було? — вона ще здалеку.

— Добридень,— Платон у відповідь.

В неї сердито затремтіли ніздрі.

— Я боюся за Івана. Аби не сталося біди...

— Де він збирався ночувати?

— У якогось професора.

— А на квартиру, бува, не пішов?

— Я ж попереджала його. До нас запрошувала.

Платон кресонув поглядом по її змарнілому обличчю з темними півколами під очима.

— Так, я запрошувала його до себе! — з явним викликом Олина.

— І він не прийшов?

— Не прийшов. І мені наказав не ночувати вдома. Він запідозрює...

Могутня Платонова спина згинається дугою. Олина винувато дивиться на нього, потім сідає поруч. Йй, мабуть, хочеться покласти на Платонову голову свою долоню, сказати щось тепле-тепле. І вона неодмінно сказала б, якби не було Миколи. А то тільки:

— Платоне, ти не думай...

— Як це не думай! — він рвучко розгинається. — Я мушу думати, звідки вони довідалися про нашу конспіративну квартиру. Йй знали тільки троє: Іван, ти і Євген.

Від Платона пащить грозою. В Миколиних очах теж зажеврили жаринки підозри. Ніхто більше не сказав ні слова, хоч всі думали про одне.

— Невже ти гадаєш?.. — нарешті озвалася Олина.

— Я ні над чим не хочу гадати. Я знаю одне: чудес не буває. Раз вони нагрянули на конспіративну квартиру, значить, їм хтось дав адресу. Івана в цьому не запідозриш.

— То що ж, мене?..

— Зачекай! Емоції побережи на потім. Мене давно вже непокоїть історія з Євгеном. Спершу загадкове зникнення, потім провал конспіративної квартири.

— Це не докази для звинувачення. Можливо, Євгена і в Києві немає...

— А як накажеш поіменувати того капітана, що покидає свій корабель перед боєм? Чогось ні ти, ні Микола, ні Іван не зникли з Києва. Чому ж Євген ні разу не показався нам на очі?

Олина скрушно похитує головою, наче збирається ось-ось заплакати.

— Мене теж все це дивує, — доточує і Микола. — Я навіть Іванові про свої сумніви сказав. Але ж знаєте, яке в нього добре серце.

— Іван правий: треба спершу переконатися, а потім уже...

— Ти що пропонуєш? — скопився з місця Платон. — Ні, на той світ за переконаннями я не маю наміру відправлятися. Я не вірю більше Євгенові! Що тут не говорять, а не можу повірити. Не знаю: дезертир він чи зрадник, але більше він мені... Ми повинні вибрати собі нового керівника.

Тривожна мовчанка. Хто міг думати, що доведеться говорити таке про людину, якій безмежно вірили, з якою поєдналися серцем і помислами. Але Платон правильно сказав: віра в Євгена уже підточена.

— Я згодець, — голос у Миколи тихий, вимучений, наче боїться, щоб його не підслухали. — Нам потрібен новий керівник.

— У нас він є. Іван наш керівник! Чи, може, хтось проти Івана? — Платон запитливо подивився на товаришів.

Заперечень не було. Адже всі розуміли: пост керівника у їхньому малочисельному колективі падто умовний. Всі питання все одно вирішуються спільно. До того ж що могли вони сказати недоброго про людину, котра вже не раз доводила свою мужність, відданість, безкорисливість? А група не могла далі хилитатися на хвилях подій без стерня і без вітрил. Інші осередки підпільників уже напевно розгортали планомірну роботу серед населення, інформуючи про події на фронтах, викриваючи повсякденні заходи гітлерівців. А вони все вичікували. Правда, на бойовому рахунку їхньої групи уже значилася операція, яка прикрасила б будь-яку організацію. Але ж до виконання основних завдань вони ще не приступали. Та й нелегка була ця справа. Адже після зникнення Євгена і Юркової смерті зв'язки, як із підпіллям, так і з Великою землею, безнадійно втрачені. Єдиний вихід — іти в гущу людей, гуртувати їх для боротьби і шукати доріг до керівного центру.

...Вернуло сонце до полудня, а Іван не з'являвся. Надворі стало зовсім тепло, вулиці пожвавішали. Далі залишатися на бульварі було вже ризиковано.

— Ну, ось що: давайте розходитись,— запропонував Платон.— Ти, Олино, передай Іванові все, про що тут мовилось.

— А якщо з ним?..

— Нічого з ним не сталося. То ти погано знаєш Івана,— Платон ніби в докір.— Такий і з пекла взутим вискочить.

Та Іван не прийшов. Цілий день прождала його Олина на бульварі, а він так і не з'явився. Вже й сонце покотилося по верховіттях каштанів, вже й спорожніли тротуари, а Олина все чекала.

Гуркіт моторів сполохав її. Підняла голову — від Сінного базару сунуть грузовики з озброєними солдатами. Глянула на годинник: до комендантської пори лишалися лічені хвилини. Кинулася додому. Тільки-но переступила поріг, зразу ж до матері:

— Не було?

— Не приходив, дочко.

— Не бігала б ти, як неприкаяна,— це озвався із хатини батько.— Невірні часи. Сьогодні, кажуть, тисяч півтори людей схопили. Хто під руку потрапляв, того й хапали.

— Чого б це?

— Німця якогось вночі повішено. За ноги.

Олина дерев'яним голосом:

— І де ж їх хапали?

— Біля Сінного, кажуть...

Вона повільно опустила на осліні і відчула, як страшенно гуде й крутиться голова. Батько щось говорить, але слова його вже не доходили до її свідомості. Одна думка, як хвороба, володіла нею: «А що, як і Йвана схопили?..»

Людська пам'ять неспроможна позбутися споминів про надзвичайні події. Ті спомини залишаються в ній глибокими шрамами на все життя.

Залишиться назавжди ця ніч і в пам'яті Олини. Збіжать тижні,

промайнуть місяці, роки минуть, а вона поставатиме раз по раз в уяві, як неправдоподібно пекельне видіння. Не біль, не страх і не відчай шматували в ту ніч Олинине серце — нестерпна образа кра-
яла душу: «Чому не вберегла Івана?» З певного часу Олина вважала себе провісницею лиха. Хіба ж не від неї пішов на Поділ і не повернувся Юрко? Хіба ж не вона проводжала у невідомість Євгена? А від кого помандрував Іван? Йї нібито судилося проводити інших у смертний путь. Від цього тьмарився розум, пальці впиналися в коси...

Не діждалася ранку. Як тільки почало світати, звелася з постелі, какнула на плечі сяку-таку одєжину і до дверей.

— Куди в таку рань? — голос батька.

— На подвір'я. Подихаю...

«Скрип ліжка, човгання підошов по підлозі і зовсім поруч:

— Не спиться?

— Не спиться.

— Мені теж... Знаєш, що я тобі, дочко, скажу? Боюся я за тебе. Скоріше за серце твоє. Діло це дуже особисте, але я тобі скажу: невчасне. Та й хлопець він щось теє... Із заковикою. Приглянься пильніше, не губи голови.

Що могла відповісти Олина? Для батьків Іван, як і було домовлено колись у міськкомі, лише наречений.

— Добре, тату. — І вийшла з хати.

Ранок кинувся їй назустріч вітром і вогкістю. В сірому небі важко пливли набухлі хмари, обіцяючи прорватися холодними дощами. Олина попрямувала в садочок. Та не було вже там ні свіжості, ні принади. Обципані, голі дерева. Поіржавілий шарудкий кожух із опалого листя під ногами. І тисне зверху щось, незбагненно тисне. Куди подітися, де знайти простір?..

Крутою стежиною вибралася на горб. Стала над урвищем, заклавши руки за голову, підставила вітру розпашіле обличчя. Ніби легше. Потім опустила під кущем бузку. Під тим кущем, де липневого вечора вперше зустріла Івана. Охопила руками коліна і полинула в думках у ті далекі сонячні дні...

— Олинко? Чуєш, донечко? — в котрий уже раз чула десь здалеку-здалеку. Але не хотіла озиватись: одразу ж зникнуть милі видіння.

— Отямся, Олинко!

Вона отямилась. Угледіла вниз, між пруттям вишняка, зіщулену, маленьку постать. «Мати?.. Тільки чому в неї жакетина така лискуча? Ах, дощ же іде. Невже я спала сидячи? А якби зірвалася в оті чагарі?»

— Що, мамо?

— Спускайся мерщій, тебе чекають.

Не спитала, хто і чого чекає, — яке це має тепер значення! — стала спускатись. І тільки біля матері помітила, що немає на ній рубця сухого.

Ступила в сіни, відчинила хатні двері і раптом подалася назад: перед нею стояв Іван.

- Ти чого вчора не прийшов?
- Не міг.
- Я чекала тебе. Весь день чекала!

Напружена пауза.

— Шкодную, що так вийшло. Але я в облаву попав. До самісінької ночі довелося сидіти в каналізаційному колодязі...

Подегшено зітхнула. Але з порога не рушила. Мабуть, ждала, що він підійде до неї, візьме за руки. Він не підійшов.

- Мені конче потрібно бачити хлопців.
- Їх нема. Вони вирушили на Димерщину.
- Іван заметався по кімнаті.
- Щось трапилось? — Олина занепокоєно.
- Читай!

Її очі забігали по вологому аркушику наперу.

«Дорогі друзі, брати і сестри!

Чорна ніч нависла над нашим волелюбним краєм. Пекучі кайдани ягрять рани на тілі нашої Вітчизни. Із часів татаро-монгольської навали не бачили дніпровські кручі таких тортур, які нині чиняться над нашим народом. Земля захлинається від людської крові, сонце тьмариться від невимовного смутку, каміння і те волає від гнізу. Скільки кращих синів впало від ворожої руки! І де край жадливому лихоліттю?

В тяжку для нашої історії годину ми, київські більшовики, звертаємось до всіх, чиє серце ще не вбите рабством: годі терпіти! Час підніматись на смертельну боротьбу з ворогом! Знищуйте майно, паліть оселі, руйнуйте все, що можна зруйнувати. Хай чужинець не знайде в нашому місті ні спокою, ані спочинку. Хай не лякає вас, що Київ перетвориться в руїни,— на тих руїнах ми будемо господарями. Хай стане для вас взірцем у цій священній справі невмирущий подвиг москвичів у 1812 році, які вогнем вирвали з рук Наполеона свою столицю.

Ми віримо: у ваших серцях воскресне гордий клич — «Краще смерти стоячи, аніж жити на колінах».

Ми віримо: київська пожежа розпалить партизанську війну по всій Україні.

Ми віримо: перемога буде за нами!..»

— Ну, як?

Відповіді не було. Олина вдруге стала перечитувати листівку. Іван не міг не помітити, як тремтіли від нервового напруження її повіки, а щоким вкривалися бураковими плямами.

— Де ти це взяв?

— Як то де? Весь Київ ними засипаний. Нарешті діждалися голову центру! О, тепер Київ червоно засміється!..

Олині здалося, що на хворобливо збудженому лиці Івана уже виграють відблиски велетенської заграви. Зловісні відблиски.

— Дивно... А для чого ж палити оселі?

— Невтямки? — І глузливий погляд пройняв її наскрізь. — Так, цей геніальний план не всякому збагнути. Якщо Київ стане попели-

нцем, тут не лишиться жодного гітлерівця! Тут ми будемо повновладними господарями!

— На попелищі?

— Я, здається, починаю тебе розуміти...— Іван злостиво.— Але ми повинні розтоптати в собі жалі і всілякі там ніжності. В кривавій боротьбі з фашизмом жертви неминучі! Хрещатицька пожежа — то лише прелюдія... До того ж яке ти маєш право ставити під сумнів доцільність рішень центру? Там же думали, погоджували, з ким треба, цей заклик.

— А куди ж діватися людям? Скажи, що буде з дітьми, старими...

— Людям? — І в очах Івана промайнула тінь сумніву. Але на одну лише мить.— Люди мусять пожертвувати своїм благополуччям. Вони мають піти... Якщо їх потім зорганізувати, це буде справжня армія. Залізний потік!

Проте його велеречиві фрази не переконали Олину.

— Знищити Київ... Знищити своїми руками... Та це ж божевілля! Різкий стук у снігах. В ту ж хвилину на порозі виріс старий Якимчук:

— Ховайтеся, діти! Швидко!..

— Що сталося?

— Облава! Есеси ходять по квартирах... Хапають усіх без розбору...

Тремтячою рукою старий відчинив ляду у потайний погріб. Іван з Оливою опустилися в сліпе підземелля.

VII

...Від несподіваного удару по голові в Івана розколовся світ навпіл.

— Що з тобою? — стривожений голос із темряви.

Тиша.

Витягнувши перед собою руки, Олина підсунулася на колінах до Івана. Він напівлежав на кучугурі землі. Розпухлими пальцями торкнулася його обличчя — воно вкрите чимось липким і теплим.

— Що з тобою, Іваночку? Отямся! — Вже й за плече торсала, і по обличчю гладила, і билась головою об його груди, а він не озивався. Тоді вона всунула руку в діжку, набрала в жменю розсолу і змочила його чоло.

Застогнав. З вуст зірвалося хрипле:

— Не можу... Більше не можу...

Олина допомогла йому сісти. Хотіла встати, щоб заступити його на роботі, не пустив.

— Скажи, тобі теж дихати нічим? — це Іван.

— Ні, байдуже.

— А я задихаюсь... Крутиться все...

— Посидь спокійно — минеться.

Так вони й сиділи на розрихленій землі в задусі і темряві. Годину чи дві, невідомо. Бо вже давно втратили лік часу. Скільки діб минуло відтоді, як їх поглинула ця сира яма? Забутим сном здавався той

ранок, коли пролунав голос старого Якимчука: «Ховайтесь, діти!.. Облава! Есеси ходять по квартирах... Хапають усіх без розбору...» Кілька разів Іван намагався відновити в пам'яті подробиці того ранку, аби збагнути, що ж все-таки сталося. Але марно. В голові лишився тільки голос Олининого батька, брудно-жовтава од цвілі ляда та якийсь гуркіт над головою. Потім — тиша й темрява. І безконечне чекання, коли одчиниться ляда.

Ляда так і не відчинилася. Сумніву не лишалося: Олининих батьків не стало. Куди вони поділись, Іван здогадувався. Здогадувалася, безперечно, й Олина. Але не обмовилася жодним словом, хоча й давилася німими риданнями.

— Може, спробуємо самі вибратися?

— Це неможливо: на ляді буфет.

Все ж спробували. Піднялися по драбині, вперлися долонями в квадратний дерев'яний люк. Тріщали щаблі під ногами, різнобарвні кола пливли перед очима, а ляда не піднімалася. Поміркувавши, Іван запропонував прокопати вихід, але не було лопати. Власне, коли б вона й була, навряд чи щось змінилося: стіни ж погребка цеглою обмуровані.

«Що ж робити? Як вирватися з цієї нори? — крилами підстреленого птаха тріпотіла в Івана полохлива думка. — Допомоги ж ні від кого ждати. Хлопці... А що подумують хлопці про моє зникнення? Мабуть, місто вже палає факелом. Мабуть, підпілля надривається, виконуючи наказ центру. А я сиджу тут...» Відчув, як давка задуха стиснула горло. І свинцева втома зненацька звалилася на плечі. Хотілося лягти горілиць, закинути за голову руки і лежати, лежати. Але лягти було ніде: маленький квадратик погребка заставлений діжками та якимись ящиками. Іван сперся спиною об стіну, притулюючися обличчям до цегли: «Невже кінець?.. А може, Платон здогадається і прийде на допомогу. Він мусить прийти. Повернеться із Димерщини, неодмінно почне розшуки. Як тільки дати про себе знати?..»

— А я дещо придумала, — похвалилася Олина.

— Що саме?

— За діжкою обручі лежать. Якщо їх поламати на шматки, можна виготовити кілька копачів. Нагострити ж об цеглу неважко.

— Сподіваєшся тими залізячками стіну продовбати?

— Не знаю, чи можна продовбати, а підкопати можна. Долівка ж земляна. А потім знизу вже розбирати стіну.

Слова Олини не викликали в Івана захоплення: спробуй іржавою скобою майже двометрову стіну розколупати! Але робити все одно було нічого. Взявся за діло. З горем пополам розламав обруч, загострив один шмат об цеглу. Потім навромацьки відсунув з кутка діжку, став навколішки і почав колупати долівку. Як тільки виямок став по лікоть, Іван спробував вивернути цеглину. Яка ж була його радість, коли цеглина відокремилася. За нею друга, третя...

Проте скоро довелося припинити роботу. Тоді, як над головою почувися кроки. З радіщів Іван пошпурив копач, обійняв Олину, обсилав її поцілунками. Вона пригорнулася, затремтіла всім тілом.

І той трепет ніби протверезив Івана. Той трепет підказав, що від цієї миті їхні дороги уже ніколи не мають розійтися, що сама доля накреслила йому турбуватися за цю дівчину. Кинувся до драбини, щоб затарабанити в ляду кулаками, але Олина схопила його за руку.

— А якщо то німці?

Справді, що, коли в хаті німці? Стали чекати. Якщо повернулися батьки, вони спершу заглянуть у погріб. Але ляда не відчинялася...

Вони знову взялися до роботи. Та перший порив минув, тепер діло не ладилося. Нагадала про себе втома, голод, біль. Роздерті цеглою пальці розпухли, нестерпно ломило в попереку. Присіли. Мовчки діставали жменями капусту з діжки і смоктали, смоктали, аби хоч трохи вгамувати спрагу. Потім — знову трудилися. Стіни лишилося зовсім небагато, тільки над головою. Якщо розібрати її до стелі...

— Починаю копати! Побажай успіху, — нарешті Іван радісно.

Взяв металевий дугоподібний обрубок в обидві руки і шморгнув випуклиною по стіні. Глиниста земля з лопотінням сипонула на груди. Він заплющив очі, але дуги не випустив з рук. Та чим довше орудував, тим важче ставало дихати. Порохнява сипалася за шию, на голову, порошила очі, тріщала на зубах. Він раз у раз пригинався над діжкою, сьорбав з брудної пригорщі капустяний розсіл і знову вів двобій.

Порощав без угаву ґрунт, виповнювала погріб піщаниста пилука, а Іван все орудував скобою, доки не відірвалася з-під стелі цеглина і не тріснула його ребром по голові. Навіть не зойкнувши, мішком звалився на кучугуру. Олина привела його до тями, але більше нічим не могла зарадити.

— Ти куди? — Іван, коли вона почала зводитися на ноги.

— Нам треба поспішати. Ти спочинь, я трохи поколупаю.

Довбати доводилося з піднятими руками: земля осипалася прямо на голову. Чи не кожної хвилини треба було відхаркуватись, промочувати горло густим, смердючим розсолем. «Ні, так ми не виберемося звідси!» Розігнала жовті кола перед очима, взяла драбину. Вужчим кінцем всунула її в отвір і щосили попхнула. Драбина виприснула з рук — з отвору посипалося груддя. Олина глянула вгору — там темно-синє небо в пучкастих зорях.

— Іванку, ми врятовані!..

Разом вимостили східці із цегли. Іван поліз першим. Він зовсім не думав про небезпеку, яка чекає його там, вгорі, він прагнув швидше вибратися з нори. Отвір підіймався так круто і так звужувався вгорі, що пропхатися крізь нього можна було хіба що з піднятими руками. Сяк-так Іван виліз по груди. Та тільки-но сьорбнув нічного повітря, в голові вдарили дзвони, перед очима попливли вогнисті метелики...

Коли Олина вибралася з погребя, то побачила його розпластаним біля діри. Спробувала підвести, але не змогла. Лягла поруч. Так вони й лежали, змучені безсонням, вкрай стомлені, обпалені подихом смерті. І ні легка паморозь, що осідала сивиною на їхніх

бровах, ні далекі постріли не порушували того спочинку. Нарешті, не змовляючись, звелися. В хату не пішли. Попід парканом пробралися в сиві чагарі. Олина мала намір піти до сусідів, аби розпитати про батьків, а Іван поспішив на Рейтарську.

— До Якимчуків не ходи. І Миколу попередь...— переступивши поріг Платонової кімнати, прошепотів він. І повалився на підлогу.

...Прокинувся він од спраги. Хотів попросити води, але замість слів із грудей вихопилося хрипіння.

— Оклигав? — підступив Платон. — А я вже думав, ти всю окупацію вирішив проспати.

— Де Олина?

— В надійному місці.

— А як з її батьками?

— Ти ось що: спершу обполосни обличчя. На тебе ж дивитися лячно.

Тільки тепер Іван звернув увагу на себе: обличчя розпухло, в синцях, волосся на голові злиплося від запеченої крові.

— Ти ось що: скидай манаття і в піч його.

— Подай води.

Але пити Іван не зміг. Ковтнув кілька разів і повернув кухоль: терпка, неприємна вода! Потім зідрав із себе шкарубку одіж, нагнувся над розпиляною каністрою і почав митися.

— Знаєш, а ми по тобі вже панахиду справили були, — Платон сумовито. — Повернулися в Київ, сюди-туди — ні слуху про вас ні духу. А як побували в Якимчуків... Ну, сам розумієш, що ми подумали. В ті дні тут же таке коїлося...

— А ви ж як?

— Що ми? У нас все гаразд.

— Що в місті? Пожежі були?

— Звідки? Вночі листівки з'явилися, а на світанні — погром. Кажуть, лише в кількох місцях запалало. Та й хто б став, на зиму глядячи, палити свою оселю! А потім куди?.. Не розумію я тих листівок. Божевільний їх писав чи провокатор. Варварство! Не вірю, щоб міськком на таке пішов. Коли б то не діло рук самих фашистів. Надто вже швидко вони кинулися рятувати Київ од «більшовицьких» паліїв.

— Так, щось тут усе загадкове... — погодився й Іван.

— До речі, тобі Олина розповіла про наше рішення?

В грудях Івана ворухнулося занепокоєння.

— Розповіла. Тільки чого ваш вибір упав на мене? Я ж...

— Тут усе правильно. Зараз — це не тема для дискусії. Як керівник групи ти повинен знати: в підпіллі орудують провокатори. Не дивуйся, це факт.

— Тобі щось відомо?

— Багато чого відомо. Ми, як із Димерщини поверталися, зустріли мого друга, Овсяненка. Ти його повинен знати: він добровільними дружинами самоохорони у нашому районі відав. Овсяненко чудом з Бабиного яру вирвався. З простреленою рукою і раною в грудях пробирався на хутори. Знаєш, що він розповів? Страшні ре-

чі... — Платон замовк, немов хотів побачити, яке враження справлять на Івана його слова.

— Що ж він розповів?

— А ось що: позавчора секретаря міськкому партії Шамрила розстріляно. Шамрила видали. І хто б ти думав? Божок із Ленінського райкому, Дрімаченко. Так, так, він і Овсяненка видав. Принаймні Овсяненко саме його запідозрює. Дрімаченко ніби по вулицях ходить із тічкою переодягнених гестапівців. Кому він руку подасть чи заговорить, того вони й хапають. А взагалі нахалили наших... Більшість підпільних райкомів розгромлено, продовольчі і технічні бази викрито, десятки конспіративних квартир провалено.

Платонова розповідь немов протверезила Івана. Готуючись до роботи в тилу ворога, він зовсім не так уявляв своє життя. Звичайно, воно здавалося суворим, але прикрашеним героїкою, подвигами. Про небезпеки він теж не забував і готувався прямо глянути їм у вічі. Але про такі небезпеки і гадки не мав.

— Ну й діла ж!..

— Діла незавидні. Ми з Миколою уже міркували. Вирішили йти до людей. Без них згоримо безслідно, нікого не обігрівши і нічого не освітивши. Та так і певніше. Микола вже працює. На відбудові електростанції. Я з понеділка теж виходжу на роботу. Куди б ти думав? В міську управу. Відділ народних послуг до зими має привести до ладу каналізацію і водогін. От мене як спеціаліста і взяли. Бригадиром! Я ж репресований, так би мовити. Для тебе з Олиною теж щось придумаємо. До речі, один мій давній приятель дістав дозвіл на відкриття харчовні. Може, махнеш до нього в компаньйони, га? Треба ж починати все спочатку.

— Ти правий, почнемо все спочатку...

VIII

Фельдмаршал виконав обіцянку, дану Освальду фон Рітце на київському аеродромі. Ще з Берліна він повідомив, що завдяки його безнастанним клопотанням генерал Пауль Шеєр одержав од генерала Далюге, заступника Гімmlера, розпорядження сформувати в Гамбурзі батальйон поліції для відправки в Київ. Повідомив також і про від'їзд до берегів Дніпра особистого посланця міністра окупованих східних областей якогось Георга Рехера. Про мету рехерівського вояжу фон Рейхенау не знав, проте знайшов за потрібне натякнути полковникові:

— Пам'ятайте, Освальде, за спиною Рехера стоїть всесильний Альфред Розенберг. Я не хотів би, щоб вам довелося мати з Розенбергом справу.

Ніяких причин боятися зустрічі з Георгом Рехером у полковника не було, однак він не міг знехтувати застереженням фельдмаршала. На всякий випадок «порадив» командирам військових частин віддати розпорядження, щоб солдати не тримали у казармах добутих трофеїв, міській управі було наказано вимести центральні вулиці.

ці, а генерал Ебергард одержав завдання підготувати пишний банкет.

Гостя з Берліна чекали з години на годину. Спеціально висланий офіцер виглядав його на аеродромі. День, другий, а Рехер не з'являвся. А там зарядили обложні дощі, й авіазв'язок із рейхом урвався.

Марне чекання нагнало на фон Рітце сіру нудьгу. З ранку до ночі просиджував він у своєму кабінеті, уникаючи зустрічей не те що з службовими особами, а навіть із власним ад'ютантом. У примірках загортався з головою в плащ і, вибравшись чорним ходом на вулицю, у супроводі охоронця плентав на свою нову, засекречену навіть для вищих штабних чинів квартиру. Збоку здавалося, що фон Рітце прагне загубитися в місті, розтанути між зеленими мундирами своїх підлеглих, стати непомітним. Чесно кажучи, він справді прагнув непомітності. Після того як більшовицькі терористи повісили за ноги оберштурмбанфюрера фон Роша, полковник зняв чорну пов'язку з ока і перебрався з пишної куренівської вілли на приватну квартиру, ніби третярядний офіцер-інтендант. А коли генерал Ебергард потрапив у своєму «хорху» під автоматний обстріл з даху, фон Рітце перестав їздити в машині, відмовився од чіткого розпорядку дня. Ніхто в комендатурі не видав, коли він з'явиться в кабінеті, де його шукати. Про це знав тільки шеф служби безпеки.

Цього ранку фон Рітце прибув на роботу на подив рано. Але його вже чекав комендант міста. Полковник з першого ж погляду помітив: Ебергард чимось збуджений. Закам'яніле обличчя, міцно стулені губи і надто випуклі жили на скронях свідчили про це красномовно.

- Маєте якісь новини?
- Так. Пан Георг Рехер у Києві.
- Звідки ці відомості?
- Повідомили з КП на Житомирському шосе.
- Коли прибув?
- Вчора ввечері.
- Де зупинився?
- Не встановлено.

Поздовжні борозни перетнули щоки полковника. Він потер долоною чоло і сказав незаперечним тоном:

— Помилка! Не вірю, щоб хтось зважився вирушати автомашиною з Берліна в таке бездоріжжя, як тут. Та й чого став би блукати інкогніто посланець Розенберга в цій небезпечній місцевості? Ні, на КП явно помилилися.

Генерал не перечив, проте видно було, що ці слова його не переконали. Власне, фон Рітце і сам мало вірив у свої слова. Просто йому не хотілося, щоб всі приготування до зустрічі виявилися марними. А щодо Георга Рехера, то той міг запросто приїхати і на авто. Якби фон Рітце ставив перед собою мету ознайомитись із Україною, — теж неодмінно вирушив би автомобілем. Небезпечно?.. А де нині безпечно? Одне лишалося для полковника незбагненим: чому високий гість не ввійшов у парадні двері, а проник задвірками?

Невже погребував солдатською гостинністю? Полковникові було соромно, що опинився в становищі людини, руку якої, простягнуту для вітання, зневажливо непомітили. Щоб не видати перед Ебергардом свого хвилювання, він зненацька перевів розмову на інше.

— До речі, ви підготували звіт, генерале?

— Так, підготував.— Ебергард засунув руку в папку і почав копирсатися незграбними пальцями між паперами.— Правда, деякі цифри потребують певного уточнення. Зокрема, кількість розстріляних за останню декаду. За попередніми даними, число їх досягає близько двадцяти тисяч, хоча насправді... Не враховані ж розстріли в межах міста. Всі інші дані не можуть підлягати сумніву. Процент комуністів і комсомольців встановити не вдалося. Але, безперечно, їх більше половини. Більшовицьке підпілля як цілісна організація віднини перестало існувати. Відродження після таких астрономічних втрат абсолютно неможливе. Особливо коли зважити, що населення після останніх «їхніх» листівок ставиться до більшовицької пропаганди з неприхованою ворожістю.

Апостольське терпіння продемонстрував полковник, слухаючи Ебергарда. Генерал не сказав йому анічогісінько нового! Та й що він міг сказати, коли бачив Київ тільки через вікна броньованого автомобіля, а обстановку в ньому вивчав тільки по папірцях, які підсовували штабники? Це ж треба мати голову Освальда фон Рітце, щоб зрозуміти просту істину: офіційні довідки пишуться на догоду начальству, а не для відображення реальної дійсності. От коли б комендант одягнув солдатський мундир та пройшовся вулицями Києва, тоді б у нього з'явилися власні думки. Але ж для цього, окрім мужності, потрібна ще й мудрість, розуміння того, що вивчений противник — наполовину обеззброєний противник.

— Які заходи намічаєте для посилення режиму в місті? — запитав фон Рітце, аби обірвати просторікування Ебергарда.

— Маю намір приступити до вилучення лишків промислових товарів.

— А що це дасть? Який сенс операції?

Генерал зам'явся, забелькотів щось невиразне.

«Солдафон! Невіглас! Манекен для мундира! В його мозку стільки ж звивин, скільки на підметках генеральських чобіт,— лаяв подумки фон Рітце свого колегу.— Такий, не роздумуючи, попре в атаку на вітряки, смалитиме з гармат по гороб'ячих гніздах, навіть не підозріваючи, що хоча воюють і гарматами, але перемагають розумом».

— Ви знаєте, Ебергард, я дотримуюся тої точки зору, що генералам теж потрібна голова,— завів полковник не так щоб познущатися з генерала, як з бажання похизуватися своїм розумом перед сивим воюю. — Перш за все ми мусимо чітко уявити, чого хочемо: завоювати цей край чи колонізувати. Хто хоче усунути азіатів назавжди, той неодмінно стане повсякденно, повсякчасно вбивати їхні традиційні звички, сковувати їхні почуття, руйнувати духовні засади. Скажімо, підкорені — фізично сильні люди. Значить, завдання полягає в тому, щоб хронічним голодом ослабити їх. Вони горді —

за всяку ціну підірвати гордість. Вони сміливі — прищепити страх. Вони ніжні батьки — відібрати дітей, позбавити їх можливості любити... Коротше, потрібно випотрошити їх духовно, перетворити в худобу. Саме в худобину! — Зиркнув краєм ока на генерала: «Примітив! Навіть образитись не вмів. Я йому, як хлопчиськові, товчу прописні істини, а він вдоволено головою киває. А не зрозумів же ні па йоту». — Так от, — голос фон Рітце став тихий, схожий на шепіт. — Я радив би вам, коменданте, настійно радив би не перетворюватися в ганчірника. Згадайте, що дала нам операція по вилученню лишків продуктів у цієі голоти... Я радив би ще вам під страхом смертної кари заборонити місцевому населенню тримати кімнатних риб і голубів, накласти на власників котів і собак якнайбільші податки. Так, так, не дивуйтеся! Ці заходи згодом дадуть більший ефект, аніж купа вилученого промислового мотлоху.

— Я зрозумів вас, мій гер, — радісно блиснув очима генерал, схожий на школяра, який нарешті розв'язав задачу з кількома невідомими.

— Не забудьте тільки обкласти їх астрономічними податками. Такими податками, щоб нікому не заманулося тримати нічого живого.

— Буде виконано!

— А тепер ідіть. Не забувайте, за урочисту частину зустрічі пана Рехера відповідаєте ви.

Випровадивши Ебергарда, полковник наказав нікого не впускати. Що означало це розпорядження, ад'ютант уже добре знав. Він дістав із замаскованої в стіні шафи плед, розкинув його на дивані, опустил на вікнах штори, потім побажав шефу приємного спочинку і вийшов. Фон Рітце скинув кітель, блаженно жмурячи очі, потягнувся, аж захрупотіли суглоби, не роззуваючись, приліг на диван.

Ще з студентських років страждав полковник безсонням і тому здавна привчився працювати ночами. Коли людство залізло під ковдри і робило кількагодинну зупинку в своєму поступі, Освальд стільки перечитував і передумував, що скоро випередив не лише університетських товаришів, але декого й з учителів. Іноді на семінарах він висував такі ідеї, що дряхлі, обаяжливі од знань професори тільки хапалися від подиву за голови. Освальд спав по кілька годин на добу, але, будучи вдоволеним своїми нічними здобутками, не помічав ні втоми, ні виснаження. Так було в далекі роки юнацтва. Нині ж він боявся ночей. Чи то прорізувалися зуби ранньої старості, чи, може, від психічного розладу. Все частіше замість дивовижних планів на майбутнє його щоденник вбирав рядки, сповнені апатії і зневіри. Особливо після переїзду до Києва. Невсипуща тривога переслідувала кожної хвилини, кожної миті, йому щастило відіспатися хіба що в службовому кабінеті.

Але цього дня полковникові не дали змоги подрімати тривожні думки. Як тільки заплющував очі, відразу ж лунали слова фельдмаршала:

— Я не мав змоги познайомитись із ним, але чув, що це — приятель і помічник рейхсміністра Альфреда Розенберга. Кажуть, непе-

ревершений спеціаліст в галузі права, історії і економіки Сходу. Ви не помилитесь, коли пізнасте в ньому істинного автора розенбергівської праці «Україна — вузол світової політики». Така акула за пліткою не вирушає...

«Так, Георг Рехер їде в Київ, безперечно, не за пліткою. Інакше фельдмаршал не став би попереджати. Мабуть, прочув щось неладне... Невже тутешні лакеї встигли донести в Берлін про незареєстровані коштовності? А може, Рехер — щирий приятель не тільки Розенберга, але й Канаріса? Як добре, що я здогадався подарувати колье з перлів фон Рейхенау! А то і не знав би, які надії мною збираються хмари. Цікаво, який цей Георг Рехер?..»

Вгадувати портрет людини по кількох незначних, навіть випадкових рисах — здавна було улюбленим заняттям для фон Рітце. Він так відтренував уяву, що майже безпомилково міг описати зроду не бачену людину, чим дуже дивував своїх колег по службі. Пригадуючи слова фельдмаршала, зліплював до купи окремі рисочки високодержавного чиновника. Георг Рехер чомусь здавався йому невисоким, натоптуваним, з облісілою головою і втомленим, непроникливим обличчям, що давно і безнадійно втратило здатність виражати почуття. Від цього портрета віяло такою запліснявілою нудотою, що Рітце аж позіхнув. І незабаром заснув...

Прокинувся від магічних слів, що громом пролунали над вухом:

— Прибув пан Рехер!

— Запрошуй.

Піднявши штори і сховавши плед, ад'ютант вибіг. А фон Рітце лишився стояти посередині кімнати, не знаючи, що робити, куди подітися. План зустрічі, який він виношував усі ці дні, раптом розвіявся димом.

Ось двері розчинилися. Лець прикульгуючи, на м'який килим ступив високий, прогонистий чоловік в добре припасованому сірому костюмі на похилих плечах. За ним — прилизаний, урочистий генерал Ебергард. Фон Рітце по-військовому відрекомендувався.

— Радий познайомитися з вами, пане полковник, — невимусовно і просто сказав гість і простягнув красиву міцну долоню. — Про ваші успіхи я багато чув у Берліні, про ваші таланти довідався тут. Гадаю, між нами встановляться стосунки невимусовності і взаєморозуміння.

Говорив він, ніби милуючись оксамитистим тембром свого голосу, з тим дещо меланхолійним виразом, який властивий людям, впевненим у власних силах, але не пихатим. І взагалі Георг Рехер ніскільки не скидався на того закостенілого, нудного чинушу, портрет якого виліпила уява полковника. Коли б не темний родимчик на правій щоці біля носа, його обличчя нічим не привернуло б уваги. Звичайне обличчя уже літньої людини, що провела довгі роки в думках і праці. Але родимчик... Він ніби примушував пильніше вглядітись у глибокі сірі очі, зупинити погляд на високому чолі, на срібному рідкому волоссі. І тільки після цього Рехер ніби відкривався заново, ставав уособленням волі, розуму, наполегливості.

Фон Рітце був упевнений, що доля наділила його рідкісним даром не губитися за найскрутніших обставин. Він справді не пам'ятав випадку, коли б хтось змусив його знітитися, почервоніти. А от перед посланцем пана Розенберга знітився. Чи то відчув у ньому сильнішу за себе натуру, чи, може, остаточно утвердився в думці, що, прибувши має пряме відношення до відомства адмірала Канаріса. Сказавши у відповідь якусь люб'язність, полковник негайно перервав розмову на службові теми. Розповідав про ту складну обстановку, яка існувала на початку його діяльності в Києві, про неймовірну трудність у боротьбі з більшовицькими агентами, про свої перші успіхи...

— Так, успіхи у вас незаперечні,— погодився Рехер.— Я мав можливість у цьому пересвідчитися. Вчора я прибув пізно до Києва. Щоб нікого не турбувати, вирішив поблукати по місту. Київ спав спокійно. Я, знаєте, суджу про настрої і порядки кожного міста по тому, яким сном воно спить...

Ебергард, що весь час мовчав, раптом розпростав плечі.

— Ми поклялися зробити Київ найсумирнішим містом у Європі.

— О, святе прагнення!

Фон Рітце, який звачував кожне слово прибулого з ретельністю старателя, не міг не відчувати прихованого глузу над простакуватим генералом. І щоб відмежуватися од Ебергарда, кинув ніби між іншим:

— Прагнення святе, але воно не самоціль. Основне своє завдання я вбачаю в тому, щоб закласти надійні підвалини нових порядків. Ми прийшли сюди, щоб залишитися тут назавжди.

Коротко блиснув на нього Рехер із-під брів.

— Так, нині перед рейхом стоять нові великі проблеми,— видобувачи з простягненого портсигара дешеву сигарету, погодився Рехер.— Пан Розенберг вважає,— і фюрер цілком поділяє його думку,— що уже визріли умови для переходу до вищого ступеня у відносинах зі Сходом. Враховуючи зрослі потреби фронту в спорядженні і неймовірну складність проблеми транспорту, ми мусимо розпочати широку економічну експансію окупованих районів. Навіть розорена Україна здатна забезпечити наші армії на Східному фронті всім необхідним. І боротьба за хліб, вугілля, метал може мати вирішальне значення.

Потім він повідомив, що найближчими днями до Києва прибудуть представники фірми «Сіменс Шуккарт», щоб відродити електрогосподарство. Повідомив і про наміри інших фірм. Але яка його особиста роль у всіх цих справах, ані словом не прохопився.

— Фюрер переконаний, що відбудова повинна провадитися лише настільки, наскільки вона в інтересах наших військ. Для цього необхідно буде залучити місцеві мускульні ресурси. І перш за все спеціалістів. Тільки тоді ми станемо справжніми господарями краю, коли зуміємо використати цей невичерпний резервуар зусиль і знань.

Всіх політичних діячів Освальд фон Рітце ділив на три категорії. До першої, найпоширенішої, він зараховував невігласів і авантюристів, що за стрімкою балаканиною приховують свою нікчемність.

і пустоту. Другим різновидом були ті, які дещо зуміли пізнати й зрозуміти, але, боячись випустити із своїх рук убого знання, завжди похмуро мовчать, створюючи навколо себе ореол таємничості. Справжніми політиками він вважав тих, які говорили і діяли від надлишку знань і дум, від непохитної впевненості. Саме до цієї малочисельної категорії і відніс полковник свого гостя. Все, сказане Рехером, було позначене мудрістю і здоровим глуздом. І фон Рітце не сумнівався, що то лише краплини з океану знань, який важко холонув у глибоких очах Рехера. «Недаремно ж він і в приятелях Розенберга ходить. Фельдмаршал мав рацію, коли попереджав мене: з таким краще дружити, аніж ворогувати. Тільки чи не прибув він розніюхувати, куди ділися коштовності, добуті мною після масових розстрілів у Києві? А що, як і йому запропонувати подарунок?..»

Сповнений рішучості, фон Рітце сказав:

— Ми раді б продовжувати бесіду, але вас уже третій день чекав банкетний стіл. Прошу до столу!

IX

— Не корисливі наміри і не страх за вчинені гріхи привели мене сюди. Я прибув з єдиною метою: знайти нарешті правду. Двадцять три роки жив мрією про неї, доживався цієї пори, як смертельно хворий виглядає сходу сонця. Можете розстріляти мене, можете повісити, але скажу відверто: поки що я не відчув тепла засвіченого вами сонця. Бо тутешні яничари закрили його своїми чорними душами...

Ні, професор Шнипенко аж ніяк не нагадував того розгубленого, тремтливого рихляка, котрого бачили перед собою гестапівці два тижні тому. Тепер він клетотів благородним гнівом і нестримною енергією. І, здавалося, ніщо не могло зупинити його в цьому шаленому словесному наступі, до якого він так ретельно готувався протягом двох тижнів. За минулі дні Шнипенко багато чого передумав і остаточно впевнився, що більшовицьким комісарам уже не буде вороття, що нова епоха владно і надовго входить у надійне руслице і всяк, хто зрозумів це вчасно, легко може вихопитися на її гребінь. Недаремно ж одні спритники, аж кості тріщали, товпилися біля чиновних крісел міської управи, інші наввипередки чіпляли жовто-блакитні пов'язки охоронців нового порядку, треті підбирали заіржавілі ключі до амвонів київських соборів. Щоденно косяки охочих купували у нових властей патенти на відкриття перукарень і крамниць, ідалень та побутових майстерень. Газетки писали, що скоро мають відкритися кінотеатри й опера, що якийсь пан Раховські гуртує лікарів у своєрідний концерн, що при управі провадиться реєстрація учителів і шкільного інвентаря. Подейкували навіть, що незабаром відновлять роботу університет, медичний та театральний інститути. Куди не кинь оком — неозорі перспективи для кожного, хто не бажає лишитися на міліні забуття. Інстинкт підказував Шнипенкові: вичікувати більше не можна, час для дії настав! Кілька ночей збирався з думками, а коли довідався, що до Києва прибув

представник із Берліна в цивільних справах Георг Рехер і почав налагоджувати контакти з місцевою інтелігенцією, подав письмову просьбу прийняти для бесіди. (При цьому, звичайно, не забув додати, що має повідати таємниці державної ваги). Одержавши запрошення, професор кинувся в атаку, не турбуючись про те, до яких наслідків все це може призвести.

— Що ви хочете сказати? — перебив його Рехер.

— Я хочу сказати, що мене звинувачують незаслужено...

— Розбиратися у правильності звинувачень належить органам гестапо.

— Гестапо не має ніяких доказів, що компрометували б мене, окрім анонімного доносу. Але я не маю доказів, щоб реабілітувати себе.

Вперше за час розмови Рехер глянув прямо у вічі Шнипенкові. Але професор не помітив у тому погляді ні співчуття, ні осуду. То був погляд досвідченої, стриманої, звиклої до різних дивацтв людини.

— Так що ж ви хочете?

«Що я хочу? А й справді, що я від нього хочу?...— І раптом відчув, як горло пересихає, ніби від випитого щойно спирту.— Цікаво, звідки у нього така чиста українська вимова? Ані найменшого акценту». Прискіпливим поглядом став обмацувати суворе, незворушне обличчя, на якому виділявся темний родимчик біля носа. Родимчик... Отакий родимчик він нібито десь уже бачив. І високий лоб, і зализини. Тільки де, коли, за яких обставин?

— Я хотів би... Я уклінно прошу вислухати мене. Найоб'єктивнішим і найсуворішим моїм суддею є прожите мною життя. Тільки по ньому ви зможете судити: міг я бути прислужником червоних чи ні?

Знову пильний погляд кольнув професора.

— Що ж, я ладен вас вислухати.— І Рехер відкинувся на спинку крісла, ще глибше поринувши в тінь на покуті. Шнипенко уже не міг спостерігати за виразом його обличчя: в сутінках бовваніли тільки зализини та жевріла в білих тонких пальцях цигарка. «Хитрий... Не хоче себе розкрити. Навіть виразом обличчя»,— відзначив з гіркотою і театральню відкинув тильним боком долоні сиві патли із спітнілого лоба.

— Власне, я навіть не знаю, як почати...— а очей з підлоги не відривав, щоб той, із родимчиком, не помітив, бува, в них нещирості.

— А ви без вступів, просто розповідайте про своє життя-буття.

Якусь мить професор роздумував, потім енергійно:

— Життя моє не роззяцьковане якимись особливими пригодами. Воно характерне для будь-якого чесного інтелігента. Трудове, зовні непримітне, отруєне несправедливістю долі. Протягом довгих років у нас притупляли почуття життєрадісності, вбивали душу, намагалися зробити байстрюків. Але «гвинтика державної машини», бездумного «коліщатка» з мене не вийшло. Рідна земля наспажувала мужністю і силою в хвилини відчаю... Зростав я у заможній селянській родині, де панував культ землі і праці. Мій батько був

людиною набожною і суворою, свято дотримувався прадавніх звичаїв і поважав односельчан. Все, що ми мали, було нажито тільки його працею. Ніколи він не багатів на чужій біді, ніколи не скупився допомогти біднякові, навіть недругам не зичив лиха. Тільки п'яниць, лежебок, всіляких там гультьїв ненавидів лютою ненавистю. І за людей взагалі їх не вважав... Батько привчав мене любити землю, працю і бога. І я з повітрям всмоктував його заповіді. Під батьківським крилом я зростав у певності, що тільки праця і любов можуть принести справжнє щастя. Але в гімназії познайомився з ідеями, які ледь не полонили мене. В стінах нашої альма матері юнацтво вело розмови про несправедливість існуючого ладу, про необхідність побудови нового, вільного суспільства. Мені імпонувало прагнення до свободи. Проте погодитися з вимогою революціонерів, щоб усе майно імущих розподілити між бідними, я не міг. Батько мій, приміром, мав сорок десятин землі і клинець лісу. А сусід Фонька Дебелий — тільки чотири, хоч хазяйнувати вони разом починали. В мого батька нива завжди шуміла густим хлібом, бо він товквся на ній від зорі до зорі, а нивка Фоньки родила саме будяччя та кукіль. Бо Фоня просипався тоді, коли сонце в спину припікало. І на ниву рушав, ніби на цвинтар. Батько мій пашию в засіки зсипав, вичікуючи, доки ціна на неї підніметься, а сусід прямо з поля віз на базар своє зернечко. А з базару його везли п'яного. Яка ж то справедливість, коли плоди кривавої праці мого батька та дістануться безпутному ледащові Фоньці? Ні, думав я, ідеї про рівність поширюють різні недотепи, гультьї та п'яниці, які працювати не хочуть, а тільки на чуже добро очі луплять. І, як найзаклятіших, смертельних ворогів, зненавидів усіх, хто тільки зайкався про революцію. Але була то сліпа ненависть. Про справжні цілі революції я довідався тільки в університеті святого Володимира. Між істориками існувало тоді чимало всіляких партій. І соціал-демократи, і анархісти, і есери... Та їхні суперечки мало мене хвилювали; я не розумів істеричного лементу доморощених політиканів. Не розумів, доки не зустрівся з одним чоловіком. Казали, що він студент-каторжанин із Петербурга. Так от цей студент із Петербурга розірвав завісу, яка приховувала справжні цілі революції. Як сьогодні пам'ятаю, він прибув до Києва десь напровесні 1914 року. Вінок будімото привіз на могилу Шевченка від українського земляцтва...

Рехер, що весь час сидів непорушно, прикривши долонею очі, зненацька навалився грудьми на стіл. В його очах струмував неспокій. Слова професора в його уяві спалахували сліпучими блискітками, і в їх відсвітах він бачив Кадетський сад. Туманний березневий вечір. Десятки студентських кашкетів. А посередині — снігова баба...

— Він говорив того вечора про речі, які всіх нас хвилювали, але яких ніхто з нас не міг висловити. Він говорив про розтоптану долю нашої нації. Я й донині пам'ятаю його слова: «Одвічна біда наша — родюча земля, здоровий клімат і роботящі руки. Недобрі сусіди споконвіків шматували тіло нашої знедоленої батьківщини. Зажерливість їхня виявилася сильнішою од нашої моці. І накинuli вони на

шню своєї полоянки петлю, і поклали їй на груди камінь, і засипали попелом її ясні очі. І опинилися ми у неволі без мови, без мрії, без долі. Так розірвемо ж пута, промиймо ж очі, скиньмо з грудей камінь!» Вірите, я плакав, слухаючи того студента-трибуна. Плакав з радості, що нарешті угледів праведний путь. Але ніякої організації не було створено між студентами-українцями, і мені не лишалося нічого, як чекати. Скоро вибухнула революція. Настала велична година національного відродження. Я не був, правду кажучи, серед перших, але в серці лишався вірним сином нації. Та наближалися Крути¹. Наставала пора гіркого похмилля. Все валилося, руйнувалося. Зрадливі сини покинули матір, перекинулися до недругів шукати мундирів. А я лишився...

Рехер знову подивився на розчервонілого Шнипенка пильно-пильно. Чи то він вловив у його розповіді нещирість, чи то згадував щось своє, далеке. Професор, відчувши на собі той погляд, урвав на хвилину розповідь, почав витирати піт на обличчі.

— Як ви опинилися в червоних?

— Власне, то не дуже приємна історія...

— Вас мав судити трибунал полковника Коновальця?

— Як би це вам пояснити... Справді, мала місце жажлива помилка... — А язик у професора поволі примерзає до зубів, вимріяна розповідь розпадається на клапті. «Звідки йому відомо про трибунал? Адже ні Говоблін, ні хтось інший не відають про той сумний випадок».

— Хто звільнив вас із Лук'янівської в'язниці?

Професор зблід, притис руки до грудей, ніби на сповіді. Посинілі губи прошепотіли ледь чути:

— Ви... Григорій Квачинський? Боже, яка зустріч!..

— Неждана зустріч? — І вперше за всю розмову Рехер усміхнувся.

— Хто б міг подумати? Стільки років... Але повірте, я завжди вас пам'ятав. І в душі молився за вас... Ота промова в Кадетському саду. Потім звільнення з тюрми...

— Ну, і як же виконували ви мою тодішню настанову?

— Старався, богом клянусь, старався. Влаштувався в їхній апараті, вступив до партії. Вони зобидженим петлюрівцями довіряли. А я ж із-під розстрілу... На спеців у них був голод, і я без труднощів підіймався по службових щаблях. У двадцять четвертому став навіть помічником найвишого на Україні «товариша»...

— І відразу забули про свій обов'язок.

— Боже збав! Я пам'ятав клятву і ладен був... Але зі мною ніхто не зв'язувався. Я мусив законсервуватися...

— Не крутіть, Шнипенко! Будьте чесним із собою, скажіть відверто: на високому щаблі я забув клятву, зрадив клятві за чиновний мундир...

— Що ви! Що ви! Присягаюся Христом...

¹ Крути — місце, де було розгромлено петлюрівські курені, сформовані переважно з гімназистів та студентської молоді.

Рехер-Квачинський глузливо хмикнув:

— А ви вірите в бога?

«Ну, тепер кінець, він знає навіть, що я атеїстичним поїздом завідував. От і знайшов правду... І понесла ж нечиста сила прямо в лапи цього удава,— каюся в думках професор, ламаючи в кишені пальці.— Він про все знає. І не подарує мені... Адже ще у вісімнадцятому попереджував: «Людині прощають раз; вдруге її уже не слухають. Дивись, щоб не зустрілися ми німі. І не думай, що тебе не знайдуть. Щоб помститися, ми і на тому світі знайдемо!..» Ну, от і знайшов. Тепер пощади нічого ждати...»

— Бог з вами, Шнипенко, карати вас ніхто не збирається. Діло минуле, давно бур'яном поросле. Носить свою голову, тепер ми знаємо їй ціну.

Од серця професора трохи відлягло. «Аби тільки він не передумав. Тільки б його переконати, що я не зрікся їхніх ідей». Шнипенко розумів, скільки б він не ганив Радянську владу, як би її не паскудив, але Квачинський не повірить його словам: в ті дні було модою паплюжити все радянське, і всяка нікчема пропонувала цей дешевий товар, аби придбати жирніший шмат. «Квачинського переконають тільки факти»,— і знову ринувся в атаку в надії відвоювати хоч невеличкий плацдарм під новим сонцем.

— Не думайте, що я зрікся... чи забув ваш наказ. Я боровся. Правда, ця боротьба може здатися вам наївною. Переді мною відкривалася блискуча кар'єра, але ж я не пішов по тих шаблях. Коли почалося винищення сільського трударя, якого вони охрестили куркулем, я пішов геть із партійного апарату. Офіційно це виглядало як поїздка на навчання, а насправді я таким чином саботував заходи по колективізації.

— І це ви називаєте боротьбою?

— А що я міг зробити? Зважте, наприкінці двадцятих років склад їхньої партії змінився і якісно, і кількісно. Стара, загартована в ідейних боях гвардія розтанула в потоці нестійких елементів. Кожен захід ЦК не зустрічав однастайності. До того ж через брак кваліфікованих кадрів на місцях всі ті заходи, як їх втілювали в життя, зазнавали неймовірних перекручень. Своїм відходом од практичної роботи я послаблював у якійсь мірі їхній фронт. Я вважав, що чим більше ідею колективізації будуть спотворювати тупі фанатики, тим корисніше для нашої справи. Народ, який впадав уже в сплячку після довгих років різанини, мусив прокинутися і розтрошити Совдепію. Чи принаймні хоч почне бойкотувати колективізацію і на десятиліття підірве продуктивність сільського господарства. А без хліба і продуктів харчування жодна влада — не влада. Тому й рвався на наукове поприще.

«Що це я знову завів белетристику? — схаменувся Шнипенко, помитивши, як його колишній рятівник заплющив очі.— Я ж хотів фактами, фактами переконувати його в своїй непричетності до більшовиків».

— Але в науці ви теж були не останнім?

— Так, я і тут виявив старання. Я боявся викликати підозру. Але не думайте, що я сумирно сидів у академічному запічку, хоча в ту пору це теж було героїзмом. Ні, я воював. Воював обережно, але нещадно. В мене були особисті рахунки. Я ж не сказав вам, що вони поклали в домовину і мою дружину...

Краєм ока зиркнув на Квачинського: справить ця брехня враження чи ні? Справило. Отже, треба не втрачати зручного моменту: коваль клепле, доки тепле.

— Так, так, вони умертвили мою дружину. І тоді я почав воювати з ренегатами в науці. Це, як правило, були люди недалекого польоту. У своїх натужно вимучених опусах вони по недосвідченості пересмикували факти, запозичували чужі думки, фрази. І я цим скористався. Їхні промахи ставали в моїх руках грізним мечем, бо я звинувачував в опошленні марксизму, в опортунізмі та всіляких різновидах ревізіонізму. На ті часи це були суворі вирoki. Навіть без доказів. Але я вміло наводив докази. І нікому не вдалося встояти проти мене!

— І все це можна підтвердити фактами?

— А чого ж ні? Досить тільки взяти підшивки газет. Правда, від такої діяльності я швидко відмовився. По-перше, мене почали остерігатися. По-друге, потрібні були великі зусилля на погром того антинаукового клоччя.

— З ким, зокрема, ви розправились таким чином?

— Власне, то були люди маловідомі. Дарламова я викрив як плагіатора, Вервиченка звинуватив у націоналізмі і симпатіях до Махна. Проскуровера, Махайторбу, Прісецького і, здається, Потурая — в ревізіонізмі й опошленні марксизму... Але то лише крапля в морі. Як я вже сказав, мені скоро довелося вдатися до інших форм боротьби. Маю на увазі пам'ятний всім рік... Як тільки почалася та пам'ятна кампанія, я відразу ж поринув у роботу. Спершу писав анонімки, а потім прямо з'явився в сірий будинок і дав свідчення, що такий-то «товариш» агітував мене... А через кілька днів «товариша» заарештовували. Мабуть, жоден із царських слідчих не відправив за своє життя в могилу стількох комуністів, скільки відправив я...

— Кого ж ви все-таки відправили?

— О, це справа нелегка — всіх пригадати! Скажу одне: їх було багато.

— А чим пояснити, що вам так вірили? Невже там сиділи самі дурні?

Професор давно чекав на це запитання. Він знав, що вся його розповідь дорівнюватиме безлічі нулів, якщо не поставити перед ними одиниці. І він мав цю одиницю.

— А ви мене хіба вважаєте дурнем? Про багатьох видних тоді «товаришів» я знав багато чого інтимного, домашнього, так би мовити. Я ж вийшов з їхнього середовища. До того ж мав блискучу пам'ять. Вчасно пригаданий анекдот, звичайний жарт, випадкова репліка... Ні, ні, я нічого не вигадував. Я просто «по-партійному» інтерпретував згадані факти. Використовував їхню ж зброю: кожне

слово зважував із класової точки зору. Скажімо, років кілька тому на прогулянці по Дніпру товариш Явір між іншим сказав: «Ех, піти б оце в ліс, як колись бувало...» Я повторюю слідчому буквально ці ж слова, але з такою інтонацією, з таким підтекстом, що слідчий хочеш не хочеш думає: Явір жалкує за бандитизмом. Явором починають цікавитись і скоро довідуються, що троюрідний дядько його двоюрідної невістки був причетний колись до якоїсь банди. Ну, тут уже на Яворові можна ставити хрест... Мушу вам сказати, що керівні «товариші» виявилися надто недосвідченими у цих справах. Головне — вони були щирі, вірили всім, хто не був буржуєм. Сила їхня полягала саме в класовій свідомості, відданості революції. І варто було навести ману на їхню революційність, підтягти їх підозрою, як вони падали замертво. При цьому зважте, що навколишнє середовище, атмосфера аж ніяк не були на боці потерпілих. Ніхто, окрім рідних, не цікавився дуже: справедливо чи несправедливо заарештовано того чи іншого «товариша»? Всі сподівалися, що «там без нас розберуться». А «там» керувалися принципом: краще перегнути, ніж не догнати. І так ретельно перегинали, що від решток старої гвардії більшовиків аж пір'я летіло. Одне слово, королем тоді був я, а не ті, кому я мстив. Та й не думайте, що все те я робив своїми руками. Я наближав до себе університетських активістів, переважно тих, що ждали слави чи поривалися до влади. Лестив їм, пророкував велике майбутнє. Навіть грошима декому допомагав. І ніби між іншим повідомляв «обурливі факти» про того чи іншого «товариша». Ну, а ці хлоп'ята шматували вже намічену мною жертву...

— Скажіть, професором у тридцять сьомому стали?

— В тридцять сьомому. А що?

— Значить, я не помилився.

— Даремно, їй-богу, це ви даремно. Я чесною працею здобув професорське звання, — залепетав спантеличений таким каверзним питанням професор. Він зрозумів, що нічого не довів Квачинському, що на нього цей пихатий лакиза з Берліна дивиться як на бридкого покидька.

Раптом Шнипенкові саянула геніальна думка.

— Знаєте, я був би щасливий, коли б ви були такі ласкаві і звернулися до третейського судді, — і голос у нього такий, що тільки з амвона глаголити. — Хай би сказав про мене об'єктивно. І суддею цим я хотів би призначити вашого сина. Думаю, ви повірили б синові...

Примруженими очима він уп'явся в Квачинського: ану, що ти зараз заспіваєш? Той застиг, ніби в кадрі, але не показав ні здивовання, ні розгубленості.

— Якому синові?

— Вашому, звичайно, Олесю Химчуку. Він був моїм студентом. Невже ви нічого не знали про нього?

Квачинський нічого не відповів. Вкутався хмарою тютюнового диму. Та Шнипенко інтуїтивно відчув: противник переможений. І не помилився.

— Так от що, пане Шнипенко,— озвався після тривалої паузи Квачинський.— Я не реабілітаційна установа, але мушу сказати: минуле у вас темне й заплутане. Коли ви хочете, щоб вас шанувала нова влада, заслужить цю шану. Я подбаю, щоб вам таку можливість надали. Оперативний відділ штабу рейхсміністра Розенберга має намір створити музей про двадцять три уярмлені роки України. Нам потрібно зібрати матеріали, що компрометували б більшовицьку систему. Ви згодні виконати це завдання?

— Боже, що за питання? — піснею вирвалося в Шнипенка.— Але ж я не маю...

— Ви будете все мати: і відповідний мандат, і харчовий пайок. Служіть тільки старанно. Принаймні не гірше, ніж раніше.

Х

— Не киянин, бува?

— Ні, з Полтавщини, гадяцький... Станичник, батьку... Москвич... З Богучара...

— Не зустрічав хто часом військового хірурга Надію Химчук? Не чули про Олеса Химчука? — надривається серед клетоту вулиці охриплий голос.

З полонених ніхто не бачив і не чув про Химчуків. Та віра все ж не згасає у вицвілих очах старого. Притискуючи до себе малолітнього хлопчину, він знову й знову до бранців: не бачили, не зустрічали, не чули?..

О, скільки їх пройшло перед ним у ті дні! Пораниених, обірваних, голодних. Як докір хвалькуватій минушині, як свідчення нечуваної трагедії, як провісники лихоліття, тяглися вони нескінченним потоком із-за Дніпра на захід під поганським конвоєм. З чиеїсь злої волі їх супроводжувало бухкотіння барабанів і завивання фанфар, що линуло із заздалегідь розставлених вздовж дороги горластих гучномовців. І було щось моторошне, нестерпно глумливе в поєднанні прусських маршів і плином невільників, скорботними натовпами до-вокла.

Кияни мали необмежені можливості споглядати рештки розтерзаних, потрошених у київському котлі радянських армій. В дні, коли через місто гнали бранців, було навіть скорочено комендантську годину. І з підозрілою швидкістю розповзалися чутки, що полонені, які зустрінуть рідних на шляху і зможуть це належним чином засвідчити, будуть негайно звільнені. Цим чуткам і вірили, і не вірили, але до центральних магістралей сунули хмарою. Запасалися сякими-такими документами і йшли з Дарниці, Святошина, з Подолу і Солом'янки, з навколишніх сіл і хуторів, йшли старі, малі, недужі. Обліплювали поіржавілу від крові бруковицю і з завмираючими серцями вдивлялися в змучені обличчя своїх вчорашніх захисників. І питали, питали, питали... Тільки щось нікому не таланило. Ні першого, ні другого, ні третього дня.

— Та невже ж серед вас немає жодного, хто б знав що-небудь про наших дітей? — не витримав Химчук.

— Слухай, батьку,— приглушений голос із колони.— Синів не виглядай! Всіх киян вони лишили в таборах. А вас зібрали дивитися на нашу ганьбу...

«Залишили?.. Так ось чому ніхто не зустрів у колоні ні рідних, ні знайомих. Виходить, їх навмисне в Київ не пустили... Тільки звідки знати полоненим, що киян лишили в таборах?» Рвонувся старий павздогін вістоносцю, але грубий, як удар нагая, окрик перетнув шлях:

— Цурюк!

Зупинився. Став навшпиньки, зашастав очима по колоні. Забитовані, похилені голови, безліч згорблених спин. Скільки сягає зір, спина й спина. Ні, не відшукати вже того, хто повідав цю невтішну новину. Приклав до рота долоні й щосили:

— Де ж вони, табори з киянами?

— За Дніпром... за Дніпром...

«За Дніпром. Але ж там полонені України. Де їх шукати?.. Чи, може, полонені помиляються?.. Але ж чому ніхто із киян ще не зустрів рідних та знайомих?..»

— Люди! — ніби вдарив на сполох дзвін.— Не виглядайте своїх годувальників! Їх навмисне не пустили в Київ. Їх залишено за Дніпром...

Прокотився по натовпу насторожений гомін: невже залишили?

— Залишили. Залишили...— стогне тисячоголоса колона полонених.

— Знаєте, для чого нас сюди зібрали?

Стих плач, вщухли ридання.

— Кати милуються нашими сльозами, муками!..

Аж це хтось смикнув за рукав Гаврила Якимовича.

— В ім'я чого розбиваєш у них віру? Вони все одно тебе не послухають. Їм же нічого не лишилося, як вірити...

Говорив ці слова м'яким голоском кумедний чоловічок, чимось схожий на опеньок. Низькорослий, щуплий, з непомірно великою непокритою головою. Його некрасиве плескувате обличчя, обплутане павутиною рідесенького волосся на бороді, дихало спокоєм і мудрістю.

— Послухай пораду: іди геть. Один у полі не воїн...

«Ну, це ми ще побачимо,— найжачилися брови у Химчука.— Виходить, хай над нами глумляться, а ми — мовчи. Не буде цього! Треба розкрити людям очі». Але кинув погляд на натовп, який уже забув про його слова і просівав очима колону, опустил голову. Вони, безперечно, не послухають!

— В тебе ж, видать, онучок... а лихо рядом ходить.

Старий оглянувся. Лихо справді було вже поряд. Повновиде, злооке, із зціпленими зубами і нагаєм у руці. Та не нагай страхав Химчука, його непокоїло, що станеться з Сергієм. Схопив хлоп'я за руку і в гущу людей. Коли вже завернули за ріг вулиці, Сергієко до нього:

— Ми додому, дідусю? А дядько Олесь? Хто ж його побачить?
— Дядько сам знайде дорогу додому.
— Слухай, дідусю, а може, ще трошки повиглядаєм. Чого ти не хочеш?

«Я не хочу... Та я вже очі видивився, виглядаючи Олесь! — ледь не зірвалося в старого. — Сорок третій день виглядаю. Тільки щось не поспішає він додому. А як вирушав на Полтавщину з агіткультбригадою, обіцяв: повернуся скоро. Надто розтяглося в нього оте «скоро». Очевидно, не на Полтавщину лягла йому дорога. Ні, ні... Чому ж Крутоярова донька не сказала, куди він подівся? А Світлана ж напевно знає».

— А завтра ми сюди прийдемо?

— Ні, не прийдемо.

Але Химчук прийшов на бульвар наступного ранку. Навіть раніше, ніж звичайно. Пригнала його сюди гірка образа за своїх обдурених земляків. Доки дорогу не оточили вартіві, розклав по вибоїнах пакуночки з нехитрим харчем. (В руки полоненим навіть води не дозволялося давати, але кияни клали свої даруночки заздалегідь на дорозі або кидали з тротуарів прямо в колону). Потім примостився на пеньку спиланого недавно осокара, на якому нібито підпільники повісили якогось високочиновного гітлерівця, і став перебирати в пам'яті подробиці виробленого за ніч плану. «Передаю, значить, студентський квиток. Мусить же він зрозуміти! Потім — до конвоїра, пред'являю паспорт і... Побачимо, хто кого перехитрує. Побачимо, один у полі воїн чи ні».

— Біля вас можна?

Оглянувся — вчорашній опенькуватий рятівник очима лащить. — Місця вистачить, — обізвався, а в самого думка: «Чого це він босий?! І без шапки... Бездомний?»

— Сьогодні без внука?

— Без внука.

— Воно так спокійніше, — покректував чоловік-опеньок. — Зразу і дочку, і сина виглядаєте?

«Чого він прилип? Для чого йому знати, кого я виглядаю? Може, шпик?» Скопив очима — ніби не схоже. Підставивши ранньому сонцю обличчя, незнайомий блаженно усміхався і розтирав давно не митими долонями коліна. Але перехопив на собі погляд і відразу ж:

— Негода наближається, відчуваю.

— Та час уже б і дошам. А ви теж виглядаєте когось?

— Я?.. Всіх і нікого. Просто приходжу і дивлюсь: хочу зрозуміти, що коїться з людьми. Вчора їх розпирало від гордині, самовпевненості, а сьогодні... От я і хочу зрозуміти: своя у них душа чи позичена.

— Злорадствуєш, значить?

— А хіба від цього світ міняється? Ні, я просто споглядаю. Доля ж — насмішниця. Одних примушує поклонятися тому, на що недавно плювали, іншим...

— Слухаю тебе і ніяк не доберу: хто ти?

— Хто я? — На безвусому, плескуватому обличчі чоловіка-опенька здригнулися зморшки, зіткали щось схоже на посмішку. — А я й сам не знаю. Людина — пезбагненна істота. Не тільки для інших, але й для себе. Хіба ж ми знаємо, ким будемо завтра, післязавтра? Хіба думки і вчинки у нашій владі?.. Тільки всевишній може сказати, хто я. А все те, що ми самі про себе говоримо...

— Як же тебе звати, такого?

— Колись Онисимом кликали.

— Ну, а дім у тебе є?

— Дім? — І знову млява посмішка. — Мій дім — вся земля. Із нього я вийшов, у нього й піду.

— Як же ти живеш? Що робиш?

— Живу, як велить совість. Дивлюсь, слухаю, прагну урозуміти одвічну мелодію буття...

Хотів було розпитати Онисима, звідки той прибув, куди путь держить, але в цей час загомонів збуджено натовп: вдалині з'явилася колона полонених.

Обличчя, обличчя, обличчя...

Химчук пильно вдивляється в них, немов вибирає одне, заповітне. «Невже серед тисяч не знайдеться ні одного, схожого на Олесе? Невже справді один у полі не воїн?» — щемить Гаврилове серце. А полонені йдуть і йдуть. Без кінця й краю. Тільки опівдні старий угледів худенького, як билину, виснаженого хлопчину-червоноармійця з очима, виповненими болем і відчаєм. Він ледве переставляв замотані в брудне ганчір'я ноги. Незчувся Гаврило Якимович, як вихопив з кишені Олесів студквиток, як кинув його юнакові.

— Боже праведний! Онука зустрів. Його Олесем звуть...

Юнак-бранець вдячно кивнув головою: все зрозумів, значить.

— Люди! Онук мій у цій колоні. Чуєте, люди?

Захвилювалося море голів. Всі чекали: випустять із полону хлопця чи ні?

— Пане добрий, не відмовте в ласці... — простягає конвоїрові паспорт. — Онучок мій тут. Ось документи.

Конвоїр закліпає розгублено почервонілими, обвітряними повіками. Відступив крок назад, розмахнувся карабіном. Химчук не чув, як перелякано ахнув натовп, не бачив, як шарахнулися врізнобіч старі й малі; в його пам'яті залишився тільки підкований залізною скобою приклад карабіна...

Отямився од дитячого плачу. Була сліпа ніч.

— Це ти, Сергійку?

— Я, дідусю. Чого не озиваєшся? Я давно вже тебе кличу.

— Відпочивав, хлопчику. А ти ж чого не спиш?

— Ти стогнав дуже. Дядьки, які тебе принесли, казали, що ти вмреш.

— Дядьки помиляються, я тебе одного не залишу. А тепер спи, спи...

Сергійко справді скоро заснув. А Гаврило Якимович не міг склепити повік. Що ломило в голові, а що думки навалювалися млино-

вими каменями. «От і допоміг страждущим... Як же тепер будемо із Сергійком? Хоча б Оксана нагодилася. І де це вона запропастилася? Тиждень не навідується...»

Поміч прийшла, звідки її зовсім не чекали. Пізнім ранком, коли сонце вже підбилося над Батиевою горою, до хати забрів не хто інший, як дивакуватий Онисим. Босий, без кашкета, немов одірвався від гілляки, з незлобивою посмішкою на плескуватому обличчі. Вклонився і ще з порога:

— Живі-здорові в цьому домі? Був тут неподалеку, дай, думаю, завітаю. Може, хтось допоміч потребує.

Вийняв із-за пазухи кусень зачерствілого хліба, простягнув Сергійкові. Той сховав рученята за спину, але, побачивши схвальний дідів погляд, прийняв дарунок. І тут же заходився його наминати.

— Голодне, бідненьке, — скорботно стулив потріскані губи Онисим. — А тобі ж як?.. Надбрів'я щось розпухло.

— Тяжко.

— За добро, голубе, завжди муками платять.

— Чого ж це ти не на бульварі?

— Туди, чоловіче добрий, вже нічого ходити: сьогодні там ні душі. Полонених гонять, а щоб стрічали — ні душі. Розкрив ти їм очі на обман...

— Невже справді люди все зрозуміли?

— Думаєш, чого я до тебе прив'язався? — Онисим розкачується вперед-назад на табуретці. — Я, голубе, до всіх прив'язуюсь, у чийх серцях святий вогонь відчуваю. Це ж нині рідкість необикновена.

— Що ж сталося із людьми? Ти по землі вештаєшся, багато всього чуєш, багато бачиш, скажи: що сталося?

Онисим заплющив очі і довго сидів у задумі.

— Я не пророк, я можу помилятися, але по мені: всі біди на землі від того, що погасло у серцях святе світило. Доки воно горіло, кожен знаходив на господній ниві життя свій коротенький шлях. Але люди — заздрісні і ненаситні істоти. Сталося так, що розділився людський рід. Серця одних виповнилися зневагою і непомірною гординою, а в душах інших народилася отруйна заздрість і підлість. А де вмирає любов, гасне й світило. І все потонуло в мороці. І люди збилися з доріг, заметалися по землі, почали натикатися одне на одного, топтати. Спробували запалити штучні вогні, але...

Він говорив довго й пристрасно. І слова його здалися старому Гаврилові пророчими. Хіба ж, справді, не бачив він, як жадоба перетворювала людей в ненаситних потвор? Хіба ж не засилали його в далекий Сибір тільки за те, що він прагнув справедливості?

— Що ж робити? Де вихід?

— Я знав, що ти про це питаєш. Але хто із смертних насмілиться вказати шлях до порятунку?

— Виходить, знову уповати на бога? Стара пісня! Адже бог глухий до нашого голосу. Якби ти тільки знав, як я молив його ще

дитиною не залишати мене сиротою! Як просив не забирати моїх дітей! Але, думаєш, він послухав? Спершу забрав батьків, а потім чотирьох синів прийняв. Тільки Надійка лишилась... Не хочу на нього уповати!

Онисим скрушно хитає головою, морщить лоба.

— А для чого ж на нього уповати? Ти уповай на самого себе. Так, так. Небесний бог ще ні разу не дав страждущим ні хліба, ні житла, ні поради. На себе й треба уповати. Хто очистить свою душу від жадоби й заздрощів, ненависті й образи, в того й спалахне святе світло. Воно й осяє дорогу до порятунку...

Що залишалося недужому Гаврилові Якимовичу? Він повірив у своє світло. Повірив гаряче, віддано. Цілі дні проводив у думках над долею, цілі дні вистеляв в уяві дорогу своїм дітям до Мокрого яру. Не хотів вірити, що вони не повернуться,— мусять повернутися! І ждав, ждав.

Якось у надвечір'я радісно заспівала хвіртка. Примружив підсліпуваті очі і завмер: до будинку наближалася знайома постать. «Тільки чому на ньому такий чудернацький плащ? Близкучий, аж до п'ят. І скроні, немов у мірошника, припали білим борошном».

— Хто хазяїн цієї оселі? — голос теж знайомий, але не Олесів.— Не Гаврило Химчук?

— Гаврило, Гаврило...

— Значить, не помилився. Доброго вам здоров'я, Гавриле Якимовичу. Я хотів би Надію бачити. Її сина...

— Бачити... Я сам забув, коли їх бачив.

— А де ж вони? — І в голосі гостя тривога.

...З пониклим зором слухав незнайомиць сумну Гаврилову розповідь. Потім попросив Олесеву фотокартку. Розглядав її довго й уважно. А затим мовив ледь чути:

— Я відшукаю його!

— Хто ж ви будете? — Химчук до нього, хоч уже й здогадувався, ким доводиться Олесеві й Надії цей чоловік.

Гість зненацька:

— Колись у вас яблуня трьохсортна на причілку росла. Та, що залізничники на щастя посадили. Де вона?

— Немає і яблуні. Розбомбили її. Тільки пагінець он...

Гість ще трохи постояв та й пішов геть. А Гаврило Якимович ще довго сидів навпочіпки коло покрученого, зраненого пагінця.

— Хлопчику мій! Які ж дороги водять тебе по землі? Де ти, де?..

I

По сплюндрованих полях гасали іржаві вітри. Німим розпачем, запахами гару і крові напоювали вони полтавські далі, роздирали набряклі дощами сувої хмар і видували їх геть за приплюснуті небосхили. Чи то нагулювали перед зимовими хуртовинами сили, чи, може,

розлютившись на непроханих волохатих прибуд, вимітали обрії перед приходом нового світання. Тільки щось не поспішало воно запинати рожевим серпанком витіпану пропасницями, згорьовану, потовчену землю. Бляклим, закислим оком крадькома визирнуло із Засулля і наче залякло, вражене пекельним герцем, що шаленів не вгаваючи по приудайських байраках та перелісках. Ніби схаменувшись, принишкли перед сходом сонця й вітри. Якось знесилено впали на діброви, причаїлися в некошених хлібах і давай вслухатися у моторошну симфонію пострілів, передсмертних людських зойків та дикого скреготіння металу.

«Коли вгамується це ревище? Чи скоро вже смерть скінчить свій спустошливий танок?» — стривожено зашущукали вітри в посічених кулями очеретах і майнули за розрадою до розпластаного на болотній траві молодого бійця. Розкуйовдили йому посріблену вологою чуприну, торкнулися оксамитовими долонями запалих, пошерхлих щік, заглянули в осклілі очі, що безтямно дивилися в ранкове небо. Але воїн не помітив їхніх тривог. Він був байдужий і до клекоту згасаючих боїв, і до булькотіння драговини, що ковтала свої останні жертви, і до кров'янистої пожежі, яка вилизувала край неба за Сулою. Він лежав без дум, без почуттів, без споминів. Лежав, як зборений століттями, загублений у степовому безмежжі кам'яний скіфський ідол. Невблаганна рука долі витиснула з нього тепло життя, заморозила холодом. Лише в затуманеній глибині свідомості залишила кволий вогник, який і тримав його на цьому світі.

Правда, хлопцеві уже здавалося, що він давно перетворився в марево і повис над голубими луками (такими голубими, що не під силу відірвати од них погляд), посмутованими пухкими золотистими валками.

«Що це за казковий світ? Хто вони, ті багатирі, що вивершили такі химерні покоси? — одна-єдина думка лелів тьманими відблисками в застиглих, помутнілих очах бійця, не дає забутися. — Хто ви, хто ви, косарі?»

Деся із непроглядної далини ніби відповідь:

Впали роси на покоси,
Усміхнулися жита...

І відразу ж музикою задзвеніли невидимі коси, зашурхотіли між натягнутими стеблами. І плеснула в обличчя гаряча хвиля вистоя-

них пахощів розтертої м'яти та прив'ялого чебрецю, виповнила груди такою густою, такою терпкою млюстю, що повіки обважніли і солодко стулилися. Так, як бувало у ті незабутні вечори, коли він, виморений, висмажений червневим сонцем, вистуджений запапними трубзійкими вітровіями, повертався після косовиці на заплавах до ковтунівського обійстя, падав на спориш посеред двору і не засинав, а поволі поринав у теплий медовий настій. Тоді кожна клітинка його тіла жадібно всмоктувала вечорову прохолоду, розпухала від дзвенячої тиші, а думки непомітно відпливали зі всіма турботами й сумнівами в мерехтливу порожнечу сріблястої ночі, і важкі повіки поволі зближувались, зближувались... То були найпрекрасніші, найщедріші чуттями хвилини, коли він усім еством ніби зростався з землею, сьорбав із її невичерпної чаші справжнє п'янке щастя. Тільки надто вже швидко уривалися ті хвилини.

— Олесю, агов, Олесю,— поставав примарою з малинових сутінків старий Ковтун.— Ходи-но лишень до миски...— І тягнув його, напівсонного, у садок під грушу, де на блаженській ряднині парувала вечеря.

О, як остогид йому той невчасний поклик! Навіть зараз він чигав над головою, виривав із блаженної купелі напівзабуття. Тільки хто кличе? Невже знову принесло Ковтуна?.. Ні, ні, це — материн голос. Але де вона?.. Ага, он біліють її руки. Такі рідні, такі ніжні руки. Чудна, чого це вона кличе його пальцями, немов дитину, яка щойно звелася на ніжки. І раптом... раптом Олесь помітив, що й справді він — дитя. Усе чув, усе розумів, але не міг ні рухатись, ні розмовляти. «Що ж тепер зі мною буде?» — присмерки напівзабуття освітілися сліпучим пломенем тривоги, тіло начинилося дрібними кольками. Але в ту ж мить серце виповнилося радістю від усвідомлення, що тепер він небезформне марево і зможе якось дістатися до матері.

Але радість ця скоро згасла. Бо невдовзі він відчув, що густий могутній потік несе його кудись у безвість. В'язка смоляниста маса обліпила, скувала руки й ноги, раз по раз заливала обличчя. Не те що поворухнутися — навіть крикнути не було сил. А мати стоїть збоку... Чого ж вона стоїть? Хіба не бачить, яка загроза нависла над ним? «Допоможи, допоможи, рідна! Ну, подай хоч руку. Я ж зовсім не вмію плавати...» — захлиналися у відчаї Олесево серце. А простягнуті материнські руки, як навмисне, віддаляються, віддаляються. А незабаром й зовсім зникли. І голубі луки зникли. І золотисті валки. Лишилася тільки пільма. Та десь в далині, сліпій далині,— кволий голос:

— Егей, ти живий, хлопче? Ну ж бо, озвися...

Навіть не подумав озиватися: був певен, що смолянистий потік поглинув його навіки.

— Е, та ти, я бачу, поранений. Крові стільки на сорочці! — все той же голос. Правда, трохи дзвінкіший, чіткіший.

Знову не обізвався.

Сухий тріск розтертої матерії, дотик чиїхось рук повернули Олесь до свідомості. Він розплющив очі і побачив на тлі ранко-

вого неба, помережаного золотистими покосами хмар, неголене обличчя.

— Очуняв-таки, небораче? А я вже думав...

Старий жмурився в добрій усмішці. Але Олесь ніяк не міг розібрати: справжній цей дід чи виліплений хворобливою уявою?

— Ну, козаче, вважай, під щасливою зорею родився. І куля тебе обминула, і багно не прийняло... А не піді я через болото, дивись, тут би по тобі й вода відсвятилася. Гибле це місце. Його навіть скотина десятою дорогою обходить. А ти... І треба ж було саме сюди забрести. Ач, ноги он повикисали, як в утопленика. Болять?

Ні, в нього ніщо не болить. От коли несло потоком, тоді все тіло ніби зубами пережовувало, а зараз... Напружив м'язи, щоб звестися, і застогнав. В колінах, в попереці так різонуло, що замигтіли червоні метелики. Старий підхопив його під пахви, допоміг сісти.

— Кажу ж тобі, гинла тут місцина...

З усіх боків височіли гострі списи очеретів, невдоволено бурчало і випускало масні бульби болото. І ні сліду людського, ні голосу пташиного. Навіть вітер не заскакував у це затхле царство. Як же він, Олесь, опинився тут? Коли? Спробував пригадати, але в голові — порожнеча.

— Може, самосадам побавишся? Полтавський... Біль як рукою зніма.— Старий увіткнув хлопцеві в зуби цигарку, а сам заходився розтирати його задубілі поморщені ноги.

Та Олесь не відчував його рук. Бачив тільки, що на литках, ніби в тісті, залишаються сліди од пальців, а не відчував. Огрубілі селянські руки неспішно, але впевнено робили своє діло. Вони то стискували, то розтирали, то пощипували посинілі литки. Спершу Олесь відчував легесенький свербіж під колінами, схожий на укуси кропив, потім від спини до п'ят сипонуло дрібними, пекучими кольками. З радісним острахом прислухався він, як до ступнів почало спливати приємне літепло, напоювало м'язи силою. Дивно, що саме темні, потріскані руки хлібороба вдихнули в нього життя.

Як тільки Олесь поворушив пальцями ніг, остаточно впевнився: ходити йому по землі. Звівся. Затупцював на купині. Живі, слухняні ноги! І зайшовся нестримним, беззвучним сміхом.

Старий вдоволено зібрав біля очей пучечки зморщок. Далі дужою рукою охопив Олесь за стан, притиснув, немов сніп, до кульші і рушив через грузьке болото. Розсерджено кавчала і чвиркала з-під ніг тванюка, сікло їм лица вигострене вітром листя осоки, а вони брели й брели, доки не вибралися на сивий луг.

Після короткого перепочинку Олесь пішов сам, без допомоги. Пішов, навіть не подумавши запитати, куди його ведуть. Вже як вибралися з болотистої улоговини і, перетнувши плантацію перестояних сояшників, опинилися на околиці якогось села, зненацька схаменився: а що, як там німці?

І все ж з байдужістю приреченого плентав за поводитирем. Через сади та городи дісталися до крайньої хати, що сховалася серед густого яблуневого гілля. Старий підкрався до неї, постукав у взяту на прогонич віконницю.

— Агов, Михайле, ходи-но сюди на хвилю.

Невдовзі із-за причілка висунулася лиса голова з маленькими очима, а слідом за нею з'явився і невисокий натоптуваний дідок.

— Тимохо, це ти? Не пробрався?..

— Встигну. Ти краще ось ще одного приймай. Можна сказати, у самої смерті вирвав... Біля Гнилої кубоні надивав. Пробираюсь ото до Калитчиного ярка мочарами, аж гульк — він обербенівся. Непритомний, а ноги в кубоні. Поврачувати б його треба, перекис.

— Поврачуємо.

— А «хрещеники» мої ж як?

— Спочивають. У соняшниках. По заході сонця поведу їх на Шекки. Так безпечніше.

— Воно й справді так безпечніше.

— Мо', й ти до темряви тута перебудеш? До Дрюківщини ж шлях неблизький. А довкола, чуєш, що коїться?

— Е, піду. Дивись, ще комусь у пригоді стану. Там же їх, бідолашних, по полукіпках та ярках...

— Ну, як знаєш. Тільки дивись, Тимохо, час непевний.

— Та вже ж, як бог пошле. Я — мочарами...

Тимоха сів перед дорогою на призьбі, запалив цигарку. А через хвилику звівся, лагідно поплескав Олеся по спині і, навіть не спитавши його ймення, почимчикував городами до соняшникової плантації. Михайло обмацав маленькими оченятами змарніле, лишаювате лице гіркого гостя і повів його навропростець до сусіднього подвір'я, де в затінку біля вогнища клопоталися жінки.

Немов рідного, зустріли Олеся селянки. Як і годиться, спершу приготували вмитися, напоїли гарячим молоком. Потім заходилися розтирати йому перваком ноги і спину. Він не противився. Лягав долілиць на щойно политий окропом околот, пив якусь руду терпку рідину. А коли його відвели в повітку, впав на запашну, хрустку солому голічерева. Ні, він не хотів спати. Він просто лежав, втупивши очі в приліплене до бантини ластів'яче гніздо. І не помічав ні даленіючої стрілянини по полях, ні глухого стогону поранених за стіною. Його пробудив м'який оксамитовий голос кароокої дівчини:

— Це одяг... Ваші умовилися до Сули пробиратись переодягненими, — і поклатла біля його ніг невеличкий згорток.

Звівся на лікоть, зустрівся з її дикуватими продовгуватими очима. Яким забутим теплом війнуло від тих очей! І від темних брів, і від зухвалої ямочки на підборідді...

— Коли щось треба буде, кличте, — дівчина ніяковіла під його поглядом. — Я тут...

— Ну, чого ти тікаєш? Побудь хоч трохи, хай я надивлюся на твої очі. Чуєш, я дуже хочу, щоб ти постояла».

— Що то за одяг?

Обернулася, стонула округлими плечима.

— Ну, сорочка, штани... Ми тут на кутку зібрали для вас.

— Слухай, у тебе сестри Оксани в Києві немає?

— Ні, в мене тільки два брати. На фронті вони.

— А як зветься ваше село?

— Це — хутір. Радянський.

— Та ні, я питаю: як він зветься?

— Я ж сказала: Радянський. Так його всі звуть... Тут колись економія пана Самойловського була. А після революції, як панську землю роздали, на місці економії хутір виник. Точніше, околиця села Ждани. Але в нас цей куток всі називають Радянським хутором.

Ждани, Ждани... Де він чув про це село? Щось дуже важливе нагадувало воно. Ждани, Ждани... «Передайте всім: пробиратись на Ждани!..» — раптом сплило у пам'яті. А наступної миті перед очима постав член Війська фронту Бурмистенко. Так, це його останній наказ оточенням під хутором Дрюківщина. А потім... Олесь рвучко затулив долонею очі, засліплені прожектором німецького танка, що мчав прямо на беззахисних поранених...

Дівчина підбігла, охопила його голову теплими руками.

— Що з вами?

Розплющив очі — танк зник.

— Не залишай мене. Посидь, бо вони знову з'являться.

— Хто?

— Танки. Вони чавили нас на стерні...

Вона серцем відчула, що цей знеможений, із раннім інеем на скронях хлопець пережив щось неймовірне. Тому покvapливо при-
мостилася поруч, схилила, як, бувало, над хворим братом, голову і давай розповідати про своє село, розгублених по дорогах війни друзів. Розповідала з щирим бажанням одвернути його увагу від тяжких споминів, хоч трохи заспокоїти. І він справді скоро почав заспокоюватись. Тихий плін дівочого голосу немовби переносив його до розквітлих берегів Сіверки, над якою він блукав колись вечірніми присмерками у парі з Оксаною. В хвилини нудьги і в хвилини душевних мук йому чомусь завжди згадувалися ті нічні мандри під чистими зорями. Не романтична, вся осяяна чеканням незвіданих радощів Світлана, не розсудлива, стримана в словах і почуттях Же-
ня приходили до нього в хвилини незгод, а проста, нічим не примітна окопниця Оксана. Чим вона полонила його за ті короткі хвилини, коли вони, натомлені й пригнічені, ішли змивати солоний піт до Сіверки? Тільки де вона зараз? В які краї, на які дороги закинула її доля?..

Розпачливий крик на подвір'ї — вилетіла з повітки кароока роз-
важальниця. Подався й він до виходу з крижаним передчуттям: не-
вже німці? Проте фашистів на подвір'ї не було. Зблідлі, заціпенілі
жінки залякли біля казана і дивилися побілілими очима кудись у садок. Олесь і собі глянув між деревами. Під густим шатром
волоського горіха, трохи зігнувшись, стояв на широко розставлених
ногах червоноармієць. Стрункий, широкоплечий, із смолянистим чу-
бом і орлиним носом, він притискував до живота обидві долоні,
а крізь пальці на гімнастюрку, на чоботи юшила густа темна кров.
В його затуманених, висушених мукою антрацитових очах уже блу-
кала тінь смерті.

— Передайте, як повернуться... Неодмінно передайте полко-

вий... — Беззвучно, самими губами прошепотів. І поточився. Неохоче, повільно опускався син далекого Кавказу на українську землю. Впав лицем у густу траву і застиг назавжди...

Першим опам'ятався Олесь. Підбіг до бійця, знайшов на грудях продірявлене, обагрене кров'ю знамено. Жінки принесли відерний полив'яний глек, вклали в нього червоне полотнище і разом із документами загиблого Гурама Ходжалії закопали під волоським горіхом. Ніхто з них тоді не відав, що мине двадцять і одне літо, доки ця реліквія знову побачить сонце, як не відали вони, кому випаде задихатися в фашистських петлях, кому доведеться горіти в печах Майданеку і Дахау, а кому доля накреслила путь до далеких країв у гірку неволю...

Гурама Ходжалію теж схоронили під горіхом. В срібlistому за-тінку, серед пахучих трав, саме на тому місці, де він ступив останній крок. Обсипали жіночі руки гарячими айстрами могилу, обіклали її багряним осіннім гіллям і заломилися на грудях в скорботі. Поплакали селянки і розійшлися. Тільки Олесь залишився біля за-клячаного горбика. І запитував сам у себе: «Чого так щедро сиротіє моя Батьківщина?..»

За останні тижні Олесь став свідком загибелі багатьох, дуже ба-гатьох прекрасних людей. На його очах не стало Ольги Ляцевської; в його присутності перестало битися серце генерала Кирпоноса; він бачив, як на полтавських дорогах під бомбами корчилися в агонії, падали із незгаслою усмішкою сотні і сотні воїнів, але ні разу чо-мусь не замислився, чому так марно гинуть кращі сини Вітчизни. І ось ця незвичайна смерть Гурама Ходжалії породила страшне своєю невблаганною прямою запитання. Олесь горбився від гнітю-чих дум і ніяк не міг збагнути жорстокої таємниці. Аж раптом... раптом десь із вишини долинув бездушний, як перекази далекого грому, знайомий з дитинства голос:

— Вони загинули, щоб наблизити перемогу...

Все свідоме життя Олесь вірив цьому голосу, але зараз...

Так, перемога визнає тільки одну ціну — людське життя. Але невже для її прискорення потрібно вистеляти трупами дорогу від Прилук до Пирятина, перегачувати ними удайські болота під Дей-манівкою, виповнювати степову балку під хутором Дрюківщина?..

— Ворог жорстокий і невблаганний. Він прийшов, щоб руйнувати наші міста і села, знищити нашу державність, обернути вільних радянських людей на рабів німецьких князів і баронів...

— А хто чекав іншого від фашистів? Невже були такі, що уявля-ли віроломні гітлерівські полки з букетами квітів замість автоматів? Чому ж ми не готувалися завчасно до нищівної відсічі?

— Ворог несподівано порушив пакт про ненапад...

— Несподівано?! Де той невіглас, котрий повірив запевненням Гітлера про ненапад? Того самого Гітлера, котрий віроломно поне-волив Європу. Невже після Австрії і Чехії, Франції і Югославії, Греції і Данії можна було вірити у різні пакти?

— Напавши віроломно, Німеччина нарешті викрила себе в очах всього світу як кривавий агресор...

— А хто до нападу на Радянський Союз вважав Гітлера не агресором? Як можна було віддати на поталу фашистам Прибалтику, Білорусію, Молдавію, більшу частину України, загубити мільйони людей, щоб переконати світ, що фашисти — криваві агресори?

— Без програних битв перемог не досягають.

— А де наші виграї битви?

— Наші бійці і командири воюють всього три місяці, в той час як ворог має дворічний досвід ведення боїв...

— Дворічний досвід... А де досвід наших прославлених командирів, які ще в роки громадянської війни перемогли всіх інтервентів? Де досвід Тухачевського, Блюхера, Федька, Якіра, Ковтюха, Фабріціуса?..

— Наші сили незліченні, перемога буде за нами...

— А якою ціною її буде добуто?

— В наших рядах не місце скигліям і боягузам, панікерам і дезертирам. Негайно віддавати їх до суду!

І тут чиясь рука лягла йому на плече. Олесь рвучко обернувся, щоб протестувати, захищатися.

— А, це ти, — полегшено зітхнув.

— Ваші вже збираються. Скоро дядько Михайло поведуть до Сули.

«До Сули?.. А, так, так. Натоптуваний Михайло справді обіцяв провести наших до Сули. Тільки хіба вже вечір?» Дивився на розбухлий червонястий віхоть, що купався за плантацією перестояних соняшників у загуслій заграві, і дивувався, що не помітив, коли минув день. Невже весь час отак і просидів біля могили?..

Переодягнутого в злежане дрантя кароока повела Олесь левадами до верболозів, що синіли відразу ж за городами. Йшла швидко, але Олесь ні разу не відстав. Бо не відчував аніякісінької втоми. Її, мабуть, висмоктала розрихлена земля під волоським горіхом.

— До Сули звідси далеко?

— Коли переярками, то верстов із п'ять буде.

«Верстов із п'ять... А там — знову свої», — повторював без угаву Олесь. Які випробування чекають на цих п'яти верстах, навмисне не хотів думати.

— Ну, от і підійшли. Ваші он там, у верболозах.

Як очманілий, він кинувся до верболозів. Та через кілька кроків зупинився.

— Як же тебе хоч звати, дівчино?

— Тетяною, — а голос її м'який, журливий.

— Спасибі тобі за все, Тетяно. Як буду живий... Неодмінно розшукаю і віддячу за добро добром!

Серед зарослів його зустріли насторожені погляди. Десятки людей, що сиділи навпочіпки, суворо і прискіпливо промацували прибулого кров'янистими від безсоння і напруги очима. Були тут рядові й командири, переодягнені і ще в мундирах, поранені, контужені, знесилені. Всі вони з нетерпінням чекали ночі.

Коли зовсім посутеніло, з'явився старий Михайло. У чистій сорочці під купиною, якийсь урочистий, зосереджений. Сумовитим погля-

дом пробіг по головах оточенців, сказав кілька слів про дорогу до Сули і рушив торф'яним лугом. По двоє, по троє потяглися за ним і бійці.

На краю села, де старі верби тужили, зігнувшись над місточком, їх перестріла Тетяна. Відшукала Олеся, припала до його щок тугими гарячими губами, всунула під пахву теплий вузлик.

— Ти ж бережися!

Ні, ще ніхто не проводжав його так у дорогу. Знайшов її не по літах огрубілу руку, притулив до свого обличчя.

— Після війни я приїду до тебе. Якщо залишусь живим, неодмінно приїду.

— Щастя тобі!..

II

Ця ніч не ввійде в історію. Опісля вчені не сушитимуть голів над її тасмнищами і не присвятять їй натхненних рядків поети. Вона безслідно кане, загубиться в темних пустищах минувшини, як згубилися не осяяні значними подіями дні, роки і навіть століття. Але саме ця глуха ніч породить когорту героїв, які здивують світ своїми подвигами. Саме вона стане тим горном, яке переплавить у Присуллі залишки кирпоносівських армій в полки-моноліти, що не похитнуться на Волзі і на Курській дузі, що зламують ворожі bastiони на Дніпрі і Одері, що пронесуть свої бойові знамена до рейхстагу...

Починалася ця ніч нашорошеним шепотом. Невідомо, де і хто пустив чутку, що генерал Кирпоніс збирає за Сулою оточенців, але вона розплескалася тисячоголосою хвилею по Присуллі, вдихнула надію в серця зневіреним, звела на ноги поранених. Вони виповзали з випадкових схованок, пускалися через поля і переліски, через яри і болота до рятівної ріки. На роздоріжжях та по узліссях натикалися на замасковані ворожі дозори — одні навіки залишалися в німих обіймах землі, інші розсівалися в мороці і долали страдницький шлях в оточенні. Поодинокі й групами, з провідниками і просто навання. Йшли, як на прощу, не помічаючи втоми і небезпек, йшли, засліплені надією вирватися з вогнених лабетів.

Коли гурт червоноармійців, в якому був Олесь Химчук, дістався до села Шеки, там уже вешталася повно оточенців. Тільки не знайшлося серед них людини, яка б зуміла з'єднати зусилля сотень і повести їх за собою. Тут кожен діяв на власний розсуд. Одні валили тини і тягли їх до Сули, щоб спорудити плоті, інші гасали по оселях, шукаючи човнів, а були й такі, що похмуро сиділи посеред вулиць, уже ні на що не сподіваючись.

Через цвинтар старий Михайло провів бійців до свого приятеля.

— Допоможи, Єгоре, через Сулу ось їм перебратися.

В темряві почувся нарочитий кашель. Видно, Єгор не дуже зрадів такому проханню.

— Тільки не довго роздумуй, Єгоре.

— З переправою, хлопці, кепське діло. В Шеках через Сулу не перебраться. Доки в Княжинському дамба була... Але позавчора її розмісили бомбами. Тепер найближчий міст аж у Сенчі. Та його, кажуть, німець вже осідлав. В Снітині теж німці...

— А вплав?.. Хіба вплав не можна?

— Ризиковано. Надто каверзна цього літа Сула.

— Що ви лякаєте, я Дніпро вільно перепливаю.

— Ну й що з того? В присульських зарослях найкращий плавець «свічку» поставить. Вода нині висока, всі стояки та очеретняки покрила. Не доведи господи туди потрапити. Вчора тут одні кинулися...

— І що ж?

— Самі пілотки на воді лишилися.

— То, може, човник хоч поганенький знайдеться?

— Човник?.. Марна надія. Не ви тут перші за човнами полюєте.

— То що — пліт робити?

Важка тиша. Та й для чого слова, коли ясно: на всіх плотів не настанчити.

— Ти вже, Єгоре, щось придумай. Не сидіти ж їм тут, доки герман нагряне.

— Звісно, не сидіти... Моя вам порада така: ідіть на хутір Стінку. Там Сула не широка, в сухих берегах. За рікою, у селі Ломаки, вдень ще наші були.

— Чого ж одразу про Стінку не сказав? Забиваєш баки каз-на-чим.

— А того й не сказав, що під Стінкою Сула коліно крутить. І такі там коловерті...

На оточенців це застереження ніякого враження не справило.

— Як туди втрапити?

— Звісно, мені доведеться вести. Думайте: місце там небезпечне.

Дивак старий! Ну, хто стане роздумувати, угледівши бодай найменший, найхисткіший місточок із біди? «Будь що буде, а тут не залишимося», — думали бійці. Звелися на ноги. Без вагань, без сумнівів. Єгор, обличчя якого вони так і не розгледіли, знову нарочито закашляв і, навіть не попередивши своїх домочадців, рушив у темінь. Вслід за ним — Михайло із Жданів. Чого і він йшов до Стінки, ніхто не знав. Певно, мав звичку всяку роботу доводити до кінця.

— Куди, братці? — як тільки вийшли на вулицю.

— Переправу шукати.

До гурту приєдналося двоє. Трохи згодом прибілося ще троє, потім ще. За село вони вивалили майже сотенним загалом.

Провідники спершу прямували попід лобастим пагорбом, що стернями спадав до присульських рівнин, потім круто взяли праворуч до прибережних чагарників. Йшли швидко, весь час сторожко позираючи на похмурий хребет косогору: чи не вихопиться, бува, звідтіля ракета, чи не сіконе ворожий кулемет? Але на горі — непевний спокій. Навіть вітер і той чомусь припинив. І німіють серця, слезяться від напруги очі.

Попереду на тлі темного неба вималювалася чорна стіна. Зашавкотіло під ногами сухе листя — починався ліс. По натовпу прокотилася хвиля зітхань: тепер косогір уже не страшний.

Та Олесь не відчував чомусь полегкості. Навпаки, з кожним кроком його дедалі більше охоплювала неясна тривога. Хтось незнаний, ніколи не бачений настійно відривав од цього гурту, радив податися іншими дорогами. Але провідники уже потягли за собою колону через байрак, і Олесь опинився в перших рядах.

— Драговина! Переходьте по настилу,— глухий голос Єгора.

Тільки хто міг розгледіти той настил? Бійці сипонули через болото. Добре, що воно було мілке і нешироке. Олесь теж перехопився вбрід. І ось уже бійців обступили лапаті, похмурі дерева. Іти стало важко. Доводилося продиратися навпомацки крізь цупкі зарослі. Кропива вогнем обпалювала їм руки, лиця, а хашчі обривали блаженську одіж. А над головами віття без угаву нашіптувало:

— Тих-ш-ше... тих-ш-ше... не спі-ш-ши...

Від напруження в Олеся дзвеніло в скронях. Із завмираючим серцем він чекав зустрічі з Сулою. Нарешті потягло вологою, повітліло над головою. Ліс кінчився. Попереду гойднувся туман.

— Ну, от і прийшли,— голос Єгора.— Переправлятися найкраще тут.

— А де ж хутір Стінка? — хтось недовіжливо.

— Минули. За Гнилим потічком лишився.

— А Ломаки де?

— Ломаки на тому боці. Як переберетесь, візьмете трохи ліворуч. Тільки старайтеся, щоб не потягло за течією. Там ковбані та коловерті. Перетинайте Сулу впоперек, тільки впоперек...

...Вже давно затихли кроки в глушині, а бійці все стояли і дивилися вслід провідників. Стояли, доки не різонув крик:

— Братці, та на тім же боці свої!

Отямилися. Кинулися до води. Стовпившись на високому березі, дивилися на неспокійну в'юнку річку. Що вони думали в ті хвилини? Про зустріч зі своїми? Про помсту ворогові? А може, згадували тих, хто молився за них у рідних краях?..

Хтось запропонував вислати на протилежний берег розвідку, довідатися спершу, що там діється, зв'язатися зі своїми в Ломаках, попередити бойову охорону. Але на ці розумні слова не звернули уваги. Бо це вже був не військовий підрозділ, зцементований єдиною волею і націлений одним розумом, це був ошалілий натовп без командирів і підлеглих. Ніхто тут не мав реальної влади над бійцями, які одержали наказ вибиратися з оточення на свій розсуд. Розвідки так і не вислали. Стояли в болісній чеканні: хто ж першим наважиться переступити заповітний рубіж?

Сплеснула нарешті радісно ріка — знайшовся-таки сміливець! Шубовснуло вдруге, втретє. І заклекотіла, запінилася Сула. Ніби вихор закрутився над її плесом. Десятки людей кидалися вниз із високого берега, натикалися один на одного, захлиналися і з останніх сил боролися зі стрімкою течією. Швидше до того берега!

Олесь і собі підбів до обриву, але в ту ж мить... в ту ж мить він згадав, що не вмів плавати. За всю дорогу від Жданів ні разу про це не подумав, а зараз згадав. І збагнув, що без сторонньої допомоги йому не здолати цієї запіненої ріки. Але в кого її просити, тої допомоги? Як підрубаний явір, опустився на землю. Ні, він не ремствував на бійців, він проклинав лише себе, що, живучи над Дніпром, так і не навчився плавати.

Із протилежного берега пролунав оклик. Хтось хриплим голосом благав допомоги. А Олесь ніяк не міг скинути черевикив. Поруч ставало все менше й менше людей. І нікому не було аніякісінького діла до хлопця, що не вмів плавати.

Затуливши обличчя долонями, Олесь поспотикався назад до лісу. Зачепився за якусь бадилину, повалився... І в ту ж хвилю... в ту ж хвилю зовсім близько, десь за спиною, кулеметна черга розпорола ніч, перекреслила вогненним пером останні надії. Захрипіла, забульбислася криваво Сула. Зойкнув злякано ліс, затіпався в болісних корчах і затужив стоголосим хором. А кулемет бив і бив. Нескінченно довго бив. І нескінченно довго лежав Олесь, притулившись щокима до шорсткого кінського щавлю. А коли кулемет виговорився, стало тихо, як у домовині. Тільки схлипувала ріка в верболозах та сумно сурмили в піднебессі згорьовані вітри...

Олесь не зводився. Очманіло вслухався у важку тишу. Ні, не чути голосів. Лише вибухи вдалині провіщали нові грози. Нарешті спробував звестися на лікоть.

— Є хтось тут? Озовіться!

Відгукнулася із хащ луна, захлипала, скаржачись на свою долю, Сула. І все. «Значить, я один...— Сині сутінки хижо підступають до нього з усіх боків.— Ні, не могла так жорстоко посміятися доля! Не мала права! Скільки доріг пройти, через стільки вогнів прослизнути, і на тобі!...»

Поплентав до Сули. Брів берегом, вдивляючись у неспокійний плін, і раптом... Із вимитого коріння верболозів, як грізне застереження, стриміла мертва рука з болісно скарлюченими пальцями. Оторопіло позадкував, позадкував до лісу. Потім кинувся стрімголов у хащі. Спотикаючись у плетиві бадилля та кореневищ, обдираючи колючками до крові тіло, біг навмання, аби тільки далі втекти від мертвої руки. Дорога сама вивела його до знайомого болітця. Ось тут і опам'ятався.

«Куди ж далі? — Після всього, що сталося, про переправу через Сулу і думати вже не хотів.— Хіба податися назад, у Шеки? Чи, може, до Тетяни?.. А й справді, що, як повернутися до Тетяни? Переживу тиждень-другий у Жданах, а коли трохи втихомириться... Життя само підкаже, що робити. От як знайти дорогу до Жданів?»

По настилу перехопився через лискуче, перетовкмачене болото. Потягся давно не ходженою стежкою поміж ліщиною. І незчувся, як онинився в крихтіному, затиснутому в темних обіймах лісу хутірці. Власне, ніякого хутора тут уже не лишилось. Серед печищ та зарослих бур'янами подвір'їв сумно маячила лише одна похила хатина. Та і її, мабуть, давно вже покинуто напризволяще. Бо замість вікон

у стінах чорніли квадратні провалля, а прогніла солом'яна покрівля в багатьох місцях світила ребрами лат. Олесь подався до покинутої оселі в надії, що, може, хтось із вчорашніх супутників все ж прибіється сюди.

III

Осінні ранки короткі. Не встигли сині тумани втекти в свої потаємні схованки, як зблякле небо змастило все довкола срібlistим лаком. Остигаючи на заросених травах, той лак поступово буряків, рум'янів. І як тільки згасла на небі остання зоря, спалахнув пожежею, заряхтів вогнистими голками.

Сяйво перших променів засліпило Олесь. Він приклав до очей долоню, озирнувся довкола — ні, не поспішають на хутір нічні побратими. Більше не було чого лишатися на цьому белебні. Звівшись на ноги, побрів тунелем лісової дороги, що в'юнився по дну байраку. Олесь і не подумав, куди виведе ця дорога. Вслухався у віддалене бурмотіння канонади, поки й не дістався на узлісся. Тут простигалася стовпова дорога, а за нею — неозорі поля. Що ж далі діяти?

До людей, які б провели глухоманню до Жданів, найлегше, звичайно, дістатися саме стовповим трактом. Але піти ним — значило б напевно зустрітися з німецькими роз'їздами. Пускатися навпрошки полями теж небезпечно. Вийти з лісу Олесь так і не наважився. Поміркувавши трохи, посунув назад, аби переднювати десь у гушавині. Недалеко від узлісся натрапив на зарослі терну. Ні прорватися крізь нього, ні переступити. Олесь присів і угледів серед сірих присмерків сонячний колодязь. Поліз туди. Серед тернових хачів — невеликий виямок, певно, слід од викорчуваного пенька. Нагрібши на дно опалого листя, ліг. Головне — швидше б заснути. Забути все і заснути, аби набратися сил перед нічною дорогою.

Та все ж спати Олесеві не довелося. Ще й сонце не встигло підхопитися над лісом, як від стовпового шляху долинули людські голоси і брязкіт металу. Олесь почав вслухатися. З кожною миттю в грудях теплішало: на дорозі були свої! Не витримав, залишив своє пристановище і, ніби на крилах, пустився до узлісся.

— Звідки, товариші?

Шпаркі погляди зім'яли в його серці раптову радість. Почервонілими, набухлими од безсоння і втоми очима бійці обмацували його прискіпливо і вороже.

— Я від своїх одстав. Уночі. На Сулі...

Тиша стала ще гущіша. Олесеві здалося, що ці люди запідозрюють його в найтяжчому, що звичайними словами вже не розвіяти їхнього недовір'я. А що, крім слів, міг він виставити на свій захист?

Як віщий сон, як попередження, спливла в уяві поколупана, заліпана бурими плямами стіна броварського пакгаузу, до якої був представлений посинілий військовий із зв'язаними руками і обірваними петлицями. О, скільки слів висипав він за хвилину, коли байдужі дула гвинтівок намацували його серце. Можливо, він справді був не

винен, але йому не повірили. Тріском пострілів перекреслили всі слова...

Коли це десь із кущів:

— Химчук — ти? Як тут опинився?

Голос цей був для Олесья калиновим мостом до порятунку. Але хто кликав, як не силкувався — розгледіти не міг. Обличчя бійців тремтіли, пливли перед його короткозорими очима, наче він дивився на них крізь заплакану шибку. Аж коли військовий у командирському кашкеті вибрався з-за куща, бійці почули:

— Лейтенант Савченко?! — учепився Олесь в могутні плечі свого колишнього провожатого, з котрим зміряв недавно нелегку путь від Києва до Пирятина.

— Ти чого один? Що це за декорація на тобі? — лейтенант здивовано.

— Не питай. Скажи краще: звідки ви? Не з-за Сули?

— Ні, брат, ми із Сенчі. Цілу добу тримали там міст через Сулу. Гадали, оточеним знадобиться. Але не втримали. Сьогоднішньої ночі нас вибили звідти. Танки пустили і вибили. Бо не було вже в нас ні гранат, ні гармат... Генерал Багров вирішив захопити переправу в Шеках.

— В Шеках нема переправи.

Довкола проворно підводяться голови. Десятки очей знову схрестилися на Олесеві.

— Переправу в Шеках геть-чисто розбомблено. Я недавно звідти.

— Власне, я точно не знаю, який маршрут намітив генерал Багров, — знайшовся Марат Савченко. — Можливо, ми тримаємо курс зовсім не на Шеки...

— А ти як опинився в Багрова? По-моєму, ти ж входив до...

— Я справді входив до ударної групи генерала Баграмяна. Але хто зараз відає, куди доля кине його через годину? Ось так і в мене вийшло...

Сумною була розповідь лейтенанта. Тільки тепер довідався Олесь, якою ціною пробилася ударна група Баграмяна в селі Вороньки прохід для Військової ради і штабу фронту. Але надто затрималася в путі штабна колона; коли вона дісталася до Вороньків, горловина для проходу знову була закупорена ворожими танками. І марно йшли на зв'язок посильні генерала Баграмяна, марно гинули вони на підступах до річечки Многа: німецька оборона укріпилася на тому рубежі, розділивши навпіл смертельною стрічкою колючу.

На пошуки штабу і був посланий серед ночі лейтенант Савченко. До ранку плутався по всіх усядах, доки не натрапив на рештки дивізії генерала Багрова, що проривалася від Лохвицького шляху до Сули. Оскільки вже не було ніякої надії розшукати ні штабну колону, ні ударну групу, Савченко залишився в штабі дивізії. Генерал Багров, довідавшись про трагічну долю Військради і штабу фронту, негайно ж наказав здійснити марш-кидок до Сули, щоб забезпечити переправу керівництву фронтом. Серед того сум'яття, що вже зчинилося в котлі, німці не сподівалися зустріти безздатні

частини. Багровці без великих втрат дісталися до Сенчі і після короткої, хоча й запеклої, сутички оволоділи мостом.

— Півтори доби ми втримували міст. Але штаб так і не з'явився. І зв'язківці не натрапили на його слід. Що там сталося, не уявляю. Правда, є відомості, що генерал Кирпоніс переправився через Сулу...

— Ні, він не переправився. Генерал Кирпоніс уже ніколи не переправиться...

— Ти сам бачив? — Савченко такими очима подивився, що Олесе-ві важко було вирішити: говорити правду чи краще змовчати. Та не встиг він на щось зважитися, як прокотилося:

— Вперед! Вперед!..

Важко зводилися на ноги оточенці, важко потекли лісовою дорогою до Сули. Той потік підхопив і Олесь. Йому відразу ж впало в око, що бійці багровської дивізії зовсім не схожі на його вчорашніх супутників. Ні сум'яття в їхніх очах, ні розгубленості. Нібито й не вони звершили відважний рейд серед білого дня до Сули, нібито не вони утримували півтори доби міст у Сенчі, розметали сьогодні на своєму шляху кілька ворожих засідок. Що ж це за люди, яких не роз'єднав ні страх, ні вогонь, ні втома? Хто той генерал, що зумів вдихнути в їхні душі стільки сили й завзяття? Про все це хотілося розпитати, але Савченко випередив:

— Ну, що ти бачив? Кажі, що сталося з генералом Кирпоносом?

«Що сталося? — Перед очима Олесь відразу ж постала криниця під тінистими липами, розпластане тіло командуючого і незвично велике й важке сонце над обрієм... — Як тільки розповісти про все?»

— Штаб фронту більше не існує, — але й сам жахнувся цих слів. — Точніше, командуючого фронтом більше немає. Він загинув під хутором Дрюківщина. В лісовій балці, біля криниці. Ми дісталися туди після тієї ночі, коли було втрачено зв'язок із групою Баграмяна... — І полилися з його уст гірким потоком слова, які нікому було виговорити за ці дні. Про нічний похід штабної колони, про те, як гітлерівці оточили балку, про нескінченні атаки, про хутір Радянський і незбагненну подію на Сулі. Він і не помічав, що навколо нього все тісніше й тісніше стискується живе кільце, що голова Савченка все нижче й нижче опускається на груди.

До хутора Стінка було вже зовсім недалеко, як знову команда: привал! Бійці покотом впали на землю, та Олесь не бачив, щоб хтось із них закривав очі. То тут, то там чулося приглушене:

— Знать, все те байки, що генерал Кирпоніс формує за Сулою армію...

— Куди ж нам тепер? За Сулою теж німці...

І чигає над лісом тривога, кидає тінь на лица бійців.

— Хоча б води ковток! — стогне хтось.

— Недалеко звідси хутір, криниця там... — поспішає повідомити Олесь. — Я проведу.

Кілька оточенців вирушили за ним. За печищами, біля болітця, надибали криницю, припали до неї спраглими губами, немов до липівки з медом. Потім розбіглися по бур'янах, визбираючи перестиглі

огірки, помідори. Олесь поплентався до знайомої пустки, приліг на спориші під вишнями і, вдоволений, що його нарешті прибило до надійного берега, задрімав. Підвечір тут на нього й натрапив лейтенант Савченко.

— Ти тут? — А очі в Марата чомусь колючі й холодні.

— Як бачиш. А що?

Щирість Олесь розтоплює в них кригу — Савченко сторожко озирасться і:

— Тебе розшукують.

— Хто?

— Катай звідси не озираючись. Чуєш? Негайно тікай, куди очі дивляться. Тебе хочуть розстріляти.

— Мене?.. Розстріляти?! — А перед очима постає поколупана, вся в бурих плямах стіна browарського пакгаузу. — Хто хоче розстріляти?

— Я чув наказ генерала Багрова.

— Але за віщо? Я ж нічого...

— Пень вербовий! Та ти знаєш, що своїми розповідями накоїв? Уже половици бійців не стало! Ідуть воду пити і розбігаються. Вони жили надією, що за Сулою Кирпоніс формує нові армії, а ти...

— При чому ж тут я? Хіба я винен, що...

— Об'єктивно, ти розвалив загін. Аби зберегти кістяк дивізії, в них не здригнеться рука пустити в розход будь-кого. Видадуть за німецького агента і оком не змигнуть — розстріляють.

— Ти це правду?

— Думаєш, в такий час жартувати будуть? Мій обов'язок — арештувати тебе, доставити генералу. Але я тебе не бачив, не зустрівач.

— Спасибі! Спасибі, друже! Я не забуду цього.

— Подяк не треба. Не такий я добрий, як ти гадаєш. Не такий! До Сенчі навіть не задумався б: арештовувати чи ні. А зараз... Зараз ми всі вже не ті, що були раніше. Твердіші до ворогів і великодушніші з друзями... Ну, йди! Але не потрапляй мені на очі.

Не озираючись, Олесь кинувся до болота...

IV

Де блукав, про що думав Олесь після розмови з лейтенантом Савченком, знає лише вереснева ніч. На світанні наступного дня, заброханий і виснажений, прибився до невідомого села. Але заходити не наважувався. Присів на пагорбі недалеко від околиці і давай гадати, куди завели його дороги. В те, що потрапив у Ждани, мало йняв віри, хоча болотисті луки, левади, оточені шеренгою яворів, і здавалися знайомими. От де тільки старі верби? Вони мають же стояти край дороги. Саме там наздогнала його кароока Тетяна... Та скільки не приглядався, верб так і не вгледів. Все ж вирішив пробратися в село та розпитати дорогу на Ждани.

Земля тихо вмивалася срібlistим світанням. Так тихо, що Олесь навіть чув, як тонко похрускує під ступнями обсіпана памороззю

густа отава. Невідомо, що сталося там, за Сулою, але з учорашнього вечора канонаді перестали будити ніч своїм бурчанням. І надсадне ревище моторів ушухло, бупімото бої, наказившись досочу, впали замертво в Засуллі, зборені важким сном. Правда, Олесь не вірив цій розімлілій тиші. Остерігався її ще з того світання, коли, заколисаний передранковою дрімотою, він з Андрієм і Костею Приймаком опинився в лабетах гітлерівського офіцера.

Перебравшись через зарослу будяччям придорожню канаву, потрапив на капустище. Вгорі, за грядками, темніли сади. Олесь навпрошки — до темного куща, що здалеку нагадував густолистий волоський горіх. І тут заходила ходором під ногами земля — перед ним стояв замаскований танк. Метнувся до іншого куща — теж заклечаний танк. Було ясно: в селі причаїлись фашисти. В грудях Олесь стало порожньо й холодно. Так холодно, наче все там обросло інеєм. «Оце утік від розстрілу! Оце так утік...» — і незборима сила потягла назад, на луки, до верболозів. Проте не кинувся туди — обвів поглядом сад, і чи то привиділося, чи, може, й справді гілля на одному з «кущів» заворушилося. «Якщо патруль — мені кінець!..»

Серце лунко відлічує секунди, а спалахи пострілів уже не сліплять синіх сутінків. І гілля нібито більше не ворухиться. Олесь починає задкувати. Обережно, як по натягнутому канату. Тільки не до луків, а в глиб саду. Темні обриси поволі віддаляються, віддаляються. Коли ноги вгрузли в розпушений ґрунт, зупинився. Присів. Попереду — грядки, за ними невиразно білють хати. Майже за якихось півсотні кроків. Іти б Олесеві до них, та він і не подумав ворухнутися. «А що, коли там німці? Якщо в садах земля вгинається від танків, то хати неодмінно тріщать від солдатів. От якби підвернувся прикидочок сіна...»

Повзає Олесь по грядках, придивляється до кожної тіні — ні, не видно прикидка. Картоплиння скільки завгодно, але в таких мізерних купках курці не сховатися... В Олесь єдине бажання: не приходив би довше ранок. Але за садами світліє край неба. І журавлині ключі уже злетіли під хмари і потяглися в далекі краї, розпліскуючи жалібне «курли». Вже десь і зводовий колодязь заскрипів, сповіщаючи, що село прокинається.

Не роздумуючи, Олесь — до хліва. А очей не зводить із вікон присадкуватої низькостріхої хати: хто там за ними? Уже досяг причілка, як звенацька брязнула клямка сінешніх дверей. Олесь зопалу кинувся вбік. І тої ж миті угледів схованку — між стіною хліва і кукурудзяними снопами, виставленими рядочком сушитись. Вітер, мабуть, не залітав у той закапелок із такою спритністю, з якою шугонув Олесь.

На порозі почувлися кроки. Він серцем відчув: то ворожі. Ось вони почали наближатися, наближатися до хліва. «Мабуть, помітив, гад. Здогадається розваляти снопи? Здогадається чи ні?...» Та чужинець і не думав нікого шукати. За ним зачастили інші. По безтурботному сміху Олесь зрозумів: німці і гадки про нього не мали. Інакше б не кепкували так безпечно над якимось забудькуватим Гюнтером, не

плескалися б так довго водою. З окремих фраз можна було судити: вони готуються до маршу.

Скоро в Олеся почала терпнути права нога; трохи згодом — і рука. А щоб повернутися, і в думках не клав: на найменший порух висушене кукурудзяне листя відповідало таким шарудінням, що зупинялося серце. «Доки ж вони лементуватимуть тут? Хай би вже вирушали у той марш...» — благав невідомо кого Олесь. Але вояки щось не поспішали в путь-дорогу. Грали на губних гармошках, триндикали знічев'я про маленьку Марлен, а про марш нібито й забули. А він мусив чекати...

Отямився, коли вже сонце звернуло за полудень. Було тихо й тепло. Лише десь на грядці ліниво шурхотіло пересохле огудиння, немов по ньому товклася худобина. Виглянув. І угледів сухорлявого старого чоловіка. Пришкандибуючи, той вивалював із землі соняшничиння і стягував його до купи.

— Дядьку! Га, дядьку!

Старий оторопіло закрутив головою. Було видно, як наїжилися його прокурені вуса.

— Можна вас на хвилинку? Підійдіть до хліва.

Жовтовусий випускає з рук оберемок соняшничиння.

— І звідси почую: не глухий же...

— Та не бійтеся, я свій.

Старий оглядається, сердито спльовує:

— Своїх уже немає. Були, та загули.

— Що це за село?

— Що за село? А те, що ви протранжирили... Ісківці.

Ісківці... Ні, такого Олесь не чув.

— А до Жданів далеко? Скільки верстов буде?

— Не міряв. Не знаю...

— Ви б не могли мені допомогти на Ждани пробратися?

— Годі, допомагався. Все одно, як руді миші, розповзається.

«Куркуляка! І пика в нього куркульська. Такий, не задумуючись, видасть фашистам.— І мимоволі в пам'яті Олеся зринає такий же висловусий, благообразний дідусь, який виказав їх з Андрієм і Костем окупантам.— Тільки той хоч улесливістю прикривав своє продажне нутро, а цей навіть не криється. Хоча для чого йому критися, коли всюди стільки німців?»

На подвір'ї злородно заскрипіла хвіртка.

— Отченашенку! — почувся чийсь голос.

Жовтовусий пошкандибав назустріч гостеві. Олесь чув їхній гомін, але про що йшла мова — зрозуміти не міг. Одне він знав безпомилково: якщо на подвір'ї німці,— його доля напевно вирішена. Старий неодмінно викаже. Навіть уявилось, як загупають насторожені кроки і той же голос накаже вилазити. І йому нічого не лишиться, як скоритися.

Поблизу справді почулися кроки. І пролунав владний наказ:

— Вилітай!

«Ну, от і все. Як просто все кінчається». Олесь залишав свою схованку без страху і вагань. Дивно, але саме в ту мить він збагнув,

що уже переступив межу, за якою немає місця страху. Та як же він був здивований, коли уgliedів на подвір'ї самого тільки Отченашенка.

— Швидше в хлів!

«У хлів?.. А чого в хлів?» Проте поспішно ступив у зеленкуваті сутінки, де міцно пахло сіном і свіжим молоком. Отченашенко — слідом за ним. Викотив із-за дверей старенький возик, перевернув колесами вгору, дістав із тибля на сволоці мазницю.

— Помасти осі, я зараз,— і подибає на подвір'я.

Повернувшись з двома лопатами і торбою за плечем. Кинув на возик, витягнув із засмальцьованого футлярчика бритву.

— А підступись, я трохи тебе приапарчу.

— Не розумію, що все це...

— Молодий все розуміти. Поголитися б тобі не завадило. Ач, як із печери виліз.

«Воно й справді, ніби з печери,— Олесь провів долонею по шорстких щоках.— Певно ж, із тиждень минуло, як голився востаннє. В Городищі на призьбі і бритву залишив. А з такою щетиною на вулицю краще не потикатися».

— Що ви зі мною збираєтеся робити?

— З пекла хочу вивести. Мені щойно загадали під Дрюківщину рушати. Трупні закопувати. От і хочу спробувати. Інакше звідси не вибратися. Тут же у них пункт збору полонених. Всі входи і виходи охороняються...

Причепурений, у ватянці, вирушав Олесь з Отченашенком у небезпечну дорогу. Досі він метався по окупованій території ночами, а от настав час глянути небезпеці в очі серед білого дня. Ісківці немов вимерли. Повалені тини. Закриті віконницями вікна. Опустілі подвір'я...

— Не подай знаку, що не тутешній. За синка зійдеш.

Та солдатня, мабуть, і не думала звертати на нього увагу. Із засуканими рукавами чужаки поралися біля бронемашин, галасували навколо похідних кухонь. І всюди — жалюгідне цигикання губних гармошок, немов у селі було якесь сатанинське гульбище. Але до Олесья долинали й інші звуки. Протяжні, глухі, нестямні.

— Наші поранені стогнуть. Їх, бідолах, звезли з усіх усюд... в конюшню. А там же мухи. Черва, кажуть, у ранах завелася...

На перехресті доріг, у центрі села, їх перестрів здоровенний чоловіча з нарукавною пов'язкою.

— Хто це, Отченашенку? — кивнув на Олесья масивним підборіддям.

— Ти що ж, не впізнаєш? Племянник із Гільців.

Здоровило безцеремонно обмацав хлопця банькуватими очима:

— Документи маєш?

— Ти як маленький, Никифоре,— старий на виручку Олесеві.— Ну, які тут можуть бути документи, коли він переховувався у мене від армії. Подивись, як споганів.

Никифор гикнув, штурхонув полюбовно Отченашенка під бік.

— А ти потайний. Я ж то думав, чого в тебе завжди хлів на замку... Що, вдвох копатимете?

— Звісно, вдвох.

— Паняйте. Тільки перепустки ввечері здасте.

Із села вибралися легко. Німецький патруль, що походжав біля крайньої хати, угледівши синенькі папірці з чорним орлом замість печатки, махнув рукою: паняйте, мовляв. І вони пішли не озираячись. Коли село сховалося за видноколом, Отченашенко зупинився, витер спітніле чоло рукавом полотняної сорочки.

— Слава богу, пронесло. І не думав, що Никифор так легко від'їздить...

— Хто він?

— Хіба не видно: погань кручена. З армії втік і переховувався по підметах, обчищаючи чужі погребі. Німці не встигли і в село навернутися, як він оту пов'язку начепив. Тепер біля них, як пес, в'ється. День і ніч по дворах гасає, все вистежує та видивляється. Матимемо ще бід од нього.

— Куркуль, мабуть?

— Де там? Куркулю теж розум потрібен, покидьок це — не чоловік. Трутень, лежебока, легку житуху шукає.

— А чого ж його раніше на місце не посадили?

— Садити, та, виходить, не тих, що треба. А от із такими, як він, панькалися. Хотіли з тріски сволок зробити. Але тріска завжди тріска.

...Розпрощалися вони у чистому полі. Саме там, де від дороги на Дрюківщину відколовся і побіг управо сірий рукав півтіця.

— Слухай, Олесе, катай звідси якомога швидше, — це Отченашенко по-батьківськи. — В Присулі не зносити тобі голови. Зараз оточенці звідусіль сюди хмарою сунуть. А німцю тільки цього й треба: виставили засідки і набивають табори полоненими. Моя тобі порада: бери возик і пробирайся за Лохвицьку сошу. Перепустка допоможе.

— А ви як? Поліцай же наказав здати ввечері обидві.

— Про поліцай — то вже мій клопіт. Краще візьми ось довідку для більшої безпеки. За день перед війською її синові моєму в сільраді видали. На навчання до Києва збирався. Знадобиться десь, може. Тільки запам'ятай: віднині ти — мій син. Де б не спитали, називайся Отченашенком. І ще запам'ятай, як молитву, запам'ятай свій шлях. Ти йдеш до тітки в Богодарівку. Зрозумів?.. У Богодарівку. Скажеш, хата в Ісківцях згоріла. Тут пожежі люті були. Як до Богодарівки дістатись?.. Дійдеш, значить, дорогою до Лохвицької соші, — а ти її легко впізнаєш, — і повернеш ліворуч. Простуй верстов зо дві бруковицею, а як побачиш перший поворот направо, негайно ж звертай. Та дорога й виведе до Хейлівщини. А потім — і на Богодарівку. Опісля старайся пробитися за Хортицю. Не забудь, за хутір Хортицю. Там підуть місця малолюдні, лісисті, німець туди так просто не сунеться зі своєю технікою. Пересидиш на хуторах, поки все це трохи перемежениться, а далі видно буде. До речі, ти звідки рідом?

— Здалеку, батьку, аж із Києва.

— Справді, далеченько.

— Та мені б хоча до Трубежа дістатись. Там у мене знайдеться притулок. Не чули, далеко звідси Трубіж?

— Не скажу. Чути чув, що десь є така місцина, а от де саме, не скажу. Та це не біда: люди, куди хочеш, дорогу покажуть. Ну, а тепер іди. Хай тебе господь береже.

І Олесь пішов.

Поле ніби пустище. Скільки сягає зір, віде ані постаті. Лише вітер ставить на курних дорогах чорні лійки та співають одноманітну і нескінченну пісню дерев'яні колеса. Та ще бринять по узбіччю під вітром поруділі придорожні бур'яни і все сваряться тоненькими пальцями, немов застерігають од небезпеки.

У степовому вибалку, над пересохлим струмком, його наздогнала автоколона. Тупорилі авто, набиті солдатами, сунули поволеньки, неначе навпомакки. Олесь заляк збоку, затиснув у руці перепустку, ладний в першу-ліпшу мить показати її. Але чужинці навіть не глянули на нього. Проїхали, як мимо придорожнього стовпця, і не глянули. За вибалком знову наздогнали автомашини із солдатами. І знову ніхто не зупиняв його, не питав документів.

Нарешті і Лохвицький шлях. О, краще б ніколи не бачити таких шляхів! На фронтових дорогах Олесь не був новачком; від Києва аж до Пирятина міряв він їх ліктями і всього надивився. Але те, що вгледів за якихось двадцять кілометрів од Лохвиці... Тут було справжнісіньке кладовище покинутих автомашин, гармат, возів, танків. Покарьовжені, обвуглені, поперекидані, як експонати варварського музею, тяглися вони обабіч дороги нескінченними рядами. Довкола мертво чорніла обпалена земля, довкола висів їдкий запах гару і густий трупний сморід...

Олесь не питав, хто і чому залишив край Лохвицького шляху всю цю техніку, він бачив, як болісно вмирили в оточенні кирпоносівські полки. Одначе намагався вкарбувати все це в пам'яті. Бо твердо знав, що настане час і співвітчизники неодмінно оглянуться на ці дні, щоб тверезо зрозуміти жорстокі невдачі. Тільки як запам'ятати тисячі й тисячі скалок великої трагедії? Як збагнути думки тих, що лишилися навічно лежати в полтавській землі?..

...Стукотять, стукотять за спиною дерев'яні колеса. Уже давно зник за обрієм чорний Лохвицький шлях, уже й Хейлівщина сховалась у сизій вечірній імлі, а Олесь все іде та іде. Навіть сам дивується, де в нього взялося стільки сил, чому така легка дорога додому. Тричі вже перевіряли документи, і жодного разу не лягла на обличчя завойовників тінь підозри. Не інакше, як чиясь добра воля оберігала його од напастей. Він прагнув будь-що дістатися заavidна до Богодарівки.

Та до Богодарівки так і не дістався. Захід сонця настиг його серед чистого поля. Йти дорогою вночі було небезпечно, а пускатися манівцями з возиком не міг. Вирішив заночувати під чистим небом. За кілька гонів на узбіччі темніла вивершена скирта, яка й могла стати

притулком на ніч. Не довго думаючи, побрів навпростець стернею. Та чим ближче підходив до скирти, тим важчим здавався йому возик. Він уже знав, що неодмінно відмовиться од затії почувати під скиртою, і шукав лише приводу.

І привід знайшовся. На дні улоговини, що, жолоблячись, збігала до байраку. Певно, там когось настигла критична мить, бо па стерні лишилася шинеля, речовий мішок, чоботи. І навіть онучі. Олесь не доторкнувся ні до чобіт, ні до речового мішка. А от шинелю підняв. «На ній можна переспати. Навіть до скирти не треба йти...» І радий, що відмовився од свого наміру, потягся виярком до байраку. Скоро дорогу йому перетнули зарослі вільшини. Затягши в гушавину возик, Олесь загорнувся в шинелю і ліг поверх наламааного гілля. І тільки тоді відчув, як болісно ние все тіло. «Коли б і завтра пощастило стільки пройти. До вечора, дивись, дістався б і до Хортиці. А там...»

Його сон обірвали постріли. Прожогом підхопився. Було вже піз- не світання, хоча присмерки ще не тікали з полів. За косогором захмарене небо переливалося зловісними рожевими мигавими. Олесь вибрався по схилу і жакнувся: де ще вчора бовваніла обважніла скирта, метлялося в конвульсіях велетенське полум'я. Звідти доли- нали й постріли. Вдалині по полях — теж пожежі...

Розвиднілося. Стрілянина вщухла. Вітер розчісував над полями довжелезні чорні коси. А Олесь і не думав збиратися в дорогу. Лежав біля возика непорушно, поки до його слуху не долинув здав- лений стогін. Звівся, обережно розсуваючи віття вільшини, пішов на голос. І скоро угледів розпластаного на землі чоловіка. Увіткнув- шись обличчям у пожухлу траву, незнайомець застиг із витягнутою вперед правою рукою. Кітеля чи гімнастюрки на ньому не було, а пропалена спідня сорочка в багатьох місцях висіла лахміттям.

— Ви поранені?

Той підвів важку голову. Олесь глянув на закіптюжене, спечене обличчя, на обсмалені брови, чуприну і все збагнув. Кинувся до пораненого і давай обмацувати йому спину, груди.

— В ногу... Праву...

З трудом розірвав слизьку від крові штанину — поранення нетяж- ке, куля прошила м'язи вище коліна. Треба було негайно промити рану, перев'язати. Але чим? В Олесь не було під рукою не те що бин- тів, а навіть чистого шматочка матерії. І він пошкодував, що не при- хопив разом із шинеллю і речового мішка: там, напевно, був індиві- дуальний пакет. «А що, як хлібом, м'якушкою, рану заліпити? Я ж десь читав, що козаки найчастіше прикладали собі до ран хліб і землю...» Побіг до возика, схопив торбинку з харчами, яку залишив йому старий Отченащенко, і знову до пораненого.

— Води! Хоча б краплину води...

— Я зараз, — і Олесь метнувся між кущі.

Він не сумнівався, що десь поблизу має бути вода. Якщо вже росте вільшина, значить, вода неодмінно є. Треба тільки її знайти.

І він знайшов. На дні байраку, між вербами. Але в що набрати води? Подався чимдуж назад.

— Педалеко тут криниця. Але принести нічим...

— Виламай ціпок. Я сам...

Олесь допоміг пораненому звестися. Потім обняв його ж рукою себе за плече, а своєю охопив його за попереки.

— Спірайтесь на мене. Так буде легше.

Спотикаючись, вони потяглися до криниці. Вже з перших кроків Олесь відчув, як тремтить боець. Тому, коли порівнялися з возиком, підхопив із землі знайдену шинелю, накинув йому на плечі.

Дедалі йти ставало важче. Гушавина не випускала їх із своїх володінь, триножила, перегороджувала шлях густим плетивом пруття. Поранений все частіше безсило обвисав на хлоп'ячих плечах. І від цього темніло в Олесевих очах, а в обличчя дихало жарке полум'я, немовби він наближався не до криниці, а до палаючої скирти. Він говорив собі: «От зроблю тридцять кроків і зупинюся». Долав тридцять кроків і знову говорив: «От ступлю двадцять кроків...»

Нарешті ступні пірнули в руно лугової отави — вільшаник лишився позаду. Радий, що вистояв проти спокуси зупинитися, розправив плечі. Але що це? Звідки взявся над криницею озброєний вершник?

— Ахтунг! — як удар батога. І сухий тріск затвора.

Олесь ніби пришпилило до землі. Він притискує до себе пораненого і стоїть, не зводячи очей із вершника. Той миршавенький, кудий, з головою, як у пуголовка. «А що, як спробувати? Коли б тільки боець...»

— Хенде хох! — перелякано верещить німець.

— Ох! ох! ох!... — луною відкликається байрак.

— Єфрейторе, сюди! — це Пуголовок по-німецьки.

Десь збоку зашаруділо. А через хвилю із зарослів виринув другий верхівець. «Ну, от і все! Тепер не втекти. Наздоженуть, розтопчуть...»

— Гади! — рвонувся поранений.

Рожеволиций єфрейтор помітив цей порух, наблизився впритул. Довго дивився на пораненого, а затім щосили ткнув чоботом в обпечену щоку.

— Морда комісарська! Із скирти, виходить, вислизнув.

Поранений зойкнув і якомсь відразу обм'як, повис на Олесевих плечах.

— Дай я його тут... — закопошився за спиною єфрейтора Пуголовок.

— Тільки зарази не розводити! Маєш бажання — рий яму.

— Що ж накажеш із ним робити?

— Виведи хоч до дороги. Там похоронники закопають.

— А з цим що? — Пуголовок показав на Олесь.

— З цим? — Єфрейтор дістав із підсумка шоколад і почав веспішно жувати. — Цього теж. Від них однаково смердить.

Потім їх обшукали. Єфрейтор узяв виданий ісківським поліцаєм пропуск із німецькою печаткою і довго, дуже довго вертів у руках. Ніби вагався: змінювати свій присуд чи ні? Принаймні Олесеві так

здавалося, що німець вагався. Була мить, коли він ладен був повірити: сфрейтор змінить своє рішення. Але той не змінив. Розірвав пропуск на дрібні шматочки і пустив за вітром.

— Ком, рус! Шнель! Шнель!..

V

«Де ти, де ти, моя остання дорого?.. Чого тікаєш, куди ховаєшся? Я ж виглядаю тебе, як ще ніхто й ніколи не виглядав. Ну, покажи-ся ж нарешті, причини мої муки!» — з останніх сил Олесь зводить помутнілі очі, але попереду лише пасма дощу. Не помітив виямка, спіткнувся. Ткнувся обличчям у землю, але дивно: болю не відчув. Нібито впав не на втрамбоване ратицями тирлище, а на перину. Таку пухку, таку солодку, що лежати б на ній хоч тисячу літ. Та відразу схопився, звалив на плечі напівпритомного супутника і знову підтюпцем вздовж байраку.

— Шнель! Шнель! — коршаком витає над головою.

Олесеві немає аніякісінького діла до тих викриків. Він твердо знає одне: треба дістатися до битого шляху. Що б там не було — не зупинитися. Чув же розмову конвоїрів біля криниці. Їм теж, мабуть, остогидло тинятися полями і пристрелювати поранених, і вони жадали розваги. Тому й побилися об заклад між собою: добіжить він до дороги з пораненим на плечах чи ні. Ставка була такою високою, що в неї просто повірити неможливо. Він намагався думати про що завгодно, тільки не про неї. Так легше.

Знову спіткнувся. І знову звівся.

— Жилавий, чортяка! — долинає задрісне.

Олесь і сам дивується, звідки у нього беруться сили. Зовсім же недавно він був тягарем для загону Гейченка, зв'язував руки лейтенантові Савченку на прилуцькій дорозі, а тут стільки бігти по вибоїстій толоці під дощем із такою вошею на плечах... Бігти, усвідомлюючи, що кожен твій крок — це крок до смерті. І не жах гнав його попереду тілих німецьких коней, не надія на порятунок надавала сили. Його тримала на ногах ненависть. Знав же: тільки-но поваляться і не зведеться, як стане «виграшем» того пуголовкоподібного гітлеряки. Щоб не стати «виграшем», йому лишалося одне — бігти. І він біг. Біг, доки до слуху не донеслося:

— Що ж, сфрейторе, ти виграв.

— У цьому я і не сумнівався.

— Слухай, а може, все ж віддаси їх мені. Я хотів би дізнатись, на чому замішані ці азіати.

— І не проси, Курт. Порушувати слово — не в моїй звичці.

— Але ж не кидати їх.

— О-ха! Та нікуди вони не дінуться. Тут уже можеш покластися на мій досвід... В Польщі ми не раз так робили: кілька кілометрів проженеш отаке бидло перед кіньми, а потім пускаємо на «волю». Ні один не втік! Всі падали замертво від несподіванки. Цей теж і кроку не ступить. Лежатиме, доки похоронники не пристрелять.

Виляск нагаїв — і коні проносяться мимо, обпаливши Олесь гаря-

чим подихом. І тільки тепер він помітив, що стоїть посеред ґрунтової дороги. «Невже вони справді відпустили? Невже?..» А кінський тупіт віддаляється, віддаляється... Воля! В Олеся єдине бажання — перейти цю прокляту дорогу. Але світ раптом кришиться, повертається. Останнє, що западає в свідомість, — це даленіючий сміх вершників.

...Опам'ятався він уже в колоні, що вибиралася по схилу байраку. Незнайомі вели його, тримаючи під руки. Пораненого командира з опеченою щокою поруч не було. І дощу не було. Чвакала тільки тванюка, та лунали раз по раз викрики:

— Шнель, швайнен! Шнель!

В Олеся розколюється голова. А в грудях все висушує гарячий вітер. Хочеться припасти до збовтаної калюжі і пити, пити, аби загасити в грудях полум'я. Та чиїсь руки міцно тримають його, не дають припасти лицем до землі.

— Кріпись, недалеко село.

— Недалеко?

— Он, на буграх...

Він витягує шию, жмурить очі. Ні, не видно села. Між мокрими потилицями швижається тільки стріла зводового колодязя. І дерев'яне відро на цямрині. Таке, як в Ісківцях, на перехресті...

— Не бачу. Без окулярів нічого не бачу...

Із-за плеча з'являється чиясь жилива рука. В брудних, закіптюжених пальцях — окуляри. Непоказні, дещо незграбні, в простенькій залізній оправі, але з чистими, непомутнілими в негоду скельцями.

— Ану, глянь.

Олесь глянув і вперше за багато днів чітко побачив горизонт. Правда, від нього віяло смутком, безнадією. Сіре, непомірно розпухле громаддя хмар гнітило, замазувало присмерками край землі. І все ж на далеких горбах виднілися білоликі хатини. Ніхто в колоні не відав, що їх чекає в тому селі, але всі чомусь прагнули швидше дістатися до нього.

В село вони не потрапили. За якихось півтора чи, може, два кілометри до нього конвоїри несподівано повернули колону вліво і потурили її стернями до крутих косогорів, де-не-де роз'їдених глибокими ущелинами яруг. Біля однієї з них, відгородженої од полів колючим дротом, полонених зупинили. Розбили по парах, перелічили і, почаствувавши наостанок кожного стусаном, загнали за огорожу.

— Ну, от і скінчилися походи, — виривається в когось сумовите.

— Ви подивіться, ви тільки подивіться, куди нас запроторили, гади!

— Звідси виходу не буде. Нора!

Олесь озирнувся. Так, справді нора. Здавалося, її видавлено в крутогір'ї носком гігантського черевика. Мабуть, століттями місцеві жителі брали тут глину, поки утворилася така яма із грізно навислими, потрісканими стінами, на котрих виднілися сліди численних обвалів. У глинищі повно невільників. Вони товпилися біля огорожі,

кидаючи безнадійні погляди на смужку сірого неба над головою. До прибулих піхто не виявив особливого інтересу. Але коли Олесь спробував примоститися біля огорожі, на нього засичали:

— Куди преш? Не бачиш хіба: місця нема.

Місце було, та він не став сперечатися. Сковзаючись, посунув під випуклий глинистий лоб, де покотом лежали в розкислому жовтавому місиві поранені. Тут віхто ні на кого не шикав, тут всі були зайняті тільки собою. Білочубий юнак у шерстяній командирській гімнастюрці, розметаючи худі, майже дитячі руки, настійно кликав у забутті якогось Комарова з двадцять шостої... Жовтолиций підстаркуватий чоловік із лисиною на все тім'я поквапливо хрестився, бубонів уголос молитву... Кряжистий кавалерист запекло зривав зубами з рук гіпсові пов'язки...

— Браток, пожувати нічого не знайдеться? — смикнув Олесь за штанину боєць із забинтованим обличчям.

Олесь знайшов у кишені скорину, що лишилася після обшуку біля криниці, і подав недужому. І відразу до нього потяглися десятків рук.

— І мені. Хоч крихту.

— А тютюнець знайдеться?

— Води, вмираю...

Чим міг допомогти Олесь цим людям? Присів під похмурим земляним навісом. Йому не хотілося нічого ні бачити, ні чути. І він справді не помічав, як в глинище прибували нові партії бранців, як знову припустив дощ...

— Чуєте, я не прощу собі! — цей розпачливий крик повернув хлопця до життя. Але в глинище вже забрели на нічний спочинок присмерки, і розгледіти, хто кричав, було неможливо. Та і кому яке діло до крикуна? В кожного ледь трималася в тілі душа.

— Не прощу ніколи! — знову захлинається той же голос. — Я нікчемний боягуз... Я мав змогу покінчити з собою, але...

— Ідіот! — йому у відповідь. — Якщо так забажалось на той світ, кидайся на огорожу. Вони вмиць продірявлять. Ну, чого ж сидиш?

— Прикусив би язика! Людині тяжко.

— Під три чорти виправдання. Кому зараз легко? То що, почнемо скиглити?

— Ти правий: хникання — не ліки...

Чути зітхання. Потім залягає моторошна тиша. Навіщо поранені припинили. Певно, з жахом думають про грядущу ніч під осіннім дощем. Для когось же вона має бути останньою.

Десь опівночі зненацька забурмотів грім. Одинокий, знеможений, нежданий у таку пізню пору грім. Глуха луна прокотилася по окрузі, і враз зашуміло, захрипіло над головою. Злива! Не струмки, а справжні потоки хлинули по стінах глинища, по зігнутих, задубілих слинах. Полонені коцюрбляться, кутаються в давно промоклі шинелі. Про сон забули. Єдина турбота: як зберегти в тілі хоч краплину тепла?

Злива уже стихала, коли пролунав нестямний крик:

— Вода! Потопаємо!

Глинище відповіло папічним ревом. Хто тільки міг, зривався на поги і кидався наосліп тікати. Куди бігти, де шукати порятунку, ніхто не знав, але всі товпилися, галасували, падали, топтали пораниених. Хрип, лайка, стогін, прокляття...

Аж раптом над усім цим:

— Ата-та-та!!!

— Лягай! — хтось із полонених.

Падають, де хто стояв. І затихають. А кулемет лютує, а кулемет захилинається. Груддя глини осипається на голови: значить, б'ють по стінах.

Стихла нарешті стрілянина. Але зводиться ніхто й не думає. Лежать впереміжку живі й мертві. А дощ іде...

Ця ніч справді стала останньою для багатьох, дуже багатьох бранців. А ті, кому поталанило її пережити, на ранок не впізнали себе. Остуділи зеленаві лиця, оскліли, безтямні очі. Здавалося, не було в світі сили, яка б могла вдихнути в ті очі надію. І все ж така сила знайшлася.

Опівдні, коли вшух дощ, в глинище впало з десяток яблук. Полонені як і не бачили нічого. Трохи згодом на голови сипнулося ще з десяток. А потім, немов з кошика. І тоді всі зрозуміли: хтось турбується за них, хтось навмисне кидає яблука з садів, що над схилом. Кинулися до стіни. Порпалися в буряковій від крові бажурі...

Олесь виявився щасливцем — знайшов аж двоє яблук. Неймовірно радий, сховав їх під ватянкою і давай вибиратися десь у глухий куток. Але вгледів незнацька людину, з якою на плечах йому випало бігти перед німецькими кіньми, і зупинився. Так, це був його гіркий вчорашній супутник. Те ж попечене, вкрите слиззю обличчя, та ж наполовину обсмалена чорна шевелюра.

— Візьміть ось, — Олесь йому яблуко.

Поранений взяв. І до рота. Та раптом рука його ніби закристалізувалася на півдорозі, обпалені повіки нервово засмикалися:

— Ти тут, гад проклятий? Знайшовся-таки! Тепер не втечеш... — і посили запустив у хлопця яблуком.

Блиснуло в Олесь перед очима — він закрив обличчя руками.

— За що ти так? — чується збоку.

— Ця поскуда фашистам видала мене. Із полум'я вибрався, поле з простреленою ногою здолав, а він видав...

— Помиляєшся. Я хотів допомогти...

— Допомогти? До чорта таку допомогу! Провокатор! — Поранений поквавпливо зводиться на здорову ногу. Тільки сили уже, мабуть, залишали його, бо ніяк не міг відірватися од землі.

— Я ні в чому не винен...

Він озирається довкола, ніби шукає в когось підтримки. Але всюди — мовчазні, насуплені лиця з палаючими ненавистю очима. «Повірили йому! А вони ж нічого і ніяк не знають... Як їм розказати правду?»

А той, з обпеченою щокою, уже наближається, наближається. Олесь бачить його налиті кров'ю очі, скарлючені, тремтячі пальці.

Пальці, які не знатимуть пощади. Холодна хвиля дихнула Олесеві в обличчя. Він не відчував ані найменшого страху, він тільки дивився на посиpliedі скарлючені пальці. Ось руки пораненого метнулися двома круками — Олесь одскочив назад. І посковзпався. Перекрутилася смужка неба над головою, стали дибки крутолобі глинисті стіни...

— Соромся, Ляпін! Цей хлопчина життя тобі врятував.

Десь здалеку, дуже здалеку долинає до слуху чийсь голос. Олесь з острахом підводить голову і не вірить очам: невисокий, кряжистий чоловік у командирській шинелі міцно тримає за руки попеченого. На перенісці в нього — знайомі окуляри в простенькій залізній оправі.

— Я уб'ю його! Він продав...

— Той, хто продає, сюди не потрапляє. Хлопець ні в чому не винен. Це ми підібрали тебе на дорозі, ми привели сюди.

Ляпін якось відразу зів'яв. Але не здавався:

— Ти нічого не знаєш, комісарє. Я був...

— Все знаю. Ми бачили, як хлопчина ніс тебе на своїх плечах під німецьким конвоєм. Не було б його, тебе неодмінно б пристрелили. Ти ж не міг сам іти.

— Ну, і хай би пристрелили!

— Стара пісня: вмерти завжди встигнеш. От попробуй навіть у таких умовах...

— Кому це потрібно? Зараз уже все кінчено.

— Що кінчено?

— Все, все! — Ляпін опускається зі стогоном на землю, мерзлякувато щулячись, натягує на плечі цупку від вологи шинелю.

— Для декого, мабуть, справді все закінчено. Хто зараз живе тільки власними болями...

Ляпіна ніби щось підкинуло.

— Знову гучні слова? Знову гасла?.. Непідходяще місце вибрав, комісарє, для промов. Ми вже відігралися, ми — ніщо! Нас подушать тут, як черв'яків, і ніхто навіть знати не буде... Та і яке кому діло до нас? Он підвалини всі тріщать.

Завмер натовп: Ляпін висловив не лише свої думки. Що відповідь комісар?..

Олесь бачив, як закам'яніло комісарове обличчя, як потемніли, поглибшали, немов ріка у затінку, очі за окулярами. «О, як йому зараз потрібна підтримка! Тільки які слова підказати, щоб він зміг переконати цих зневірених людей?..»

— Мені соромно за вас, майоре Ляпін, — мовив комісар голосом, яким говорять тільки з власною совістю. — Поганий, дуже поганий приклад подаєте ви своїм товаришам... За щойно сказані слова сам Гітлер заплатив би вам золотими п'ятаками. Фашисти ж давно плекають надію, що нами золотодіє розпач і зневір'я, що ми забудемо, хто ми такі і на що здатні.

Говорив комісар пристрасно, впевнено, ніби й не було для нього ні гіркого відступу через усю Україну, ні оточення, ні полону.

— Даремно ти думаєш, Ляпін, що я втішаю когось. Із обов'язку, так би мовити... Якщо ми в цей критичний момент втратимо від розпачу розум і опустимо руки...

— Ми чесно виконали все, що від нас вимагалось, — уже не Ляпін, а хтось із натовпу. — І не наша вина в тому, що все так склалося.

Комісар прийняв і цей виклик.

— Так, ніхто й ніколи, крім найлютішого ворога, не кине нам, що ми несумлінно виконували свій обов'язок. Ми скували основні ворожі сили в Придніпров'ї і заклали перші підвалини для перемоги. Так, так, я не помиляюся: для перемоги...

Перемога... Дивно, дуже дивно звучало це слово в залитому кривавою багнюкою глинищі. Особливо коли ти голодний, зневірений, стомлений і промерз до кісток. Проте слова комісара такі переконливі, що не повірити в них — неможливо. Принаймні всім хотілося вірити.

— Перемога... А як же ми? — натовп, немов отямившись од тяжкого сну. — Чи доживемо ми до перемоги?.. Що робити, щоб наблизити перемогу?..

І знову, як краплини вологи на спраглий ґрунт, падають спокійні слова комісара:

— Гуртуватися! Нам треба допомагати один одному і гуртуватися. Щоб швидше вирватися на волю.

«О, коли б вирватися! — У стиснутих кулаках потріскують пальці. — Узнали б тоді фашисти... За всі муки одержали б сповна!»

Одесь бачить, як до комісара проштовхуються полонені в командирських гімнастюрках, оточують його тісним колом і починають про щось шептатися. Про що там говорилося, ніхто не чув, але всі були певні: мова неодмінно йде про втечу. Полонені розуміюче відходять од командирів, аби не заважати, і невідомо, з чієї ініціативи заходжються складати біля огорожі трупи розстріляних вночі і померлих. Потім витягують із тванюки ранених і виносять на сухіші місця. Уже не чути ні істеричних заклинань, ні матюків.

А до глинища прибували все нові й нові партії полонених. До вечора їх стільки набилось за колючу загорожу, що навіть сісти не було де всім. Одесь топтався під стіною по кісточки в баюрі. Аж це знайомий голос комісара:

— Вмощуйся поряд: обом тепліше буде.

Одесь радо опустився біля нього.

— Ти, юначе, не май серця на Ляпіна, — комісар стиха. — Ляпін — людина настрою. Але хоробрості виняткової. Бачив би ти його в бою... Тільки що ж ти з ним так несміло? Захищатись треба. А то б, чого доброго... Не солдатом ти виявився. Певно, з евакуйованих?

— Майже вгадали.

— З яких місць?

— З Києва.

— З Києва?! Давно?

— З кінця серпня.

— Ну, і як там? Дуже бомбили? — комісар стривожено. — В Києві лишилася моя сім'я... Вже більше місяця не одержував листів. Син у мене там, молодший за тебе. Ніяк не розумію, чому вони не евакуювалися. Там що, з транспортом було сутужно?

— Та як вам сказати, — незважаючи на те, що дід працював у дено, Олесь не знав, як було з транспортом для евакуйованих. — Звичайно, нелегко. Але хто хотів, виїхав.

— А ти ж чого тут? За місяць і пішки можна б за Полтаву дістатися.

«Як тут бути? — Олесь не мав права розголошувати про свій рейд в загоні Гейченка, але йому уже остобісіло, що всі його остерігалися, всі в чомусь запідозрювали. Він знав: не сказавши правди, ніколи не завоює прихильності і в комісара. — Та і яке тепер має значення мій похід? Група Гейченка, напевно, вже давно вийшла з окупованої території, а захоплені документи на моїх очах розлетілися попелом. До того ж я розповім про себе не випадковому зустрічному, а комісарові». І став оповідати про свої багатотижневі митарства.

— Так ось хто ти! Я, знаєш, серцем відчував, що не той ти, ким здаєшся. Не ті манери для простого селянського хлопця. Тільки, грішним ділом, недобре я спершу про тебе подумав. Вибач, — і стиснув руку. — Куди ж прямував?

— На Київ.

В темряві Олесь не бачив комісарових очей, але відчув, що той пильно дивиться на нього. Потім задумано:

— Так, у Києві ти справді став би знахідкою...

VI

Перетіпалися ще одну ніч.

Вранці над обривом, біля входу, з'явився есесівський офіцер у довгому лискучному від вологи плащі. Мабуть, щоб привернути до себе увагу, бабахнув двічі в небо з пістолета, а потім через перекладача наказав усім, хто може самостійно рухатися, негайно залишити глинище.

Розчинилися ворота. Потік хлинув по вузькому руслищу, виміченому двома рядами автоматників. А навздогін розпачливе:

— Братці, куди ж ви? Не залишайте!..

Дехто підхоплював тяжкопоранених під руки, волік на собі до виходу. Конвоїри штурляли назад усіх, хто не міг триматися на ногах. Безцеремонно штурляли прямо на мертвяків, що лежали штабелем вздовж колючого дроту.

Здорових і легкопоранених вивели в поле. Зупинили. Наказали стати в колону по чотири. Заклекотіло, завирувало сіре юрбище — кожен чомусь прагнув потрапити в голову колони.

Олесь став поруч із комісаром. Він твердо вирішив: будь-що триматися цього чоловіка.

— Комуністам, комісарам і євреям вийти з колонії!

Офіцер у лискучому чорному плащі викрикнув наказ по-пімецьки, але його зрозуміли всі. Бо про подібні накази чули ще під Львовом і Дубном, подібного наказу чекали весь час. І от коли він пролунав, шеренги ніби закам'яніли. Стало тихо, як перед атакою. Хто ж наспішить вийти першим?

Мліє колона. Чекає колона.

Раптом здригнулися ряди. Он який він, перший! Широкоплечий, поставний, з гордо піднятою головою. Тільки надто припадає на праву ногу.

Олесь дивиться сміливцеві в спину і відчуває, як неприємний холод запускає в серце шorstкі остюки.

— То ж Ляпін!

Ляпін зупинився. Обвів поглядом принишклих побратимів і на весь голос:

— Комуністи вмирають стоячи!

Отямилась від хвилиної розгубленості колона, забрижилась і почала танути. Поодинокі, групами приставали полонені до гурту, який розростався біля комуніста Ляпіна.

— Пора й нам прощатися...

Олесь здригнувся, вцепився безтямними очима в комісара. Той був на подив спокійний, навіть трошки замріяний. І легка усмішка бриніла в куточках губів. І ясно дивилися добрі сірі очі. Тільки в студений глибині темніли важкі згустки смутку.

— Візьми на згадку, — комісар зняв простенькі, в залізній оправі окуляри.

Олесь захитав заперечно головою.

— Бери, бери. Це — найцінніше, що я зараз маю. Пітерські робітники подарували їх. Ще у вісімнадцятому, коли на Південний фронт проводжали...

— Не пуцу! — задихаючись, Олесь. І впинається пальцями в рукав комісарської шинелі. — Чуєте? Не пуцу!

— Не треба зайвих жертв. Хай наша смерть навчить інших, як у світі жити. А коли доберешся до Києва... — раптом голос його зірвався, перейшов на шепіт: — Заклинаю: знайди Юрка. Це — синок мій. Не забудь — Юрко Бахромов його звать. На вулиці Енгельса знайдеш... І допоможи йому в біді...

Бахромов ще раз глянув хлопцеві в очі, ніби хотів їх надовго запам'ятати, і рушив з колони. Трохи перекособочившись, ішов твердою ходою чесною людини.

Олесь бачив, як Ляпін поступився комісарові місцем на правому фланзі шеренги, бачив, як хвиля збудження прокотилася серед полонених. Проте йому чомусь здавалося, що комісар все ще стоїть поруч, що то тільки його тінь попливла до Ляпіна: варто лише повернути голову, як побачить сиву скроню, добрі сірі очі і вольові складки біля вуст...

— Ахтунг! — це есесівець у лискучому плащі до тих, що стояли поряд із комісаром. — Направо! Кроком руш!

І враз сполоханими чайками знялося над бахромовською шеренгою:

— Прощайте!.. Помстіться за нас!.. Вірте в перемогу!..

Під посиленням конвоєм комуністів і комісарів погнали назад до косогору. Могильною тишею проводжали їх полонені.

Олесь надів окуляри, аби ще хоч раз углядіти комісара. Ні, не знайшов вже його серед похилених спин. Проте Олесь все ж не відри-
вав од шеренги очей. Дивився, як вона підповзала до глинища, ба-
чив, як зникла за колючим дротом, а от Бахромова так і не по-
частило углядіти.

Аж це, як прощання, як останній привіт, понеслося над полями:

Повстаньте, гнані і голодні,
Робітники усіх країн...

Співали в глинищі.

Багато, дуже багато разів слухав Олесь партійний гімн, але ніко-
ли раніше його так не зворушувала ця мелодія. Він раптом вчув
у ній і життєвий звіт смертників, і їхню надію, і вирок, і заповіт...

— Навіщо їх туди загнали?

— Що з ними мають робити?

Могутній вибух заглушив і пісню, і слова полонених. Над глини-
щем виросло клубище густого диму. В Олеся зупинилося серце:
зрине пісня чи ні?

Пісня більше не зринула над полями...

VII

Чорнухи, Пирятин, Яготин... А скільки ще безіменних сіл і хуто-
рів проминув Олесь за час цього страдницького переходу? Як
нескінченне божевільне марення, пропливли вони перед очима і
безслідно зникали в сірій безвісті. Обшарпані, безлюдні, вражені
чорними болячками печищ, з незмінними шибеницями і братськими
могилами по вигонах та майданах. А на обрії впливали все нові
й нові. І найжахливіше, що він не відав: чи скоро серед них натра-
пить на те, про яке мріяв од самісінького глинища...

Якби того дощового, холодного ранку, коли полонених потурили
Сумським трактом на захід, хтось сказав Олесеві, що доведеться
босоніж тьопати аж до Дніпра, навряд чи вистачило б у нього сил
навіть для одностороннього переходу. Подумати тільки: майже двісті
кілометрів! В негоду, під есесівським конвоєм! Та невідомість зав-
жди щедра надіями. З жагучою вірою брів і Олесь, загублений
в скорботному потоці бранців. Вдивлявся в небосхили, намагався
вгадати, де нарешті скінчиться для нього невільничий марш. Про
втечу серед білого дня він і гадки не мав. Особливо після того
випадку, який стався недалеко від Яготина.

Вже з перших днів походу було видно: тінь комісара Бахромова
витає над колоною. У випадково кинутих на даленіючі ліси погля-
дах, в скупих словах билася стрипожена думка: «Ех, вирватися б на
волю...» Про втечу, звичайно, вголос ніхто не говорив, проте Олесь
усім єством відчував: вирішальна мить не за горами. Надто підозрі-
лим здалося йому те, що полонені якомось гарячково почали гуртува-

тися в осередки. І перестали стусати один одного у черзі за баландою. І не гризлися за місце в голові колони. А все тому, що керівництво негласно взяли в свої руки артилеристи. Вони неодмінно поровили замикати колону, на ночівлях і привалах міцно трималися сивоголового кремезного чоловіка з насупленими кущуватими бровами. Олесь здогадувався: артилеристи щось замишляють. І чекав, чекав, коли пролунає сигнал. Але не дочекався.

Якось вранці їх вивели в поле і зненацька зупинили. Конвоїри повернули коней, націлили автомати. Що сталося, ніхто не віддав, доки наперед не виступив хворобливий на вигляд, худющий офіцер і повідомив через перекладача, що, «за вірогідними даними, в колоні орудує зграя більшовицьких елементів, які підбурюють до втечі». Організаторам втечі і всім, хто піддався їхній агітації, було наказано негайно зробити три кроки вперед.

Моторошна хвилина. В могильному чеканні заціпеніло кількесот бранців. Пережовуючи зловтішну посмішку, начальник конвою поляскує витіпаним об спини нагаєм і перебирає вицвілими очима натягнуті разки похилених голів.

«Звідки йому відомо про підготовку до втечі? — крижаніючи, запитував себе Олесь. — Чи не провокує, бува? Певно, зумисне влаштував оцю сцену. Але не на тих наскочив. Не знайдеться тут негідника!..»

Урвався терпець в есесівця. Підскочив на жеребці майже вприпух до Олеса, ткнув нагаєм мало не в обличчя низькорослого, окалабкуватого чоловіка, що поруч кутався в шинель із чужого плеча.

— Показуй!

Той здригнувся, як од ляпаса. Втягнув пенькувату голову в круті плечі, дрібно закліпав запаленими повіками.

— Ну?! — есесівець уже погрозило.

Пенькоголовий ще більше зіщулювся і від цього став схожий на звалений жмут ганчір'я.

— Зараз, пане, зараз...

«Так ось він, негідник! — гострим розпеченим стрижнем пронизало Олеса з ніг до голови. — А я ж із ним останнім ковтком води ділився!..»

Плутаючись у полах довгої шинелі, поганець проворно задріботів у хвіст колони. Задріботів під спопеляючими поглядами своїх учорашніх побратимів. Закрижаніли, зупинилися серця: на кого ж вкаже? Той тицьнув пальцем на кремезного сивоголового артилериста. Потім на другого, третього, четвертого... Сім чи вісім чоловік витягли конвоїри на узбіччя дороги, а пенькоголовий все тикав і тикав зашкарублим пальцем.

— Гад повзучий! — зненацька вихопилося із задніх рядів. Полонений із перекошеним од люті обличчям вп'явся пальцями в горло зрадника. — Запам'ятайте всі: ім'я цієї паскуди — Квачило... Квачило-о...

Вони обидва повалилися на розгаслу, розтовчену гусеницями і колесами дорогу, захрипіли, заборсалися. Але втрутилися конвоїри.

Ляснув постріл — і той, що кинувся на Квачила, навічно застиг у кюветі.

Впали, скошені кулями, й ті семеро на чолі з сивоголовим кремезним артилеристом. Впали, як і останні супутники комісара Бахромова, з непохиленими головами. І знову загудосив есесівець. «Всіх, хто буде запідозрений в підготовці втечі, чекає ще жорстокіша кара!» А щоб заручитися підтримкою всіляких поганців, на очах полонених відпустив Квачила на волю «за видатні заслуги». Так і було сказано: «За видатні заслуги перед Великонімецькою і її збройними силами...»

Команда рушати. Важко, неохоче здригнулася колона і посунула на захід в скорботному мовчанні. Край дороги стовбичила тільки постать зрадника. «Квачило, Квачило...— повторював про себе Олесь.— Я повинен запам'ятати це ймення. Квачило... Хай проклятим буде воно серед людей!»

А дні текли у небуття. І спливали кілометри. Тільки тепер вони видавалися Олесеві незрівнянно довгими і важкими. Та хіба тільки Олесеві?.. З кожним переходом коротшала колона. Одні вмирали від голоду і втоми, інші падали під кулями. А скільки розтоптаних кінськими копитами, закатованих лишилися лежати по обочинах! Скільки сміливців, які, незважаючи на всі накази, намагалися вирватися на волю, пороздирали сторожові пси! Як страшна пошесть, полонених валив з ніг розпач. Все частіше й частіше з колони вискакували напівбожевільні, рвали на собі сорочки і кидалися на конвоїрів: стріляй! Або мовчки опускалися на землю і чекали, поки чужинська куля не обірве страждання.

Були хвилини, коли й Олесь жадав смерті. «В ім'я чого оце поневіряння? Все одно я вже ні на що не здатний. Я розгубив свої сили на цих дорогах. То чи не краще... Це ж так просто: впасти лицем у тванюку і чекати. Зовсім недовго чекати...» І він навіть падав. Один лише раз, але падав. Правда, його відразу ж звела на ноги згадка про комісара Бахромова. «Наша смерть навчить інших, як у світі жити...» Відтоді Олесь з упертістю маніяка брів і брів, втративши лік дням і кілометрам...

...Далеко позаду залишився Переяслав. І поворот на Баришівку давно проминули. На обрії ось-ось мав уже зринутися Бориспіль. Додому — рукою подати. Але зараз Олесь менш за все думав про Київ. З учорашнього вечора його непокоїли ноги. Вони не судомили, не боліли, а тільки поволі наливалися густою синювою і стали такі важкі, що доводилося докласти неймовірних зусиль, аби відірвати їх од землі. Особливо після перепочинку. Чим це загрожувало, Олесь добре знав: таке з багатьма вже траплялося. Спершу — виснажливі переходи, потім синюха вище колін і... одинокий постріл в потилицю як німечому.

Він з острахом чекав ночі: чи вдасться потім звестися? Позирив на небо і думав тільки про ніч. Коли б хоч погода не псувалась, а то ж після полудня застругав різкий, пронизливий вітер, навалюю-

чи над похмурими полями скрити холодних хмар. Як провести під таким вітром ніч?

З тривогою чекали присмерків й інші полонені. Небо обіцяло розродитися обложними дощами, а це означало болісну смерть під крижаними потоками. За час блукань по дорогах Придніпров'я всі ж вкрай обірвалися, зголодніли, вибилися із сил. Майже половина з них йшли босі, в багатьох не було шинелей. А про гарячу страву взагалі забули. Раніше вряди-годи на привалах серед полів щастило буряк чи картоплину надибати, але чим більше наближалися до Києва, тим менше стало полів. Ліси, безкраї соснові ліси вздовж доріг. Конвоїри остерігалися лісів і замість двох привалів на день стали влаштовувати тільки один, — в основному, щоб перепочили коні. І то на дорозі. Полонені випивали калюжі і знову тяглися на захід. День крізь день...

Сутеніло, коли вдалині захурчали мотори — від Борисполя наближалася німецька автоколона. В полонених вона не викликала ніякої цікавості: вони стільки зустрічали тих колон, що вже звикли. Конвоїри ж, мабуть, радіючи зустрічі зі своїми, пожвавішали, подали команду потиснутися вправо, ближче до чагарів. Німці були більше ніж певні, що нікому з полонених не спаде на думку дременути. Але сталося неймовірне. Коли грузовики з обтягнутими брезентом вантажами в кузовах порівнялися з головою колони, начальник конвою, зупинивши коня, вітально помахав рукою. Конвоїри і собі замахали. Саме в цю мить чоловік сім, а може, й більше, не озираячись рвонули до лісу.

«Божевільні! На що сподіваються? Зараз же конвоїри спустять собак...» Олесь навмисне відвернувся, аби не бачити чергової розправи. За втікачами справді кинулися навздогін. Короткі автоматні черги... Розтривожені вигуки... Люте собаче гарчання...

Раптом позаду — дивний тупіт. Олесь повернув голову — і замер. Сотенний хвіст їхньої колони відпав, пересік дорогу поміж машинами і розбризкався в гущавині. Нащо конвоїри і ті розгубилися від несподіванки. Тупцювали оторопіло на узліссі, явно не знаючи, кого ж тепер переслідувати. Потім ошаліло кинулися за втікачами. Але на шляху у них — судільний потік автомашин.

З піднятим над головою пістолетом на дорогу вискочив начальник конвою. Замахав руками, намагаючись зупинити автоколону. Але де там: ніхто з водіїв і не подумав звертати увагу на його вимогу. Вони виконували суворий наказ свого начальника. Тоді позеленілий есесівець окрутився і гаркнув щосили:

— Лягай!

Як багатоголоса луна, конвоїри і собі:

— Лягай!.. ай!.. ай!

Ніби підрізана косою, повалилася колона бранців. Уже на землі Олесь усвідомив, що сталося. Проте повірити остаточно не повірив: такого ж ще не було. «Довше б їхала мотоколона. Втікачам потрібно ще дві-три хвилини, а потім шукай вітра в полі. Довкола ліс, а ніч — на порозі...» Олесеві і радісно за товаришів, але й образливо: чому не попередили, не подали сигналу?..

Нарешті скінчилася автоколона. Конвоїри порадилися про щось із начальником, роз'їхалися на «свої» місця. Бранців підняли на ноги і змусили бігти перед вгодованими кінями. Це після стількох днів маршу по осінніх дорогах! Відразу ж з'явилися відсталі. Саме вони й поплатилися за дерзновенний вчинок товаришів. Їх вбивали десятками. Не просто вбивали, на них полювали. Спіткнувся — куля в потилицю, впав — маєш дві, не сподобався чимось конвоюру — теж одержуй... Весь вечір повискували над цим шляхом нагаї, чувся тріск шкіри, розпачливі зойки і передсмертні прокляття. І ні на мить не вщухала зловісна стрілянина. До самісінького Борисполя...

VIII

Олесь зводиться на лікоть, намагаючись здогадатися, де він. За каламутною завісою дрібного дощу вирізьблюється висока огорожа з колючого дроту. А довкола, як кладовище без хрестів, темніють горбки намоклих спин. «Це ж Бориспільський аеродром! Я в таборі військовополонених...» Якось відразу обважніла голова, тупо занило тіло. Ліг горілиць. Холодний дощ сіявся на лице, висмоктував з тіла останнє тепло, та Олесеві все було байдуже.

Рано-вранці двохтисячна колона знову підхопила і понесла його на захід. Довкола знайомі місця; тут не раз до війни він мандрував з однокурсниками. Але саме тут випали йому найтяжчі кілометри. Кожен крок ніби вганяв у підшви гарячі цвяхи. Мабуть, ця дорога стала б останньою для нього, коли б не вчасно підставлене плече невідомого друга. Чомусь завжди траплялося так, що в найскрутнішу хвилину хтось неодмінно приходив йому на допомогу. На цей раз рятівником став уже немолодий русьвобородий чоловік міцної статури в цивільному одязі.

— Здалеку йдеш? — кивнув на розпухлі, в кривавих саднах ступні Олесевих ніг.

— Із-за Чорнух...

— Ого! Знать, давно в полоні!

— Вже не пам'ятаю скільки.

— А я лиш третій день. За Баришівкою схопили.

— Куди нас?

— На Київ, мабуть. Ти військовий?

— Де там, студент. В університеті до війни навчався.

Рудобородий захвилювався. Чи, може, Олесеві це тільки здалося.

— Родом теж із Києва? Рідних там маєш?..

— Авжеж.

— Це добре. Кажуть, українців відпускають на поруки старостам. Треба тільки, щоб рідня поклопоталась.

Відпускають на поруки... Ще в районі Яготина чув Олесь од полонених, що гітлерівці відпускають декого з українців на волю. Правда, повірити цим чуткам не повірив. Все ж у глибині душі йому хотілося будь-що вирватися на волю.

— Не дотягти мені до Києва...

— Кріпись і дотягнеш. Намагайся тільки не думати про дорогу. І не мовчи. Розкажуй про подорож чи про себе, але не мовчи. Так буде легше.

Олесь поправляє окуляри на перенісці і починає оповідати: може, й справді так буде легше? І скоро помічає, що навіть йому ця сповідь здається неправдоподібною. «Як мені пощастило здолати оті дороги? Адже міцніші, загартованіші загинули, а я...»

— Ну й випало ж на твою долю... Тепер тобі уже нічого боятися,— задумливо мовив русобородий, який назвався Петровичем.

В надвечір'я, коли трохи розгодинилося і в прогалину між хмарами навіть виглянуло сонце, попереду замаячили околиці Дарниці. Колона полегшено зітхнула — нарешті Київ! Але в Київ їх не повели. Повернули вправо і загнали за високу огорожу з колючого дроту. Це був Дарницький табір військовополонених. Він не належав до типу пересильних чи стаціонарних; в усіх німецьких документах його іменували не інакше, як «спеціальний фільтраційний». Розміщався цей табір в сосновому лісі, між залізницею і Бориспільським шосе. До війни там нібито був військовий склад. З чийсь злої волі чи, може, недбалості склад не зруйнували при відступі, і він зі всіма своїми пакгаузами, сторожовими вишками і двома рядами добротно зробленої огорожі потрапив до рук окупантів. Ті обнесли його ще одним рядом колючого дроту, розгородили всередині на зони і перетворили в гігантський фільтр.

Всяк, хто прибував сюди (а тільки тих, що навічно залишилися в Дарницькому таборі, більше шістдесяти тисяч!), опинявся в «передбаннику», як називали піщаний майданчик за вхідними ворітьми, де відбувалося сортування. Військових з «передбанника» направляли в східну зону, де маячило три кам'яних і два дощаних пакгаузи, а всіх цивільних кидали в західну. Та це ще не була фільтрація. Справжній підиллок чекав кожного в зоні. Директиви Гейдріха вимагали «негайно звільнитися від елементів серед військовополонених, які можуть розглядатися як більшовицький імпульс», із тим, щоб «запобігти впливу на німецький народ більшовицької пропаганди і взяти окуповану територію в тверді руки». Всіх, на кого падала хоч найменша підозра, переводили в окрему зону, де до розстрілу перебувало єврейське населення, а вже звідти...

Проводила фільтрацію спеціальна зондеркоманда під керівництвом зондерфюрера Каснера. Самого Каснера полонені рідко бачили, зате його заступника — молодого, жадаючого слави й орденів синього блондина Оскара Ольба — знали добре. Саме з ним і довелося познайомитись Олесеві в перший же тиждень перебування в таборі. Сталося це за таких обставин.

При сортуванні в «передбаннику» Олесь разом із Петровичем попав до західної зони. Особливою суворістю режиму вона не відзначалася, проте більшість затриманих, які, до речі, скніли тут ще з вересня, уже не плекали ніякої надії вирватися на волю. День у день вони покотом лежали просто неба, боячись втратити місце для ночівлі. Лише в протилежному кінці, над улоговиною, пустувала територія. Навіть варта лише заради годиться навідувалася туди, бо

схили уловини, які давно вже були для тисяч і тисяч невольників за відхоже місце, пашили таким смородом, що паморочилася голова.

Та після останнього переходу Олесь не помітив ні бруду, ні смороду. Ледь вибравшись із задущливого натовпу, впав замертво на грузький, просяклий сечею пісок і відчув, як тупий біль перемелює важкими жорнами кожну клітину. Йому здавалося, тіло ось-ось розпадеться, розсиплеться, як діжка, з котрої ненароком зняли обручі, розпливеться туманом. І він справді скоро поплив думками за туманом по вершинах далеких сосен...

Розкрив очі. Сиза темінь раннього світання. Поруч, скоцюрбившись, тремтить Петрович. Віддалік задубіли в гарячковому сні положені. Тихо. Навіть вартові не дають про себе знати. Олесь знову склеплює повіки. Минає з хвилину. Аж це до його слуху доноситься чвакання. «Невже хтось ходить в уловині? Тільки як там можна ходити? — губиться він у догадках. — Вартового ж туди і за вухо не затягнеш... Чи, може, хтось дорого на волю шукає?..»

Ранок у таборі мало чим відрізнявся од кошмарних нічних видінь. Сонце ще не сходило, як невольники почали шикуватися в чергу. Штурляли один одного, лалялися і ліпилися ближче до огорожі. Що все те значило, Олесь зрозумів тільки тоді, коли в зону втягли кілька іржавих бочок із баландою. Для багатотисячного юрмища то була крапля в морі. І горе чекало того, хто опинявся останнім у черзі: останніх виглядав стометровий рів у лісі. Звичайно, ні Олесь, ні Петрович не розжилися в перші дні баландою. Від полонених все ж довідалися, що сякий-такий харч можна роздобути на руках в обмін на коштовні речі. Як не дивно, а в зоні велася торгівля. Старожили навіть назвали таксу: за шкіряний солдатський пояс — буряк, за привошені чоботи — десяток, а за годинник чи срібний портсигар іще більше. Звідки бралися тут харчі і куди зникали наміняні речі, ніхто, звичайно, не знав, проте неважко було здогадатися: між зоною і волею існував таємний зв'язок.

Повідали полонені й про те, що до табору щоденно прибивається з усіх усюд тьма жінок, котрі розшукують своїх чоловіків. Якщо зранку зайняти місце біля огорожі, що вздовж Бориспільського шосе, можна дещо вистояти. Траплялося, жінки перекидали через колючий дріт шматки хліба, печену картоплю, моркву, коли вартові ловили гав.

Декому щастило попоїсти за межами зони. Для цього тільки треба потрапити в одну з бригад, котрих водили кудись на роботу.

— Найгірше діло з водою, — скаржилися старожили. — Труба, можна сказати, з водою. Ні разу ще в зону її не привозили. І виміняти не виміняєш. Більшість нашого брата не так від голоду, як від спраги подихає...

Жорстоку науку табірному життя Олесь збагнув досить швидко і вже наступного ранку з горем пополам роздобув черняк чорної, як вода в перебавтаній дорожній калюжі, прісної сьорбачки з проса. Випив залпом і вперше за багато днів відчув голод. Неймовірний, страшний голод. Так хотілося їсти, що вила шкіра, тьмяніло в очах і до нудоти крутилася голова. За дні поневірян'я у полоні він при-

звичаївся до холоду, звук до страху, навчився пересиливати втому, а от голоду, як не старався, пересилити не міг. І коли в зоні з'явився стрункий блондин у формі есесівця і, вдвляючись у вистраждані обличчя, спитав, хто хоче заробити на обід, озвався першим:

— Візьміть мене!

Синьоокий молодик зміряв його здивованим поглядом і, полясуючи блискучими рукавичками по долоні:

— Ви володієте німецькою мовою?

Відступати було нікуди. Тільки тепер Олесь збагнув: есесівець перехитрив його.

— Пан — фольксдойче?..

— Ні, я — українець.

— А звідки ж у вас берлінська вимова?

— Мабуть, мій професор учився в Берліні.

— Ваш професор?.. Ви вчилися у професора?..

— Я вчився в університеті.

— В якому?

— В Київському.

— Ова! — не то від радості, не то од здивування аж свиснув німець. — Я беру вас.

Полонені насторожено позирали на них, не розуміючи, про що йде мова. Проте їх вражала не так розмова, як та люб'язність, яку виявив франтуватий есесівець до їхнього побратима. Невідомо, що саме подумали вони про Олеся, але подумали зле. Бо коли він перед тим, як рушати на заробітки обіду, глянув на Петровича, той демонстративно одвернувся.

«За що він мене так? Невже ганьба заробити кусок хліба, якщо навіть цей хліб належить ворогові? Чи, може, він хоче, щоб я склав на грудях руки і гордо чекав красивої смерті? Ні, за своє життя я ще буду боротися».

Офіцер вибрав ще кількох бранців і попрямував до виходу. По тому, як кам'яніли перед ним постові і запобігливо розчиняли двері, Олесь зрозумів: синьоокий молодик дуже впливова в таборі особа. Власне, це прослизало і в його мові, і в ході, і в манері триматися. Він аніскільки не нагадував тих солдафонів-м'ясників, на яких до памороки вже встиг надивитися Олесь. Навіть залишивши територію табору, не пропустив попереду себе полонених і не затис в руці зброю, як це вчинив би інший чужинець на його місці, а безтурботно простував попереду, розтягуючи сизий шлейф тютюнового диму. Правда, тікати їм все одно нікуди: позаду — табір; зліва запружене шосе, справа — залізниця, яка охоронялася вдень і вночі.

Іхній шлях скінчився за полотном, біля двоповерхового будинку. Есесівський чин недбало кинув огрядному похмурому служці, певно, своєму ад'ютантові, що вибіг назустріч:

— Курт, займися ними. А ви... — це до Олеся. — Ви підете зі мною.

Менше всього Олеся хвилювало, куди його поведуть, а от що подумают полонені... Бо така увага ворога будь-кого насторожить. Опустив голову, ніби оглядаючи на собі брудне рам'я.

— О, це хай вас не турбус,— посміхнувся німець поблажливо.— У нас, в Європі, не дотримуються варварської догми зустрічати по одязі.

Крутими сходами піднялися на другий поверх. Зайшли до кімнати, що не схожа була ні на кабінет, ні на житло. Молодик зняв кашкет і відрекомендувався:

— Мене звуть Оскар Ольб. Ми з вами, так би мовити, колеги в минулому. До війни я теж навчався. В Ієні. До речі, ваш фах?..

— Філолог.

— О, навіть за фахом ми близькі. Я студіював історію мистецтв. Мріяв написати монографію для доведення своєї теорії духовного віддзеркалення...— Він розстебнув кітель і, запросивши Олесьа сісти до столу, невимушено розвалився на дивані.— Мені шкода, що ми зустрілися за таких обставин. Але ми освічені люди і мусимо стати вище...

— На жаль, це неможливо.

Сині очі Ольба помітно потемніли, проте обличчя, як і раніше, лишалось усміхненим і незворушним.

— Ви ненавидите мене... Правда ж, ненавидите?

— Вас?.. Особисто до вас я байдужий. Хоча ні... Скажіть, а як би ви поставилися до того, хто непрохано вдерся до вашої оселі?

— Ви комуніст. Правда? Хоча ви все одно цього не скажете.

— Чому ж бо? Бути комуністом — не ганьба. Якби я належав до партії, то, повірте, не побоявся будь-кому про це заявити у вічі.

Ольб сплеснув у долоні:

— А ви подобаєтеся мені, Алекс. Ви офіцер?

— Офіцер... Хіба не видно, що я непридатний для військової служби?

— Чому ж ви опинилися в таборі?

— Уявіть, не з власного бажання. Повертався додому в село...— Олесь згадав настанову старого Отченашенка.

— І вас полонили?

— Як бачите.

— Неподобство! Я шкодую...

«Артист. Демонструє, мабуть, теорію духовного віддзеркалення,— посміхнувся в душі Олесь, спостерігаючи, як Ольб покусує рум'яну губу.— Досить! Надивився я на вас, щоб повірити дешевим жестам».

— Мої руки чисті, Алекс, і мені неприємно, що ви стали жертвою свавілля. Але ви мусите зрозуміти: невинні жертви — постійний супутник суспільних катаклізмів.— І Ольб, вибачившись, залишив кімнату.

«Що за тип? Для чого розводить зі мною цю балаканину? — намагався здогадатися Олесь, залишившись на самоті.— Таких, як я, безліч, і наряд, щоб з кожним він вів подібні бесіди. Тут щось не те...» Погляд його раптом упав на стіл, де серед газетних і журнальних вирізок виднілася товстелезна книга в темно-синій ледериновій оправі. На палітурці було: «Особлива розшукова книга. СРСР». Тепер Олесь нарешті збагнув, куди потрапив...

Повернувся Ольб не сам. Слідом за ним зайшов з тацею в руках солдат із лицем розумної собаки. На таці — м'ясо, яблука, молоко і хліб. Справжнісінький білий хліб із підрум'яненою скоринкою!

— Я не марксист,— сказав Ольб, вмощуючись за столом,— і не сповідаю принципу, що матеріальне буття визначає нашу свідомість. Але в даному випадку я цілком за цей принцип. Пригощайтесь, Алекс!

В очах Олеся попливли рожеві кружала. Раніше, доки не було відомо, що всі ці ласощі принесені для нього, голод немовби дрімав, пригнічений тривогою. А тепер прокинувся. Руки, ніби до магніту, мимоволі тяглися до хліба, а в роті — солодкуватий присмак молока. Все ж переборов несамовите бажання:

— Що вам треба від мене?

Витримка цього виснаженого хлопця в простеньких окулярах вразила, певно, Ольба. Що за гордість! Він засунув пальці за підтяжки штанів і задивився на ровесника.

— Що треба?.. Боюсь, вам це не під силу зрозуміти. Ми — представники настільки різних світів, що нездатні відчуті біологічної спільності. У словах і вчинках один одного ми відшукуємо лише віддзеркалення духовних засад супротивного світу. Навіть звичайний прояв гостинності,— він показав очима на тацю,— сприймається не інакше, як підступний намір. Не перечте, ви вважаєте, що цим скромним частуванням я хочу купити вашу совість... Ні, Алекс, для цього в мене є куди дійовіші засоби. В моїх руках досить влади, щоб зробити з першим-ліпшим полоненим все, що заманеться. Я можу відпустити будь-кого, як можу віддати наказ розстріляти...

— О, нарешті я чую справжній голос свого «визволителя»! Але для мене вже давно не секрет, що розстріл — найвагоміший ваш аргумент.

— Тебе я не розстріляю,— раптом перейшов на «ти» Ольб, і відразу голос його став казенно-сухим.— І, звичайно, не випущу. Ти потрібен мені. Ми — освічені люди, можемо ж ми переступити поріг умовності і стати...

«Квачило... Запам'ятайте: його зовуть Квачило,— десь здалеку, як відголосок луни, долинуло до слуху Олеся.— Він хоче, щоб я став Квачилом. Боже, невже...»

— Як ви могли подумати, що я стану зрадником!

— О ні! Я зовсім цього не подумав. Не перший же день я ношу ці погони і добре знаю, що підкупом і залякуванням шпиків вербують тільки із суспільних покидьків та слизняків. А я хочу спиратися не на слизняків, а на того, хто здатний до спротиву. На таких, як ти. Але таких не купують, а переконують. Тільки переконують! І я це роблю!..— Ольб помітно розпалювався, мабуть, відчуваючи своє безсилля.— І знаєш як? Я дам тобі можливість подивитися, як звиваються червою, рятуючи свої шкури, зрікаються усього святого, топлять один одного ті, на кого ти ще вчора молився. Кляпуй, ти зненавидиш їх і відхреститися, як од зарази. І сам прийдеш до мене...

«Для чого я йому потрібен? Таких, як я, тисячі ж. Тільки чому його вибір впав на мене?..» Цю миттєву розгубленість Олесь помітив Ольб і, не гаючись:

— Чорт візьми, ніхто з вас не хоче зрозуміти, що ми — теж люди. Особисто я ніколи не мріяв про військові походи. І хіба моя в тому вина, що епоха одягла мене в офіцерський мундир? Але ж під ним б'ється серце. І воно холодне, коли я бачу, як кожного дня із табору вивозять по кількасот мерців. А хіба я бажав їм смерті? Хіба не я звертався до них особисто: «Видайте нам професіональних революціонерів, діячів Комінтерну, народних комісарів, керівників державного і партійного апарату, визначних партійців, і ми відкріємо перед вами ворота табору навстіж». Та вони плюнули на мої звернення. Революціонери, комісари, партійці й понині лишаються в таборі. Думаєш, я не знаю, що у вашій зоні звідкілясь беруться буряки і різні овочі? Думаєш, мені невідомо, що з табору кудись зникають лояльно настроєні полонені? Та мені відомо і те, що кожного дня за огорожею вмирає від трьохсот до семисот невинних. Чому ж ви мовчите?

— А що ви хочете? Аби всі ми стали зрадниками?

— Зрадниками у тому розумінні, як тлумачить це більшовицька пропаганда...— підправив Ольб, витираючи хусткою побуряковілу шию.— Ні, я хочу, щоб ви задумалися, хто справжні винуватці страждань. Я хочу, щоб ви очунали од чаду більшовицької агітації і об'єктивно глянули на речі. Ми ж воюємо не з народом, а з більшовиками. І не наша вина, що більшовичня випихає під вогонь замість себе простих трудівників, ховається за їхні спинами...

«Ховається за спина інших... Ні, комісар Бахромов першим пішов на смерть, аби не спричинити зайвих жертв. І нічия балаканина не опорочить його образу. Нічия!» — Олесь визивно зиркнув на Ольба. Той, мабуть, зрозумів його погляд, бо вкравив у свій голос нотки задушевності:

— Я прагну справедливості, Алекс, я не хочу зайвих жертв. І вірю, що ти допоможеш мені врятувати сотні твоїх співвітчизників. Від тебе не вимагається видавати більшовицьку верхівку,— це недостойно для поважної людини,— ти повинен тільки допомогти мені розвіяти чад їхньої агітації. Хай полонені переконуються, що всі їхні біди через більшовиків, що ми зовсім не вважаємо лояльних осіб своїми ворогами. Ти людина освічена, і вони послухаються...

«А він справді небезпечний!..— вперше за час розмови Олесь посміхнувся.— Ось тобі й теорія духовного віддзеркалення! Намагається чужими руками жар загрібати. Звичайно, полонені мене швидше послухають... Але ж підлішої зради і не придумати! Хитра, дуже хитра ти, синьоока сатано! Тільки даремно витрачаєш красиві слова: спільником у твоїх чорних ділах я не стану... Але ж хтось інший може стати.— Немов електричним струмом тіпнуло Олесь.— Квачили ще не перевелися!..» Треба було негайно щось придумати. Але що саме? От коли б поруч був Петрович...

— Ваші слова не позбавлені логіки,— Олесь задумливо.— Але все це так неждано... Мені треба все зважити.

— Розумію, розумію,— Ольб не приховує радості.— Вам справді треба зважити. Єдина умова — про нашу розмову нікому пі слова. Я вас викличу.

На цьому й скінчилася розмова. Олесь пішов до конюшні, що містилася в квартирах нижнього поверху сусіднього будинку. Там на нього пібито чекала робота. Але робити в конюшні було нічого. Семеро ситих коней стояли нагодовані й напоєні, підлога вичищена. Недавні супутники сиділи в закутку на запашному сіні і жували вівсяні зерна. Після приходу Олесь одного з них, уже підстаркуватого, натоптуваного, з густою сіткою жилок на одряблених щоках, Ольбів ад'ютант з лицем розумної собаки повів до свого шефа.

«Так ось на які роботи комплектуються бригади! Зрадників серед нас вишуковують...» Ця здогадка різонула по серцю Олесь гострим лезом. Тільки-но притрюхикав підстаркуватий, витираючи на залисинах краплі поту, як до Ольба повели третього. І так всіх по черзі.

Надвечір їх нагодували недоїдками із солдатської кухні і відправили в табір. Олесь відразу кинувся розшукувати Петровича. Пробрався до улоговини, над якою висіла масна ядуча імла, але там Петровича не було. Не знайшов його і серед тих, що, тулячись один до одного, колодами лежали під стінами дерев'яного барака. Розпитувати ж, куди він подівся, було просто безглуздо. Та й у кого питати? Коли на сторожових вишках вдарили в снарядні гільзи, сповіщаючи, що день закінчився і в таборі забороняються будь-які переміщення, Олесь, втративши надію знайти старшого товариша, повернув до улоговини. Приліг на землю, проте влєжати не зміг. Що думки, одна тривожніша іншої, а що давкий сморід. До того ж після з'їденого вівса доймали різі в животі. Немов у пропасниці, метався він по піску, корчився, поки й не вибився із сил...

Вернуло вже до ранку, як в улоговині щось обережно захляпотіло. Подібні звуки Олесь чув не вперше. Минулої ночі вони навіть розбудили його. Правда, тоді він не надав їм якогось значення: в зоні лютувала дизентерія, і немало знесилених хворістю полонених годинами висиджували над в'язком. Та зараз Олесеві здалося, що по багновиську хтось бредє. Тільки що за божевільний наважився там ходити?

Олесь устав, посунув до в'язка. Кроки стихли. «Прислухається, мабуть. А може, все це мені вчулося?..» Хотів уже повертатися назад, як знову зачвкотіло. Тепер сумніву не було: там хтось ходить. А невдовзі Олесь угледів, як із п'їтьми виринула зігнута постать. Незнайомець вибрався на сухе, обережно скинув з пліч щось важке і почав витиратися піском. Олесь почув хрускіт капустяного листа. Так ось де стежка на волю! Все ж повірити в свою здогадку не міг. Ніяк не міг!..

IX

Несподіванка! В зону подали по старих трубах воду. Багато, дуже багато води. Вона била іржавими фонтанами, розтікалася калюжами. Полонені, забувши про баланду, про болі, кинулися до води.

Пиля з пригорщів, з пілоток, припадали спраглими губами просто до калюж. Пиля доскоху, вмивалися, наповнювали про запас все, що тільки можна було наповнити. Потім привезли баланду. І не з проса, як раніше, а з справжнісінького гороху.

Опівдні в зону зайшов сам комендант і наказав негайно впорядкувати територію. Дивно, але бранці з охотою взялися до роботи. Закопували мерців, зносили до дощатого барака хворих. Всім цим порядкували табірні поліцаї. Певно, саме хтось із них і проговорився, що скоро має прибути високе начальство з Києва. Ця чутка, як вогонь по сухій соломі, миттю поширилася між невільникми, а за нею — всілякі передбачення. Кажали, що якась комісія буде відбирати спеціалістів, аби випустити їх під розписку; казали, що охочих набиратимуть до української поліції; а ще казали: полонених чекають каторжні роботи в Німеччині. Невеселі чутки, та вони пробудили людей ніби від хворобливого сну, примусили замислитися, тісніше триматися один одного.

Олесеві випало носити пісок. Кілька десятків «доходяг», стоячи навколішки над улоговиною, пригорщами нагрібали пісок на розіславі піджаки, клапті мішківни, а міцніші, здоровіші носили і приспали ним смердючу землю навколо барака. Саме біля барака і зустрівся Олесь із Петровичем.

— І де ви поділися? Я з ніг уже збився шукаючи...

Холодними, надто холодними очима зиркнув той і відвернувся.

— Стривайте! — Олесь його за рукав. — Можете мене зневажати, можете ненавидіти, але вислухайте. Мені треба порадитись... Це важливо. Дуже!

— Ну, говори.

— В зоні орудують провокатори... Офіцер, з котрим я вчора зопалу встряв у розмову, набирає полонених...

— А для чого ти мені про це розкажеш? Яке мені діло до того офіцера?

— Як це: яке діло? А я вважав...

Як ждав він, які надії покладав на цю розмову! Думав: русобородий вчитель із Старобільщини допоможе викрутитися з халепи. А виходить... Виходить, не та він людина, котрій можна душу звиряти. Дрібнувата! Олесь повернувся, щоб назавжди розлучитися з тим, кого вважав своїм рятівником. Тільки тепер уже Петрович примирливо:

— Не кокошись. Розкажуй...

Якусь мить Олесь ніби вагався. Зрештою мовив:

— Офіцера того зовуть Оскар Ольб. Він проводить фільтрацію полонених. Поліє за професіональними революціонерами, діячами Комінтерну, керівниками партійних і радянських органів, політкомісарами і взагалі за партійцями. Він говорив... — І слово в слово переповів свою розмову з Ольбом.

Та на Петровича все це чомусь не справило враження. Він, здавалося, звичев'я шпортав носком розтоптаного черевика землю і думав про щось своє.

— Ольб має викликати мене. Я хотів порадитись...

Каштанова борода Петровича заворушилася.

— А які тут поради? Коли б на мене, я не відмовлявся б од пропозиції Ольба. Для них...— він кивнув на юрмище полонених...— Для них можна було б зробити неоціненну послугу. Ми нагадуватимемо сліпих кошенят доти, поки не знатимемо замислів гітлерівців...

Про це Олесь уже й сам думав. Про замисли він, може, й зумів довідатися, але як донести їх недовірливій, різношерстій, нашпигованій провокаторами юрбі?

— Ми допомогли б тобі,— ніби відгадав юначі сумніви Петрович.

«Ми... Хто це — ми? — Таємниче переселення Петровича з уловини і натяк Ольба про зникнення з табору «лояльних елементів» раптом з'єдналися в уяві Олеса в один ланцюг подій.— Тільки коли Петрович зумів з ними зв'язатися? Як це йому вдалося? — Олесеві було і радісно, що нарешті вхопився за кінчик нитки, яка незаперечно вела до людей, близьких за духом до комісара Бахромова, і водночас тривожно.— Чи приймуть вони в своє середовище? В очах полонених я ж буду запроданцем...»

— Розумію, це дійсно тяжке. Для деякого ти справді виглядатимеш поганцем. І коли я говорив, що не відмовився б од пропозиції Ольба, то говорив лише за себе. Подумай, добре подумай: чи вистачить у тебе сили, щоб знести незаслужені образи тих, ради кого ризикуватимеш життям?..

— Я прийму пропозицію Ольба,— Олесь після паузи.

На його плече лягла рука Петровича.

— Ну, хай щастить! Але будь пильним і обережним.

Розійшлися. Розійшлися, уже будучи спаяними єдиним задумом. Та не встиг Олесь ступити і півсотні кроків, як дорогу йому перегородив натоптуваний чоловік із густою сіткою синіх жилочок на одряблх щоках.

— Ти чого липнеш до нього? Чого липнеш? — І очима показав на Петровича.

«Невже оцей трухляк належить до друзів Петровича? — нерозуміюче стелув Олесь плечима.— Тільки чого він так довго потів учора в Ольба?»

— Не витріщай очей, він все одно за мною. Я його перший запримітив. Перший, розумієш? Ще вчора, коли ти тільки шастав над улоговиною...

«Он воно що! Вислужуєшся, значить, перед Ольбом. За скільки ж продав свою душу, квачилияко? Перший запримітив... Але Петровича я тобі так просто не віддам. Подавишся!»

— Слухай, керя, не пішов би ти під три чорти вибриком! Як це робиться, знаєш? Чи показати?

— Ну, ну, ти не дуже. Я його перший...

— Не примазуйся до чужого. Табір великий і йди під три чорти!

— Нікуди я не піду. Я розкажу...

— Розкажеш? Ах ти, паскуда! Так ти збираєшся розказати цій юрбі, хто я? Зрозуміло... Добре, я розповім про це Ольбу. Можеш

бути певен, петлю сам для тебе висучу! — Всю свою ненависть вклав Олесь у ці слова.

І вони подіяли на трухляка. Його войовничий настрій як вітром здуло. Він же пам'ятав, як люб'язно джеркотав Ольб із цим очкарпком. Тому всім своїм видом намагався показати, що не бажає сваритися.

— Та ви що? Я ж ні... Це ви даремно. Йй-богу, даремно. Я зовсім не те... Запевняю, ми можемо легко порозумітись. Будьте певні, за нього обох випустять. Це ж — така пташка!.. Треба тільки разом. Я нічого не маю проти. Мені аби швидше додому. В мене дома аж двійко...

«Он якої ти заспівав, — відзначив Олесь. — Треба лише не дати цьому гицелеві викликати охорону. І попередити Петровича...»

— Біс із тобою, згоден поділитися. Ради дітей... Стежитимемо разом. Шкода, коли здобич із рук випурхне.

— Нікуди їй пурхати. Я ще з учорашнього вечора за нею наглядаю.

«З учорашнього?.. Значить, він бачив, як я розмовляв із Петровичем. А може, навіть і підслухував... Невже підслухував? — з острахом глянув на квачиляку — той жмуриць вересисті очі. На посічених синьою павутиною щоках гадючиться уласлива посмішечка. — Коли б щось запідозрив, не став би торгуватися. Просто хоче купити зрадою в Ольба волю...»

Уже в парі рушили до улоговини. Там Олесь знову вгледів Петровича, котрий безтурботно розмовляв із незнайомцями, що насипали йому пісок. «Чого він такий безпечний? А якщо й ті провокатори?.. Треба негайно попередити. Тільки як? — Глянув скося на зрадника, що, зігнувшись у три погібелі, розстеляв мішковину, і прикипів очима до тонкої, золотистої від м'якого пушку шиї. — Боже, яка в нього квола шия...»

— Коли б не прийшов тільки Ольб! Коли б не прийшов...

— Ти щось сказав? — У водянистих очицях новоявленого квачила зблиснула тривога.

— Я спитав, хто ті двоє. Чи не хотять, бува, відбити його в нас?

— Пусте. То його причетники. Їх би всім гамузом...

Якщо до цієї хвилини почуття жалю до двох майбутніх сиріт стримувало Олесь, однихало в глухий закуток свідомості недобрий задум, то відтепер він уже ніскільки не вагався. «Можливо, так навіть краще для дітей. Вони будуть певні, що батько загинув героєм...»

Коли територія табору була опоряджена, полонені поспішили зайняти кращі місця для ночівлі. Петрович зі своїми «причетниками» пішов до улоговини. Олесь із квачилом, звичайно, туди ж. Вклалися у в'язку, ногами до Петровича, щоб можна було стежити за ним, не повертаючи голови. Скоро на вишках дзеленькнули гільзи, і зона стихла, завмерла.

— По-моєму, краще за ними по черзі... — Олесь намагається говорити як можна спокійніше. — Давай, я спершу посплю, а ти подивись. Потім змінимося.

На цьому й зійшлися. Олесь скарлючтився і заціпенів. На цілих три, а може, й чотири години заціпенів. Потім вони змінилися. Натягнувши на голову блаженську піджачину і заховавши руки за пазаху, квачилияка скрутився вужем і принишк. Навдивовижу швидко припишк. Олесеви здавалося, що той прикидається сонним, а насправді невідривно стежить за кожним його рухом. Щоб не породити підозри, став чекати. Давно згасла десь за Дніпром вечірня заграва, давно сиза паморозь посріблила і густі ряди колючих дротів, і задумливі вершини сосен, і спини невідьників, а він ждав. Тепер все залежало від того, в кого з них було більше терпіння.

Аж ось замуркотів уві сні запроданець, почав натягати піджак на голову. Сумніву не було: він спить. Олесь поворухнувся — той не зреагував. Підвівся на лікоть — теж ніякої уваги. І тоді шалена сила кинула Олесь на сонного. Пальці самі вп'ялися в тонку, золотисту від м'якого пушку шию...

— Що там таке? Кого там телесує?...— десь поруч стривожено.

— Та чоловікові ось нездужається. На блювоту тягне,— чийсь спокійний, навіть занадто спокійний голос у відповідь.

— Ну, так до улововини його.

Хтось бере Олесь під руку і, як п'яного, веде од мертвяка. Іти Олесеви важко. Перед очима пливе, витанцюває земля. І страшенно пудить.

— На, ковтни ось...— І чиясь рука простягає флягу.

По голосу Олесь впізнає Петровича.

— То провокатор... Він хотів вас усіх разом...

— Знаю, знаю. Ми ще звечора його на мушку взяли. І теж караулили.

В улововину щось шльопнуло, забулькотіло, ніби хтось упав з розгону. Оте булькотіння і протверезило Олесь. В уяві раптом вималювалася блякла постать, почувся хрускіт капустиного листя... Це було те ж саме місце, де на світанні бабрався отой роздягнутий, із клумаком за плечима. Олесь схопив за руку Петровича і гаряче:

— Там — вихід!.. Цією улововиною в зону капусту ночами проносять... Я сам бачив...

Моторошна тиша. Капуста, буряки справді в зону не з неба падають. Але невже за багновиськом — воля?..

— Якщо нам пощастить пройти, негайно рушайте за нами,— це Петрович своїм товаришам.— До світання всі наші повинні вибратися. Для гуртування полонених залишиться Сурменко. Пароль для зв'язку старий...

Х

...Вже ген-ген позаду залишився Дарницький табір, уже й гуркіт моторів на Бориспільському шосе не продирався крізь лісову гущавину, а вони все бігли й бігли. Ловили сліпучі сторчаки, начисто зчісували лікті та коліна, вмивалися кров'ю і потом, але не зупиня-

лися. Бо не відчували ні болю, ні втоми. Єдине, що їм допікало, — це жага. А на всьому шляху — жодної калюжі, жодного струмка. Лише пісок, сосни і темінь.

Нарешті скінчився ліс. Потягло болотом і травостоем. Перед втікачами стеляться нескінченні, де-не-де посічені рівчаками та порослі верболозом придніпровські луки. Отже, вода близько. Ох, якби швидше натрапити на воду!..

Надали ходу. Натикалися на переярок чи драговинисту потяжину — падали на коліна, промацували тремтячими пучками вологу землю: може, джерело чи озерце десь? Але води не було. І крок їхній став уповільнюватися, а перед очима розколювалася прірвами земля і гасли передранкові зорі. Ті зорі, мабуть, зовсім згасли, коли б із далини не долинуло цокотіння кулеметів. Стривожене, зловісне, безперервне. Сумніву не було: в таборі тривога! А це означало, що через хвилину-другу есесівці пустять по їхніх слідах дресированих псів.

Схопившись за руки, Олесь із Петровичем з останніх сил поспотікалися в темінь. Брили із заплющеними очима, брили навмання, аби тільки дали від табору. Бо не було вже твердої віри, що коли-небудь дістануться до Дніпра.

Все ж дісталися. Правда, довідалися про це тільки тоді, коли, зірвавшись із кручі, скотилися піщаним косогором прямо в ріку. Вода! Нарешті вода! Лежачи, пили таку прохолодну, таку живлющу дніпровську воду. Пили досхочу, пили, як востаннє. Пили, забувши про все на світі!..

Аж це в лункій передранковій тиші — ата-та-та! Лясь! Лясь!.. І в різних місцях. Погоня!.. Як же бути? Де шукати порятунку? Петрович тупить погляд в сизувату імлу над водним плесом, де сховався правий берег. Ех, перебратися б через Дніпро! Та спробуй це зробити, коли в тебе не вистачає сил навіть звестися на ноги. Та ще й вночі, глибокої осені. Ні, ні, це не для них. Але що діяти?

— Скидай одіж! — озвався Петрович.

Олесь не поворухнувся. Лежав у воді, розкидавши врзнібіч руки, і дивився широко відкритими очима в низьке, уже зблідле на сході небо.

— Гаятись ніколи! Вони скоро нагрянуть сюди!..

Знову запорощали постріли. І з луків донеслося несамолюбне гарчання. А може, то тільки вчулося Олесеви. Проте він проворно підхопився.

— Спробуємо через Дніпро... Тільки умова: триматися один одного і не поспішати. Головне — берегти сили!..

Немов п'яний, Петрович поточився до берега. А Олесь лишився стояти.

— Чого ж чекаєш? Ходімо!

У відповідь розпачливе:

— Я не зможу!.. Я плавати не вмію!..

У Петровича зсудомило м'язи: оце так новина! Гіршого й не придумати. Про те, щоб роздобути десь човен чи хоча б обапіл, нічого

й думати. Довкола пустище, а на луках — уже есесівці з псами. Треба покладатися тільки на власні сили. І не баритись! Але ж Олесь... Як Олесь?

— А на воді... ну, хоча б триматися на воді вмієш?

— Не знаю.

Хвилина вагань.

— Хитрощі невеликі, спробуємо.

— Не треба, Петровичу. Пливи, я тут сам якось...

— Припини теревені! Знаєш же, одного не залишу. Навіть коли б довелося... Ну, рушили: вони ж близько. Чуєш? — І він потяг свого супутника до бистрини.

Зайшли в ріку по пояс, по груди. Можна б уже й відштовхуватися од дна, але Петрович ніяк не наважується. Неважко ж передбачити, що їх чекає попереду. Навіть не кожен гарний плавець насмілювався б пускатися вплав через осінній Дніпро. А щоб переправляти на собі ще когось...

Тра-ах! Тра-ах-ах! — знову постріли на луках. І голоси, розпачливі голоси нещасливців, котрих шматували собаки.

— Ну, кріпись!.. Триматися тільки за плечі. Ні в якому разі не хапай за ший! І не борсайся, не кину...

Рвонувся Петрович усім тілом уперед і відчув, як ріка підклала під нього свою м'яку долоню. Олесь поведився спокійно. Лівою рукою тримався за плече друга, а правою навіть пробував гребти. Та це мало що допомагало, вони були майже на одному місці. А треба ж ва всяку ціну вихопитися на бистрини, доки есесівці опиняться на березі. Тільки де вона, та бистрина?..

Раптом Петрович помітив, як його почало розвертати вліво. І полегкість відчув. Отже, їх уже підхопила течія. Тепер зуміти якомога довше протриматись на воді. І весь час брати праворуч, щоб винесло на правий берег. Байдуже, де саме, аби винесло.

На луках осатаніло гарцювала смерть, але двоє серед хвиль не чули ні пострілів, ні собачого валування, ні передсмертних зойків. Всі їхні помисли прикуті до одного: як втриматися на воді. Стрімка течія, правда, допомагала, але ж сили їхні танули, як віск на полум'ї. Особливо в Олеся, який раз по раз захлинався. Петрович тільки те й робив, що хапав хлопця за волосся, аби дати хоч трохи віддихатись. А скоро і в самого тіло стало поволі наливатися важкою втомою. Кожен наступний порух рукою чи ногою коштував усе більших зусиль. А попереду ж могли трапитись коловірті, смоктуни. Єдина можливість зберегти сили — лягти на спину. Та як це зробити, коли Олесь судорожно вчепився в плече? Попросити, щоб відпустив, — течія відразу ж роз'єднає їх. І, можливо, навічно. Пірнути під Олеся?..

— Пусте плече! Хочу на спину...

Той довірливо розімкнув пальці, і враз хвиля накрила його з головою. Лічені секунди перевертався Петрович, але Олесь встиг добре-таки насморбатися. Бо коли опинився на грудях у Петровича, зайшовся кашлем.

На березі, певно, почули цей кашель, бо ввігнали в студене тіло Дніпра кілька автоматних черг. Але плавці навіть не почули тих пострілів...

Годину чи, може, й більше несло їх за течією, а їм здавалося, що минула вічність, як відірвалися од лівого берега. Коли ж приб'є до правого? Та й чи приб'є?..

Петрович напружився з останніх сил, аби подивитися, чи далеко берег, але в ту ж хвилю відчув, як щось сіпонуло за праву ногу і ніби заморозило. Що це означало, він добре знав. Ще з двадцятого року, коли червоні ескадрони гнали білополяків з України. Тоді він, командир сотні червоних козаків, форсував на світанні біля Ржищева Дніпро. За якихось півтораєта метрів од берега його смикнуло, теж за праву ногу,— вона одразу ж одерев'яніла. Ні зігнути, ні поворухнути! Спробував надолужити руками, але покинули сили. Добре, що біду помітили козаки і кинулися на поміч. А від кого ждати допомоги тепер?..

Невдовзі помітив, як сповз із грудей Олесь. Але підтримати вже не міг. Власне, він і сам став опускатися на дно — здушило горло, хвили прокочуються по обличчю... Проте це його вже аніскілечки не турбувало. Наче вві сні бачив робітничу околицю, де прошуміло його дитинство. Навіть не околицю, а замиські яруги, куди покійний батько вивозив щодня жужелицю із заводської котельні. Дивно, але в останню мить він згадував саме захиращені шлаком, забур'янені пустирища...

— Берег! Ми на березі!

Проте Петрович ніяк не міг втямити: хто це кричить? Опам'ятався лише тоді, як чийсь руки підхопили його і він торкнувся ногами піску. Невже берег?! Затуманеними очима спробував подивитись довкола, але закрутився світ. Останнє, що запало в пам'ять,— це піщана коса, рожеві вітрила край неба і сльози в очах Олесь...

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

I

— Володарю дум і діянь моїх! Всесильний і всевидючий владико! Прийми земну мою молитву. В полуденну годину і серед глухої ночі молю тебе безустанно: заступися за кровинку мою гірку... Знайди її в пекельному вирі, убережи від всілякої скверни, направ до отчого порога... Володарю дум моїх, владико всесильний!.. Глухий, як стогін із підземелля, скорботний речитатив насичує тишу, і Олесь ніяк не може збагнути: сниться це йому чи хтось і справді молиться? І не згадає ніяк, де він, що з ним. Думки

зжужмилися в мичку, і не вистачає сил, аби висмикнути з неї нитку спогадів. В голові — сивий морок, наче туман над Дніпром в години світання. «Над Дніпром?.. В години світання?.. Значить, ми все ще не дісталися Дніпра. Але чому я лежу?.. Вони ж кинуться по нашому сліду із собаками. Неодмінно кинуться! Треба негайно поспішати до Дніпра!.. Тільки де Петрович?..»

Олесь перевернувся. І відчув на чолі дотик чийсь руки. Ніжний і теплий, як поцілунок матері.

— Молю тебе безустанно: заступися за кровинку мою. Ні радості, ні щастя не зазнала вона. За що ж караш її, безталанну?..

Останні слова викрешують в Олесевій пам'яті сліпучу іскру. Вона спалахує в мороці, вихоплює на мить моторошну картину: розбомблена дорога, валка палаючих автомашин з червоними хрестами на обтягнутих брезентом кузовах, розпачливі крики... «Та це ж за Прилуками було! З тих машин ніхто не вискочив... А може, там була й мати?..» Відчув, як руки, ноги, спина починають дубіти, немов його вкинули в крижану ріку. Не те що поворухнутися — дихнути не під силу. Здавалося, ось-ось захлинеється. «А де ж Петрович? Чому не подасть руки? Хіба не бачить, що я потопаю?..»

— Петровичу!.. — шосили крикнув. І прокинувся.

Якусь мить лежав, прислухаючись, як гуде в усьому тілі, бродить невісточною закваскою густа втома. Потім розкрив очі і побачив над собою дідове обличчя. Правда, спершу й не впізнав, що то — Гаврило Якимович. Не біла борода, не гіркі поздовжні зморшки на лиці і не свіжий шрам на чолі зробили діда невпізнаним, а якийсь відчужений погляд спустошеної людини. Той погляд вразив Олесь ще вчора, коли вони з Петровичем, промоклі, промерзлі і вкрай знесилені, прибилися нарешті до Мокрого яру. Ну, хто б не збентежився від радості при такій зустрічі. А Гаврило Якимович тільки зітхнув, вклонився і звів до неба набряклі невимовною тугою очі.

— Невже так швидко звечоріло? — першим озвався Олесь.

— Ні, уже на світ благословляється.

— Так що, я цілу добу проспав?.. А Петрович де?

— Спить. Всі ще сплять.

— А ти ж чого так рано?

— Ніяк не надивлюся на тебе.

— Від матері вісті маєш?

— Потім, про це потім. Тобі треба спочити, — старий поправив ковдру і нечутно зник.

В кімнаті лишилася тільки сива дрімота. Така сива, як тумани над Дніпром в години світання...

Вдруге Олесь прокинувся, коли уже світило сонце. Косі промені, мабуть, давно хазайнували в кімнаті. Заглядали в закутки, ковзали по склу на письмовому столі, поволі водили ясними пальцями по спинках книг. Водили і ніяк не знали, на котрій зупиниться. Олесь і собі побіг зором по них. Гердер, Гете, Вагнер, Лейзевіц, Клінгер, Шіллер... Після стількох поневірянь Олесеві здалося, що і ця затишна кімнатка, і ці книги — нереальні, що уява перенесла його на кілька тисячоліть назад. Він боявся, щоб у першу-ліпшу мить не

зникло, не розлетілося на скалки це казкове марення. Тому й не відкривав очей од стелажів, хоча й чув, як скрипнули двері.

— Не ходи, Сергіюку, хай дядя спочиває,— голос діда.

— А він не спочиває. У нього розтулені очі...

Олесь осміхнувся вдоволений, що і кімната, і книги, і все, все довкола не вигадане, а справжнє. Сергіюко й собі давай усміхатися.

— Ой, який дядько смішний!..— Чкурнув кудись, а невдовзі повернувся з люстерком. Простягнув його Олесеві, мовляв, візьми подивися на свій писок.

Олесь подивився і ахнув. З холодної синяви скла на нього глянуло лишаювате, обвітрене обличчя. Лобаста важка голова із запалими скронями під настовбурченою стріхою патлів, спустілі очі в глибоких колодязях під вилинялими бровами. І лоб, окреслений поздовжніми рубцями — слідами нагаїв. І землісті, запалі щоки, вкриті кущуватою щетиною.

— Слухай, небораче, чи не пора б тобі поголитися? — витираючи на ходу рушником руки, ступив до кімнати Петрович. Він уже був передодягнутий, поголений: бліде лице вилискувало, добре відтіняючи каштанові вуса, і дихало спокоєм. І взагалі Петрович скидався на самовдоволеного купчика. Довга полотняна сорочка з широкою маніжкою, по-старомодному підперезана шовковим шнурком із синіми китицями, сірі штани в темну смужку, заправлені у наваксовані чоботи, а головне — зачіска з кокетливим пробором.

— Тебе й не впізнати. Вирядився, як на весілля...

— Що поробиш: по нових часах нову і парсуну треба мати. І не лише мені. Ти ось що, Вікторовичу,— Петрович присів навпочіпки перед Сергіюком.— Ти машинку для стрижки дістань. Бачиш, яке в діда на голові страховисько? Обчиржити б треба...

По підлозі залопотіли дитячі п'яти.

Тим часом Олесь встав і підійшов до письмового столу. Із-під скла на нього глянули зажурені і трохи усміхнені очі матері. Фото лежало там, де вона залишила, вирушаючи на фронт. Олесь вдивлявся у такі дорогі, такі ненаглядні риси. І спіймав себе на тому, що переказує подумки почуту вночі молитву: «Знайди її в пекельному вирі, відведи од небезпеки, заступися... Направ до отчого порога, вдихни сили...»

— Мати? — це Петрович глухо.

— Мати.

— А в мене і фотокартки немає. По ночах тільки сняться...

— А ваші ж де? — спитав Олесь. І здивувався: чому раніше не поцікавився, яка в Петровича сім'я, де вона? Петрович розпитував, а він не здогадався. Навіть тоді, коли довідався од табірного квачильця, що цей чоловік — зовсім не вчитель із Старобільщини.

— Дві доньки в мене. І дружина. А де зараз?.. Може, на Уралі, якщо встигли з оточення вирватися, а може...— Зненацька він лягнув долонею себе по халяві з напускною веселістю: — Як тобі подобаються мої шаровари?

— Та не гірші, ніж у баришника. Де роздобув?

— Дід наділив. У сусіда, каже, позичив.

«У сусіда? Це ж у кого?.. В Карпа Ратиці і снігу ж серед зими не розживешся. Не інакше, як у Ковтунів».

— Діду, а як там Микола Ковтунів? Йому ж, казали, в голосіївських боях...

По підлозі човгають неспішні старечі кроки. Із машинкою входить Гаврило Якимович.

— З Миколою кепські діла. Жінка ще до вступу німців його покинула, а батько тижнів зо два тому переставився. Потовкли його іродові душі прикладами, от він і... Микола тепер сам. Без ніг тепер Микола...

— Він руками ходить,— додав Сергійко.— На возичку, що з діду-сем зробили.

«А він же хотів стати моїм батьком,— зненацька згадав Олесь розмову із старим Ковтуном на трубизькій заплаві.— Доля, доля! Один і без ніг...»

— Чого ж ви до нас його не взяли?

— Не раз казав уже... І слухати не хоче! Поговори ще ти...

Доки Петрович стриг Олесеві хаші на голові та допомагав обмивати невільничий леп, Гаврило Якимович готував святковий стіл. Разом із Сергійком діставав з мисника тарілки, чарки, виделки, що з весни припадали порохом без вжитку.

Нарешті — запрошення до столу. Олесь переступив поріг вітальні і зупинився: в кутку, біля діжки з пальмою, припавши личком долу, горбився навколішки Сергійко.

— Що з тобою? — Олесь до малого

— Молюся.

— Облиш. Для чого це?

— Не чіпай,— застеріг дід.— Хай молиться. Зараз без віри не можна.

«Без віри зараз справді не можна. Але вірити в господа бога... Щось не бачив я чудес. Хоч у глинищі під Чорнухами приречені теж палко молили бога. І в Дарниці не сталося чуда для тих, хто вповнив рів...» Він підхопив хлопця на руки:

— Хто тебе навчив гнутися?

— Дядько Онисим...

— Який Онисим?

— Один божий чоловік,— дід, щоб зам'яти розмову.

— Не слухай, Сергійку, того Ониська. Гнутися...

— Це ти даремно. Йй-богу, даремно,— Гаврило Якимович поспішно перехопив малюка в свої руки.— Молитва ще нікого горбатим не зробила.

Назрівала перепалка. І вона б неодмінно спалахнула, коли б у розмову не втрутився Петрович.

— Ваша правда: молитва горбатими не робить. Але далеко надійніше покладатися на власні сили.

— Може, воно й так,— старий випустив з обіймів Сергійка, перехрестився і першим сів за стіл.

Хлоп'як вмостився навпроти нього, щоб бути одразу між обома гостями. Зайняли свої місця і Олесь із Петровичем. Вперше за

багато місяців у вітальні зібралися за обіднім столом близькі люди. Тільки не поспішала приставати до їхньої компанії радість. Вона поступилася місцем неусвідомленому смутку, і здавалося, що в домі є ще хтось, не запрошений до столу. Тому піхто не наважувався першим доторкнутися до ложки.

Напружену мовчанку порушив Сергійко:

— Дядю! Ви генерала того не зустрічали?

«Генерала? Якого це генерала? — зібрав на перенісці пучечок зморщок Олесь. Але тут же пригадав, як, повернувшись із окопів, розшукав хлопчика покійної Ольги Лящевської. Для чого? Щоб забрати до себе в сім'ю. Тільки ніяк не міг пояснити свого наміру малюкові. Тому й придумав історію з генералом, котрий буцімто послав Ольгу на виконання дуже важливого і секретного завдання. — Виходить, Сергійко й досі не відає правди про матір. Дивно, що ота загребуша сусідка-опікунка не теленькнула про Ольжину смерть. А може, й казала, та він не повірив. В його уяві живе генерал. І не варто розбивати ці ілюзії...»

— Генерала?.. Як же не зустрічав? Зустрічав! І про маму твою розпитував... Генерал дуже вдоволений нею.

— А коли вона до мене повернеться?

— Повернеться, Сергію, не скоро. Як війна кінчиться. Ти вже кріпись...

— А коли війна скінчиться?

— Звісно, як гітлеряччя звідси виженемо.

Не встиг Сергійко поставити чергове «коли», як за вікнами промайнула тінь. Дід підхопився — і в кухню, кинувши на ходу:

— Нечиста сила Ратицю несе...

Олесь слідом за ним. От яким воно стало, прокляте життя: кожної тіні сахайся!

— З неділею, Гавриле,— із вітальні голос непроханого гостя.— А я оце дивлюся на твій димар і думаю: чи не на пожежу йдеться? Увесь ранок дим валить...

— Та ні, хвалити бога, не на пожежу.

— Чим же ти палиш?

— Труском різним. Чим ще тепер?

— А плескачі звідки?

— Звісно, з базару. Внук же повернувся.

— Повернувся? Звідки повернувся?.. Ану, покажи, який же хоч він.

Аби Ратиця не вперся до кабінету, Олесь виходить у вітальню. Перше, що впадає йому в вічі на хворобливо синюшному обличчі сусіда,— це глибокі темні провалини під бровами. З них, ніби із засідок, хижо блискали очі.

— Учений!.. Де це тебе стільки носило? — Ратиця по-панібратськи розставив непомірно довгі руки, немов готуючись до обіймів.

— Де носило, там уже немає.

— В ортцкомендатурі був?

— З якої це речі?

— Накази, голубчику, треба знати. Не при Советах же ниньки

живемо, тепер всюди лад. Нові власті приписують... — Він поважно витяг із польової сумки, що теліпалася на боці, жмут паперів, розгорнув один з них і почав скрипучим голосом: — Нові власті приписують: в'їзд осіб до Києва суворо заборонений. Хто прибув у Київ після 20 вересня, должен негайно залишити місто. Хто з поважних причин хоче залишитися, должен одержати на це дозвіл від комендатури. Хто без дозволу лишатиметься, буде розстріляний... Он воно як! Зрозумів, голубе? Якщо сьогодні ж не одержиш дозволу на проживання, я змушений буду... На службі ж немає ні брата, ні свата.

— Слухай, Карпе, та ми ж сусіди. Ми могли б і полюбовно розійтися... — Гаврило Якимович взяв зі столу пляшку паливки і, не питаючи згоди, засунув у сумку Ратиці.

Той відразу пом'якшав, зашамкотів улесливо:

— Та мені що? Я ж нічого... Це наказ ось...

— Ти ж міг і не помітити нічого.

— Звичайно, міг. Але в ортцкомендатуру хай твій учений навідається.

— Він навідається. Неодмінно навідається.

Перед тим як залишити господу, Ратиця без найменшого сорому взяв із столу плескач. Коли за ним зачинилися двері, Олесь до діда:

— Для чого ти віддав наливку?

— Аби мовчав. У нього язик довгий і злий... Ратиця — тепер перший чоловік на кутку. Нові власті призначили його щось на кшталт наглядача. Бачиш же, навіть сумку начепив... Ходить ото по хатах та видивляється. Коли реквізицію харчів і палива провадили, тоді він себе показав. Так показав, що тепер його, як зарази, всі бояться.

— Покидьок вікчемний!

— Що вдієш, у них тепер сила — в них і правда.

Гаврило Якимович знову запросив до столу, а коли всі взялися за їжу, повів невеселу розмову про нові порядки в Києві. Про нескінченні розстріли, про реквізиції...

— Як їх проводять, ті реквізиції? Дуже просто. Заходять серед білого дня і вимагають віддати лишки харчів чи палива. Не самі, звичайно, приходять — їх приводять отакі ратиці. Ця ж погань знає, як новим хазяям прислужити. Ніж до горла прикладуть — і давай. А де вони, ті лишки, коли магазини ще влітку спорожнили? А чи з базарів нинішніх робочому чоловіку багатіти?.. Тільки кому до цього яке діло? Вони, як погромники, вдиралися до осель, перевертали все догори дном, перемацували, перенюхували і, що потрапляло до рук... Спитайте в кого хочете, чи залишилося після них хоч на раз щось поїсти. Я, приміром, ще при наших закопах під яблунькою два мішки картоплі на зиму. Знайшли і жодної не лишили! І торішню сушку забрали. Навіть сіль із солянки заграбастали...

— Як же люди? — не то зойк, не то запитання вирвалося в Олесь.

— Люди? А що вони, нещасні, можуть зробити? Поприкусували язики і мовчки зносять оті наруги, — вів далі Гаврило Якимович. — Гинуть і терплять. Щоб протягти хоч до зими, дехто до ремесла став

прилучатися, дехто в торгівлю подався. Тільки нині це теж не просте діло. Щоб купити в управі патент, треба гроші. Великі гроші!.. А де їх узяти, коли німчура ні копія за роботу не платить. Обіцяли тим, що трудяться, продовольчі картки видавати, але навіть від найкращих обіцянок ситим не станеш. Надто багато нам обіцяли, щоб тепер вірити. В кого ще сила є та щось із домашніх пожитків лишилося, той на села п'яти насмолює. Міняти, значить. Але хіба наошисися на плечах продуктів, коли тебе на кожному перехресті перемацують та перевіряють?..

Старий склав на грудях висхлі, в бугруватих жилах руки і зажмурих очі. Ні жалю, ні співчуття не можна було прочитати на його лиці, тільки в глибоких зморшках ховалася гіркота невиконаного до кінця обов'язку. Таким ніколи його не бачив Олесь. І не повірив би ніколи, що отого доброго, терпеливого і роботячого діда так зігне, пригнітить біда. І Олесеві стало страшно. Не за себе, ні, за людину, яку шанував чи не найбільше в світі.

— Не повірю, щоб наші люди гинули в рабській покорі,— після паузи мовив Олесь.— Не можу повірити!

Гаврило Якимович ніби й не чув цих слів. Проте зморшки на чолі поглибшали, обличчя побуряковіло. В душі Олесь усміхнувся: це вже був його дід. У хвилини гніву лице старого завжди нагадувало випалену цеглу.

— Я теж не міг довго повірити. Не вірив, поки не побачив власними очима, скільки гине безневинних. Лише позавчора не стало трьохсот чоловік. За те, що хтось пошкодив німецький телефонний кабель. Їх розстріляли як заложників. Без суду і слідства... А скільки всього розстріляно за ці тижні? Піді лишень на Лук'янівку та подивися на те місце, де був колись Бабин яр. Немає тепер яру... Боже, скільки вже там полягло!

Розходилися із-за столу, немовби після сварки. Петрович заходився майструвати із Сергійком літака, а Олесь потягся до себе в кімнату. Радість повернення була схарамаркана розмовою. Треба щось робити, негайно робити, але коли б Олесь знав, що саме. Він тільки ходив, опустивши важку голову, з кутка в кут і думав, думав... Помітив на лутках жмут газет. «Українське слово»? Що ж глаголять це «слово»? Став гортати сторінки. Із шпальт так і горляють аршинні заголовки: «Німецькі війська зайняли Орел», «Над Таганрогом і Вязьмою — прапори Німеччини», «Сьогодні штурмом взята Одеса», «Ридарі фюрера ступили на землю Криму», «Бої на околицях Харкова», «Донбас зустрічає танкістів Клейста»...

Шпурнув газети в корзину для сміття.

— До біса! Все до біса!..

II

— Олесь?! Ні, це — сон. Не можу повірити... Я стільки виглядала... Ну, озвися ж, озвися, я хочу почути твій голос.

— Добридень, Світлано.

— Олесь... Справді Олесь! Боже, я вже думала...

Якусь мить вона вражено дивилася на гостя, потім кинулась, охопила гарячими руками його шию. Олесь відчув, як все її тіло тремтить від затамованого ридання. Проте втішати дівчину не став. Йому було приємно, що ця зустріч видалася саме такою, якою він і уявляв. Ті ж стрімкі кроки на стук у двері, той же здивований погляд... «Вона анітрохи не змінилася. Вона лишилася все тією ж осяйною Світланою. Сонце почорніло, каміння розсипалось, а вона лишилася. Жаль тільки, що зачіску змінила. І для чого вона так коротко обрізала коси?..»

— Та що ж це ми на порозі? Ходімо до мене. Ну, ходімо ж! — поспіхом витерла слези, взяла за руку і повела за собою.

Світланина кімната теж лишилася такою, якою він запам'ятав її ще з довоєнних днів. Чиста, затишна, без жодної зайвої речі. Мініатюрна канапа на химерних ніжках, письмовий стіл під книжковою полицею, піаніно, крісло-гойдалка. І квіти, пишні білі квіти у вазі.

— Чого ж стоїш? Сідай, я хочу дивитися на тебе. — Спершу вона запропонувала місце на канапі, але тут же передумала і запропонувала крісло-гойдалку. Сама примостилася навпроти і невідривно дивилася, дивилася в його очі. — Не мовчи. Розкажуй про себе. Давно в Києві?

— Скоро тиждень.

— Скоро тиждень? А до мене тільки зараз?..

— Я не знав, що ти в місті.

— Боже, а мені ж так хотілося до вас... Я часто у вас бувала... Ну, і як же ти здогадався, що я у Києві?

— На біржі праці Парахоню з вашого курсу зустрів. Він сказав.

— Парахоню? — У Світланиних очах промайнула тінь. — Що він сказав?

Олесеві чомусь здалося, що вона побоюється Парахоні. Але що Парахоня міг сказати?

— Сказав, що ти в місті...

— Так, я залишилася. Могла евакуюватися, але залишилася, — спогорда глянула йому в очі, немов хотіла довідатися, яке враження справлять ці слова.

«Навіщо вона так? Хіба ж я думав докоряти? — Олесь опустив голову. — Нині мільйони під п'ятою окупантів... Як вона могла таке подумати?»

— Розумієш, коли наш госпіталь евакуюювався, у татка різко погіршало здоров'я. Не могла я залишити його недужого.

«Для чого вона виправдовується? — Іншого разу Олесь і не подумав би сумніватися в правдивості її слів, а тепер засумнівався. — Мабуть, намагається приховати щось».

— Так де ж ти був півтора місяця?.. Хоча можеш не розказувати. Мені все відомо.

Він підвів голову: «Звідки їй відомо?» І тільки тепер угледів на піаніно, біля фарфорової вазы із сніжними хризантемами, портрет Андрія в траурній стрічці...

— Що тобі відомо? Що?

— До нас у госпіталь попав Костянтин Приймак...
— Значить, він живий? — схопився на ноги Олесь.
— Він помер. Од ран. Але перед смертю встиг усе розповісти комісарові...

Олесь важко опустився в крісло. Отже, вона справді все знає... Нескінченно довго сиділи вони, боячись глянути одне одному в вічі. Сиділи, поки до кімнати не заглянула Глафіра Діонісіївна.

— В тебе гості, дочко?

— Це Олесь, — Світлана була рада, що знайшовся привід порушити скорботну мовчанку. — Я говорила про нього. Він щойно повернувся...

— ...з полону, — докінчив Олесь.

— З полону? Ох, лишенько! За які гріхи випали на вашу долю, діти, такі поневіряння?.. Слава богу, що хоч повернувся. А з Києвом, бачив, що зробили?

— Я, власне, мало де бував. В ортпкомендатурі, на біржі праці. Ну, ще на базарі... — Про те, що майже всю Борщатівку облазив, шукаючи, на прохання Петровича, якогось Буринду, не сказав. — Але те, що лишилось від Хрещатика...

— А про Бабин яр чули?

— Мамо, ти б чай приготувала, — Світлана різко.

— Так, так, я зараз, — і вийшла.

А Олесь підступив до балкона, відхилив порт'єру і задивився на задимлені руїни Хрещатика. Щось зловісне, гнітюче було в тому похмурому краєвиді.

— Я навмисне тримаю вікна завішеними, — притулилася щоким до його плеча Світлана. — Не можу, щоб кожної миті оті попелища нагадували про втрати. Знаєш, коли я довідалася про загибель Андрія...

— Не говори так! Чуєш, не говори! — Олесь відсахнувся од неї. — Я не вірю, що Андрій загинув. Серце віщує, що він живий.

— Я теж не... вірю.

— Десь скоро я вирушаю на села міняти. Знаєш, що я зроблю? Піду на той проклятий хутір. Із зав'язаними очима його знайду і, щоб там не було, довідаюсь про долю Андрія. Всі поля облажу, всіх перепитаю...

— Ні, ні, ти не зробиш цього. Обіцяй, що не зробиш.

— Але чому, Світлано?

— Ой, як ти не розумієш. Тепер я живу надією. Можливо, вигаданою. А що буде, коли її не стане? Ні-ні, ти не підеш туди! Без віри зараз...

«Без віри зараз не можна... — пригадалися дідові слова. — Це так. Людина сильна, поки вірить. Хай навіть у вигадку. А кого збере безнадія... — Тепер в його пам'яті спливали нескінченні дороги, густо всіяні трупами полонених. — Ні, я не загашу в її душі надії. Хай вірить».

— Добре, я не піду на той хутір.

— Ми підемо туди вдвох. Після війни. Неодмінно! А поки що я сподіватимусь на чудо. Мусить же воно хоч раз статись, коли в

нього так вірять... Чуєш, я буду вірити! — І зайшлася перовим сміхом.

Олесеві стало моторошно від того сміху.

— Як ти змінилася, Світлано.

— Хіба одна я? Нині всі змінилися... Знаєш, я часто згадую наш університет. Студентські вечори, минулу весну. Згадую і сама собі не вірю, що жила в таку щасливу пору. Невже все те було?..

Це хвилювало не лише Світлану. В похмурі дні, коли нудьга і розпач стискували серце кожному, люди шукали розради в споминах про минуле. І все частіше запитували: чи були ж ми хоч раніше щасливими?

— Я не раз уже думав про це. І в таборах для полонених, і під час переходів. І знаєш, що скажу: ми були щасливі. Шкода тільки, що не вміли цінувати щастя. Гризлися, тикали один одному дрібни-ми прорахунками, а щастя й не помічали.

— Скажи, Олесю, віриш ти, що нам знову колись усміхнеться доля?

О, де той добрий геній, котрий з певністю відповів би на це запитання? Олесь же на нього відповісти не міг. Бо перед очима щоразу поставала мати, Андрій, генерал Кирпоніс і ті, що навічно лишилися лежати по полтавських стернях та узбіччях доріг. Як після всього баченого і пережитого вірити, що доля знову всміхнеться?

— Я хочу в це вірити. Але не знаю, не знаю...

— Я теж хочу. Правда, іноді втрачаю віру. Якби хоч поруч друг був, а то ж... Олесю, рідний, коли б ти відав, якою я іноді буваю самотньою!.. Не знаю, що б я робила, коли б не музика. Піаніно — єдина розрада. Ти відчував коли-небудь фізичну потребу вилити в мелодіях душу?

Вона сіла за піаніно, глянула на портрет Андрія між білими хризантемами і торкнулася пальцями клавішів. Срібlistі звуки заткали кімнату. З перших же акордів Олесь впізнав «Місячну сонату» Бетховена. Ця мелодія ніколи не залишала його байдужим; вона ввижалася йому велетенським алмазом, що поволі обертається проти світла все новими й новими гранями. Сьогодні цей алмаз із ніжних, розмірених звуків засліпив Олесь і поніс, поніс...

Ось він уже йде по нескошених шовковистих луках у залиту місячним сяйвом далину. Довкола пахощі прив'ялої трави, масний подих ріллі. А в долоні — теплі й шорсткі пальці Оксани. Звідки вона тут взялася? Звідки взявся Андрій з розкошланим золотистим зубом?.. Аж це розсіпалося сріблястими росами місячне світло, зникли, розтанули в безвісті і Андрій, і Оксана. Олесь, отямившись, глянув на Світлану і тої ж миті почув стук у двері. «Мати! Як невчасно вона нагодилася. Невже не може подождати?..»

— Входить! — він сердито.

Зайшов німецький офіцер в шкіряному пальті. Зняв ще на порозі кашкет, виставивши високе чоло, і на знак вітання схилив голову. Потім ступив до Світлани, поцілував їй руку і вручив букет пишних хризантем.

— Перепрошую за невчасний візит. Але повірте, я не міг втриматися, щоб не зайти, почувши таку чудову гру,— сказав по-німецьки.

— Це мій товариш. По університету. Ми дуже давно не бачились...— показала Світлана на Олесь, а в її голосі і каяття, і досада, і розгубленість.

Німець прихильно глянув на закам'янілого юнака.

— О, я розумію: старі друзі неодмінно відзначають зустріч музикою. Я теж мав колись щастя бути студентом.

«Як він схожий на Ольба! Таке ж усміхнене обличчя, такий же проникливий погляд, така ж манірність...— відзначив про себе Олесь.— Мабуть, одну школу пройшли. Але хто б подумав, що я зустріну тут вбивцю? Чому він сюди вчашає?..»

— Можете говорити вільно. Олесь чудово володіє німецькою мовою.

— Овва! — непроханий гість прицмонкнув язиком від удаваного захоплення.— Це хорошо! Але не смію заважати дружній розмові. Ще раз перепрошую за турботу,— і, вклонившись, залишив кімнату.

Світлана навіть не поворухнулася. Стояла з низько опущеною головою і притиснутими до грудей білими хризантемами. Вона чекала, що Олесь запитає, хто цей німець. І, мабуть, готувалася розповісти про те, як одного пізнього вечора, коли в хвилину розпачу шукала розради в сонатах Бетховена, до них завітав полковник фон Рітце, який мешкав зі своїм ад'ютантом по сусідству. Він виявився тонким цінителем музики і не раз після того приходив до неї і просив грати Бетховена... Тільки Олесь ні про що не запитував. Дивився вслід Рітце і по-своєму оцінював бачене. Хворобливий Світланин сміх, її скарги на самотність, побоювання Парахоні і розмови, що всі нині дуже змінилися, тепер набували для нього символічного значення. Ніяк не вкладалося йому, що душевна і щиросердна Світлана, котру шанував найбільше з усіх друзів, підставлятиме гітлерівцям руку для поцілунків. «А вони ж не стануть так просто цілувати руки. І хризантеми носять далеко не всім. Прийняти квіти від убивці... О світе, хоча б вона не ставила їх перед портретом Андрія!»

— Тебе, безперечно, вразив його прихід,— першою заговорила Світлана.— Але прошу, не думай...

— А я і не збираюся щось думати. Надто велика честь!

— Та зачекай, я про все розповім. Тобі я можу довіритись. Давай пити чай і...

— Німецький цукор не для мене. Солодкий сама.

— Замовкни! — полотніючи, скрикнула. Хризантеми вислизнули з її рук і сумно розсипалися по безмовних клавішах.

— Правда не подобається? — Він був радий, що дошкулив-таки.— Мені теж не подобається, як на свіжій могилі чинять блюзнірство. Але знай: навіть закривавленими хризантемами не спаскудити пам'яті Андрія. Не допущу! — В нестямі він щосили шарпонував вазу з піаніно.

Світлана ніби й не помітила. Потім мляво, знеможено приплентала до канапи й опустилася. І враз стала маленькою і беззахисною.

— Давай відкинемо на хвилину емоції і поговоримо серйозно. Ти

вже думав, чим будеш займатися? — Світлана лагідно, немов і не було перепалки.

— Нічого я не хочу думати. Я стомився бачити лише мерзоту. Ненавиджу! — І кинувся до виходу.

— Олесю, рідний, постривай! Мені треба багато чого тобі сказати...

— Хай кати з тобою говорять!

— За що ж мене так, Олесю? За що?..

III

— Скрипач? Чи то пак Химчук?..

Немов прокинувшись од кошмарного сну, Олесь зупинився біля Бессарабського базару. Поряд — Куприков. «Що це, божеволію чи справді Куприков? — Олесь ще раз глянув на зустрічного і помітив на його шиї багровий шрам. — Він! Тільки чого нарядився в такий дивацький мундир? І при зброї... — В очі впала жовто-блакитна пов'язка на рукаві колишнього напарника. — І цей уже присмоктався до нової влади».

— Здибалися-таки! Чи, може, ти не впізнав мене?

— Чого ж, впізнав.

— Ну, а чого не радієш? Де блискучі посмішки?.. Цілуватися будемо чи й так обійдеться? — А пальці, тонкі довгі пальці Куприкова бігають по новенькій кобурі на животі...

— Звідки ти тут?

— О, не чекав? Розумію, розумію. Думав, зіграв уже в ящик Максим Бендюга. Ай-яй-яй! Як не соромно! Ніби не знаєш, який я живучий?.. Не готова ще така дірочка, крізь яку б не проліз твій ненаглядний Карро-Коррадо... А сюди мене прислав пан білий ведмідь. Так, так. І наказав подякувати тобі за чудову мандрівку, яку ти влаштував мені в місця, де «мчить кур'єрський Воркута — Ленінград».

— До твоєї мандрівки я не маю ніякого відношення.

— Невже? Ну, спасибі, спасибі, що просвітив мене, полуду з очей зняв. А то, дивись, так би й до жмуриків одправився темним.

— Давай кінчати теревені, я поспішаю. — Олесь хотів уже розпрощатися, але кістляві пальці Куприкова міцно вчепилися в плече.

— Кінчати?.. О, яка невічливість! Після такої тривалої розлуки годилося б поговорити довше.

— Ну, то говори.

— Скажу. Все скажу, нічого не приховую, — єхидна посмішка зійшла з його обличчя, воно стало презирливим і холодним. — Двадцять років чекав я цієї години, щоб сказати всім: ви — бидло, липучий лишай, короста на земному чолі. Я ненавиджу вас лютою ненавистю! Я нещадно мститиму за свою скалічену долю. Як смердюче багно, затопили ви руську землю, засмоктали все святе й здорове. Вам на роду було написано копатися в гнояці, а ви уявили себе владиками, нікчемні хами! Та навіть у царських хоробах і княжих світлицях, у святих храмах і університетах ви залишалися волоса-

тими горилами. А я, потомствений князь Тарганов, повинен був стати професіональним злодієм, щоб приховати своє класове, як ви полюбляли висловлюватися, походження. Але прийшла і на вас погибель. Настав час кожному хаму вказати, де його місце...

— Так ось ти хто!

— Ти ще не знаєш, хто я. Але дуже скоро довідаєшся.

— Що ти від мене хочеш?

— Що хочу? — І знову на злих губах Куприкова-Тарганова затремтіла нахабна посмішечка. — Хочу лико із твоєї шкіри драти! Розумієш? Набрид ти мені на цім світі, як тюремний пацюк, і совість велить мені очистити землю ще від одного більшовицького прихвосня.

— Ну й паскуда ж! Скалічив мені життя, а тепер ще й лико драти. Ох, як я каюся, що не задушив тебе ще взимку.

— А от я такої помилки не зроблю. Будь певен, сьогодні навечно згасне для тебе сонечко. Рука в мене тверда, не схибить...

Цей потомствений князь ніколи марно не погрожував. Проте не смерть лякала Олесь, йому було образливо, що зміряв стільки доріг, стільки мук зазнав, добиваючись до Києва, а вмирати судилося так безглуздо.

— Ну, так чого ж ти стоїш? Стріляй, гад!

— Ти поспішаєш?.. Не треба. Я всюди люблю порядок. Ов почи-тай,— князівський нащадок ткнув пальцем на двері Бессарабського критого ринку, де висіло оголошення: всяк, хто з'явиться на вулицях міста після 5-ї години вечора, буде розстріляний на місці. — Зараз без чверті п'ять. В тебе ще є час помолитися за свою нікчемну душу.

«Хитро придумано. Пристрелить на «законній» основі, як порушника наказу про комендантську годину. Пристрелить, аби позбутися свідка свого минулого... І чого я не залишився у Світлани?» — розкаювся Олесь за свою гарячковість. Оглянувся, аби хоч живу душу перед смертю углядіти. Ні, не видно нікого довкола. Навіть вороння і те покидало свої сідла і розлетілося з Бессарабки. Тільки осінній вітер осиротіло повіває поміж закіптюженими руїнами, наче розшукує загублену долю. Мертво на вулицях, сумно.

— Егей, ти чого це головою крутиш? Може, сподіваєшся на порятунк? Йй-богу, ти мене дивуєш, Скрипач. Кому ж, як не тобі, краще знати, що з моїх рук не вирватися — хватка залізна. Кажу ж тобі: молися краще. Та й за мене не забудь словечка богові замовити. Як-не-як, а я ж на смітнику тебе підібрав, у люди, можна сказати, вивів...

— Хай за тебе чорти моляться!

— Е, чортам — дазуськи. Вистачить! І так вони двадцять літ аж пупи надривали та панахиди по мені служили в судах. Сорок сім років прищипандорили сидіти на сталінських дачах, а я, бачиш, живий, невредимий і сповнений завзяття. Не дійшла, виходить, червона молитва до вуха божого.

— Зачекай, дійде. Неодмінно дійде! Хотілося б тільки мені побачити, який ти на розплату.

— Ну, цього вже точно не побачиш.

— Я радий, що інші побачать.

— Е, та ти щось дуже розбалакався. На твоєму місці я б дорожив часом. Залишилося ж... — не кваплячись, хирлявий нащадок князівського роду дістав з нагрудної кишені золотий годинник на ланцюжку, постукав блискучим нігтем по циферблату. — Залишилося ж тобі вісім хвилин жити. Прохання перед смертю будуть?

І сказано це з такою цинічністю і зневагою, що Олеся аж перемикнуло. «Задушу! Кинусь зараз і задушу, як того рихляка в Дарниці, — заскреготів зубами. — Доки ще не витяг пістолета... Аби тільки вчепитися йому в горлянку». Зіщулився, але Тарганов, мабуть, нюхом відчув небезпеку. Відскочив убік, вихопив із кобури пістолет.

— Ну, ну, бидло. Ні з місця!

«Отепер усе! Тепер до нього не підступись. Цікаво, скільки лишилося до п'ятої?..» П'янка, знеболююча втома розтеклася по жилах, налила тіло кам'яною вагою. Якось відразу зник інтерес і до поліцей, і до годинника. Єдине, що залишалося, — це бажання скоріше позбутися нестерпної втоми.

— Що ж, потопали до руїн. Вулицю навіщо загиджувати?

— Нікуди я не піду...

— Ну, бути по-твоєму. Останню просьбу можна й вдовольнити.

Позираючи на годинник, що лежав на лівій долоні, Тарганов неспішно почав прицілюватися. А Олесь дивився катові в вічі, дивився з блаженською надією: «Невже не прокинеться в ньому хоч крихта совісті? Невже не згадає, що я його годував, притулок колись давав?..» Ось пістолет втупився чорним оком йому в груди. Ось почав промацувати обличчя.

— Та стріляй уже!

Нараз десь поряд перелякано завила сирена автомобіля. Куприков здригнувся, повернув голову. Тікати б Олесеви, а він задерев'яніло стовбичив, не в змозі навіть озирнутися. Чув, як завищали гальма, чув, як прожогом розчинилися дверцята і хтось вискочив на бруківку, але обернутися не міг. Аж це стривожений голос:

— Що тут діється, Олесею?

Оглянувся — Світлана. В хатніх черевичках, простоволоса, в наспіх накинutoму пальті. «О люди! — вихопилося з його грудей зітхання. — Вона, напевно, серцем відчула, яка небезпека повисла наді мною, і прийшла на допомогу».

— Сідай в машину, Олесею. Зараз тобі не пройти самому.

Не зрушив з місця. Бо ніяк не вірилося, що смерть і цього разу його обминула. Не вірилося, поки Світлана не взяла під руку.

— Хвилинку, мадам, — отямився Тарганов. — Цей тип затриманий, я змушений...

Вона угледіла затиснутий у його руді пістолет і мовила щось до свого супутника в машині. Що саме, Олесь не розібрав. Бачив тільки, як розчинилися дверцята і на бруківку вивалився кремезний унтер у довгих, майже до ліктів, чорних рукавицях. Якось по-ведмежому посунув до поліцей, вихопив у нього зброю, голосно шморгнув

і так вліпив правицею межі очі, що той чувалом бехнувся на асфальт. Не кажучи ні слова, німець сховав у кишеню пістолет, ще раз пиморгнув і повернувся за кермо.

— На Солом'янку, Курт,— сказала Світлана, коли вкрай спантеличений Олесь опинився на задньому сидінні.

— Слухаю, пані.

IV

Вдома на Олесь чекала нова несподіванка. Не встиг переступити рідний поріг, як Гаврило Якимович:

— Петрович зник. Після полудня як пішов, то й не повернувся.

— Куди пішов?

— Не сказав. Одягнув мою стару ватянку, кошик прихопив і пішов...

«Тільки цього не вистачало! Куди він міг піти? Ріднею для нього Київ не багатий. Того Буринду, що на Борщагівці живе, я ж не розшукав... Хіба забажав прогулятися?» Тільки щось не помічав Олесь у свого гостя великого потягу до гулів. Петрович настирливо уникав вулиці. Якщо й виходив подихати на подвір'я, то тільки вночі, щоб не збудити у сусідів цікавості до себе. З ранку до вечора просиджував із Сергійком у дідовому закапелку, майструючи запальнички з патронних гільз, каганці, складані ножі, замки та інші домашні речі, за які на ринку старий вимінював сякі-такі харчі.

— Як же він наважився з'явитися в місті без документів?

— Документи він прихопив. Ковтунового Миколи...

— Так, може, Петрович у Миколи?

— Я вже ходив — нема. Либонь, десь забарився. Та він чоловік розважливий, зуміє обминути різні халепи. От я недавно загаявся біля Андріївського собору... — І дід давай розповідати, як у присмерках пробирався від Дніпра аж на Солом'янку. Розповідав, аби заспокоїти онука, але навіть Сергійко помітив би на його обличчі глибоку стурбованість.

Дивно, що за якийсь тиждень Петрович зумів стати рідною людиною в Химчуковім домі. Без нього і Гаврило Якимович, і Олесь, не кажучи вже про Сергійка, раптом відчули себе осиротілими, беззахисними.

— Ну й день же,— простогнав Олесь і потягся до себе в кімнату. Коли зовсім смеркло, дід покликав вечеряти.

— Щось не хочеться.

— Даремно побиваєшся. Дасть бог, повернеться...

Олесь і сам не хотів вірити, що Петрович зник назавжди. Просто важливі справи десь затримали його. Але що, коли сталася біда?.. Ні, не всідіти в тісній кімнаті наодинці з такими думами. Він виходить на подвір'я, прихиляється до груші, що біля воріт, і вдивляється в темну пащу вулиці. Ніч напрочуд тиха і безвітряна. Ні вогника, ні голосу людського. Лише на сході, мабуть, аж за Дніпром, далека пожежа жадібно вилизує рожевим язиком низьке небо.

Олесь дивиться на пламенючий виднокруг і намагається вгадати: на Печерську горить чи аж в Дарниці?..

Нарешті згасла пожежа, а він все стояв під грушею. Стояв, доки не вийшов Гаврило Якимович і не сказав:

— Пора б уже спати. Оксана ж обіцяла завтра зайти. Негоже перед далекою дорогою ніч на ногах...

Повернулися до хати. Олесь ліг, думаючи про майбутню подорож на село. Поволі денні турботи одступили, м'яка дрімота забралася під ковдру. Незчувся, як в думках переселився у вологу кам'яницю з низькою стелею і рудими присмерками. За столом з нетесаних дошок там сидів Петрович...

Петрович справді в цей час сидів у вологій напівпідвальній кам'яниці за грубим столом. Навпроти нього — підстаркуватий чоловік з хворобливим обличчям, на якому виділялися великі водянисті очі. Саме його і чекав Петрович мало не з полудня. Вони були знайомі між собою, бо прибулий ще з порога розставив довгі руки і радісно:

— Кузьма Петрович! Нарешті! Здрастуй, дорогий!

— Моє прізвище тепер Невський.

— Гаразд, гаразд, хай буде Невський. А ми вже, нічого гріха таїти, вважали тебе... Хоча б дарницькі втікачі таких страхіть не розповідали. Знаєш, тоді за тобою сот кілька вискочило з табору...

— Як бачиш, живий. А дарничани правду казали. Аби не Дніпро...

— Чого ж зразу не подав про себе звістки?

— Кому? Явочні ж квартири провалені. Вирішив пождати, щоб трохи призабулася в пам'яті властей дарницька втеча.

— Взагалі правильно. Багатьох втікачів у Києві схопили. А ти ж де влаштувався?

— В супутника свого.

— Хто він? Людина певна?

— Без сумніву.

— В разі чого — надійна квартира підготовлена. На Солом'янці. Над Мокрим ярмом живе один чоловік... перевірений. Ополченець колишній.

— Гаразд. А товариші ж де?

— Їх не буде. Хохлов хворіє, а Кудряшов сьогодні на завданні.

— А інші?

— Оце все, що лишилося від підпільного міськкому.

Гнітюча мовчанка.

— Як це сталося? Зрада?

— Без зради не обійшлося. Але звальювати все тільки на зраду...

Напружена тиша знову загусла в кімнаті.

— Можу я нарешті довідатись, що тут діється?

— Ніхто цього не має наміру приховувати. Все розповім, але прошу: не сприйми мої слова як звіт міськкому. Я багато чого не знаю. Про інші аспекти діяльності міськкому довідаєшся від товаришів.

— Ну, для чого мені звіт? Я хочу знати правду...

— Так слухай. Згідно із заздалегідь розісланою нами інструкцією всі підпільні райкоми й первинні організації приступили до виконання своїх завдань відразу ж після вступу гітлерівців. Правда, на перших порах їхні дії мали дещо однобокий характер. Ми думали так: оскільки окупанти не встигли вилучити в населення радіоприймачі і про події на фронтах кожен міг сам довідатися, основні зусилля треба спрямувати на розгортання диверсійної роботи. До того ж потрібен був час, щоб при звичаїтись до нових умов ведення агітації...

— Ви з усіма райкомами й організаціями зуміли налагодити зв'язок?

— З більшістю, але не з усіма.

— Чому?

— Декого з керівників у Києві не виявилось.

— Зрозуміло. То як виконали групи вашу вказівку?

— Можна сказати, добре. В першу ж ніч наші бойовики у взаємодії із загонами народних ополченців розгорнули справжні вуличні бої. Влаштовували засідки, раптові нальоти на місця розквартирування військ, висаджували окремі об'єкти. До ранку було спалено кілька танків, з десяток автомашин, підірвано Повітрофлотський і Солом'янський мости, основні цехи паровозоремонтного заводу і приміщення служб товарної станції, авторемонтний завод на Подолі і продовольчі склади на Куренівці. Але гордістю тієї ночі було, звичайно, висадження в повітря готелю «Континенталь» разом з кількома сотнями сонних гітлерівців... Опісля ця подія породила в місті силу-силенну легенд. Люди приходили навіть з навколишніх сіл, щоб подивитися на спалені танки, на руїни «Континенталю». Все це, звичайно, приписувалося цілій партизанській армії. І ми справді мали б невдовзі таку армію, бо в перші ж дні намітився бурхливий ріст антифашистських груп. Вони виникали стихійно і діяли на свій розсуд. Але треба їм віддати належне: діяли героїчно. Саме одна з таких груп, на мою думку, і висадила в повітря німецьку військову комендатуру на Хрещатику. І коли б ти думав? Серед білого дня!.. За не зовсім перевіреними даними, окрім багатьох офіцерів, там загинув комендант Києва генерал Путткамер і фельдмаршал фон Рейхенау.

— Про це ви сповістили в Москву?

— Сповістили. Але там, здається, не повірили.

— Перевірять і повірять.

— Так от, ми сподівалися, що цей зухвалий вчинок стане поворотним пунктом в організації всенародної боротьби з фашистами. Але про підлив комендатури не всі кияни навіть дізналися. Бо ввечері того ж дня запалав Хрещатик. Не окремі службові приміщення, а всі будинки всуспіль... Вогонь лютував кілька днів підряд! Підступитися до будинків було неможливо: на вулицях плавився асфальт. Тисячі й тисячі людей загинули в полум'ї. І особливо багато дітей... Не знаю, кому спало на думку влаштувати отаку оргію, одне мені ясно: з наших диверсійних груп жодна не брала участі в підпалах на Хрещатику. Та в них би ні сил, ні засобів для такої

грандіозної операції не вистачило. Але в підпалах фашисти звинуватили нас...

— А вони не вдавали, що допомагають паселенню?

— Ще й як вдавали! Пожежні автомашини прислали, опісля харчування для потерпілих у парку організували. А наступного дня під загрозою смерті зобов'язали всіх комуністів і комсомольців зареєструватися в гестапо... І ніде правди діти: немало киян повірили, що знищення Хрещатика — це справа рук підпільників. Мовляв, Сталін закликав же залишати німчурі лише випалену землю...

— Чому ж ви не розтлумачили людям, хто справжній винуватець хрещатицької трагедії? Чому не випустили листівок?

— Випустили такі листівки. Але киянам було тоді не до них: Бабин яр уже захлинався кров'ю. Знаєш, що це таке?

— Про це нині всі знають.

— Та й скажу тобі щиросердно: після Бабиного яру нікого не треба було агітувати. Ненависть вела в наші ряди всіх чесних людей. З'явилось і відразу ж приступило до боротьби безліч нових груп. Я розповів тільки про одну з них. Судячи з усього, група ця була нечисленна й існувала недовго. Принаймні не більше двох тижнів. Зв'язатися з нею нам не пощастило: ми просто не знали про її існування. Вона діяла на власний розсуд. Але як діяла!.. Вже пізніше нам удалося довідатися через своїх людей в гестапо, що керував нею колишній робітник взуттєвої фабрики Роман Шугай. Після приходу німців він нібито захотів вступити до української поліції. Його прийняли. А з собою втягнув туди Роман і друзів своїх... В їхні обов'язки входило патрулювати ночами окремі вулиці і брати участь в облавах. Але коли б тільки знали фашисти, як патрулювали ті хлопці! Вони заздалегідь довідувались, над ким із киян готується розправа і, заступивши на патрулювання, сповіщали про це приречених. Навіть декого «арештовували», виводили за місто і пускали на всі чотири сторони. До річі, саме Шугай вивів з Києва Олександра Коротуна, що в обліпрофаді працював. Ти повинен його знати.

— А чого ж, знаю.

— Маслюкова пам'ятаєш?.. Його теж Шугай вивів. Коротше, не одному життя врятував. Але цього йому, мабуть, здалося мало, і він зважився... Зважився скарати ката Бабиного яру барона фон Роша. Ми й думати не могли про таку операцію: надто великий ризик, а надії на успіх майже ніякої. Барон кроку без охорони не міг ступити, їздив тільки в броньованому автомобілі. А от товариство Романа Шугая наважилось. І що ти думаєш? Скарали! Патрулюючи вулиці, вони вистежили: коли, якою дорогою і в супроводі кого повертається Рош на віллу за містом. І одного вечора, влаштувавши засідку, цапнули і повісили за ноги недалеко від Лук'янівського базару. Повісили посередині вулиці. І без жодної втрати... Наступного ранку есесівці знайшли перекособочене авто з проколотими шинами і трупи баронових охоронців, а слідів — ніякісіньких! Мабуть, це вбивство стало б такою ж загадкою, як і висадження військової комендатури, коли б до гестапо не прийшов сам Роман.

Почалися арешти заложників, і він прийшов... Яка була у нього розмова з гестапівцями, того вже нікому не довідатись. Одне відомо: заложники були випущені, а Ромаша... Через кілька днів кияни побачили Романа з двома товаришами, повішеними на бульварі Шевченка біля Бессарабки...

— А інші групи об'єднали?

— Цього ми не встигли зробити. Рівно через тиждень після Бабиного яру в Києві почався шалений терор... Формальним приводом до цього послужили листівки із закликом доценту спалити Київ, як це зробили москвичі у 1812 році. Так от, вдаючи, що рятують Київ од паліїв, гітлерівці кинулися... За один день вони арештували і розстріляли в Бабиному яру всіх зареєстрованих комуністів і комсомольців. Це кілька тисяч чоловік! А скільки тисяч полягло під час облав?.. Всіх запідозрених хапали просто з постелей і, не вагаючись, кидали в душогубки. В ті дні підпілля як цілісна організація перестало існувати... Сам посуді: райкоми партії розгромлені всі до одного, більшість низових організацій і груп теж розгромлені. Припинили роботу майже всі підпільні райкоми комсомолу. Із дев'яти членів підпільного міського партії уникли арешту, як тобі вже відомо, троє: я, Хохлов і Кудряшов. Коротше, партійні кадри знищено, матеріально-технічні бази викриті, явочні квартири провалено. І в усьому цьому особливо підлу роль зіграв Дрімаченко.

— Дрімаченко? Не може бути!

— Сталось, Петровичу. Рятуючи свою шкуру, він продався гестапівцям. Загибель товариша Шамрила, провал райкомів і явочних квартир — це діло рук Дрімаченка. Не дивися на мене такими очима... Що Дрімаченко — собака, всяк у Києві знає. Він же по місту в супроводі ватаги гітлерівців ходив в есесівському мундирі, і всіх, з ким здоровкався, фашисти хапали і...

— Ходив в есесівському мундирі? Ти бачив його в тому мундирі?

— Слухай, Петровичу, коли б я побачив його, то вже давно б гнів у могилі. Хто бачив, тих нема.

Все в цій історії насторожувало Петровича. І повальні провали райкомів, і поява Дрімаченка серед білого дня в есесівському мундирі. Дрімаченка він знав колись як відданого партії, мужнього комуніста. Не могла така людина стати зрадником. Та якщо навіть припустити, що стала, то чого це йому, колишньому партійному керівникові, приспичило дефілювати по місту в есесівському мундирі? До того ж не міг він, будучи некомпетентним, видати всі підпільні райкоми. Із структурою підпілля було обізнано лише кілька чоловік, і якщо зрада справді мала місце, то не лише з боку Дрімаченка. Дрімаченка гестапівці могли навмисне зробити жупелом, аби відвести підозру од справжнього зрадника.

— Все це щось дуже скидається на провокацію. Аби Дрімаченко і справді став зрадником, то фашисти нізащо б його не розсекретили. Це ж незвичайно цінний для них агент був би в підпіллі... Ні, з Дрімаченком неодмінно треба поговорити.

— Пізно.

— Як пізно? Невже ви...

— Ні, його знищив «Факел». З цією групою нам ніяк не вдається палагодити зв'язок.

— Звідки ж відомо, що «Факел»?

— Вони завжди лишають такий напис.

— Шкода. А якщо невинну людину...

— Хіба-таки невинну? В місті інакше думають.

— Тепер цього не довести... Чим зараз займається міськком?

— Збираємо рештки колишніх організацій... — а в голосі безнадія.

Обстановка в місті справді вселяла безнадію. За своєю природою Петрович не був песимістом, але те, що він почув... Лише місяць окупанти в Києві, а вже встигли розгромити всі райкоми, виповнити трупами Бабин яр. «Тепер нелегко буде відродити підпілля. Адже повсякденними розстрілами, всілякими контрибуціями, голодом фашисти породжують серед населення розпач і апатію. Радіо, преса, провокаційні чутки без упину отруюють людські душі, вбивають віру. І ми мало що робимо, щоб оживити в них надію... Недаремно ж багато хто з киян звертає свої погляди до церкви. Бо церква вміє обіцяти. Старий Химчук дуже вірно сказав: без віри не можна. Це треба нам пам'ятати. Дати людям віру, допомогти їм вистояти — ось найсвятіше наше завдання!»

— Які заходи намічено, щоб пожвавити агітацію?

— Про це Хохлов тобі розкаже. Наша агітація зараз зводиться в основному до поширення залишених брошур та листівок.

— Від такої роботи користі мало... Ті брошури і листівки друкувалися в умовах, коли про фашистів ми знали тільки з чуток, і, крім загальних положень і гасел, вони мало що подають. Тепер кияни на власній спині відчули, що таке новий порядок... До того ж населення, як ви самі, мабуть, помітили, остерігається такої літератури. Нового, мовляв, із неї нічого не дізнаєшся, а на шибеницю — не встигнеш оглянутися, як потрапиш. Ось тому люд охочіше до ворожок та різних «ясновидців» тягнеться, ніж до нас. Чи, може, я неправду кажу?

— Свята правда. Але що можна вдіяти?..

Що діяти?.. Над цим Петрович уже давно сушив мозок. Сидів за роботою у майстерні Гаврила Якимовича, а думав, як добратися до людських сердець. Потім заводив із старим розмови про життя-буття, непомітно вивіряючи свої наміри. І чим більше розмовляв із тим сивобородим і мудрим чоловіком, тим більше переконувався: народ жадає правди. «Якщо ми зуміємо регулярно інформувати населення про події на фронтах, якщо ми будемо роз'яснювати кожен крок фашистів, попереджувати про намічувані новими властями заходи, до нас почнуть прислухатися. Неодмінно почнуть прислухатися і вірити! Треба тільки мати радіоприймачі, добре законспіровані друкарні і своїх людей у німецьких органах влади...»

— Скажи, друкарня лишилася?

— Де там! Її першою накрили. Зараз обладнуємо нову.

— Радіоприймачі, звичайно, є?

— Є кілька.

— А наша агентура?

— Після погрому негусто. Були свої люди і в міській управі, і в поліції, але зараз... Найбільшу надію покладаємо на Студентку. Правда, вона ніде не служить, але інформацію постачає виняткової цінності. Їй вдалося здружитися з якимось полковником фон Рітце. Яку саме роль грає він у київських справах, поки що встановити не пощастило. Але інформований Рітце добре. Наприклад, від нього стало відомо, що найближчим часом в усіх установах місцевого самоврядування буде проведена чистка...

— Чистка? Ось цим ми й скористаємось! Повинні скористатися. — Кудряшов уже готує «подарунки».

Петрович опустил голову: про «подарунки» ще доведеться посперечатися. Звичайно, кому не кортить показати німцям після всього, що підпілля живе, підпілля бореться, але ж вдаватися в такий час до диверсії навряд чи є необхідність. За кожну диверсію фашисти розстрілюють по триста-чотириста чоловік. Основне зараз — це гуртування сил і робота з масами. А за диверсіями діло не стане. Боротьба, власне, тільки починається.

— Ну, на сьогодні досить. Передай Хохлову, що в найближчі дні я прошу скликати засідання підпільного міськкому. Будемо починати все спочатку!

...До Мокрого яру Петрович повернувся тільки на світанні. Коли опинився в Химчуковім садку, зупинився, аби перевести подих. Аж глядь — на причілку ніби чиясь постать. Прикипів до яблуневого стовбура: шпик чи, може, привиділося? Петрович стиснув до болю в пучках рукоять пістолета, який подарували товариші з міськкому.

— Ну, чого ж стояти? — раптом приглушений голос. — Проходь, двері відчинені.

— Олесь? Ти чого не спиш?

— Бо не спиться.

Зайшли до хати. Олесь знайшов на кухні охолонулу заколоту і подав Петровичу. Потім похмуро:

— Совісті в тебе нема! Тут серце по ньому шматується, а він хоча б словом обмовився, що затримається...

— Винен. Визнаю. Але повір: сам не думав, що так затримаюсь. Розумієш, діла...

Олесь зневажливо:

— Ех, Петровичу! Все остерігаєшся, не довіряєш... Але знай: я не з тих, що ставлять зайві запитання. І не збираюсь твоїми таємницями цікавитися. Секрети на те й секрети, щоб їх одні знали, а другі — ні.

— Від тебе я не криюся. Але коли йдеться...

— ...про державні діла, постороннім вхід заборонено. Розумію, розумію.

— Що це з тобою сьогодні? — відклав Петрович ложку. — Чого, мов їжак, ошетинився?

Тривала пауза. Аж це Олесь замість відповіді:

— Пам'ятаєш, я про комісара Бахромова розповідав?

— Авжеж, пам'ятаю.

— Так от, комісар Бахромов говорив, що фашисти прилізли сюди, аби знайти собі могилу. Що скоро старе й мале підніметься проти чужаків...

— Ну, й правильно говорив!

— Тоді і я так думав. А виходить...

— Що виходить?

— Що даремно комісар поклав стільки надій на народ. Спить народ! Його товчуть, кривавою юшкою вмивають, а він... Замість відсічі він по закамарках розлазиться, з новими властями заграє, перелицьовується. Дивитись бридко!

— Що ти ще скажеш? — в голосі Петровича немов далекі перекоти грому.

— Все скажу! Нічого не приховую! Бо не можу терпіти, коли вчорашні... Що сталося з нашими людьми?

— Про кого ти, власне?

— Про кого ж, як не про Світлану... Дочку архітектора Крутояра...

— Чув про такого. Талановитий архітектор і порядна людина.

— Ой, не треба вчорашніх етикеток слинити! Яким він був вчора... От його доньку я теж колись вважав порядною. А сьогодні вона з німецькими офіцерами шури-мури заводить. Ті їй ручки цілують, хризантеми дарують. І все це на свіжій могилі... Ну, скажи, що сталося з людьми? Куди їхня честь, гідність поділися?

— А ти зачекай всіх осуджувати! — обірвав його Петрович. — Не смій про всіх так говорити! От ти дочку Крутояра тут ганиш. А чи згадав, що дехто зневажав і тебе в Дарницькому таборі після зустрічі з Ольбом? Ти ризикував життям задля інших, а тебе зневажали...

Схилившись край столу, Олесь закрив обличчя долонями. Куди не крути, а Петрович правий: поспішати з такими висновками ніяк не можна. «Про мене в Дарниці справді могли бридко думати. А я ж ні в чому не винен. Я навіть у прихвосні хотів іти до Ольба, аби допомогти як-небудь своїм побратимам... А може, й Світлана... Вона ж смілива, чесна...» Йому і радісно, і соромно. І дуже хочеться вірити, що Світлана лишилася такою ж, як і раніше.

— Ти, звичайно, правий, Петровичу. Про людей негоже судити зопалу. Але скільки ще чекати? Повір, сил уже немає дивитися на все оте, що роблять з нами гітлерівські зайдя. Діяти треба! Діяти негайно!

— Діяти... Саме діяти, а не борсатись. Історичного процесу не прискориш. А перемагає завжди той, хто вміє чекати. Звичайно, не склавши руки.

— Але куди прикласти оці руки?

Петрович не поспішав з відповіддю. Тільки, скрутивши цигарку, мовив:

— Тут, брат, совість повинна підказати.

— Набридло, ох, як мені набридло вже в піжмурки гратися! — знову скипів Олесь. — Для чого ці шаради, коли я давно здогадуюсь, хто ти. Казка про вчителя із Старобільщини вмерла ще в Дарниці, за колючим дротом.

- Критися не стану: я не вчитель. І не з Старобільщини.
- Так давай або відверто, або... Ненавиджу надто обережних. Все життя вони...
- Це ти зайве! Коли б я тебе в чомусь запідозрював, хвилини 6 тут не лишився.
- Так чого ж критися?
- Та того, що є речі, про які не дзвонять на всіх перехрестях.
- Але ж із своїми однодумцями ти, сподіваюсь, не дотримуєшся цього принципу. Не переч, я знаю: в тебе тут немало однодумців.
- Що ж, заперечувати не стану.
- Тільки мені серед них місця не знайшлося?
- От тобі й маєш! Ти серед них ще з Дарниці, коли зголосився прийняти пропозицію Ольба. Пам'ятаєш нашу розмову в таборі? Відтоді нічого не змінилося: фашисти топчуть нашу землю, і їх...
- Треба бити! Бити, а не сидіти в закамарках. А що ми робимо?.. От дістану зброю, і вони відчують мою руку.
- Не сумніваюсь: доки тебе не спіймають, одного чи двох фрців ти можеш укокошити.
- Якби кожен із нас укокошив по два гітлеряки, їх би й на розвід не лишилося. Нас же мільйони!
- Мрії бунтаря-одинака... Якщо оті мільйони та візьмуться за зброю, це вже буде армія. Справжня армія! Але армії, як відомо, самі по собі не виникають. Для цього потрібна довга, кропітка і виснажлива робота. Звичайно, не бунтарів-одинаків.
- Від однієї людини смішно вимагати нездійсненного. Можливо, мої дії і не вплинуть на долю війни, але я жадаю мстити... Та, власне, хіба тут ця доля вирішується?
- Ну, ти вже даруй. В нинішній війні другорядних фронтів не існує. Нинішня війна — це смертний двобій двох світів. І основна, вирішальна битва відбуватиметься, на мій погляд, не так на просторах, скільки у серцях людей... Ні, Олесю, треба не вражати людей ефектними жестами самопожертви, а повсякденно, повсякчасно боротися за їхні серця. З великих і малих трибун людей роками ж запевняли, що коли вже на нас і нападуть, то воювати ми будемо тільки на чужій території і малою кров'ю. І раптом... Наш найперший і найсвятіший обов'язок — розгорнути широку пропаганду в масах.— Петрович поклав на Олесеве плече руку і вже м'якше додав: — Тільки ти не подумай, що я взагалі закликаю відмовитися од терористичної і диверсійної діяльності. Зовсім не так. Без зброї ми — не бійці. І збройно ми будемо боротися. Але в нинішніх умовах наша зброя має бути підпорядкована пропагандистським цілям. Принаймні на першому етапі гуртування сил.
- Схопився Олесь із-за столу, став навпроти Петровича.
- Все це правильно. Але я питаю, що конкретно робити. Що?
- А ти сам що думаєш робити?
- Я?.. Я, власне, нічого. Завтра хотів піти на села... Міняти. З Оксаною на пару. Але якщо треба, можу відкласти міньбу.
- Для чого ж відкладати? Іди. Неодмінно іди! Така подорож може стати дуже в пригоді,— Петрович стихив голос, наблизився

до Олесья.— Щоб успішно боротися, ми повинні наміри ворога знати. Досконально, в усіх проявах. А сидючи, як ти кажеш, у закамарку... Треба йти в народ. Треба навчитися відповідати якнайоперативніше на духовні запити народу...

— Я все зрозумів. Усе! І завтра ж вирушаю в села.

— Вважай цей похід своїм першим бойовим завданням.

V

...За лобастим пригорком, де розрита рівчаками дорога круто вертається ліворуч, Олесь зненацька зупинився. Глянув у мліючу далечінь і зупинився. Потім покvapливо протер окуляри і знову давай розглядати з-під долоні небосхил.

Оксана і собі пробігла очима по імлистому обрію. Довкола під злинялим сонцем — побляклі, лишажуваті після пожеж стерні; по стернях плуталася давно не їжджена дорога, що губилася між синіми осоками невідомого хутірця, відтиснутого садами на схил степового байраку. Хутірець той нічим не відрізнявся од сіл і висілків, які вже довелося проминути їм по шляху з Києва. І присадкуватий, розмитий курган край дороги нічим не відрізнявся...

— Що з тобою, Олесью?

Здрігнувся, але не відповів.

— Ти був уже тут?

Не сказавши ні слова, позадкував до вибалка. Ні про що більше не питала Оксана, мовчки рушила слідом. Хоча й знала: нелегкою буде путь. Адже до найближчого села — не менше восьми кілометрів, а сонце вже котиться по зубчатці даленіючого лісу.

На дві вибалка Олесь знову зупинився. З хвилину стояв із опущеною головою, а потім повернув уліво і попростував толокою. Куди? Вона й гадки не мала. Але теж повернула не роздумуючи.

Оксана не належала до покірних та сумирних. Надто добре знала вона людську невдячність, кривду і зневагу, щоб коритися кожному. Вона йшла нелегкою стежиною в житті. Правда, у змозженому горем серці потай пестила мрію про того, котрий мав прийти з невідомого краю, владно взяти її за натружені руки і провести осяйною дорогою в незвідані світи. Той загадковий проводир уявлявся їй неодмінно суворим і сильним, з доброю душею і мудрим поглядом. Були хвилини, коли вона вголос молила його швидше розшукати її в людському океані. Тільки глухим лишався він до тих благань; блукав собі далекими дорогами і не поспішав до неї. І Оксана зневірилась. І примусила себе загасити мрії. Тому, коли нарешті він паздогнав її під Вітою-Поштовою над протитанковим ровом, навіть не впізнала одразу. А як його не стало, — збагнула, ким він був для неї. І кинулася навздогін. Де тільки не ходила Оксана, в кого не питала про свого судженого, але так ніде й не знайшла. Ні в госпіталях, ні у військкоматах, ні в таборах полонених. Так би й мучитися їй довіку від каяття, коли б доля знову не схрестила їхніх стежок.

Сталось це пологого недільного ранку. Разом із гуртожитськими подругами вона вирушила роздобути щось на Солом'янському базарі. Але якась таємнича сила відколола її од гурту і повела Мокрим ярм до садиби Хімчуків. Повела, щоб звести з Олесем.

То була не зовсім звичайна зустріч. Без слів, без обіймів. Ніхто з них навіть словом не обмовився. Дивилися тільки одне на одного і мовчали. Та й для чого слова, коли все і так зрозуміло. Він тільки мовив:

— Спасибі, Оксано. Ти допомагала мені в тяжкі години.

— Я молилась за тебе...

— Вклоняюсь тобі, рідна.

Він так і сказав: рідна. І те слово нібито стало паролем великих надій. Воно звучало для неї, коли нагай наглядача звивався над синами стомлених залізничниць, коли хтиві можновладці в міській управі відверто натякали, за що можна придбати дозвіл на прохід в село. Воно допомагало і в дорозі, коли Олесь, поринувши в свої думи, забував про неї. Одного не могла тільки зрозуміти: що так гнітить його душу, чого відмовився він іти на хутір?..

Коли видолинок розійшовся двома руками, Олесь взяв її за плечі.

— Прости, але я не міг іти на хутір. Там, на кургані, я розлучився зі своїм університетським другом... Ми втрьох пробиралися в Київ, а на тому хуторі...

— Чого ж ви розсталися?

— Андрій лишився, аби врятувати мене. Тільки я не вірю, що він... Я не хочу бачити його могилу!

— Ну, й добре, що туди не пішли. Чувш, добре... Переказували, що на Байковому кладовищі могила мого брата. Я теж не хочу її бачити.

— Брата?..

— Хіба я не говорила? У мене ж був брат. Костя Приймак.

— Приймак? Це твій брат?..

— Ти його знав?

Олесь поточився, бо затанцювала, забрижилася перед очима полога потяжина.

— Ні-ні, я не зустрічав твого брата!

Жодного разу ще не сумнівалася Оксана в правдивості Олесевих слів, а зараз засумнівалася. Серцем відчула: він знає щось про Костю, тільки не хоче казати...

Вибралися з вибалка. Сонце вже закотилося за траурну смугу лісу. Олесь оглянувся — про близьке житло нічого було й думати. Довкола лише поля та ліси. Був би він сам, навіть не подумав би шукати пристановища. Знайшов би якийсь виямок, назгрібав би туди труску і вклався б на всю ніч. Йому до нестями не хотілося кудись іти, когось зустрічати, про щось говорити; він думав тільки про те, як добре лягти просто неба і пити всім еством прохолодні пахощі осені. І ні про що не згадувати, не думати.

— Олесю, дим! Поглянь,— вона показала рукою на узлісся.

Над чагарями справді здіймався немичний сизий струмок. Олесь

ледве розгледів його в загуслій імлі. Але па душі відразу ж полегшало. Не змовляючись, заспішили до лісу: от якби зустріти когось із місцевих жителів! Проте не зустріли там нікого. Згасле багаття в мілкому окопчику між осиками знайшли, а людей — ні душі довкала. Люди, мабуть, кинулися врозтіч, завидівши в полі незнайомців.

— Аго-о-ов!

Відгукнувся в різних кінцях ліс гулкою луною, а люди не відгукнулися. Знову аукнув Олесь — луна поголосила в хащах і стихла. Аж десь неподалік:

— Кому не спиться в ніч глухую?

Вони мерщій чагарями туди, звідки глузував хлоп'ячий голос. Бігли, прикриваючи долонями обличчя. За ними хурделилася жовта метелиця опадаючого листя, оторопіло повискувало пруття, а вони все бігли й бігли, поки не вихопилися на просіку. І лише там угледіли далеко попереду блимання цигаркових вогників. Мовчки глянули одне одному в вічі: що то за люди? Чого тиняються в таку пору серед лісу?

Якось нехотя пустилися наздоганяти вогники. А невдовзі з'ясували, що то були пастухи.

— Поблизу є тут село, хлопці?

Підлітки вовкуватого презирнулися і ні пари з вуст. За всіх відповів прогонистий парубчак, чия голова ховалася в непомірно великому командирському кашкеті з блискучим чорним козирком.

— Ну, є.

— Ви часом не туди прямуєте?

— Ну, туди.

— Нас проведете?

Щось надто підозріло засопіли пастухи, поприлипали губами до заслинених цигарок. «Патріоти,— всміхнувся в душі Олесь.— Не хочуть непевним людям дорогу до свого сідала показати».

— Хто такі будете? — недоброзичливо глипнув з-під блискучого козирка довготелесий.

— З Києва ми. Не бачиш хіба: міняти йдемо,— це вже Оксана роздратовано.— Переспати десь треба.

— Прямо з Києва? А хіба є зараз Київ?..

Забули хлоп'ята про своїх корів, крутяться біля нежданих подорожніх. Як же ж, навіть у кращі часи сюди з райцентру рідко хто навідувався, а тут із самого Києва.

За розмовою Олесь і не помітив, як просіка звернула в густі очерети, покривуляла по вистеленому дрюччям болоту і вихопилася біля невеликого блискучого озерця. Саме над ним і розкинувся підковою хутір. Якихось три десятки приземистих хатин, що тупили темні очі вікон у важку воду.

Киян зустріли на хуторі привітно. Провели до хати старої Лепетихи. Доки Оксана з Олесем умивалися та пригощалися, ніхто не посмів зайти до світлиці. А тільки-но стіл спорожнів, двері широко розчинилися. Мабуть, весь хутір зібрався, щоб послухати новини. Бо чутки, які з десятих вуст долітали сюди, стверджували, нібито

столиця зруйнована і випалена дощенту, що навіть місце, де вона стояла, розрівняне, а всіх киян перебито в Бабиному яру.

— Ми багато тут всього чули. А ви, діти, розкажіть святу правду. Що то ниньки на світі діється?

В рудих присмерках ледь освітленої чадючим бликуном хати розмірено задзюркотили навперемінку приглушені голоси. Чого тільки не розповідали далекі гості! В цей вечір перед очима хуторян розрізнені картини війни, що обминала досі їхній загублений серед глухомані хутірець, злилися в єдину пекельну стрічку. І крижанили виболілі материнські серця від тривожних думок: «Може, й мій залишився навично на прилуцькій дорозі... Що, як і мого доля завела в ту долину смерті під Дрюківщиною?.. Чи пощастило моему перебратися через Сулу?..»

...Тільки за північ розійшлися хуторяни. Покинула світлицю і стара Лепетиха, постелившись у хатині. Олесь з Оксаною залишилися одні. Дивилися на сріблісті проти світла стебла соломи і мовчали: надто багато говорили очі...

Олесь розрівняв на долівці, біля розпашілої лежанки, соломі і впав горілиць. Йому відразу ж в обличчя дихнуло пахощами розімлілої від тепла землі і висиглим, вологим від роси зерном. Йому хотілося, щоб цієї ночі неодмінно привиділося важке від урожаю, розхвильоване вітром поле і гори янтарного зерна на токах. Хотілося, але сон не приходив. Вишовкані ціпом остюки надокучливо лоскотали за шиєю, а солодкуватий з гірчинкою запах пшеничних стебел мимоволі викликав спомини про зоряні ночі під Вітою-Поштовою. Про гарячі, натруджені ночі, коли окопники, ледь випустивши з рук грабарки та кайла, падали у млосному напівзабутті і засинали, не встигнувши торкнутися головами запавної соломи. «Як безнадійно давно минуло все те! А може, то тільки сон? Може, ніколи й не було окопницьких ночей? — Він став перебирати в пам'яті силу-силенну подій, зустрічей. — З Остапчуком я здивався ще під Вітою-Поштовою... З групою Гейченка вирушив за лінію фронту. Тоді ще жили і Андрій, і Кость...»

Згадка про Костя Приймака зводить Олесь на ноги. «Як же я раніше не здогадався, що Кость — брат Оксани? Вони ж так схожі...» Немов по голках, підійшов до вікна, припав лобом до холодної шибки. І задивився.

Над остистою брамою бору золотавим бубоном висів повновидий місяць. Обціловані памороззю дерева, пожухлі очерети, навіть бур'яни в мертвотному саяві здавалися вкритими суцільним цвітом. Як мріяв колись вийти в таку ніч у розквітлий сад і бродити там до ранку. Тільки не в домашньому саду, де дерев трохи більше, ніж пальців на руках, а в колгоспному, якому б не було кінця-краю.

— Не спиться?

Олесь здригнувся. Оглянувся — позаду Оксана.

— Не спиться.

— Спомини душу крають?

— Твоя правда.

— А ти забудь те, що було. Ти ж сильний.
— Є речі, Оксанко, які не можна забути.
— Тоді поділися ними. Переклади хоч часточку своїх болів на мої плечі. Я можу... ти ж найрідніша мені людина.

Раптом гарячий поцілунок обпів йому губи. І в ту ж мить попливли, розтанули перед очима розквітлі сади, важким урожаєм запахли розхвильовані вітрами поля...

Вслід за першими променями сонця на подвір'я Лепетихи заспішили хutorяни. Хто з паляницею чи куснем сала під пахвою, хто з торбиною борошна чи пшона. А були й такі, що тягли на собі справжні клунки. Ні, не міняти поспішали вчорашні колгоспники. Клади те збіжжя перед оторопілими киянами і повертали до рідних осель. Олесь пропонував взамін свій крам на вибір.

— Як можна, люди добрі! Не старці ж ми. Беріть ножі, рогаці, бликуни... Та ми ж і не донесемо все це в Київ!

— А ви залишайте в Лепетихи, чого не в змозі взяти. А десь через тижник знову навідастесь. Добре, коли б підводою. У нас тут дещо знайдеться. Он над рудкою клин гречки не молочений. Аби знаття, що ви прийдете, ми б гуртом вимолотили її. Страшно тільки, аби німчурі не дісталосся. Ви обіцяйте, що прийдете.

— Скрутно у нас із підводою.

— Воно й справді: де в Києві ту підводу взяти? Та не горюйте, ми щось придумаємо. Прихопіть тільки бонаги на проїзд...

По сніданку гостям виділили провідника, аби не блудили по незнайомих місцях, і побажали щасливої путі. Провідником виявився не хто інший, як отаман хутірських пастухів у командирському кашкеті з блискучим козирком. Він повів їх навпростець лісами через яри і болота. Годин через дві вони вже були на узліссі, вздовж якого тяглася в пожухлих бур'янах глуха дорога.

— Ну, далі підете самі,— сказав підліток, витираючи рукавом піт із лоба.— Якщо не звертатимете, опівдні будете на Житомирському шляху.

В полудень вони справді дісталися до Житомирського шляху. Дісталися і жажнулися: по шосе знесилено сунула на захід босонога, бородата, зголодніла колона полонених. Олесь дивився на вистражданих, давно не вмиваних людей і ніби угледів серед них себе. На одну лише мить побачив, але відчув, як тупо занили ноги, порожньо стало в грудях.

— Браток, їсти... Бога ради, дай щось їсти!

Він зірвав із-за спини клунок і, не звертаючи уваги на конвоїрів, давай кидати в натовп шматки сала і хліба. Полонені на льоту ловили харч і знову молили, молили. І він давав, доки й не спорожніла торбина...

— Химчук! — цей вигук вирвав його з задуми.

Зирк назад — Кушніренко. От кого не сподівався Олесь зараз побачити, так це колишнього старосту курсу. Після тих злощасних зборів в університеті вони майже не зустрічалися. Перечувати, правда, перечував Олесь, що Іван ще до початку війни змінив навчання

на вигідну службу, тому був більше ніж певен, що цей спритник із першими ж евакопоїздами зкурнув десь у глибокий тил. А виходить, Кушніренко теж на окупованій території.

— Ти звідки тут? — Іван, не приховуючи здивування.

— А ти звідки?

— Міняти ходив на хутори.

— Я теж.

— Міняти?.. — гострий Кушніренко погляд ковзнув по спорожній Олесевій торбині і впав на захаркану кров'ю дорогу. — Ти на Київ?

— Атож куди?

— Може, підвезти? Я з підводою.

— Спасибі, я не один.

— Не один? — Іван безцеремонно зміряв Оксану з ніг до голови. — Дружина чи?..

Не встиг Олесь ворухнути губами, як Оксана:

— Слухай, хороший, чого липнеш? Чи не сватів збираєшся засилати?

— Сватів? Ні, дзуськи! — Оксанин тон анітрохи не збентежив Івана. — З такими лютими тільки мед крізь тин пити.

Олесь дивився на Івана і дивувався. Скільки страждань, скільки прикростей принесла колись йому ця людина, а ось вони зустрілися стоять поруч, і в серці в нього — ні образи, ні ненависті. Тільки перетрухла гіркота. «Невже все так швидко забувається? Чи, може, я переріс особисті образи?.. А що, коли я ненавидів не справжнього Івана, а вигаданого? Спритники ж і підляки власним життям не ризикують. А Іван... Ні, ні, він не випадково опинився в Києві»,

— Ну, то поїхали разом?

— Поїхали, якщо по дорозі.

Весь час Оксана очей не зводила з Кушніренка. І помітила, що він прагне поговорити з Олесем. Аби лишити хлопців на самоті, навмисне напросилася правити підводою, коли Іван вивів свою гніду за вуздечку на дорогу. А невдовзі хлопці залишилися далеко позаду.

— Що ж, Олесю, давай нарешті зведемо наші рахунки, — першим озвався Іван. — Тільки відверто!

— Не знаю, про що ми можемо говорити відверто.

— Так, після всього, що сталося... Я знаю: ти ненавидиш мене.

— Уяви, що ні. Дивно, але ні.

Такого Іван, мабуть, не сподівався почути. Бо аж у вічі заглянув колишньому однокурсникові. Заглянув і здивувався, які в Олесья добрі і глибокі очі. Без жодної іскринки лукавства. Майже три роки провели вони в одних стінах, під одним дахом, а Іван навіть гадки не мав, що у цього хлопчини такі глибокі і добрі очі. І тепер йому стало не то смішно, не то соромно, що не подікавився раніше, які в Олесья очі.

— Не вірю! Ти повинен мене ненавидіти. Не переч, я винен перед тобою. Чесно кажу: я не бажав тобі добра. Бо з першого ще курсу не злюбив. І знаєш чого?..

Іван говорив, нічого не приховуючи. І не тому, що давно збагнув перевагу самокритики, просто підсвідомо керувався в своїх вчинках принципом: краще сам по собі потопчись, коли не хочеш, щоб інші топтались.

— Пам'ятаєш, коли наші дороги остаточно розійшлися?.. Після поїздки з однокурсниками в Боярський ліс. Згадай, що там сталося... Ну, історію з блокнотом. Мені сказали, що ти його з моєї кишені украв.

— Я? От дивина! Як ти міг повірити в таке?

— Повірив. Тоді ж всі ми один за одним зірко стежили. От я й подумав...

— Що за напасть! Як могла така дрібниця зробити нас недругами?

— Зробила... Зізнаюся, я не останню роль зіграв у тому, що ти покинув університет... Тепер бачиш, яка я людина? Можеш мстити,— він опустил голову низько-низько, ніби хотів прислухатися, як стукоче власне серце.

— Мстити я тобі не збираюся. І взагалі нікому. Хоча вчинили ви тоді зі мною... Ну, що сталося, того не вернеш. Давай вважати, що досі ми просто не знали один одного. Так що будьмо знайомі! — І Олесь подав руку.

— Спасибі, друже! Тепер минуле не повториться.

— Чим же ти зараз промишляєш?

— Та як тобі сказати,— ухилився Іван від прямої відповіді. І це для Олесьа здалося зайвим підтвердженням, що Кушніренко марно залишився в Києві.— Найнявся на роботу в одну чайхану. За харчі в основному. От і продукти туди везу.

«Лукавить,— вирішив Олесь.— Не з тих Іван, щоб за харчі працювати. Та ще в якійсь чайхані. Це, мабуть, про людське око, а насправді... Хоча чого це він має говорити мені правду? Про таке рідній матері не кажуть»

— У тебе ж хоч є де жити?

— Поки що є сякий-такий дах над головою.

— Матимеш потребу, перебирайся до мене. Місця вистачить.

— Спасибі. А ти ж як? Де пропадав усі ці місяці?

— Довго розказувати. Всюди встиг побувати — і в оточенні, і в полові...

Олесевої розповіді вистачило майже до самого Києва. Навіть Іван змушений був захоплено відзначити:

— Ну, брат, твоїх поневірянь на п'ятьох вистачило б. Стільки всього знести, стільки побачити... Що ж ти збираєшся робити?

— Ще й не знаю. Налевно, повернувся в університет,— схитрував і Олесь.

— В який університет?

— Звичайно, в наш. Чув на біржі праці, що скоро відкриється. І знаєш, хто буде там ректором? Професор Шнипенко. Кажуть, він уже й заяви від вступників приймає.

Іван володів рідкісним даром із розбурханого плину почутого і побаченого відбирати тільки ті думки факти й враження, які неод-

мінво йому опісля знадобляться. Зачувши про відкриття університету, він одразу ж схопився за цю ідею. Не знав, в що вона виллється, але в пам'яті спливав вичитаний десь епізод, як сторіччя тому, під час польського повстання, в Київському університеті студентство сформувало п'ятисотенний легіон для боротьби з царськими військами... А п'ятсот легіонерів — це вже армія!..

Розпрощалися вони на окраїні міста. Іван насипав Олесеві в торбину картоплі і подав руку, як давньому другові.

— Ти ж навідайся до мене, Іване.

— Неодмінно!

VI

— Іван повернувся! — Олина, не приховуючи іскристої радості.

— Уже? — Платон байдуже.

— Він хоче тебе бачити. Сьогодні ж. Там, де завжди.

— Сьогодні не вийде.

— Іван привіз важливі вісті.

— Сказав: сьогодні не зможу.

— Це що, помста за вчорашнє? Але хто дав тобі право переносити наші...

— При чому тут ти? Сьогодні я маю діло.

— Не роби з мене ляльки, Платоне. Я розумію, що значить «маю діло». Ти просто хочеш сказати, що без тебе ми — нуль без палички...

— Ех, Олино, Олино! — Платон нагнувся і почав терти долонею по коліні. Руки в нього важкі й темні, з короткими, покрученими, немов коріння, пальцями.

Оті пальці й нагадали Олині покійного батька. У нього теж були такі. Загрубілі, почорнілі від роботи, всі в подряпинах, саднах і тріщинах. Вона згадала, як колись вечорами бавилася слухняними батьківськими руками, перелічувала на них зарубцьовані ранки... Чи то від згадки про загиблого батька, чи, може, від досади, що наговорила Платонові неприємностей, навернулися сльози. «Чого я така? Я ж навіть не спитала його, чи здоровий. Тільки те й чує від мене: Платоне, на засідання! Платоне, на завдання!.. Що б де не сталося, всюди Платон повинен підставляти свою спину. Заїздили ми Платона...»

— Ти не гнівайся. Я не хотіла.

Платон усміхнувся. Але та усмішка вийшла якоюсь скорботною і вимученою.

— В тебе що, нога розболілася? Чи, може, хворий?

— Та нога ніколи не перестає. А інші хвороби до мене після Білмор-каналу не пристають. Запрацювався я... До морозів треба водогін до госпіталю закінчити: інакше саботаж пришиють. А роботи ще там...

— Не надрирався б ти: все одно той водогін висадимо в повітря.

— Ось це мене й гнітить. Робиш і знаєш, що весь твій труд розвіється димом. Душа болить! Розумієш?

— Слухай, давай забудемо вчорашню розмову. Наче її ніколи не було...

— А я вже забув.

— Ні, серйозно. Мені так хотілося б, щоб ми були добрими друзями.

— Як же інакше?

— Тільки не ображайся на Івана. Мені боляче бачити...

— Ну, ось що: котись звідси! Зрозуміла? Ненавиджу, коли мені рани хтось лизькає. Зайве, самі зарубцюються. І взагалі звідки ти взяла, що я без тебе жити не можу?..— Пришкандибуючи, він посу- нув до стелажів і почав брязкати інструментом.

А Олина припшккла, заціпеніла, боячись поворухнутися. І не уявляла, як підведе очі, як гляне на Платона. Коли б хоч хмарина на сонце напливла, щоб у кімнаті потемнішало, або ніч зненацька обняла землю, а то ж таке сяйво надворі...

— Ну, ось що: мені пора.

— Ти все ж таки постарайся прийти. Ми ждатимемо...

— Не знаю.

Проте Платон все ж прийшов на зібрання групи. Не о шостій, правда, а близько восьмої.

— Погода щось псується,— буркнув невдоволено, вмошчуючись на своєму постійному місці біля одвірків.— Вітер зривається.

— Пізніше не міг прийти? — по голосу впізнав Миколу.

— Пізніше тебе б не застав.

— Цілу годину вже змарнували. А Іван щойно з дороги.

— Я ж попередив, що в мене — справи.

— Щось трапилося, Платоне? — це вже Іван примирливо.

— Не міг я раніше: зустріч зірвалася б.

— Яка зустріч?

— От із цього і починали б. Я щойно мав розмову... Зроду не догадаєтесь з ким. Із представником підпільного міського!

— Міському?! Та ти жартуєш...

— З такими речами не жартують.

— Боже! Нарешті ми вибралися на стовпову дорогу!

— Ну ти ж і штучка! — але в голосі Миколи захоплення.— Сказав би, куди йдеш...

Вперше за багато днів до оселі Якимчуків завітала радість. Кожен знав: якщо встановлено зв'язок із центром, значить, група виходить на широку дорогу. Правда, й до цього вони не сиділи склавши руки. Тільки за останні тижні вивели з ладу міський водогін, підпалили склад деревини біля Петровського мосту, знищили про- вокатора Дрімаченка, зіпсували телефонний кабель Київ — Бер- лін. Але що не день, то все більше й більше вони відчували себе відірваними од світу. Аби вирватися з пазурів самотності, вирішили якось залучити до підпільної роботи нових людей, створивши нові групи. Та після того, як три такі групи народилися, ще сильніше позначалась відсутність координуючої і націлюючої руки. І тоді ко- жен з них став з надією чекати нагоди, коли пощастить встановити

зв'язок з підпільним центром. І ось така нагода настала. Як тут приховувати свої почуття?

Але Іван лишався німим.

— Ваню, а що ти на це скажеш? — Олина щиросердо до нього. Справді, що думає керівник групи?

— Скажи, ти певен, що твій співрозмовник — представник міськкому? — Іван до Платона замість відповіді.

— Ще б пак!

— Але ж усім відомо, що підпільного міськкому не існує. Міськком розгромлений... Ти сам приніс вість про загибель товариша Шамрила.

— Значить, на місце загиблих стали інші.

— Хто вони, ті інші?

— Анкет їхніх я не читав.

— Що вони хочуть?

— Аби ми влилися в загальноміську підпільну організацію.

— Звідки там про нас знають?

— По ділах, напевно.

Іван задумався. Його мало обрадувала Платонова звістка, потай він навіть боявся її. Але як сказати про свої сумніви товаришам, щоб не образити їхніх сокровенних бажань?

— Не знаю, існує підпільний міськком чи ні, але мене турбує, що на наш слід натрапили. Це — небезпечна ознака, скажу вам відверто. В один прекрасний день нас із таким же успіхом може «розшукати» й гестапо. Коротше, я не бачу причин для радощів...

Ще густішою видалася товариству п'ятма в кімнаті. Навіть цигарка в Платонових пучках нібито померкла.

— Що ж робити?

— Зачекати. Треба впевнитися, а потім уже відкривати серця.

— Та скільки ж можна чекати? — Платон визивно. — Така ж нагода не скоро випаде знову.

— А де гарантія, що ми завтра не опинимося в гестапівському застінку? — Іван підвищив голос. — Я питаю: чесно чи ні ми виконуємо свої обов'язки?

— Тут двох думок не може бути!

— А якщо так, то з не меншим успіхом ми можемо і надалі виконувати свій обов'язок. Без сумнівних зв'язків. Не мені судити, що діється у міськкомі, але діється там щось незрозуміле. Зрада на зраді, провал на провалові... Скільки вже людей загинуло? Можливо, наше щастя якраз у тому, що ми не були зв'язані...

— Ти що ж, не довіряєш міськкому?

— Після історії з Дріманченком мені важко будь-кому вірити.

— Ну, про Дріманченка давай краще не будемо говорити, — Платон з такою силою затягся димом, що з цигарки сипонули іскри.

— Це ж чого не будемо говорити?

— Поспішили ми з Дріманченком... Треба було переконатися, а тоді вже й... Сумнів мене гризе за Дріманченка, розумієш? А що, як невинну людину зопалу вгробили? Пам'ятаєш його останні слова?..

— Знайшов кого слухати. Аби врятувати свою шкуру, провокатор що завгодно міг наговорити.

— Зараз його можна будь-ким обзивати. Але які докази, що Дріманченко — провокатор?

— Все місто про це говорить.

— Говорить... Але то слова. А докази? Я питаю: де докази? — тепер уже й Платон підвищив голос. І було в тому голосі стільки невимовної муки, стільки страждань, що навіть в Івана між лопатками поповзли мурашки.

— Чи не звинувачуєш мене? — Іван прошепотів ледь чути.

— Тьху на тебе! Ну, при чому тут звинувачення! Я хочу знайти виправдання своєму вчинкові. Я боюся невинної крові...

«А все-таки лопуцькова душа в Платона! Невинна кров...» — Іванові стало смішно.

— Ти просто перевтомився, Платоне. Зрозумій, у такій бійці, в яку ми потрапили, дуже важко визначити, який удар зайвий. В таких ділах краще перегнути, ніж недогнути!

— Ну, шановний, такий принцип не по мені!

Назрівала сварка. Останнім часом між Іваном і Платоном взагалі часто виникали розходження. А почалося все з того, що Платон відмовився одного разу йти на завдання. Іван розробив було план висадження в повітря щойно відкритого окупантами міського радіовузла, але Платон не захотів брати в тім ділі участь. Це пояснив він так:

— Од авантюр я відмовляюсь. Через день-другий німці відкриють новий радіовузол, а сотень жертв, яких буде коштувати ця операція, не зведеш із могили... Он ми кабель пошукали. А що це дало? Кабель за кілька годин полагодили, а чотириста заложників опинилися в Бабинім яру... Не піду я підривати радіовузол, будь він тричі проклятий!

Операція, звичайно, зірвалась, бо ні в кого не знайшлося таких аргументів, які б похитнули Платона. Потім довелося відмовитися од наміру вчинити вибух на хлібозаводі. Основні зусилля група мимоволі скерувала на залучення до боротьби нових людей, але всі розуміли, що потрібен третейський суддя, аби усунути внутрішні протиріччя. Коли стало відомо про встановлення зв'язку з підпільним центром, — і Олина, і Микола нарешті побачили в ньому жаданого суддю. Та Іван не поспішав звертатися до послуг центру.

— Скликав я вас, друзі, на незвичайну нараду, — після тривалої паузи заговорив він, знову уникнувши суперечки. — Скликав, щоб поділитися своїми думками про майбутнє нашої групи. Умови складаються так, що нам усе трудніше стає виконувати свій обов'язок. Дошкульних ударів по ворогові ми часто не наважуємося робити тільки тому, щоб не ставити під удар заложників. А воювати папірцями... Користі від такої війни на ніготь. Чи можуть наші кволі листівочки протистояти могутнім потоком фашистської пропаганди?.. Я гадаю, настала пора вибирати третій шлях... Ви спитаєте: що це за третій шлях? Скажу. Повстання! Так, я маю на увазі всенародне повстання.

Зітхнула Олина, засовався Микола. А Платон як і не чув нічого.

— Мені можуть заперечити: повстання не залежать від волі окремих осіб, вони вибухають тоді, коли для цього визрівають відповідні умови. Знаю таку теорію. Але вважаю, що її вигадали кабінетні сидуни, аби приборкати зелених школярів. Я ж повірю в неї тільки тоді, коли хтось доведе мені, що злива починається не з краплі, а пожежа виникає не з іскри... Якщо визнати, що гірський обвал бере початок від випадково кинутого каменя, то чому не припустити, що суспільна буря теж починається з одної окремої події. Знайшлася, скажімо, така натура, як Кармелюк, вбила ненависного пана — ось вам уже й початок бунту. Інша справа, що цей бунт визнано уже тоді, коли він досяг зеніту, коли Кармелюків вчинок спонукав до дії сотні інших кріпаків. Хто сумнівається, що нині за Кармелюком не пішли б люди? Хіба можуть вони довго миритися з фашистським рабством? Народ стане на боротьбу, знайшлися б тільки проводирі...

— Але ж перед нами такого завдання не ставили... — несміливо Олина.

— Ми виконуємо завдання, яке ставить перед нами совість. Головне — зробити добре діло, а потім хай розбираються, правильно ми вчинили чи ні.

— А повстання ти як, з голими руками збираєшся починати? — це Платон.

— Ні, Платоне, голими руками тільки бліх ловлять. Зброя в нас буде. В лісі біля Заозерного хутора я надібав цілий склад зброї. Її вистачить на цілу армію. Я умовився там із надійними людьми, щоб її приберегли до нашого приходу... Наше завдання — знайти якнайшвидше ініціативних патріотів, з якими б можна було виступити в слушний момент із Києва. Хоча б чоловік п'ятдесят для першого разу. Потім у боях помножаться сили...

Настала тривала пауза. Але була вона урочистішою і величнійшою, ніж святковий грім оркестру. З цієї хвилини починалася нова сторінка в історії «Факела».

— Отже, до роботи, товариші! Кожен з нас мусить згуртувати навколо себе хоча б десять-п'ятнадцять прибічників. Але одна умова — діяти обережно. Нікому ні слова про плани! Ніяких зв'язків із центром! Ні за яких обставин не натрапити на гачок провокатора! Зустрічатися будемо рідко. І тільки через Олину.

На цьому й розійшлися.

VII

«Благати в долі прихильності? Ха-ха! Це — заняття для недоумків і нікчем. Доля — надто вередлива дама, щоб зважати на чиєсь благання. Вона всімається лише тим, у кого сильна рука й тонкий розум. І ніхто не переконає мене в протилежному. Два тижні тому, коли я стояв над проваллям, ця примхлива лялька не те що не подала руку — подивитися в мій бік не хотіла. Та варто було схопити її за храпи, як вона, ніби загнущана кобила, слухняно понесла

мене до вершини. Що ж, тепер ніщо не змусить мене випустити з рук цю підступну даму. Вдруге, кажуть, вона не дається...»

Такими думками втішався Шнипенко, поклавши пухкі, напівстиснуті в кулаки руки на масивний стіл, що напроти єдиного вікна кабінету. Причіпливим поглядом професор вивчав жовтаві стіни своєї службової обителі, барвистий килимок на підлозі, важкий сейф у кутку. Ким він був два тижні тому? Сірячком. Непомітним, заляканим, голодним сірячком, якого затерли спритніші й меткіші. Що важив він у нову добу? Анічогісінько. Навіть слинькуватий Гопоблін міг гидити його, як хотів. Але тепер, панове, професор Шнипенко не якийсь там прохач у шляхетних приймальнях, а один із вершителей справ! І досяг цього, дякуючи власним рукам і розуму.

Шнипенко взагалі сповідав лише двох богів — працю й розум і в найскладніших випадках покладався тільки на них. Коли інші з приходом німців у Київ одразу ж кинулися скубти обсмиканого півня сліпої вдачі, шукати м'якеньких крісел і чиновних портфельчиків, він не гарячкував, не метушився. Нишком сидів за спиною свого кам'яного бога і вдивлявся довкола, намагаючись до глибин осягнути нові закономірності життя. Він твердо вірив: його час ще настане. І такий час справді настав. Правда, тоді вже нелегко було знайти вільну соту в щільнику нової епохи, але ж Шнипенко не даремно сповідав таких богів, як розум і праця. Варто було йому зробити кілька ходів у грі, яку запропонував колишній рятівник, а нині покровитель пан Рехер-Квачинський, і він опинився на гребені крутої хвилі. А гра вся ще попереду!

«Так, настануть дні, і моє ім'я взнають навіть у Берліні,— не міг стримати плину честолобних мрій.— Пан Рехер обіцяв же відправити експонати скомпанованого мною музею до столиці Великонімецьчини. А там, мабуть, не лише кореспонденти виявлять до нього інтерес, а й вельмишановні рейхсміністри. Розенберг неодмінно! Назва ж, назва яка: «Україна в більшовицьких кайданах». А там буде що подивитись...»

О, Шнипенко із шкури ліз та старався! Він підбирав такі експонати, такі свідчення, в яких ніхто не міг сумніватися. Взяти хоча б сорочечку немовляти, продірявлену в трьох місцях кулями й обагрену кров'ю. То байдуже, що вона була підібрана після розстрілів у Бабиному яру,— в Берліні ця сорочечка фігуруватиме як речовий доказ нещадного більшовицького терору... А хто залишиться байдужим перед напівзгорілим черепом людини? Шнипенко знайшов його на руїнах Хрещатика. І тоді ж йому спала думка помістити той череп у вітрину з написом: «Це чекало кожного, хто мислив інакше від більшовиків». А чого вартий «одяг колгоспника», який професор роздобув у Дарницькому таборі військовополонених?.. Три просторі зали більше скидалися на катівню інквізиторів, аніж на музей ХХ століття. В глибині душі Шнипенко навіть побоювався, коли б хазяї не дорікнули за надмірну фальсифікацію. Але, як виявилось, за це ніхто і не думав дорікати. Поважна комісія, до складу якої зволіли ввійти доктор Рехер і обербургомістр Рогауш, відзначила:

«Музей створено з великим смаком і старанням. Всі експонати вицягково правдиво передають дух і характер більшовицької доби. Вони гідні бути представлені на ознайомлення високої берлінської аудиторії».

А невдовзі після цього Шнипенко був проголошений ректором Київського університету. Правда, така ласка його не дуже схвилювала: звання ректора гучне, але при неіснуючому університеті ректор скидався на генерала без солдатів. Йому здалося, що це всього-на-всього прямики, який ткнули йому в зуби, аби не допустити за обідній стіл. Тому, набравшись сміливості, пішов на поклін до Рехера-Квачинського. А ввечері того ж таки дня до нього прикотелив слинякуватий Гоновлів, щоб першим поздоровити з призначенням на посаду голови відділу наукових і культових установ при міській управі...

І ось професор уже в своєму службовому кабінеті. Тут мало сонця і нічого зайвого. Саме таким і уявлялося йому службове приміщення керманіча київської інтелігенції. Правда, не завадило б поставити книжкову шафу: як-не-як, а відділ культурний. М'який диван теж можна було б занести. Але професор на все махнув рукою, бо не збирався довго засиджуватися на цьому місці. «Звідси я маю вийти у великий світ! — дав собі слово, вмогуючись за громіздким столом. — Досить, насидівся у затінку. Пора показати, на що я здатен... Цікаво, хто буде першим відвідувачем? Яку сторінку у моєму житті відкриє він?» Повернув голову і промацував очима масивні, подряпані двері. Йому кортіло, щоб прийшов чоловік. Байдуже хто, аби чоловік. Бо жінка не провістить нічого доброго.

Десь опівдні в двері постукали.

Професор відкашлявся, пригладив щедро змащене скороминою волосся, торкнувся краватки. Потім витягнув ноги, відкинувся на спинку крісла і неголосно, як і личить поважному завідувачу, але так, що за дверима почули, гукнув:

— Прошу!

Зайшов Іван Кушніренко.

«Сказився б ти, сучий сину! — побіліло в очах Шнипенка. — Звідки він узвся? Чому його не розстріляли? Чи, може, й він устиг уже... Оце так перший відвідувач!» І голова відділу знігився. Недолуго почав розкланюватися, немовби перед ним був не колишній учень, а сам пан Рехер.

— Поздоровляю, професоре, — а на Іванових устах отруйна посмішка. — Тільки чого це ви ніби в рот води набрали? Споважніли так чи, може, забули мене? Хоча я не радив би мене цуратись.

— Що ви хочете цим сказати?

— Ви! Ви!.. А раніше ви мене зовсім не так називали, — не чекаючи запрошення, Кушніренко сів у крісло навпроти, закинув ногу на ногу. — Питаєте, що я хочу сказати. Анічогісінько нового! Просто хочу нагадати стару, як світ, істину, котру дехто починає забувати.

— Що за істина?

— Істина ця формулюється так: давній друг — кращий нових двох. Не мені, звичайно, розтовкмачувати вам, що найнебезпечніши-

ми борогамн бувають колишні друзі. Ну, якщо не щирі друзі, то хоча б спільники. Такий спільник, скажімо, може без утруднень текстів деяких листів пригадати... Або припам'ятає, чого загинув професор Беркутов, де подівся доцент Груздь, з чийої ласки опинився в краю білих ведмедів академік...

— Це шантаж!

Проте з Іванового обличчя не зійшла ядуча посмішечка. Він добув з кармана коробку німецьких сигарет і, не спитавши дозволу, закурив.

— А ви з полохливих. Виходить, мої слова — не шантаж, раз ви так злякались.

— Я не дозволю...

— Ха-ха! Не дозволю. А хто вас питатиме?

Іван сам себе не впізнавав: звідки взялася у нього така нахабність? Адже, ідучи до міської управи, він всю дорогу відчував, як у п'яти впинаються неприємні колючки. Як не крути, а Феодала здавна побоювався. А тут тобі раптом гра на рівних.

— Як ти можеш так, Іване? Я ж годував тебе колись... — професор вчепився руками в край столу.

«Розкис! — відзначив про себе Іван. — Але треба бути напготові: Феодал так швидко не капітулює. Це, мабуть, маневр...»

— Цього я не забув. І, в свою чергу, годував вас, коли ви голодували. Так що ми, здається, квити. Але пам'ять... пам'ять не підлегла нам. Вона і добро і зло в собі тримає.

— Зла я нікому не зробив.

— Невже? А от мені пам'ять підказує, як ви розправлялися із своїми...

— Всю ту гидоту писав ти! Тільки ти!

— А під чию диктовку, дозвольте запитати? Ви ж мені диктували. Я був зелений і голодний, ви мене купили за шмат хліба. Що, може, неправду кажу? Мовчите? Так от, оцю правду я можу переповідати в такій установі...

— Не залякуй! В гестапо знають, що так я боровся з більшовизмом.

— З більшовизмом? Боровся?.. Свята правда! Саме це я і хотів сказати. Але героїв повинно бути два. Якщо ви боролися таким методом, значить, боровся і я. Отже, у нас однакові заслуги. Але ви чомусь сидите за цим столом, а мені — знову бідує. Ні, так не вийде!

Обличчя професора нашіло. Рясні краплини поту виприснули на чолі. Здавалося, старий щойно виконав якусь непосильну роботу.

— Що ти хочеш від мене?

— О, це вже інша розмова. Я людина скромна в своїх бажаннях і хочу єдиного — місця під сонцем. Не лякайтеся: за чинами я не гонюсь. Просто — хочу вчитися.

— Хочеш вчитися? Дивно, ніколи не помічав у тебе такого бажання.

— А от зараз воно виникло.

— Дивно, дуже навіть дивно...

— А ви не дивуйтеся. І не запідозрюйте мене кат знає в чому. Зрозумійте: коли б я був зв'язаний з ними, то серед білого дня сюди не прийшов би. Ну, а якби вже прийшов, то говорив би не інакше, як револьвером. Більшовики ж не люблять клятвoporушників. Ох, як не люблять...— Зненацька на Івановім обличчі відбилася байдужість. Глухим голосом він сказав, звернувши сповнені туги очі до професора: — Я стомився, Романе Трохимовичу. І зневірився... В усьому зневірився! Тепер у мене ні мети, ні прагнення. Якби можна, в монастир пішов би, щоб забути, зректись усього. Прощу: допоможіть мені...

«Так я і знав: вся його бравада — крик зневіреної душі.— Шнипенко полегшено зітхнув.— Але він небезпечний, його треба остерігатися. В розпачі ще накоїть лиха...»

— Допоможіть... А що я можу? Зараз все так непевно...

— От цей час непевності я і хотів би пересидіти. З вами чи біля вас. Ми ж одного поля ягоди, нам бог велів об'єднатись. На вашому боці становище і життєвий досвід, на моєму — молодість і майбутнє. Думаю, місця в університеті нам вистачило б.

— Не глузуй, ніякого університету немає.

— Е, тут щось не так. Ректор існує, а університету нема.

— Звідки тобі відомо, що я призначений ректором?

«Чого це його так хвилює?» — якусь мить Іван вагався, а потім:

— Пестунчик ваш, Химчук, сказав.

— Химчук?! Олесь?.. Коли ти його бачив?

— Не давніше як учора. Ми ж з ним тепер друзі.

— З Химчуком?..— Шнипенко намагався загасити в собі хвилювання. Але пухкі, випещені пальці все ж бігали по відполірованому столі.— Що ж, Іване, зараз нічого не можу обіцяти. Але знай, якщо вмітимеш мовчати, по відкритті університету ти будеш студентом. Клянусь, що будеш!

Кушніренко вдячно схилив голову:

— Спасибі, Романе Трохимовичу. Я не помилився: у вас благородне серце.

Не встигли стихнути Кушніренкові кроки в лункому коридорі, як Шнипенко схопився з-за столу, накинув похашцем макінтоша, виприснув з кабінету і подріботів чимдуж на вулицю. Із вдоволеною посмішкою на вустах і трепетною надією чимчикував до бульвару Шевченка, де розміщалося представництво оперативного управління штабу східного міністерства Альфреда Розенберга.

— Пане Рехер, любий пане!..— залепетав ще з порога кабінету, куди його з трудом пропустили.— Синочок ваш знайшовся. Ви вже побачте, що я так... Знаєте, це на radoцax...

— Олесь? Де він?

— Дома ваш Олесик, на Солом'янці має бути. Бачили його вчора...

Георг Рехер-Квачинський закрив долонею очі. Хвилинка пауза, потім встав із-за столу, енергійним кроком пройшовся з кутка в кут.

— Я ціню ваші турботи,— зупинився навпроти сяючого професора.— Отож послуга за послугу: я призначаю вас своїм таємним помічником. Ваше завдання — проникнути в кола пронаціоналістичної інтелігенції, яка обіймає службові пости в Києві. Ви мусите бути там моїми очима і вухами. Я хочу знати, про що говорять і що думають ці люди. Як все це робиться, сподіваюсь, ви знаєте.

— Абсолютно точно!

VIII

Одягнувшись, Олесь підхопив загорнуті у вишитий рушник ще гарячі пироги і вискочив надвір. Вискочив і відразу ж зажмурився од яскравого ранкового сонця. Якусь мить стояв, прихилившись до одвірка, а коли розкрив очі — зойкнув від подиву. Не дідівський сад, а казковий край лежав перед ним! Вся земля була вбрана в золотисті ризи пізньої осені. Низьке і на диво голубе небо зачудовано вдвлялося в неї, торкнувшись безхмарним чолом Батієвої гори. На серці в Олеся радісно й урочисто. Йому хотілося вибігти на середину садка, упасти на шавкотючий, запашний килим і качатися, качатися в листі до запаморочення... Підняв із землі червонястий листочок і — на вулицю.

Ковтунів будинок був замкнутий зсередини. Скільки Олесь не стукав, ніхто не обзивався. Чи то Микола ще спав, чи просто не бажав нікого бачити. Нічого не лишалося, як піти геть. І Олесь пішов.

— Ти щось хотів? — уже біля хвіртки зупинив його знайомий голос.

Олесь — до порога. Коли вітався, відчув, як тремтять у Миколи руки, ніби після тривалї і важкої роботи. Микола взагалі мало чим нагадував того богатиря, яким його знали в Мокрому яру до голосїйських боїв. Зів'яв і порідів буйний чуб, поблякли і запали колись красиві очі, і негарна блідість лягла на змарніле, вилицювате обличчя. Похмурий і раніше, він тепер, здавалося, назовсім загубив усмішку.

— Значить, повернувся?

— Ще вчора. Дід уже пирогів напїк. Ось на пробу тобі прислав...

— Ну, заходь, розкажеш про свої мандри.

Хоч як його ждали вдома, Олесь не зважився відмовити Миколі. Зайшов до кімнати. Там було холодно, вогко і темно. Крізь маскувальні завіски на вікнах проціджувалося якесь немічне, хворобливе світло, тому все довкола здавалося ніби трухлявим, запорошеним. І пахло трухлявими дошками і розритою землею. Олесь навіть подумав, що Микола заходився чистити погріб...

Всадовивши гостя, господар без зайвих церемонїй почав ласувати свіжими пирогами. Їв жадїбно, зосереджено, аж у вилицях полускувало. А з голови Олеся все не виходила вранїшня розмова з Петровичем. «Нарешті прибився до берега. Тепер не мучитиме совість, що проспав гарячі часи, коли інші боролися. Цікаво, що сказав би Кущіренко, коли б довідався про це. Химчук — і раптом підпільник...»

Олесеві хотілося з ким-небудь поділитися своєю великою радістю. Але Миколі він нічого не скаже. Принаймні зараз. Ні, не тому, що не довіряє, а просто щоб не терзати його душі. От Оксані треба б натякнути. Не все, звичайно, а треба...

— Так що там чуто на селах?

— Що чуто? А там різне говорять. Куркулі ждуть, коли німці почнуть колгоспні землі ділити. Бідарі побоюються, що старі пани повернуться. Непевність серед селян. І запустіння всюди... Школи закриті, клуби та лікарні — теж. Лише церкви повідкривалися. Та тьма поліцаїв...

— Що ж вони роблять, ці поліцаї?

— Що роблять? Людей на роботу гонять. Та ще податки здирають. Особливо з тих, у кого хтось із рідні в Червоній Армії. А податки ж такі, яких і за панщини не знали. Маєш корову — здай 750 літрів молока, маєш свиню — давай сорок кілограмів м'яса і шкуру, з курки — десяток яєць у місяць. Навіть за котів та собак треба платити.

— Нічого, заплатять. Хай трохи оговтаються і сповна заплатять.

— Мабуть, до цього йдеться. Чув я на хуторі, що в лісах обіч Житомирського шосе діє партизанський загін якогось Борухова чи Боруховича.

— Боруховича?.. Ти дивись! Знав я одного Боруховича. Коваля з Подолу. Давидом звали. Чи не він, був?

З годину, певно, говорили. Давно вже пора було поспішати додому, та Олесь затримувався. Навмисне затримувався. Бо якесь дивне передчуття зненацька заволоділо ним. Здавалося, що по дорозі з ним неодмінно щось повинно трапитись. І скільки не намагався пересилити це передчуття, але не міг. Тому й повертався додому не вулицею, а задвірками. Та чим ближче було до рідної оселі, тим неспокійніше ставало на душі. Біля порога зупинився: не вистачало рішучості відчинити двері. Так і стояв із завмерлим серцем, доки не вийшов назустріч Гаврило Якимович. Старий не промовив жодного слова, та по його збентеженому виду неважко було здогадатися: вдома щось скоїлося.

Кинувся в хату. Спершись об наличник, біля вікна стояв Петрович, зосереджено щось майструючи. Він теж не промовив ні слова. Показав очима на процинені двері кабінету. Олесь — туди. А в серці трепет: «Може, мати повернулася?..»

Матері там не було. Біля полиці з книжкою в руках стояв незнайомий чоловік літ п'ятдесяти. Високий, прогонистий, з неправдоподібно білою головою над спадистими плечима. Перше, що впало в очі Олесеві, — це його надто маленькі руки. Олесеві здалося, ніби він уже десь бачив ці тендітні руки. І отой красивий лоб із глибокими залисинами. І темний родимчик на щоці, і глибокі сірі очі...

Не приховуючи цікавості, незнайомец ретельно почав розглядати Олесь. Так вони й стояли, дивлячись один на одного. Довго стояли. Нарешті сивоголовий поклав книгу, ступив уперед і простягнув свою мініатюрну руку.

— Будемо знайомі, сину. Я — твій батько...

...Зпенацька Олесь замовк. З-поміж його зведених на перенісся брів прудко вислизнула тоненька зморшка, стрілкою розітнула навпіл чоло. В болісній напрузі хлопець зажмурих очі. Торкнувся рукою підборіддя.

Незворушне обличчя Рехера-Квачинського зіграла усмішка. Він сам, замислюючись, завжди заплющував очі і стискував пальцями підборіддя, і йому було приємно, що син успадкував цю звичку.

— Так я і знав, що згадаю! — Ліва брова Олеся круто переломилася і попливла вгору. — Це було в колонії для безпритульних. Мене запитали: хто твій батько?..

Рехер-Квачинський опустил голову: «Боже, він весь у мене. І зовнішністю, і смаками, і манерами. Зламувати ліву брову — це ж моя звичка...» Він не знав, як позбутися дивного, раніше не знаного лоскотного почуття, що почало переповнювати груди. Майже два десятиліття його життя нагадувало стовбур здичавілого дерева, на котрому не зеленів жоден пагінець радості. І треба ж було, щоб уже біля вершини цього шорсткого, обшпугованого бурями та зливами стовбура зненацька пробився ніжний паросток. Пробився тої миті, коли крутій і підлабузник Шнипенко оповістив: у вас, пане Рехер, є син, Олесь!

Син... Ні, Рехер тоді не зовсім у це повірив: мало від кого могла народити сина дочка залізничного майстра Химчука. Вірніше, намагався не повірити, бо в час роботи чи то й серед ночі не раз ловив себе на тому, що думками він біля сина, що йому хочеться уявити юнака. Щось кликало, умовляло, наказувало якомога швидше піти до Мокрого яру, побачити нарешті часточку своєї плоти. Проте не з тих він був, щоб так одразу коритися своїм бажанням. Тільки через тиждень, перед від'їздом на Лівобережжя, вирушив на Солом'янку. Ніхто не показував дороги до подвір'я Гаврила Химчука — сам відшукав, хоч про низькостелю й сліпооку халупу на белебні, де в найчорніші дні молодості знаходив притулок, і спомену не лишилося. Там на нього чекала невдача: ні Олеся, ні Надії в Києві не було. І тоді ним оволоділо почуття людини, що випадково натрапила на неоціненні скарби, але через свою необачність втратила їх, навіть не полічивши. Випросив у старого Гаврила синове фото і наступного ж дня пустився по таборах військовополонених. Але ні в Дарниці, ні в Золотоноші, ні в Полтаві Олеся не знайшов. І якби не хитрун Шнипенко, не відомо, чи відбулася б ця зустріч!

Зустріч... О, вона видалася зовсім не такою, якою їй належало б бути. Насторожені погляди. Хворобливо поспішні потиски рук. Розгублені думки і боязнь. Боязнь розчаруватися і водночас повірити, що вони — батько й син. І сумніви, сумніви, сумніви...

— Прости мене, сину, за таке пізнє знайомство, — і попросив Олеся розповісти про себе.

З Олесевиx уст полилася сумна повість про сирітську долю. «Боже, та він же пройшов моїми стежками. Я теж не зазнав ні щастя, ні радості змалку». І зненацька Рехер немов перенісся через роки і простори в далеку пору свого дитинства. Перенісся на Катеринославщину, де була батьківська садиба, побачив за земляним валом

ряд старих шелестючих яворів. І старий тінистий сад над ставом побачив. І посипані червонястим піском доріжки, що збігалися до просторого, з розфарбованими різьбленими віконницями палацу, над яким у мороз і негоду стояв на одній нозі бляшаний півень. І матір-покійницю. А от батька не побачив. Бо батька взагалі закреслив у пам'яті. То була перша на землі людина, яку він зненавидів.

Про свого батька, Максима Квачинського, Рехер знав небагато. Знав, що в молодості той був наближеним до царя Олександра II і один час навіть обіймав посаду товариша міністра. Але з якихось причин кар'єра його трагічно обірвалася, і він змушений був розпрощатися і з чинами, і з Петербургом. Поселившись у своїй глухій садибі, на старості літ одружився з вродливою дочкою німецького колоніста Роберта Рехера, яка й народила йому єдиного сина Григорія. Жити б, здавалося, Максиму та жити, кохатися в сімейному щасті, але образа за минулі невдачі туманила йому розум. На очах малолітнього сина він часто й густо починав зганяти свою злобу на тендітній і мовчазній Анні. На все життя запам'яталися Григорію ночі, коли п'яний батько вривався в спальню, хапав матір за волосся й осатаніло товк її, доки не вибивався із сил. Навіть слуги не втримувалися в домі від отих оргій і тікали світ за очі. А мати все терпіла. Доки й не закрилися її очі.

Мабуть, така ж доля чекала б і малолітнього Гриця, коли б старша сестра Анни — Гертруда — не забрала його до себе в Одесу. Але в чужому домі діти щастя не мають; Гриця мучив страх, що одного дня приїде батько і забере його в садибу за Земляним Валом. І справді, скоро приїхали люди із садиби. Але не забирати Гриця, а повідомити, що Максим Квачинський повісився на бантині в річницю смерті Анни... На похорон батька він відмовився їхати. І взагалі не бажав чути про родове помістя, власником якого став. До Земляного Валу приїхав уже дорослим. Приїхав виснажений і недужий після трилітнього заслання, яке відбував в Архангельській губернії за участь у заворушеннях петербурзьких студентів. Але не з тим, щоб оселитися у тихому маєтку над темним ставом і вести підупале господарство; треба було переправити батьківську бібліотеку до Києва, де йому дозволили продовжувати навчання...

— Отож я опинився поза стінами університету,— вів далі Олесь.— Офіційно, правда, мене не виключали, але після всієї тієї історії...

— Стривай, стривай! Невже й тебе виключали? З чієї ж це ласки? — ніби отямився Рехер.

— З ласки князівського сина. Це він оббрехав мене.

— Яка погань!

— Але зараз ця погань в королях ходить. Долями людей вершить. Німецькі власті зробили його поліцейським начальством.

— Звідки тобі відомо?

— Кілька днів тому я зіткнувся з ним на Бессарабці. Знаєш, якої він заспівав? Розстріляти хотів. За те, що я зайняв його місце в університеті...

— Він більше тебе не зачепить.
— Так інший зачепить. Зараз же весь смітник сплив на поверхню.

— Віднині тобі ніщо не загрожуватиме. Можеш повірити: із завтрашнього дня ця оселя стане недоторканою. До речі, що то за чоловік у вас?

— Ти про Петровича?.. О, про цього чоловіка треба пісні складати. Петрович двічі від смерті мене відвалував. Після Дарницького табору він мені за брата.

— Дарницького? Чому я не знайшов тебе там?

— Мабуть, ми вже втекли звідти... — і осікся. Про це б не варто говорити, але слово — не горбець. — Ну, пощастило вислизнути. А за нами — погоня. Ми до Дніпра. Але ж я плавати не вмію. Так Петрович мене на спині... Сам ледве на дно не пішов, а мене не кинув.

— Таке справді не забувається, — але було видно, що захоплений Олесів відгук не задовольнив його цікавості. — Хто цей Петрович? Звідки? Чого прибився до вашої оселі?

— Вчитель. Із Старобільщини. — А в роті чогось сухо-сухо. — Чекає, коли німці Донбас займуть. У нього там дружина, двоє дітей...

— А хлопчик — твій брат?

— Та ні, сирота. Ми недавно його до себе взяли.

— Як же ви живете?

— От так і живемо. З базарів. Цими днями я міняти на села ходив...

— Яке неподобство! Але більше тобі не доведеться ходити з торбою по селах. Завтра всі в цій господі матимуть спецкартки для одержання продуктів. Тільки відверто: той чоловік заслуговує цього?

— Що то за питання! Тій людині... — Олесь, як бувало в студентському колі, схопив маленьку батькову руку. Та ця маленька, холодна і суха рука не звикла, щоб з нею поводилися так безперемонно. Вона конвульсивно відсмикнулася, і Олесь помітив це. — Тій людині я багато чим зобов'язаний...

Рехер мовчав. Чи то йому було не до вподоби, що в сина так надміру розвинуте почуття вдячності, чи то не хотів продовжувати розмови. А можливо, чекав, коли Олесь запитає його про життя. Йому ж кортіло, щоб син поцікавився його життям. Адже ніхто й ніколи не питав, як жилося йому на чужині. Та Олесь і не думав розпитувати. Він сказав замріяно:

— Знаєш, батьку, раніше я стільки розмовляв з тобою... Ти не дивуйся: хоч ми ніколи не зустрічалися, але говорити з тобою я говорив, коли хотів. Діти, бач, щасливі тим, що створюють в уяві все, чого їм не вистачає. От і я створив собі батька. Він був, звичайно, найкращим з усіх батьків на землі. І зараз... Не стану приховувати: зараз мені страшноувато...

— Що тебе лякає, сину?

— Мене лякає, що ти можеш виявитися не таким, з яким я звикся за довгі роки. Можливо, краще взагалі...

— Ні, ні! — надто маленька, надто холодна і суха рука потяглася, щоб зімкнутися з рукою Олесь. — Можеш не лякатися. На моїй совісті нема нічого такого, за що б тобі довелося коли-небудь червоніти.

— Я не про це! Зрозумій, щоб стати батьком і сином, ми повинні поважати один одного. А як я можу поважати... Я ніколи не змирюся, що мій батько опинився в одній компанії з такими виродками, як Максим Бендюга. Ні, ти скажи: як ти міг опинитися з отими покидьками?

— Хіба тобі мати нічого не розповідала?

— Що вона могла розповідати? Ми всі вважали тебе загиблим.

— Отже, мені судилося ще довго жити, раз стільки років ви вважали мене покійником...

Він закурив сигарету. І зникли, розтанули в диму і надто маленькі руки, і неправдоподібно білі пасма волосся, і глибокі, вдумливі очі. Олесеві навіть подумалося, що батько навмисне оповив себе сизою завісою, аби приховати гіркоту: «Хіба ж міг думати, що я зустріну його таким запитанням? Порівняти рідного батька з якимось пранцюватим Бендюгою. І це при першій зустрічі... Ні, так путні сини не поводитися. Можливо, він зовсім не хотів опинитися в однім кагалі з різними бендюгами...»

Але Квачинський ніскільки не почувався ображеним. Навпаки, він мовчки тішився тим, що його син такий суворий і принциповий. Адже прямуючи до Мокрого яру, потай побоювався, аби Олесь на radoщах не розкрив обійми, покірно не змирився з минулим. Бо саме покірних, терпеливих та невибагливих Григорій не любив найбільше в світі. Йому імпонували лише сильні і горді, незалежні й бунтівні натури, котрі не корилися бездумно навіть батькам. В його уяві такі люди поставали фортецями, потайні брами яких розчинялися не інакше, як під натиском незаперечних аргументів. Звичайно, він усвідомлював, скільки зусиль треба для «завоювання» людей-фортець, але його вабило те, що опісля з ними можна не боятися найлютіших атак. Саме таким хотілося побачити йому свого сина.

— Отже, чого я опинився в одному товаристві з пранцюватим князівським вилупком? — завжди в міру стриманий і ввічливий голос Рехера раптом прозвучав молоді і дружно. — Як тобі відповісти? Щоб це зрозуміти, ти повинен знати моє життя.

— Прошу: не сприймай мої слова як докір.

— О, я їх так і не сприймаю. Ти вчинив, як підказала совість. І за це — спасибі.

— Бендюга для мене — уособлення...

— Вірю. І тому постараюсь відповісти якнайповніше. Для цього, правда, знадобиться немало часу, але сподіваюсь, у тебе вистачить терпіння.

Він припалив нову цигарку. І ще густіша хмарка зринула над його головою, поволі розгортаючись легким сувоєм по кімнаті.

— Так от: роки, на які припало пробудження моєї свідомості, були чорними роками, — почув нарешті Олесь і усміхнувся, хоч

усмішка ця була якраз недоречна.— Насильство, глум, безправ'я, несправедливість... Так, саме з цього почалося моє пізнання світу. Вже з п'яти років збагнув я, що таке кулак сильного. Той безсердечний і тупий кулак зробив мене сиротою, і мені, як і тобі, довелося зростати між чужими людьми. Правда, великої нужди я не відчував, але мав необмежені можливості розгледіти її зубасті щелепи. Блукаючи по Таврії,— а мандри для мене були наймилішим заняттям в часи гімназійних канікул,— я всюди бачив тільки страждання, злидні й безпросвітність. Бачив на землі, яку природа обдарувала усім, чого тільки забажається людині. Я був чуйним і вразливим хлопчиною, і серце моє крижало від повсюдного горя. На що тільки не зважився б я тоді, аби полегшити нестерпну долю отих забутих богом рабів труда. Але для моїх років це було не під силу. Я не знав, хто винуватець одвічних страждань моїх одноплемінців, і ні в кого було про це спитати...

Ім'я винуватця я взнав у Петербурзі, вже будучи студентом університету. В місті, з якого правили імперією російські самодержці, яке казалося від ситої нудьги, я особливо гостро відчув себе зайвим, чужим і беззахисним. Я марив за дніпровськими далями, вивід у снах розбурхані хвилі пшеничного моря, відчував подих запашних вітрів із розквітлого саду. Одне слово, в Петербурзі я відчув тугу за Україною. Щоб хоч якось вгамувати нудьгу за рідним краєм, я взявся за книги. Тижні, місяці проводив невилазно у бібліотеках. Повісті літописців стали цілющим бальзамом для моєї душі. Я так захопився вивченням старовини, що десь за рік чи два вже вільно оглядав історію свого народу. І тільки тоді зрозумів, звідки прибуло горе у наш веселий край. Одвічною бідою нашою були родючі ґрунти, благодатний клімат, робітничі руки. Султани, королі, царі і хани споконвіків плели для моєї неньки аркан неволі.

В дев'ятнадцять років я вже чітко знав, що треба робити. В одну з білих ночей перед пам'ятником найжорстокішого і найбезсоромнішого душителя трудового люду я поклявся мстити за заподіяні кривди і наруги. Я розумів, що одинаку нічого не зробити. Короновані деспоти обгородили себе, ніби неприступними мурами, кулеметами, нагаями, судами і тюрмами, законами і циркулярами. Їх охороняла знівсіла армія поліцаїв і чиновників, попів і жандармів, продажних борзописців і провокаторів. Одинаку такої вимуштруваної сили не зламати. І тоді я став гуртувати однодумців.

За традицією українське земляцтво влаштовувало у вечірні години зібрання у Андріївській школі на Васильєвському острові. Там я вперше повідав про свої наміри. Мене запросили прочитати цикл лекцій з історії України. І досі пам'ятаю, з яким триумфом були сприйняті мої реферати... Скоро наші зібрання перетворилися на політичні сходки. Але ми ще не були партією. Це був скоріше гурток націоналістично настроєних мрійників без чіткої програми і продуманих методів боротьби. Проте ми вже являли силу. З нами почали шукати контакту есери, соціал-демократи, анархісти. Звичайно, проявила до нашого гуртка інтерес і царська охранка. Одного сльотавого вечора Андріївську школу оточили жандарми. Ми

вчинили опір, але... Одне слово, наш гурток відтоді перестав існувати. Декого вбили того вечора, іншим пощастило вислизнути з Васильєвського острова і втекти за кордон, треті підло зрадили. А я з кількома однодумцями після суду опинився на березі Білого моря. Та це було тільки мені на користь. Якщо раніше я більше був мрійником, ніж борцем, то в заслання став непохитним соціалістом-революціонером...

Квачинський зненацька замовк. І не тому, що хотів перевести віддих чи зібратися з думками, просто його здивувала, більше того — вразила власна поведінка. Як це він насмілювався так докладно розповідати про себе? За останні ж два з половиною десятиліття не те що розповідати, навіть у пам'яті ніколи не перетрушував своє минуле. Бо давно його зрікся. Правда, під сірим попелом забуття, десь на самісінькому дні серця, іноді спалахувала крихітна жаринка бажання розповісти хоча б одній людині про своє невдале життя. Та чи міг думати, що те бажання розгориться жарким полум'ям саме над Мокрим яром і так безжально освітіть заплутані стежки давно відшумілої юності?

Крядькома глянув на сина. І помітив у широко відкритих очах юнака відблиски того полум'я. Отже, Олесеві близька його доля, отже, бути їм щирими і нерозлучними друзями. В цьому він уже ніскільки не сумнівався. «То байдуже, що наша зустріч видалася такою пізньою. Можна роками спати під одним дахом, сьорбати з одної миски, можна призвичаїтись один до одного, але однодумцями, спільниками так ніколи й не стати. Для цього від батьків вимагається значно більше, ніж годувати та зодягати дітей. А хіба моє життя не буде школою для Олеся? Треба тільки, щоб він довідався про нього. Треба, щоб він узнав невідсолоджену і неприпудрену правду».

— Із заслання я повернувся перед самісіньким початком світової війни, — вів далі Квачинський. — Зваживши на поганий стан здоров'я і надто молоді роки, високочиновні царські холопи височайше дозволили мені оселитися в Києві для продовження навчання. Але їхав я на Україну зовсім не за наукою — справжню науку я опанував у тюремних казематах та пересильних централах. Я віз у Київ важку ненависть і жагучу жадобу помсти. Університет мав стати лише зручною ширмою. І він справді став нею. Уже навчений досвідом, я обережно, але невпинно почав згуртовувати навколо себе українське студентство. Потім повів агітацію серед київських річковиків і залізничників. До речі, саме в ту пору я і зустрів твою матір... Та скоро знову опинився за ґратами. Потім — військовий трибунал і Наримський край. Мені припекли десять років каторги. З моїм здоров'ям, звичайно, не повернувся б із тих нетрів, коли б не революція в Петрограді... Ніхто, мабуть, не вітав так палко повалення царизму, як недомордовані політкаторжани. Ми плакали від щастя, молилися на революцію... Відоме діло, я поривався на Україну. Фінни, поляки, прибалтійські і кавказькі народи піднімалися на боротьбу за свою самостійність. Я розумів, що для нас теж настала щаслива година. З поваленням царату тріснули і розлетілися на

шмаття найчорніші пута тюрми народів. Треба було скористатися цим моментом. І я поспішив на Україну...

Зараз навіть важко уявити, в яких умовах нам доводилося працювати. Не було кадрів, не було досвіду державної роботи, не було навіть пристойного приміщення. Центральна рада, що мала представляти найвищу владу на Україні, перебивалася в двох темних закапелках колишнього Педагогічного музею. В закапелках із цементною підлогою і раковинами для води в стінах. Смішно, але справу національного відродження ми розпочинали в переобладнаних вбиральнях... Одначе все це не пригашувало нашого ентузіазму. Ми розуміли, що історія жорстоко помститься, коли ми не скористаємося проголошеним революцією правом націй на самовизначення. І трудилися, трудилися, не шкодуючи ні сил, ні часу. Великодержавна реакція спершу хихикала над цими домаганнями, але коли в квітні сімнадцятого року Центральна рада оголосила про скликання всеукраїнського національного конгресу, який мав закласти основи нашої державності, україножери не на жарт сполошилися.

Першою забила на сполох місцева чорна сотня. З вуст вчорашніх царських лакіз, що натягли на своє чорномонархічне тіло рожеву поволоку революціонізму, посипалися прокльони, вимоги, навіть прямі погрози. Їхній гвалт підходили кадети та октябристи, що надійно засіли в петроградському Тимчасовому уряді. Століттями ті панки жирили на наших харчах, століттями грілися нашим вугіллям, ласували нашим салом, цукром, яблуками. І раптом позбутися всього? Ні, вони й слухати не хотіли про якусь там автономію. Вони з радістю б видушили всіх нас, перешаткували шаблями, погноїли б по Сибірах, але... Нам тільки показували заскорозлий, окривавлений, великодержавний кулак і оббрівували, обплывували із сторінок бульварних газет. Господи, яких тільки назвиськ не давали тоді українцям... Ми побачили: від Тимчасового правительства нічого сподіватися добра. І тоді ми проголосили Україну самостійною...

Та в недобру, мабуть, годину зачали це святе діло. Не встигла наша воленька вилонитися, як над її коліскою закружляли зграї чорних круків, випещених століттями династією Романових. Викинувши на смітник рожеву маску демократії, Тимчасове правительство безпардонно націлило на нас солдатський багнет. Сили внутрішньої реакції на Україні,— різні там шульгіни, обручови та савенки,— навіть не криючись, почали сукати для нашої справи цупкий нашійник. Наближалися грізні часи, коли сила мала вирішувати, за ким правда. Ми могли розраховувати тільки на пробуджені сили народу. Але сталося найтрагічніше: в хвилину смертельної небезпеки народ відвернувся од нас...

Квачинський гнівним жестом загасив об дно попільнички недокурку цигарку і з надією глянув прямо у вічі сина. Весь час він сидів із низько опущеною головою, і збоку навіть здавалося, що цей сивоголовий чоловік надто втомлений і, впадаючи в дрімоту, розмовляє сам із собою. Але така манера поводитись із співрозмовником була звичкою для Квачинського. Йому здавна подобалося перетворювати неофіційні бесіди в своєрідні ігри, в ході яких доводилося, не дивля-

чись на слухача, вгадувати, яке враження справляють на нього слова. З роками він так відтренував уяву, що майже ніколи не помилявся в своїх передбаченнях.

«Зараз на обличчі Олеса я побачу співчуття і скорботу»,— сказав собі, піднімаючи голову. Але його чекало розчарування. В очах сина світився неприхований осуд. «Яке ж ви маєте право називати себе борцями за народне щастя, коли народ відвернувся од вас?»— говорив юначий погляд. Рехеру стало не по собі. Не так од того погляду, як од усвідомлення, що помилився.

— Так, основна маса українства відвернулася од Центральної ради. В час, коли особливо було потрібно напружити всі сили, недоумкуваті діти обдуреної наймички засоромилися своїй мрії. Віковічне рабство так в'їлося в кров і в плоть здичавілого смерда, що він став страхатися волі...

— Слухай, батьку, не забувай, що я теж українець. Навіть тобі я не дозволю шельмувати мій народ. Це бридко!

— Так, це справді бридко. Але більшого цей народ не заслуговує. І хай тебе не ображають мої слова: я хочу, щоб ти знав правду.

— Ти не чесний із собою, батьку. Ти прекрасно розумієш, що не від волі тікав отой пришелепкуватий смерд, як ти його називаєш. Він серцем відчув, що ви пропонуєте йому неволю, хоча й перефарбовану в інший колір. І, звичайно, відсахнувся од вас. Скажи: чого це народ охрестив Центральну раду центральною зрадою?

— Таке назвисько вигадали більшовики.

— Припустимо, що так. Але хіба вони були неправі? Що дала Центральна рада робочому чоловікові? Чого ж ти мовчиш?

— Скажу. Ми ставили перед собою одну ціль: зробити Україну самостійною. І не наша в тому вина, що маси відгукнулись не на наш поклик, а на дзвін фальшивих мідяків.

— Ти знову лукавиш. Я хотів знати: що, крім куль, ви дали народові?

— «Січовики» розстрілювали тільки ворогів України.

— По-твоєму, виходить, київські залізничники і робітники «Арсеналу» були ворогами України? А вони ж домагалися тільки правди, хліба, миру й волі.

— Вони зрадили нас.

— Значить, дід, який виростив мене, теж зрадник? А я, чесно кажучи, ніколи цього...

— До чого тут дід?

— Та до того, що він один з тих, хто став на барикади проти вашої Центральної ради. Бачив у нього шрам на лобі? Ото все, чим ви обдарували його. А ще кажеш: народ зрадив...

— Ніколи не зрозуміти історії тому, хто намагається дивитися на неї крізь мізерні щілини долі окремих осіб. Історію треба вміти бачити абстраговано від особистостей.

— В цьому й була ваша трагедія, що ви дивилися на трудящих як на якусь абстракцію і не прислухалися до їхнього голосу. А от більшовики...

— Більшовизм не притаманний істинному українцеві.

— Ну, це ще питання, кого вважати істинним українцем. Цукро-заводчиків Терещенкові чи банкірові Семененку більшовизм не тільки не притаманий, а навіть ненависний. А трудящий чоловік за своєю природою — більшовик. Яка, скажімо, для мого діда різниця, хто смоктатиме його кров — український буржуй чи російський? Він взагалі проти буржуя. Тому національне визволення для нього неможливе без соціального.

Рехер посміхнувся. І коли б Олесь уважно приглянувся до тої блаженської посмішки, то напевно б зумів прочитати: «От нарешті й окреслилися твої духовні мури, сину. Доки я розповідав про свої поневіряння по тюрмах та засланнях, твої очі повнілися співчуттям і захопленням. А тільки-но почав розкривати свої погляди на справу національного визволення, як ти відповів вогнем. Що ж, це добре, що ти захищаєш власне розуміння історії. Правда, воно навіяне, та це не страшно. Життя розвіє їх, як розвіяло вже не в одного такого гарячого. І я не лишуся осторонь цього. Тепер я знаю твою зброю і зумію дещо їй протиставити...»

— Ти повторюєш, Олесю, більшовицькі концепції, — сказав спокійно, навіть лагідно і знов окутався хмарою диму. — Але не треба ж забувати, що Україна споконвіку була смітником для Європи. Століттями розвиненіші західні народи вимітали сюди всілякий людський непотріб. Носії найстрашніших суспільних болячок сповзалися звідусюди до берегів Дніпра. Звичайно, за таких умов тут не могло виникнути міцної духом нації. Це було швидше гнойовище, на якому міг буйно проростати тільки кукіль...

Олесеви хотілося одного: коли б швидше закінчилася ця розмова. Але Рехер по-іншому розцінив мовчанку. Йому здалося, що синові нічого заперечити, що десь в глибині душі він навіть згоден із ним. Тому ще палкіше став розвивати свої погляди.

— Ти кажеш: наша трагедія полягала в невмінні зрозуміти думи і прагнення народу. В якійсь мірі, можливо, це й вірно. Але тільки в якійсь. Я ж гадаю: наша трагедія була в тому, що ми сприймали збіговисько рабів за прямих нащадків волелюбних запорожців і намагалися пробудити в їх серцях вдачу прапрудів. Але життя показало: ми — фантазери, будівничі повітряних замків. Ми виявилися героями без народу, а народ був без героїв. Смішно, але він не спромігся народити собі проводирів. Із тридцяти мільйонів українців на пост першого президента не знайшлося більш достойної і тямущої людини, ніж історик Михайло Грушевський. А хто такий Грушевський? Відлюдник, кабінетний сидун, книжний гробак, страшний анахроніст. Не відповідав ні вимогам часу, ні посаді голови уряду і Володимир Винниченко. Як письменник він, можливо, був і непоганий, але для політика у нього не вистачало ні ініціативи, ні волі, ні хитрості, ні жорстокості. Намагаючись всім догодити, всіх примирити, Винниченко, як вулична дівка, кланявся і чорносотенцям, і анархістам. Кланявся до тих пір, поки його не переїхала власна колісниця. Зваж, це — найповажніші проводирі. А про тодішніх міністрів і говорити бридко! То був не уряд, а якесь збіговисько блазнів, слизява протоплазма без будь-яких принципів і

переконань. Здавалося, хтось навмисне стягнув до державного керма всіх нікчем, кар'єристів, плаксунів, інтриганів. Що можна було чекати від подібних діячів?.. Саме вони є першими винуватцями загибелі нашої справи. Тоді як польський уряд гарячково формував свої війська, зміцнював державність, ці сліяві балакуни займалися всім чим завгодно, але не насущними ділами. Подумати тільки: армія Муравйова наближається до Києва, наші полки стікають кров'ю від нестачі боєприпасів, а горе-міністри під головуванням Симона Петлюри два дні проводять у палких дискусіях, якої довжини повинна бути матія у козацьких шароварах. А скільки часу й енергії вгробив Петлюра на влаштування парадів, молебнів, всіляких чествовань? Це взагалі була кара господня, а не діяч. Тільки в зачучвереному українському уряді міг втриматися на такому відповідальному посту подібний покидьок. Колишній агент царської охоранки, абсолютний неук у військових справах, ренегат і провокатор, нестримний честолюбець, авантюрист і позер — ось далеко не повний портрет цього виродка. Плювати він хотів на нашу справу. Йому кортіло бути вождем, «національним героєм». У своїх домаганнях ця паскуда не зупинялася ні перед зрадою, ні перед тасмними вбивствами. Він ладен був жертви всякого, хто ставав поперек його путі. Цей бандюга боявся навіть власної армії...

Під ударами червоногвардійських загонів оті «діячі» і місяця не протрималися б, коли б на допомогу не прийшла Німеччина. Саме вона подала нам руку помічі. Подала першою з усіх європейських держав. І, щоб врятувати нашу справу, послала п'ятисоттисячну армію. Я особисто вів про це переговори з фельдмаршалом Ейхгорном. Ейхгорн!.. Ось хто може бути взірцем державного діяча! Він зразу збагнув нікчемність Центральної ради і сприяв її поваленню. Щоб сконцентрувати всю повноту влади в міцних руках, найсвідоміші діячі обрали істинно свою форму самоврядування — гетьманство. Я сподівався, що ми нарешті видибали з хаосу першого періоду гри в демократію на стовповий шлях стабілізації і розбудови. Сподівався, бо знову забув, з ким маємо справу... Почалися бунти, спалахи анархії. Невдовзі вся Україна запалала більшовицькими повстаннями. На той час в Німеччині теж сталися радикальні зміни, вона не могла вже тримати свої армії біля берегів Дніпра. А гетьманські війська були надто малочисленні, щоб приборкати заворушення. Я не захотів стати свідком ганебного видовища, я вирішив разом з гетьманом назавжди залишити Україну...

Урвалась розповідь. Рехер закрив долонями глибоко вкарбований смуток на обличчі і завмер. Так і сидів без найменшого поруху. Олесеві уже почало здаватися, що в кутку кімнати застиг кам'яний ідол. «Якою повинна бути ненависть, щоб так говорити про свій народ! А чи вірить він сам у свої слова? Можливо, це говорить образа за невдалу долю?..»

— Ні, мені не зрозуміти тебе, батьку. Прокляти свою батьківщину, свій народ... Ну, в хвилину розпачу чого не трапляється. Але ж пізніше, пізніше ти мав змогу переконатися, що народ не такий, яким ти його уявляв. Цей народ будував своє щастя, творив чуде-

са... В ім'я чого його ненавидіти? Чого тинятися у вигнанні, коли все чесне українство поверталось до рідної хати? Взяти хоча б Крутояра...

— Дмитра Крутояра? Ти звідки знаєш Крутояра?

— Як то звідки? Я вчився з його донькою.

— Він і зараз у Києві?

— Тут. Недавно я був у них.

— Дмитро Крутояр...— обличчя Рехера розм'якло від усмішки.— Ні, я ніколи не був схожим на цього чоловіка. Я не міг порушити клятву... Про Україну я забув давно. Спомини про неї вилушилися з мого серця, як вилущується із тіла старий, засохлий струп. Моєю новою батьківщиною стала Німеччина. Саме Німеччина! Там мені пощастило зустріти колишнього однокласника по Одеській гімназії Альфреда Розенберга. Він ознайомив мене з ідеями німецького відродження. З допомогою його друзів по партії я прийняв німецьке підданство, без останку віддався справі возвеличення батьківщини моєї покійної матері. А ти на моєму місці хіба зробив би інакше? Відповіді не було.

З гіркотою Рехер відзначив, що розмова анітрохи не зблизила його з Олесем. Син так і залишився за мурами своїх переконань далеким і чужим. «А що я, власне, хотів? Не збирався ж за один вечір вибити з свідомості Олеся те, що вклинцювали в його голову двадцять років... Що ж, коли його не переконують слова, то переконують діла. Побачимо, що він заспіває, коли краще роздивиться тих, кому поклонявся. Для цього варто йому розпізнати одного Шнипенка. І я допоможу в цьому!»

Відтоді, як за Рехером зачинилися двері, минуло чимало часу, а Олесь сидів за своїм письмовим столом, опустивши голову, і ніяк не міг втямити: справді сталася ця зустріч чи то лише був химерний сон? Вже й вечірні присмерки настали, а він все сидів, спустошений і байдужий. Дивно, але після розмови з батьком його серце ліглося байдужим і холодним. От коли б мати повернулася...

Пішов до вітальні. В кутку, навпроти вікна, горбився на табуретці Петрович. У правій руці у нього затиснутий ніж, у лівій — обстругана дощечка. Певно, майстрував щось Сергійкові. Але почув кроки, обернувся. Олесь зупинився посеред кімнати, а очей не зводить із старшого товариша. Так вони й дивилися один на одного, немов після тривалої розлуки.

— Ти чув нашу розмову?

— Все чув.

— Що скажеш?

— Нічого. Слова тут зайві.

— Ти, мабуть, правий: слова тут ні до чого.— Олесь провів долонею по обличчю.— Ну й доля ж... О, коли б ми могли вибирати собі батьків!..

— А мені здається, що таким, як у тебе, батьком тепер треба дорожити.

— Дорожити?.. Що ти хочеш цим сказати?

Петрович відклав ніж, струсив із колін стружки.

— Не гарячкуй! Я вірю, що ти ніколи не станеш одноступцем і спільником свого батька. Чуєш, твердо вірю. Після школи, яку ти пройшов...

— Про це нічого й говорити. Але ж люди... хіба зрозуміють це люди? Он подивися на діда: зачинився у комірчині, очей не показує. Не здогадуєшся чого?

— Таке не в тебе першого трапляється... Тільки я б радив все ретельно обмірковувати і не виступати проти свого батька з відкритим забралом. Більше того, треба всіляко шукати дружби з такою людиною.

В очах Олеса здивування:

— Що, може, спробувати його привернути?..

Петрович застерезливо підняв руку.

— Не думаю, що це можливо. З ненависті не буває любові. А він зрікся, зненавидів і свій народ, і батьківщину. Ні, ні, такі не міняють своїх переконань за повагу тих, кого вважають бидлом. Хоча... Не думаю, що берлінські верховоди простять йому напівслов'янське походження. Вони панькаються з ним, доки він потрібний. А коли дійде до діла... Тільки поспішати з цим ніяк не можна. Якщо це й станеться, то лише після того, як гітлерівське корито почне розколюватися.

— А що ж робити зараз?

Петрович вийняв кисет і запропонував Олесеві запалити. Крутили цигарки мовчки. І тільки після того, як по кімнаті попливли сизі паса тютюнового диму, Петрович майже пошепки:

— Що тобі робити, питаєш? Ні в якому разі не цурайся батька. Якщо ти до останку присвятив себе нашій спільній справі, то мусиш розуміти: така людина надзвичайно цінна для підпілля. Через неї ми матимемо змогу час від часу зазирати в святая святих окупантів. А що він обізнаний з їхніми таємницями, сумніву бути не може. Розенберг біля себе пішаків не тримає. Ні, ні, твій батько птах великого польоту. І ми повинні скористатися його обізнаністю... Я розумію, для тебе це нелегке випробування, але коли йдеться про жертви в ім'я Батьківщини...

— Агітація не потрібна, Петровичу! Про це ж ми, здається, домовилися ще в Дарниці. Я згоден.

— Я ждав цього. Перш за все будь обережним. Винятково обережним! Щонайперше, нам важливо встановити його посаду.

— Оце і все?

— Поки що досить. А я залишу твій дім. Аби не заважати його візитам.

— Залишиш? — спохмурнів одразу ж Олесь. — Невже це потрібно для справи?

— Потрібно. Я певен, що для «безпеки» за вашим домом буде встановлено нагляд. Не сумніваюсь, що мене почнуть вивчати... Ні, я повинен залишити вашу оселю!

— А де ж ми будемо зустрічатися?

— Зустрічатимемося, Олесю, рідко. Зв'язок триматимемо з допомогою «пошти». Але про це пізніше. Зараз ходімо до Гаврила Якимовича. Треба розрадити старого...

IX

Дмитро Крутойр належав до династії потомствених зодчих. Ще в незапам'ятні часи дав початок крутойрівському родоводу знаменитий козацький отаман Зіновій Безрідний, подвигами якого марила Слобожанська Україна. Пам'ять нащадків не зберегла, з яких країв вийшов їх славний пращур. Сімейні перекази засвідчували тільки одне: малолітнім хлопчиною потрапив Зінько в татарську неволю, був проданий на невільничому ринку і провів у рабстві довгі роки, перш ніж його визволили запорожці. Кажуть, молодий бранець без роду і племені відразу ж прибився до козачого коша, де його охрестили Безрідним і вручили освячену шаблю. Кажуть також, що невдовзі він став улюбленцем на Хортиці. В бою його серце не знало страху, як не знала втоми рука. Майже щоліта водив він лицарів за море визволяти братів, і ні муровані фортеці, ні лави яничар не могли вистояти проти його шалених набігів. Сам султан нібито пообіцяв нагородити особистою зброєю із щирого золота всякого, хто принесе і кине йому до ніг голову козацького отамана. Не раз і не два робилися на Зінька замаху, але він умів за себе постояти.

Літ тридцять мстив напасникам за гіркі кривди, а коли з-за плеча визирнула старість, вирішив оселитися десь у глухому закутку України. Забрав своїх смуглочолх синів, забрав вірних бойових побратимів і майнув у необжиті степи між Псьом і Ворсклою. На квітучому березі сріблитої Ташані, під дубовим гаєм, і заклав він хутір, що дістав назву — Зіньків. Але кримський хан якимось чином пронюхав місце осідку смертельного ворога і послав своїх джурів заарканити Зінька Безрідного і притягти до Бахчисарая.

Мабуть, не бачила тиха Ташань на своєму віку страшнішого видовища од того, коли зіньківці кинулися виручати свого отамана. Щедрою кров'ю вмивалася під час того бою земля. Ні один ординець не уник карі, але смерть стала і в головах Зінька. Смертельно поранений, він підкликав до себе останнього сина, який уцілів у січі, і наказав схоронити себе у такому місці, де б до його праху ніколи не доторкнулася поганська рука...

Довго роздумував син над тим заповітом, довго радився із сивовусими рубаками і, нарешті, оголосив: маю намір звести на місці спаленого хутора над прямовисним яром кам'яну фортецю, в мурах якої і захороню батькову домовину. Як тільки ця звістка докотилася за дніпровські пороги, сотні козаків рушили до крутого яру над Ташанню. Всяк, кого Зінько Безрідний вивів з неволі, вважав священним обов'язком вкласти в довічний дім отамана хоч часточку праці. Тепер уже не доказати, скільки літ і як саме зводилася Зіньківська фортеця, проте добре відомо: жодному із завойовників не пощастило нею оволодіти з бою. Древні літописи розповідають, як

ординці не раз і не два гатили по її стінах з таранів, але проломити їх так і не змогли. І поповзли поміж завойовниками чутки, що Крутоярська фортеця замовлена, що камені її з'єднані розчином, який замішаний кров'ю...

Невідомо, чи була хоч крихта правди у тих переказах, але нащадки Зіновія Безрідного — Крутояри — уславилися неперевершеним зодчеством. Церкви і храми, фортеці і палаци, зведені ними по різних містах і селах України, не мали собі рівних. І все частіше до соромливої Ташані почали завертати королівські гінці із прихованим наміром переманити талановитих зодчих на Дунай чи за Альпи, на Рейн чи аж до берегів Іордану. Але Крутоярів не спокушали срібнодзвінкі обіцянки: вони трималися своєї батьківщини, прикрашаючи її кам'яними розписами. Пішли тільки на поклик академіка-архітектора Беретті, якому цар Микола Перший доручив спорудити в Києві університет в пам'ять просвітителя Русі Володимира Мономаха. Пішли та й пустили коріння на крутому березі Дніпра. Їхні руки зводили тут мурі довкола Лаври, заковували в гранітне ложе непосидючий Хрещатик, прокладали попід землею багатокілометрові магістралі... За заслуги в справі відродження колишньої «матері городів руських» київський губернатор виклопотав для Прокопа Крутояра дворянське звання і невелику маєтність. Але достатки та висока шана не запаморочили Прокопові голову. Як і предки, він кожного ранку виходив із кельмою на будівельний майданчик. І сипів привчав до свого ремесла. Коли найстаршому з них, Дмитрові, сповнилося сімнадцять, батько повів хлопця вулицями, показуючи труди своїх попередників.

— Ось що, Дмитре, — сказав наостанок. — Недовго вже мені ряс-топтати. Тобі суджено примножити славу нашої династії. Ідь у Петербург, оволодай сучасною будівельною наукою. А коли повернешся, я переповім тобі родинну таємницю нашої професії. Ніхто не має права понести її з собою в могилу: такий заповіт першого Крутояра.

І Дмитро поїхав. Але були то часи не дуже сприятливі для науки. Петербург кипів передчуттям великих суспільних бур, і людські думки шукали шляхів до волі. Скоро ті хвилювання знайшли відгук і в юній душі Дмитра. В Андріївській школі, що на Васильєвському острові, він почув слова, від яких кров закипала в жилах. Не підготовлений до боротьби, не розуміючись на хитроплетиві політики, приєднався він до тих, хто так палко промовляв про майбутнє України. За завданням земляцтва поширював прокламації, їздив до Чернечої гори покладати вінки на могилу Кобзаря. А коли повернувся назад, на нього вже чекали жандарми. Аби уникнути тюрми, довелося негайно залишити Росію і тікати за кордон. Уже в чужих краях згадав про батьків наказ і... Нікому не взнати, яких зусиль коштувало Дмитрові навчання, але він добився-таки свого. Власне, тільки диплом інженера одержав, а добитися нічого не добився. Про повернення до Києва годі було й думати, а знайти роботу на чужині...

В пошуках шматка хліба пішки зміряв Скандинавію, об'їздив Європу, побував у Америці. Звістка про повалення в Росії самодержавства знайшла його аж на далеких островах Нової Зеландії. Йшов тоді Дмитрові вже тридцять третій рік. Не довго думаючи, розірвав контракт з будівельною фірмою, зібрав свої убогі пожитки і майнув до отчого краю. Тільки довгою, ох, якою довгою здалася йому дорога до Франції. Та скоро і вона увірвалася. Біля берегів Європи його настигла звістка про новий переворот у Петрограді. Російські емігранти, що наводнили паризькі готелі, розповідали про тих, хто «підло дорвався до державного керма в Росії», такі неймовірні жахи, що безпорадний в політиці Крутояр не наважився повертатись на батьківщину. А що, мовляв, коли там повернулися старі порядки? Оскільки всі газети в один голос пророкували дуже швидко кончину більшовицькому урядові, вирішив поки що затриматися у Франції. Знічев'я тинявся по емігрантських притонах, вислуховував найфантастичніші чутки, що долинали з берегів Неву, і все чекав, чекав...

Саме в Парижі випадково він і зустрів вродливу землячку Глафіру Терещинську. Нічого втішного вона, звичайно, не могла розповісти, бо сама анітрохи не розумілася на революційних подіях, а те, що розповіла про себе, приголомшило вже немолодого інженера. Як стало відомо, в дорозі на сім'ю Терещинських напали грабіжники, забрали всі коштовності, забили батька й матір, і тепер Глафіра лишилася одна. Аби заробити на прожиття, вона виступала натурницею в майстернях початкуючих паризьких художників. А що буде далі, боялася навіть думати. Не хотів про це думати і Дмитро, бо добре знав звичаї європейських міст. Тому рішуче заборонив їй виставляти себе напоказ слинявим снобам. Потім на злидарські заощадження найняв для неї на далекій околиці невеличку мансарду. А потім... потім сам туди перебрався. Отак, несватані, невінчані, посідали вони на гіркому роздоріжжі свої долі.

Рівно через рік у них народилася донька, яку за спільною згодою назвали Світланкою. Назвали так тому, що ця маленька істота стала єдиною втіхою, єдиним світлячком у їхньому житті. А жили вони, як і більшість емігрантів, у безпросвітних злигоднях. І не мали ні найменших надій на майбутнє. Майже поночі пекуча думка будила безробітного Крутояра: «А що чекає мою крихітку? Майстерні художників чи, може...» Адже на його очах колишні княгині ставали вуличними повіями, вчорашні мільйонери перетворювалися на жебраків. І все частіше він замислювався над тим, що діється на батьківщині. Чому незрозуміла і ненависна для «вільного світу» більшовицька Росія не розвалюється в залізних лабетах фронтів? Чому не здихає з голоду, як провіщали великі і малі газети? Де бере сили для титанічної боротьби?..

Після довгих і болісних роздумів заявив дружині:

— Значить, так: повертаємось на Україну. Ми — не цигани, Світлана повинна мати батьківщину.

— Але ж всі інші...

— Всі інші хай роблять як знають, а ми повертаємось.

Оформлення відповідних документів у радянському представництві не зайняло багато часу, і скоро сім'я Крутоярів вирушила «додому». Вирушила — ніде правди діти — з неприхованим острахом. Як то воно буде під більшовиками? Та всі страхи розвіялися порохнею, коли вони дісталися до Києва. Земляки зустріли щиро й привітно, без найменшої ворожнечі чи підозри. І взагалі Крутояри ніде не помічали деспотизму і насильства, про яке трубили емігранти. Прості люди без примусу закладали підвалини нового життя. Україна вкривалася риштуванням новобудов, і кожні робочі руки цінувалися, як ніде в світі. В наркоматі врахували великий досвід Дмитра Прокоповича і запропонували йому роботу в Академії архітектури і будівництва. «Чи правда все це? — запитував себе спантеличений Крутояр. — Чи не сон це, бува?..»

Одне лише тьмарило його радість: нікого не застав із своєї родини. Батько, як переказували люди, ще до революції вбився на будові, а обидва молодші брати як пішли на імперіалістичну війну, то й не повернулися. А з ними умерла й професійна таємниця крутоярівського роду. Вмерла саме на ньому, Дмитрові. Тому, працюючи в академії, між іншими справами він розпочав пошуки втраченого секрету зодчих-прадідів. Інтуїція підказувала, що той секрет крився в умінні виготовляти з'єднувальний розчин. Повертаючись у думках до днів юності, пригадував, як батько колись, показуючи на сіру лискучу рідоту, говорив, що вона не поступається міцністю перед гранітом. Але що і в яких дозах домішувалося до вапна та піску, лишалось загадкою...

Потекли роки праці. В повсякденних турботах Крутояр і не помітив, як в його волосся почала вкрадатися сивина, а на чолі присусідилися одна до одної глибокі зморшки. В трудах блякли і віддалялися спомини про змарновану молодість, забувалося минуле. І, мабуть, воно б остаточно вивітрилося з голови, коли б не пам'ятний тридцять сьомий. А саме в цей рік минуле раптом так нагадало про себе, що померкло, розкололося для Крутояра сонце. Щоправда, він намагався не згадувати ті події. Надто все дивним і заплутаним було в них, щоб зрозуміти далекій від політики людині. Та одного морозного дня пізньої осені сорок першого року Крутояра все ж примусили згадати. І не хто інший, як колишній духовний провідир. Він з'явився на Печерську так само несподівано, як і тоді в Андріївській школі, що на Васильєвському острові.

— Випадково мені пощастило дізнатися, що в цім домі мешкає супутник моєї юності. Чи впізнаєш ти мене, старий друже?

Дмитро Прокопович, звичайно, впізнав. Кващинського він не міг не впізнати, хоча роки й наклали на обличчя Григорія свій сумний грим.

— Як же ти жив, Дмитре?

— Чим похвалитись? Жив, як усі.

— Не зустрічав нікого з Андріївського гуртка?

— Ні, не зустрічав.

— Мабуть, тільки ми з тобою і лишилися із старої гвардії.

— Виходить, що так.

— Не помічав — живуть наші ідеї серед сучасної молоді?
— Я цим давно не цікавлюся. Ще в еміграції прокляв політику.
— Ти був у еміграції?
— Довгі роки.
— А сюди коли ж повернувся?
— У двадцять другому.
— Опісля не було каяття?
— Ні, не було.
— Невже не ображало, що тобі не довіряли, стежили за кожним кроком, прислухалися до кожного слова? Хіба ти забув...

— Не забув! Але то було непорозуміння.
— Непорозуміння... Кому довіряють, тому минулим не дорікають. А тобі вони не забули ні перебування за кордоном, ні участі в Андріївському гуртку. Певен, що і дворянського звання не забули. Скажеш, не так?

Крутояр нічого не міг сказати. На допитах справді йшлося про якісь зв'язки з іноземними розвідками, про передачу невідомим особам секретів, яких ніхто навіть не міг уявити. І про його минуле слідчі знали досить-таки ґрунтовно... Але звідки все це відомо Квачинському?

— А все-таки дивно, що вони тебе випустили...
— Що тут дивного? З'ясували, що я ні в чому не винен, і випустили.

— Але ж в академію дорогу закрили?
— Так, я змушений був вийти на пенсію.
— От тобі й батьківщина!
— Перед людьми моя совість чиста. Я робив усе...
— А чи зробив? Наскільки мені відомо, ти довгий час працював над винайденням надміцних будівельних розчинів.
— Так, цій проблемі я присвятив майже двадцять років.
— Проте вони не дали змоги завершити цю роботу.
— Я майже завершив її. Лишилося перевірити у виробничих умовах.

— Скажи: чому б тобі зараз цього не зробити?
— Де? В оцій кімнаті?
— Чого ж у кімнаті? В академії!.. Хіба не чув, що найближчим часом відкривається всеукраїнська академія. На мою думку, саме тобі належало б очолити будівельно-архітектурний відділ. Ти людина досвідчена, авторитетна, зумів би згуртувати фахівців, що лишилися в Києві.

— О, гуртівник з мене нікудишній, в цьому я давно переконався. Та й здоров'я уже на ладан дине. Я завтра ж можу злягти і...

— Тим більше треба поспішати. Це жахливо — працювати стільки років і піти ні з чим. Хочеш, фірма «Тодт» створить тобі всі умови? Ну, і німецькі лікарі, звичайно, стануть на сторожі твого здоров'я...

Квачинський вразив найболючіше місце в душі співрозмовника. Скільки тривог пережив Дмитро Прокопович за останні тижні! Відчував же, як тануть його сили, наближається невблаганна година,

а робота лишилася недовершена. Були хвилини, коли він ненавидів себе за те, що не спромігся закінчити експерименти десь на два роки раніше. Треба ж було дотягти їх до самої війни! В час, коли ворожі армії вже стояли під Києвом, випробування його будівельного розчину мало кого цікавило. В академії порадили почекати, доки не стабілізується становище на фронтах. Одне слово, Крутояр відчував, що не ступити йому останнього кроку на двадцятирічній путі шукань. І почав складати найдокладніший звіт про свою роботу, аби її колись довершили інші. І от ця пропозиція Квачинського. Пропозиція людини, яка, власне, спотворила йому життя і яку треба було б проклинати. Що тут відповісти?

Виручив настійний дзвінок, що оповіщав про чесьь прибуття. По кроках у коридорі Крутояр здогадався: з'явився фон Рітце. Цей німецький офіцер став уже звичним гостем. Чи то його діяло безсоння, чи, може, гнітила самотність, бо мало не щовечора приходив слухати музику. Іноді й сам сідав за піаніно і допізна грав із Світланою в чотири руки. Фон Рітце завжди був підкреслено ввічливий, люб'язний і нітрохи не скидався на отих горластих, розгнущаних завойовників, що тероризували місто. В душі Дмитро Прокопович навіть радів з цих відвідин, бо саме частою присутністю фон Рітце пояснював він той факт, що квартира ще ні разу не зазнала лічних нальотів.

— Наш сусід, пан фон Рітце, прибув,— поспішив повідомити Квачинського, аби тільки припинити розмову.

— Полковник фон Рітце?!

Прибулий був здивований не менше, ніж Квачинський. Певно, вони і в думках не клали зустрітися тут. Здоровкались, як давні приятелі, але збоку здалося, що вони чи то соромляться чогось, чи остерігаються. За чаєм обмінювались до нудоти вишуканими люб'язностями. Щира розмова відбулася між ними уже за порогом оселі.

— Знаєте, а я збирався завітати до вас перед від'їздом до Берліна,— це Квачинський.

— Сподіваюсь, ви завтра ж виявите таку ласку.

— Ми могли б і тут поговорити, якщо це вас дуже не затримає.

— Я до ваших послуг.

— Знаючи ваші поривання в справі наведення порядку в цьому збільшовиченому краї, я хотів би поділитися деякими міркуваннями. Прошу тільки не вважати мої думки порадою чи тим паче...

— Що ви! Я завжди прислухаюся до ваших слів.

І це не було звичайним компліментом. Хоча фон Рітце і остерігався Рехера (в те, що Рехер — тільки чиновник міністерства Розенберга, давно віри не йняв), але справді-таки прислухався до його порад. Цей загадковий посланець Берліна вражав своєю невичерпною енергією, дивовижною обізнаністю в східних справах, тонким розумінням ситуації і невблаганністю висновків. Якщо раніше карні органи наосліп вели боротьбу з київським підпіллям, то Рехер дав

точний приціл. Витягнувши з Дарницького фільтраційного табору якогось Псірика, що колись служив у більшовицьких верхах, Рехер оволодів надсекретними відомостями не лише про структуру підпільних організацій на Україні, а й про місцеперебування багатьох керівників. І якщо фон Рітце чекав у недалекому майбутньому генеральський чин і дубове листя (а про це вже прямо сказав фельдмаршал фон Рейхенау), то цим він був у великій мірі зобов'язаний саме Георгу Рехеру.

— Будьте певні, я не забув, хто допоміг мені відрубати голову більшовицькій гідрі в Києві,— сказав він, торкнувшись руки Рехера.— Без вас мені довелося б довго ще воєводитись із потайними бандами.

— Ви явно перебільшуєте мої заслуги. Я лише виконав свій обов'язок. Зараз совість наказує мені попередити вас, що в місті піднімає голову ще одна гідра... Це — доморощені лжегерої. В принципі націоналісти не страшні, але в них надто довгі язики. Їхні балачки про якусь там самостійну Україну можуть підбурити проти нас деяку частину населення. А цього не можна допустити. Від послуг націоналістів, звичайно, не варто відмовлятися, але вони потрібні нам лише для чорнової роботи...

«А цей Рехер даремно все-таки ходить у підручних рейхсміністрів Розенберга. Що не говори, а голова в нього державна,— відзначив полковник.— Як завжди, в його словах є здоровий глузд. Ми справді занадто морочимось із комуністичним підпіллям і непростимо випустили з-під контролю націоналістичне збіговисько. Правда, націоналістичні крикуни не менше нас ненавидять все більшовицьке, але це не дає їм ані найменшого права втручатися в політику. Політику визначає Берлін, а націоналісти — тільки для чорнової роботи. Їх давно вже треба поставити на своє місце. І куди тільки дивляться чини із служби безпеки? Що ж, я навчу їх, як служити фюрерові!..»

Його помалу охоплювало те особливе збудження, яке властиве зголоднілим наркоманам, коли вони попадаються до морфію. Фон Рітце захворів цим збудженням ще тоді, як задумав перетворити Київ у найсумірніше місто Європи. Його вже лякав цей стан, бо кожного разу опісля наставала тривала і тяжка депресія. Тоді полковника обсидали гнітючі думки, а останніми тижнями йому все частіше почали вчуватися якісь погрозові голоси. Від них не можна було ні втекти, ні сховатися; вони переслідували, висмоктували думки і почуття. Були хвилини, коли фон Рітце охоплювало бажання кинутися світ за очі з цього проклятого міста, закреслити його в пам'яті. Але він знав: без генеральських погонів і дубового листя нікуди не ступить з Києва. Він буде вбивати й вбивати, доки не доможеться свого. Він знищить кожного, хто наважиться стати поперек його путі. Націоналістів теж не пошкодує.

«Правда, з націоналістами я буду дещо обережніше розправлятися, аби не накликати на себе біди. Адже за їхніми спинами в Берліні стоять впливові чини з абверу. Націоналістичну мерзоту я затисну в кулак з допомогою Рехера.»

— Дорогий мій Георге,— фон Рітце поклав на плече Рехера руку.— Навіть не знаю, як і дякувати вам за ці застереження. Але для рішучих дій...

— Вам потрібні вагомі докази?

— Саме так.

Рехер теж поклав на плече фон Рітце руку.

— Любий полковнику, ви їх матимете предостатньо!

Х

На софійській вежі глухо загув дзвін «Рафаїл»...

Уві сні Шнипенко не почув, а скоріше вгадав, як дрібними переборами «Рафаїлові» відгукнулися малі дзвони, і підхопився. Повік не встиг розтулити — заволав щосили:

— Оце ти мене так розбудила?!

Стара жінка в чорному, що горбилася на краєчку стільця біля ліжка, стрепенулася. Її кістляві, зовсім висохлі пальці безпомічно мацали по впалих грудях, певно, шукаючи різки хустки. А у великих, збляклих від туги очах — відчай: «Боже милосердний, як же це я так непростимо прогавила!» З опівночі сиділа вона в ногах у сина, пройнята одним бажанням: вчасно розбудити його на службу. Але так і не розбудила. Бачила, як болісно кривляться його напівстулені губи, як пересмикуються підпухлі повіки, і раз по раз говорила собі: «Хай ще хоч хвилиночку спочине. Хоч хвилиночку...» Отямилася лише від синового окрику.

— Ну, чого баньки вилупила? Тепер можеш тішитись... І штовхнула мене нечиста сила понадіятися!

Такі слова вже давно не були новиною для старої, і вона ніскільки на них не образилась. Вірила ж: то не Роман, то горе синове говорить. От коли б зняти з його серця хоч половину тривоги... Але єдине, що вона могла, так це принести йому води вмиватися. Принесла, подала рушничок.

— Вдавися ним тепер! — І професор пошпурив рушник на підлогу.

Не сполоснувши лиця, натягнув прямо на піжаму светр, штани, вскочив у штиблети і, зірвавши з вішалки пальто, стрімголов кинувся до дверей. А вона так і лишилася стояти посеред спальні з карафкою води в руках. Принижена, відкинута.

Сонце ще й не думало сходити, коли Шнипенко, на ходу застібаючи гудзики, випорснув з під'їзду. Вкрита сивим інеєм, вулиця лежала тиха й безлюдна. Тільки в морозному повітрі мляво пливли густі хвилі церковного дзвону. Його дратували і неприродно урочисті дзвони, і холодне голчасте повітря. І цікаві обличчя, що з острахом визирали крізь проталини у зледенілих шибках, теж бісили. Все немовби насміхалося з нього: «Ага, запізнився на панахиду по убієнних лицарях! А генерал Ебергард спеціально ж скоротив комендантську годину... Ні, не скористалися ви, пане Шнипенку, слушною годиною. Тепер вам лишається тихенько сидіти на задвірках

і не рипатись. А то, чого доброго, ваші спільники ще поцікавляться, чому ви ігноруете службу божу...»

В соборі Андрія Первозваного уже було повно-повнісінько. Проте, щоб пропхатися до амвона, нічого було й думати. Шнипенко присусідився біля ікони Варвари-великомучениці і боязко витягнув голову: хто там у перших рядах?.. Троє представників німецького командування. Голова української національної ради у Києві професор Волячківський. Прибулі нещодавно з Берліна доктор Кандиба і генерал Копистянський. Редактор «Українського слова» рожеволиций Іван Рогач. Поряд з ним бугаювато супився вислогубий Гоноблін, а далі — службовці міської управи, поліцаї, новоявлені панки і крамарі. Раптом Шнипенкові потемніло в очах: поміж головами замаячила здавна знайома потилиця. Вгодована, випещена, перепорота мало не від вуха до вуха глибокою поперечною складкою. Між бугруватими лискучими шишаками темніла друга, поздовжня. Збоку здавалося, що на тій потилиці навмисне викарбувано зловісний хрест. «Сінклер!» — на голові професора неприємно заворушилося волосся. Йому страшенно захотілося стати маленьким і непомітним. Аби сховатися за чужими спинами, він зсутулився, пригнувся.

Із генералом Сінклером у Шнипенка були старі рахунки. Ще наприкінці сімнадцятого року круто схрестилися їхні стежки. Коли більшовики почали вимітати з Петрограда всіляку монархічну шухваль, цей сатрап прикушпелив на підвіжках князівського обозу до Києва. Зголоднілий і переляканий, він, щоб якось прогородуватися, кинувся канючити у верховодів Центральної ради, яку, до речі, за місяць перед цим закликав вирізати до ноги, місця для служби. Чиясь зла воля ввела голомозого чорносотенця до петлюрівського генерального штабу, але, враховуючи його україножерський настрій, для більшої певності вирішила приставити до новоявленого «національного героя» надійного перекладача-ад'ютанта. Невідомо чому, але вибір упав на молодого тоді Романа Шнипенка, котрий як делегат фронтової частини перебував при політичному відділі генштабу. І вибір виявився вдалий. Жоден крок, жодне слово Хрестоносця не пролітало повз увагу ад'ютанта. І Сінклер це дуже швидко помітив. І потай став шукати нагоди, щоб здихатися негласного наглядача.

Така нагода скоро трапилася. Коли Червона гвардія підступала з півночі до Києва, петлюрівське командування метнулося на місця боїв, аби надихнути козаків на ратні подвиги. За старшого в штабі опинився не хто інший, як Сінклер. Одержавши відомості про розгортання боїв під Крутами, він викликав серед ночі Шнипенка, вручив засургучений пакет і наказав негайно ж, не чекаючи ранку, доставити його на Лівобережжя полковнику Болбачану. Але де шукати того полковника? Шнипенко виїхав за Дарницю, оглянувся довкола — куди ж їхати? І здалося йому, що генерал навмисне вигдав це доручення з пакетом, аби... Тому, надібавши на перший же хутір, Шнипенко заночував. А вранці, угледівши, як дорогою щодуху тікають петлюрівські курені, кинувся за ними до Києва. Та не встиг через Дніпро перебратися, як його схопили молодчики з контррозвідки. Допитів не робили. Суду теж не вчиняли. Просто

оголосили, що він звинувачується в розгромі куренів під Крутами, оскільки, мовляв, пакет не був доставлений у резервний полк, який чекав у засідці наказу, щоб вдарити в тил червоним. Шнипенко був певен, що Сінклер чинить над ним розправу руками інших, але вдіяти нічого не міг. Покірно чекав, коли його видадуть на розтерзання озвірілим, п'яним від крові і горілки козакам. І його б справді видали, якби в ту критичну годину не нагрянув у штаб Квачинський...

Опинившись у червоних військах, Шнипенко постарався забарвити все, що з ним сталося, рожевими фарбами. О, скільки разів оповідав він з великих і малих трибун про те, як прирік на поразку під Крутами петлюрівські частини, навмисно не доставивши полковнику Болбачану наказ про наступ на червоні тили. Про одне лише змовчував — про те, як пощастило йому уникнути розстрілу. Але йому і без цього вірили, вважали героєм і всіляко допомагали розшукувати серед полонених голомозого Хрестоносця, якого він жадав порішити власними руками. Але ті розшуки нічого не дали: генерал зник безслідно. І раптом така зустріч! Через двадцять чотири роки!..

На вежі натужно загули дзвони.

Служба скінчилася, і з собору сипонули панки і підпанки. Шнипенко бачив, як біля амвона дужі молодики підхопили на плечі прикриті жовто-блакитними пологнищами домовини з костями «нагло убієнних під Крутами лицарів» і посунули до виходу. За ними товпилася можновладна братія з непокритими головами. Процесія вирушала до Аскольдової могили, де мало відбутися поховання останків петлюрівських вояків.

Сотні півтори, а може, й дві повільно сунули змертвілими вулицями. Ішли, чинно вишикувавшись за рангами. Тільки Шнипенко плентався мовчки у задніх рядах. Він навмисне терся серед непевного люду в кінці колони, аби не зіткнутися ненароком з Хрестоносцем. Із превеликою радістю чкурнув би професор від цього трухлявого зборища, коли б не пам'ятав суворого наказу pana Рехера-Квачинського: «Ви повинні бути серед них моїми очима і вухами...» Правду кажучи, зараз цей наказ грів його душу. «Треба бога дякувати, що послав мені зустріч з Рехером. Якщо Рехер зумів відвернути мене од домовини двічі, то, напевно, відведе і втретє. Та й куди якимось сінклерам міратися з ним силою!.. А все-таки чого це він так зацікавився збіговиськом цих чванькуватих торбохвватів? Невже там, нагорі, щось намічається проти них? Господи, коли б то... А я вже допоможу розкусити цих пройдисвітів».

Ховали «нагло убієнних під Крутами» з рушничним салютом. Коли виляски від пострілів розтанули в задніпровських далях, до пагорбка свіжої землі випхався низькорослий, замухрижкуватий дідок із довгою бородою. Немічним голосом він довго і нудно гугнявив про якийсь воїнство і про якусь славу. Його змінив генерал Копистянський і теж затягнув про колишню велич нації, про відродження і покликання. Шнипенка вся та балаканина анітрохи не цікавила, він терпеливо чекав виступу Сінклера.

— Перед нами мільйони української молоді, — захлинався в фальшивому натхненні редактор «Слова», нібито й справді перед ним були оті мільйони. — Молоді, що самою долею покликані стати на борню за незалежність своєї державності. Нам потрібна молодь сильна тілом і духом, яка здатна торувати далі шляхи, початі Святославом і Мазепою. Тільки народ, що має таку молодь, може вибороти належне собі місце в Європі. Слабкі народи рано чи пізно стають не більше, як погноєм історії. І це ми повинні пам'ятати. І на могили убійчних лицарів повинні дати найсвятішу клятву: Україна — понад усе!

Молодики, що несли на плечах домовини, дружно ревонули:

— Слава! Україна — понад усе!

Коли панахида закінчилася, найповажніші її учасники були запрошені на бенкет. Шнипенка, звичайно, не помітили. Та він все одно нікуди не пішов би: дома його чекали куди важливіші справи, ніж теревені в колі, де один одного недолюблює, остерігається і нишком підкусує. Доки київська еліта справляла поминки по «нагло убійчних лицарях», він готував поминки над цією елітою. В недоброму натхненні його рука звично творила донос такого змісту:

«Військовому коменданту м. Києва генералу Ебергарду.

Обербургмейстру м. Києва доктору Рогаушу.

Панове!

Я вважаю своїм обов'язком довести до вашого відома, що в місті піднімають голову кола, які свідомо руйнують підвалини наших дружніх зв'язків із німцями. Образливо, що цю невдячну роботу провадить українська еміграція, яка повернулася сюди на німецьких возах. Звичайно, для людини немає більшого горя, як доживати віку за межами батьківщини, і можна зрозуміти радість тих, хто, зачувши про визволення Києва, поспішив повернутися під рідну стріху. Той емігрант, що не вештався по заграничних кафе та дискотейних клубах, а віддячував своїм господарям тим, що кував зброю проти більшовизму, заслуговує нашої поваги. Ми схиляємо голови також перед тими, хто, бажаючи допомоги вітчизні, прийняв підданство держав осі і став вояком фюрера. Але серед цойно прибулих емігрантів ми бачимо і таких, які перші втекли у вісімнадцятому році, коли почули, що пахне смаленим, і нічого не зробили для справи визволення рідного краю на теренах еміграції, зате першими кинулися сюди, аби урвати найжирніший шкиндель.

Це — люди щурячої натури. Шукаючи жирного шматка, вони розносять по рідній хаті чуму недовір'я, розбрат і невдячність. Саме такі щури, фарисейством і дволикістю добившись довір'я німецької військової влади в Києві, захопили найвідповідальніші пости місцевого самоврядування, ці зажерливі прибуди метушаться, лементують на всіх перехрестях, вдаючи із себе визначних політиків. Але пригляньтесь до них пильніше, прислухайтеся до їхньої балаканини! Це — базіки. Це — неуки і гультяї. Це — суспільне сміття, якому бракує мужності і честі, щоб зізнатися у своєму неучтві. Нинішній київський політик — це шарлатан і егоїст. Замість того, щоб

повсякденно турбуватися про кривні справи народу, кликати його до терпеливості і накреслювати разом з німецькими визволителями спільні цілі, він дбає тільки за себе. Його мета — добитися портфельчика. Він не хоче чесно трудитися, він прагне тільки керувати, сидіти хоч на маленькому, але неодмінно на троні. Для досягнення своїх цілей він не цурається найбридкіших методів: наклепів, провокацій, обдурювань. Своїми розхристаними, екстра безвідповідальними промовами він роз'ятрує в народній душі старі рани. А хіба про це ми нині повинні думати?

Фюрер закликав нас: «Українці, до праці!» І ми чітко усвідомили, що наше щастя в щасті великого німецького народу, в неухальній праці на Великонімецьчину. А чим тхне від закликів, які виголошували на папахиді по «нагло убієнних» добродії Сінклер, Гоноблін, Копистянський, Рогач та інші? Ось що вони кажуть: «Українець повинен нарешті перестати бути бидлом. Протягом віків усі наші поневолювачі красенько говорили: працюйте! працюйте! працюйте! І ми віками працювали задля блага інших. Але тепер досить! Ми не раби! Україна — понад усі!» Від цих слів тхне зрадою. Туманними фразами про якусь там самостійність України сінклери, рогачі та гонобліни задурманюють голови простолюдинам, відлучають їх од спільного шляху з німцями.

Замість кликати українство до дружної праці, замість кликати його вчитися у вищого німецького народу — прибудні емігранти втішають народ тінями забутих предків, одвертають його увагу від визволителів. Замість кликати селянина і робітника до цілковитої і абсолютної лояльності, виховувати людськість у душі незаперечної довіри до німця, політикмахери, типу Сінклера, Рогача, Гонобліна, Ольжича, Шумелди, намагаються сіяти злочинні настрої сумнівів і недовіри. Схоже на те, що вони збираються грати в найогиднішу потвору «демократії» — парламент. Але для чого нам цей вертеп балаканини? Ми безмежно щасливі вже тим, що про наше майбутнє піклується великий вождь усіх часів і всіх народів Адольф Гітлер.

Істинні друзі фюрера твердо вірять, що німецьке командування в Києві не допустить анархічного розгіння, позбавить киян необхідності вислуховувати зрадливе напучування авантюристів. Ім'я бога ми закликаємо власті оголосити нещадну боротьбу всім тим негідникам, які хочуть завадити нашому щирому співробітництву з визволителями. За добрим прикладом нам ніколи не соромно йти. А німецька раса гідна того, щоб нею захоплюватись і наслідувати. Найсвятішим своїм девізом ми вважаємо: вірність і праця!»

Шнипенко розмашисто підписався, зазначивши всі свої титули. Потім витер тремтливою долонею ясний піт з чола, звівся із-за столу, пройшовся сюди-туди по кабінету, вдоволено потираючи руки. Зупинився перед кам'яним ідолом на покуті. Дивився на плескувате, непроникливе обличчя забутого бога довго й тупо, немов хотів знайти на ньому співчуття чи схвалення. Потім одягнув пальто і по-мчав до канцелярії Рехера-Квачинського...

13 грудня службовці міської управи були вкрай здивовані відсутністю на робочих місцях двадцяти семи своїх колег. Недолічили в той день прихильників нового порядку і в інших окупаційних установах. Дивувало і те, що не вийшла газета «Українське слово», а з Софійської дзвіниці були зняті жовто-блакитні прапори і тризуби. Але ніхто, мабуть, окрім професора Шнипенка, не здогадувався, що зчинилося в місті. Тільки опівдні по Києві рознеслася чутка: минулої ночі гестапо арештувало багатьох націоналістичних проводирів. Арешти тривали і вдень. І коли до управи підкотив чорний автомобіль, заповзятливі чини заціпеніли від жаху: кого візьмуть?

Взяли голову відділу наукових і культурних установ. Проте його повезли не до сірого «передсмертника» на Володимирський, де отаборилося гестапо, а до резиденції обербургомистра. Доктор Рогауш зустрів Шнипенка на порозі свого кабінету.

— Пане професор,— сказав він, всадивши прибулого в крісло.— Німецькі власті ретельно вивчили вашу заяву і знайшли її розумною і цікавою. Ви виявили глибоке розуміння нинішньої ситуації і зробили нам велику послугу. Сам генерал Ебергард волів передати свою подяку. Ми, німці, вміємо цінувати людей, які нам вірно служать. Але скажіть, професоре, ви згодні публічно проголосити погляди, які так ретельно виклали в заяві?

Шнипенко відразу ж збагнув, куди веде обербургомістр, і тоном людини, ображеної подібним запитанням, відповів:

— Своїх поглядів я ніколи не соромився.

— Це похвально. В такому разі дозвольте поздоровити вас із призначенням на пост редактора газети «Нове українське слово». Так, так, не дивуйтеся: рогацьківського «Українського слова» уже не існує. Вчора ми закрили цей листок як такий, що не виправдав покладених на нього надій. Хочу вірити, що з «Новим українським словом» подібного не станеться.

— Безперечно!

— Вам належить починати все спочатку. Перш за все підберіть працездатний і, головне, абсолютно лояльний апарат. Програмою нового органу повинна стати ваша ж заява. Ви надрукуєте її замість передової в першому номері! Всі поточні інструкції і вказівки одержуватимете через пана Губера. Запам'ятайте: пана Губера. Він буде, так би мовити, вашим порадиником. Все зрозуміло?

Патлата голова Шнипенка поштиво схилилася на груди.

XI

— Так ви подумайте над мою пропозицію, Олесю. Будьте певні, ми чудово спрацюємося. Знаєте ж, як щиро вас шаную. І хай не лякає...

— Гаразд, я подумаю,— Олесь поспіхом відкланявся. Йому хотілося якомога швидше залишитися на самоті, щоб все спокійно обмірковувати. Правда, він не вірив, що до кінця може збагнути поведінку професора. Бо хіба міг колись уявити, що університетський кумир, котрий роками безустанно вивергав з-за кафедри потоки

сентенцій про «святую незрадливість і вірність високим ідеалам», раптом розпоче так безцеремонно ті ідеали?

«Для чого ж він вихвалявся перед нами? Невже всі оті промови — лише золототкана одіж розтлінної, потайної душі?.. Чому ми, як ягнята, покійно слухали його тиради і вірили? Дурні, несосвітєні дурні!»

Пригнічений, розтривожений, вилетів на вулицю. Вдихнув на повні груди повітря і стишив крок. Погода цього ранку була на подив гарна. Після двотижневої холоднечі нарешті пересілися морози, вщухли пекучі східні вітри. Сніг якось одразу став м'який, податливий, ніби розпушене крупчатне тісто, і вже не огризався під ногами. Але Київ лежав тихий, заціпенілий, немов у передчутті лютих хуртовин. Вулиці пустинні, нерозчищені. І Олесеві зненацька стало моторошно від самотності. Він поволі йшов вузьким протоптом, йшов навмання, аби тільки не стояти на місці. А з голови ніяк не зникало: «Пропоную вам місце співредактора в газеті... Роботою ви не будете переобтяжені: ваш обов'язок — переглядати публікації німецькою мовою... Будьте певні, ми чудово спрацюємось...»

Співредактор «Нового українського слова»... Ні, не збирався Олесь, прямуючи до професорського будинку, почути таку пропозицію! В своїй записці Шнипенко ж не обмовився про це жодним словом. Просто просив навістити його. «Дивно, чого це він раптом згадав про мене? За які заслуги виявив таку «шану»?.. Хіба згадав історію з виключенням мене з університету? І розраховує, що я збираюся мстити? Дивак, я давно вже не той Химчук, яким був рік тому... А може, Феодал прочув щось про повернення мого батька?» Олесеві пригадалося перекошене від переляку обличчя Шнипенка, коли той завітав напровесні до їхньої господи над Мокрим яром і угледів на книгах екслібріс Квачинського. І ота дивна розмова з професором перед вступом німців у Київ пригадалася...

Біля Золотоворітського скверу Олесь зупинився. Колись багатолюдний, гомінливий куточок міста нидів у забутті і запустінні. Полохливі протопти кривуляли до під'їздів та завулків, і жоден не вів до сивого свідка колишньої величі русичів. Кияни, здавалося, забули про велич своїх предків. Шурхаючи майже по коліна в сніг, Олесь посунув до Золотих воріт. Припорошеними сходами вибрався до того місця, де в давнину, вражені багатством і могутністю столиці Русі, іноземці схиляли голови перед входом до Києва...

— Ти що там робиш?

Він зирк назад — Оксана. В легенькому пальтечку, в парусинових черевиках топчється на дорозі. Йому стало боляче, що він ситий і зодягнутий, а людина, яка жертвувала ради нього всім, чим могла, тупцює на морозі в літніх черевиках. І, мабуть, голодує. Бо з часу останньої зустрічі її обличчя ще більше видовжилось і стало до прозорості білде. Збіг униз. Схопив її за руки: пальці як із криги. Здається, стисни — попереламуються. Не кажучи ні слова, взяв в'язані ще матір'ю рукавички і невміло почав одягати їх на дівочі руки.

— Як ти тут опинилась?

— Вгадай. Хоча скажу: в медінституті була.

— В медінституті?.. Чого?..

— Документи здавала. Не хотіла тобі про це казати, доки вступних екзаменів не складу, а от бачиш...— Вона заглянула йому в очі, певно, сподіваючись знайти підтримку і розуміння. Але його і не обрадував, і не засмутив Оксанин намір.

— Знаєш, чого я так зробила? Не хочу на них працювати. З якої це речі маю з ранку до ночі перешивати залізничне полотно?.. Щоб вони могли фронт снарядами годувати? Та хай руки тому всохнуть, хто їм помагатиме! От того й здала в медінститут документи.

— Правильно й вчинила.

— Розумієш, ми всі змовилися кинути роботу. Частина наших уже в Саливонки на цукрозавод вирушила, інші по селах розбіглися. Я теж до Явдохи перебралася, щоб примусом, бува...

— Коли вступні екзамени?

— Через тиждень. Після Нового року, кажуть, навчання розпочнеться. Прохання до тебе маю: позич свої підручники. Може, хоч що-небудь встигну вчитати.

— Нічого я тобі не позичу.

Оксанині очі метнули в його бік блискавиці.

— Навіть не сподівайся,— підтвердив все так же серйозно. І по паузі додав: — Які можуть бути позички в одній сім'ї? Ти готуватимешся в моїй кімнаті. Так, так, сьогодні ти переберешся до нас. Назавжди!

Чи то від цих слів, чи то від холоду Оксана здригнулася, мерзлякувато зіщулилась.

— Що це ти вигадав? Ну, що ти вигадав?..

— Які ж тут вигадки! Я вже давно збирався тобі сказати... Та не мастак я говорити красиво... Ти вже вибач. Але красиві слова я неодмінно скажу. Потім скажу колись.

Взяв її під руку, і вона покійно пішла поруч. Пішла приголомшена, знічена, з низько схиленою головою. Вже на розі обернулася, мабуть, щоб запам'ятати місце, де почула найкращі, найдорожчі за все життя слова. Але вгледіти крізь мутну завісу, що зненацька опустилася на очі, те місце так і не вгледіла. І все це не могла повірити в своє гірке щастя, яке так зненацька здибало її серед омертвілої, засніженої вулиці біля Золотих воріт. Скільки мріяла, як виглядала цей день, а от коли він настав,— повірити не могла. А що, як все це тільки сон, скороминуще марево?..

Образливо короткий був їхній шлях у парі. Уже біля бульвару Шевченка його перетнула кількасотенна скорботна колона, оточена озброєними вершниками-есесівцями. Заложники!

— За що їх стільки?

— Видно, за підпал Думської.— Слова Оксани прозвучали жорстоко й сухо.— В Бабин яр женуть...

Вранці в магазині для фольксдойців, де Химчуки з недавнього часу одержували продукти, Олесь теж чув краєчком вуха, що минулої ночі підпільники спалили будинок колишнього обкому партії, але повірити в це не повірив. Який, мовляв, смисл палити спустіле

приміщення? Хіба тільки для того, щоб знищити велетенську карту, яка вже з тиждень красувалася на його стінах? .

Він бачив ту карту. Власті навмисне вивісили її в такому місці, де кияни хочеш не хочеш мусили дивитися на успіхи німецької зброї. За добру сотню кроків у вічі впадав гігантських розмірів парусиновий квадрат, перепоротий жирною ядучо-синьою смугою, яка означала лінію фронту. Вона вихоплювалася аж під вікнами третього поверху, — на Кольському півострові, — круто сповзала вниз до Ладозького озера, потім погрозово вигиналася вправо, фатальною пухлиною підступала до Москви, проходила під Воронежем, перетинала навіть Донбас і обривалася аж над вікнами першого поверху — під Ростовом-на-Дону. Особливо гнітюче враження справляли сині стріли. Здавалося, вони мітили вп'ястися в серце кожного перехожого. Тому Олесь спершу навіть зрадів, довідавшись, що карти більше немає. Хіба ж знав, що за неї проллється стільки невинної крові!

Обірвалася і загубилася вдалині колона. Легенький вітрець поволі заносив сніговою крупкою сліди кількох сотень заложників. А Олесь стояв край дороги з опущеною головою. І не скоро, мабуть, опам'ятався б, якби Оксана не торкнула за лікоть:

— Кура починається... Видно, хуртовина буде...

— Хуртовина? Так, так, мабуть, буде.

— Що ж, пора розходитися.

— Розходитись? Ти що? Ми підемо до нас...

— Тільки не зараз. Не в добрий час затіяли ми... Почекаємо кращих днів. А зараз ходи щасливий, — вона торкнулася його щоки холодними губами і пішла не озираючись.

Він не перечив їй. Дивився вслід і не перечив...

— Що ж це коїться, Петровичу? — задихаючись, заговорив Олесь, переступаючи поріг свого дому. — Я вас питаю: що коїться? Які ми в біса захисники народу, коли за наші вчинки повинні розплачуватися невинні люди. Сотні людей!.. Ну, для чого треба було палити Думську? Що цим домоглися? Карту знищити? Але ж радію... Зранку до ночі воно триндикає на всіх перехрестях про наступ на Москву. А за оту паршиву карту сьогодні триста чоловік наклало головами... Ні, я з цим не можу змиритись!

Затнувся. Його вразила блідість, яка поволі розпливлася по обличчю Петровича.

— Все сказав? — почув Олесь спокійний, навіть занадто спокійний голос.

— Вистачить!

— Спасибі за щирість. І за застереження спасибі. Але всі свої претензії ти висловив не за адресою. Я рівно стільки ж знаю про підпал Думської, скільки й ти. І обурююсь цією безглуздою дією не менше за тебе... Це — не боротьба, це щось середнє між авантюризмом і прихованою провокацією. Але не вина, а біда наша в тому, що таке трапляється... Ти чув про жовтневі погроми в Києві? Знаєш, скільки наших полягло в Бабиному яру? Подумай, чи міг майже до

поги розгромлений центр втримати зв'язки зі всіма учілілими групами. Звичайно, не міг. А оті групи стали діяти на свій розсуд, часто всупереч нашої генеральній лінії... Ми робимо надлюдські зусилля, аби зібрати все, що здатне до боротьби, в цілісну організацію, спрямувати по одному руслищу всі сили опору. Але легко сказати: об'єднати всі сили опору. Нешадний терор, провокації, часті провали, зрада... Скажу, не криючись, що навіть віддані партії люди і ті не з великою охотою ідуть на те, щоб встановлювати з кимось зв'язки. І про це знають фашисти. І, звичайно, намагаються погріти руки на наших труднощах... Скажи, ти абсолютно певен, що підпал Думської — не справа рук самих окупантів? Ні?.. Я теж ні. Ба навіть перекоаний: це чергова їхня провокація! Ти правильно підмітив: такими діями можна викликати в населення тільки озлоблення і зневажність до підпільників. І найстрашніше, що ми безсилі вивести чужаків на чисту воду. Щоб народ нам повірив, потрібні вагомні аргументи, а не пишні слова... Нам потрібні люди, люди і ще раз люди, які б працювали в усіх окупаційних інституціях і націлювали наш вогонь на найслабкіші місця фашистів. Звичайно, такі люди будуть...

Останнім часом Петрович не раз вів відверті розмови зі своїм юним другом, але тільки зараз Олесь зрозумів, скоріше серцем відчув, яку титанічну роботу належить виконати безіменним воїнам невидимого фронту. Справді, як зібрати в цілісну організацію розпошені, глибоко законспіровані групи і групки? Як довідатися про потаємні наміри гітлерівців? Де взяти надійних і мужніх людей?..

— Скажи, Петровичу, для підпілля потрібно, щоб у редакції міської газети була своя людина?

Якусь мить той здивовано дивився на Олеся. Потім:

— Звичайно.

— Сьогодні професор Шнипенко запропонував мені місце співредактора по німецьких публікаціях в «Новому українському слові». Якщо я можу принести користь...

— Дорогий мій хлопче, ти вже приніс користь. Документи і продуктові картки, які ти роздобув...

— Про це забудьмо: заслуги моєї в тому мало. Просто — щаслива випадковість. А я хочу жити не за чиймись спинами, а робити хай незначну, але потрібну для перемоги справу.

— А ти уявляєш, що тебе чекає? — І в голосі Петровича щира батьківська тривога. — Це — не Дарницький табір. Од тебе відсахнуть найближчі люди. І ти не матимеш права... Чи вистачить сил знести незаслужений осуд?

— Вистачить.

— Не поспішай: потім відступ буде неможливий...

— Відступати я не збираюся!

I

— Іванку, рідний, прокидайся мерщій! Виглянь на вулицю... — Олина тількино через поріг. — Нарешті сталося!

— Що сталося? — Івана так і википуло з постелі.

Він давно вже не спав, але ніяк не наважувався підвестись. В кімнаті була така холоднеча, що навіть денне світло не проціджувалося крізь замуровані снігом шибки. Іван не любив залежуватися, здавна привчив себе схоплюватися відразу ж, як тільки просинався. Але цього ранку лежав, боячись навіть руку висунути з-під наваленого на спину манаття. Коли Олина, тіпаючись, почала одягатися, навмисно прикинувся сонним, щоб не здумала будити. Вона якийсь час дивилася на нього, але будити не стала. Мовчки натягла нахолоду одіж, взулася в старенькі валянки, що сушилися на плиті, взяла відро і подибала надвір. А він так і не розтулив повік, немор чекав, щоб якась стороння сила допомогла звестися з постелі.

— Так що ж сталося? — Іван, уже стоячи.

Олина обхопила його шию тремтячими руками. Він ще більше стривожився.

— Що це найшло на тебе? Скажи нарешті!

— Іванку, рідний, коли б ти знав... Зараз старе й мале на вулицях. Люди навколішки стають, моляться...

— Моляться?

— Від радості, Іванку. Бо німчура тікає! — І зайшлася нестямним сміхом.

Він трусонув її за плечі.

— Що ти верзеш? Як тікає?

Глянула йому в очі, дістала з рукава пожмаканий аркуш і тихим, вибілелим голосом:

«Дорогі наші земляки-кияни!

Багатостраждальні батьки, сестри й браття наші!

Запам'ятайте ці грудневі дні, навечно запам'ятайте морозні ночі, бо саме зараз народжується довгождана сторінка боротьби радянських народів з фашистськими вандалами. Час наших невдач скінчився — починається час визволення священних земель наших від коричневих полчищ. Минулого тижня на імлистих підмосковних полях, звідки в давнину вирушали полки Дмитрія Донського на Куликовську битву, де ополчення Мініна і Пожарського завдало смертельного удару польським інтервентам, де димом розвіялася слава Наполеона, — радянськими військами розтрощено найкращі, найвідбірніші дивізії Гітлера! Червона Армія перейшла в могутній контрнаступ на всіх фронтах! Хвалені фашистські воюки тікають, залишаючи гори трупів. Час остаточної перемоги не за горами...»

Загули, закалатали над Івановою головою дзвони, попливли перед очима яскраві райдуги. «Час остаточної перемоги не за горами...» Ні, не так легко повірити, що незабаром пастануть часи, коли можна буде ходити вулицями, не очікуючи ненависного «халът», радіти безхмарному небу і чистому сонцю. Іван вихоплює з рук Олини листівку і впирається очима в рівні рядки незворушних літер. В грудях поволі холодне: час остаточної перемоги не за горами!..

— Де ти взяла?

— На вулиці. Біля колодязя.— Закинувши руки за голову, вона підійшла до ліжка, впала на постіль лицем у подушку. І зайшла беззвучним сміхом. Він дивився, як здригаються її плечі, і сам мимоволі почав осміхатися. «Час остаточної перемоги над фашизмом не за горами!..» Йому хотілося впасти поруч з Олиною і, розкинувши врізнобіч руки, реготати, реготати за всі місяці мовчання. Проте він не впав. І не зареготав.

— Ну, годі. Чуєш? Не втрачай голови.

У відповідь — ще голосніший сміх.

Іван знав Олину як безпосередню, вразливу і розумну дівчину. Знав, що її приваблюють люди кришталевої чесності, виняткової мужності, і всіляко намагався виглядати саме такою людиною. І безрезультатно. Олина вже давно втратила здатність тверезо дивитися на його вчинки — мабуть, саме за це він найбільше й цінував її. Та чи хоч раз вона так раділа раніше?.. Іван опустився на стілець, схилив голову. Отямився тільки тоді, коли вона сіла поруч на підлозі.

— Чого сумуєш, Іванку? В такий день...

«А й справді, чого сумувати? Скоро ж воля! Якщо вже фашисти почали драп-марш, то скінчать його не інакше, як у Берліні. А перемога все змие...»

— Я радію, Олино, радію.

— Не сміши! Не щирий ти зі мною. Я серцем відчуваю... Не перший день...

— Дивачка ти, їй-право. Не криюся я перед тобою. Просто прочитав листівку і задумався. Ти ж знаєш, як усе для нас складається...— І він давав розповідати про неймовірні труднощі, які виникають і при налагодженні зв'язків з уже існуючими молодіжними підпільними осередками, і при організації нових трійок та п'ятирок.

Все те було правдою. Доля не поскупилася на труднощі для їхньої малочисельної групи. Та він наголошував на них, аби приховати від Олини свій похмурий настрій, який роз'ятрював душу ще відтоді, коли Іван побачив на бульварі Шевченка довжелезну колоду заложників, котру есесівці гнали до Бабиного яру. Не раз і не два бачив він на київських вулицях такі процесії смертників, але моторошний потік приречених на бульварі буквально розкривав йому серце. Де б не був, що б не робив, а перед очима раз по раз поставали дівчата-близнюки, котрі проводжали свого татка-заложника до могили, вчепившись в поли його піджака. Іван знав того чоловіка: то був бухгалтер Пелюшенко, з яким вони познайомилися під

Вітою-Поштою на спорудженні оборонних рубежів. Знав і те, хто прирік Пелюшенка на смерть. То була розплата за Думську, яку Іван спопелив з Миколою, аби зловісна карта з отими стрілами-дзьобами не наводила жаху на киян...

Іван намагався розповідати про труднощі переконливо, емоційно, але було видно: його словам не розвіяти дівочих сумнівів.

— Ось і розкажуй про свої біди. Ти все одно не віриш,— мовив зрештою.

— Бо не відчуваю ширості.

Сказано це було таким тоном, що Іванові навіть сподобалося, що Олина не повірила. Йому ж давно кортіло поділитися своїми болями. Тільки з ким? Плакатись перед Олиною було нібито соромно, Микола навряд чи зрозумів би докори сумління, а з Платоном у нього останнім часом стосунки погіршали. Кому ж звіришся?

— Не відчуваєш ширості... Чомусь усі неодмінно жадають ширості... Що ж, ти її матимеш. Тільки попереджаю: не обпечись!.. Не стану критися, бувають хвилини, коли... коли я глибоко зневажаю себе. Ненавиджу! Не роби великих очей, зараз я говорю святу правду. Хоча це, можливо, й важко зрозуміти. Для вас же я — еталон наполегливості і витримки. Але коли б хтось знав, що іноді діється ось тут... — Він гулко стусонував себе кулаком у груди. — Коротше, важко мені. Я відчуваю, як щось умирає в моїм серці... Слухай, ти знаєш, що значить помилятися в собі?

Олина заперечно похитала головою.

— Щаслива! Коли б я міг забути, витруїти з пам'яті...

— Що ж ти таке скоїв?

— Що скоїв?.. — Але перед тим, як відповісти, запитливо глянув на принішклу, вражену дівчину і раптом злякався своєї відвертості. Як вода в пісок, кануло бажання поділитися думками. — Та нічого я такого не скоїв. Просто не завжди розумний був.

— Ха-ха-ха... Знайшов із-за чого страждати. Всі ми були нерозумними. Але на те ж попереду й життя, щоб виправляти помилки... Знаєш, я навіть рада, що ти так... Іноді мені здавалося, що ти жорстокий, бездушний. А ти... По-моєму, тільки справжні люди здатні так переживати...

— Та чи я за себе переживаю? Про власні муки і заїкатися б не став. Тут про спільну справу йдеться... От ми провели в окупації майже три місяці, а що встигли зробити?

— Невже нам доведеться червоніти? — вона пошепки. — Ми ж не сиділи склавши руки. Стільки операцій...

— Чотирнадцять операцій! Але нам доведемо, що їх вчинила наша група?

— Що ти верзеш, Іване? Невже хтось стане сумніватися в цьому?

— Стане! От побачиш. Ті, що зараз сидять по різних закамарках та пишуть листівочки, неодмінно кинуться після перемоги до чужого пирога слави. Це зараз вони такі тихі та непомітні, а тоді всі попруть у герої...

— О, мене це менше всього хвилює. Головне, аби швидше прийшли наші.

— А як ми допомагаємо, щоб вони швидше повернулися? Пописуємо листівочки? Пострілюємо із-за рогу?..

— Ну, а що б ти хотів робити? Всесвітню революцію піднімати? Так ти ж сам погодився на останньому засіданні...

— Змушений був погодитися. Бо один у полі не воїн. Але я знаю: все це дрібне, тимчасове... В лісі треба йти! Якщо вже бити гітлеряччя, так бити по-справжньому. А те, що пропонує Платон...

Олина задумалась. Видно, нелегко було їй у свої двадцять і одне літо визначити, хто із хлопців правий — Іван чи Платон.

— То, може, оповістий всіх?.. Склич засідання. Обстановка змінилася, і, мабуть, доцільно було б...

Іван категорично:

— Ні, ні, обійдеться без засідань.

Він вважав за краще відтягнути годину зустрічі з товаришами. Бо ніскільки не сумнівався, що ця зустріч, як не одна попередня, вилється в суперечку з Платоном. Відтоді, як Платон самочинно зв'язався з таємничими посланцями підпільного міського партії, в групі не припинявся незримий поєдинок. При кожній слухній нагоді Платон наполягав, щоб вони з усіма своїми трійками і п'ятірками негайно влилися до загальноміської підпільної організації. До цієї пропозиції досить прихильно ставилася Олина, але Іван був проти. Перш за все остерігався провокації, а по-друге, сумнівався в правомочності центру, який три місяці, три найтяжчі місяці не давав про себе знати. Звичайно, відмовитися взагалі визнавати міськом він не наважувався, але всіляко відтягував вирішення цієї справи. Запропонував, наприклад, спершу об'єднати й очолити міське комсомольське підпілля, а потім уже думати про злиття. Хлопці погодилися, але ухвалили «активізувати агітаційно-масову роботу серед населення». Та їх випередили. Мало не щоночі то в одному, то в іншому кінці міста почали з'являтися листівки з вістями про події на фронтах, з коментарями до чергових розпоряджень окупаційних властей, закликами до саботажу. В душі Іван дякував невідомим агітаторам, які позбавили його від цих турбот. Дякував, доки не довідався про розгром гітлерівців під Москвою. І лише цього ранку збагнув, наскільки був правий Платон. Адже віднині володарем думки мали стати ті, кого Іван зневажливо називав паперовими героями. «Тепер варто їм кинути клич, і маса попре, не задумуючись, за ними. А я лишуся осторонь...»

Він кинувся до дверей.

— Ти куди? Зажди, я хоч липовий навар підігрію.

— На роботі щось перекушу.

— Хіба й сьогодні працюєш? У неділю?..

— Так, і в неділю.

Але це була неправда. Уже більше тижня не навідувався він до своєї «корчми». Відтоді, як у ній з'явився одного разу крутолобий висловусий чоловік у замурзюканій брезентовій куртці і стоптаних бурках, ноги Іванової там не було. Висловусого він упізнав одразу. То був Кузьма Петрович, який до війни працював секретарем

міського комітету партії. Іван зустрічався з ним колись по роботі і здогадувався, що привело сюди колишнього секретаря міськкому: Платон не раз же пропонував влаштувати зустріч із цією людиною. Проте Іван постарався тоді не впізнати свого колишнього начальника. От якби така зустріч сталася десь у жовтні... «Пізненько помітили мене, товаришу секретар. А де були, коли я задихався в безвиході, шукаючи засобів до боротьби? — думав Іван. — А як потрібна була мені допомога! Та ви, мабуть, тоді вважали, хай Іван воює, хай ризикує життям, а під кінець ми наб'ємося йому в керівники. Ні, шановний, тепер я любісінько обійдуся без керівництва!» Того ж вечора залишив ідальню і більше в ній не з'являвся. День у день шастав по місту, розшукуючи старих знайомих, і всім, хто викликав довір'я, доручав формувати підпільні трійки. Поволі, але невпинно виростало ядро майбутнього повстанського загону, з яким Іван збирався розпочати рейд по Україні.

Основні надії майбутній командувач, як і раніше, покладав на студентів. Хоча вже було відомо, що німці не збираються відкривати університет, але в медичному і гідромеліоративному інститутах розпочалися приймальні екзамени, і Іван посилено налагоджував там зв'язки. Через свого земляка Володугу Синицю довідався: в гідромеліоративний вступали переважно хороші, надійні хлопці, вступали для того, аби дістати звільнення від реєстрації на біржі. В медичному теж, казали, було багато надійних. От тільки б зорганізувати їх, повести. Іван ні миті не сумнівався, що це йому вдасться. Але події розгорталися значно швидше, ніж їх можна було передбачити. Майбутня повстанська ще жила в мріях, а фашисти вже почали драп-марш з-під Москви. Іван розумів: треба поспішати, негайно поспішати! Тому майже підтюпцем кинувся з Олининої хати.

Київських вулиць не впізнати. В буденні дні по них хоч прямували поодинокі згорблені постаті до заводських прохідних та до біржі праці, а по неділях Київ наче вимирав. Лише патрулі час від часу маячили на вузьких протопах та де-не-де доконували попід парканами в снігових заметах обморожені, голодні старці. А цього ранку куди не глянь — люди, люди. На змарнілих лицах, у випланих очах — радість. Отже, місто знає про листівки і торжествує велику перемогу під Москвою.

Іван прямував на Шулявку. Ішов з непереборним бажанням діяти, діяти. Миколу побачив здаля — той розчищав сніг біля власної садиби.

— Ти вже чув? — Іван замість привітання.

— Хто про це не чув! Все місто вирує... Мої он в хаті плачуть од радості...

— Хлипати не час! Час діяти!

— Одержано якісь вказівки центру?

— Які там вказівки! Центр роздумує... Але зараз кожному з нас совість повинна давати вказівки.

— Скажи: як все це розуміти? У мене голова паморочиться...

— Пророк я нікудишний, але певен: найчорніші дні позаду. Гітлер пережив свій зеніт. Тепер німчура, не нагріваючи місця під

собою, посуне на захід. Як наполеонівські ордища колись!.. Йдеться до того, що напровесні і своїх зустрічати будемо.

— А що ж ми? Як нам бути зараз?

Іван не поспішає з відповіддю. Витягає з кишені кисет, крутить цигарку. Нарешті задеревілим голосом:

— Виступати в лісі! Виступати і піднімати народ до збройної боротьби.

— Але ж нас пучка...

— Знаю. Тому вважаю, що спершу туди вирушить невеличка група. Чоловік вісім-десять. Вона підготує базу для чисельнішого загону, а ми тим часом підберемо тут людей. І невеличкими групами переправлятимемо на базу. А коли загін розростеться, зміцніє, почнемо бойові дії. Потім люди попливуть до нас рікою...

Микола водить побуряковілними руками по піджаку, явно не знаючи, куди їх подіти.

— Оце діло! Але... хто почне? Хто піде перший в лісі?

— Почнеш ти. Так, так, я не жартую: закласти базу я доручаю тобі. Бери своїх хлопців, і завтра ж вирушайте на хутір Заозерний. Зв'язок будемо тримати через Олину. Ніяких бойових дій не розпочинати! Для нас головне зараз — база. А ми тут не забаримося. Згода?

— Про що питаєш? Тільки як товариші? Треба б порадитися...

— Зараз ніколи мітингувати. Як керівник групи я... За все відповідальність несу я.

— Як знаєш. Я завтра ж вирушаю на хутір Заозерний зі своїми хлопцями.

II

Похмурий, незатишний, продовгуватий кабінет. Вичовгана підлога, давно не білена, вся в темному павутинні тріщини стеля, прокурені, вицвілі стіни. В одному кутку стовбичить переставна дерев'яна вішалка, в другому — громіздкий сейф в плямах іржі. А напроти єдиного вікна із забитими фанерою верхніми шибками — широкий двотумбовий стіл, накритий поверх вилянялого сукна товстим склом, що здається замерзлим озерцем. Оце і вся обстановка, якщо не рахувати двох стільців для відвідувачів. Але на них давно ніхто не сидав. Могилоподібний кабінет знає тільки свого господаря — Олесь Химчука.

Кожного дня рівно о дев'ятій ранку приходить сюди Олесь. Ніхто не бачить, з якою гидливістю скидає він пальто, відмикає череватий сейф, викладає на зеленувату кригу озерця папки і, погрівши під пахвами пальці, починає редакційну службу. Найперше — перекласти телеграми «Дойче Нахріхтен Бюро»¹ та зведення німецького верховного командування. О десятій все це, передруковане і вичитане, повинно лежати на столі Шнипенка. Потім — вивчення свіжої

¹ Дойче Нахріхтен Бюро (ДНБ) — гітлерівська служба інформації.

пошти (в обов'язки Олесеві було покладено щоденно робити огляди німецької преси і рекомендувати окремі матеріали для передруку в «Новому українському слові»). Службою Олесь усе ж не був переобтяжений. І не лише тому, що Шнипенко всіляко протегував йому,— просто не вистачало роботи. Газета переважно живилася передруками з берлінських видань, чимало місця відводила зведенням військового командування та всіляким оголошенням місцевих властей, а ті матеріали, які мали висвітлювати київське життя, писав здебільшого сам Шнипенко.

Олесь мало знався на газетній справі, однак навіть його вражала плідність колишнього професора. В кожному номері дві, а то й три великі статті на різноманітні теми. Шнипенко залюбки писав про розбудову релігії і потенціальні можливості цукрової промисловості на Україні, лив потоку сотникові Тименку, котрий воював «доблесно на східному фронті разом із своїм добровольчим батальйоном», і всіляко паплюжив усе радянське. Нащо вже секретарка Зіна Морозна і та підсміювалася над запізнілою творчою активністю свого патрона. Ніхто, окрім Зіни Морозної, Олесь та ще двох-трьох працівників редакції, не мав права заходити до Шнипенка без поважних причин. Проте Олесь не користувався цим правом. Він залишав свій похмурий закуток тільки тоді, коли в дверях з'являлася пишнотіла Зіна із хтивою посмішечкою на губах.

— Пане Олесю, метр просить...

Траплялося це не так уже й рідко. В редакції знали, що Шнипенко всіляко заграє з нащадком всесильного Рехера-Квачинського. Тільки Олесеві читав він свої статті перед тим, як відправляти до друкарні, тільки з ним ділився «творчими» задумами і довіряв перекладати секретні інструкції та розпорядження, які надходили сюди з різних окупаційних установ. До всіх доручень редактора Олесь ставився уважно і виконував старанно. Особливо коли йшлося про переклад секретних документів.

Як правило, Шнипенко викликав Олесь під вечір, коли повертався з мандрів по апартаментах генерал-комісаріату. В нього стало звичкою відводити душу не інакше, як за надійними, оббитими повстю дверима свого кабінету. Лише одного разу ця звичка була порушена. За кілька днів перед Новим роком він припхався до Олесевої кімнати власною персоною. Вперше за весь час роботи Олесь в редакції.

— Ну, обжилися?

— Як бачите.

Сюди-туди пройшовся, оглядаючи голі, давно не білені стіни, і давай потирати мерзлякувато долоні.

— Ох, яка холоднеча! Треба буде сказати Зіні, щоб хоч вона вас...— але жарту не вийшло.

Настала неприємна пауза.

— Олесю, ви не могли б зробити мені одну послугу?

— Якщо це в моїх силах...

— Що за питання! Хіба став би я прохати неможливого? Розумієте, мені щось нездужається сьогодні. Певно, простудився...— І для

більшої переконливості приклав до лоба долоню. Олесь був більше ніж певен, що шеф здоровий, як бик, але не подав знаку.

— Морози ж, легко й простудитись.

— Еге ж. Так от, я й хотів просити вас... Віднесіть замість мене на перегляд панові Губеру завтрашній номер газети.

Оце так дивина! Ніколи й нікому не довіряв професор таких справ. Щодня вирушав до цензорів з таким урочистим виглядом, ніби йшов коронуватися. Для нього було насолодою, фізичною потребою мелькнути зайвий раз перед очима хазяїв. І раптом такий поворот. Що могло статися? Особливого бажання зустрічатися з Губером в Олесь не було, але спробуй відмовитися, коли Шнипенко не вгаваючи:

— Це займе якихось півгодини. Не більше! Врахуйте, у вас чудова нагода познайомитись із такою рідкісною людиною, як пан Губер. Це велика честь! Скажу по секрету, пан Губер ставиться прихильно до вас.

«Ставиться прихильно? Ну, це вже ви брешете, пане Шнипенку. За які такі заслуги ставитись до мене прихильно Губеру? Та й чи може він пам'ятати всю нашу брехобратію? Один же тільки раз приїжджав у редакцію».

— Пану Губеру представитеся моїм заступником. Я певен, ви дуже швидко знайдете спільну мову. Він любить розумних співбесідників, з власного досвіду знаю...

— До нього ж перепустка потрібна.

— Перепустка готова. Давно готова.— І пухка професорська рука проворно вихопила з нагрудної кишені цупкий клаптик картону, складений книжечкою.— Ось вона, ваша перепустка. Постійна, так би мовити.

Олесеві нічого не лишалося, як погодитися. Мовчки одягнувся, затиснув під пахвою згорток щойно зверстаних газетних сторінок, попрямував до виходу. Шнипенко йому навздогін:

— Тільки хочу вас застерегти: не доведи господи забаритись у дорозі. Пан Губер не любить непунктуальних людей. Постарайтесь бути в нього рівно о дванадцятій.

Губер у Києві був непомітною фігурою. Він не обіймав високої посади і не хизувався генеральським мундиром. Проте його важку руку уже відчуло чимало націоналістично настроєних інтелігентів. Кажали, що в Губера собачий нюх на крамолу і зв'язча ненависть до всього слов'янського. Раніше він буцімто служив якимось фюрером у військах СС і так втихомирював поляків під Краковом, що ті на знак подяки підсипали йому в страву стрихніну. Правда, лікарям вдалося відвалувати од смерті ката краківських передмість, але поставити його в солдатський стрій їм виявилось не під силу. Майже з госпітального ліжка Губера підбрало міністерство окупованих східних областей і направило до Києва. Офіційно він вважався політичним радником при генерал-комісаріаті, але заробітну плату одержував у гестапівській касі. Боятися зустрічі з Губером в Олесь не було причин. Із власними статтями на сторінках «Нового українського слова» він ні разу не виступав. Заздрісна редакційна братія

з неприхованим злорадством пояснювала це творчою немічністю, безталанням Химчука, не підозрюючи того, що це пояснення його найбільше влаштовує. Але щоб не викликати сумнівів, він регулярно підсовував Шнипенкові, окрім зведень військового командування, ще й біографічні нариси-довідки до ювілейних дат німецьких учених. Так що з цього боку до нього важко було причепитись. А що стосується копій, які він потай знімає для Петровича з усіх секретних документів, одержуваних редакцією, то про них ніхто не міг здогадуватись. Інакше б не Губер, а гестапо зацікавилось ним. Але що все-таки сталося сьогодні з Шнипенком?

Ні, не розгадати цієї таємниці. От коли б поруч опинився Петрович! Але він знав, що з Петровичем не скоро доведеться побачитись. Йому раптом пригадалася морозна зоряна ніч. Ніч їхнього прощання. Тоді вони до світання просиділи під остигаючим комином. Повновидий місяць кресав на замерзлих шибках холодні іскри, ткав на підлозі химерні візерунки з тіней, а вони все говорили. Коли місяць захався за Батієву гору, залишив Мокрий яр і Петрович. В Олесеїв пам'яті закарбувалися його останні слова: «Можна знести незаслужену образу, можна, врешті, звикнути до небезпеки, але бачити, як тебе зрікаються ті, ради кого ризикуєш життям... Це найтяжче — жити серед людей і без людей. Хочу вірити, що в тебе вистачить сил і мужності знести все це. Будь обачний. Серцями ми будемо з тобою, але прийти на допомогу не завжди зможемо. Будь обачний і мудрий...»

В кабінет Губера Олесь заходив із словами Петровича в думках: «Розвідник не має права гребувати знайомствами навіть з найогиднішими катами. Бо кожен такий кат може стати джерелом неоціненної інформації. Аби завдавати відчутні удари, ми повинні знати найвразливіші місця фашистів. І саме тобі довіряємо націлювати нашу зброю». На Олесевому лиці ні тіні розгубленості чи хвилювання. Жодна рисочка не здригнулася навіть тоді, коли роздратований, хрипкий голос перетнув дорогу:

— Хто такий? Чого треба?

— З редакції «Нового українського слова». За дорученням pana Шнипенка.

Губер горбився за письмовим столом, закутавшись у пальто, і не удостоїв прибулого поглядом. Лише коротко зиркнув на годинник і, мабуть, лишився задоволений, бо вже м'якше:

— Чому не з'явився сам Шнипенко?

— Він нездужає.

— Не морочте голови! Я не такий дурень, щоб не розуміти, що то за хвороба. Симуляція! Всі ви симулянти, чорти б вас побрали!..

Про себе Олесь відзначив, що Шнипенків погонич — холерик. І до того ж чимось страшенно стурбований. Інакше б чого так гарячкувати та сукати кулаки, коли в нього досить засобів навіть з постелі підвести Шнипенка?

— А ти чого біля порога! Запрошення чекаєш?

— Так, я чекаю запрошення сісти.

Губер запнувся на півслові. Він явно не чекав такої зухвалості.

Підлеглі чини завжди тремтіли перед ним, а тут тобі маєш: якийсь унтерменшен¹ чекає запрошення сісти. Та хто він такий?

— Прізвище?

— Химчук.

— Химчук?! — І тої ж миті на одутлому обличчі щось залиспіло, схоже на посмішку. — Прошу вас, прошу до столу...

Тільки сівши біля столу, Олесь побачив, який несимпатичний цей Губер. Землисто-сіре, як у безнадійно хворих, обличчя, асиметрична лиса голова у коричневих цяточках, запалені, без жодної вії повіки. Та ще й зизокий. Губер досить вправно користувався цією фізичною вагою — відвертав голову, а насправді зірко стежив за співрозмовником. «Циклоп!» — охрестив його Олесь.

— У якій справі прибули? — Циклоп скоріше улесливо, ніж прибітно.

— Привіс на перегляд завтрашній номер газети.

— До чорта вашу газету! — Його жовті пальці знову скорчилися в кулаки. Він швиргонув зі столу покладений Олесем згорток паперів.

Олесь підвівся:

— Я можу йти?

— Йти?.. Чого це йти? Я хочу, щоб і ви помилювалися цим паскудством.

На край столу шльопнув пошарпаний примірник «Нового українського слова». Олесь здивовано стеноу плечима: газета як газета, нічого особливого. Лише «шапка» на першій сторінці впадала у вічі. Щось не пам'яталося, щоб Шнипенко коли-небудь користувався таким крупним шрифтом. Але що це? «Новий наступ Червоної Армії!» Олесь прикипів поглядом до підзаголовка — скроні, як обценьками, стиснуло: «Розгром фашистів у Криму». Застрибали, закрутилися літери, замерехтіли барвисті райдуги: «Ударні десантні частини з ходу визволили Керч і Феодосію...»

«Так ось чого занедужав Шнипенко! Ось чого шаленіє від люті Губер! Пацюки віщують загибель корабля...» Не перший вже раз сповіщали невідомі месники про радісні зміни на радянсько-німецькому фронті. Олесеві ніколи не забути тієї сонячної неділі, коли, зморений голодом, розчавлений страхом, зледенілий Київ раптом вибухнув нестримною радістю, довідавшись про розгром під Москвою майже сорока відбірних гітлерівських дивізій. Не встигли есесівці багнетами та нагаями потьмарити народну радість, як листівки знову повідали про визволення Калуги, Калініна і ряду інших міст. Потім стало відомо про цілковитий розгром Тіхвінського угруповання противника... І от — наступ у Криму. «Який чудовий новорічний подарунок! Але хто подумався наклеїти листівки на брехливе «Нове українське слово»? Чи не Петрович, бува?..»

— Що скажете?

¹ Унтерменшен — недолюдина; зневажлива кличка для слов'ян і євреїв, дана гітлерівцями.

О, Олесь міг багато чого сказати! Але надлюдським зусиллям волі він втпив у собі хвилювання: Губер же чекає від нього вибуху гніву. І Олесь мовив гнівно, аби не породжувати підозри:

— Руки за це треба крутити!

— Руки?.. Помиляєтесь. Голови!

— Ви праві, можна й голови.

— Запам'ятайте, ми цього так не подаруємо! Ми питаємо, як сталося, що офіційна газета перетворилася на рупор більшовицьких ідей.

— Сподіваюсь, ви не запідозрюєте в цьому неподобстві моїх колег?

— Слідство покаже.

— Листівки ж наклеєні уже після виходу газети.

— Яка різниця, коли наклеєні! Головне, газета рознесла їх по місту.

— Не думаю, щоб увесь тираж був зіпсований такими наклейками. Ну, може, якийсь там десяток-другий примірників. Але чи можуть вони зробити погоду? — Він ані крапельки не вірив у те, що говорив. У дні, коли всі поголовно чекали вістей із фронту, навіть одна листівка могла викликати в місті бурю. Кияни неодмінно б розмножили її і пустили гуляти по підприємствах та базарах. Все це було відомо, але йому хотілося хоч трохи познущатися з недотрусного Циклопа.

— Не роблять погоди?! Та ви зовсім недооцінюєте більшовицької пропаганди. Хочете знати правду? Ці листівки в стократ небезпечніші для нас, ніж диверсії. Вам-то я можу сказати: більшовицька пропаганда згубно впливає і на наших солдатів. Особливо угорських. Це вже помічено. Та й що тут дивного: вони ж звикли чути тільки про перемоги, а тут...

Олесь скрушно хитає головою, а в самого так і рветься з уст: «Що ж, хай звикають і до таких вістей!»

Якийсь час Губер сидів, опустивши голову. Потім узявся переглядати шпальти наступного номера газети. Читав він по-українськи досить пристойно; Олесеві лише зрідка доводилось перекладати слово-друге. Оскільки, як і говорив Шнипенко, в номері не було жодного місцевого матеріалу, то перегляд не зайняв багато часу. Із першої сторінки Губер велів зняти тільки повідомлення ДНБ про хід переговорів між СРСР, США та Великобританією.

— В ситуації, яка склалася в Києві, це повідомлення зовсім недоречне. Для чого нагадувати масам про переговори! Будьте певні, совіцькі агітатори читають подібні замітки по-своєму і використовують у своїх цілях.

До внутрішнього розвороту, де йшлося про святкування Нового року в Німеччині, у нього не було претензій. Та коли окинув поглядом четверту сторінку, враз аж позеленів.

— Та це ж саботаж! Хто розпорядився зняти об'яву про збір теплого одягу для військовополонених?

— Це оголошення ми публікували не менше як у десяти номерах.

— У десяти номерах! Та коли б ви у ста номерах його публікува-

ли, то й тоді не маєте права знімати. Все можете скорочувати, а ці об'яви — давайте... Ви навіть не уявляєте, як це важливо.

Та Олесь починав дещо уявляти. Збір пожертвувань, який Червоний Хрест проводив нібито для полонених, був оголошений десь через два тижні після виступу Гітлера по радіо про зимову допомогу армії. Ні для кого не секрет, як доводилося окупантам видирати в населення оту «допомогу». А на поклик Червоного Хреста кияни відгукнулися. Німецькі власті не те що не перешкоджали, а всіляко сприяли цій кампанії. В розпорядження Червоного Хреста надавали радіо, сторінки газет. В короткі строки при кожній з дев'яти районних управ були відкриті пункти прийому пожертв. Навіть житловим комісіям ставилося в обов'язок збирати теплий одяг, валики, рукавиці, шапки, санітарні й постільні речі, білизну, гроші. Але щось Олесь ні разу не бачив, аби хтось із полонених, яких все ще гнали через Київ, був одягнутий чи взутий в тепле. Куди ж діваються дарунки? Почувши настійну вимогу Губера вміщувати оголошення, про все здогадався. Щоправда, це були лише здогадки, а він мусив впевнитися, куди ідуть пожертви.

— А чи не краще було б замість оголошення вмістити в газеті фоторепортаж, — почав він здалеку. — Скажімо, хтось із наших вїде у Дарницький табір і сфотографує полонених у теплому одязі. Це мало б куди більший вплив на читача, ніж оголошення.

Губер злякано замахав кістлявими руками:

— Поїхати в Дарницький табір? Ви що, збожеволіли? Ні з якому разі! З Києва пожертвування ідуть в інші табори. Про Дарницю взагалі забудьте. І про фоторепортаж. Робіть, як я сказав.

Сумнівів не лишалося: пожертвування киян до полонених не потрапляють. Про це треба було негайно попередити Петровича. Адже він не раз говорив: «Щоб наносити відчутні удари, ми повинні знати найвразливіші місця фашистів. Саме тобі довіряємо націлювати нашу зброю». Олесь пишався довір'ям підпільного центру і всіляко намагався його виправдати. Не минало дня, щоб він не відправляв Петровичу секретною «поштою» якихось відомостей. То були і копії розпоряджень, що надходили Шнипенкові, і випадково добуті незаповнені бланки окупаційних документів, і докладний опис структури генерал-комісаріату, і поіменний список з адресами проживання фіурерів з поліцейвідомства...

Перегляд газети закінчився, а Олесь все сидів перед Губером. В його думках визрівало чергове послання Петровичу. Вірніше, не Петровичу, а до всіх киян. Він навіть бачив в уяві видрукувані крупним шрифтом рядки:

«Дорогі земляки-кияни! Багатостраждальні брати і сестри наші!

Півроку тому чванькуватий Гітлер зважався на весь світ, що за лічені тижні переможе нашу країну. До настання зими він вихвалявся вийти за Урал і на Кавказ. Давно вже тріщать морози, а його армії навіть і половини не виконали поставлених завдань. Забувши про свої обіцянки, Гітлер змушений тепер канючити для своїх воєк зимової допомоги. Тільки дулю з маком одержав він у Києві замість

допомоги. І тоді фашисти вдалися до свого улюбленого прийому — провокації. Вустами Червоного Хреста вони оголосили про збір теплих речей для радянських військовополонених. Але це — підлий обман. Зібрані пожертви попадають не до полонених, а битим під Москвою і Тихвіном гітлерівцям, що замерзають у снігах. Підігь лишень у Дарницю, підігь на Сирець і Керосинку, подивігься, в чому перебиваютьгься наші полонені...»

Аби пересвідчитись остаточно, що не помиляється в своїх здогадках, Олесь прямо від Губера попростував на Пушкінську, де було приміщення Червоного Хреста. Попрямував як представник газети. Але там лише розвели руками.

— Наше діло збирати теплий одяг, а куди він потрапить... Про це спитайте у військового командування.

Олесь кинувся до редакції. Тепер у нього сумнівів не було. Тільки-но ступив на поріг, як назустріч із розкритими обіймами Шнипенко. Про газету, про Губера не спитав, а відразу ж:

— Де це ви ходите, Олесю? Повірте, ми з ніг збилися розшукуючи...

— Що сталося?

— Батечко хотіли вас бачити.

— Він уже повернувся з Берліна?

— Прямо з дороги сюди завітав. Велів передати, що машину скоро пришло. Ви почекайте...

— Гаразд, я почекаю.

Подякувавши за новини, Олесь поспішив у свій кабінет...

III

Рядки лягали на папір натужно, вимушено. Проте Олесь стримував себе, аби не кинути геть олівець. Знав же: за будь-яку ціну треба повідомити підпільників про чергову провокацію окупантів! Писав Петровичу послання, а думав про батька. Перед від'їздом із Києва той обіцяв провести розшуки матері по таборах військовополонених. Після глинища під Чорнухами та Дарниці на ті розшуки Олесь не плавав великих надій, але зустріч з батьком все ж чекав з нетерпінням.

Нарешті закінчив писати. Згорнув у трубочку своє донесення, всунув його в бузинову цівку, заліплєну з одного кінця воском. Звичайнісіньку, нічим не примітну ткацьку цівку. Треба тільки покласти її в тайник, що в обкопунаній стіні розбомбленого приміщення автобази на Солом'янці, і завтра підпільний центр знатиме про наміри фашистів.

Стук у двері. Олесь відчинив — батьків шофер. Поїхали на Печерськ. У Липському провулку, де мешкали лише чини з окупаційних установ, машина зупинилася. До під'їзду п'ятиповерхового будинку шофер рушив першим. Короткий підйом по сходах — і ось вони уже в просторій квартирі. До війни там, певно, жив якийсь завзятий мисливець, бо навіть у коридорі висіли запилєні мислив-

ські трофеї. Що найбільше здивувало Олеся у батьковій оселі — так це тепло. Справжнє хатнє тепло, про яке всі в Києві забули цієї суворой зими.

— Ти, Олеся? — знайомий голос із ванної. — Зачекай хвилинку.

Шофер провів гостя до просторої вітальні. Так ось яке житло у батька! Олеся здивувало, що всі стіни суціль обвішані картинами. І не якими-небудь, а коштовними, в добротних рамах. Навіть побіжного погляду було досить, щоб визначити: полотна належать видатним майстрам пензля. Олесеві здалося, нібито він уже десь бачив ці картини. Тільки де?

По великому вигаптуваному килиму підступив до столу, заваленого папками. Присів на стілець і знічів'я розгорнув одну із них. Він не мав мети, розгортаючи папку, і напевно тому не звернув особливої уваги на віддрукований список. Просто так, механічно став читати. Там перелічувалися мікроскопи різних марок, мікропроекційні апарати, мікроманіпулятори, лабораторне устаткування. Перегорнув сторінку — знову список. Тільки на цей раз перераховувалися поіменно різні музейні цінності, церковне начиння, зібрання афіш; плакатів, нумізматики, художні колекції картин, дерев'яного українського посуду, тканин, вишивок, виробів із дерева і порцеляни, козацької зброї. Далі йшов список якихось архівів, матеріалів археологічних розкопок. Списки були складені з педантичною акуратністю: проти кожної одиниці найменування — інвентарний номер, місце зберігання і орієнтовна ціна. Саме ота ціна і допомогла Олесеві зрозуміти, що все це означало. «Так ось чим займаєшся, батьку! Грабуєш національну скарбницю! А мені говорив, вивчаю шляхи для відродження культурного життя на Україні...»

Коли Рехер, млявий і розчервонілий, ступив у піжамі і пухових пантофлях до вітальні, Олесь стояв із закладеними за спину руками навпроти картини «Присмерки в лісі». В нього була така невимушена поза, що Рехер поблажливо посміхнувся.

— Ти тут не нудився?

— Я розглядаю полотна.

— Подобаються?

— Як сказати. Як на мене, то серед них мало цікавого, — навмисно злукавив Олесь. — Старовина страшенна. А взагалі я в таких речах не суддя.

— Так, на образотворчому мистецтві ти, видно, мало знаєшся. Цій колекції немає ціни. Поглянь, чиї полотна. А стиль!.. Я три місяці розшукував ці шедеври. Спеціально на замовлення рейхсміністра Розенберга... — Мабуть, відчувши, що передав куті меду, він якось раптово затнувся. — Та це не так важливо. Зараз давай будемо обідати. Гадаю, ти не відмовишся?

Олесь не відмовився.

В сусідній кімнаті на них уже чекав накритий стіл. Глянув Олесь на страви — аж замерехтіло у віччю. Багатство! На свою долю він не міг скаржитись: у дні, коли київські кладовища не встигали приймати мерців, у дідовій оселі завдяки фольксдойчівським карткам голод не мав притулку. Правда, добру половину одержуваних

по тих картках продуктів Гаврило Якимович роздавав сусідам, та все ж сякий-такий харч дома не переводився. Але щоб Олесь хоч мріяв про такі розкоші... Подумати тільки: м'ясний салат, калібровані огірки, зелена цибуля, мариновані гриби, яйця, сало, білий хліб. А основне — українська ковбаса. Лискуча, трохи підрум'янена, запашна. «Яку ж ти службу служиш Гітлерові, батьку, що він тебе так годує? Зараз весь Київ переверни, а такого столу не справиш».

— Чого ж роздумуєш? Сідай.— І Рехер легенько підштовхнув сина.

Олесь примостився на краєчок стільця, але доторкнувшись до чогось не наважувався. Підкреслена батькова люб'язність, вишуканий обід нагадали йому Ольба з Дарницького табору. Тільки Ольба він розумів: показною ввічливістю і ласощами той недовчений естет купував у зневірених, охлялих бранців честь і совість. А тут? Невже і тут купують душі за підрум'янену українську ковбасу?

— З чого почнемо? З горілки, шнапсу, вина?..

— Ні, я не п'ю.

— Я теж чарці не кланяюсь, але на честь зустрічі...

— Мені ж ще на роботу.

— Про роботу сьогодні забудь, це вже мої турботи. Маю ж я право хоч раз на два тижні провести наодинці з сином кілька годин?

Налив обом горілки.

— То як же тобі працюється в редакції? Робота подобається?

— Робота як робота, нічого особливого.

— А колектив?

— Мене він менш за все цікавить.

— Ти що ж, ні з ким не встиг зійтись?

— Наче там є з ким сходитись...

Якби в цю мить Олесь глянув в очі батькові, то напевно помітив би там вдовolenня. «Саме на це я й розраховував, мій хлопчику. Ти неодмінно прийдеш до моїх переконань, коли роздивишся всю оту навалоч. І, як видно, перші кроки успішні».

— Отже, ти службою не дуже радий?

— Я не з тих, кому роль попихача приносить радість.

— Розумію, на газетній ниві шматок хліба дається нелегко.

— Не про хліб мова. То раби думають, що для життя необхідний тільки хліб та пиття, для вільної людини насамперед потрібна честь. А честі й немає.

Із дзенькотом випала виделка з рук Рехера. «Звідки в Олеся такі поняття про честь? Ще ж у вісімнадцятому вона вмерла, захлинулася в крові на цій мужицькій землі. Чи, може, це — вроджене, від мене передалося?..»

— Тебе пькують?

— Просто не помічають.

— Хто вони?

— Це не так важливо. Головне, що для колишніх приятелів і знайомих я більше не існую. А знаєш, що означає жити серед людей і без людей? — Олесь не прагнув приховати свого відчаю. Для чого? Хай знає, яким презирством люди платять за відступництво.

Проте Рехера ці слова не вразили. Навіть тіні співчуття не промайнуло в його глибоких і завжди спокійних очах. Навпаки, в них ледь помітно тріпотіла добре прихована радість. Адже все йшло так, як він і розраховував. Обідаючи Шнипенкові редакторський пост, піби між іншим він рекомендував йому в підручні свого сина. Розрахунок його був простий: тільки-но Олесь опиниться в одній компанії з такими слимаками, як Шнипенко, його неодмінно почнуть осуджувати і зневажати збільшовичені ровесники. Оскільки Олесь ніякої провини за собою не відчуватиме, він мусить зненавидіти своїх кривдників. Бо ніщо ж не викликає такої ненависті, як незаслужена зневага. А це означатиме, що шлях до більшовиків для Олесьа буде назавжди відрізаний. Єдине, що йому лишиться, прийняти серцем і душею його, Рехерову, віру і переконання. Так думав він кілька тижнів тому. Але йому й на думку не спадало, що все це станеться за такий короткий час.

— Я розумію, дуже добре розумію тебе, сину,— ледь стримував радість.— Двадцять три роки тому сам опинився в такому становищі: серед людей і без людей. На щастя, я швидко зрозумів тоді, хто мене зневажав. То ненаситні черви, а не люди. В їхніх серцях ніколи не буває нічого святого. Найбільше горе для них — успіх сусіда, найбільше свято — коли в сусіда хата згорить...

— Кинь так говорити! Люди тут ні до чого.

— Не знаєш ти їх. Ця потолоч ще покаже свої зуби. Не доведи тільки боже дожити тобі до цього.

— Так що ж мені — вішатись?

— Це теж не вихід. Він на руку людиноподібним черв'якам. Є інші шляхи, значніші.

— Що ж то за шляхи?

— Боротьба і зречення. Я знаю, для цього не в кожного вистачить мужності, а той, хто усвідомив свою гідність, повинен відмежуватися од бидла. Світ же великий...— Хвилину помовчав, потім м'яко торкнув сина за плече: — Справді, чому б тобі не плюнути на Київ?

— Де ж я дінусь?

— Як це де? В Німеччині місце знайдеться. Там розумних і гордих цінують.

— А що ж буду там робити? — Олесь з інтересом, хоча інтерес той був нарочитий.

— Спершу завершиш освіту. Це я легко влаштую. В університетах там зараз нестача слухачів. До того ж мовою ти володієш прекрасно...

«Німеччина... Невже він справді сподівається, що я покину в такий час Батьківщину? Смішно!»

— Як же це так: знятися й поїхати? А дід, а дід?..

— Що тобі дід? Для людини дід там, де краще. А якщо тебе непокоїть моральна сторона діла, я влаштую, щоб ти поїхав нібито по набору. Незабаром же почнуться набори тутешньої молоді на роботу в Німеччину.

«Набори молоді?.. На роботу в Німеччину?.. Оце так новина! — В Олеся аж дух забило. — Треба негайно повідомити Петровича. От якби ще взнати, як будуть проводитись оті набори».

— Все це так раптово... Треба подумати.

— Що ж, подумай.

Після другої чарки Рехер спитав:

— Ти, здається, одружився? А мені про весілля ні слова.

В Олеся захищало в пучках: «Коли він устиг довідатись? Сьогодні ж тільки повернувся до Києва...»

— Ніякого весілля не було. Просто Оксані віде жити.

— Хто вона?

— На залізниці раніше працювала. А зараз екзамени в медінститут складає. Вступні. — І раптом згадав: сьогодні ж в Оксани останній екзамен. Йому стало соромно, що за весь день ні разу про це не подумав. І неясні тривоги сповнили серце.

— Скільки ж вас тепер у домі? — знову батько ніби між іншим.

— Четверо.

— А той чоловік? Вчитель із Старобільщини?

— Його нема. На Донбас, до сім'ї пішов.

— І давно?

— Та вже з півмісяця.

В голосі батька Олесь відчув зацікавлення. «Невже щось запідозрює? Але навіщо тоді добував для Петровича документи?.. Ні, це він просто так». Та з пам'яті не виходили слова Петровича: «Я не можу більше залишатися в тебе, Олесю. За твоєю квартирою неодмінно наглядатиме пильне око».

— До речі, що то за люди до тебе вчащають?

— Які люди?

— Ну, що в неділю ночували.

«В неділю? Хто ж у нас в неділю ночував?.. А, Онисим, дідів просвітитель... Але звідки і це йому відомо? Невже Петрович був правий?»

— Ночував Онисим, чернець бродячий. Він із дідом до церкви разом ходить.

— А яку віру сповідає той Онисим? .

— Це що, допит?

— Давай обійдемося без гучних слів.

— Без гучних? А для чого питаєш, коли встановив за мною стеження?

— Зачекай. Розмова надто серйозна, щоб гарячкувати.

— Що ти хочеш сказати?

— Що ти надто наївний і довірливий. Ти ще не знаєш людей.

Повір, це — найпідступніші істоти. Вони здатні однією рукою обіймати, а другою накидати на шию петлю. Те, що називаєш стеженням, я розглядаю як турботу. Який би я був батько, коли б не дбав про безпеку свого сина. Нині такий час, коли дорого коштує будь-яка помилка. А кулі, як відомо, не мають здатності повертатися назад. Знаєш, що б я тебе просив?.. Не розчиняй дверей свого дому

перед кожним зустрічним. Кому відомо, якому богові вони поклоняються? І ще одне: порозумійся з Таргановим.

— Цебто з Куприковим? Та хай з ним відьмаки розуміються!

— Про минуле забудь. Пам'ятай, щастить лише тим, хто вміє забувати.

— Чого ти мене вчиш? Можна забути необачність, але підлість... Та я зненавиджу себе, коли потисну руку такій потворі, як Бендюга. Ні, ти на це навіть не штовхай: з Куприковим мені не порозумітись і на тому світі!

— Не зарікайся, ти ж зовсім його не знаєш.

— То, можливо, ти розкриєш мені очі?

— Що ж, розкрию. Після твоєї розповіді про сутичку з Таргановим на Бессарабці я розшукав його. Негайно! І мав тривалу бесіду. Можу з певністю заявити: ти помилився в своїх оцінках. Точніше, ви обидва помилялися. Сам посуди: як йому, потомственному аристократу, котрого більшовичня гноїла по тюрмах, ставитися до всього, що нагадувало владу черні. Звісно, він жадав помсти. І в своєму праведному гніві втратив голову. А ти мав нещастя підвернутися йому під гарячу руку...

— Але подібних образ я не прощаю!

— Повір, я теж ніколи й нікому не прощаю образ. А твої образи — це мої образи. — Вперше за весь час знайомства Олесь почув, як батько підвищив голос. — Я міг би розтавити твого кривдника, як черв'яка, не питаючи ні в кого дозволу. Міг вивести на Бессарабку і при тобі загнати йому межі очі кулю. Але я навмисно не зробив цього. Задля тебе ж! Я прикінчу Тарганова тоді, коли з твоєї голови упаде хоч одна волосина. Тепер я більше ніж певен, що такий ангел-хранитель, як Тарганов, убереже тебе від будь-яких необачностей. Не заважай тільки йому...

Ні, Олесь не міг цього збагнути. Бендюга — і раптом ангел-хранитель. Та чи є межа васмішкам долі?

— Еге, та ти, бачу, ні до чого й не доторкнувся. Чого не їси?

— Не голодний. Та й додому пора.

Батько не затримував. Покликав шофера і наказав спакувати подарунки, привезені з Німеччини. Олесь бачив, як на дні чемодана влягалися відрізи матерії, книги, пляшки з барвистими етикетками, коробки цукерок, іграшки, і не розумів, кому все те призначено. Якось дивна байдужість опанувала його. Єдине, що хотілося, — це швидше дістатися додому.

— Візьми, — батько сунув в руки чемодан. — Тут для всіх твоїх...

— Для чого це?

— Ніколи, нікому і нічого не дарував я. Будь такий ласкавий. прийми. Вручиш на Новий рік. А шофер підвезе...

— Не треба, дійду сам. Не хочу сусідам очі муляти машиною.

— Ну, то встанеш біля Солом'янського базару.

Олесь справді вийшов з машини біля Солом'янського базару. Оглянувшись, попрямував до руїн автобази, які ще з осені були для базарників за відхоже місце. Заховав в умовленому місці бузину завощену цівку з посланням Петровичу — і додому. Після всього

почутого від батька хотілося скоріше залишитися на самоті і спокійно все обміркувати.

Оксану застав у вітальні. Вона сиділа край столу, опутивши голову на руки.

— Що сталося? Провалилася?

Заперечливо похитала головою:

— Дід пішов з дому.

— І що з того? Повернеться.

— Не повернеться, пазазавжди пішов. І Сергійка з собою забрав...

Олесеви зробилося душно. Стягнув шапку і не сів — упав на стілець.

— Куди ж він? Дід куди пішов?..

Оксана ані пари з уст. Та все було ясно і без слів. Олесь давно цього чекав. Бо помічав, що зі старим діється щось негарне. Раніше непосидючий, життєрадісний, заклопотаний, він став якимось млявим, похмурим і байдужим до всього. Аби не Сергійко, він, здавалося б, днями просиджував без жодного поруху. Церковні книги — єдине, до чого виявляв інтерес. Та ще, бувало, теревенив із дивакуватим і побожним Онисимом. Той Онисим не подобався Олесеви, але ж не виганяти його з хати. Правда, старий і сам перестав учащати, коли в домі з'явився Петрович. Але не встиг слід простигнути за Петровичем, як знову той з'явився з псалтирями та євангеліями. Олесь пробував відірвати Гаврила Якимовича од приблудного проповідника, але марно. Дід уникав щирої розмови. Один лише раз поговорили вони відверто. Тоді, коли Гаврило Якимович повернувся після триденних блукань.

— Де можна стільки пропадати? — сказав тоді Олесь. — Хоча б попередили...

— По мені не треба хвилюватись. І розшукувати не треба, коли взагалі не повернусь...

— Що за вигадки? Як то не повернетесь?

Болісне мовчання. Потім дід стиха:

— Не можу я більше тут жити. Важко мені... Трьох синочків і дві доньки відвіз я звідси на кладовище. І останню, Надійку, звідси вирядив... Не можу більше! Не дав мені бог радості в дітях. Думав, що хоч внукові долю вистраждав, а виходить...

— Але ж ти нічого не знаєш. Ох, коли б ти знав!..

— Ні, ні, я ні в чім тебе не звинувачую. Одного себе корю, що не догледів. А ти іди своєю дорогою, яку тобі господь вказує.

Та розмова залишилася в Олесевій душі чорною раною, мабуть, уперше в житті він з надзвичайною гостротою відчув, яка це нестерпно болісна кара — недовір'я. Після того як він став співробітником «Нового українського слова», од нього всі відсахнулися. Всі! Навіть вдома не міг знайти ні співчуття, ні підтримки. «А чи не відкрити дідові свою таємницю?» — все частіше приходила думка. Але стримував себе. Жив надією, що все владнається. Хіба ж наважиться Гаврило Якимович зректись дому?

Але він наважився. Пішов, не сказавши на прощання ні слова...

...Довго, дуже довго не замерзав цієї зими Дніпро. Вже давно

надворі сікли тридцятиградусні морози, вже давно пекучі східні вітри вилизували шорсткими язиками глибоко промерзлу землю, а він все борсався й борсався в обледенілих берегах. Бувало, в хуртовинні ночі холоднеча накидала на його спину струпуватий міцний панцир, заковувала в крижані кайдани. Та надходив ранок, Славутич напружував м'язи, викидав із глибини могутні струмини — і тріскалися, розкришувалися з гуркотом кайдани. І знову, як живий, він ворухився в тісному руслиці, сталевоблискуючи проти низького сонця. Ворухився, потемнілий від гніву, знеможений, але не скорений.

Спершись на гранітний парапет, Олесь уже котру годину зачудовано дивився на важку, як ненависть, дніпровську воду. Густі фіолетові сутінки заткали далі, а він, здавалося, і не думав рушати звідси. Бо хотів розгадати великий секрет: де бере сили Славутич, що наснажує його для відчайдушного змагу? А вітри нашіптували сумний, невідомо де підхоплений зимовий речитатив:

Віхола... Віхола... Віхола...
Мозок і кров леденіють,
Вітер вгорі скаженіє,
Крутить сніжані стовпи,
Крутить, несе, розкидає,
Знов буруни намітає,
Рве телеграфні драти.
Холодно!.. Холодно!.. Холодно!..

IV

— Рейхсамтслейтер¹ Георг Рехер! — ніби постріл, врізався верескливий голос в розмірений гамір невеличкого залу, де фон Рітце вібрав своїх поплічників.

Півтора десятки голів рвучко обернулися до дверей, в яких з'явилася струнка постать у чорному. Прибулий легко викинув уперед руку.

— Хайль Гітлер!

— Хайль! — ошетинився гурт витягнутими руками.

Рехер не всіх знав у цьому вирядженому чиновному зборищі, яке тушувало біля банкетного столу в чеканні Освальда фон Рітце. Але його знали всі. Особливо після того, як вчора ввечері радіо передало новорічне поздоровлення фюрера. Серед найдоблесніших синів арійської раси, котрі удостоювалися найвищої державної нагороди за виняткові заслуги перед фатерляндом, називалося й ім'я Георга Рехера. Сам доктор Геббельс виступив із коментарем цієї знаменної події. Півтори години оспівував в істеричному екстазі стопроцентних нащадків Нібелунгів, яких фюрер увів у ранг рицарів. Лише про заслуги Рехера чомусь не обмовився ні словом. Та це мало кого здивувало. Всяк, хто хоч трохи знав давнього сподвижника Розен-

¹ Рейхсамтслейтер — керівник відділу (або управління) в державному чи в партійному апараті гітлерівської Німеччини.

берга, ні миті не сумнівався, що ця аскетично сувора людина здатна на подвиги. І якщо доктор Геббельс не роздзвонив на весь світ, чим уславився Георг Рехер, то, напевно, в інтересах рейху.

Інше повідомлення здивувало, навіть деякого обурило, — це повідомлення про надання Освальду фон Рітце генеральського чину. Власне, воно не було несподіванкою. Відтоді, як німецькі війська були вибиті з Ростова-на-Дону і замість Рундштедта пост командуючого групою армій «Південь» посів фельдмаршал Рейхенау, в Києві чекали, що фортуна усміхнеться і підсліпуватому полковнику. Билися навіть об заклад, якими орденами прикрасить свого улюбленця новий командуючий групою армій. Але про генеральський чин... Ні, про генеральський чин ніхто і припустити не міг. За які заслуги? Після листопадового погрому заложників фон Рітце ж рідко з'являвся в своєму службовому приміщенні, переклавши всі поточні справи на інших. І в місті його не бачили. Злі язики нашіптували, що полковник завів собі юну коханку і пост солдата змінив на теплу постіль. «Хіба що там вислужив генеральський чин. Тільки який з нього генерал, коли гвинтівки зроду не тримав у руках? — Від безсилої люті дехто з київських верховодів кусав собі лікті. — А командувати у глибокому тилу і дурень зуміє. Німецькі солдати після Польщі і Югославії без наказів знають, що робити з непокірними. І не їхня в тому вина, що славу Бабиного яру зажив якийсь спритник. Та й не саму славу». Дехто добре знав, скільки мільйонів прилипло до рук фон Рітце. Не було секретом і те, в чії кишені потекли вони від нього. Бо коли один з обділених насмілювався повідомити про це Берлін, то негайно ж опинився на такій ділянці діючого фронту, звідки приходять тільки похоронні. Іншим довелося прикусити язик і чекати зручного моменту. Але вчорашнє повідомлення ніби дало зрозуміти: такого моменту скоро не буде. Тому вранці по засніжених вулицях на Печерськ, де містилася резиденція спеціального уповноваженого фельдмаршала Рейхенау, потяглися франтуваті «опель-капітани», по-старечому неповороткі «хорхи». Затамувавши образи, вищі чини один поперед одного поспішали по-здоровити новоспеченого генерала.

Перший, як завжди в таких випадках, прикотелив простакуватий Ебергард. В парадному мундирі, з подарунком. Слідом примчав короткозорий і напрочуд незграбний штатдкомісар Рогауш. Потім прибув керівник СС і поліцейфюрер округи Гальтерман зі своїми заступниками — генералом Шеєром і оберштурмбанфюрером Ерлінгером. Генерал-комісар Квітпрау і ландрат доктор Аккман з'явилися, як і пасувало їхнім званням, тоді, коли вся чиновна братія уже була в зборі. Але навіть вони не застали Освальда фон Рітце в службових апартаментах. В'юнкий і заповзятливий ад'ютант, який зустрічав гостей біля порога, люб'язно вибачався за свого шефа і просив зачекати.

Прибулі проходили до невеличкого залу із сервірованим столом посередині і чекали. Сновигали з кутка в куток, порипуючи цупким реміняччям, зрідка перемовлялися, але говорити їм явно не хотілося. Якби серед них раптом опинилась стороння людина, вона неод-

мінно подумала б, що потрапила в середовище непримирених суперників, які смертельно ненавидять один одного, але з-за вродженого боягузтва бояться показати свої ікла. Жодного відкритого погляду, жодної усмішки чи щирого слова. Все удаване, нарочите, фальшиве. В залі панувала така гнітюча атмосфера, немовби туди ось-ось мали внести покійника. І коли неждано-негадаю оголосили про прихід Рехера, всі без винятку зраділи. Не тому, що відчували до нього якісь особливі симпатії, просто сподівалися, що хоч він внесе поживлення.

Рехер справді розвіяв скутість. Вже те, що він подав кожному руку, не чекаючи урочистих привітальних промов, справило на присутніх приємне враження: як-не-як, а не всякий із рейхсamtслейтерів простягне руку нижчому чину. Прискіпливі погляди почали обмацувати прибулого. Але навіть тіні хизування чи пихатості не було помічено на його спокійному обличчі.

Привітавшись, Рехер підійшов до столика, де лежали принесені для фон Рітце подарунки, і дістав з кишені невеличкий пакуночок. Коли папір був розгорнутий, усі вгледіли в його руках нічим не примітну гілочку ялини.

— Панове, я привіз її з фатерлянду. Гадаю, вам приємно буде в переддень Нового року вдихнути пахощі рідної землі.

Навколо Рехера утворилося тісне кільце. Забувши про Рітце, господарі Києва блаженно всміхалися, принохувалися до хвої і дивилися, дивилися на скромну гілочку.

— Ялина з батьківщини... Я не знаю кращого дарунка в Новий рік,— полестив Рехеру генерал-комісар. Він напевно хотів промовити ці слова м'яко й тепло, та підвів загрубілий, хриплий голос, і фраза прозвучала якось насмішливо, змовницьки. Та йому на поміч кинувся штадtkомісар:

— Святі слова! Для кожного з нас найдорожчим є те, що постійно нагадує про фатерлянд. Я, наприклад, ношу шматочок кори із нашого родинного дуба.

— Панове, а я вже третій раз підряд зустрічаю Новий рік на чужині...

І тут запала раптом тиша. Бо кожен з острахом подумав: чи пощастить взагалі ще зустрічати Новий рік?

— Як там наш тисячолітній рейх?

— Рейх марить великим майбутнім і посилає нам своє благословення.

— А морози там теж лютують цієї зими?

— Ні, фатерлянд ще не знав морозів. Приморозки лише...

Сталося так, що про фон Рітце зовсім забули. І коли було оголошено про його появу, на обличчях відбилосся не то роздратування, не то розгубленість. Якось недружно оглянулись і немовби задерев'яніли: оце так спритність! Вчора лише повідомлено про надання чину, а він уже встиг пошити генеральський мундир. Вимитий, виголений, з новою зачіскою «під фюрера», фон Рітце стояв у дверях, неприродно виструнчившись, із виглядом людини, яка досягла всього, чого бажала. Минула хвилина, а може, й дві, а він усе стояв,

немов давав змогу намилюватися собою. І підлеглі справді вдавали, що милуються. Тільки примружені очі Гальтермана безцеремонно пронизували гострим поглядом ледь помітну складку на правому рукаві фон Рітце, нібито хотіли сказати: а мундир-то зшитий заздалегідь, злежався...

Нарешті настала пора привітати генерала. Тільки ніхто чомусь не виявив бажання висловити загальну радість. Нижчі чини великодушно поступилися цим правом старшим, а старші, мабуть, поклалися на молодших. Як би там не було, а складалося враження, що мовчазна обструкція навмисно влаштована новоявленому генералові. І коли б не винахідливість Рехера, невідомо, чим би все це скінчилося.

— Бароне фон Рітце, та ви ж народилися для генеральського мундира! — захоплено вигукнув він і розкрив обійми. — Повірте, ми буквально замилювалися вами.

І відразу ж зловісне напруження зникло. Тепер кожен прагнув не прогавити зручної нагоди. Першому це вдалося генералу Ебергарду. Із солдафонською прямолінійністю він рубонув, як на учбовому плацу:

— Вам вельми пощастило, бароне. Служите без року тиждень, а вже генерал. Таке рідко буває. Але я завжди захоплювався вами...

Генерал-комісар був делікатніший. Віддавши належне успіхам у боротьбі з більшовицькими елементами, він висловив надію, що Німеччина ще не раз буде захоплюватися подвигами фон Рітце. Низькорослий, окалабкуватий ландарт Аккман виголосив справжню оду на честь винуватця урочистості. А от керівник СС і поліцейфюрер Гальтерман вразив усіх лаковізмом:

— В цей знаменний день прошу прийняти на знак особливої поваги золоту підківку, що, кажуть, приносить щастя.

— Штадткомісаріат доручив вручити вам...

— Керівництво вітчизняних фірм у Києві просить прийняти...

Коштовні дарунки, приправлені улесливими словами, сипалися таким педрим потоком, що навіть присутні затурбувалися. А що, як барон раптом візьме та й спитає: «Звідки у вас, голубчики, стільки золота? На мене строчите доноси, а в самих, виходить, теж рильце в пушку...»

Ось до залу зайшов вертлявий ад'ютант і оголосив:

— Пане генерал, термінова телеграма.

— Із Берліна?

— Ні, від фельдмаршала фон Рейхенау.

— Знову?!

Фон Рітце вп'явся очима в шматочок паперу. По тому, як мінявся вираз його обличчя, було ясно: телеграма виняткового значення. Присутні мимоволі ціпеніли, певно, намагаючись здогадатись, про що інформує фельдмаршал свого улюбленця. Про нову нагороду? Про наступ росіян? Чи, може, знову про перестановки в командному складі? Адже це явище за останні два місяці набрало характеру епідемії. Кожна невдача на фронті неодмінно ознаменувалася зміщенням когось із берлінських бонз. Подумати тільки: Браухіч, Рунд-

штедт, Клюге¹ полетіли із своїх постів! Хто певен, що лихоманка зміщена не перекинеться на всі ланки командного складу? Може, й фельдмаршала фон Рейхенау спіткала безславна доля його попередника? Тільки чому тоді на обличчі Рітце жоржиною розквітає усмішка? Всі чекали, що він хоч словом обмовиться про зміст телеграми. Але він і не думав нічого казати. Засунув папірець у кишеню і, не вислухавши всіх привітань, заходився запрошувати гостей до столу. Запрошував так нагально, немовби хотів швидше їх здихатися.

За столом, де вже півнилися наповнені келихи, присутні шикувалися за рангами. Поруч із фон Рітце — рейхсamtслейтер Рехер і генерал-комісар Київської округи Квітцрау, за ними місця зайняли генерал Ебергард і бригадефюрер Гальтерман, штатткомісар Рогауш і генерал поліції Пауль Шеєр. Ну, а далі вже тулилася дрібніша чиновна братія. Перший тост, як і належить, проголосили за фюрера, другий, звичайно, за господаря, третій — за перемогу. Потім проголошували ще й ще. Крига офіційності і недружелюбства помалу розтавала. Коли чарка зрівняла всіх, вирішив сказати слово сп'янілий Рітце.

— Панове, хвилинку уваги, панове! Я закликаю випити за моїх соратників і... і помічників. Перед розлукою з вами я не хотів би, щоб у когось лишилося на серці...

— Як то перед розлукою?

— Так, днями я відбуваю із Києва. Назавжди! Фельдмаршал відкликає мене в штаб групи армій. Щойно одержано його розпорядження.

Зал завмер. Краєм ока Рехер уважно стежив за зборищем, намагаючись углядіти, яке враження справила на присутніх ця звістка. Перший, хто привернув його увагу, — це Квітцрау. На видовжене, з різкими рисами обличчя лягла тінь такого невимовного смутку, щоби генерал-комісар щойно довідався про загибель рідного сина. Але в тому смутку Рехер прочитав приховану радість: нарешті я стану тут повновладним господарем, нарешті я збудуся нікчемної опіки!.. Бригадефюрер Гальтерман лишався підозріло байдужим, хоч саме ота байдужість і свідчила про злорадство. У водянистих, аж прозорих очах Шеєра застигла неприхована заздрість: як-не-як, а служба в штабі обіцяла Рітце нові нагороди й підвищення в чині.

— Ми солдати, — урочисто мовив по паузі Рітце. — І змушені служити там, де нам накажуть. Але скажу чесно, мені шкода залишати це місто...

«Ще б пак! — ненавистю блиснули очі Гальтермана. — Прикармачити стільки мільйонів... Де ще буде така лафа?»

— Шкода тому, що тут я залишаю таких достойних рицарів...

¹ Гітлерівські генерал-фельдмаршали Браухіч, Рундштедт, Клюге на першому етапі війни з Радянським Союзом відповідно займали посади: командуючого сухопутними силами, командуючого групою армій «Південь» і групою армій «Центр».

Рехер бачив, як гордовито випнулися груди Ебергарда, як залис-ніла вдоволена посмішка на випещеному лиці Пауля Шеєра. Тільки на Гальтерманові невдоволено закрипіло ремінняччя.

— Не приховуватиму, що коли вступаю у права спеціального уповноваженого по Києву, у мене були великі сумніви. Адже фельд-маршал поставив завдання не лише втихомирити це поганське місто, але й зробити його еталоном покори Європи. До того ж я мав особисті рахунки із цим краєм. Саме десь тут у вісімнадцятому році наклав головою мій батько. Тут поліг і мій єдиний брат Вольфганг. Хіба цього мало, щоб усіма фібрами душі ненавидіти кожного із тутешніх недолудів? На жаль, мені не пощастило повністю здійсни-ти своїх намірів. Але я певен: те, що зроблено тут мною, ніколи не забудеться...

Останні слова неприємно вразили присутніх. Навіть Ебергард, який завжди і в усьому погоджувався зі своїм покровителем, опустил очі. Адже він, як і всі інші, вважав себе достойним втихо-мирювачем цього міста, а Рітце безцеремонно усі подвиги припису-вав лише собі.

— Я пишаюся тим, що німці можуть спати спокійно в Києві. Бо все, що було здатне до опору, відправлено в Бабин яр. А уціліла потолок деморалізована і подавлена страхом, від неї вже нічого че-кати серйозного спротиву. Позбавлені керівників та ідеалів, не маю-чи елементарних засобів для існування, туземні недолудии являють зараз глину в руках гончара. Це визнано навіть у Берліні!

На Гальтерманові знову обурливо закрипіло ремінняччя: «Ну, в Берліні, можливо, й дали себе обдурити, а тут нічого розказувати байок». Хто-хто, а бригадефюрер добре знав реальне становище в Києві. І воно не могло його радувати. Хоча в різних офіційних звітах він сам настійно твердив, що більшовицьке підпілля винище-но, проте мало вірив власним твердженням. Бо писав оту напівправ-ду тому, що так хотіли високі чини в рейхскомісаріаті та Берліні. Звичайно, після численних масових розстрілів Київ присмирнів і затаївся, але остаточно поставити його на коліна не вдалося. Тому зовнішній спокій здавався Гальтерманові підозрілим. Як напровесні талі води збираються під сніговим покривом в озера, щоб однієї прекрасної днини розлитися повінню, так і більшовицьке підпілля, мабуть, непомітно накопичує сили.

Бригадефюрер прийшов до такого висновку уже давно. Ще в листопаді, уважно стежачи за подіями, він помітив, що підпільники вдалися до нової тактики. Якщо раніше основою їхньої діяльності була диверсія й терор, то пізніше вони активно взлися за агітацію; якщо раніше підпільники покладалися в основному на власні сили, то нині вдаються до заходів, аби оволодіти масами і спонукати їх до дій. Ї як не дивно, а це їм вдалося. Листівки, які вони регулярно стали поширювати в місті, непомітно, але надійно робили свою справу. Таємні агенти сповіщали в один голос, що кияни марять тими листівками. Особливо після того, як підпільники повідомили про перемогу червоних під Москвою. Були всі ознаки того, що на-ближається нова хвиля антинімецьких виступів. Взяти хоча б учо-

рашні події. За одну лише ніч спалено чотири пункти прийому теплою одягу. Отже, підпільникам вдалося розкусити цю затію. І тепер годі й думати, що план збору зимової допомоги буде хоч наполовину виконаний.

«Ні, пане Рітце, рано ще ви залепетали про глину. Ви просто уявлення не маєте про Київ, хоч і сидите в ньому вже три місяці. Більшовики по-справжньому ще не показали себе, але, свідок бог, вони скоро покажуть», — хотілося сказати Гальтерманові. Але він промовчав. Бо був досвідченим партійцем, який знає, що краще погоджуватися з явними дурницями, які плетуть вищі чини, аніж наживати собі ворогів.

Довга, вкрай егоцентрична промова Рітце зрештою обридла присутнім, і вони з вдячністю схрестили погляди на Квітцрау, який, скориставшись короткою паузою, заговорив піднесено, не без глуму:

— Дорогий генерале, тут ніхто не збирається применшувати ваших заслуг. Ви справді вміло заклали надійні основи нового порядку в цьому краї. Наша ж справа продовжити і розвинути досягнуті успіхи. Ви можете вирушати звідси спокійно: для кожного з нас найвищим законом є слова рейхсмаршала Герінга: «Ви повинні бути на Сході лягавими собаками. Все, в чому має потребу німецький народ, повинно бути блискавично добуто на Сході і доставлене в Німеччину»... І ми добудемо все, чого б це не коштувало! Віднині тисячолітній рейх ні в чому не знатиме нестачі. Тож прошу, панове, випити за щасливу дорогу і нові успіхи нашого генерала.

Цей тост прозвучав як сигнал: пора кінчати випивку! Гості почали відкланюватись. Як і слід було чекати, першим залишив резиденцію фон Рітце гонористий Гальтерман зі своїми заступниками. За ним сиповула до виходу чиновна братія із задніх рядів. Скоро в залі залишилися тільки Рехер, Квітцрау та Ебергард. Вони неодмінно б чкурнули теж, коли б Рітце не тримав їх за поли. В пориві одвертості сп'янілий генерал раптом став розповідати неслухняним язиком про свою самотність.

— Ви навіть уявити не можете, як це тяжко. Інші листи одержують, вітання... От я генерал досяг, так би мовити, всього, а думаєте — щасливий? Ні, не щасливий! Бо не маю тієї, яка б розділила зі мною...

— Так за чим затримка? Хіба так тяжко підшукати пару?

— О, я вже маю на прикметі... Але вона...

— Не будьте песимістом, генерале, сміливість, перш за все сміливість!

— Так, тут потрібна сміливість! — Рітце хвацько перекинув келих, опустився на вчасно підставлене ад'ютантом крісло. І відразу ж заснув.

...Коли він розтулив повіки, сонце вже заглядало в нижню шибку. Короткий зимовий день — останній день 1941 року — догорав ясно й тихо. В голові у генерала теж було ясно. Хміль пройшов, лишила-ся тільки посушлива жага. Рітце розумів, що питвом її не загасити. Вже кілька тижнів бродила вона в його тілі. Вітряного сльотавого вечора, коли він, стомлений думами і пригнічений лихими передчут-

гами, із заплученими очима слухав Дев'яту сонату Бетховена, за-
кралася в душу ця млосна жага. І завжди оживала, як тільки по-
гляд його падав на ніжні пальці, що лагідно торкалися білих прохо-
лодних клавішів. Багато, дуже багато жінок траплялося Рітце на
життєвому шляху, але жодна не викликала таких почуттів. І раптом
тут, у Києві, серед крові й руїн, зустрів дівчину, яка не лише
очищала його душу від неусвідомленого страху, а й напоювала
млосною терпкуватою жагою. Легкий морозець шугонув між лопатки,
коли подумав, що скоро доведеться розлучитися з тією чарівницею...

Гукнув ад'ютанта. Рушили на Печерськ. Рітце пішов прямо до
Крутоярів. Світлана була вкрай здивована його появою. Він захо-
див, як правило, в цивільному одязі. А тут — генеральський мун-
дир! Чесно кажучи, вона ніколи не гадала, що її постійний гість —
генерал. Не мовивши ні слова, добув з кишені подаровану Гальтер-
маном золоту підківку і простягнув Світлані:

— Зробіть таку ласку, прийміть на щастя. В мене на батьківщині
перед Новим роком прийнято дарувати красивим фрейлейн найкош-
товніші речі.

Хвилина вагань — вона взяла золоту підківку.

— Не знаю, як і дякувати вам... Та ви сідайте.

Фон Рітце із задоволенням вмовився в кріслі-гойдалці. Він годи-
нами міг сидіти в цій кімнаті, бо саме тут знаходив душевний
спокій.

— Як думаєте зустрічати Новий рік?

— Звичайно, з батьками.

— А ви б не погребували моєю персоною? Я хотів би запросити...

— Ні, я нікуди не збираюся йти.

— Йти?.. Ми поїдемо. І зустрінемо Новий рік десь на лоні приро-
ди. Ви матимете хорошу винагороду — останній пейзаж сорок пер-
шого року...

— Це так раптово... Я зовсім не готова до прогулянки.

Тривала тиша.

— А я так сподівався... — він заговорив гаряче й нетерпеливо. —
Розумієте, я хотів сказати вам сьогодні такі речі... Ви навіть не
уявляєте, що я хочу сказати!

Якусь мить вона ще вагалася. Потім спокійно:

— Гаразд, я приймаю вашу пропозицію. Їдьмо...

V

— Петровичу, біда!

— Що сталося?..

— Студентка провалена.

— Арештували?

— Обійшлося. Зараз вона в групі Пушкаря. Переховується.

— Так що ж трапилося?

— Вона генерала порішила. В новорічну ніч...

— Генерала? Якого генерала?

— Новоспеченого... Ну, того самого Рітце, котрий до неї вчашав.

Перед Новим роком йому цей чин надали. Мабуть, на radoсах вирішив... Сам розумієш, що вирішив. Запросив її проїхатися понад Дніпром, а біля Видубецького монастиря зупинив машину і... Одне слово, вона його генеральським кортиком! А потім — до Пушкаря. Було ж темно, і їй пощастило до Пушкаря дістатися.

— А шофер чи ад'ютант як же?

— Генерал нікого з собою не брав.

— Що з машиною?

— Все гаразд. Пушкар зразу ж гайнув з хлопцями до монастиря і сховав кінці в воду. Розігнали машину і — в Дніпро. Разом із трупом того Рітце... Біля зірваного мосту ще й досі ж проталина не замерзла.

— Молодці! — Петрович пройшовся з кутка в куток по тісній, тьмяно освітленій бликуном кімнатці, пригинаючи голову. — Про її батьків нічого невідомо?

— Невідомо. Пушкар боїться туди потикатись. Аби в засідку не попасти.

— Правильно й робить. Дім той, безперечно, під наглядом. Головне зараз — і знаку не подавати, що нам відомо про цю подію. Навіть у тому районі ніхто з наших не повинен з'являтись. Я певен, гестапо всю агентуру на ноги поставило, аби напасти хоч на тїнь од слїду. Фон Рітце — велика цяця, його смертю, безумовно, зацікавляться і в Берліні. На мою думку, треба чекати «гостей» від самого Гіммлера... Передай Пушкарєві, хай доведе до відома керівників усіх груп на Печерську, що від сьогодні набирає сили наказ «Ц». Запам'ятай: наказ «Ц». Про існування Студентки ніхто не мусить знати. А ми тут подумаємо, як бути далі. За вказівками прибудеш через два дні. Зустріч у «Лисячий норі».

— Ясно. Сьогодні ж передам.

— Ну, хай щастить!

Лишившись сам, Петрович гостро відчув, як страшенно стомився. Ніколи ще втома не звалиювалася на нього так важко, як нині. Ні під час багатоденного голодного переходу по сипучих калмицьких пісках до Царицина, ні в буряні ночі при сорокаградусних морозах на спорудженні Магнітки. Навіть коли допливав, захиляючись, останні метри через Дніпро з Олесем на спині, не відчував такої смертельної втоми. Тоді все ж вистачило сил дістатися до гушавини над берегом, а зараз не те що ступити крок чи поворухнути рукою — повік стулити не міг. Поволі згасла думка, очі наливалися мороком, а кров, здавалося, гуснула, як цементний розчин.

Він уже не пам'ятав, коли висипався досхочу. Принаймні після того, як залишив оселю Химчуків над Мокрим яром, цього не траплялося. Останні тижні минали в якомусь божевільному вирі. Часто він і не помічав, коли кінчається один день, а коли починається наступний. Бо чим успішніше просувалася справа, тим більше й більше турбот лягало на його плечі. Легко сказати: відновити підпілля. А спробуй зібрати докупи розрізнені групи, зібрати після стількох провалів, коли більшість керівників груп і групок всіляко уникали будь-яких зв'язків, аби не напоротися на провокатора. Або

таке: спробуй у нашігованому гестапівськими агентами місті знайти надійну конспіративну квартиру! А де добути батареї для радіоприймачів, друкарські шрифти, фарби, папір, зброю, вибухівку, гроші? Як налагодити виготовлення необхідних документів, поширення листівок, постачання продуктів? А скільки інших справ забирало сили й енергії! Ні дня ні ночі не вистачало, щоб розв'язати всі ці проблеми. І Петрович з головою поринув у них, забувши і про сон, і про спочинок. Навіть найближчі друзі дивувалися: що тримає його на ногах?

А тримала Петровича на ногах віра. Ні кошмари Дарницького табору, ні Бабин яр, ні повсякденний терор не могли похитнути його впевненості в тому, що народ, який дихнув свободою, ніколи не змиритися з рабством. Як і багато хто в ту люту зиму, Петрович із трепетною надією чекав весни. Після триумфальної перемоги під Москвою, після успішних боїв під Тихвіном і в Криму сумніву не було. Червона Армія випробовує сили для могутнього контрастуну. Не сумнівався він і в тому, що з настанням тепла запалає полум'ям партизанської війни земля у фашистських тилах. Але до вирішального поєдинку треба завчасно готувати народ, не дати йому зневіритися під тягарем нечуваних тортур. Тому кращі сили підійшли були кинуті саме на пропагандистську роботу в масах. І це скоро дало непогані сходи.

Немовби після важкого сну, прокидалися кияни і бралися за святе діло. На заводах і фабриках, на біржі праці і в установах, просто на вулиці гітлерівці майже щоденно відчували одчайдушний опір тих, кого вважали довічними рабами. Як пошесть, по місту ширився саботаж. Ламалися верстати, електромотори, парові котли, підйомні крани, зривалися графіки руху поїздів, не вкладалися в строки роботи на спорудженні мостів через Дніпро, виходили з ладу водогін і електростанція. А в переддень Нового року Київ осяяли заграви: невідомі патріоти, довідавшись з листівок про мерзенну брехню із збором теплового одягу, за одну ніч спопелили приймальні пункти у чотирьох районах. «Це і є найбільша винагорода за наші нелегкі труди,— радів Петрович.— Головне, що люди вірять нам. І найсвятіше нині завдання — зміцнити цю віру, повністю оволодіти думками і настроями мас...»

Проте скоро він змушений був подумати про своє здоров'я. Бо дедалі частіше почало спадати йому на очі чорне, важке крило. Вперше це сталося на Куренівці, в похмурому і брудному напівпідвалі, де містилася приватна їдальня. Завітав він туди аж ніяк не випадково. Один із зв'язківців довідався від Платона Березанського, що саме там заробляє собі на прожиття той, хто очолював розгалужену сітку підпільних молодіжних груп, яка діяла під іменем «Факел». Про «факельників» у місті витало багато чуток, всі найважливіші диверсії приписувалися саме їм. Ставлення киян до «Факела» було двояке: одні захоплювалися його відвагою і винахідливістю, інші ж звалювали на нього вину за розстріли ні в чому не винних заложників. Петрович давно вже шукав зв'язків з молодими месниками, щоб скоординувати роботу, об'єднати зусилля. Проте жодна із

спроб не мала успіху. Керівник «Факела» вперто уникав зустрічей із посланцями міськкому партії.

Та Петрович не втрачав надій. Довідавшись нарешті про місце перебування невловимого спільника, вирішив сам піти до нього. Розшукав Ідальню, замовив дві склянки бурої рідини, що звалася чаєм, і став приглядатися. Вечоріло. Приміщення поволі безлюдніло, і Петрович був певен, що легко запримітить потрібну йому людину. І він справді запримітив одного хлопчину. І ледь не задихнувся від радості — то ж був не хто інший, як колишній працівник міськкому комсомолу Іван Кушніренко. Петрович мало знав Кушніренка — зустрічав лише кілька разів під Вітою-Поштовою на спорудженні оборонних рубежів, — але ні хвили не сумнівався, що оце і є таємничий ватажок «Факела». Відчув, як щось важке-важке звалилося з душі. Але тої ж миті померкло все в очах — він нібито поринув у густу смолянисту темінь. Це тривало недовго. Та коли опритомнів, Кушніренка в ідальні вже не було. І скільки не чекав його, так і не діждався. І наступного дня не діждався. Як пізніше з'ясувалося, Іван з невідомих причин кинув там роботу і зник безслідно.

Петрович не міг собі простити, що програвив нагоду встановити зв'язок із «Факелом», а ще більше не міг зрозуміти того, що з ним сталося в ідальні. Не розумів, доки подібне не повторилося на Солом'янці, в підземній друкарні. Потім чорне крило заступило світ під час засідання міськкому. То вже було грізне застереження. Але він і цього разу махнув би на все рукою, коли б не товариші. Незважаючи на протести, вони ухвалили «відлучити» свого секретаря од роботи на одну добу і наказали відіспатися. Після цього нічого не лишилося, як скоритися.

Йшов на запасну конспіративну квартиру з твердим наміром чесно виконати ухвалу. Отак лягти й проспати всі двадцять чотири години. На честь, так би мовити, радісної події, що сталася в Дарниці. Як повідомили зв'язківці, там приступив до роботи новоутворений підпільний райком партії. Досі Дарниця породжувала лише тривоги в душі Петровича. Після осінніх погромів там нікого з раніше залишених членів райкому не лишилося: одні загинули, інші, рятуючись від терору, змушені були податися в села. Дарницькі патріоти не припиняли боротьби, але очолити, спрямувати їхні зусилля було нікому. І от нарешті група Тимощука, з якою недавно пощастило зв'язатися, взяла на себе обов'язки керманіча. Відтепер всі підпільні райкоми були відновлені, і хай вони ще тільки вживалися в обстановку, але з часом мали стати справжніми штабами у всенародній боротьбі з фашизмом.

Але Петровичу і цього разу не поталанило. Повік не встиг звісти, як прибігла зв'язкова Тамара. Прибігла з тривожною звісткою. Свої люди з управління міської поліції передали, що вчора при виході з Києва арештовані дві жінки з фальшивими документами. Власне, поліція тільки здогадується, що документи фальшиві. Та Петрович знав, що при ретельному слідстві здогадки підтвердяться. Адже тих жінок він сам посилав у поліські райони, аби зв'язатися з партизанським загonom. Документи справді були підроблені, а це означало,

що над багатьма підпільниками нависла небезпека. Будь-що треба негайно вирвати патріоток з рук поліцаїв, доки їх не відправили до гестапо. А для цього, як відомо, потрібні гроші, дуже багато грошей. Тільки де їх дістати так терміново?

Доки сушив над цим голову, нахлинули інші нагальні справи. Стало відомо, що в міській управі підставним особам пощастило нарешті (звичайно, за кругленький хабар) виклопотати патент на відкриття приватного ресторану. Для підпільників «власний» ресторан був необхідніший за повітря. Багатьом товаришам, які перебували на нелегальному становищі, загрожувала голодна смерть. Проте, щоб добувати для них харчі в місті, нічого було думати. Тільки село могло зарадити біді. Але туди вже більше місяця категорично заборонялося не те що їздити, навіть ходити. Місто було оточене постами, які не допускали притоку продуктів. Тільки власники ресторанів могли одержати дозвіл на провезення в Київ продуктів. Тому міськком вирішив піти на хитрість. І от перший крок успішний. Тепер можна домагатися дозволу на поїздку в Таращанський район, де були свої люди. А для цього знову-таки потрібні гроші...

Ні кінця ні краю турботам. Не перейшло й за полудень, як неждано завітав заступник по розвідці.

— Ну, от і відпочив, Петровичу, — сказав він, немовби вибачався, що порушив ухвалу, за яку проголосував кілька годин тому. — Повір, не хотів турбувати, але виникла така ситуація... Просто не міг з тобою не порадитись. Розумієш, один німецький капітан прагне зв'язатися з нами. Прізвище його Ольроге. Оскар Ольроге. Служить в апараті коменданта головного залізничного вокзалу фон Франкенберга.

— Звідки такі відомості?

— Від Капи з групи Айвенго. Вона приятелює з господаркою квартири, де мешкає цей капітан. Там і познайомилася з ним. До речі, саме Ольроге допоміг їй влаштуватися на роботу в транспортну контору.

— Але чого це він раптом звернувся до неї за такими послугами? Може, запідозрив у зв'язках з підпіллям?..

— Не думаю. Просто симпатизує Капі. Ну, а де симпатія, там і довір'я.

— Що ж він каже?

— Що німці, мовляв, ведуть несправедливу війну, що рано чи пізно вони поплатяться за свою сліпоту. Радив їй не лігати з чиновниками транспортної контори, бо серед них — повно гестапівських шпиків. Ще казав: з радістю б здався в полон, якби випала така нагода. А вчора після випивки попросив її...

— Але чому саме її?

— Даруй, а кого ж іще. Він же нікого не знає так близько, як Капу.

— Щось надто прозірливий цей капітан. І до глупоти безпечний. Той, хто не має якоїсь особливої мети, ніколи не стане афішувати таких поглядів, коли не хоче потрапити на шибеницю. Скажеш, я не правий?

— Відома річ, правий. Тільки Ольроге не такий уже й безпечний. В присутності господарки він і пари з уст не пускає.

— А перед Капою вивертає душу. Чого б це?

— Гадаєш, Ольроге — провокатор? Тільки чому він півтора місяця торочить жінці про свої душевні муки?.. Не думаю, що з Капою стали б стільки морочитись, коли б справді запідозрювали... По-моєму, Ольроге — антифашист.

«Справді, а що, як Ольроге — антифашист? Серед німецьких солдатів і офіцерів, безперечно, є люди, які ненавидять війну. Хай одиниці, але неодмінно є... А можливо, Ольроге — комуніст, соратник Тельмана? Можливо, погони капітана є для нього трагедією?..» Йому дуже хотілося, щоб Ольроге виявився антифашистом, але після всього, що вчинили німці в Києві, в це важко було повірити.

— Дивний капітан...

— Що ж тут дивного? Війна помалу розкриває очі й німцям. Трударі ж...

— Досить! Не смій більше називати їх трударями! — ударив кулаком по столу Петрович. — В тих, хто проливає невинну кров, є одне ймення — розбійники. А трударі!... Він поволі провів по обличчю тремтячою долонею, немов хотів розігнати пітьму перед очима, і по паузі додав: — Вибач, що я так... Але важко про це говорити спокійно. Хоча ти, звичайно, маєш рацію: під ударами Червоної Армії багато німців тверезішають. Мабуть, не варто відштовхувати Ольроге. Але й поспішати не треба.

— Я теж так думав. Якщо він справді антифашист, то хай доведе це на ділі.

— Так, Ольроге міг би зробити нашому командуванню неоціненну послугу. Через Київ же проходить основна транспортна артерія...

— Ох, як тільки перевірити, що він нас не шие в дурні?

— Ну, хай сам подумає, як заслужити довір'я. У нього є можливість довести, що він наш друг. Але паралельні перевірки всіх його повідомлень необхідні.

Невдовзі заступник пішов, а Петровича знову обсіли турботи. Уже давно підпілля не мало регулярного зв'язку з Великою землею. Це була найпекучіша і найтяжча проблема. Радіошифри загинули ще восени разом із радистами, а послані за лінію фронту зв'язківці нічого не давали про себе знати. І ждати далі було вже нікуди. З кожним днем розросталося, збиралося на силі відроджене підпілля, і все настійніше назрівала потреба тісних зносин із Центральним Комітетом партії. «Очевидно, варто знову посилати нових людей за лінію фронту. Це єдина надія налагодити зв'язки. Тільки кого послати?.. Хіба Студентку? А що, як і справді послати Студентку?..» Цієї дівчини він і в віці ніколи не бачив, але хвилювався за неї, як за рідну. Скільки ж бід одвернула, скількох врятувала! «Вона повинна пробратись крізь усі небезпеки до своїх. Якщо такого лиса, як фон Рітце, перехитрила, то нижчих чинів і поготів обкрутить. Дамо їй попутника, документи... Хоча як добути справжні документи? Хабар тут не допоможе: на Лівобережжя, в зону бойових дій, документи рідко кому видають...»

Схилившись край столу, Петрович довго сидів без найменшого поруху. Коли з'явилася зв'язкова, сказав:

— Передай Ковтуну, хай влаштує мені побачення з Шукачем. Завтра ж!

VI

— Одержуйте, Олесю, свій документик. Скажу по совісті, з ним можна сміливо вирушати хоч на край світу. Надійний мандатик! Знаєте, я мав розмову з паном Губером щодо вашої поїздки. Він високої про вас думки і охоче погодився поставити свій підпис. Ось погляньте лишень.

Олесь узяв простягнутий Шнипенком цупкий квадратний аркуш. Перше, що впало в очі,— це надто поважний гриф. Під чорним орлом з широко розпростертими крилами німецькою й українською мовами писалося, що відділ пропаганди київського штадткомісаріату і редакція газети «Нове українське слово» доручають панові Химчуку збір матеріалів про налагодження співробітництва між визволителями і місцевим населенням. І головне, всім цивільним і військовим властям у межах генерал-комісаріату наказувалося всіляко сприяти п. Химчукові і, в разі виняткових обставин, надавати охорону. Під машинописними текстами звивалися підписи, засвідчені двома печатками. В лице Олесеві дихнула тепла хвиля: він і гадки не мав роздобути таку охоронну грамоту. Тепер усі дороги Київщини й Полтавщини¹ відкриті перед власником такої охоронної грамоти. Одне тільки його непокоїло: чого це Шнипенко так піклується про поїздку? Навіть з Губером мав розмову...

— То як вам подобається документ?

— Просто й не знаю, як дякувати. Я тільки здивований...

— Моїм підписом?

Краєм ока Олесь зиркнув на редакторський підпис і справді здивувався. З якого це часу Шнипенко почав писати у своєму прізвищі два «п»?

— Не дивуйтеся, все правильно. До речі, хіба я не розповідав вам, що дослідив корені свого родоводу? Ні?.. Як же це випало з голови? Знаєте, мої прадіди — вихідці з німецьких земель. І справжнє їхнє прізвище Шнеппе, а не Шнипенко. Це потім воно українізувалося. От я і вирішив хоча б частково виправити історичну помилку.

— Отже, ви — фольксдойче? — Олесь, не приховуючи глуму.

— По паспорту, як не шкода, українець.

— Але ж паспорт легко обміняти.

— Обміняти?.. Хм, непогана ідея. І як я сам до цього не додумався! Справді, чого б не обміняти?

Приклавши вказівний палець до рота, професор деяку мить сидів у задумі, потім схопився з крісла і до Олеся:

¹ Під час фашистської окупації Полтавська область входила до складу Київської генеральної округи.

— Послухайте, ви не могли б зробити мені послуги?

— Якщо це в моїх силах.

— Звичайно, в силах. Я просив би... Мені хотілося б... От якби ви снітали в свого батька, чи маю я якісь шанси клопотатися за повернення в лоно колишньої батьківщини. Самі знаєте, душею я стопроцентний арієць...

«Нарешті! Тепер ясно, чого ти так старався із документами. Хочеш пропхатися у фольксдойчі. Тільки хай чорти тебе туди пхають, а не я!»

— Гаразд, при нагоді я поговорю.

Шнипенко вдоволено потер долоні:

— До речі, ви намітили вже маршрут?

— Правду кажучи, про це не думав. Хотілося б у Полтаву заскочити. А взагалі помандрую по селах. Подивлюся, чим живуть, про що думають люди.

— У Полтаву вам неодмінно треба заглянути. А в села я не радив би. Села нині неспокійні. Та й що там можна побачити? Сніги, запустіння, розбій. Мабуть, вам найкраще їхати до Полтави через Пирятин, Лохвицю, Гадяч, Зіньків, Опішню. Це дорога стратегічного значення, і є гарантія, що не застрянете десь у снігах. Не зрозумійте моїх слів як наказ, але я хотів би, щоб ви поїхали саме таким маршрутом. Чому? Бо в кожному із названих містечок...— він зненацька озирнувся і замовк.

Олесь теж оглянувся — біля дверей стояла Зіна Морозна. Спершись об одвірок, вона знічев'я бавилася кінчиком коси. Всім своїм виглядом Зіна говорила: «Ну, що ви теревені розвели! Хіба не бачите, як мені нудно?»

— То ви в дорогу, Олесю, збираєтесь? І куди ж?

— Куди очі бачать,— спробував відбутися жартом.

— Взяли б і мене з собою. Занудилася я тут.

— Зимова подорож бідна на розваги.

— А я зими не боюсь, я ж Морозна,— і Зіна повела лукаво плечем.— Ні, справді, візьміть і мене з собою. Якщо будемо в Опішні, завітаємо до моїх родичів.

Шнипенко невдоволено засопів. Олесь розумів, чим викликане оте сопіння: по редакції ширилися чутки про взаємини редактора із секретаркою.

— Так візьмете, Олесю? Без мене тут кілька днів обійдуться! Як, пане редактор?

— Власне, я можу обійтись... Але зараз не час вести про це розмову. У нас із паном Олесем є важливіші справи. Я просив би вас, Зіно, не заходити, коли не кличуть.

Гримнувши дверима, Морозна вилетіла з кабінету. Шнипенко їй вслід:

— Короста — не дівка! До кожного липне, як...

— Не варто гніватися. Будемо вважати, що Зіни тут і не було.

— Ви праві, Олесю,— зітхнув професор і, знову озирнувшись, змовницьки зашепотів: — У нас в редакції намічаються значні зміни, Олесю. Власті планують розширити коло проблем, які верши-

тимуться в цих стінах. Найближчим часом нам належить утворити опорні пункти в кожному з гебітскомісаріатів округи. Так би мовити, секретні кореспондентські пункти. Вони мають регулярно інформувати про моральний стан населення, про економічні тенденції тощо. Для цього нам потрібні освічені, енергійні і, головне, — віддані люди. Після розмови з паном Губером я вирішив доручити вам прозондувати ґрунт на Полтавщині. Пригляньтеся до інтелігенції в райцентрах, уловіть настрої людей, поцікавтеся молоддю. Із ровесниками, я думаю, ви легко знайдете спільну мову. От через них і постарайтеся про все довідатись. Певен, що зустрінете там не одного з університетиків. Найбільш надійних беріть на припіл, вони пізніше знадобляться... Ну, та перед від'їздом у вас буде з паном Губером конкретна розмова. До речі, ви коли хочете вирушати?

— Найближчими днями.

— От і добре. Погода чудова, так що дорога має видатися добра.

Розмова скінчилась. Та Олесь і не подумав залишати редакторський кабінет, він розумів, що випадково опинився біля колиски чергової провокації окупантів. Розширення кола обов'язків редакції, створення секретних кореспондентських постів, регулярні інформації про моральний дух населення... Що все це означає? Смішно ж гадати, що оті секретні кореспондентські пости та регулярні інформації з місць потрібні газеті. Тут затівається явно щось недобре. Олесеві було радісно, що зможе викрити черговий задум фашистів, але водночас і сумно. Адже тепер нічого й думати, щоб відкараскатися од поїздки на Полтавщину, а це означало: прохання Петровича не буде виконано, і ота невідома підпільниця, яка вже стільки днів чекає документи, не зможе вибратися з міста.

План, як добути документи, в Олесь був ризикований. Попроситися у відрядження на Полтавщину, одержати всі необхідні для поїздки довідки, перепустки і передати їх Петровичу. А самому на кілька днів зникнути з дому. «Тепер доведеться їхати самому. І як я не міг передбачити такого повороту подій? Що ж тепер буде з тією підпільницею?..» Ніби після тяжкої роботи, звівся на ноги. Швидше до своєї конури, швидше лишитися на самоті! Але побути на самоті не вдалося. В кабінеті на нього чатувала Зіна. Він навіть розгубився, углядевши її на краю стола з оголеними товстими колінами.

— Ви теж будете мене виганяти? — вона кокетливо.

— Сидіть, якщо подобається.

— А мені все тут подобається... Ну, не будьте ж неприступним, Олесью. Пеньки якісь, а не редакція. Слова ні до кого промовити. І де вас таких понавидовбували?

— Ви краще б до редактора заглянули, чи нічого йому не треба.

— Залився б він... А я люблю хоти! Тільки де він, мій принц-переможець! Всяке сміття липне, а справжнього нічого нема... Коли б ви знали, як я хочу любити!.. Знаєте, що я придумала? Поїду одна, аби вам не заважати, і чекатиму в селі. Обіцяйте тільки, що заглянете в Опішню.

— Ні, я цього не можу обіцяти.

— То я ладна і в Києві. Проведете сьогодні додому?

- Сьогодні я зайнятий.
- Ну, а завтра?
- Завтра теж.
- Всі ви однакові, боягузи нещасні!..

Розімліла, з палаючими щоками, вона нехотя зсунулася зі столу, невідомо для чого закинула за голову руки і несподівано заспівала:

Ех, куди ви поділись, гусари,
Чарівники темних почей...

З хвилину він стояв, неприємно вражений перепалкою із Зіною, потім одягнувся і попрямував на Печерськ.

VII

...Надвечір до Києва прибув командуючий військами СС і поліцією на Україні обергрупенфюрер Приюцман із своїм заступником генерал-лейтенантом Ільфогеном. Просто з дороги високий гість завітав до генерал-комісара і заявив:

— Рейхсфюрер Гімлер доручив мені провести ретельне розслідування обставин загибелі генерала Освальда фон Рітце. Я волів би попередньо ознайомитися з цим безпрецедентним випадком.

В резиденції Квітпрау зібралися найвизначніші київські верховоди. Оскільки Георг Рехер був серед тих, що останніми бачили Рітце перед смертю, його теж ласкаво запросили на розмову з посланцем Гімлера. Перше запитання, яке поставив присутнім Приюцман, було таке:

— Наскільки точно встановлено, що генерал фон Рітце загинув, а не викрадений більшовицькими агентами?

Відповідав керівник служби безпеки Київської генеральної округи оберштурмбанфюрер СС Ерлінгер.

— Всі дані слідства, проведеного мною особисто, свідчать, що генерал загинув. Правда, в нинішніх умовах ми не маємо змоги розпочати підводні роботи, аби підняти авто з Дніпра. Проте висновки експертів однастайні: збившись із дороги, машина мчала до проталини на такій швидкості, яка виключає можливість вискочити з неї. Тому я смію...

— Ні, ви скажіть: генерал загинув? — перебив його Приюцман.

— Так, я певен.

— А свідки, сві-ідки цієї трагедії є? — це вже Ільфоген, злегка затинаючись.

— Трагедія сталася вночі. І до того ж за межами міста. Свідків нема.

— Панове, я змушений нагадати, що в той злочасний вечір генерал фон Рітце був добре-таки напідпитку,— втрутився в розмову Рехер, який сидів віддалік із складеними на грудях руками.

Приюцман обвів присутніх настороженими очима.

— Так, того вечора фон Рітце, можна сказати, перебрав,— підтвердив бригадефюрер Гальтерман і давай розповідати, як відзначав покійник своє підвищення в чині.

Говорив він із такою скорботою, що нікому і на думку не спало, що саме ця людина зустріла звістку про смерть Рітце, як своє найбільше свято. Але це було так. Нікого ще не ненавидів Гальтерман такою лютою ненавистю, як фельдмаршальського улюбленця. Бо саме ж цей спритник безсоромно заграбастав всі лаври і мільйони, які по праву належали йому, Гальтерманові. Адже всі операції по наведенню нового порядку в Києві безпосередньо здійснював аж ніяк не Рітце, він лише доповідав про них берлінським чинам та пожинав плоди. Бог тому свідок, що інколи в голову Гальтермана закрадалася зловісна ідея: чи не висадити в повітря квартиру фон Рітце серед ночі? Але коли б це було під силу одній людині! Тому, лягаючи і встаючи, Гальтерман палко молив бога, аби підпільники вистежили і одягли бундючному полковнику конопляний галстук на ший. І вони нарешті-таки вистежили! Поліцейфюрер ні миті не сумнівався, що зникнення фон Рітце — справа рук підпільників, але зараз навмисне зображував справу так, нібито у всьому винний був не хто інший, як сам генерал-вискочок. І його доводи справили на посланців Гімmlера належне враження. Вже без суддівської нотки в голосі Ільгаген запитав:

— Да-аруйте, але як мо-огло статися, що фо-он Рітце зважився по-їхати без шо-офера чи ад'юта-анта?

— Я розпорядився віддати до військово-польового суду і шофера, і ад'ютанта, — влучивши момент, випалив генерал Ебергард.

Лупаті очі Прюцмана, ніби дві фари, втупилися в коменданта.

— Так чому вони залишили генерала самого?

— Фон Рітце побажав їхати один. Точніше, із тутешньою фрейлейн...

— Із фрейлейн? Місцевою?.. У неї є рідні? Які до них вжити заходи?

Гальтерман метнув тривожний погляд на Рехера.

— Я особисто просив бригадефюрера не вживати до її батьків ніяких заходів, — поспішив Рехер. — Справа в тому, що Крутояр — учений світового масштабу. Винахід, який він зараз завершує, може послужити фатерлянду. Про це я доповідав рейхсміністру Розенбергу, і рейхсміністр доручив мені всіляко оберігати Крутояра, доки не буде завершений його труд. Із свого боку мушу сказати: це — абсолютно лояльна людина. Добру половину свого життя він провів за кордоном, і більшовицька ідеологія йому чужа. Про це ви можете судити хоча б з того, що Совети піддавали його репресіям...

Стиснувши долонями сиві скроні, замислився Прюцман.

— Але що я маю доповідати в Берліні?! За смерть генерала фон Рітце повинна пролитися кров. Навіть якщо ця смерть і випадкова!

— В цьому ви можете не сумніватися, — мовив Гальтерман. — Крові тут чимало проллється. Військам СС і поліції уже віддано наказ готуватися до операції. Ми маємо намір послати каральну експедицію в приміські райони.

Вперше за час розмови Прюцман усміхнувся. Уточнивши деякі деталі майбутнього погрому, він пішов разом із своїм заступником

спочивати. Залишили резиденцію генерал-комісара й інші. Вже на вулиці Гальтерман, ніби прощаючись, міцно потис руку Рехеру.

Проте цей жест анітрохи не зворушив Рехера. Він навіть пошкодував, що зробив послугу просякнutoму нечуваною підлістю і віроломством чоловікові. Яке уявлення про вдячність може бути в такого м'ясника! Та Гальтерман рідного сина втопить, не задумуючись, аби впливати самому. І Ебергард втопить. І Квітцрау, і всі, всі!.. Рехер зненацька відчув страшенну втому. Не хотілося думати ні про Гальтермана, ні про завтрашній день; не хотілося їхати до мовчазної пустки на Печерськ. Єдине, що зробив би з охотою, — це посидів би десь із сином. Просто так, без ніякої цілі. Адже Олесь був єдиною в світі людиною, якої Рехер не остерігався і не зневажав у душі. Хвилина вагань чи не поїхати, бува, на Солом'янку? Наказав шоферові їхати до квартири.

І раптом... зустріч із сином.

— Ти наче відчув моє бажання. Я збирався щойно посилати за тобою.

— Щось сталося? Можливо, розшукав діда?

Рехер відвів убік погляд:

— Ні, про Гаврила Якимовича мені нічого невідомо.

— А ти пробував розшукувати?

— Скажу відверто: ні. Я зневажаю людей, які відрікаються од своєї крові.

— Дід не зрікся мене. Онисим йому голову задурманив. Це він у всьому винен. Зустріти б того слимака! І я зустріну його, на краю світу знайду.

— Ти, мабуть, прийшов, щоб я побажав успіхів?

Олесь винувато осміхнувся.

— Не за цим я... За поміччю. Хочу на Полтавщину з'їздити, допоможі з різними там перепустками.

— Думаєш там його знайти?

— Просто хочу трохи розвіятись...

«А це й справді непогана ідея, — подумав Рехер. — Поїздить, набереться нових вражень і про старого забуде. Чи, може, все ж сподівається зустріти його на Полтавщині?.. Що ж, хай спробує. Невдача ще більше остудить запал. Не там же треба шукати діда...»

— З Полтавщиною у мене пов'язані деякі спогади... Та й завдання Шнипенка маю.

— Яке завдання?

— Маю приглянутися до тамтешньої інтелігенції, до обстановки. В гебітскомісаріатах редакція скоро організовуватиме секретні корпункти.

— Шнипенко і тебе посвятив у це діло? — Рехер важко опустився в крісло. — Я дуже не хотів би, щоб ти встрявав у це діло. За ті корпункти не одна голова ще полетить з плечей.

Батькова пересторога зайвий раз переконала Олесь, що з отими корпунктами пов'язана якась провокація. Як тільки детальніше відати про неї?

— Нічогісінько не втямлю. Ти сам благословляв мене підручним до Шнипенка, а тепер...

— Боже, яка наївність! Я благословляв тебе на роботу в редакції з добрим умислом. Пам'ятаєш нашу розмову про народ?.. Мені соромно було дізнатися, що ти уявлення не мавш про тих, серед кого живеш. Я знав, такі ілюзії закінчуються неодмінно крахом, і тому вважав своїм обов'язком запобігти цьому. Але як? Ти вже в такому віці, коли слова, навіть найщиріші, неспроможні змінити світогляд. Полуду з твоїх очей могло зняти тільки життя. Тому-то й порадив попрацювати під керівництвом Шнипенка... В університеті ти, певно, захоплювався цією людиною, не уявляючи, хто вона. А це — удав. Вампір! Із зради починав він життя, зрадою й закінчить. Аби здобути місце під сонцем, ця потвора рідного брата відправила на шибеницю. Де проходив Шнипенко, там лишалися кладовища. А йому ще й поклонялися простачки... Хочеш знати, для чого Шнипенко залучив тебе до організації отих корпунктів? Аби в разі потреби виставити тебе під удар.

— Про Шнипенка можна було й не говорити стільки: я давно розкусив його... Краще скажи: чим ти кращий від Шнипенка? Якщо ти такий гарний, то для чого ж пригріваєш того виродка?

Рехер встав, пройшов з кутка в кут з опущеною головою.

— Це складне питання. Боюсь, ти всього не зрозумієш. Коли віз стоїть під горою і в тебе не вистачає сил витягти його на вершину, то не гріх впрягти в голоблі навіть скажених собак. Треба тільки стежити, щоб вони бігли в потрібному напрямку. Ось так і з Шнипенком. Поки що він потрібний. Запам'ятай: поки що! Тому я й наполягаю, щоб ти не водився з ним. Потім він може зіграти на твоїй дружбі.

— Він уже й грає. Жадає, щоб ти у фольксдойчі його пропхнув.

— Жадати він може чого завгодно. Але попереджаю: сторонися його.

— Як же з поїздкою? Відмовитись?.. Так розгolos по редакції вже пішов...

— Пішов? Ха-ха! Його пустив сам Шнипенко. Аби одрізати тобі шлях до відступу. В таких речах він має відмінний досвід... Але над хитрим є мудрі: ти поїдеш на Полтавщину. Тільки не готуватимеш ґрунт для корпунктів, а супроводжуватимеш мене. Так, так, днями я виїжджаю в тому напрямку. Зі мною тобі ніяких документів не потрібно.

Олесь завмер: оце так добився допомоги!

— Розумієш, не сам я хотів... — мовив ніяково. — В нас є Зінка... Мені б із Зінкою разом...

Рехер зупинився. Під його здивованим і трохи настороженим поглядом Олесь несподівано почав червоніти. І, мабуть, це його і врятувало.

— Ну, й штукар же ти! — зненацька вибухнув сміхом. — Шнипенко, корпункти... Для чого так здалеку? Ми ж дорослі люди, зразу б сказав, що хочеш із фрейлейн прокататись. Вона ж, мабуть, вродлива?

Від серця трохи відлягло: батько, здається, нічого не запідозрив.

— Для мене вродлива.

— Ну, це головне. А от час ти вибрав не зовсім підхожий для мандрівки. Вздовж тамтешніх доріг не знайти жодного пристойного готелю. Та щось придумаємо. Збирайся, я повідомлю, коли вирушаємо.

...Подзвонив він до Олесь наприкінці наступного дня.

— До подорожі готовий? От і добре. Попереджай свою кралю: завтра на світанні вирушаєте.

— А ти? — вихопилося в Олесь.

— Поїдете без мене. Я змушений затриматись у Києві.— Це сказано було таким тоном, що Олесь зрозумів: у батька якісь неприємності. Але ж не питати про це по телефону.— Шофер під'їде рівно о сьомій. Він у курсі справ. Всі документи будуть у нього. Взагалі покладіться в усьому на шофера.

— В тебе щось серйозне?

— Так! — І в трубці напружена тиша.— В Києві оголошується траур. Учора смерть вирвала з наших лав фельдмаршала фон Рейхенау...

Розмова скінчилася, та Олесь усе ще стояв з телефонною трубкою в руках. Спустошений, без найменшої надії. Було ясно, що перепустки на Лівобережжя для невідомої підпільниці не дістати. А без перепустки навіть мандат з підписом Губера нічого не вартий.

Машинально склав папери, які валялися на столі, замкнув у сейф. Прихопив, як завжди, копії таємних розпоряджень, котрі перекладав для редактора, і поспішив додому.

...На дідівському подвір'ї його зустріла Оксана. Мабуть, угледіла у вікно і вибігла зустрічати. Ошатна, урочиста.

— Так я і знала, що сьогодні повернешся раніше,— і, взявши Олесь під руку, повела до вітальні, де на них уже чекав накрытий стіл.— Хотіла було з інституту забігти в редакцію, та передумала...

Тільки тепер він згадав, що сьогодні ж у медінституті почалися заняття. Згадав і сягнув рукою в кишеню. Порожньо! Нова авторучка, яку збирався подарувати Оксані на честь першої лекції, залишилася в редакційному сейфі.

— Ну, то розкажуй, чого ж вас сьогодні вчили.

— Лекцій не було. Нас тільки повідомили про навчальні плани. А потім якийсь чин з управи ораторствував. Агітував на роботу в Німеччину їхати. Хто, мовляв, пропрацює там два роки, той матиме право вчитися в німецькому університеті.

— І знайшлися ж охочі?

— Що ти! Після отих листівок про німецьку каторгу?.. Дурнів немає. Кажуть, що скоро силою почнуть туди гнати. Всі дороги з Києва вже перекрито.

— Перекрито?! Звідки тобі відомо?

— В нашій групі двоє дівчат з-під Борисполя, вони казали.

«Отже, без документів Петровичу нізащо не вивести з Києва тієї дівчини,— опутивши голову, Олесь прошкутильгав до столу.— Як

бути? Не стане ж Петрович чекати, доки випаде нагода роздобути перепустку. Хіба спробувати... А що, як спробувати провезти ту підпільницю з собою? Документи на двох, а батько ж лишається... Нікому з дорожніх патрулів не спаде запідозрювати, що в машині розенбергівського рейхсamtслейтера — підпільниця. Я зміг би довести її аж до Полтави. Документи ж на двох!»

Кинувся в кабінет. Написав Петровичу записку і — надвір.

— Що трапилось? Куди ти? — Оксана за ним.

— Зажди, скоро повернусь.

Але повернувся він не скоро. Повернувся вкрай стомлений, похмурий. Тепер усе залежало від того, чи встигне Петрович одержати записку до світання...

Та звідки могла Оксана знати про його турботи. Тому давай розпитувати.

— Іду я завтра. В Полтаву... — Оце і все, що почула.

Лягли спати. Тікає від Олеся сон. Чи встигне Петрович одержати записку?.. Якби знаття, де його шукати, на крилах полетів би. Тільки куди йти?

— Олесю, а ця поїздка дуже потрібна?.. Відкласти її не можна?

— Не можна, Оксанко.

— Не хотілося б мені, щоб ти їхав. На душі чогось неспокійно... Може, все-таки не поїдеш?

«Ех, коли б я міг про все розказати тобі, дівчино!..»

— Не турбуйся, Оксанко. Що може статися? Через два дні повернуся. Ти не турбуйся, — і вийшов на подвір'я.

Олесь любив ночі. Бувало, виходив у садок і блукав поміж розквітлим яблунями, прислухаючись до шепоту весняних вітрів. Або ставав на лижі і пускався на залиті місячним сяйвом поля за Батисвою горою. Та з недавнього часу київські ночі стали йому ненависними: сліпе, безмовне місто наганяло смуток. Олесеві захотілося кинути стрімголов звідси і бігти, бігти... Тільки куди втечеш від думок?

Взяв у сінях відро, витяг води і попростував вузьким протоптом через садок до Ковтунової оселі. Микола був єдиним, хто не відвернувся, не дорікав йому німецьким пайком. На стук Ковтун-молодший одізвався не скоро. Доки відчинилися двері, відро навіть примерзло до землі.

— Мабуть, уже спав? А я ось води привіс.

— Спасибі, заходь.

«Як він тут у такій холоднечі?» — жахнувся Олесь, ступивши до хати. Запропонував протопити піч, але господар запротестував:

— Сьогодні не треба: перекалатаю якоесь до ранку.

— Але ранком я їду.

Микола не спитав, куди і чи надовго. Сидів у потемках, ніби чекав, коли піде геть пізній гість. Проте Олесеві не хотілося повертатися додому. Мовчали. Раптом щось металеве брязнуло за стіною.

— Так, значить, їдеш? І куди ж? — Микола відразу ж.

— На Полтавщину.

— Поїздом?

- Ні, в моєму розпорядженні автомашина.
- Від редакції? Напевно, з кимось із писарчуків?
- Уяви, сам. Попутника шукаю.

Знову щось приглушено брязнуло. На цей раз Олесь чітко почув: звук долинав знизу. «Але ж у Ковтунів нема погребів... Чи, може, Микола викопав, уже будучи без ніг? — І тут він згадав, що восени, під час дощів, бачив на ковтунівських грядках розрихлену землю.— Але для чого Миколі погріб? Що там ховати?..»

Розпрощались. Олесь подався додому. Йому до нестями хотілося побігти до руїн автобаз, заглянути в тайник: чи забрано вже записку? Але стримався. Бо не міг порушити клятви, даної Петровичу, — ні за яких обставин не цікавитися через кого здійснюється зв'язок з підпільним центром. Лишалось тільки чекати.

...Десь за північ у шибку вікна, що виходило в садок, хтось зашкрябав нігтем. Олесеві ніби жаром сипонуло в обличчя: справді чи вчулося? Зашкрябало вдруге, втретє. Та це ж умовний знак!

Вітром вилетів у сніг, відчинив — у дверях чоловіча постать, від якої потягло морозом і погребом.

- Як я чекав! Записку одержали?..
- Одержав, одержав. В тебе чужих нема?
- Сама Оксана. Але вона спить.

Прибулий обмів сніг з валянок і — до кухні. Скинув піджак, сів, притулившись спиною до груби. Олесь подав гостеві кашу в полумиску, зачерствілу пайку хліба. Світла, звичайно, не засвічували. Сиділи пліч-о-пліч, і Олесь ділився планом, як вивести підпільницю на Лівобережжя.

— Я зможу її доставити хоч до Полтави. По-моєму, кращої нагоди і ждати нічого.

- Але ж без перепустки...
- Перепустка є. У шофера. Батько певен, що я хочу полонити коханку цією мандрівкою, і оформив документи на двох... Через мости проскочимо, а за Полтавою київська перепустка вже не потрібна.

— План, безперечно, заманливий, але... Ризикувати ми не можемо: вона несе... лист Центральному Комітетові.

- Повір, все буде гаразд.
- А що потім скажеш батькові? Їй же треба буде зійти.
- Придумаю щось. А де їй потрібно зійти?
- Твій маршрут не змінився?.. Тоді найкраще в районі Гадяча.

Місця там глухі, звідти найлегше добратися до лінії фронту.

— Ясно, розстанемося під Гадячем. Єдине прохання — передайте їй... Ну, щоб вона поводитись зі мною, як коханка. У шофера повинно скластися враження, що ми...

— Про це не турбуйся. Вона чекатиме тебе завтра на розі Боїнського провулка і Червоноармійської.

Встали. Якусь хвилину стояли один навпроти одного, потім Петрович:

- Щастя ж тобі, хлопчику...

...Ранок. От і прийшов ранок великих звершень. Ще не зажеврило за Батиевою горою, а Олесь уже був на ногах. Зібравши пожитки, заглянула до Оксани. Вона сиділа на застеленому ліжку. Невже так і не лягала всю ніч? Олесь поклав руку на її плече:

— Ну, мені пора.

— Пора?.. Я проведу тебе. Хоч до воріт.

Але в жодного не вистачало сил ступити перший крок. Олесь гостро відчув, як тяжко йому залишати Оксану. От коли б можна і її забрати!

— Не барися, любий, я виглядатиму. Вдень і вночі, чуєш!

Прощалися біля воріт. Він майже підтюпцем кинувся на вулицю. А дівочий погляд супроводжував Олесь, доки той і не завернув із Мокрого яру.

Біля базару вже чекала батькова автомашина. Шофер запобігливо відкрив дверцята і спитав, якою дорогою їхати до Дніпра. Поїхали по вулиці Червоноармійській.

Ось і Боїнський провулок. Але де та невідома супутниця? Олесь попросив зупинити авто. Вийшов на вулицю, озирнувся. Від найближчого під'їзду до нього кинулася жіноча постать у валянках. Рушив назустріч. Та за кілька кроків вражено зупинився — перед ним була Світлана Крутояр! Вона теж стишила крок. Але тільки на мить. Потім рвонулася до нього і повисла на шиї, обпікаючи йому губи нестямними поцілунками.

— Так ось ти який, Олесю!..

Вмостилися на задньому сидінні. І побігла, побігла їм назустріч засніжена тривожна дорога...

VIII

Повернувся Олесь до Києва наступного дня. Повернувся стомлений, але вдоволений. Хіба ж думав, що поїздка видасться такою щасливою? Мандати, якими забезпечив батько, справляли на дорожніх патрулів магічне враження. Забачивши їх, постові шанобливо козирили. Біля Борисполя навіть колону грузовиків затримали, аби пропустити посланців рейхсamtслейтера.

Як і було умовлено з Петровичем, першу зупинку зробили в Яготині. Буцімто для ознайомлення з містом. Потім цілу годину провели в Пирятині, ще годину — в Лохвиці. В Гадяч дісталися, коли сонце уже висіло над обрієм. Оскільки до найближчого райцентру, Зінькова, ще лишалося кілометрів із сорок, а дорога туди йшла через соснові ліси, вирішено було заночувати в Гадячі. Подалися до гебітскомісаріату, аби нанести візит господареві цього глухого краю. Гадяцький гебітс, підстаркуватий товстопикий чолов'яга з вицвілими, як осінній туман, очима, зустрів їх насторожено. Та тільки-но вгледів на документах підпис рейхсamtслейтера, відразу ж запропонував далеким гостям зупинитись у своїй господі.

— Я вважатиму за честь приймати в своїм домі посланців пана Рехера. Це велика радість для мене...

Товстопикий гебітс мешкав у просторій квартирі в центрі міста.

Для Олеся із Світланою відвели кращу кімнату на другому поверсі, що виходила вікнами до скованого кригою Псла. Доки вони причепурювалися там з дороги, нижній поверх ходором ходив від біганини. Слуги готували обід. Коли стіл був накритий, гостей запросили на урочисту трапезу. Вечеряли у величезній світлиці, стіни й підлога якої суціль були вистелені українськими килимами.

— Правда ж, прекрасні килими?.. Знаєте, їдучи сюди, я не думав, що тутешні гречкосії такі чудові ткачі. А коли б ви побачили творіння різьбярів, вишивальниць, гончарів! Ні, я чесно кажу: для Німеччини цей край — золоте дно. Я вже розпорядився вилучити в населення ремісницькі вироби, аби передати їх в дар німецькому народові. Правда ж, ці подарунки гідні уваги німців?

— Безсумнівно, безсумнівно! Фюрер достойно оцінить ваші старання.

Підбадьорений похвалою, розгарячений від питва, він почав розповідати про свої «подвиги» в Гадячі. Скоро стало відомо, яким чином виклопотав товстопикий посаду гебітскомісара, скільки хліба реквізував по селах, як розправляється з партизанськими хуторами. І Світлані з Олесем нічого не лишалося, як захоплюватися його «геройством».

— Даруйте, фрейлейн, ви часом не з Саксонії? — раптом запитав господар.

— Мій татко звідти родом.

— От бачите, я відразу ж помітив це, — він вдоволено випнув нижню губу. — Всі саксонці вимовляють...

— Але я не пам'ятаю татка, — перебила Світлана. — Його розстріляли більшовики ще в двадцятім. Я навіть могили його ніколи не бачила... До революції він мав під Лебедином власну економію.

— Під Лебедином? Так це ж рядом! Якихось півсотні кілометрів... Ви, певно, хотіли б подивитися на ті місця?

— Вгадали, я давно вже збираюся побувати в тих краях. Сподіваюсь, фюрер допоможе мені повернути батьківський маєток.

— Які можуть бути сумніви! Звичайно, допоможе. Хай тільки закінчиться війна, і всі ми станемо володарями маєтків. Чесно кажучи, я вже облюбував для себе плантації понад Пслом. Прекрасна земля!

Олесь втямив, куди верне Світлана, і поспішив втрутитися в розмову.

— Заїхати в Лебедин я зараз не можу. Мій маршрут — на Полтаву.

— А в Лебедин машиною і не пробитись. Дороги туди ще з осені забиті снігом. Але я б дав вам добрих коней, в саних не страшно замети.

— За коней спасибі, але термінові справи...

Світлана так благально подивилася на сп'янілого господаря, що той до Олеся:

— То, може, пані проїхалася б без вас. Це ж гріх бути біля батьківської оселі і не заглянути. Можете не турбуватися, з нею нічого не трапиться.

Олесь хмуристь брови, вдаючи, що його нелегко вмовити.

— Я не маю часу чекати пані. В мене справи.

— Вам не треба чекати. Я доставлю її в Київ. Це слово Ганса Гроскопфа!

— Гаразд, я подумаю. Вирішимо вранці.

— Що ж, розумне рішення.

Від радості Олесеви не сиділося. Якщо Світлані пощастить дістатися до Лебедина, то звідти до лінії фронту не так уже й далеко. Звичайно, треба ще буде скараскатися гроскопфського провожатого, але вона зуміє це зробити. Потім п'ять-шість діб — і вона буде серед своїх. І якщо Олесь і відклав своє рішення до ранку, то тільки для того, щоб Гроскопф завів мову про поїздку в Лебедин в присутності шофера. Тоді в батька не з'явиться підозра, чого Світлана зійшла на півдорозі. Одне лише тривожило: чи не передумає гебітс за ніч?

Гроскопф не передумав. Тільки-но сіли за сніданок, як він одразу:

— То як ви вирішили? Ідете в Лебедин?

Олесь скрушно хитає головою, зиркає на шофера, ніби питаючи поради.

— Просто й не знаю, що робити... Дороги ж зараз не зовсім безпечні.

— Про це не хвилюйтесь. Через тиждень вона буде в Києві. Це я вам говорю, Ганс Гроскопф!

На губах шофера затремтіла схибна посмішечка. Він явно злорадував, що Рехерового сінка залишають у дурнях.

— Ну що ж, бути по-вашому. Я довіряю вам фрейлейн.

На цьому й скінчилася розмова. Олесь сидів насуплений, вдаючи ображеного. Навіть прощався із Світланою холодно, хоча всім серцем бажав їй щасливої дороги. І трошки заздрих. Але цього, окрім неї, ніхто не помітив.

— Ти ж не барися тут. Через тиждень чекаю в Києві.

— Чекай, я повернуся.

Це були її останні слова.

Подякувавши ще раз Гроскопфу за ласкавий прийом, Олесь пустився в зворотнє путь. Коли вже проминули Псьол, шофер ніби між іншим:

— Ох, і зрадливі ж пішли нині панянки! Так вчора щебетала і раптом... Що вона знайшла в тому шкарбунові?

— Це в неї треба спитати...

Тривала мовчанка. Радий, що все склалося так щасливо, Олесь натхненно грав роль обманутого коханця.

Без зупинки проїхали Зіньків, Опішню, Диканьку. В Полтаві теж затрималися ненадовго. Місто Олесеви не сподобалося. Колись затишна й гомілива, Полтава нині нагадувала засніжене пустирище. Самі руїни та печища. До того ж його тягло до рідного дому. Невідомо чому, але тягло.

В Київ приїхали, коли вже смеркло. Олесь хотів зразу ж податися на Солом'янку, та шофер нагадав, що батько прохав завітати до нього відразу ж по поверненню.

...Рехер чекав їх, сидючи з газетою в старовинному кріслі. Угледівши сина, простяг руки і радісно:

— А, мандрівник! Чого так пізно? Я вже хвилююсь. Чи не обморозився?

— Обійшлося.

— Як їздилося?

— Так собі.

— Нічого, скоро я влаштую довшу подорож. Де ж ви бували?

— Полтавський маршрут, як і умовлялися. Ночували в Гадячі. В гебітскомісара Ганса Гроскопфа...— І давай розповідати, як гебітс спокусив супутницю лишитися в Гадячі. Та на батька це повідомлення не справило враження. Хоч він силкувався вдати, що уважно слухав, але думав явно про щось своє.— Ну, я піду, мабуть. Треба спочити після дороги.

— Ні, зараз будемо чакувати.

За вечерею батько завів мову, що Олесеві треба думати про навчання. Молодість, мовляв, гріх розтринькувати на дріб'язкові заняття. Але той не відповів нічого певного.

— Завтра я виїжджаю з Києва,— сказав Рехер сумовито.— Десь тижнів на два. Я просив би тебе залишитися тут.

— А дім? Як же з домом?..

— Дім?.. Ти вважавш оті стіни домом? Хоча роби як знаєш. Просто мені хотілося б усвідомлювати, що мене хтось тут чекає. Якщо раптом надумаєш сюди перебраться... Одне слово, я уже попередив: ти повновладний тут господар.

Розмова не клеїлась. Бо кожен думав про своє. Рехер, мабуть, про поїздки, а Олесь про Світлану. «Де-то вона зараз? Чи зуміла обдурити гроскопфського провозатого? Чи далеко ще їй до лінії фронту? Коли б все обійшлося добре...» Тепер уже нічим не можна було їй допомогти. Раптом його охопила тривога: а як там Оксана? За денними турботами навіть не згадав про неї. А Оксана так не хотіла, щоб він їхав. Йому кортіло кинутися до Мокрого яру, аби заспокоїти, розважити дорогу людину. Та батько знову зупинив. В Олесья навіть майнула думка, що його затримують тут навмисно. Тільки ради чого?..

Добратися додому йому вдалося тільки опівночі. Постукав у шибку — Оксана не відгукнулася. Ще й ще постукав — тиша. З недобрим передчуттям відімкнув двері:

— Оксано, ти спиш? — І злякався свого голосу, що відгукнувся луною з порожніх кімнат.

Кинувся на кухню, нашарив на полиці сірники, запалив лампу. І заляк. Надія зустріти Оксану зникла, немов п'ятьма при світлі. В хаті стояла така холоднеча, що листочки кімнатних квітів вкрилися інеем, а вода в цєбрі встигла промерзнути наскрізь. Значить, Оксани не було і минулої ночі. Куди ж вона могла подітися?..

Замерехтіли, заметелилися перед його очима лапаті сніжинки. В тому меланхолійному танку Олесеві привиділася багатосотенна скорботна колона. Заложники! Він бачив колись, як по бульвару Шевченка есесівці гнали заложників до Бабиного яру. Невже й

Оксану спіткала така ж доля?.. Відчував, як захлинається серце, ладне ось-ось зупинитися, як тіло виповнюється важким холодом, але не міг ступити навіть кроку. Під оглушливе бухання далеких дзвонів він опустився на підлогу і застиг нерухомо.

Отямився аж на світанні. Через силу звівся і до сусідів:

— Чи не бачили Оксани? Чи не чули, що з нею сталося?

Ніхто нічого не бачив і не чув. А може, не хотіли казати. З часу, коли на Солом'янці став з'являтися Рехер-Квачинський, Химчуків сторонилися. А після того, як Олесь пішов працювати в редакцію, пенавиділи.

Не сказав нічого певного й Ковтунів Микола. Позаминулого дня він навідувався до садиби, але Оксани вдома не було. Від Ковтунів Олесь подався на Печерськ: тепер єдина надія на батька. Та батька вже не застав. «Чого це він подався до сходу сонця? — закралася в душу Олеся підозра. — Адже за розпорядженням командуючого збройними силами Німеччини на Україні генерала Кітцінгера рух на міжміських дорогах в нічний час заборонявся. Чого батько так настирливо не відпускав вчора?»

Вийшов на вулицю — куди податись, де шукати Оксану? Чорно на душі, чорно в очах. «А вона ж випувала біду. Вона ж просила не їхати... Як я не подумав про її безпеку?» Брів до управління міською поліцією. Брів без великої надії. Перед входом зупинився: «А що я їм скажу? Та й кому говорити? Краще піду в медінститут». Хотів повернутися, як на плече лягла чиясь рука.

— А я тебе весь ранок шукаю...

Оглянувся — Бендюга. Веселий, з почервонілими очима, певно, напідпитку.

— Шукаю, щоб... Нам треба поговорити. На повнім серйозі!

Олеся аж пересмикнуло, він різко вивільнив плече:

— Поговорити... Та мені дивитися на тебе бридко!

— Цілком можливо, — той нітрохи не знітився, ніби мова йшла зовсім не про нього. — В колишніх наших взаєминах було стільки непорозумінь... Епоха винна! Обороняючись, іноді доводилося давати стусанів своїм. Хто ж міг передбачити, що ми одного бога діти? Але зараз для чого нам ворогувати?

— Годі! Між нами давно все скінчено.

— Святі слова! Новій епосі — нові й стосунки. Слухай, давай лишень зазирнемо до Шато в чайхану і там все обговоримо, — і безцеремонно взяв Олеся під руку.

— Ти чув, що я сказав?

— Чув, все до останнього слова чув. Але ми повинні стати друзями. Тим більше, я тобі ще не раз знадоблюся.

— Не потрібні мені твої послуги. Відв'язни!

Князь слідом за ним.

«А може, Бендюга щось про Оксану знає? Він неодмінно повинен про неї знати. Батько ж приставив його до мене, щоб наглядав. Він мусив стежити за нашим домом...»

Олесь погодився-таки піти до Шато. Там нікого не було. Старий Шато куняв над касою. Та тільки-но вгледів Тарганова, вискочив

із-за стойки, зігнувся в три погібелі, приклавши до грудей праву руку. Видно, Тарганов був у пивниці своєю людиною.

— Перший гост: за мир і приязнь! — всівшись у кутку, підняв наповнений келих Тарганов. — Змиймо цією пекельною рідиною спомини про гіркі літа!

— Ти ось що, — відсунув свою чарку Олесь. — Ти скажи спершу, де поділася Оксана.

— От тобі й раз! Звідки мені про це знати?

— Не придурюйся. Мені відома твоя служба...

— Свідок бог, нічого не відаю. Краще спитай про щось інше.

Олесь хотів встати і піти геть, але Тарганов:

— Та зажди! Для чого так круто?.. Гм, за Оксану не турбуйся, нічого з нею не скоїлось.

— Де вона? Куди ви її запроторили? — Олесь так схопив за пельтьки свого колишнього вчителя музики, що на тому аж одежа затріщала.

Шато з переляку заплющив очі і присів за стойкою.

— Не трать сил, все одно не знайдеш.

— Ти кажи, де вона, а це вже моє діло: знайду чи не знайду!

— Спершу пусти.

Олесь розімкнув пальці. Поправивши одіж, князівський нащадок завбачливо відсунувся і благальним голосом:

— Не маю права про це говорити. Зрозумій, присяга. Одне скажу по секрету: у Києві її нема. Більше, хоч ріж, не промовлю й слова.

— Нічого, промовиш. Батько примусить заговорити. Я розповім...

— Розповіси? Пану Рехеру? Оха-ха-ха! — і Тарганов зайшовся таким сміхом, що навіть Шато виліз із схованки і почав дурнувато підгиگیкувати. — Ну й чудило ж ти. Ну й насмішив!.. А батькові неодмінно розкажи. Він же, бідний, нічогосінько не знав. Оха-ха-ха!..

Тепер Олесь ні миті не сумнівався, чийх це рук діло — загадкове зникнення Оксани.

— Будьте ж ви прокляті!

Вискочив на вулицю. Куди далі? Подався до медінституту. Старенька вахтерша у вестибюлі здивовано поглянула на нього, мовляв, чого тебе принесло. Від неї й довідався, що вже другий день ніяких занять нема. Позавчора ж аудиторію, де слухали лекцію першокурсники, оточили поліцаї, вигнали юнацтво на вулицю і всіх — до біржі праці. По дорозі декому, правда, пощастило втекти, але багатьох в той же день відправили ешелонам на каторгу...

Олесь не пам'ятав, де проблукав увесь день, з ким зустрічався. Тільки пізнім вечором прибудився до рідного дому. Прийшов, як до в'язниці. Ненависним, чужим стало для нього рідне подвір'я. Якби було де переночувати, нізачо б сюди не заглянув. Ступив через поріг — о, диво! — в хаті тепло. Запалив сірник.

— Не треба, — впізнав голос Петровича.

— Це ти? Як добре, що ти прийшов, — і кинувся на груди другові.

Так вони й стояли в п'їтмі, обійнявши один одного.

— Ну, от я й повернувся,— нарешті Олесь.— Із Світланою все гаразд. Зійшла в Гадачі. Як тільки пробереться до своїх, обіцяла добитись, щоб ЦК прислав до Києва літак із листівками. А в мене тут горе, Петровичу.

— Знаю, все знаю, Олесю. І завтра все місто знатиме про цю мерзоту.

— Ні, про дещо ти не здогадуєшся. Мерзоту із студентами вчинив мій батько. Так, я певен у цьому... Але їм даром це не мине. Вони ще заплатять, ох, як заплатять! Я буду мстити! Нещадно мстити!..

ЧАСТИНА ШОСТА

I

«І куди її занесло? П'ять діб очей не навертати... Та рачки вже можна було прилізти з того хутора! От і покладайся на неї, от і довіряй!.. О другій же зберуться хлопці, а що я їм можу сказати. Ну, що я їм скажу?..»

Скрегочучи зубами, заметався Іван по кімнаті із зачиненими вікнами. Від однієї лише думки, що зібрання доведеться переносити, його щоким спалахували недобрим полум'ям. Ні, не звук він відмовляється од своїх планів! Ненароком наткнувся на стілець і так вдарився коліном, що з очей мало іскри не сипнули. І тут його прорвало. Як заклятого ворога, схопив стілець і гатонув щосили об підлогу. А потім ще й ногами його, ногами. Коли від стільця лишилося цурпалля, на душі наче полегшало. Витираючи долонею піт із чола, оглянув побоїще і раптом засоромився свого вчинку. Хіба ж дерево винне? Відвернувся, зиркнув на годинник. І завер — стрілки показували двадцять хвилин на другу.

— Значить, не повернеться!.. Невже не розуміє, як тут потрібна? Чи, може, навмисно затримується? Аби зірвати нараду... Тільки дзуськи — нарада відбудеться! А я їй покажу...— І сам жажнувся своїх слів. Олина ж не заслуговувала хули. Старанно, навіть сліпо виконувала завжди всі його прохання, накази, а то й просто примхи. І якщо не встигла цього разу повернутися вчасно, то, безперечно, з поважних причин. Похід на хутір Заозерний — не прогулянка!

Все це розумів Іван, але стримати свій гнів не міг. Здавали нерви. І це не вперше. Стомили, надто стомили його гнітючі думки та тривоги. І голод дошкуляв. От, скажімо, за останні два дні в роті навіть ріски не було. Сподівався, що Олина сякий-такий харч принесе із села, і глушив голод тютюновим димом. Але, як на гріх, вчора й тютюн скінчився. І на базар уже ні з чим було йти, аби виміняти самосаду. От коли б Олина повернулася...

Ще раз зирк на годинник — і мерщій кинувся натягати ватянку. До двох лишилися лічені хвилини, а хлопці, напевно, вже чекали. А він неодмінно повинен зустрітися з ними. Не відкладати ж побачення лише через те, що Олина не спромоглася вчасно принести вістей від Миколи. Без Олининих послуг він взагалі може обійтися, а от без хлопців, які очолювали трійки та п'ятірки...

Після провокації, яку есесівці вчинили в медичному інституті, Іванові довелося розпрощатися з давньою мрією сформувати з вузівської молоді ядро майбутньої партизанської бригади. Студенти збагнули, для чого їх заманюють в учбові аудиторії, і почали розбігатися з Києва. Треба було негайно розпочинати вербувати патріотів серед робітництва. Бо час не ждав, час настійно вимагав діяти рішуче й блискавично. Через листівки підпільний центр регулярно повідомляв про все нові й нові перемоги Червоної Армії. Увага киян була прикута до Ржева і Юхнова, Гжатська і Барвінкового. Ні для кого вже не секрет, що німецьке командування поступово втрачає стратегічну ініціативу, що з настанням весни радянські війська перейдуть у вирішальний контрнаступ. В Івана ті вісті викликали і радість, і тривогу. Чи встигне він виконати свої наміри до приходу своїх? Тому з такою хворобливою поспішністю і готувався до рейду по ворожих тилах.

Микола за його наказом ще в січні отаборився на хуторі Заозерному і готував базу для майбутнього загону. Лишалось знайти надійних людей і вивести з міста. Але для Івана це виявилось непосильною справою. Вийти ж на вулицю і відкрито закликати охочих їти в партизани, звичайно, не міг, а з трудовим колективом він не був зв'язаний. Та навіть з товаришами по групі здебільшого зв'язувався через Олину. Єдину надію покладав на трійки та п'ятірки, які зорганізували на різних підприємствах Платон і Микола. Власне, і нинішню нараду скликав, аби просити допомоги у керівників тих трійок.

Застібаючись на ходу, виприснув з будинку. Попід парканом пмигнув на спустіле сусіднє подвір'я, а вже звідти — на вулицю. Під ногами, як і в минулі дні, хрумкотів мороз, проте Іванові здалося, нібито сонце світить уже по-весняному. За календарем справді скоро мала настати весна. «Тільки вона не застане мене в місті. Весну я неодмінно зустріну в партизанському лісі... Скоро всі побачать, на що здатний Кушніренко!» Від цих думок на серці стає затишно. І ноги, ніби чужі, несуть до спаленого ще восени продовольчого складу, де кияни цілими сім'ями пересівали сміття та попіл, добуваючи недогоріле зерно.

Між руїнами його вже чекали. Підкравшись до закіптюжених стін, Іван побачив чотири юначі постаті. Хлопці порпалися паліччям в перетоптаному, сто разів пересіяному попелищі, вдаючи, що шукають чогось істівного. Іван — до них:

— Щось я Платона не бачу. Не приходив?

Так, Платон не приходив. І ніхто з хлопців не бачив його вже кілька днів.

«Дивний збіг: ні Олини, ні Платона... — щось неприємне ворухнулося в Іванових грудях. — Та, головне, хлопці в зборі. А щодо Платона, то, може, й краще, що він не прийшов. Без суперечок обійдеться...» В тому, що Платон неодмінно б затіяв дискусію, сумнівів не могло бути. Завжди, коли мова заходила про всенародне повстання, той мовчун корчив на своїх повних губах саркастичну посмішку. І не раз радив Іванові:

— Викинув би ти з голови цю авантюру. Повстання — не паляниця; його не спечеш, коли заманеться. Давай краще ділом займатися...

Прямуючи до руїн, Іван потай побоювався, коли б Платон не став бовкати свої «поради» в присутності керівників первинних осередків. Спробуй потім прихилити їх на свій бік! Та побоювання виявилися марними.

— Часу в нас, товариші, обмаль, так що не будемо чекати Платона. Я потім йому про все розповім... Як, згода?

Заперечень, звичайно, не було. Четверо молодиків з блідими, виснаженими голодом лицами збилися коло свого ватажка. Іван за старою звичкою відкашлявся і діловито почав розмову. Охарактеризував зовнішньополітичну обстановку, нещадно викрив загарбницький характер війни з боку гітлерівців і, нарешті, підступив до подій на фронтах. Про них присутні знали з листівок підпільного міського партії аж ніяк не гірше Івана, але доповідь є доповідь. Хлопці сподівалися, що промовець все-таки не забуде повідати про мету зібрання. І він не забув. Правда, перед тим зробив багатозначну паузу, окинувши нечисленних слухачів прямо-таки державним поглядом і заглаголив таким тоном, ніби вкарбовував кожне слово на скрижалі історії:

— Так от, друзі, наш час настав! Період очікування і вагань віднині назавжди канув у небуття. Віднині починається період бойового змагу з окупантами!.. — Краєм ока поглянув на хлопців: від недавньої байдужості й сліду не лишилося. — Із сьогоднішнього дня більше не існує трійок і п'ятірок.

Захоплення в юначих очах змінилося здивуванням. Як, мовляв, не існує? А хто ж буде продовжувати боротьбу? Проте різка зміна настрою слухачів анітрохи не збентежила Івана. Все йшло за чіткою обміркованим планом. А план був такий: заколисати увагу хлопців загальновідомими гаслами, приспати, так би мовити, критичну думку, а коли в них пропаде будь-яка охота аналізувати почуте, — кинути іскру. Безперечно, ідея всенародного повстання збудить юначі душі, засліпить своєю величчю. Треба тільки потім не допустити будь-яких розмірковувань і суперечок. А коли ідея ця буде схвалена всім загалом, хай лишень хтось спробує відхреститися від неї...

— В боротьбі з фашизмом необхідний розмах. А що можна зробити силами наших трійок і п'ятірок?.. Тому віднині кожна з груп повинна взяти на себе обов'язки підпільного райкому комсомолу. Так, так, кожна з груп повинна перейти на становище підпільного райкому комсомолу!

— Серед нас же не всі комсомольці...

— Ви хочете сказати, що не всі мають комсомольські квитки? Але серцем, серцем, сподіваюсь, ви не з фашистами!

— Для чого такі слова, Іване? Але ж деякі райкоми нібито існують...

— Існують? А по чому це видно? Що зробили вони для великої справи?.. Ні, я ніколи не назову групу людей, які перебиваються засіданнячками по закамарках, райкомом. Батьківщині зараз потрібні райкоми-борці, райкоми-організатори, райкоми-проводирі. Ось такими повинні стати ваші групи!.. Звичайно, для декого така постановка питання несподівана, навіть зухвала. Як же, мовляв, нас ніхто не обирав! Скажу відверто: ці думки йдуть від політичної безпринципності. В нинішніх умовах про якесь там право треба забути. Нині кожен має робити все, що в його силах, аби наблизити день визволення. Годі чухатись! Годі чекати, що нам хтось піднесе на срібній тарілочці права! Бдине право зараз — це бажання допомогти Вітчизні. Безініціативність — найвірніший союзник ворога!

Говорив він з таким непідробним запалом, з такою впевненістю, що заперечити йому було неможливо. Та цього ніхто й не збирався робити. Хіба ж не правда, що безініціативність досить надійний союзник фашистів? Так, у боротьбі з окупантами потрібен розмах. От як тільки взяти на себе роль керманічів молоді — перед цим хлопці губилися. Не було ж у них досвіду в таких ділах. Та й взагалі вони ніколи не прагнули керувати. Іван — о, це вроджений командир!

— Не стану приховувати: на цьому шляху нас чекають труднощі, неймовірно труднощі. Але чи можуть вони залякати справжніх борців? У годину випробувань хай надихає вас безприкладне життя нашого вождя, вчителя й друга. Згадайте, скільки разів йому довелося тікати із сибірської каторги, скількох замаскованих ворогів доводилося викривати... Ідіть на підприємства, ідіть до знайомих і збирайте найвірніших і найвідданіших для великого діла. Пам'ятайте, час не жде! Кожен з райкомів у двотижневий строк повинен підготувати мінімум п'ять-сім чоловік, які б у першу-ліпшу мить могли вирушити на виконання будь-якого наказу. Пожежа всенародного повстання повинна спалахнути тут, у Києві. Чи, може, у нас не вистачить для цього сил і вміння?

— Сил вистачить. Звичайно, вистачить!..

— Після того як на каторгу до Німеччини стали відправляти насильно, тисячі киян мріють піти в партизани. Зараз варто тільки гейкнути.

— Через тиждень будуть у нас бойові резерви!

На цьому й розійшлися.

В грудях Івана легко й тепло. Вибрався з руїн на дорогу і задумався: куди йти? Подумавши, потяг до Якимчукового обійстя в надії, що Олина повернулася. Плутався знайомими вулицями, але відчував себе вже чужим у місті. Треба ще перемучитись кілька днів, а потім... Йому хотілося розпочати героїчний рейд по ворожих тилах на ювілей Червоної Армії. Аби тільки не підвели хлопці!

...Олина вже була дома. Сидячи навпочіпки напроти палаючої плити, вона варила щось на обід. Зачула кроки, обернулася. Не переступивши порога, Іван помітив, що в неї обморожені щокі. І пальці на руках забитовані. Його так і поривало кинутися до Ойини, обняти її, розпитати про подорож, про Миколу. Та стримався. Згадав, що Платона не було на нараді, і стримався. От коли б вона вранці повернулася...

— Чого ж мовчиш? Що на хуторі?

Вона опустила голову і майже пошепки:

— Немає більше хутора, Йванку...

— Не мели дурниці!

— Карателі його спалили. Дотла! Кілька днів тому нагрянули і спалили...

— А Микола? Що з групою Миколи?!

— Про Миколу нічого не пощастило дізнатися. Перебазувався чи, може... В сусідніх селах думала довідатись, але там таке твориться...

Олина ще щось розповідала, але він нічого не чув. Та й навіщо йому знати про її пригоди, коли сталося найжахливіше! Він тупо дивився на прудкі язики полум'я, що злорадно метелилося, пожираючи уламки стільця, і не було в його голові жодної думки. Тільки перед очима бовваніла широченна площа, запружена натовпом. Невідомо, чому саме зараз привиділася йому святкова площа. Багряні стяги, транспаранти, квіти і портрети... І на жодному Іван не розгледів свого обличчя. Все — інші, інші, а йому не знайшлося місця серед героїв-переможців. А хіба ж він менше інших старався, ризикував?.. «Історія надто покваслива, щоб бути справедливою, — згадалися йому невідомо де і коли прочитані слова. — Вона звеличує тільки звершення, тільки побідний кінець, а не відважну спробу. Лише завершителя вінчає вона, а не зачинателя; лише переможця осяває своїм світлом, а борця ввергає в пільму... Адже все ще пильнується найдревніший варварський закон, який вимагає, щоб первітків приносили в жертву...» Раптом йому стала нестерпною і присутність Олини, і низькостеля кімната, і полум'я в грубці. Прожогом кинувся надвір. І побіг, не відаючи куди...

Ось і будинок, де мешкав Платон. Не довго думаючи, попрямував туди. Постукав у двері. Ще й ще постукав. Тиша. З недобрим передчуттям переступив поріг. В Платоновому житлі — холодно й темно. Проте в сутінках все ж було видно: на ліжку хтось лежить під купою різного манаття. Іван боязко почав підходити до незнайомця. Платон! Але чого в нього таке брезкле, аж зеленувате обличчя?

— Ти живий, Платоне?

Ледь-ледь здригнулися потемнілі повіки.

— Платоне, що це з тобою?.. Ну, промов хоч слово. Невже не впізнаєш? Це я, Іван, друг твій... Ну, озвися ж!

— Іван... — зашелестіли спрагли Платонові губи. — От добре, що прийшов. Я, як бачиш...

— Це нічого. Це минеться...

О, як хотілося зараз Іванові сказати педужому Платонові безліч хороших слів! Але ті слова, як навмисно, позастривали в густому плетиві невеселих думок.

— Як там Олина? Здорова?

— Олина?.. Все гаразд. Правда, щоки трохи приморозила. На село за харчами ходила.

— Не пускав би ти її. Олину берегти треба... А Микола, що з Миколою?

— За Миколу не турбуйся, він хлопець тямущий.— Іван переконував себе в тому, що чинить гуманне діло, обманюючи хворого товариша.

— Що нового в місті? Про що пишуть листівки?

— Та все про наступ наших. Бої вже буцім до Харкова наближаються. А ти хіба давно вже?

— Та більше тижня. Застудився на ремонті водогону. А тут ще й коліно... І дрова кінчилися...

«Яка ж я все-таки свиня! Платон тиждень лежить голодний і хворий, а я навіть не згадав про нього ні разу. Що він подумає про мене після всього?»

— Знаєш, я тиждень теж прокачався. Із шлунком щось,— збрехав Іван і нарочито скривився.

— Я так і думав. Інакше б навідався...— Принциповий і непримирений в ділових стосунках, Платон був по-дитячому довірливий і лагідний в побуті. Інший би на його місці на все життя образився, а він навіть слова докору не мовив.

— Слухай, Платоне, давай я плити протоплю. Тут же хоч собак ганяй. І зварию щось: ти ж голодний...

— Це потім. Ти ось що, ти піди замість мене на побачення. Із зв'язківцем підпільного міськкому. Це дуже важлива зустріч... Благаю, піди! Він чекатиме...

Іван не міг відмовити.

— Гаразд, я піду. Який пароль?..

II

...На його обличчі лащилося місячне сяйво. Широю позолотою оздоблювало вкриті густим інеєм вуса, брови, розвішувало на довгих віях мініатюрні ліхтарики. І від цього здавалося, що його очі сяють невимовною радістю. Вони й справді сяяли радістю. Це Кудряшов помітив, як тільки прибулий переступив поріг. Проте запитувати, чим закінчилися переговори з представником групи «Факел», не наважувався. Надто багато разів чув уже у відповідь: «Нічого втішного». Все ж не витримав, дивлячись на оті химерні ліхтарики на віях:

— Що чутно, Петровичу?

Той не відповів. Немов закам'янілий, стояв біля одвірків і усміхався.

— Весна... По надвір'ю вже бродить весна...

— По твоїх обледенілих вусах цього не видно.

— Надворі вже справді дихає весною. Я щойно вловив її пахощі. Просто неймовірно, що ми пережили цю прокляту зиму. Ти пам'ятаєш рядки: «Віхола! Віхола! Віхола! Мозок і кров леденіють, вітер вгорі скаженіє, крутить сніжані стовпи...» А нині — по надвір'ю вже бродить весна!

Кудряшов здивовано знизав плечима. Ніколи ж не доводилося йому помічати, що ця сувора, вічно заклопотана людина схильна до сентиментів. У Петровича просто не вистачало часу для такого заняття. Треба щоденно вивчати повідомлення своїх людей з поліції, управи, редакції, аби орієнтуватися в обстановці, прослухати повідомлення Радінформбюро з Москви про події на фронтах, обміркувати, які питання винести на обговорення міськкому. Та хіба все перелічип? Нащо вже він, Кудряшов, звичний до нічних мандрів, і то не міг збагнути, коли відпочиває секретар міськкому, яка сила тримає його на ногах. І раптом така мрійливість!

— Може б, ти роздягнувся? Шапку б зняв?

— Шапку?.. А й справді: до лихої години зараз шапки. Весна ж іде. Наша весна! — Зірвав із себе ушанку і вдарив нею об землю.

— Слухай, ти часом, бува, не хильнув?

— Хильнув, друже, хильнув, як на власному весіллі. Дай обніму на radoшах!

— Тю на тебе! З якого це приводу?

— Є привід. Цей день повинен стати для всіх нас справжнім святом. Уявляєш, з ким я щойно мав розмову? Повік не здогадався.

— Ну, так і не здогадаюся! Я ж знав, куди ти йдеш.

Витерши з вусів крапельки вологи, Петрович підступив до бойового побратима і майже пошепки:

— Так от: ніякого «Факела» не існує. Це — камуфляж, ширма, за якою діє міськком комсомолу. Я щойно розмовляв з його секретарем.

— Із секретарем? А казали ж, він розстріляний у Бабинім яру...

— На жаль, то правду казали. Перший склад міськкому комсомолу майже весь загинув. Це відроджений.

Кудряшов так стиснув руку Петровича, що в того аж пальці захрутіли.

— Спасибі за такі вісті! Значить, період гуртування сил можна вважати завершеним.

— Так, можна вважати! По надвір'ю вже бродить весна...

І віряться, і не віряться Кудряшову, що нарешті здолано найважливіший і найтяжчий крок. Найбільші оптимісти і ті кілька місяців тому не могли б повірити, що до весни в Києві буде повністю відновлено знекровлену, пошматовану безконечними погромами організацію підпільників.

— Слухай, хто ж очолив комсомолію?

— Іван Кушніренко.

— Не чув про такого. Де він до війни працював?

— Він навчався. А з весни у міськкомі комсомолу працював. На окупованій території був залишений в складі молодіжної групи.

Але керівник групи Євген Броварчук в перший же день окупації...

— Броварчук?.. Ну, це ти кинь. Знаю я Броварчука. Це не така людина, щоб зраджувати.

Але на кого могли справити враження такі запевнення. В ті дні творилося стільки підлоти, що ніхто вже не вірив красивим словам без вагомих доказів. Можливо, Броварчук справді був до війни порядним хлопцем, але по минулих заслугах тоді вже рідко хто судив про чоловіка. Та й кому краще знати за Броварчука — Кудряшову чи Кушніренкові?..

— Який же той Кушніренко?

— Скоро побачиш. Я маю намір запросити його на розширену парадну нашої активу.

— Слухай, а ти цілком певен, що це надійна людина?

— По-перше, давай розмежуємо обережність і підозріливість, — Петрович роздратовано. — А по-друге, яка це буде установча нарада, коли молодь на ній не матиме свого представника? За Кушніренка говорять діла. Цей хлопчина не сидів під припічком у найтрудніші часи. Доки ми із силами збиралися, його група наводила жах на фашистів... Хто, думаєш військову комендатуру на Хрещатику у повітря висадив? Група Кушніренка. А друкарню, де націоналісти мандикували свої брешурки, хто знищив? А офіцерський ресторан біля стадіону? А міський водогін, склад лісоматеріалів на Дніпрі, пункт прийому теплої одежі на Безаківській?.. Одне слово, Кушніренко із своїми комсомольцями не дрімив. Хіба це не дає йому права на довір'я?

— Та я ж не про довір'я! — Кудряшов і справді не мав упередження проти Кушніренка. Просто йому не зовсім сподобалося, що Іван при першій же зустрічі з Петровичем обмазав дьогтем свого колишнього керівника. Якщо навіть Броварчук збочив, то звідки про це відомо Іванові? Адже такі справи вершаться без свідків. Якимось сумнівним здався і підпільний міський комсомолу. Не чували ж про існування такого. Чи не липовий, бува, отаман Кушніренко?

— Добре вже те, що отаманів маємо, — Петрович тільки посміхався. — А щодо армій, то вони в нас будуть... Ти надто суворий до Кушніренка. Зваж, це — ще юнак. Але ж зумів відродити чотири райкоми. Уже за ініціативність честь йому і хвала.

Кудряшов хитає головою.

— Підкупив, бачу, тебе цей Кушніренко.

— Підкупив — не те слово. Вірніше буде: полонив.

Про Кушніренка більше не говорили. Бо повернувся з мандрів безногий Микола. Він дістав із своєї жебрацької суми бузину цівку і подав Петровичу. При кволому світлі бликуна секретар почав читати чергове Олесеєве послання.

— Слухай, що Шукач повідомляє. Ти тільки послухай! — після паузи до Кудряшова. — Міністерство Розенберга має видати найближчим часом «Новий земельний статут» на Україні. Колгоспи ліквіднуються, замість них — громадські господарства.

— Оце так Шукач!

— Я ж кажу: з такою молоддю можна сміливо дивитися в майбутнє.

— Треба негайно повідомити про це народ!

Взялися складати листівку, яка мала попередити селян про чергову небезпеку.

А в цей час над Києвом рокотав одинокий літак. І ніхто не помітив, як у нічному небі заметелилися тисячі й тисячі білих пелюсток. Вони німо сповіщали, що Світлана щасливо перебралася через лінію фронту і посилає з Великої землі привіт однополчанам...

III

— Я жадаю пояснень, пане бригадефюрер! — Рехер замість привітання, влетівши до кабінету головного есесівського орударя. — Я вимагаю від вас пояснень!

Одверто різкий тон спантеличив Гальтермана. Як школяр перед суворим учителем, він оторопіло підхопився з крісла, прилип водянисто-холодними очима до закам'янілого обличчя Рехера. Уже те, що гордовитий радник Розенберга зволив власною персоною з'явитися тут, не провіщало нічого доброго.

— Слухаю вас, пане рейхсамтслейтер.

— Я хочу знати, що діється в Києві. Чому таємниці виняткового державного значення стають здобиччю більшовицьких агентів відразу ж, як тільки потрапляють в нетрі тутешнього управлінського апарату?

— Даруйте, я не зовсім розумію, про що йдеться, — вдавав із себе протеста поліцейфюрер.

— Вам відомо про це паскудство? — Рехер кинув на стіл клопоть шорсткого третьосортного паперу.

Гальтерман пробіг поглядом по знайомих рядках більшовицької листівки.

— Даруйте, вперше бачу.

Але сказав неправду. Ще ж учора з Фастівського і Білоцерківського гебітскомісаріатів були доставлені такі агітки з оперативними донесеннями, що серед селянства ширяться невдоволення. Тільки що він міг зробити? Знову посилати каральну експедицію? Так тижня ж не минуло, як повернулася попередня. Наказав активізувати агентуру, аби якнайшвидше виявити більшовицьку друкарню.

— Вперше бачите? — Рехер уже зовсім крижаним голосом. — Про що ж тоді дбає ввірена вам служба безпеки? Ці гаспидські листівки уже зняли справжнісіньку бурю по всьому генералкомісаріаті, а ви — вперше їх бачите... Я відмовляюсь розуміти ваші слова. Я навіть не можу припустити, що це сказано керівником СС і поліцейфюрером, — і він потягся рукою за листівкою, певно, збираючись піти геть.

Гальтерман запобігливо схопив його руку. Він розумів, що коли не задобрить зараз цю людину, фортуна відвернеться од нього, мож-

ливо, назавжди. В Берліні неодмінно буде зроблений висновок, що він неспроможний забезпечити порядку в окрузі.

— Пане рейхсamtслейтер! Прошу вас... У мене діти...

— Це не має ніякого відношення до справи. Через вашу нерозто-ропність поставлено під загрозу одне з найважливіших накреслень фюрера. Нова земельна реформа ще до офіційного оголошення, можна вважати, наполовину провалена. І тільки тому, що ви прога-вили, без бою віддали ініціативу в руки більшовицьких агентів... Знаєте, як їхня пропаганда охрестила наш захід перебудови? Новіт-ньою панщиною! А панщина для українського селянина — най-страшніше закляття. Це означає, що ми повсюдно зустрінемо шале-ний опір, що нам потрібно буде силою заганяти вчорашніх колгосп-ників до громадських дворів¹. Хоча б приблизно ви уявляєте ту шкоду, якої завдали оці мерзенні агітки?

«Оце так так! На мене хочуть звалити всю відповідальність за можливий провал земельної реформи...— При цій думці в животі Гальтермана огидно забуркотіло.— Але при чому тут я? Я ж у вічі не бачив того проклятого статуту. Хай відповідають за провал ті, кому було довірено таємницького виняткового державного значення».

Рехер по очах, мабуть, вгадав думки поліцейфюрера і схидно:

— Ви можете тішити себе всілякими виправданнями, але факт лишається фактом: більшовичня знову звилася своє гніздо в Києві. Де це бачено, щоб під боком СД функціонувала комуністична дру-карня?

Проти цього Гальтерманові нічого було заперечити: підпільна друкарня в Києві справді наводнювала агітками всю округу, незва-жаючи на всі зусилля гестапо знайти і знищити її. Проте він спро-бував захищатись.

— А може, ті листівки скинуті з радянських літаків. Над Києвом уже ж почали з'являтися радянські літаки...

— Стривайте, чи не збираєтесь ви сказати, що в Берліні засіли...

— Ні, ні, я зовсім не хотів цього сказати,— поспішив одхрестити-ся поліцейфюрер од свого натяку.— Та воно й видно, що листівки тутешнього виробництва. По шрифтах, по якості паперу видно.

— Ви розумієте, чим це пахне?

О, Гальтерман прекрасно все розумів! Особливо після того, як Квітпрау був усунений з посади генерал-комісара Київської округи. Офіційно це мало вигляд переходу на іншу роботу, але кожен розу-мів, що Квітпрау чекає фронт. Та цього не приховував і новий генерал-комісар Магунія. В своїй першій, так би мовити, програм-ній промові він одверто заявив: «Ми покликані фюрером розв'язати на завойованій нашими доблесними солдатами землі питання світо-вого масштабу. І хто не відповідає цим високим завданням чи не бажає відповідати, буде негайно зміщений і відправлений на фронт». А вже через кілька днів Магунія направив у діючу армію чимале поповнення. Над окупаційними установами Києва повисла

¹ Так називалися державні господарства на селі, утворені гітлерівцями після ліквідації колгоспів.

примара тотальної чистки кадрів. Чого ж не розуміти Гальтерманові, чим пахне провал «Земельного статуту»?

— Пане рейхсamtслейтер, я роблю все, що в моїх силах...

— А кого цікавить, що ви робите? Фюрер оцінює нас по ділах і тільки по ділах. А подібні «діла»...— Рехер гидливо показав на листівку.— Нікому такі діла не можуть служити окрасою. Тим більше, що вони повторюються не вперше. Згадайте, як було зірвано збір теплового одягу в фонд зимової допомоги армії. Пригадайте, чому провалилися наші плани з вербуванням робочої сили для потреб фатерлянду. Та й взагалі, який з наших заходів не торпедований більшовицькою пропагандою? Останнім часом ми з підозрілою сталістю пожинаємо одну поразку за другою...

Від цих слів у Гальтермана потемніло в очах. А що, як у верхах всю відповідальність за ці невдачі звальять на нього як на керівника служби безпеки? А саме ж він, Гальтерман, до прибуття у розпроклятий Київ вважався неперевершеним обермейстером погромів комуністичного підпілля. І вважався по праву. Бо знав комуністів не з книг і не з чужих розповідей, а з власного досвіду. Кілька ж років належав до їхньої партії, а коли пересвідчився, що від комуністів ніякої вигоди для себе не добути, переметнувся до штурмовиків Рема. Звичайно, йому спершу не довіряли, і він, аби довести свою відданість фюреру, добровільно зголосився пустити кров своїм колишнім однодумцям. І з таким запалом робив це діло, що скоро заслужив і високе довір'я, і високі чини. Сам Гейдріх після однієї успішно проведеної серед гамбурзьких портовиків операції надіслав на його адресу вітальну телеграму такого змісту: «Я захоплений вашими діями, партайгеносе. Певен, ви ще не раз здивуєте Німеччину своїми подвигами в ім'я фюрера». І йому справді хотілося подвигів. Тому при першій же нагоді поспішив на простори Росії, щоб не лише Німеччину, а весь світ здивувати подвигами. І от після всіх старань — така оцінка.

Ні, цього Гальтерман не міг простити нікому. Окрім Рехера. Бо не розумів цієї загадкової людини і остерігався. Хоча більшість відповідальних київських чинів пов'язували падіння Квітцрау із місією Прицмана — Ільфагена, проте він нюхом відчував, що першу скрипку в цьому зіграв саме Рехер.

— Мені важко вам заперечувати,— сказав по паузі Гальтерман.— Більшовичня справді підіймає голову...

— Точніше, підняла. І найсумніше в усій цій історії те, що керівництво підпілля довідується про наші плани і наміри значно раніше, ніж вони потрапляють до рук безпосередніх виконавців,— не вислухав його Рехер.— При фон Рітце такого не траплялось.

Гальтерман аж затіпався, почувши ім'я Рітце. Скільки часу вже минуло, як загинув уповноважений фельдмаршала, а Гальтерман ніяк не міг забути кривної образи, заподіяної вискокчою-генералом.

Мабуть, відчувши настрій співрозмовника, Рехер дещо зласкавів.

— Повірте, я зовсім не хочу применшувати ваших особистих заслуг у справі наведення порядку в місті. Для кожної неупередженої людини не секрет: один Рітце неспроможний був приборкати біль-

шовицьку стихію. Але факт лишається фактом, що Бабин яр, Хрещатик, застосування душогубок пов'язані саме з іменем покійного генерала. Звичайно, він, як і всі смертні, не в усьому був бездоганим. Але це — деталі. Головне, він зумів переконати всіх у Берліні, що Київ, завдяки його старанням, перетворений на найсумірніше місто в Європі. І от уявіть собі реакцію, яка вибухне в близьких до фюрера колах, коли стануть відомі тутешні провали... Не мені вам говорити, що та реакція для деякого із тутешніх керівників матиме фатальні наслідки. Фюрер нікому не подарує втрати уже завойованих позицій.

Цього Рехер міг і не говорити. Гальтерман добре знав, яка доля чекає його, коли в Берліні стане відомо, що в «найсумірнішому місті Європи» верховодять більшовицькі агенти. В кращому разі — розжалування і фронт. «А може, там уже про все знають! Може, Рехер уже доповів про все рейхсміністрів... Тільки чому тоді мене не витурили на фронт разом з Квітцрау? Чого Рехер заступився за мене перед Прюцманом?..» В животі Гальтермана так забурчало, що навіть Рехер подивився підозріливо.

— Що ж робити?

Здавалося, Рехер тільки цього й чекав.

— Щось радити чи наказувати вам не в моїй компетенції. Але коли ви хочете знати мою думку... — Аби надати розмові інтимності, він невимушено схилився на спинку великого крісла, запросивши Гальтермана завченим жестом зробити те саме. Запалили сигарети, які Рехер привіз із фатерлянду. — Якби я опинився на вашому місці, то неодмінно здійснив би якусь блискучу, а головне — незвичайну операцію. По-моєму, це єдина для вас можливість не наклика-ти на себе біди. От, скажімо, якби вам пощастило розгромити підпільний центр, спомини про невдачі були б відсунуті на задній план.

— Та хіба ж я мало гроплю підпілля? — щиро обурився Гальтерман. — Тільки сьогодні розстріляно понад сто чоловік. До речі, ми спіймали-таки винуватця загибелі допоміжного поліцейського батальйону. Це артистка капели бандуристів... Ну, як же її? Ага, пригадав: Брамова. Правда, нам не пощастило вирвати в неї зізнав — вона покінчила з собою в камері, але все ж встановлено, що ціаністий калій вона одержувала із заводу «Металоліт». Брамова не раз отруювала наших солдатів...

На обличчі Рехера затріпотіла кисла посмішка.

— Даруйте за відвертість, але це явно не те. Розголошення історії з терористкою може ще більше ускладнити ваше становище. На кого справить враження розстріл сотні тубільців, коли ви без бою втратили півтора ста наших солдатів? Ні, ні, на історії з Брамовою вам не нажити морального капіталу. Я радив би забути про неї. В нинішній ситуації Берлін задовольнить тільки операція, яка б свідчила про ваш полководницький розмах і державну винахідливість. А для цього треба глибоко зрозуміти психологію і цілі тутешніх комуністів.

— Ви хочете сказати, що я не...

— Я хочу сказати, що тутешні комуністи — особливе поріддя. З ними жарту небезпечно! Вибіркові чи повальні розстріли підозрілих осіб тільки зміцнюють їхні ряди. Не дивуйтеся, це не парадокс, це — істина, яку багато хто неспроможний збагнути... Зважте, більшовики довгий час перебували в підпіллі і встигли виробити ефективну тактику боротьби в подібних умовах. Фон Рітце сподівався, що нещадним терором розчавить київське підпілля, ізолює його від мас. Але сталося навпаки! Поголовні репресії відвернули од нас населення, штовхнули його в обійми уцілілих совіцьких функціонерів. Тепер вам доводиться мати справу з масою, а її не перестріляєш. Але це — тільки початок, справжня битва ще попереду. Певен, ви скоро в цьому переконаєтесь...

Настала тиша. І Гальтерман вперше в житті відчув, якою страшною може бути тиша.

— Порадьте, пане, що ж робити...

— Обезголовити масу. Вирвати в неї серце.

— Так, це — вихід. Єдиний! Але як її обезголовити? Де те серце і як до нього добратися?

— Не інакше, як з допомогою більшовиків. Хай вони вкажуть дорогу.

— Але вони мовчать! Вони скоріше вмирають, ніж виказують своїх...

— Ви просто закатовуєте їх на допитах.

Стрепенувся Гальтерман, закліпав повіками швидко-швидко: «В гестапо їх справді закатовують... Може, Ерлінгер навмисно це робить? Його ж давно манить посада поліцейфюрера округи... А може, і має ті зізнання, та приховує від мене. Щоб після мого падіння вислужитись...»

— Ми їх справді на допитах не балуємо.

— Вбити — це найлегша справа. Мистецтво ж вашої професії полягає в тому, щоб вивідати таємницю.

— Але більшовики не бажають говорити таємниць, — тут уже поліцейфюрер почав хитрувати. — Ні за яких обставин!

— Не бажають? Це для мене новина! А хто ж сподівався, що вони розв'яжуть язика, як тільки потраплять за ґрати? — Рехер кинув глузливий погляд на вкритий краплинками поту Гальтермана іс. — Я знову наголошую, що перш за все вам необхідно збагнути психологію тутешніх комуністів. ґратами їх не залякати, до тюрем вони звичні. Але вам варто знати, що у них є своє розуміння честі й обов'язків. І навряд, щоб тортури були спроможні змінити оте розуміння.

— Так що ж ви пропонуєте?

— Проявити мудрість.

— А конкретніше?

Було видно, що Гальтермана починає дратувати така манера розмови. І якщо він стримувався, то тільки тому, що побоювався Рехера. І потай сподівався на його поміч.

— Конкретніше: не травмувати арештованих морально. Скажіть: кому охота вважати себе зрадником? Відома річ, навіть недолюдина

хоче бачити себе вищою, ніж вона є насправді! А саме зради ви настійно вимагаєте від арештованих. І як результат — вони вважають за краще вмерти, ніж зрадити... Невже це не навело вас на думку, що існуючі методи дізнання неефективні? Я переконаний, що більшовик тільки тоді може заговорити, коли над ним не висітиме страх стати зрадником. Треба поставити його в такі умови...

Гальтерман нетерпляче засовався в кріслі, розтрушуючи попіл сигарети по колінах, буркнув:

— Все це — теорія. Але практика дуже часто не підвладна теоріям.

— Звичайно, якщо за таке діло береться amator.

— Навіть коли б за це діло взяли ви, пане рейхсамтслейтер. Б'юся об заклад, що у вас теж нічого б не вийшло.

— Чи не надто поспішно? Попереджаю, можете крупно програти...

— Ставку визначайте на свій розсуд.

Усміхненими очима Рехер подивився на розчервоніле обличчя поліцейфюрера. У Києві ні для кого з високих чинів не було секретом, що Гальтерман — заповзятливий сперечальник. Злі язика пасталакали, що до війни він програв на три ночі власну дружину... Та зараз Гальтерман затіяв суперечку зовсім не з азарту. Він знав: у свій час Рехер допоміг доскочити фон Рітце генеральських погонів і, звичайно, міг відвернути грози, які збиралися над його, Гальтермановою, головою. Тільки не стане ж він цього робити за красиві очі. Пропонувати хабара поліцейфюрер не наважувався. Отож заклад і давав можливість Рехерові прийняти винагороду як належне.

— Що ж, згода, — сказав після звичної у таких випадках паузи Рехер. — Тільки опісля не шкодуйте.

— Ваші умови? — Гальтерман не задумуючись.

— Умови?.. Перш за все прошу мені не заважати. По-друге, надайте в моє розпорядження з десятка заарештованих, запідозрених у зв'язках з підпіллям. Сьогодні ж! А мої умови — потім...

IV

Вони розсталися за якихось півсотні кроків від перехрестя. Розсталися не прощаючись. Іван хотів потиснути Платонові руку, сказати кілька напутніх слів, але Платон не побажав нічого слухати. Злегка пришкандибуючи, потягся вниз, до вокзалу. За спиною в нього — засмальцьована брезентовіа сумка, з котрою ходив на роботу, в руці — мотузка від саморобних санчат. На санчатах громіздкий дерев'яний ящик для сміття.

Якусь мить Іван дивився вслід товаришеві, потім сторожко озирнувся, перетнув вулицю і шаснув крізь пролом у стіні до опустілого приміщення колишньої аптеки. По заледенілих, захарашчених маршах, які дивом уціліли після вибуху, вихопився на другий поверх, перебрався через завал і причаївся біля віконного отвору. Згідно з планом операції він мав звідси страхувати Платона, доки той

встановлюватиме і начинятиме вибухівкою ящик для сміття на розі вулиць.

Із засідки Іванові добре видно Комінтернівську, що впирається одним кінцем в бульвар Шевченка, а другим — у сірий клобук напівзруйнованого залізничного вокзалу. Вулицю Саксаганського видно гірше, особливо ту її частину, що веде до Галицького базару. Вона ховається за чорним скелетом триповерхового будинку, спаленого ще восени, та за облупленими, присадкуватими будиночками. Саме той відтинок вулиці найбільше непокоїть Івана. Чи не підкрадається звідти німецький патруль?

Але на тротуарах тихо й безлюдно. Поміж кучугурами снігу маячить тільки зігнута Платонова постать. «Як добре, що я наполог влаштувати операцію сьогодні! — міркує Іван. — Кияни ж по неділях вважають за краще скінути в охололих квартирах, ніж повертатися на очі окупантам. А патрулі, певно, перед денною зміною ласують ситими сніданками. У такий день, дивись, і на середині вулиці можна б закласти заряд... Аби ще хвилини із двадцять ніхто не з'явився, тоді б... Тільки чого Платон не поспішає? Чому так кволо швендає?»

Кому-кому, а Іванові було добре відомо, що Платон тільки-но звівся з постелі, що йому важко ходити з хворим коліном, але загасити в собі невдоволення не міг. Воно, як мазут, прилипло до серця. Зненацька пригадав, яким похмурим було Платонове обличчя, коли він, Іван, ділився планом замаху на гітлерівського міністра Заукеля, який не сьогодні-завтра мав прибути до Києва. Пригадав і те, як Платон доскіпувався, чи погоджено цю операцію з підпільним міськкомом партії. Іванові хотілося вискочити із засідки, наздогнати товариша, вирвати з його рук санчата і самому встановити заряд на перехресті. Але навіть не поворухнувся. Ламав собі пальці в кишенях і сидів, як закам'янілий. Бо знав: без Платона йому не обійтися.

Про цю операцію Іван мріяв давно. Мріяв з того моменту, як залишив непримітний будиночок на Борщагівці, де Петрович влаштував зібрання секретарів підпільних райкомів і керівників бойових груп з нагоди роковин Червоної Армії. Івана вразило тоді, що наймолодшим серед активу був саме він. І, можливо, через це присутні, — а він багатьох знав ще з довоєнних часів, — якимось холодно, навіть здивовано зустріли його в своєму колі. Він розумів ту підкреслену стриманість і сподівався, що Петрович, аби розвіяти атмосферу упередженості, розповість зібранню про його, Іванові, подвиги. Та Петрович докладно розповідав про події на фронтах, про гуртування сил у місті, а про успіхи «Факела» чомусь не прохопився жодним словом.

— Я радий вам доповісти, що на нинішній день в Києві відновлено всі райкоми партії, що кількість бойових груп зросла до п'ятдесяти. Отже, підготовчий період будемо вважати завершеним. Віднині ми вступаємо в період активної і, якщо хочете, збройної боротьби з окупантами. Щоб допомогти діючій армії, ми повинні...

«Ми повинні, повинні... — передражнив його в думці Іван. — А чи

не пізно ви згадали про свій обов'язок? Тепер всі в герої претесь, а що робили, коли наші армії не переходили в контрнаступ?.. Вичікували? Дивились, чия візьме?» Йому самому стало бридко від цих думок, але загасити образи не міг. От коли б Петрович розповів про подвиги «Факела»...

На тому засіданні Іван, аби показати присутнім, з ким вони мають справу, взяв слово. Схваливши, як і годиться, директиву ЦК, став розповідати присутнім про операції, звершені його групою. Говорив піднесено, з пристрасстю, але промова та не викликала оплесків, що переходять в овації. І йому подумалося, що секретарі райкомів та керівники груп просто заздять його успіхам. А може, й не вірять. «Ну що ж, я примушу вас повірити і поважати себе». І почав думати, що б таке утнути, аби приголомшити всіх незвичайним подвигом.

Спершу загорівся було ідеєю спалити міську біржу праці. Проте скоро відмовився од цієї затії: кого здивуєш підпалом біржі після осінніх пожеж! От коли б живцем заарканити, скажімо, коменданта Києва... Ну, а якщо не схопити, то хоча б почепити за ноги десь на велелюдному місці, як це було вчинено з фон Рошем. Але для такої операції не вистачало ні людей, ні досвіду.

Якось під час чергової зустрічі Петрович проговорився, що до Києва найближчими днями має прибути сам Заукель. Власне, не проговорився, а повідомив. І порадив посилити конспірацію, оскільки гестапо, побоюючись інцидентів, активізувало свою роботу. Але Іван вирішив скористатися тим приїздом Заукеля.

Звичайно, одній людині знищити гітлерівського посіпаку не під силу, тому Іван звернувся до Платона за поміччю. Але той без особливого ентузіазму поставився до цієї ідеї. Чи потрібно, мовляв, це для загальної справи? Чи не викличе вбивство Заукеля нової хвилі терору?.. Аби спонукати Платона до дії, Іванові довелося сказати, що таке завдання поставив перед їхньою групою сам секретар підпільного міськкому. Після цього Платон погодився. І зараз Іван мучився в догадках: чи не передумав Платон?..

Чорно, дуже чорно на душі в Івана. Але що це? Платон уже стоїть на перехресті і витирає долонею піт з чола. Чи то пак вдає, що витирає, а насправді зорить довкола. Ось він зняв із санчат ящик і давай встановлювати на самому краєчку тротуару. В Івана аж пучки потерпили від радості. Тепер він аніскільки не сумнівався в успіху операції. Адже іншої дороги від вокзалу до генерал-комісаріату не існувало, а всі приїжджі чини неодмінно їхали з вокзалу до резиденції Магунії. Поїде і Заукель... Від надмірного хвилювання в Івана навіть очі почали сльозитися. В мутному киселі він уже бачив чорний букет, що вихопиться з-під автомашини Заукеля... І крізь дрібний перебір давників у скронях почув схвальні вигуки міськкомівців. Ті вигуки частішали, доки не переросли в овації, схожі на далекий гуркіт мотора. Трусонув головою — марно, гуркіт не стихав. Іван чітко чув, що рокотання долинає з вулиці.

Визирнув — від бульвару Шевченка по Комінтернівській сунуло кілька німецьких автомашин. В кузовах — солдати. Перевів погляд

на перехрестя — Платон усе ще длубається в снігу на тому місці, де вони минулої ночі замаскували вибухівку в пакетах. Невже ж не бачить, що наближаються німці? Іван розкрив рота, щоб крикнути, попередити, але в цю мить передня автомашина порівнялася з його засідкою. Якесь незбагненна хвиля відштовхнула Івана від вікна і повела, повела геть...

Не оглядаючись, кинувся задвірками навтьоки. Куди? Сам не відав. Аби подалі від небезпеки! Попереду — кам'яний паркан. Перемаснув його з дивовижною легкістю. Не перебіг — перелетів подвір'я і до під'їзду, що виходив на бульвар Шевченка. Вихопився на тротуар.

— Стій! — десь зовсім поруч.

Рвонувся до найближчого парадного, а звідти, як лезом бритви:

— Хенде хох!

Померк світ в очах: облава!..

V

В гурті затриманих Івана відправили під конвоєм до районного відділення поліції. Невелике, стиснуте високими мурами з колючим дротом угорі подвір'я уже кишіло невільникми. А поліцаї пригнали туди щораз нові й нові групи. Від друзів по нещастю Іван довідався, що фашисти вчинили облаву, аби наловити бранців для відправки в Німеччину.

— Багатьох уже погнали на біржу. Кажуть, ешелон завтра відходить!..

«Ешелон завтра відходить... Значить, часу ще багато. І головне — попереду ніч», — в Івана трохи відлягло від серця. Він став гарячково обмірковувати план втечі. Будь-що, а він повинен втекти, влучити зручний момент і втекти!

Десь через годину двоє поліцаїв штурхнули його до гурту, який мали гнати на біржу. Але перед цим кожного заводили на попередній допит. Товстопикий страж нового порядку гаркнув, як тільки Іван переступив поріг прокуреної кімнати:

— Прізвище? Ім'я? Рік народження?... — І вп'явся дрібними очима в документи, які одібрали в Івана.

Іван помітив, як стискуються м'ясисті губи запродавця, і від того по спині полізли холодні черв'яки: запідозрив чи ні?.. Слідчий запідозрив щось у паспорті і наказав затримати Івана. Його тут же вивели на подвір'я, вкинули в закриту автомашину і повезли кудись по вибоїстих вулицях. І все ж його не залишала думка про втечу. Вона щезла тільки тоді, як його привезли до приміщення гестапо і впхнули в задушливий застінок. Там уже сиділи мученики, виснажені, зарослі, з кривавими саднами на обличчях. Вони кинулися до нього — і відразу ж:

— Хто такий? За що арештований? Як там на волі? Чи не підступав, бува, Червона Армія до Києва?..

Але Іванові було не до балачок. Опустився в кутку на холодну підлогу, охопив руками голову, що чманіла від думок. Його більше

не чіпали. Що ж, хай потужить хлопчина! А втішати... Чим вони могли втішити? Розповідями про нічні виклики до катівні, про мордування та нестерпне очікування розстрілу?.. Ні, про все це він довідається потім. А зараз хай потішиться надіями на порятунок.

Тільки не плекав Іван рожевих надій. Бо не раз чув, що чекає того, хто потрапить за ці темні стіни. Та не тугою повнилося серце — його проймав нестерпний жаль за таку марну загибель. І саме в гарячу пору! Ні, не міг він змиритися, що інші доводитимуть до кінця розпочате ним діло, що інші прийдуть до перемоги дорогою, яку він вимостив... Гуде, дзвонить у голові. Здається, навіть кам'яні стіни стогнуть. Чи, може, вони й справді стогнуть? Іван прислухається, прислухається. І раптом до його слуху долинає:

Я бачив, як вітер берізку зломив,
Коріння порушив, гілля потрощив...

Цю пісню він чув ще колись у дитинстві. Мати неодмінно заводила її, коли ображалась. Перед його очима навіть зринула материнська постать. Схилена над шитвом голова, тремтливі руки, заплакані очі. І такі знайомі, такі дорогі вуста із сумними промінчиками зморщок в куточках...

Злякано підвів голову: чи не божевілья все це? Але в'язні теж прислухаються. Невже і вони чують мелодію?

Ще трошки пожити на думці було,
І, може, пожив би, так сонце зайшло...

«Сонце зайшло... Я не хочу, щоб заходило сонце!» Схопився, підбіг до кованих залізом дверей і... зупинився. Дивак! Хіба ж для того кинули його сюди, щоб розчинити двері на волю?.. Повертаючись назад, у куток, ковзнув сповненими туги очима по стіні. О, що то була за стіна! Вона зберігала сотні заповітів тих, що назавжди пішли звідси в небуття. Написи, написи, десятки різних написів!.. Біль і тугу, розпач і прокляття ніс на своєму чолі безмовний камінь. Іван став перераховувати прощальні слова загиблих.

«Вмираю, як і належить більшовикові нескореним. Несторовський...»

«Прощайте, рідні і друзі! Завтра нас поведуть на розстріл. Не забувайте нас!»

Галина Пилипець, Аня Варавка, Віра Братченко...»

«Передайте моему синові, щоб ніколи не соромився свого батька. Аби розколоті наші ряди, гестапівці видають мене перед товаришами за провокатора. Але клянусь найсвятішим: я нікого не зрадив, нічого не розповів. Вмираю чесним перед партією і народом.

Дрімаченко...»

Перед Івановими очима попливли різнобарвні кола. І серед них він чітко угледів бліде, змарніле обличчя. І почув знесилений благальний голос: «Фашисти провокують вас. Клянусь найсвятішим: я ні в чому не винен!» Відігнав непроханий спомин: «Брехня!

Дріманченко — досвідчений провокатор, такий умів замітати сліди». Аж це його увагу привернули нерівні, видряпані чимось гострим майже над самою долівкою рядки. В рудих призерках їх важко було прочитати, і все-таки Іван розібрав:

«Сьогодні я, Беген Броварчук, вирішив покінчити з собою. Люди, не осудіть за легководуість! Майже місяць зносив найлютіші тортури, але далі не вистачає сил. Та й для чого все це, коли попереду все одно розстріл? Шкода тільки, що не зможу помститися Кліщеві. Він зрадив у перший день окупації, привівши на конспіративну квартиру гітлерівців...»

Іван заплющив очі. Ніколи ще не сковував його такий крижаний страх, як зараз. Здавалося серце зупинилося в грудях, кров зашмерхала в жилах. «Євгенів напис прочитало ж безліч арештованих!.. Варто одному з них вирватися на волю, і підпільному міськкому стане відома доля Євгена. А тоді...— Вогнем печуть оті рядки Іванову душу, перехоплює дух, ніби Євгенова рука стискає йому горло.— Що ж робити?..»

— Ножа, ні в кого не знайдеться ножа? — але й сам не повірив, що отой огидно улесливий голос вирвався з його грудей.

— Ти що, забув, де опинився? Які ножі в камері?..

— А для чого він тобі?

— Напис на стіні хочу лишити... Може, колись прочитають наші...

Коротка мовчанка, затим шепеляво з кутка:

— Це цвяхом робиться. Із підбора. Можу дати.

Покалічена рука з набряклими, зраненими пальцями простягнула коротенький цвяхок. Іван схопив його і, не задумуючись, давай дряпати стіну саме в тому місці, де був Євгенів напис. А з сусідньої камери все линула скорботна мелодія:

На світі у кожного сонце своє,
Любенько живеться, як сонечко ...

«На світі без сонця усе пропада»... Як добре сказано: без сонця усе пропада! Цікаво, а яке в мене сонце?» Іван щиро здивувався, що ніколи раніше не задумувався над цим. Та й коли йому, власне, було задумуватися над своїми вчинками, коли все свідоме життя виступав суддею інших. А в такій ролі хіба ж тяжко вірувати в свою безгрішність? Дивно, але він вважав себе правим навіть тоді, коли підкусував спідишка своїх однокласників, коли паплюжив перед студентами Олеса Химчука, коли писав під диктовку Шнипенка анонімки, багато анонімок... Правда, іноді в його душі все ж прокидалося якесь неясне почуття, схоже на каяття, але він легко влушив у собі «гнилого інтелігентика». Та й подобалося, ох, як подобалося, що всі його характеристики рясніли модними похвалами: політично грамотний, принциповий, вимогливий, пильний. Не було в них лише одного — чесний. Та він ніколи цього не помічав...

А пісня тужила, квилала за тюремною стіною. І що більше вслухався Іван, то знайомішим здавався оксамитовий голос співця. Ско-

ро Іван уже не сумнівався, що десь чув цей голос. З такою задушевністю змів співати тільки мовчакуватий Платон. А може, то й справді Платон?..

VI

Ніч. У камері темніть і тиша. Арештанти не сплять. Лежать поком на холодній долівці і до болю в скронях вслухаються, що діється в коридорі. Скрип дверей і кроки — це взяли когось на допит, стогін і зойки — тягнуть із катівні. У кожного болюча думка — чи пронесе сьогодні, чи доживу до ранку?

Десь опівночі розчинилися двері і на порозі виросла постать конвоїра. Кого ж поведуть на допит? Кого?..

Повели Івана.

— Кріпися ж, синку! — шелестять вслід приглушені голоси.

Але він нічого не чує. Ніби вві сні чвалає за конвоюром з опустілою душею і крижаною шапкою на потилиці. Досі його мучив страх перед тортурами, але зараз розвіявся, зник. Лишилася тільки крижана шапка на потилиці. Та ще скорботна мелодія:

А згасне те сонце — і жити шкода,
На світі без сонця усе пропада...

Довгий, затканий рудими присмерками коридор. Поворот праворуч — і східці вниз. Нескінченні, круті східці в плетиві ґрат. Потім знову коридор, насичений нудотно солодкуватим запахом.

За хвилину конвойр штурнував його в каземат під сніп яскравого електричного світла, спрямованого абажуром на вхідні двері. Від несподіванки Іван поточився і якусь мить стояв із заплученими очима. Стояв, доки не відчув на собі прискіпливого погляду. Розтулив повіки, озирнувся довкола. Та, на превеликий подив, не вгледів нічого особливого. В затіненому лівому кутку — стіл; поряд — стодлик з карафкою і склянкою. Праворуч, відразу ж за боковими, оббитими повстю дверима — високий, схожий на книжкову шафу сейф. І ні нагаїв, ні якогось іншого інквізиторського знаряддя!

— Два кроки вперед! — різкий голос з кутка.

Іван ступив, як було наказано, до столу і опинився перед самісінькою лампою. Від яскравого світла на очі стали набігати сльози. Проте ще встиг угледіти в кутку за сейфом високого гестапівця із круглою, як кавун, головою. А от обличчя розгледіти не міг: затінене, воно здавалося невиразною плямою. «Навмисно сховався. Певно, розраховує на психологічний ефект».

Рип хромових чобіт, і круглоголовий есесівець із розстебнутим на грудях кітелем опустився в крісло. Поворушив папери, хильнувся прямо з карафки кілька ковтків і нарочито грізним голосом:

— Прізвище?

— Шерстюк.

— Справжнє!

— У мене воно єдине.

— Брешеш!

— Гляньте в паспорт. Він мусить бути у вас.

— Той паспорт фальшивий! Де ти його взяв?

— Там, де всі беруть, в управі.

— Не крути! Нам відомо, що ти за пташка.

«Так для чого ж питаєш? — незважаючи на суворість гестапівця, Іван відчув свою зверхність, хоча й не міг здерти з потилиці крижану шапку. І, аби якось розчавити в собі, розтоптати страх, почав у душі знущатися з круглоголового: — Нікчема! Кричи, хоч трісни, а я нічого не скажу. Я зневажаю тебе, як полудивого пса...»

— Хто твої спільники?

— Немає в мене спільників.

— З ким був біля вокзалу? Кажі!

— Я там не був. Мене схопили на бульварі Шевченка...

«Он чого добивається! Невже вони розкрили наш задум? — снує, як човник у ткацькому станку, Іванова думка.— А що з Платоном? Чи пощастило йому?..»

— Чого там тинявся?

— Просто так.

— Брехня! По неділях вас і мотузкою на вулицю не витягнеш.

— Газету хотів купити. «Нове українське слово»...

— Газету? А де живеш?

— У паспорті ж сказано.

— Значить, на Куренівці?.. І це ти аж звідти тьопав за газетою? На Куренівці ж є свій кіоск.

«Так, тут він перехитрив мене,— відзначив Іван.— Але це ще нічого не означає. Аби тільки вони не схопили Платона...»

— На Куренівці уже розкупили газети. От я в місто...

— Хто був з тобою?

«Який йолоп! На такій дешевинці навіть пацанів не купиш. Так я оце й скажу, хто був зі мною...»

— Я йшов сам.

— А це може хто-небудь потвердити?

— Про свідків я не потурбувався. Але наступного разу неодмінно...

— Якщо зараз не зізнаєшся в усьому, вони більше не знадобляться.

— Так в чому я повинен зізнаватися?

— Хто закладав на перехресті заряд? Як його прізвище?

Це запитання підтвердило: фашисти схопили Платона, але він нічого їм не розповів, якщо так добиваються, як його прізвище. Отже, про план операції вони не мають ані найменшого уявлення. Аби тільки Платон мовчав!

— Який заряд? Про яке перехрестя йде мова? — Іван із таким здивуванням, що сам повірив у свою щирість.

Але гестапівець не повірив.

— Не клей дурня! Краще начистоту розкажи, а не то...

— Та я ж уявлення не маю про той заряд.

— Брешеш! Ти все знаєш! Всі ви тут знаєте про більшовицькі штучки, тільки мовчите, вдаєте ягнят господніх. Але в моїх руках навіть каміння починає говорити. Я примушу тебе сказати правду.

Хто твої спільники? — заволав на все горло і так вготив кулаком по столу, аж лампа здригнулася під стелею.

— Я вже сказав: ніяких у мене спільників нема.

— Чим займався за більшовиків? Де сім'я? Місце роботи? З ким підтримуєш зв'язки?

У відповідь — мовчання.

— Ага, так? — вискочив із-за столу і лясь Івана по обличчю.

Іван поточився. І не так від удару, хоч рука есесівця була таки важкою, як од міцного горілчаного перегару, яким сапонуло від німця.

— Будеш говорити? Кажи!

Якусь мить фашист обмацував п'яним поглядом Іванову постать, затим подав знак конвоїрові, що стовбичив біля входу. Той клапнув закаблуками і кинувся мерщій до бокових дверей, оббитих повстю. Іван почув із сусіднього каземату приглушені голоси, незрозумілий скрип і уривчасті, важкі кроки людини, яка шкутильгає. І відразу ж здогадався, чиї то кроки. Але навіть оком не повів.

— Що, не чекав такої зустрічі? — гестапівець із злорадною посмішкою до Платона. — Це він, — і ткнув пальцем на Івана, — попросив влаштувати таке побачення. Як бачиш, він зговірливіший.

Іванові немов жару в очі сипонули: «Провокує, гад! Кулаки не допомогли, так тепер провокує...» Повернув голову, аби хоч поглядом попередити Платона, щоб той не вірив фашистові, і мало не скрикнув. Перед ним ледве трималася на ногах примара, яка мало чим скидалася на Платона. Пошматована одежа, розпухле, все в саднах обличчя, покусані до крові губи. А руки, що то за руки! «Його вже катували... Нігті повіривані!..»

— Нам тепер відомо, що ти збирався вчинити на перехресті. Так що можеш мовчати. Скільки завгодно!

«Невже Платон і справді повірить?.. Як його попередити, щоб не вірив? Чому він не хоче навіть отей на мене звести?..» — розривається в німому розпачі Іванове серце.

— Брехня все це! — не втримався врешті. — Я його бачу вперше!

— Мовчати! — І страшенної сили удар межі очі.

Закрутилася перед Іваном катівня, заблимали яскраві каганці, але на душі полегшало: «Тепер Платон здогадається, що я нічого їм не сказав...»

— Ти знаєш його? — це вже до Платона.

— Уперше бачу.

«Значить, повірив! Молодець, Платончику, тримайся!..»

— Вперше бачиш? — реве гестапівець, і з його рота летить клоччя жовтавої слини. — А чого ж ваші фальшиві паспорти підроблені однією рукою?

Запитання, запитання... Але хлопці мовчать.

— Ну, я вам зараз покажу, більшовицькі шкури! Ви в мене херувимами заспіваєте. На повторний сеанс! Обох!

Конвоїр тільки цього і чекав. Підскочив ураз до Івана ззаду і — геп обома кулаками в спину. Іван відчинив лобом оббиті повстиною двері і опинився в просторому, з першого погляду схожому на

гімнастичний зал чи то на якусь майстерню приміщенні. На мокрій, щойно змитій цементній підлозі розставлені чудернацькі треноги з гострими шпичаками вгорі, диби, агрегати із зубчастими колесами. Від стелі, де бульбилися плафони в металевих сітках, звисають ланцюги, на стінах — гаки, пузаті балони, гумові шланги, нагаї, щипці і лапи різних розмірів. А в кутку — горно, де жевріло вугілля. В Івана похололо всередині: так ось який він, цех мук і смерті!..

В катівню штурхнули й Платона. І почалося...

Перед Іваном виріс невисокий, але жиливий здоровань у лискучому фартусі і з закасаними по лікоть рукавами. Окоренкувата голова, руде, змащене чимось і прилизане назад рідке волосся, запалі бліді щоки і широке підборіддя. Цей нелюд щось дожовував і з цікавістю розглядав Івана. Потім ступив крок вперед, не кажучи ні слова, завченим рухом здер із нього піджак. Той спробував пручатися, але де там. Ударом по голові його повалили на підлогу, заломили за спину і міцно зв'язали руки. Ще мить — і під стелею завищали блоки. Івана потягло вгору. І чим вище він підіймався, тим нестерпніший біль починав тіло. Здавалося, кришаться, переламуються всі кістки, розриваються жили.

Гестапівці стежать за найменшими порухами м'язів на його обличчі. А на губах у них — посмішки.

— Ну, що, згадав своє справжнє прізвище? Скажеш, може, хто ти?

— Га-ади!..

— Що ж, погойдайся, подумай, — і неспішно запалюють сигарети.

Минуло з хвилину. Але ця хвилинка здалася Іванові значно довшою, ніж усі прожиті роки. Він відчував, що скоро-скоро не вистачить сил мовчати. Коли б не було рядом Платона, напевно, вже й зараз... Ні, всієї правди він би нізащо не сказав! А потім постарався б більше сюди не потрапляти: краще ж одразу вмерти, ніж терпіти такі муки. «А Євген же терпів! Майже місяць терпів...» — раптом спливає на думку. Він до крові кусає язик, аби з нього не зірвалося жодного слова, а червоняста поволока поволі застигає очі. Лишаються тільки карлючки Євгена на стіні та потрощені пальці Платона...

Опритомнів Іван, уже лежачи на підлозі. Рук не поворухнути, в плечах немов клини забито, все тіло палає. З великим трудом розкрив повіки.

— Вставай! — відразу ж десь згори.

Його знову підвісили. І запитували, шмагали нагаями, заганяли шило під шкіру, знову запитували і знову били, доки він не впадав у забуття. Після цього опускали, поливали водою. А потім все починалося спочатку. Годин зо дві, а може, й довше, мордували його гестапівці, але так і не змогли нічого добитися. Тоді посадили на стілець-п'ятачок — своєрідний інквізиторський пристрій на одній високій ніжці, вгвинченій у підлогу, із сидінням, трохи більшим од чоловічої долоні, — затиснули голову в металевий обруч, що прикріплювався двома ланцюжками до стелі. Ні всидіти, ні встати! А самі взяли за Платона.

О, того, що вони робили з Платоном, навіть у гарячці не повернеться! Підвішування, дига, жаровня з тліючим вугіллям... Іван навмисне зажмурився, аби нічого не бачити. Але крик... Куди подітися від нелюдського крику? Іванові вже було байдуже, зізнається Платон чи ні. Йому навіть хотілося, щоб Платон зізнався. Адже який смисл відмагатися: все одно ж смерть. Та Платон не зізнався. Мучився і не зізнавався...

— Будьте ж ви прокляті! — зненацька пролунав нестямний викрик. Потім — звучний плювок.

Іван розкрив очі і... З розкритого Платонового рота цебеніла потоком кров, заливаючи підборіддя, а на підлозі кров'янистий згусток. Нащо вже гестапівці, які запросто впривали нігті й заливали ропою рани, залюбки вирізували жінкам груди й підсмажували п'яти, і ті вражено дивилися на той згусток. Мабуть, ніколи ще їм не доводилося навіть чути, щоб в'язень відкусував собі язик, аби не видати таємниці!

Платона, котрий, непритомніючи, захлинався кров'ю, опустили на підлогу і наказали конвоїрові кудись витягти. Потім і самі пішли з катівні. Там лишився тільки Іван...

VII

Іржавий скрип заліза зненацька вирвав Івана з давкого забуття.

«Знову за мною? Знову на допит?» — зловісна здогадка різонула по серцю. Тої ж миті пружна хвиля хльоснула в обличчя масним солодкуватим смородом і перед очима затріпотіли, замерехтіли прудкі язики полум'я, аж голова пішла обертом. А до горла підступив давкий клубок блювоти. Іван спробував було звестися на лікоть — марна спроба. Тіло, як виварене, обм'якло, стало неслухняним.

— Господи, хоча б не по мене... — поворушив покусаними губами. — Хіба вже вечір?

В сліпе підземелля ніколи не пробивався сонячний промінь. Не долинав сюди ні гамір вулиці, ні подих вітру. Тут навічно оселилися тільки страх, темінь і задуха. Навіть час і той, здавалося, змертвів у кам'яних обіймах. І всяк, кого лиха доля закидала сюди, відразу ж втрачав лік годинам, дням, тижням. Тут безпомилково визначали тільки настання вечора. Бо саме тоді починалися допити.

Катівня жила своїми законами. Невідомо чому, але мордування заарештованих починалися неодмінно після заходу сонця. На світанні мучителі припиняли свою пекельну роботу, і всю в'язницю ніби проймало моторошне, напівбожевільне забуття. Оскільки з одиночних камер підземного яруса нікого не водили на прогулянки, в'язні теж могли спочити перед новими тортурами. Але образливо швидко збігали хвилини затишшя. Як тільки наглядачі починали розносити смердючу баланду, наставала пора тривожного очікування: кого візьмуть на допит?

Цього разу забрали Івана. Доки крихку тишу коридорів кришили невблаганними акордами важкі, неспішні кроки конвоїрів, він

нестямно благав долю відвернути од нього руку мучителів. Та ось розчинилися двері камери — і в його грудях не лишилося ні страху, ні жалю. Машинально звівся на ноги, машинально рушив у похмурі присмерки. Ішов без дум, без сподівань. І з кожним кроком у нього міцніла впевненість, що назад йому вже не вернутися.

Конвоїри чомусь повели не до катівні, а штовхнули на круті сходи, що вгвинчувалися у верхній ярус підземелля. «Це — на страту! — немов про когось іншого подумав Іван. — Це в Бабин яр...» І чи то від усвідомлення, що нарешті скінчилися тортури, чи, може, від свіжого повітря, яке хлинуло згори, відчув у всьому тілі полегкість. Аби тільки швидше все це скінчилося!

...Його ввели до невеличкої кімнатки з єдиним віконцем під стеелею, помережаним металевим павутинням ґрат. Наказали сісти посередині на табуретці. Поголили. Потім відправили в душ, видали чистий одяг. І знову похмурий лункий коридор. Знову сходинок. Нескінченні круті сходинок на верхні поверхи. Іван відчував, що ведуть його не в катівню і не на страту. Але куди? Від ходання по крутих маршах, від недоброго передчуття щоби йому лизькає гарячий племін, а очі застеляє час від часу темна завіса з фіолетовими і оранжевими колами. Нелюдських зусиль коштувало Іванові триматися на ногах, не впасти на частих поворотах. І як не дивно, а конвоїри не стусають у спину, не покрикують, як раніше бувало.

Ось провожатий обернувся, недбало показав на барвистий килимок, що тікав у глиб коридора. Іван попростував ним. А в голові тривожна думка: «Що, як нова очна ставка з Шнипенком?..» Найбільше в світі він не бажав зараз зустрітися із своїм колишнім покровителем і наставником. Хоча яке це нині мало значення: Шнипенко, безперечно, вже встиг його продати.

Біля дверей, обтягнутих лискучою темною шкірою, конвоїри зупинилися. Один з них обсмикнув мундир, поправив пояс, пілотку і якимось нерішуче взявся за вензелясту мідну ручку. Наступної миті Іван опинився у просторій світлій кімнаті. Тисяча сонць, дрібненьких і яскравих, так несподівано вдарили з полірованого стола, що він одразу ж замружився. Розкрив очі — навпроти уже немолодий стрункий чоловік у бездоганному темному костюмі з краваткою. Інтелігентний вигляд, високе, навіть красиве чоло, глибокі й аж надто байдужі очі і неправдоподібно білі професорські скроні. Невже оце і є головний кат?

— Прошу до столу, — високочолий українською мовою.

Іван сів лицем до вікна. Господар примостився у затінку, на покуті. Якусь мить він розглядав прибулого з неприхованою цікавістю, як розглядають приятеля після тривалої розлуки. Потім, ніби отямившись, простягнув розкритий портсигар. Іван раптом відчув гостре бажання закурити, однаке заперечно похитав головою. Хотів навіть одвернутись, аби не бачити отих спокусливо білих, рівненьких сигарет, але не зміг відірвати погляду од руки чиновного гестапівця — витонченої, матово-блідої, немов вирізьбленої з мармуру.

— Ви здивовані люб'язністю? — високочолий, мабуть, зрозумів Іванів погляд. — Ви, певно, думали, що за цими стінами чиняться

тільки кригаві справи? Так, це не той заклад, де процвітає божественно високий дух. Але і в пайсуворішому законі неодмінно бувають винятки.

«Говори, говори... Так я тобі й повірю. В цій душогубці всі ви одним миром мазані.— Іван знущається в думці з гестапівця, аби побороти хвилювання, позбутися неприємних дрижаків у животі.— Відомий прийом: торгурами нічого не домоглися, так тепер мурликати починаєш. Не на того натрапили!»

— Я викликав вас, Кушніренко...

— Моє прізвище Шерстюк. В документах ясно сказано.

Високочолій посміхнувся. Тільки куточками уст. Але від тої посмішки в Івана сипонуло морозом по спині. «Йому все відомо. Тепер сумніву нема, що Шнипенко постарався...»

— Слухайте, юначе, для чого ці розмови? Пропоную вести чесну гру.

Чесну гру... Після зустрічі з Шнипенком у підземеллі Іванові, звичайно, не було ніякого смислу видавати себе за Шерстюка — гестапівці, безперечно, знали не тільки його справжнє прізвище. Але він все одно не збирався здаватися.

— Моє прізвище Шерстюк.

— Хай буде так. Але скажіть: ви знали Кушніренка?

— Не чув про такого.

— Та ні, помиляєтесь. Ви ж училися разом...

— Ніде я не вчився.

— Та ні ж бо, ви явно плутаєте. Ось погляньте.— Він витягнув з шухляди аркуш цупкого паперу і подав Іванові.

Ступаючи в цей кабінет, Кушніренко клявся не встрявати в будь-які розмови і не приймати ніяких пропозицій. Але тут він взяв аркуш. І гірко пошкодував. То було добре знайоме йому групове фото, яке зробив однокурсник півтора року тому. З дивовижною чіткістю згадав Іван той далекий вересневий день, коли студентство мало розпочати свій останній мирний рік навчання. Згадав, як він запропонував хлопцям сфотографуватися перед першою лекцією на тлі університетських колон, як гасав довгими коридорами, аби розшукати і запросити до гурту професора Шнипенка, як радів, коли той поклав йому на плече руку... Так вони й сфотографувалися обнявшись. Хіба ж міг тоді передбачити Іван, що це фото виявиться колись фатальним?

«Значить, продав мене старий інтриган! Це його фото. Ач, ще й хрестик над моєю головою поставив! Виродок!..» Кілька хвилин тому Іван був байдужий до власної долі, йому хотілося тільки одного — гідно вмерти. Але зараз... зараз його пройняла нестерпна жага жити, жити, жити... «О, коли б тільки вирватися звідси! Хоча б на одну ніч! Я б відплатив патлатому перевертневі за всіх, хто впав від його рук. Якби тільки вирватися...» Але він знав, що не вислизнути з пастки, яку зачинив за ним Шнипенко. І від безсилої люті заскреготів зубами.

— Не треба так переживати,— заспокійливо сказав гестапівець, угледівши, як на Івановому обличчі розпливається смертельна

блідість.— Подібне може трапитися з кожним. Особливо в поєдинку: хто — кого? На цей раз ви програли. Але ж ми цивілізовані люди, ми могли б домовитися...

— Домовитися?! Про що домовитися?

— Хай вас не мучить сумління, ми могли б...

— Нічого не вийде! Чуєте? Нічого!.. Я не з тих, хто ціною зради купує собі життя. Я не Шнипенко.

Але гестапівець лишався незворушний.

— Уявіть собі, що я і не збирався вас про щось розпитувати. Було б утопією сподіватися, що ви повідаєте таємниці підпілля. Такі, як ви, не зраджують. Та, власне, це мені ні до чого. Не скажу, що нам усе відомо про вашу діяльність, але вже того, що відомо, цілком досить, щоб розстріляти.

— Так чого ж зволікаєте? Стріляйте!

— Ну, з цим завжди можна встигнути. Я, бачите, дотримуюсь тієї думки, що і в найскрутнішому становищі людина може знайти вихід, коли захоче. Ви ще юнак, я сподіваюсь...

— Марні сподівання! Я все одно нічого вам не скажу! Ріжте, розпинайте, а все одно нічого не доб'єтесь!

— Зачекайте, юначе. Я ж викликав не для допиту. Мені просто хотілося подивитися на вас, зрозуміти і, можливо, допомогти. Не дивуйтеся, я справді мав намір допомогти вам. Гріх, щоб такі люди марно гинули. Мені багато говорили про вашу мужність. Не приховую: своєю поведінкою ви змусили поважати себе... Як людина ви викликаєте у мене захоплення.

Розважливий голос високочолого трохи заспокоїв Івана. Чесно кажучи, йому було навіть приємно, що такий досвідчений кат схиляється перед його мужністю.

— Ми, німці, найбільше цінуємо в людині твердість духу. Це — риса, яка властива арійській расі. Але водночас ми не можемо забувати, що ви — більшовицький диверсант...

«А про диверсії звідки йому відомо? Шнипенко ж не відає про вчинені мною диверсії. Невже Платон?..— І раптом Іванові стає мляво.— Тільки Платон не встиг, Платон же навмисне відкусив язика, аби нічого не сказати...»

— Слухайте, Кушніренко, що б ви робили, коли б я оце наказав випустити вас на волю? — ні сіло ні впало запитав гестапівець.

— Ви цього не зробите.

— А все-таки?

Хвилинна пауза.

— Я знову боровся б.

Гестапівець звівся на ноги і захоплено:

— Поздоровляю! Ви цілковито виправдали мої надії. Саме таким я і уявляв вас. Істинний патріот навіть у смертну годину думає про долю вітчизни. Що ж, це до вашої честі.

На Івановім обличчі не здригнулася жодна рисочка. Він намагався показати, що похвала ворога для нього анічогісінько не важить. Хоч насправді... насправді ця похвала не лишила його байдужим.

— Я справді схильний випустити вас,— знову той же розважли-

вий голос.— Не думайте, що ми, німці, нездатні на благородні вчинки. Такими людьми, як ви, могла б пишатися перша-ліпша нація. Ви народжені для подвигів, і хоча ми вороги... Постарайтеся лише зрозуміти мої слова. Не відкинути, а зрозуміти. Подумайте, що станеться з вами, коли ви опинитесь на волі. Вас же чекає нагла смерть із-за рогу! З вами розправляться колишні ж співники. Гадаете, вони повірять вам?.. Запевняю, для них ви будете провокатором. Так, так, вони остерігатимуться вас і постараються якнайшвидше позбутися... Ви ж самі, мабуть, поширювали чутки, що з гестапо не повертаються чесні люди. Ви викликали своєю пропагандою зненависть і недовір'я до гестапо, але цим самим ви одрізали собі шлях до відступу. Варто вам вийти зараз звідси, і ви станете жертвою своєї ж агітації.

Ці слова приголомшили Івана: «Справді, а чи повірять мені товариші, коли я вирвася б звідси? Чим я можу довести, що нікого не видав?.. А що, коли зі мною вчинять, як з Дрімаченком?..» Відчув, як крижана шапка опускається на тім'я, а горло стискає залізна п'ятирня.

— Дозвольте цигарку,— вихопилося мимоволі.

Високочолій з готовністю підніс портсигар, навіть запалив сірника.

— Ви можете не повірити моїм застереженням, по молодості не повірити. Але я хотів би розповісти одну повчальну, хоча й сумну історію... Ще минулої осені нам пощастило арештувати секретаря одного з тутешніх райкомів партії. Ви повинні знати цього чоловіка, його прізвище — Дрімаченко... Мушу чесно сказати, на допитах він тримався мужньо і нікого не видав. І ми вирішили випустити його. Так би мовити, заради експерименту. Нам було цікаво довідатись, як поставляться до нього більшовики. І що ж ви думаєте, через кілька тижнів його знайшли з проваленим черепом...

Гестапівець ще щось говорив, але слова його вже не доходили до Іванової свідомості. Перед його очима зненацька постало бліде, змарніле обличчя Дрімаченка. Там, у канаві, на околиці Києва, куди його заманив Платон. Іван навіть почув голос колишнього секретаря райкому: «Опам'ятайтесь! Я ні в чому не винен... Фашисти провокують вас. Вони хочуть розпалити в наших лавах підозру і недовір'я... Я ні в чому не винен!..» Але Дрімаченкові тоді не повірили. Іван сам опустив на його голову кайло. Навіть тепер він відчував, як долоні пече слизький держак того кайла...

— Що ви хочете від мене? Що ви хочете?..

Високочолій навалився плюсклими грудьми на стіл. Погляд його був холодний і переможний.

— Хочу, щоб ми розійшлися по-рицарськи. У вас, молодого, сильного, є куди кращі перспективи, ніж гнити в землі неоплаканим і забутим. Але без моєї допомоги вам не уникнути могили. Навіть якщо б і пощастило вирватися з цих похмурих стін. У мене теж є потреба у вашій допомозі. Так чому б нам не обмінятися послугами? Ні, ні, не подумайте, що я штовхаю вас на зраду. Це недопустимо! Коли говорити чесно, мене найменше цікавлять ваші співники.

Я тривожуся за майбутнє тутешнього народу. І просив би вас допомогти нам врятувати місцеве населення від винищення... Київ — древній центр слов'янської культури, колиська високих ідей і символ єдності українства. Подумайте, що залишиться від нього через рік-півтора, коли щоденно гинуть сотні й сотні людей, руйнуються пам'ятки старовини, плюндруються цілі квартали. Своїми авантюрами більшовицькі агітатори прирікають Київ на загибель. Ви розумний хлопець і мусите збагнути, що саме більшовики спонукають нас вдаватися до крайніх заходів...

«Оце так рицарство: більшовицькі агітатори прирікають Київ на загибель! — аж зсудомило Івана від обурення. — Ви розстрілюєте тисячі невинних, а більшовикам — відповідай! Істинно фашистська логіка!.. Та й чого раптом виникла в них така турбота за майбутнє Києва?»

— Я бачу, ви не зовсім правильно мене зрозуміли. Але скажіть, Кушніренко, на що сподіваються більшовики? Невже вони не розуміють, що карта Сталіна бита?.. От ви засипаєте Київ листівками, влаштовуєте диверсії, чините терор. А що це дає? Чи хоч на один міліметр похитнули ці дії німецькі фронти? Ні! Я так вам скажу: доля війни вирішується не тут, а на полях битв. Так чи не доцільніше нам укласти угоду: ви припиняєте пропаганду і диверсії — ми припиняємо масові розстріли.

— А хто ж вам повірить? Ви вже раз укладали з нами угоду про ненапад...

— Так, ви маєте сильний козир, але ви переносите розмову в іншу площину. Бачте, я не компетентний тлумачити вчинки фюрера, я говорю тільки за себе. Ми з вами — сірі конячки війни і повинні дбати... Війна хай собі котиться своїм ходом, а в Києві хай встановиться перемир'я.

«Перемир'я, значить, заманулося, — всміхнувся в душі Іван. — А восени ви і не заїкалися про нього. Бо були певні в своїх силах. А якщо просите перемир'я, значить, добре-таки дошкуляють наші диверсії і пропаганда. Ні, іроди, ніколи не знатимете спокою на нашій землі! Хоча... Хоча можна б прийняти ці умови, аби тільки вирватися звідси. А на волі я показав би їм перемир'я... От чи повірять мені товариші? Чи не запідозрять у зраді?..»

— Мені зрозумілі ваші вагання, Кушніренко. Таку угоду згідно ваших традицій правомочний укладати лише підпільний міськком партії. Та й то з благословення Москви. Все це мені, звичайно, відомо. Але я недаремно завів розмову саме з вами. Ми маємо чітке уявлення про настрої у вашому стані і нинішнє ваше керівництво вважаємо недовговічним. Сподіваюсь, ви не станете заперечувати, що значна частина рядових підпільників невдоволена політикою свого керівного центру, яка веде до винищення життєвих сил рідного краю. Рано чи пізно, а реалісти виступлять проти фанатиків. А це означає, що нинішній склад міськкому буде усунутий.

— Провокація!

— Воля ваша, але поміркуйте самі: для чого б я став марнувати стільки часу на теребені із якимось совіцьким диверсантом, коли б

не був упевнений у тимчасовості підпільного міського партії? Невже ви вважаєте, що я виявляю подібну шану всім арештованим? Не стану приховувати, ми вбачаємо у вашій особі майбутнього керівника підпілля. Не дивуйтеся, в своїх передбаченнях я рідко помиляюсь, вони ґрунтуються на реальних даних розвідки. А дані ці говорять, що рядові підпільники захоплюються вашими подвигами і розумом... Чи, може, ви станете це заперечувати?

«А Петрович теж натякав під час останнього побачення, що є думка кооптувати мене в члени міського. Напевно, під тиском назв... Тільки звідкi відомо про це все в гестапо? Невже серед міських комівців є зрадники?..»

Та розмірений голос не дає Іванові зосередитись:

— У вас є всі дані бути проводирем. Ви розумний і вольовий, набули досвід керувати ще в університеті. А якщо врахувати молодість, енергію... Одне слово, ви народжені бути керівником. І я б міг допомогти вам у цьому...

Іван жажнувся: «Що це? Кат Києва пропонує мені пост керівника підпілля!.. Та яке ж у біса буде те підпілля, якщо його проводир перебуватиме в гестапівських руках? Ні, краще могила, ніж стати іграшкою! І чому цей бандюга саме до мене прилип з такою мерзенною пропозицією? Невже Шнипенко так мене розмалював? І взагалі, чому гестапо не влаштовує погрому, якщо стільки знає про підпілля?..»

— Я бачу, вас здивувала моя пропозиція. Даремно! Ми стали ворогами з чужої волі, а насправді хіба ми заважаємо один одному? Хіба для нас не вистачить місця під сонцем?.. Невідомо, як ще складуться події далі, так давайте подумаємо про завтрашній день. Сьогодні я допоможу вам, а завтра...

«Провокатор! Щойно запевняв: карта більшовиків бита, а зараз — давайте подумаємо про завтрашній день... Ні, мене нелегко збити з пантелику! Я все розумію. Вам потрібне таке підпілля, на якому можна було б час від часу демонструвати перед Берліном «кипучу» діяльність гестапо. Це ж — ордени, медалі, рицарські хрести! Заради цього ви з радістю випустите мене і навіть «допоможете» зайняти пост Петровича. Вам би хотілося мати таку ляльку в своїх руках...» — Іван починав жохатися цього випещеного високоцього ката. Тих, що мордували, він просто зневажав, бо відчував свою зверхність, а цього боявся. Один хибний крок, одне необережне слово, і цей хижак з інтелігентним обличчям втягне в свої тенета.

— Не треба! Не треба мені ніякої допомоги! Я відмовляюсь... Від усіх ваших пропозицій відмовляюсь!

Іван розумів, що цими словами виголошує собі смертний вирок. Йому тільки хотілося, щоб розстріляли зараз, а не тягли в підземелля на нові тортури.

Та високоцільний немовби й не чув нічого. Завчено посміхаючись, простягнув відкритий портсигар. І тільки після того, як удвох припалили сигарети, сказав все тим же незворушним тоном:

— Відмовлятися не поспішайте! Краще подумайте гарненько. Я дам вам можливість подумати.

Непомітним порухом ноги він натиснув під столом педаль таємної сигналізації — в кабінет увалився конвоїр із вираченими очима.

— Пан хоче спочити. Відведіть!

Його помістили в камеру-одиначку на першому поверсі. В порівнянні зі сліпим смердючим казематом вона була прямо-таки світлицею. Сухі, не покриті багаторічною слизью стіни, тапчан із матрадом замість давно перетрухлої соломи на холодній долівці, а головне — в камері є вікно. То даремно, що воно малесеньке, густо заграбоване, прорізане під самісінькою стелею, але ж крізь нього можна угледіти клаптик неба. Іван одразу ж кинувся до віконця і, як очі коханої, став розглядати прохолодну синяву за ґратами. А не було таке мрійливе і по-весняному лагідне...

Не встиг оговтатися в новій оселі, як забряжчав замок у дверях — принесли обід. Добрячий кусень пшеничного хліба і повнісінький казанок кулешу з м'ясом. В Івана аж нудота до горла підступила: не те що в тюрмі — на волі він рідко коли бачив такий ситий харч. «Не інакше, як із солдатської кухні. Це високочолий, мабуть, старається. Думас, обідом і улесливим словом розпакує мою душу. Не на того наскочив!»

Наступного ранку Іван так і сказав на допиті:

— Зрадником я не стану. Це — мої останні слова.

Той, мабуть, не вперше чув такі відповіді, бо зовні лишився байдужим. Тільки маленькі, тендітні пальці зам'яшкорили сигарету.

— Що ж, мене не обрадувало ваше рішення. Але цього треба було чекати...

На цьому й розсталися.

Іван був певен, що його знову потягнуть до підземної катівні. Та, на превеликий подив, конвоїри повели в одиначку. І нагладач, як і раніше, приніс щедрий обід із солдатської кухні. Тільки цього разу Іван не доторкнувся до їжі. Всі думки, всі почуття витиснув крижаний страх перед невідомістю: що далі?

Та про нього ніби забули. Іншим на допитах ламали кості, шматували тіло, інших вели на страту, а він скнів у напруженому чеканні. Так минуло три нескінченно довгі доби. На четверту йому наказали збиратися в дорогу. Куди мала пролягти остання путь, не було секретом. З моторошною байдужістю звівся на ноги, не оглядаючись, залишив камеру і поплентався в супроводі конвоїра до тюремного двору. Там уже чекала закрита автомашина. Отже, до Бабиного яру!..

Ось злобливо захарчав мотор. Машина загойдалася на крижаному струповинні дороги. Тепер Іванове життя вимірювалося метрами...

— Виходи! — нарешті розчинилися дверцята.

Вийшов. Але що це? Перед ним не засніжене пустирище Бабиного яру, а закіптюжена велетенська споруда. З несподіванки навіть не впізнав спотвореного колись вибухом залізничного вокзалу. Лише коли уздрів оточену есесівцями колону людей із клуманами на плечах, збагнув, куди потрапив. Але навіщо його привезли сюди? Що мають з ним робити?

Ні, не може повірити. Іван у свою здогадку. Просто боїться пові-

риту! Навіть після того, як конвоїри здали його під розписку підстаркуватому майору, що натоптавав бранцями товарні вагони. Повірив лише тоді, коли опинився серед ридяючого натовпу. І заплакав. Не від горя, що його чекає каторга в Німеччині, від радості. І вже не пам'ятав, хто допоміг йому вибратися в темний телятник, як есесівці забивали наглухо вагони, як рушив поїзд...

До свідомості його повернула пісня, що вихопилася з темної безвісті:

У неділю рано-вранці
Зозуля кувала.
У неділю рано-вранці
В Німеччину брали...

Вистукували колеса на стиках рейок, свистіли в шпаринах вітри, а пісня кружляла над похиленими головами, підстреленим птахом билася в грудях. І кликала, кликала, немов недужа ненька на поміч. Іван і незчувся, як його голос вплився в скорботну мелодію:

Залунали зойки, крики,
Гіркий плач дівочий.
Брали бранців душогиби
До темної ночі...

Надворі теж ніч. А поїзд все котиться і котиться на захід. Нарешті знесилилася мелодія і урвалася на високій ноті. Лишилася тільки ніч і тяжкі зітхання. Супають невільників тоскні думи: «Що там чекає в Німеччині? Та й чи дістанемося до неї? А може, цей телятник стане для всіх братською могилою?..»

«Оце, мабуть, і є моя могила,— стиснутий з усіх боків, думає Іван.— Всі ми тут сконаємо. Задихнемося! Вагон наглухо ж забитий...»

Аж це — штовх-штовх хтось ліктем під бік. І гарячий шепіт біля вуха:

- Ніж є?
- Ніж? Який ніж? Нема в мене ножа.
- В кутку он підлога трухла. Аби був ніж...

В Івана потерпи пучки: оце так новина! Непереборне бажання вирватися звідси вибухнуло в серці, викресало в очах сліпучі іскри. Будь-що треба вирватися звідси!

- В кого є ніж? Тут підлога трухла...

Закляк вагон. Тиша, тиша...

Та ось заворушилися, зашамкотіли довкола. Кинулися до клумаків. І пішли, пішли по руках ножі.

- Де трухлі дошки? — Іван до невидимого сусіда.
- Ось тут. У кутку.
- Розступись!

Натовп слухняно шарахається з кутка. Невільники тиснуться один до одного без стогону і зойків.

Іван стає навколішки. Мацає підлогу, вистукує кулаком, вивіряючи товщину й міцність дощок. Не така вже й трухла деревина! Але затискує в пальцях ніж і навпомацки починає роботу. Лезо неохоче

заглиблюється в дерево. Зі скрипом. До того ж вагон погойдується на стиках рейок — ніж раз по раз вистрибує з рук.

Невдовзі Івана заступив той, що висунув план утечі. На його місце потім ставали інші. Працювали старанно, поспішно. До світання ж треба все закінчити.

А поїзд котиться, котиться...

Нарешті проломилася перша дошка. В отвір відразу ж ввірвався пружний вітер і нагальний перестук коліс. Вагон полегшено зітхнув: воля, скоро воля! Коли перерізали й другу дошку, отвір збільшився. А за півгодини виламали й третю. Тепер вихід готовий! Але хто наслідиться першим кинутися сторч головою? Один необережний рух — і потрапиш під колеса...

— Спробую я,— говорить той, хто висунув план утечі.— Якщо все гаразд...

Хвилина вагань. Хлопець присідає над отвором.

— Ну, щастя тобі! — позаду нетерпеливо.

Той повільно починає сповзати в прорізаний отвір. «Ну, швидше! Швидше!» — рветься в Івана з язика, але він стримується. Може, ця людина доживає останні секунди. Раптом затріщала розідрана матерія — темінь із прицмоком проковтнула сміливця...

З хворобливою поспішністю Іван всовує в отвір ноги. Сильний повітряний потік відразу ж підломив їх, потягнув під колеса. І тут Іванові стало страшно. Після всього пережитого потрапити під колеса... Та не повертатися ж назад! Впинаючись пальцями в краї дощок, опустився з вагона. Загриміло, задзвеніло біля самісінького обличчя. Здавалося, що то не колеса, а зголодніле чудовисько клацає зубами, передчуваючи кривавий банкет. А десь згорі ветерп-ляче:

— Та швидше там!

«Ну, будь що буде!» — Іван заплющує очі і, гойднувшись убік, пускається дощок. Ще сильніше заскреготіло над головою, ще болючіше шарпонує вітер і закрутив, завертів...

Політ цей тривав одну лише мить, але та мить здалася Іванові вічністю. Він не відчув удару об землю, не помітив, коли прогуркотів поїзд. Розкрив очі — над ним висить передранкове небо. І тиша. Незвичайна сторожка і густа тиша. Невже оце вона така, довгожданна воля?..

— Ну, як, рук-ніг не повиламував? — почувся згодом знайомий голос.

В сутінках перед Іваном вималювалося вилицювате обличчя. Ага, це ж той, перший, що запропонував тікати. Іванові до болю захотілося вчинити щось невимовно хороше цьому хлопцеві, навіть імені якого не відав.

— Та ніби цілий,— і почав зводитись. І тільки тоді відчув тупий біль у плечі. Але що таке біль, коли ти на волі!

— А я вже думав... Дивлюсь, дивлюсь, а ти не підводишся.

— Як інші? Стрибають?

— Про це не час. Світає — нас можуть помітити. Швидше тікай-мо звідси!

«Чудовий, мабуть, хлопець. Хто я йому? А не кинув, потурбувався...» — думав Іван, пробираючись між чагарями подалі від залізничного полотна. Потім вони бігли полем, на якому уже темніли проталини. Бігли довго й прудко. Лише на узліссі, не змовляючись, впали горілиць на шкарубкий сніг.

— Як же тебе хоч звати? — Іван нарешті. — Звідки ти?

— З-під Остра я. Омеляном Калантирею кличуть.

— Ну, а мене Іваном. Виходить, познайомились.

— Куди подамося, Іване? Додому мені ніяк не можна. Знову на каторгу потурять... А родичів в інших краях нема. — І вже зовсім пошепки: — А що, як дременути до партизанів?

«До партизанів? Це добре — до партизанів. Тільки де їх шукати?.. Та й що подумують про мене в міськкомі? Дезертир, зрадник?.. — Іван зрозумів, що йому нікуди йти. — Я повинен повернутися до Києва. І поговорити з Петровичем. Щоб не виникло ніяких підозрінь, скажу йому, що опинився в облаві. А по дорозі до Німеччини втік. Свідок же є! Омелян довів, що його можна не боятися».

— Я на Київ збираюсь. Може, підемо разом? Удвох воно б спокійніше...

— А що я там робитиму?

— Для охочого діло знайдеться. І непогане! — Іван багатозначно.

— Мені що, можна й у Київ. Аби не в Німеччину.

Вони підвелися й попрямували на схід...

VIII

«Як ми вже повідомляли через Студентку, Київ з перших же днів окупації став гніздовищем всіляких розвідувальних і контррозвідувальних органів Німеччини. За останні два місяці нам вдалося вивчити структуру і частково керівний склад одного з найкрупніших розвідувальних органів «Абверштелле — Київ». Дислокується він по вул. Кірова, № 7/9 (колишній Кріпосний провулок) під вивіскою «ОКВ — Фербіндунгштелле» і підпорядковується штабу «Абверштелле — Україна» (перебуває в м. Рівне), який в свою чергу підпорядкований оперативному відділу штабу «Валлі» при відомстві адмірала Канаріса.

Керівником «Абверштелле — Київ» з жовтня минулого року є кадровий розвідник майор Отто Кремер (проживає на колишній дачі Петровського, що за 5 км від міста). До складу ввіреного йому органу входять такі відділи і групи:

1) Група «Абверштелле — Альгемейн». (Начальник — капітан Лазарек).

В її завдання входить: вести контррозвідувальну роботу серед німецьких і особливо угорських солдатів та офіцерів Київського гарнізону; вербувати агентуру з вороже настроєних до Радянської влади військовополонених для навчання в диверсійно-шпигунських школах (перебувають одна в м. Полтаві, а друга в м. Мюнстері); з відома «Абверштелле — Україна» засилати провокаторів і терористів у радянські збройні сили; збирати відомості про наших

воєначальників, що виросли до командуючих корпусами і арміями уже в ході війни.

2) Група С. (Начальник — капітан Петерс).

Укомплектована наполовину колишніми українськими емігрантами. Веде контррозвідку серед різних угруповань і течій українських та польських націоналістів. Особливий інтерес проявляє до так званих «самостійників» і «автономістів». Крім того, стежить за діяльністю автокефальної православної церкви.

3) Група — F-IV. (Керівник — доктор Нейман).

Займається виявленням і знешкодженням радянських розвідників, парашутистів, партизанів. В її розпорядженні — радіоцентр по перехопленню і розшифруванню радіограм радянських станцій.

4) Група (шифр не встановлено). (Керівник — доктор Паульзен).

Проводить роботу по викриттю партійного і комсомольського підпілля. Відомо, що Паульзен конкурує з вищими керівниками київського гестапо. В його розпорядженні — цілий штат платних агентів і провокаторів.

5) Група — K-III. (Начальник — підполковник Генхарт).

Веде боротьбу із саботажем, диверсіями та різними проявами шкідництва на промислових підприємствах, на будовах (мости, дороги), в сільському господарстві приміської зони.

6) Група — R-IV. (Начальник — капітан Кемпф).

Адміністративно-господарська. Забезпечує діяльність всіх вищезгаданих груп. Має друкарню, склади постачання, засоби транспорту.

Формально «Абверштелле — Київ» підпорядкований також і відділ «Віршафт-III». Але це тільки формально. Наскільки нам вдалося встановити, «Віршафт-III» абсолютний самостійний розвідувальний орган. Розміщується він у різних кінцях міста. В своїй роботі спирається як на співробітників «Абверштелле — Київ», так і на політичну поліцію СД (гестапо). Основне його ядро — це київський філіал оперативного штабу міністерства Розенберга. Слід відзначити, що діяльність цього органу поширюється не лише на Київ, а на всю Україну, де введено цивільне управління.

Очолює «Віршафт-III» майор Гвідо Гласс. (Німець років сорока п'яти — сорока восьми, родом з Відня, трохи володіє російською мовою. Його резиденція в приміщенні штабкомісаріату). Заступник Гласса — обер-лейтенант Герберт Бальдерман. (Теж німець російського походження, до революції тривалий час проживав у Москві і Києві). Проте справжнім керівником цього розвідувального органу треба вважати особистого радника Розенберга із слідних питань доктора Георга Рехера. (Справжнє прізвище — Георгій Квачинський, в минулому один із діячів української Центральної ради, який у 1918 році емігрував з гетьманом Скоропадським до Німеччини і довгий час очолював там так звану Вільну Українську академію. Нині в Києві буває наїздами).

Коло питань, якими займається «Віршафт-III», досить широке. Це — антирадянська пропаганда, економічна розвідка як на окупованій, так і неокупованій території Радянського Союзу, контррозві-

увальна робота по виявленню всіляких антифашистських груп і організацій, вербовка, і підготовка висококваліфікованої шпигунської агентури, церква, постачання робочою силою німецьких підприємств, експлуатація економічних ресурсів України.

Антирадянська пропаганда. Ведеться в тісному контакті з органами гестапо і зводиться до того, щоб викликати в місцевого населення ненависть до ідей комунізму. Безпосередньо нею займається спеціальна група (сім чоловік) з філіалу оперативного штабу Розенберга. В її руках — профашистська преса, радіо, фронтові кінохроніки з відповідними коментарями. Не гребуються й інші аспекти ідеологічного впливу. Широко використовуються церковні дзвони, платні агітатори (відбираються найозлобленіші продавці елементи і після певної підготовки випускаються на базари, підприємства й інші людні місця гудити все «совіцьке»). Крім того, ця група час від часу влаштовує «викривальні виставки» (існував навіть музей «23 роки в більшовицькому рабстві»), розпускає по місту через своїх агентів брудні плітки про керівників нашої партії і уряду, розсилає погрозові листи та інше.

Економічна розвідка розділена між двома групами.

Завдання групи «Ост-Е-I» зводиться до того; щоб виявити на окупованій території України всі матеріальні й духовні цінності, виготовляти економічні проспекти для німецьких фірм, скласти технічну документацію тих заводів і підприємств, які могли б бути введені в дію без великих капіталовкладень для забезпечення потреб діючої армії, залучити до роботи тих вчених із числа місцевої інтелігенції, які могли б принести найбільшу користь німецькій економіці. Розміщується «Ост-Е-I» на бульварі Шевченка, 18.

Група «Ост-Е-II» займається винятково збором розвідувально-економічних відомостей про неокуповані території СРСР. У всіх таборах військовополонених ця група має своїх представників, які провадять опит полонених за спеціально виготовленими анкетами. (Місце роботи до служби в армії? Характер підприємства? Кількість робітників? Бази постачання? Характер місцевості? Транспорт?) Потім анкети поступають в бюро експертів, у складі яких працюють і кілька київських професорів-техніків. На основі цих анкет, а також технічних довідників, журналів, книг складаються докладні описи промислових районів, міст і навіть окремих об'єктів. Особливий інтерес «Ост-Е-II» виявляє до дислокації евакуйованих в глибокий тил підприємств оборонного характеру. Всі одержані відомості переправляють прямо до Берліна. Мешкає ця група (бюро експертів, архів, друкарське бюро і перекладачі) в приміщенні редакції газети «Нове українське слово». Звичайно, без будь-якої вивіски чи назви. Тому про її існування мало хто здогадується.

Конструкторська розвідка діяльність по виявленню антифашистського підпілля в межах генерал-комісаріату «Віршафт-III» проводить у тісній взаємодії з органами гестапо і групою Паульзена, але ні до системи заложництва, ні до масових розстрілів не вдається. Основний його метод — агентурна робота, неусипний нагляд за всіма верствами населення. Нині точно встановлено: на всіх

київських підприємств, в усіх установах, в усіх районах округи цей відділ має платних агентів. Як правило, вони об'єднуються в кушові резидентури, на чолі яких стоять досвідчені і випробувані на практиці шпигуни. Резидентури ці зашифровані як господарські чи торговельні установи. Так, у Києві під виглядом німецьких фірм «Омега», «Туннель-Тіфбау», «Діккарт» діють контррозвідувальні осередки. Незаперечний і той факт, що кореспондентські пункти «Нового українського слова» є не що інше, як резидентури «Віршафт-III» (сподіваємося найближчим часом мати списки «співробітників» цих корпунктів, які і передамо через зв'язківця).

Свою агентуру «Віршафт-III» вербує в основному з числа смертників (політично нестійких осіб, викритих наших розвідників і підпільників), а також з куркульських елементів. При Дарницькому таборі військовополонених із жовтня минулого року перебуває спеціальна група вербувальників (начальник — зондерфюрер Каснер, його заступник — шарфюрер Оскар Ольб). Завербовані там агенти після ретельної перевірки направляються на навчання в спеціальну школу, яка розквартирована в районі Святошина. Школа ця замаскована під звичайний табір військовополонених. Нині в ній навчається близько ста чоловік різних національностей. Підготовка ведеться за такими профілями:

- а) агенти для засилки в партизанські загони;
- б) агенти для засилки в партійне і комсомольське підпілля;
- в) агенти для виявлення антифашистських настроїв осіб в поліції та адміністративно-господарських установах;
- г) агенти для засилки в радянський тил.

При святошинській школі є великий склад цивільного і військового обмундирування (ним забезпечуються агенти, що вирушають на завдання), першокласна фотолабораторія, бібліотека з підшивками газет «Правда», «Известия», «Красная Звезда» та записами найважливіших передач радянського радіо. Відомо також, що там функціонує інженерно-технічний центр під шифром «Ост-Ц-Бі» (начальник — капітан Сіверс.) Цей відділ спеціалізується на виготовленні всіляких фальшивих документів, різних креслень, опрацьовує дані аерофотозйомок, друкує лжерадянські листівки й газети.

За даними, які вимагають ще уточнення, перший випуск і засилка агентів святошинської школи має відбутися в найближчі тижні. Ми докладаємо нині зусиль, щоб добути списки всіх святошинських випускників. Але настійно просимо налагодити з нами оперативний і надійний зв'язок. Ми маємо змогу регулярно постачати ЦК і радянське військове командування архісекретними фашистськими документами, якими самі в силу відомих уже вам причин не завжди маємо змогу ефектно скористатися. Потрібен, тисячі разів потрібен надійний і оперативний зв'язок!..»

Петрович скінчив читати доповідь в ЦК, але очей не відривав од паперу. Сидів, підперши голову руками, скрушно дивився на убогисті рядки, які коштували стількох нервів і зусиль. Він розумів: без списків абверівської агентури навряд щоб це повідомлення про осінні фашистські гнізда в Києві принесло велику користь радян-

кому командуванню. Потрібні списки, конче потрібні списки аген-ри! А як роздобути їх, поки продажні душі не розповзлися з Свя-шина? Чи пощастить Олесеві і на цей раз вийти з води сухим? дже, крім Олесья, нікому з підпільників не під силу виконати таке авдання. Але Петрович добре знав і те, чим заплатить Олесь за айменшу необачність. Тому, як ніколи, тривожився за долю юнака.

Відтоді, як Олесь переселився із Солом'янки на квартиру до бати-а, Петрович взагалі втратив спокій. В нього не було ані найменшо-о сумніву, що за хлопцем встановлено суворий нагляд. А він же акий небережний! Як і раніше, видобуває із секретних сейфів цінні відомості і щедро постачає ними підпільний міськком, хоч іхто його не спонукає. Більше того, Петрович не раз умовляв Оле-я не розмінюватися на дрібниці, не ризикувати марно. Тільки де-ам: юнак діяв із завзяттям орляти, яке нарешті повірило в силу власних крил. Це і радувало, і тривожило Петровича. Рано чи пізно, а окупанти повинні відчутти, що з їхніх рук вислизують секрети, і тоді...

— Ви, здається, прочитали?

Петрович здригнувся — зовсім же забув про посланця Централь-ного Комітету партії. Глянув на худорлявого чорноокого юнака, який сидів навпроти із мискою на колінах, і всміхнувся винувато:

— Так, уже прочитав, Сергію.

Той красномовно глянув на годинник, що висів на стіні.

— Ти правий: у нас обмаль часу. Можеш розводити гіпс...

Доки Сергій розмішував у мисці «медичне борошно», Петрович складав смужками свій звіт про шестимісячну роботу київського підпілля, розширений перспективний план, списки відповідальних керівників генерал-комісаріату, гестапо, комендатури, управи.

— В мене готово,— блиснув очима Сергій і почав засукувати лі-вий рукав вище ліктя.— Можете бинтувати.

Якось боязко взявся Петрович за незвичне діло: хіба ж думав колись, що доведеться накладати гіпс? Неспішно обмотував бинтом цілком здорову юначу руку, а під витками марлі поволі ховалися згорнуті смужками донесення в ЦК. Сховати документи під гіп-сом — це ідея Сергія, котрий уже вдруге пробрався на окуповану територію. Звичайно, він мав рацію. Хоча загіпсована рука — нема-ла завада в дорозі, але так надійніше. Кому з чужаків спаде в голову здирати брудні бинти?

— Сподіваюсь, Сергію, ти не забудеш, що я говорив? Так і скажи в ЦК: київське підпілля вийшло на широку дорогу! Ми маємо роз-галужену організацію, маємо прекрасну інформацію про стан про-тивника... Одне тільки заважає в роботі: брак регулярного і опера-тивного зв'язку з Великою землею. А без такого зв'язку нам ніколи не стати справді грізною силою. Тому ми настійно просимо, щоб до Києва негайно прислали радиста. Про місце висадки і явки я вже казав. Нагадаю: найкращим для цього, з нашої точки зору, є район межиріччя Дніпра і Десни. Зараз весна, і шлях окупантам туди відрізаний...

— Я пам'ятаю все.

— Ще передай: нам потрібні кошти. Сам же бачив, в якій скруті ми тут перебиваємось. Підпілля розростається, і фашисти не можуть цього не помічати. Гестапівські й абверівські агенти вже давно нишпорять по всіх усядах, аби натрапити на наші сліди. Тому товаришам, яким загрожує провал, доводиться переходити на нелегальне становище. Крім того, багатьом нашим, особливо з молоді, загрожує відправка на німецьку каторгу. Вони також змушені йти в нелегали... Щось тиждень зо два тому трапився такий випадок: раптово зник один з організаторів комсомольського підпілля. Ми з ніг збилися, розшукуючи його. І все — безрезультатно. А пізніше з'ясувалося, що його схопили під час облави для відправки в Німеччину. Добре, що він хлопець розбитий і зумів утекти з невідільницького ешелону. Вночі прорізав дірку в дні вагона і прямо на ходу вискочив. Але ж така щаслива нагода не всім випадає... Тому, щоб зберегти керівні кадри, ми змушені широко практикувати перехід на нелегальне становище. А без коштів прогодувати кілька десятків людей у місті, яке вмирає з голоду, — річ дуже нелегка. Так що ми просимо хоч трохи допомогти грошима. Десь через місяць-півтора самі добуємо все необхідне, коли сформуємо партизанський загін. Але зараз...

— Будьте певні, все передам.

Після того як рука була загипсована, вони розпрощалися. Сергій ліг спочити перед далекою дорогою, — на світанні його мали провести за Дніпро, — а Петрович вирішив завітати до Ковтуна. Просто хотілося пройтися, подихати свіжим повітрям. А заодно одержати «пошту» від Олесь та залишити в друкарні текст листівки.

Уже вечоріло. Проте сонце світило ще ясно й грайливо. І повітря було по-весняному запашне, напосне кислувато-терпким ароматом розбухлих бруньок. Правда, сніги ще лежали по садах. Посірілі, набухлі водами, вони цупко трималися землі. Та було ясно: ось-ось дихнуть тепловії, почнеться бурхливий водохід, і зима відійде в небуття.

«...Зима відійшла в небуття! Настала пора великого засіву, — повторював про себе Петрович вимріяні рядки. — Кожен, кому дорога честь і свобода, мусить стати сівачем зерен, з яких вийде урожай перемоги над ворогом... Кидайте роботу, беріться за зброю, йдіть у ліси! До боротьби, кияни!» Цей заклик буде поширений по всій області відразу ж, як стане відомо, що ЦК затвердив перспективний план діяльності міськкому. І відразу ж бойова група підпільників виступить із Києва, щоб формувати партизанське з'єднання. Пора розплати настала!..

На Солем'янку Петрович прибався з ясними думками і райдужними надіями. Проте Микола зустрів його похмуро.

— Тебе Олесь чекає. Давно чекає.

— Щось сталося?

— Заходь до хати, розкаже.

З недобрим почуттям переступив поріг оселі, яка не раз була для нього надійним притулком. Олесь не кинувся, як бувало раніше, назустріч. Звівся, простягнув руку і:

— Мало терпець не ввірвався... Добре, що ти нагодився.

— Чи обачно, що ти сюди прийшов? Батько ж...

— Він знає, що я до Миколи вчащаю. Я навмисне не криюсь. Так краще.

«Так справді краще. Менше підозр. З Миколою вони ж були сусідами, давніми приятелями, а сердечність — у характері Олеся... Що ж, хай Рехер пишається сердечністю сина».

— Я приніс списки всіх шнипенківських «кореспондентів». Помілуйся!

Петрович узяв звичайнісінький аркуш списаного паперу. Йому хотілося сказати якісь особливі слова, але тої миті в пам'яті не знайшлося гідних Олесевої мужності слів.

— Я не лише списки приніс. Я прийшов попередити, що біля тебе десь в'ється зрадник...

— Зрадник?

— Так, хтось із твоїх наближених — фашистський агент.

— Звідки це ти взяв?

— Я чув про нього розмову.

Тонесенькі жала зашпиляли в серце Петровича.

— Розкажи по порядку. Можливо, це — чергова провокація гестапо?

— Не думаю. — Олесь запалив сигарету. — Про зрадника я дізнався сьогодні. Коли прийшов додому обідати. Взагалі я не ходжу обідати, а сьогодні, сам не знаю чого, прийшов. Сів на кухні, аж чую: в кімнаті голоси. Я відразу ж упізнав поліцейфюрера. Він до батька останнім часом часто заходить. Спершу розмова йшла про чийсь приїзд, про охорону. Я того не зрозумів. Потім вони заговорили про якусь суперечку. Сміючись, Гальтерман сказав: «Певен, ви програс-те, пане Рехер...» Батько, теж сміючись, відповів: «Рано втішаєтеся, бригадефюрер. В таких речах мені завжди щастить...» — «Але ж минув уже місяць!» — це Гальтерман. «В моєму розпорядженні ще є час. Нині їхнє кубло вже під «рентгеном». Можу порадувати вас: в оточенні Івкіна уже є наша людина». Я чітко почув слова: «В оточенні Івкіна уже є наша людина...» Не думаю, щоб це була провокація. В таких речах батько не жартує...

Петрович давно вже цього чекав. Гестапо ж неодмінно вдається до послуг зрадників. Але біда Петровича полягала в тому, що від природи він був довірливим чоловіком і дещо губився в таких ситуаціях. А що, мовляв, як підозра впаде на невинного?

«Перш за все треба скликати засідання міськкому... Хоча ні, краще попередити товаришів кожного зокрема, — вирішив він. — Попередити і не подавати знаку. Хай той гад думає, що я нічого не знаю. А Микола хай друкує листівку. Формування партизанського загону доведеться прискорити. Аби тільки ще тижнів зо два не почалися погроми. Аби встигнути вивести з міста людей...»

— Оце такі, Петровичу, вісті. Неважні, але що вдієш. Узнаю щось нове, дам знати. А зараз піду: мені пора.

В лункій тиші злякано брязнула металева клямка. Потім скрипили сінешні двері. Злодійкувато ялось, зловісно. Від того скрипу Івана кольнуло в серці. Не тямлячи себе, схопився з постелі, очманило закліпав повіками: «Що там? Невже вислідив і прислав своїх яничарів?..» По зашерхлому струповинні криги під вікнами зашкребли чийсь поквапливі кроки. Іван полегшено зігхнув: «Та то ж Олина! Вона щоранку бігає до колодязя». Знову ліг, заплющив очі. Проте сон утік безповоротно.

З цебром води повернулася на кухню Олина. Було чути, як вона хукає на задубілі пальці, як розпалює плиту, переставляє порожні каструлі. Івана дратував шум за дверима, він так і поривався, щоб гримнути на Олину: «І якого дідька там вовтузишся! Їсти ж все одно ні з чого варити. Краще б лежала й іншим не заважала!» Але стримався. Натяг на голову ковдру, зціпив зуби і занімів.

На ослоні засовався Омелян. Іван насторожився: «Невже й того зводить нечиста сила? Показалися, чи що?» Позіхання. Позіхання, хрускіт суглобів, знову позіхання. Потім — чалапання босих ніг по мостинах і шурхіт одежі: «Вже й Омелян устав. Ну, тепер почнеться!..» Іван знав, що Омелян зараз стане робити зарядку, потім чкурне на кухню вмиватися і буде там хихикати перед Олиною.

Омелян справді почовгав на кухню. Звідти донеслися плескіт води і приглушені голоси. Слів, звичайно, не розібрати, та Іван по тону вгадав: розмова серйозна. «Про що б це? — на мить спалахнула цікавість, але він загасив її. — Яка різниця про що. Хай бубонять, скільки влізе. Аби мене не чіпали».

Половину б життя, здавалося, віддав Іван, аби тільки не треба було вставати, не думати про їжу, про гестапівських шпиків. До нудоти, до несамовитості набридло йому все це. Адже відтоді, як утік із невідьницького ешелону і прибився з Омеляном до Києва, не знав ні хвилини спокою. Як тіль, повзло за ним побоювання знову зустрітися з тим катом, що пропонував перемир'я. Образ сивоголового тевтона переслідував Івана, навіть уві сні стояв перед очима.

Іван відчував, що гестапівці неодмінно почнуть його розшукувати, як тільки довідаються про втечу з ешелону. А зустрітися з ними вдруге... Тому тижнями не виходив з Олининої оселі, щоб не вскочити в їхній капкан. Але чи така вже надійна схованка в Олининій хаті? Гестапівці ж у будь-який момент можуть сюди нагрянути. Треба негайно щось придумати...

З кухні повернувся Омелян. Вже по кроках було чути: він чимось невдоволений. «Мабуть, спіймав облизня. Молодець, Олина! — зрадив Іван. — Тільки для чого це він натягає на себе ватянку? Ніколи ж не вирушав нікуди так рано... Чи, може, потурила його Олина на базар?»

Одягнувшись, Омелян підступив до Іванового ліжка:

— Ти спиш?

Той ніби й не чує.

— Слухай, Іване, — поторсав за плече.

Навмисне не відгукнувся.

— Ну, спи. Чорт з тобою!

І тут Івана охопила тривога: а що, як Омелян задумав неладне? Спитав удавано сонним голосом:

— Ти куди?

— Я залишаю вас. Назавжди!

— Назавжди?! — І схопився з постелі. — Та ти що?

— А ти думав: я вік буду тут сидіти? Досить, насидівся! Нема дурних.

Іван раптом відчув себе страшенно самотнім. Зроду ще не з'являлося в нього такої гострої потреби мати надійного друга. Ні, ні, Омелян мусить залишитися!

— Чого ж так раптово? Хоча б попередив...

— Попередив... А ти наче не знаєш, чого я сюди йшов?

Так, про Омелянові наміри Іван знав ще там, на узліссі, де відпочивали після втечі з поїзда. Власне, Омелян ніколи й не приховував жагучого бажання мстити окупантам. Не раз він заводив про це розмову, тільки Іван не поспішав перед ним відкриватися. Все вичікував, приглядався, боявся довіритись непевній людині. «От і дочекався!»

— Слухай, Омеляне, ну, куди ти підеш сам? — спитав, хоча і на йоту не сумнівався, куди подається Омелян. Людині, в якій фашисти знищили всю сім'ю, шлях один — до партизанів.

Іван з превеликою радістю і сам би подався в ліси, але його тримав у місті страх перед міськкомом партії. «Що можуть там подумати? Як оцінять подібний вчинок? Ще, чого доброго, охрестять ренегатом, відступником... Петрович і так, мабуть, щось запідозрює. Мабуть же, не повірив моїм розповідям про втечу з ешелону... Чи, може, дійшла до нього чутка про Євгенів напис на тюремній стіні... — Від цих думок гуде, паморочиться голова, а на потилицю осідає нависна крижана шапка. — Ех, коли б Микола не встряв у халепу, ні хвилини б оце тут не лишався! Хай би говорили міськкомівці, що заманеться, а я робив би своє діло: формував повстанську армію... Тільки де той Микола? А йти, куди очі дивляться...»

— Не ходив би ти один, Омеляне. Такий час, що...

— Можеш не турбуватися, друзів я собі найду. Слава богу, чесні люди ще не перевелися на землі. Чув, що діється в лісах за Вищою Дубечнею? От туди й піду.

Не прощаючись, Омелян ступив до дверей.

— Залишся, прошу.

Той обернувся, зморщив широкий, немов розтоптаний ніс:

— Можеш не просити. Нічого мені тут робити. Я думав, що ти...

— Ти правильно думав. — Іван помітив, як Омелян пустив ручку дверей і, аби не прогаяти зручного моменту: — Я чесно кажу: не пошкодуєш, коли лишишся. Про мої діла... Ех, коли б ти хоч трохи знав мене!

— Так чого ж мовчав?

— Я не з тих, що про себе багато говорять. Та й взагалі...

— Остерігаєшся? І це після всього? Невже я не довів...

— Не осуджуй: нині час такий.

Хвилина мовчання. Потім Омелян примирливо:

— Що ж, ти правий. Нині й батькові не можна довіряти. Вибач за різкість, але знаєш, що діється тут? — Він ткнув кулаком у груди. — Криком душа кричить. Інші окупантів трощать, а я...

— Не турбуйся, вистачить ще й для тебе справ.

— Що можеш запропонувати? Конкретно?

Це запитання трохи насторожило Івана, але тільки на мить. Вдоволеній, що вдалося-таки влямати Омеляна, він не скупився на обіцянки.

— Дещо можу. Про це ти скоро дізнався. Сьогодні після обіду в нас буде важлива зустріч. А опісля...

— Оце вже діло! — засяяла усмішка на Омеляновім лиці.

...Після обіду вони вирушили на побачення з керівником трійки, яка діяла за завданням Платона на річковому складі. День був повесняному погожий і теплий. Вулиці вже очистилися від снігів, просохли, лише де-не-де з-під уцілілих парканів слизала моква. Проте Івана мало радував прихід весни, його мучила думка: чи не поспішив, бува, розголосити таємницю, чи правильно вчинив, узавши з собою Омеляна? «Хлопець-то він ніби-то й надійний. І, головне, сміливий, винахідливий. Але ж краще було ще почекати, придивитися... Тільки чи став би він ждати? Ні, все-таки треба його взяти. Та й чи велика біда, коли дещо знатиме? Не з Петровичем же збираюся знайомити. До Петровича йому зась!»

Вийшли на Велику Підвальну. І тут сталося те, чого Іван всі ці дні чекав і боявся. В чорній легковій автомашині, яка проїжджала мимо, він помітив свого недавнього високочолого мучителя. Так, то був сивоголовий гестапівець з аристократичними манерами і маленькими випещеними руками. А поруч з ним... поруч із сивоголовим сидів Олесь Химчук. Невимушено так, із млявою посмішкою на губах.

«Так ось із ким ти водиш дружбу, гадино! — задихнувся Іван від давкої злості. Йому раптом здалося, що в усіх його бідах винен Олесь. — А я ж цю змію людиною вважав. Прощення навіть просив... Дурень! Який дурень! Чому не додушив ще тоді, в університеті?.. Хоча тепер ти не вислизнеш із моїх рук! Не вислизнеш!» Він дивився вслід машині, і на його блідих губах витанцювала зловісна посмішка. Вона навіть Омеляна занепокоїла.

— Що з тобою? Чого зупинився? Не підемо?

— Підемо, підемо... Від своїх слів я не відступаюсь.

Х

Олесь був украй здивований цим дзвінком. Ні разу ж батько не дзвонив йому в редакцію, відколи вони жили під одним дахом, а тут тобі — телефонна розмова.

— Що роблю?.. Перекладаю які-такі матеріали для редактора.

— А як настрій?

— Як завжди.

— В мене пропозиція: давай влаштуємо невеличку прогулянку. Вздовж Дніпра. Там, кажуть, льодохід почався.

Льодохід! Олесь із дитинства любив льодохід і, скільки пам'ятав себе, щовесни приходив на дніпровські кручі милуватися скресанням Славутича. Це видовище завжди пробуджувало в його душі почуття радості. І раптом таке запрошення.

— Власне, я не проти.

— То збирайся.

— Так одразу? Але ж статті...

— Негайно збирайся. Через десять хвилин я буду біля редакції.

Хвилин за десять він справді під'їхав до редакції. Олесь навіть Шнипенка не встиг попередити. Угледів у вікно плискавату чорну спину авто і поспішив униз по східнях, на ходу застібаючи пальто.

Батько зустрів його широкою усмішкою. Завбачно відчинив дверця, запросив до себе на задні сидіння. Неважко було помітити, що настрої у нього піднесений, грайливий. «Чого це він як іменинник сьогодні? — запитав себе Олесь. — Приємну звістку із Берліна отримав чи якусь справу вдало повернув?» Проте і словом не обмовився. Між ними вже так повелося: ні про що не розпитувати один одного.

На півдорозі Рехер раптом скаменувся:

— Що за напасть, забув хворого приятеля провідати. Обіцяв і забув... І як це в мене з' голови випало? Слухай, сину, ти не дуже сердуватимеш, якщо я на хвилину до нього заскочу?

— Хіба ж за це сердяться? Іди, коли обіцяв.

Шофер одержав наказ їхати на Печерськ.

В Олеся аж віддих перехопило, коли машина зупинилася біля двоповерхового будиночка, де мешкали Крутояри. Недобре почуття черв'яком ворухнулося в грудях: «До кого це він збирається тут заходити?»

— Підемо зі мною, сину. Чого тобі одному нудьгувати? А хворий тільки радий буде... — І він люб'язно, навіть надто люб'язно розчинив дверця.

Олесеви нічого не лишалось, як іти. Ось і знайомий під'їзд, знайомі сходинки. «Цими сходами ходила Світлана... Цікаво, чи не до Крутоярів прямує?»

Батько постукав до Крутоярів. «А може, тут уже хтось інший живе? Може...» — тріпоче в хлоп'ячому серці надія. Але розчинилися двері — на порозі з'явилася Глафіра Діонісіївна. Вклонилася гостям, запросила до оселі. В Олеся похололо в грудях. Ніби чужими ногами ступив до холодного й темного коридора, пішов до кабінету. Вгледів Дмитра Прокоповича, що лежав, витягнувши кістляві, воскоподібні руки, і відчув, як дивна байдужість насичує все тіло. Тепер він здогадувався, яка роль відводилась йому.

Проте розмова про Світлану не заходила. Батько поводився із Крутояром, як з давнім приятелем. Розпитував про самопочуття, радив, які приймати ліки, обіцяв прислати додаткові продовольчі картки.

— А як твій з'єднувальний розчин? Ще не застиг?

— Про що питаєш? Он смерть моя стоїть в уголові, а ти — розчин...

— Ну, смерть гони, Дмитре. Про смерть тобі аж ніяк не можна думати. Це ж гріх — не завершити діла, якому віддане все життя. Ти покликаний здивувати світ грандіозним відкриттям.

— Я й так дивував його більше, ніж треба.

— Пане Квачинський, ви б вплинули на нього. Тільки про смерть і торочить...— втрутилася в розмову Глафіра Діонісіївна.— Я вже вас попрошу: потурбуйтеся про нього.

— А я за цим, власне, і прийшов. Слухай, Дмитре, лягав би ти на лікування до військового госпіталю. Там прекрасні лікарі, певен, вони швидко тебе на ноги поставлять.

— Для чого все це? Мені ніякі лікарі не допоможуть. Відтоді, як не стало Світланки...— і обірвався його кволий голос.

Тиша, тиша.

«Невже їх так і не попередили про Світлану? Чого Петрович і мені заборонив сюди заглядати?»

— А ви даремно так побиваєтесь за донькою,— мовив Рехер за-гадаючи.— Наскільки мені відомо, вона жива й здорова.

«Відомо?! Звідки відомо?..» — не міг повірити почутому Олесь.

— Невже це правда? Невже?..— сплеснула руками Глафіра Діонісіївна.

— Красенька розрада! — вигукнув Крутояр, напевно, щоб обі-рвати дружину.— Як вона могла врятуватися?

— Зараз такі часи, що й мертві воскресають. А вірні ж друзі могли допомогти Світлані врятуватися. Чи не правда, сину?

— Звичайно, могли...

— Де ж вона, пане Квачинський?

— От цього сказати не зможу. Земля велика, і для тямущої лю-дини притулок всюди знайдеться. Але ви не горюйте: така дівчина не пропаде.

Олесь бачив, як заплющив очі Дмитро Прокопович, аби приховати сльози. І коли б не тремтлива усмішка на змарнілому лиці з тінню тяжкої недуги, можна було б подумати, що він знепритомнів. Але Крутояр усміхався і усміхався. Так вони й залишили його з усміш-кою на безкровних губах. Коли вже спустилися східцями, Рехер кинув:

— Витри піт із чола. Простудишся.

Більше ніхто з них не промовив ані слова до самого Дніпра. Для чого ж слова, коли вони прекрасно розуміли один одного?..

Славутич вирував. Прокинувшись від важкого забуття, осатаніло розривав на собі крижані кайдани. Під могутнім напором з гурко-том і стогоном розкришувався товстелезний матовий панцир. Не-стримний потік підхоплював оте шмаття і ніс у безвість. І не було в світі сил, які б стримали цей дужий плин. Зима відступала.

З нетерпінням ждав Олесь цієї пори. Гадав: із настанням весни скінчатся ненависні дні неволі. Але Дніпро вже рвав кайдани, а Червона Армія щось не наближалася. Більше того, німецькі газети зчинили лемент про поразку радянських військ десь у районі Бар-

вінкового. Правда то була чи ні, Олесь не відав, проте добре знав одне: фашисти активізували роботу по ліквідації підпілля. І в цьому, звичайно, не останню скрипку грав батько. «Він зовсім не випадково заманив мене до Крутоярів... Треба негайно попередити Петровича. Хай залишить місто. Йому тут більше не варто лишатись. Якщо вже я... Цікаво, а що збирається він робити зі мною?»

Рехер, спершись грудьми на гранітний парапет, стояв без шапки і задумано дивився на збурену ріку. На його незворушному лиці — легкий смуток, як у людей, що згадують щось давнє, неповторне...

— Мене завжди хвилює льодохід, — почув Олесь мрійливий голос. — Яка велична гармонія природи! Подумати тільки: скільки зусиль потрібно, щоб розірвати такі страшні кайдани! Але чи хоч раз вони втримували Славутича? Ніколи. І все тому, що природа так мудро влаштована. Дрібненькі польові струмки напоюють своїми соками річки й озера, ті віддають свої води Славутичу, а вже він, увібравши силу дочок, синів і внуків своїх, стає непереможний у цьому титанічному змазі. Єдність, гідна подиву! От у кого нам треба вчитися. Якби сини завжди йшли дорогою батьків, а батьки не збочували з путі прадідів, люди б не знали кайданів. Але серед людей — чвари, незгоди. Тому-то й накидають їм на шию ярма. І що з того, що окремі одинаки приносять себе в жертву свободі? Самому кайданів не розірвати...

Не треба було багато мізкувати, щоб збагнути, куди хилить Рехер. Знайома пісня! Скільки вже разів заводив він розмову про необхідність духовної єдності між поколіннями, скільки закликав Олеся звірити ідеали. Тільки син глухим лишався до тих покликів.

— Слухай, хлопче, — рука Рехера лягла на руку Олеся. — Давай поговоримо про наші взаємини. Тільки абсолютно відверто. Ти ж, здається, щойно пересвідчився, що мене нічого боятися?.. Знавш, мене непокоять наші стосунки. Чужі ми з тобою. Скільки часу минуло, як живемо під одним дахом, але рідними не стали. Криєшся ти від мене. Я не знаю, де ти буваєш, про що думаєш, з ким зустрічаєшся.

— А ти хотів би, щоб я звітував перед тобою?

— Зовсім ні. Єдине моє бажання: щоб ти вважав мене батьком. Звичайно, двадцять років розлуки нелегко переступити, але не моя в тому вина, що нам випала така доля. Я любив твою матір, світлою любов'ю любив і мріяв зробити її найщасливішою на світі. Але жорстокий чобіт епохи розтоптав ті мрії. Доля викрала в мене і батьківщину, і кохану, і здоров'я. Нині ти — моя надія й вірада. Тільки цураєшся ти мене...

«А й справді: що хорошого зазнав він у житті? Без сім'ї, без батьківщини...» Олесеви на хвилю стало шкода цієї сивоголової людини, що змарнувала так безцільно своє життя. На одну-однісіньку хвилю. Надто суперечливі почуття гніздилися в його душі. Одного батька, якого вимріяв ще з дитинства, він любив ніжно і незрадливо. Проте це ніскільки не перешкоджало зневажати того

батька, який зрікся і батьківщини, і коханої заради химерного ідеалу, який тинявся по політичних смітниках, а нині примчав плюндрувати рідну землю. І Рехер відчував цю суперечність.

— Я розумію, тобі не до смаку, що я зв'язав своє ім'я з катами. Але чи часто доля питає згоди, обираючи нам дорогу? Прошу повірити, мої руки, моя совість чисті перед народом, з якого я вийшов. Я завжди хотів для нього добра. І нині теж роблю все... О, якби ти довідався про мої думи!

«На що він натякає? А може, як казав Петрович, корито тріснуло, і він...— В лице Олесеві вдарила жарка хвиля, а в грудях трепетно-трепетно.— Про Світлану ж знає, але мовчить. Хоча що можна їй зробити? А от Петровича... Для чого тоді він полює за Петровичем, коли бажає для народу добра? Яке воно в нього, те добро?»

— Знаєш, Олесе, я вже стомився жити, мені вже мало треба... Та ти й сам бачиш, що зі мною іноді трапляється. Голова. Якби не голова... Проте не смерть мене лякає. Мене страшить, що можу понести з собою набуте за довгі роки боротьби. А справжні батьки не мають права нести в могилу свій досвід. Тільки кому, кому передати оті мечі і заборони, які я викував для своєї святої справи? О, коли мій досвід та посидати з юначим запалом...

— Ти хочеш, мабуть, аби я...

— Так, я хочу, щоб ти продовжив розпочату мною справу. Ти розумний і вольовий, ти хитрий і терплячий, ти досягнеш нечуваного. Стань тільки моїм духовним спадкоємцем. Одному тобі я зважусь віддати ту славу, яка судилася мені. Тобі або нікому!

— Не збагну, про яку славу йде мова?

— Настане час, все зрозумієш.

— Що саме? Ну, скажи, скажи! — вирішив схитрувати Олесь. І помітив, як потепліли батькові очі.

— Тобі скажу. Але тільки після того, як впевнює, що ти зрікся більшовицької віри.

— А може, я її ніколи й не сповідав. Як це довести?

— Ділами.

— Кажіть якими, я ладен. Що маю робити?

— Насамперед виконати мою пораду чи, коли хочеш, прохання,— Рехер заглянув синові в очі, немов намагався впевнитися, чи справді розмовою про славу підкупив юначе серце.— Через два тижні до Києва прибуває Альфред Розенберг. Я представлю тебе рейхсміністрові. Твоє завдання — справити на нього враження. Знайомство з такими людьми допоможе тобі стати чистокровним арійцем. Принаймні так, як мені, за документами. Це — перший крок. А потім...

«Що буде потім, я знаю. Німеччина! Він хоче відправити мене до Німеччини. Тільки не виїде! Навіть хай і не думає!.. Хоча ні, він не повинен в мені сумніватися. Я навіть з Розенбергом зустрінуся, аби...— І тут його осяяла дерзновенна думка: — Ні, ні, я зовсім не для цього зустрінуся з Розенбергом. Якщо ждати слави, то ця зустріч неодмінно принесе її. Ще б пак: в Києві погасне для Розенберга сонце... Аби тільки батько не передумав! Буду погоджуватися з усім, аби не передумав... А Петрович? Як поставиться до цього

Петрович? Напевно, не захоче й слухати. Він няпьчиться зі мною... Але ж Розенберг давним-давно заслужив такої кари. До того ж його смерть прозвучить для киян як поклик до розгортання боротьби. А Петрович... Чому іншим дозволяється вішати катів, а я повинен весь час займатись папірцями? Ні, я неодмінно потисну руку Розенбергові. З мене ж скоро все одно не буде користі, раз батькові відомо про Світлану. Це він заколисує мене славою, аби його не скомпрометував, а шпиків приставив... Що ж, я потисну Розенбергові руку, так потисну, що од нього мокрого місця не залишиться!»

Незвичайну полегкість відчував Олесь, дійшовши до такого рішення. Посвітлілими очима подивився на розкутий Дніпро і до батька:

— Я ладен виконати всі твої настанови. Ти ще побачиш, на що здатний твій син. Все життя я мріяв вчинити щось значне, величне, але чи то не вистачало розуму, чи не траплялося нагоди. І якщо ти допоможеш мені...

Якусь особливо чутливу струну в Рехеровій душі зачепили ці слова. Бо він, ні слова не кажучи, обійняв Олесь:

— Хлопчику мій! Я знав, що в твоїх жилах тече моя кров. Я знав...

XI

— Петровичу! Чуєш, Петровичу! — тремтяча рука торсала за плече, але в нього не було сил, щоб підвести обажнілу голову. — Ну, прокинься ж! Чуєш? — не вгавав благальний голос.

«Хто це? Чого будить у таку пору? Хіба не знає, що на світання призначений вихід із Києва основної групи? Всі ж одержали наказ добре спочити перед дорогою». З величезним трудом Петрович розтулив важкі, як чавунні заслінки, повіки.

— А, Микола... Що тобі?

— Біда, Петровичу, Олесь пристрелено.

— Олесь?! — як із розпеченої жаровні, Петрович схопився з постелі. — Що ти вигадуєш?

— Правда, Петровичу. Своїми очима бачив...

— Коли ж це сталося?

— Звідки знати? Я по воду пішов, аж бачу: двері в Химчуків навстіж розчинені. Я до хати, думав, старий Гаврило приблуdivся. А там Олесь... Посеред світлиці... Із простреленими грудьми...

— Де він зараз?

— В лікарню відправили. Непритомного... — Зашкарублюю, суціль всіяною мозолями долонею Микола закрив очі.

Петрович охопив руками голову, в яку ніби хтось забивав гарячі цвяхи. О, як багато разів довелося йому за останні тижні чути подібні звістки! Гайцуна схопили... Застрелено Великого Зарембу... Чайки не стало... Що не день, то й нова втрата. В його пам'яті раптом спливли Олесеви слова: «Негайно залишай місто. Негайно! Хтось із твоїх наближених — провокатор». Тяжко тоді було повірити в ці слова, але події настійно підтверджували: німецька

контррозвідка звужує залізне кільце навколо міськкому. Аби уникнути провалу, довелося передати керівництво підпіллям запасному міськкому партії. Сам же з активістами, над якими повисла смертельна загроза, вирішив зникнути з Києва. Шлях був один — йти в поліські ліси і формувати партизанський загін. Вже виробили план виходу, маршрут, як Олесь зненацька призначив побачення. О, Петровичу ніколи не забути цієї зустрічі! «Він просив у мене дозволу вмерти... Мабуть, відчув свою близьку біду! Його не можна було відговорити, він мавив зустріччю з Розенбергом... Хто ж тепер замінить Олеся?»

Довго висіла в підземеллі скорботна тиша. Звівся нарешті Петрович, непевним кроком підступив до цебра з водою. Вмився.

— Передай Тамарі, хай влаштує мені зустріч із Кушніренком. Завтра вранці. Біля заводу «Більшовик». У скверіку.

— Але ж на світанні ти повинен залишити Київ.

— Передай товаришам, що я затримаюсь на добу. Лише на добу. Всі хай вирушають, як наказано, а я затримаюсь.

Між бровами в Миколи поволі глибшають зморшки.

— Може б, ти відклав цю зустріч. Чи комусь іншому передоручив. Не подобається мені, коли переінакшують наміри. Кажуть, не на добре це.

— Ні, я неодмінно повинен зустрітися з Кушніренком. Намічена операція не мусить зірватися. Тепер надія тільки на Івана...

— Ну, як знаєш.

Нехотя, як до цвинтаря, посунув зажурений Микола до виходу.

...Нескінченно довга й гнітюча ніч.

Іван лежить горілиць з розкиданими руками і широко відкритими очима. Обличчя ніби червоним струком натерте, тіло щемить. Паморочиться, розвалюється від болю голова. Про сон Іван і не думав. Гнітючі думки без угаву буравили, пронизували мозок: «І для чого він мене викликає? Що йому треба? Невже хтось передав про Євгенів напис на тюремній стіні? Чи, може, Платон...— Страх насичує тіло чимось тремливим і пекучим. Зустрічі з Петровичем Іван чекав, як виклику на допит. І найстрашніше, що не з'явитися в скверик біля «Більшовика» не міг.— Тоді ж мене неодмінно запідозрять. І вже не стануть викликати, а вислідять і... А може, Петрович ні в чому мене й не запідозрює? Платон, безперечно, звідти не вийшов. Ні, ні, Петрович ні про що не знає. Певно, викликає, щоб доручити якесь невідкладне завдання»,— намагався заспокоїтись Іван.

Але зловісний шепіт шавкотить над вухом: «А чому ж він раніше не доручав?» На Іванову голову опускається крижана шапка: «Справді, чому Петрович не зробив цього раніше? Я ж благав його послати мене на зв'язок із партизанами, тільки він... Чому в міськкомі мене стороняться? За останній же місяць ні разу не запросили на засідання, хоч самі до чогось готуються. Чує моя душа, що готуються... Все-таки чого він мене викликає?»

Пухне від думок голова, але знайти заспокійливу відповідь Іванові не вдається. Аж це перед його очима постав глибокий засмічений

рів. Достоту такий, в який був заманений минулої осені Дріманченко... «А за «Більшовиком» теж є рови...» Ця здогадка ніби паралізувала Івана. Він раптом побачив себе в колі міськкомівців. І без тіні сумніву збагнув, чого в них такий грізний вигляд. «Ми розкусили тебе, Кушніренко,— долинає десь згори.— Зараз ти здохнеш собачою смертю, іудо!» Здригнувся: що за напасть, ці ж слова він сам говорив Дріманченкові. Коли це десь із далини: «Одумайтесь, хлопці. Клянусь, я ні в чому не винен! Я став жертвою провокації... Не поспішайте з карою!»

«А я ж поспішив... Чому не задумався над його словами? Можливо, Дріманченко справді був не винний, можливо, він казав...— Й Іван пошкодував, вперше пошкодував за свою поспішність. Хіба ж міг тоді передбачити, що саме таке станеться і з ним? — Проклята доля! Весь час водить мене найсильнішими дорогами. А чим я її прогнівив?..»

Нараз перед ним постало обличчя Химчука. Саме тоді, коли він, Іван, цілився Олесеві в груди. Дивно, що Олесь не просився, не тремтів, він тільки дивився на дуло пістолета здивованими очима. Від того погляду і зараз все перевертається в Івановій душі. «Химчук — німецький прихвостень, гестапівський лакиза. Хто осудить, що я помстив йому за зраду?» — виправдував себе Іван, але виправдати так і не міг.

Немає для людини більшої муки, як огида до самої себе. І ця мука нарешті настигла Кушніренка. Очима безстороннього і суворого судді він поглянув на свої минулі вчинки і знайшов їх украй непривабливими. В пориві відчаю схопився з постелі, підбіг до вікна. Дістав із схованки під луткою пістолет, націлив собі в груди. «Немає таким, як я, місця на землі. Лише так зможу спокутати свої гріхи»,— дихнув на повні легені, як перед стрибком у воду, але тут закрипіло ліжко. Встала Олина. Мабуть, серцем відчула біду і прокинулась. Підбігла до Івана, поклала на плечі теплі долоні.

— Що це ти, Іванку? Болить щось?

Відштовхнув дівчину. Накинув одежину і — надвір. Втоптанною стежкою пустився в садок, до кручі. Видерся на глинистий горб, обернувся лицем до сходу, і чи то від думки, що вихід нарешті знайдено, чи, може, від передранкової прохолоди на душі полегшало.

— Ну що ж, не зумів жити, зумій вчасно кінчити! — виголосив завчену з шкільної партії фразу.

«Але ж інші будуть жити! — стрельнула думка.— Вони навіть не помітять моєї смерті... А всі мої заслуги припишуть собі. А мене ніколи й не згадають...— Іванове серце виповнюється важкою злістю, а очі спалахують недобрим блиском.— Ні, чорта лисого! Я не допущу, щоб мене розтоптали, як черв'яка. Не на того натрапили, хитруни підступні. Я ще поборюю!»

Кинувся стрімголов з урвища. «Швидше до Омеляна! Тепер вся надія на Омеляна. Тільки на Омеляна! Він один лишився вірний мені. Хай обороняє!» Спотикаючись, біг Іван до свого рятівника,

а десь над головою, майже під самими зорями, бриніла скорботна мелодія:

А згасне те сонце — і жити шкода,
На світі без сонця усе пропада...

...Ранок як ранет. Після задушливої ночі полегшено зітхає зморожена земля. На росах — сонячні іскрини, по небу — золоті покоси. Легкий задніпрянець здуває в ярути голубі тумани, розносить настояні пахощі розпуклих бруньок і молодой трави.

В Петровича аж голова паморочиться від тих терпкуватих пахощів. Примруживши важкі повіки, він неспішно йде мовчазною вулицею, а губи шепчуть:

— Скоро зацвітуть каштани... Скоро зацвітуть каштани...

Йому нестерпно захотілося углядіти цвітіння київських каштанів. І поблукати ранньої години під запіненими шатрами, як, бувало, колись блукав із донькою на руках. Із донькою... Сама лише згадка про свою найменшеньку вдихає йому в груди незвичайну ніжність. «Як там моя Маринка? В яких краях зустрічає схід сонця? Чи згадає про свого татка?..» Здивувався: чого це раптом нахлинула на нього така ніжність? Після трагедії в Химчуковій оселі причин для ніжності зовсім не було. Постріл в Олесь вбив усі почуття, почикрижив плани. Хто здійснить тепер операцію, яку добровільно зголосився був вчинити Олесь? Хто підбереться до Розенберга і винесе йому вирок?..

Всі надії Петрович тепер покладав лише на Кушніренка. Йому подобався цей хлопець своєю винахідливістю і наполегливістю. Одне лише насторожувало, що Іван надто честолюбний і егоїстичний. Ці риси в характері керівника «Факела» він помітив ще під час першої зустрічі. Звітуючи про виконану роботу, Кушніренко жодним словом не обмовився про товаришів, із якими боровся пліч-о-пліч стільки місяців, а все тільки: «я вирішив», «я наказав», «я зробив»... Проявів егоїзму і честолюбства Петрович не терпів, але Іван вмів робити діло. В умовах нещадного терору він не лише зберіг свою групу, а й створив кілька нових. Коли в багатьох навіть бувалих патріотів опускалися руки, Кушніренко з усіх сил вів боротьбу з окупантами. Правда, не завжди кращими методами вів, але хіба можна його за це осуджувати? Півтора десятки гучних операцій, здійснених Івановою групою, говорили самі за себе. Під враженням тих операцій Петрович махнув рукою на честолюбство молодого підпільника. Хвороба росту, мовляв, змужніє — виправиться. Правда, й пізніше помічав у судженнях Кушніренка приховану зневагу до товаришів, зарозумілість, але жагуча Іванова ненависть до ворогів, нестримне бажання діяти, непохитність перед труднощами (а їх було ой як багато!) знову обеззброювали його. Обеззброювали, доки одного разу Кудряшов не сказав:

— Поговорив би ти, Петровичу, з Кушніренком. Щось не подобається мені його патякання про власні подвиги. Смердить від тих розмов! Ти б поговорив, а то далеко може заїхати хлопець...

— А чому б тобі не спробувати йому допомогти?

— Проби́вав. Тільки не вийшло в нас розмови. Образився Іван на мене, а зрозуміти так і не зрозумів.

Образився... Після цього застереження Петрович твердо вирішив у найближчі дні поговорити з Кушніренком. Але це йому так і не вдалося. Спершу Іван, потрапивши в облаву, більше як на два тижні зник із Києва. Потім нахлинули такі події, що Петрович навіть для сну не знаходив вільної хвилини. Треба ж було негайно змінити конспіративні квартири і явки, підготувати в лісах бази, які б могли прийняти підпільників, котрим загрожував провал, ввести в курс справ запасний міський партії. Проте зараз Петрович докоряв собі, що не знайшов часу, аби ближче познайомитися з людиною, якій мав довірити надзвичайно важливе і небезпечне завдання. У відданості Кушніренка можна було не сумніватися, а от чи зуміє він правильно зрозуміти завдання? Проте іншого вибору не було — до прибуття Розенберга в Київ лишалося якихось п'ять днів...

От і сквер. На неметених алеях ані душі. Тільки віддалік двоє робітників у засмальцьованих спецівках невідомо для чого рили між деревами канаву. Петрович вибрав перекосочену лавку між двома берізками і попрямував неспішно до неї. Сів і, щоб не привертати до себе увагу, став перевзуватися.

Перевзуюся, а Іван щось не з'являвся. Сонце вже підбилося над деревами, а його все не було. Петровича поволі почала охоплювати тривога: невже щось сталося? Хоча б тютюн був, а то ж сидіти без діла просто нестерпно. Підвіся вже, щоб іти геть, аж глядь — Іван наближається. Пішли один одному назустріч. Коли порівнялися, Петрович найперше:

— Самосад маєш? Курити хочу.

Іван заподадливо кинувся діставати з кишені тютюн і кресало. Петровичеві впало в очі, що в Кушніренка дрібно тремтять руки. Припалюючи цигарку, за звичкою оглянувся і відразу ж помітив наприкінці алеї підозрілого суб'єкта. А віддалік — ще двох. У сірих плащах, із засунутими в кишені руками.

— По-моєму, ти притяг «хвоста»... — показав очима на вихід із скверу.

Іван здригнувся. Повернув назад голову і обімлів. Гестапівці! А серед них — Омелян. «Так ось хто ти, Омеляне!..»

— Тікаймо звідси! Швидко!..

— Не подавай знаку, що помітив. Прямуй до заводу, а там — чимдуж у провулки. Зустрінемося ввечері. Біля «цистерни», на Борщагівці.

Розійшлися. Петрович помітив, як ті двоє рушили йому навперейми. Проте єдина турбота в нього — за Івана. Коли б встиг ускочити в тісні провулки! Коли б не розгубився!

Аж це й попереду з'явився ще один молодик у плащі. Сумніву не лишалося: пастка! Петрович звернув з алеї і попрямував у глиб скверу, до паркана.

— Стій! — раптом десь позаду.

Прискорив крок — швидше до паркана!

Схопилися на ноги землекопи — в руках у них автомати:

— Ні з місяця!

«Значить, і вони чекали. Знали, що прийду... Звідки? Звідки вони могли знати?.. Невже Іван?» — встигло промайнути в голові. Щодуху кинувся тікати. А за спиною:

— Стій! Стій!..

Біг, немов і не чув застережень.

— Трі-ісь! — розпанахав тишу постріл.

За ним другий, третій...

Петрович відчув, як щось смикнуло, обпекло коліно. І тої ж миті він повалився на землю. А до паркана лишалось якихось п'ять кроків...

«Тепер уже не втекти. Тепер...» — І повними смертельної туги очима подивився довкола. Ні, допомоги ні від кого чекати!

Із трьох боків до нього підкрадалися обережні постаті. Боязко, перебіжками, від дерева до дерева. Він вихопив із-за пазухи пістолет: що ж, підходьте!

Шість куль подарував гестапівським агентам, сьома — для себе. Перед тим, як випустити її, оглянув ще раз сквер, подивився в безхмарне небо, дихнув на повні груди. А постаті наближаються, наближаються...

Приставив гаряче дуло до скроні і... Пострілу не почув. Відчув лише, як відірвало його від землі. І понесло, понесло в безкраю голубу прохолоду...

А земля крутилася і брижилась у німих корчах...

І натужно гули, ридаючи, вітри...

І хилилися долу тополі...

І висіли край неба вагітні громи хмари...

І меркло, чорніло сонце...

ЗМІСТ

ЗОЛОТІ ВОРОТА

Роман

Частина перша

7

Частина друга

71

Частина третя

111

Частина четверта

165

ЧОРНЕ СОНЦЕ

Роман

Частина перша

229

Частина друга

286

Частина третя

338

Частина четверта

386

Частина п'ята

456

Частина шоста

504

**ИВАН ХАРИТОНОВИЧ ГОЛОВЧЕНКО,
АЛЕКСЕЙ ГРИГОРЬЕВИЧ МУСИЕНКО**

ЗОЛОТЫЕ ВОРОТА

ЧЕРНОЕ СОЛНЦЕ

Романы

Тетралогия

Книга 1

Издательство «Дніпро»
(На украинском языке)

Редактор М. Я. Видиш
Художник В. В. Руденко
Художний редактор В. С. Мітченко
Технічний редактор І. О. Селезньова
Коректори Н. О. Балабан, Г. І. Кривопуск

Информ. бланк № 1317.

Здано до складання 09.07.80.

Підписано до друку 22.09.80.

БФ 30415.

Формат 60 × 90¹/₁₆.

Папір друкарський № 1.

Гарнітура звичайна нова.

Друк високий.

Умовн. друк. арк. 35.

Обл.-вид. арк. 42,564.

Тираж 65 000. Зам. 1766.

Ціна 3 крб.

Видавництво «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкнига»
Держкомвидав УРСР.
252057, Київ-57, вул. Довженка, 3.

Г61 **Головченко І. Х., Мусієнко О. Г.**
Золоті ворота. Чорне сонце: Романи. Тетралогія. Книга 1.—
К. : Дніпро, 1981.— 558 с.

Художньо-документальні романи відомих українських радянських письменників Івана Головченка, Олекси Мусієнка «Золоті ворота», «Чорне сонце», «Білий морок» і «Голубий берег», які складають тетралогію, присвячені героїчній обороні Києва в липні—вересні 1941 року, безприкладній боротьбі київських підпільників, народних месників на Київщині в початковий період Великої Вітчизняної війни.

Г 70303—027
М205(04)—81 27.81. 4702590200

У2

